GANJ-E-SHAYARAN

OR

TREASURES OF POETS

By

SORABJI MANCHERJI DESAI

Author of " History of Navsari " &c.

NAVSARI

1901

NAVSARI ARYA VIJAYA PRESS

नमस्तस्मै सदेकस्मै कस्मैचिन्महसे नमः ।
यदेतद्विश्वरुपेण राजते गुरु राजते ॥

હે ગુરૂરાજ ! મન કે વચન આદિથી જાણી નહીં શકાય એવું, અને એકજ સ્વરૂપે રહેતું એવું આપનું જ્યોતિ સ્વરૂપ, જે આ જગતરૂપે ભાસે છે, તેને પ્રથમ હું નમું છું ! પ્રથમ હું તેને પ્રણામ કરૂં છું

રા. રા. લાડકભાઈ મોહનભાઈ

શાહ

અર્પણ.

ઉઠાવનાર લક્ષ્મીચંદ [illegible]

આશ્રિત.

૩ જી [illegible] ભેટ.

ભાદ્ર. શુક્લ
૮ ૧૯૫૬

સરદાર ખાન બાહાદુર કાસમ હાજી મીઠા, જે. પી.

Sardar Khan Bahadoor Kassam Haji Mitha, J.P.

TO

SARDAR KHAN BAHADUR

CASUM HAJEE MITHA J. P.

IN GRATITUDE FOR THE SOLICITUDE HE

HAS SHOWN IN ENCOURAGING

THE ART OF POETRY

AND FURTHERING THE WELL-BEING

OF

HER LATE IMPERIAL MAJESTY'S

INDIAN SUBJECTS,

THIS TREASURY OF POETS

IS

MOST RESPECTFULLY DEDICATED

BY THE AUTHOR,

"Had I been a nightingale, I should have sung the songs of a nightingale, or had I been a swan the songs of a swan, but, being a reasonable being, it is my duty to hymn God."

નેકનામ સરદાર ખાનબહાદુર કાસમ હાજી મીઠા

જે. પી.

"If to the Tongue of Tongues thou hast a mind
If to the Best of Books thou art inclined
Make this thy way, which pleasant is and plain
Affects the eye and heart, instructs the brain."

પ્રિય વાંચકો ! આ ગંજ એક લાયકમાં લાયક મહાપુરૂષને અર્પણ કરવાના પ્રયોજન લેખે તે નામવરની જીંદગીનું ટુંક ચરિત્ર અત્રે રજુ કરવાની રજા લઉં છું. શાયર અત્તારના કેહવા પ્રમાણે કાવ્ય–કવાયદે ઇમાન–અને સર્વેથી ઉંચામાં ઉંચું નવમું બેહેસ્ત, એ ત્રણેની ઉત્પત્તિ એકજ મુળમાંથી થઇ છે. શઅર (કાવ્ય)–શરેઅ્ (દીનના કાયદા)–અર્શ (નવમું સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વર્ગ) એ ત્રણેમાં ત્રણ હરફો શીન–ઐન–રે સમાયલા હોવાથી એ ત્રણેના માબાપ એકજ ગણાયલાં છે. જે ગ્રહસ્થ કાવ્યને માન આપનારો છે, અને શાયરીના પુસ્તકોને ઉત્તેજન આપનારો છે, તે ધણી દીનના કાયદાને માન આપનારો છે, તે ધણી નવમાં બેહેસ્ત સુધી પોહોંચનારો છે. એ રૂઢીને અવ લંબીને શાયરીના આ ગંજનો કદરદાન, તે પોતાની દીનનો કદરદાન છે, પોતાના પેગંબરના સર્વોત્તમ નવમા સ્થાનનો હેજરશાન છે.

હમનશી બેહ અઝ કેતાબ મખાહ,
કે સુ સાહેબ બુઅદ ગાહો બ ગાહ.

એ કદરદાન ! તારા સોબતની લેખે સારી ચોપડી શિવાય તું બીજા કોઇને પસંદ મા કર ! કારણ કે પુસ્તક એ એવો સાથી છે, કે જ્યારે જ્યારે પણ તું માંગશે ત્યારે ત્યારે તે તારો સાથી થઇ શકશે.

ઉમર જેવા મહાન ખલીફાનું નામ ધરાવનાર ઉમર નામે હલાઇ મેમન, જેઓ મોજે ભાનવડ તાલુકે જામનગરમાં જન્મ્યા હતા, અને જેઓ કાળસંજોગે શાલ ૧૮૬૯ના" અગણોતેરા " દુષ્કાળની કાળ ખાઇને સહપરિવાર મોજે ભીમડી જીલ્લે થાણામાં આવી વસ્યા હતા, તેઓને પેટે મધુરનામવાળા મીઠા પુત્રનો જન્મ થયો, અને એ છેલ્લાં મીઠાં મુળમાંથી હીજરી શને ૧૨૫૫માં આપણા નેકબખ્ત નામકનો જન્મ થયો (ઇ. સ. ૧૮૩૮). ગ્રીક, રોમન, અને અસલી ફ્રેન્ચોના માનવા પ્રમાણે જે ઇશ્રમના નામમાંથી એનેઆમ, પેલીન્દ્રોમ આદિ

કાયદાઓ મુજબ કાંઇક સંધિયુક્ત વાક્ય, વર્ષ, કે વતન નીકળી આવે ને ઇસમનો જન્મ સાફલ્ય હોય છે. તે અનુમાન અમુક રીતે અહિંઆં નીકળી આવ્યું છે. "**અબજદે સરદાર સાહેબ કાસમ હાજી મીઠા.**" યાને ફારશી ભાષાના અબજદના કાયદા પ્રમાણે એ નેકબખ્તના નામમાંથી એઓના જન્મનું હીજરી વરસ ૧૨૫૫ અનાયાસે નીકળી આવે છે, એ કાંઇ ઓછી અજાયબીની વાત નથી ! ગરીબ માતપિતાનું છત્ર-વતન છોડી એઓ સાહેબે વ્યાપાર અર્થે ઇ. સ. ૧૮૬૩માં મુંબઇ પધારી પ્રથમ મેસર્સ માર્ટીન કુંપની, મેસર્સ શીવલાલ મોતીલાલની કુંપની, તથા મેસર્સ જેરામ પીરભાઇની કુંપનીમાં પરતંત્રપણે કાર્યસિદ્ધિની શરૂવાત કરી, ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં સ્વતંત્રપણે સ્વતઃ કમીસન એજન્ટ અને બેંકરની પેઢી મુંબઇ બંદરના માંડવી બંદરમાં સ્થાપિ, ઇ. સ. ૧૮૯૮થી નીમકના વેપારનો આરંભ કર્યો. વસાઇ-ભાયદર-ઉરણ-ત્રોમ્બે-બેલાપૂર-પેન-માટુંગા-આદિ ઠેકઠેકાણે મીઠું પકવવાના અગરો રાખવાનું મંડાણ માંડયું. મીઠામાંથી જન્મેલા પુરૂષનો ઉદરભાર પણ મીઠામાંજ થવા લાગ્યો. નાગપૂર-રાજનાંદગાવ-ડુંગરગઢ-રાયપૂર-વરોરા-ચંદ્રપૂર-આકોલા-ખાનગામ-ધુલિયા-મનમાર-બારસી-શીકંદ્રાબાદ-મદ્રાસ વગેરે અઠ્ઠાવીશ ઠેકાણે પોતાના આડતિઆઓના થાણાં સ્થાપિત કરી ત્યાં નીમક પોહોચતું કર્યું, અને ત્યાં મુંબઇમાં તેમજ પરદેશોમાં કરિયાણું વ અનાજ ખેચતું કરી, એક અચ્છા વેપારીને છાજતી કુનેહથી ધમધોકાર મચાવી દીધો; અને લક્ષ્મી દેવીને પોતાની કરી લઇ લક્ષાપતિમાં નામના કરાવી. એ પ્રમાણે ઇશ્વરકૃપાએ કરીને એકે ઝપાટે રાઇનો પર્વત, અને એકે સપાટે રંકનો રાય થનાર પુરૂષે પોતાના બોહોળા વેપારવનજની ખમાવ છતાં શાયરીનો ઉંચો શોખ રાખ્યો છે, અને શાયરીના સાહિત્યને દર હમેશ ઉત્તેજન આપ્યું છે, તેવાજ એક શાયરપોરર્દા નરને આ પુસ્તક નજર કરવાનું મેં વાજબી વિચાર્યું છે.

ગર હસ્ત દસ્ત દસ્તે ફરોમાંન્દેગાં બેગીર,
દર યા બ વકતો દાદ દરોમાંન્દેગાં બેગીર.

" અગર તારા હાથ છે તો લાચાર લોકના હાથ પકડ ! નાચાર લોકની દાદ ચાહવાનો વખત તારા હાથમાં છે.

એ પ્રમાણે એમનો સ્વાર્થ સધાયો. હવે પરમાર્થ બાકી રહ્યો. સ્વાર્થ સાધ્યા વગર પરમાર્થ થતો નથી એ તો અર્થશાસ્ત્રનું ધસાઇ

રહેલું સિદ્ધાંત છે. હિંદુ અને મુસલમાન એ બન્ને ભાઇબંધ કોમોમાં ઇ. સ. ૧૮૯૩ના જે ભારે અને ખાનાખરાબી કરનારાં હુલ્લડે કચાશ, કડવાશ, અને કચવાટ પ્રસરાવ્યો હતો, તથા જે નેહેસ્ત હુલ્લડે પ્રજા અને સરકારની સુલેહ શાંતિમાં ભયાનક ભંગાણ પાડયું હતું, તે હુલ્લડ વેળાએ ઉશકેરાયલાં લોકોને શાંત્ત પાડવાનું મુશકેલ કામ આવા એક ભારખમ નરથીજ થઇ શકયું હતું. પ્રજાની શેવા બજાવવા ઉપરાંત, હુલ્લડખોરોને નરમ પાડવા ઉપરાંત, ખુદ સરકારની પણ એમણે તન મન ધનથી શેવા બજાવવાની બકાત રાખી નથી. રાયટનો રોષ હેઠો પડતાં સુધી, શું નેટીવ કે શું યુરોપ્યન સર્વ રેજીમેન્ટોને દહાડાઓ સુધી ખાદ્ય ખોરાકી પોહોંચાડી અને એક પાઇ સરખીએ સરકારથી વસુલ લેવાની માત્ર એકજ શબ્દની કિંમતે સાફ ના પાડી કે,"**મારી ફરજ**".ફરજ માત્ર પોતાની કોમ તરફની કે સરકાર તરફનીજ નહીં, પરંતુ હિંદુઓને પણ પોતાનાજ ગણીને " મારી ફરજ"નો મુદ્રાલેખ જાળવી રાખ્યો. પાયધુની કોલસા મોહલ્લાની આસપાસ વાસો-કરનારા સકંજામાં છકડાઇ સિકડાઇ પડેલા તમામ હિંદુ વેપારીઓને અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિથી વેળાસરની મદદો આપી, જેથી આશરે ૫૦૦ હિંદુ વેપારીઓની સહીઓ સાથની, એ નેકનામની કીર્તિની સ્તુતિથી ભરેલી એક અરજી નામદાર ગવર્નરને પોહોચાડવામા આવી, અને કદરદાન સરકારે ઇ. સ. ૧૮૯૪માં એઓને, નામના નહીં પણ કામના "**સુલેહના અમલદાર**" નિમ્યા. એવા એક લાયક જે. પી. સનમુખ આ ગ્રંથ મેં રજુ કર્યો છે.

> શુઝ્રગં ઉસ્ત કે અઝ ખલ્ક હમચુ સાયે અબર,
> ચુના રવદ કે દીલે મુર્‌હમ ન આઝારદ.

બુઝોર્ગ તેજ છે, જે દુન્યાંની ઉપર વાદળના શિતળ છાંયાની મીસાલે શાન્તિ પાંથરે છે, અને ચાલ એવી ચાલે છે, કે એક કીડીને પણ નુકશાન પહોંચાડતો નથી.

હુલ્લડનું સંકટ છોડી હવે નેહેસ્ત કદમી, તિરસ્કાર પાત્ર, ધિક્કાર યોગ્ય મુબઇની મરકીનો પ્રસંગ યાદ કર્યે, તો તે સમયે પણ આ સરદારે કાંઇ પાછી પાની કરેલી જણાશે નહીં. આરંભમાંનો સરકારી દવાખાંનાઓ સ્થપાયાં અને વિવિધ પ્રકારે યત્ન પ્રયત્ન જારી રહ્યા, તથાપિ એક સર્વોત્તમ યોજના એમણે સરકારને બતાવી, કે પ્રત્યેક કોમોના મુખિઓ જે પોતપોતાના લત્તાઓ ઉપર કોમના સ્વતઃના

ખર્ચે ઓસ્પીટલો સ્થાપે તો વિશેષ લાભ થય. આ સલાહ શિરેમાન્ય રહી, અને માત્ર મોંઢેથી સલાહ આપીનેજ બેસી ન રહેતાં એઓએ મજકુર યોજના અમલમાં મુકવાની પહેલ કાઢી, કોલસા મોહલાના અગ્રેસરો સાથે મસલહત ચલાવી ગેહેમેદન કોમ માટે એ લત્તાના જમાતખાંનામાં એક ઓસ્પીટલ ઉઘાડી. આ દવાખાંનાની ઉત્તમ સારવાર, ઉમદા બંધવસ્થા, અને ઉત્કૃષ્ટ કારોબારની ગોઠવણ જોઇ સરકારને ઘણું આનંદ થયો, જેથી બીજી કોમોમાં પણ ઉત્સાહ થયો; અને એજ પદ્ધત ઉપર બીજી કોમવાળાઓએ ઓસ્પીટલો ઉઘાડી. ઇ. સ. ૧૮૯૫માં એઓને નામદાર સરકારે "ખાન બહાદુર" નો ખેતાબ એનાયત કીધો. ડા. હાફકીનવાળી મરકીની રસી મુંકાવનારા દરેક ગરીબ આસામી દીઠ ચાર આના ઉદરપોષણાર્થે આપવાનું સરકારે શરૂ કર્યું, ત્યારે હજારો જીવડાઓ પોતાના પ્યારા જીવના અને પોતાના પેટના બચાવ અર્થે મરકી–રસ મુંકાવા લાગ્યા. તેઓના સંપુર્ણ લાભાં માટેની દાઝ દીલે ધરી અરલાહતાલાના અથ ગોહુસમેન નામ ઉપર ઉસ્તવાર રહી એ શેઠે ખજુર અને અનાજનો મોટો જથ્થો પ્લેગના સતાવાળાઓ ઉપર ગરીબોના પેટનો ખાડો પુર્ણપણે પુરવા સારૂ મોકલી આપ્યો. વારંવારની આવી રેહેમદિલીથી સરકારની કૃપાદ્રષ્ટિમાં એમના પ્રત્યે વધારોજ થતો ગયો.

હમે શાદ બખ્તે તો ફીરોઝ બાદ,
હમે રોઝગારે તો નૌરોઝ બાદ.

તારૂં બખ્ત, તારૂં નશીબ, વધીવધી ફ્તેહમંદ થાવ! તારો તમામ જમાનો નૌરોજના જેવો થાવ!

મરકીનો કાળો કેહેર નરમ પડ્યો નથી, તેટલાં હિંદને માથે રતુ ગમાન થઇ પડેલો દુષ્કાળનો દૈર ડોળા ધુરકતો અકેક વરસને અંતરે પોતાનું કાળમુખું કદ્રુપું સ્વરૂપ બતાવા લાગ્યો, મોટા વેપારીઓ અને ફુટકળ્યા ફેરીયાઓ મરકીની શરૂવાતથી મુંબઇને છેલ્લી સલામ કરી જવાની ધીરમાં પડ્યા, ત્યારે અનાથ કે વચલે વાઘેનાઓને અનાજ મેળવવાનીએ પંચાતી પડવા લાગી. પણ પોતે તો અલ્લાહુતાલાના અર્શ્ કરીમ નામ ઉપર મુસ્તાક રહી ગરીબોની વારે ધાયા. પાયધુની ખાતે અનાજની હજારો ગુણોનો એક ડુંગર બાંધી દરેકે દરેક કોમના ગરીબ હકીર ફકીરો કે અનાથ બીચારાઓને સસતું અનાજ આપવાનું શરૂ કર્યું. દુરના લત્તાઓ ઉપરથી સસતું મેળવવાને લોકો જેહમત વેઠીને પણ આવતાં હોવાથી ગોલાગાથી માંડીને ઠેઠ માહીમના નાકાં

સુધી ચકલે ચકલે સસતું અનાજ આપવાના નાકાં માંડયાં, અને દુકાને તથા પેટા શાખાઓ ઉઘાડી, દરરોજ રૂ. ૨૦૦ ને શુમારેની ખોટ ખમી, મહિનાઓ ગણુત્રિ ગરીબોના આશિર્વાદ લઇ જય જય પોકરાવ્યે સ્વદેશમાંજ એવો ધર્મ કરીને ન બેસતાં પરદેશના દુકાળ્યાંઓ માટે કે તે લત્તાઓ ઉપર ચોખાની ૨૨૦૦ થી વધારે ગુણો મોકલી આપી એટલુંજ નહીં પણ મુંબઇના આગેવાન અકાબરોને આગ્રહ કરી બહારગામના ગરીબોમાં વેહેંચી આપવા કાજે અનાજની હજારો ગુણો પોહોંચડાવી; એટલુંજ નહીં પરંતુ સ્થિતિએ ગરીબ તોપણ નામે કામે ગરીબ નહીં એવાં-પૈસાથી બીચારાં થયલાં પણ આબરૂથી ઘટ નહીં ગયલાં એવાં-રંક કુટુંબોમાં પોતાના વિશ્વાસુ માણસો મોકલી, શું ન્હાના કે શું મોટાં પ્રત્યેક માણસ દીઠ ત્રણ પાયલી અનાજ આપવો શરૂ કર્યો, જે કામ દિવસો સુધી ચાલ્યું; એટલુંજ નહીં પણ હજની આકાંક્ષામાં હેયો કર્યા કરતાં લોકોને ઇચ્છાનુસાર હજે રવાંના કરી પાછાં ફરતાં જેને તેને દેશ પોહોંચવા ખાધ ખોરાકી અને સાથે વળી ટીકીટ વટીક આપી વિદાય કર્યાં.

દોઆએ ખાકસારાં મીકુનદ અમદાદ શાહાંરા,
કે બાશદ શેહ પરે મુરે કશદ તખ્તે સુલેમાંરા.

ગરીબ લોકોની દુઆઓ છે તે પાદશાહોને પણ મદદ કરે છે. ન્હાની જેવી કીડીઓએ પોતાની પાંખના જોરથી સુલેમાન પાદશાહનું તખ્ત હવામાં ઉડાવ્યું હતું.

આવા એક નામદારને પોતાનો સરદાર ગણવો એ પ્રજા માટે તો કેવળ વાજબીજ હતું, પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં મરહુમ શાહનશાહબાનું વિજયી વિકટોરિયાની ડાયમંડ જુબિલીના મુબારક દિવસે કદરશુજ સરકારે આ પરમાર્થિ પુરૂષના પરમાર્થિકામોની લાયકાત પીછાંણીને " **સરદાર** " નો અતિ માનવંત ખેતાબ એઓને એનાયત કર્યો. *આ પ્રમાણે આવી ટુંક મુદત દરમ્યાન એકેક પછી ત્રણ ત્રણ* ખેતાબોનું માન મેળવનારા કોઇકજ ભાગ્યશાળી થતા હશે. ભાગ્યશાળી થવા જેવાં કામો પણ તેવાંજ એમણે કર્યા છે. અને કામો પણ નામદારી ભરેલાં પુન્યનાજ કર્યા છે. શરદરતુમાં અનાથ ગરીબોમાં દેશ પરદેશ પેટમાં ઘાલવા અનાજ, અને શરીર ઉપર પેહેરવા ઓડવા ધાબળાં ધાબળીઓ પ્રતિવર્ષ વેહેંચવાનો એમનો રવૈયોજ છે.

ખુદારા બર આં બંદેહ બખશાયશ અસ્ત,
કે ખલ્ક અઝ વજુદશ દર આસાયશ અસ્ત.

અલ્લાહતાલાની બક્ષેશ તેજ બંદા ઉપર ઉતરે છે, જે બંદો તમામ પ્રજાને આસાયશમાં રાખી સંકટો ટાળે છે.

સ્વધર્મ તરફના પ્રેમ અને આસ્થાને લીધે પોતાના જાત ભાઈઓના કલ્યાણ અર્થે આજ ત્રીશ વરસ થયાં દક્ષિણ દેશમાં અહમદનગર મધ્યે એક મદ્રેસા સ્થાપિ આજ પર્યંત તેનો નિભાવ પોતે કર્યા જાય છે, અને શેહેરમાં ઘણી ઘણી મશહુરોમાં પોતાની નાદર સખાવતોનો હિસ્સો આપવાનું ચાલુજ છે. ખાનગી કિંવાં જાહેર સખાવતો મેળી, એકંદર કિંવાં પરચુરણ સખાવતો મળી, એઓ લગભગ રૂપીઆ ૬૦૦૦૦૦થી વધારે સખાવત કરી જગમાં જાહેરાતને પામ્યા છે. બે વર્ષ ઉપર સખ્ત મોંહગીએ એમના ઉપર હુમલો કર્યાથી નવે જન્મે જ્યારથી એઓ પાછા જન્મ્યા છે ત્યારથી, પોતાનો વેપારવણજ પોતાના ત્રણે સાહેબજાદાઓને જુદા જુદા ધંધામાં સોંપી દઈ, દુન્યાંદારીની ધામધુમમાંથી ફારેગ થઈ, આ હાતમદિલના મુસ્ત મુસલમાન સાહેબ એકાંત જીંદગીમાં પોતાના પેદા કરનારની સેવામાં ચકચુર થઈ રહ્યા છે, અને હજારો બલકે લાખો લોકોની દુવા એવીજ છે કે આવી સુખી, અને જન્મ્યું પ્રમાણ કર્યા વગેરની આ જીંદગી હજુ વધારે લંબાય!

દૌલતત ફ્રઝું બાદો ઇઝતત બર દવાંમ,
ઇન દોઆએ મે માઅ વકત હર સુબો શામ.

તારી દૌલત જ્યાદે થાવ! તારી ઇઝત આબરૂ વધો! સહવાર સાંજની મારી આ દુઆઓ છે તે હરપલે આંમીન થાવ!

આવી યથાયોગ્ય જીંદગી ભોગવનાર પરમાર્થિ પુરૂષની મુબારક મુખમુદ્રાના દર્શન હમારાં કદરદાન ગ્રાહકોને હરહંમેશ થયા કરે, એવા ઇરાદાથી એ સરદાર સાહેબની આબેહુબ છબી હમે આ ગંજમાં ગુંદાવી લીધી છે.

હજાર શોક કે ચશ્મ અઝ રૂખતમ નાપજ્યરે શુદ;
મોરાદે દિલ કે એ હક ખાસ્તમ મયસ્સર શુદ.

ખુદાતાલાના હજારો હજાર શુકર કરૂં છું કે મારી ચશમ તારો ચેહેરો જોયાથી રોશન થઇ, મારાં દિલના જે મુરાદ ખુદાથી હું ચાહું છું તે મને મળી છે.

આવી એક ઉપયોગી અને ઉદ્યોગી જીંદગી ધરાવનારા સાહેબને હું નિચલા શબ્દોમાં આ ગંજ અર્પણ કરૂં છું:—

નામદાર અંગ્રેજ સરકાર બહાદુરના

વિશ્વાસુ અને રાજમાન્ય

સુલેહ સાલાર સરદાર

ખાનબહાદુર કાસમ હાજી મીથા જે. પી.

જેઓના ઉપર અલ્લાહુતાલાના નામીચાં નવ્વાંણું

નામોની ખુબીની બરકત ઉતરજો !

બલકે

જેઓના ઉપર અલ્લાહુતાલાના નૌત્તમ નવસો

નવ્વાંણું નામોની તાસીર ઉતરજો !

જે સાહેબે

હુલ્લડ—દુષ્કાળ—મરકી વિગેરે

હિંદના પ્રત્યેક સંકટોમાં એક સાચા સરદારને શોભે

એવાં મહાભારત કામો બજાવ્યાથી

પ્રજા જનોના સર્વ પ્યાર પોતેજ ખેંચી લીધો છે

એવા એક

નામાંકિત નરને

તેમના તરફના મોટાં માનને માટે

સેંકડો શાયરોની નેક દુવાઓથી ભરેલો આ ગંજ

અર્પણ કરૂં છું.

સુબ્હાને મન્ યુમયતો વુઅહ્યીઅ્ વલા અલ્લાહ્
અલ્લાહુ અલ્લ્ઝી ખલ્ક્ અસ્સ અર્ઝ્ અસ્ સમા.
એનૂશાઓ તના બલોત્ક્ક્ યા સાનએ અલ્ વજુદ્
દ અગફૂરલ્‌ના બ દુઝ્‌લક્ યા સામે અદ્દુઆ.

ઝીંદગી બખશનાર તથા મોહોટ આપનાર જે સાહેબ તેજ પુન્ય પરમાત્મા છે, જેણે આ ભુમી અને આ આકાશ રચ્યાં છે, તેના શિવાય અન્ય કોઈ ઈશ્વર નથીજ. ઓ હસ્તીના કારિગર કિરતાર ! પ્રથમ તો તારી કૃપાદ્રષ્ટિથી હમોને ઉદ્ધાર ! અને ત્યાર પછી, હમારી નમ્ર પ્રાર્થનાનું શ્રવણ કરનાર ઓ ખુદા ! તારાં સખી દીલથી હમોને માફી બખશ !

INTRODUCTION.

Various books on poetry have seen the light of this world and that too at the hands of able and well-known writers. Whatever progress the moderns may have made in practical science, still it is an acknowledged fact that the ancients were in no way below the high lines of literature and philosophy, but that they were markedly superior in these branches of learning and knowledge, and that this their superiority remains unsurpassed to a certain degree in this new century of progress all around.

From Pre-historic times the Egyptians, Grecians, Romans, Iranians and Arabs were famed for their collections of poems; and the present-day science has confirmed the particular importance of the ancient Sanskrit poems of India above all the others. Besides, admirable beauty, force and fashion are visible in the poetic compositions of other Prakrit languages of the Hindoos. The writings of Narsingh Mehta, Premanand & others are found supreme in the Gurjar language which is reckoned to be the last & much ignored in the rank of languages. Hence this book "Ganj-e-Shayaran" or the collection of poets will be found useful to some extent to students as a means of finding out the excellence and interest, lying concealed in the interior of the writings of different countries at different times and in various conditions, and also as a means of finding out the pleasure accruing from them. With this object in view, taking the

figures of speech as the starting point I have tried to construct in its broken condition an eye-glass by which it would be easy to look into the unexplored depth of the ocean of poetry.

The work of this deficient pen in this book is to collect and tie together in order the scattered gems and ornaments of different languages that were in its grasp and understanding; and standing on this basis and after a lengthened period of toil I have tried to explain satisfactorily and clearly one and all the figures of speech with various examples that I came across from Gujerati, Persian, English, Sanskrit, Hindustani, Arabic, Urdu, Marathi, Latin, Zend-Avesta and such other languages.

The figures of speech in Persian cannot be made to amount to 40; similarly English could not boast of more than the same number; and the same is the case with Sanskrit. But a certain figure that is found in one language cannot be found in another and many times it is totally impossible to find an exact equivalent of the same in other languages.

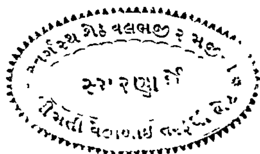
I have made use of the best writings of many standard authors including poets and prose-writers; and examples from many books will be seen collected in this book. More than 200 figures are gathered together including their minor divisions. In poetry its author has sometimes given full play to his imagination in his production without assigning any name to the figure used, and for that reason in many places the name of the figure has to be coined in terms expressive of the same. This book is divided into 45 chapters, and not only does every one of these

serve the purpose of furnishing examples for the same, but that each can be used in different ways at different times in every sort of business in this life, and many of them will be found useful gems in the path of divine knowledge.

In short it will be seen in this that the long-forgotten jewels of ages past, that had gone down to the bottom of the stream of time, have now been dived for and reclaimed and handed down to the cause of knowledge and education as a literary boon to the public, and if this attempt of mine serve as an addition to the growing revival of some of the ancient supposed dead languages and to the appreciation of their beauty and force I will consider my labour in this branch as more than compensated, and whether this object is realised in some way I leave to the educated public to decide.

I must take this opportunity of acknowledging my deep gratitude to my friend Mr. Rustamji Bezonji Ranji who has kindly rendered me very prompt assistance in publishing this collection.

Navsari, 26th,
November 1900. } SORABJI MANCHERJI DESAI.

પ્રસ્તાવના.

" *This field is so spacious, that it were easy for a man to lose himself in it; and if I should spend all my pilgrimage in this walk, my time would sooner end than my way.*"—*Bishop Hall.*

પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરે, આ અને બીજી અબજો પૃથ્વિ ઉપર માંડેલી પોતાની બાજી સમજાવવાને, પવિત્ર પેગંબરો, રક્ષક ઋષિઓ, સત્ય સાલેકો, મુની મહાત્માઓ, સદાચારિ સંતો, યોગ્ય યોગીઓ, અને શુદ્ધ સેન્ટો (*Saints*) પેદા કરવાનો પ્રારંભ કાબેલ કવિઓથી કરેલો છે. તે કવિઓને જ્ઞાન-કલ્પના આપી લખવા વાચવાનો હુન્નર પ્રથમથીજ પ્રતિત્પ કરેલો છે. સબબ આ ગ્રંથના ઉપોદ્ઘાત લેખે આપણે લખવાના હુન્નરનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જણાવવો બસ છે. કેમકે તે હુન્નર જો અસ્તિત્વ ન ભોગવતો હોત, તો આ ગંજ પણ હૈયાત ન હોત તેજ હુન્નરના પ્રતાપે આપણે હજારો વર્ષ ઉપરના યુગોની રીતભાત જાણયે છીયે. આપણે આજે શિખ્યા છીયે, કે પ્રાચીન કાળમાં આજના જમાનાની માફક પૈસાનું ચલણ ધાતુના ટુકડાઓથી નોહતું, પરંતુ મેંઢાં, બોકરાં, એજ તે વેળાએ પૈ-સવાયા-કે રૂપ્યા પૈસા ગણાતા હતા. ફ્રાન્કસ કે ડોલર્સ એ સોના છાપ મેંઢા બોકરાંનાં મસ્તકોજ મરાયલા હતા ફારસી શબ્દ ગનીમત, અંગ્રેજી શબ્દ *Pecuniary*, લાટીન *Pecunia*, એ પૈસાને માટે વપરાતા શબ્દોમાં ગનમ=એટલે મેંઢાં, તેમજ *Pecus*=મેંઢા બકરાં, એવા ધાતુ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયલા છે; અને તે ઉપરથી ફાઇલોલોજીસ્ટો સિદ્ધ કરે છે, કે આગલા જમાનામાં મેંઢા બકરાં, એજ નાણાંનું ચલણ હતું. સંસ્કૃત ધન એટલે પણ બકરાં મેંઢાંનું નાણું થાય છે. એમ ઘણુંકરી અનેક મુળ ભાષાઓમાં જણાય છે. તેજ પ્રમાણે કાગળ શબ્દ, જેને માટે અંગ્રેજી *Paper* શબ્દ, લેટીન *Papyrus*, ગ્રીક *Papuros* એ સૌ પેપાઇરસ નામના ઇજીપ્શીઅન બરોડાના ઝાડની છાલનો અર્થ બતાવે છે. સંસ્કૃત पत्र એ એક ઝાડના પાદડાં (*Laurus cassia*) ઉપરથી ઉત્પન્ન થયલો શબ્દ છે. તેનું કારણ જણાઇ આવે છે કે, તે જમાનામાં કાગળ લેખે તે સરોડાંની છાલનો ઉપયોગ થતો હતો. તેજ ગુજરાતી શબ્દ ચરપત્ર તથા અંગ્રેજી

Parchment શબ્દ, અને સંસ્કૃત પર્મ્ન પત્રા શબ્દ બતાવે છે, કે લખવાના કામને માટે કપાવેલું ઘેટાનું ચામડું પ્રાચીન કાળે વપરાતું હતું. અને તેજ પ્રમાણે તાડપત્ર વિગેરેનું સમજવું. ત્યારે કવિતા, કાવ્ય, *Poetry*, નઝ્મ, શાયરી, એ શબ્દો વડે પણ કાંઇ પ્રાચીન કાળે સર્વ પ્રજામાં તેનો અર્થ એકજ પ્રકારે સમજવામાં આવતો હતો કે કેમ, તેનો નીચલી લીટીઓ ઉપરથી ખ્યાલ થશે.

ટુંકમાં કહેતો તો દુન્યાંના એક અનુ કે પરમાનુમાં જે પ્રમાણે આખું જગત કલ્પવાની વાત વસિષ્ટ મુની કહે છે, તે પ્રમાણે એક અનુ કે પરમાનુમાં જગતના જગતો જો કોઇ યોગીથી પણ કલ્પિ શકાતાં ન હોય, તો આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિનો વિચાર પડખે મેલતાં, એક કવિ તો ખરેખરજ એક અનુમાં સેંકડો પૃથ્વિ કલ્પિ શકે છે, અને તેને અલંકારથી સંગારવાને તે સમર્થ છે. રાજ–કવિ ડ્રાઇડને કવિ શબ્દનું લક્ષણ એવુંજ કહેલું છે કેઃ—

કલ્પનાપૂર્વક વિચાર કરનારો અથવા લખનારો તે કવિ. કવિતાના વજનની બનાવટ કરનારો અથવા તેવા પ્રકારની રચનાઓ શોધી કાઢનારો તે કવિ. *Poet* યાને કવિ શબ્દનો જે અર્થ થાય છે, તે એવોજ છે કે **બનાવટ કરનાર.** જે શખસ કાંઇ ઉપજાવી કે રચી શકે નહીં, કે કાંઇ નવું શોધી કાઢે નહીં, તેને કવિનું નામ શોભતું જ નથી. કાવ્ય એટલેજ ગદ્ય કે પદ્યમાં જે રચના કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થઇ હોય તે. કાવ્યના લક્ષણમાં એટલુંજ કહેલું છે, કે આપણી કલ્પના–બુદ્ધિ જ્યારે જોરાં ઉપર ચઢેલી હોય, અને આવેશમાં આવેલી હોય, ત્યારે વજનસરનાં જૂદાં જૂદાં રૂપોમાં તે કલ્પનાને અનુસરતી લાગણી અને વિચાર પ્રગટ કરવાની રીત તે કાવ્ય છે. *For poetry is the blossom, and the fragrance of all human knowledge, human thoughts, human passions, emotions, language.* એવું વિદ્વાન કોલરીજનું કથન છે. ફારશીમાં પણ **નઝ્મ** (યાને કવિતા) શબ્દનું લક્ષણ એજ પ્રમાણે કહેલું છે કે; વ્યવસ્થેશીર અનુક્રમમાં ગોઠવવું અને મું‌કવું તે, એટલે કે **રચવું તે.** કવિતાને માટે ફારશી શબ્દ જે શઅ્‌ર કરીને છે, તેનો અર્થ કલ્પના–બુદ્ધિ અથવા સમજણ એવોજ નીકળે છે. *Poesy* (કાવ્ય) શબ્દ વડે એટલુંજ સમજવું, કે કવિતાઓ **રચવાનો** અથવા **બનાવવાનો** હુન્નર અથવા હુશ્યારી. જેમકે રાજકવિ ડ્રાઇડન કહે છે કે, " ...

the heavenly gift of poesy. " લેટીન *Poeta* તેમજ ગ્રીક *Poietes* તથા ફ્રેન્ચ *Poete* અને અંગ્રેજી *Poet* એ સર્વે શબ્દોનો ધાતુ ગ્રીક *Poieo* એટલે બનાવટ કરવી, ઉપજાવી કાઢવું, કલ્પનાથી બનાવવું, એવો એક સરખોજ થાય છે. તેમજ સંસ્કૃત भू ઉપરથી ભાવયમી નો અર્થ પણ બનાવવું થાય છે. જેનો અર્થ મનના જુસ્સાથી કાંઇ કલ્પનાની બનાવટ કરવી એવો થાય છે. વળી સંસ્કૃત काव्य, कवि, कविता, એ શબ્દો વડે તેમના कु ધાતુ ઉપરથી, કલ્પના અને બુદ્ધિની બનાવટ ઉપરથી કાનને સારી અસર કરનારો અવાજ રચવો તે. અર્થાત દરેક જમાનામાં કવિનું કામ ઉપજાવી કાઢવાનું, બનાવવાનું, એવોજ અર્થ દરેક ભાષામાંથી મળી આવે છે. જેથી તે તે કાળોમાં કાવ્યનું લક્ષણ એક સરખુંજ ગણાયલું જણાઇ આવે છે. ટુંકમાં કાવ્ય એ માણસના દિલમાં કાંઇપણ એક અસર કરે એવી બનાવટ છે.

કવિ સ્પૅનસર પોતાનું પ્રખ્યાત "ફેરી ક્વીન" નામનું કાવ્ય સંપુર્ણ કરી અર્લ ઑફ્ સાઉધેમ્પટનની આગળ લઇ ગયો, કેમકે-તે ઉમરાવ કાવ્યનો પુંજારી હતો. તેનું લખાંણ વાંચતાંજ ઉમરાવ ઘણો ખુશાલીમાં આવી ગયો, અને પોતાના ચાકરને ફરમાવ્યુ, કે કવિને ૨૦ પાંઉન્ડ આપવા. જરા આગળ વાંચતાં તેને એટલો તો ઉત્સાહ થઇ આવ્યો, કે ચાકરને કહ્યુ કે કવિને બીજા ૨૦ પાઉન્ડ આપ! વળી વધારે આગળ ચાલ્યો, અને એટલો તો મગ્ન થઇ ગયો, કે કવિને ફરીથી બીજા ૨૦ પાંઉન્ડ અપાવ્યા. એમ કરતાં કાવ્યના અધવચમાં આવતાં તે એટલો તો ખુશીમાં આવી ગયો, કે પોતાની સબુરી ખોહી દઇ ચાકરને એકદમ હુકમ કર્યો, " જા! એ કવિને ઘરમાંથી તુર્ત બાહાર કાઢી મુંક! કેમકે જો હુ વધારે આગળ એ કાવ્ય વાંચતો જઇશ, તો હું તેની ખુરબાનીમા મારૂં સર્વસ્વ ખોહી બેસીશ. " એ પ્રમાણે કાવ્યનો રસ લેનારને શુર છુટે છે.

ભોપાલની એક બેગમે એવું પૉણ લીધું, કે પરણું તો એક કવિ સાથેજ પરણું, નહીં કે કોઇ પાદશાહ સાથે. આ ઉપરથી એક ફારશી શાયર તેણી સાથે હાથ મેળવવા બાહાર આવ્યો, અને પોતાને પરણવાની રીતના બદલામાં તેણીને એક ઉત્તમ ભેટ આપવા કબુલ કરી. તેઓ પરણ્યાં, અને તે મૉલવીએ અલેફ્-બે-પેના અનુક્રમે સર્વોત્કૃષ્ટ કવિરાજોના અલેફ્વારી રૂહીએ-ઉત્કૃષ્ટ બૅતો ચુંટી કાઢી એક ઉત્તમ ગ્રંથ

બનાવ્યો; જે ગ્રંથ આજે "તાજકરતુલ ગોઅરા" ના નામથી વિખ્યાતિને પામેલ છે. આપણો આ ગ્રંથ કક્કાવારી કે અલેફવારી ક્રમે ગોઠવેલ નથી, પરંતુ અલંકારવારી પદ્ધતિ ઉપર અલંકાર સમજાવવાની સાથે ઉત્તમ છંદો, દોહરા, બેતો, કવિતાઓ, ગઝલો, અને ગાયનો આદિની લેખતો સગાથી, નીતિ ધર્મ આદિલક્ષ અનેક ઉપયોગમાં લેવાની કાંક્ષાથી ઉભો કરેલ છે.

જ્યારે પ્રાચીન તવારીખો, પુરાના હસ્ત લેખો, કદીમ પુસ્તકો, પુરાતન લખાણો, જુના લેખો, અને અસલી કાદંબરીઓ, આપણે તપાસીએ છીયે, ત્યારે તે સઘળાંનાં ઉત્પત્તિસ્થાન જાણવાની આપણ પ્રત્યેક મનુષ્યને ઉત્કંઠા રહે છે, અને તેજ પ્રકારની જિજ્ઞાસા સર્વે સુજ્ઞ વાંચનારની હોયજ છે, એવું ધારી આપણે એક દટાઇ રહેલી ખાંણને ખોદી કાઢવાની પેહેલી કોશેશ કરીશું; અને ધર્મના અભ્યાસીઓને કિંવા તેમના પૈકી જેઓ પરિપક્વતાએ પોહોંચી ચુકા છે, તેમને વિનંતી પૂર્વક લગાર વધારે લક્ષ આપવાને આપણે ભલામણ કરીશું.

આજની વિદ્યાની પદ્ધતિ સાથે સરખાવતા આગલા યુગોમાં લખવાના હુન્નરની પ્રકૃતિ વિવિધ વાંચનોથી પુરી પડી છે સર્વેથી પુરાતન જમાનામાં પથ્થરો ઉપર લખાંણો કરવામા આવતા; અને સીનાઇ પર્વત ઉપર તે કાયદો અસ્તિત્વ ભોગવતો હતો. નાં, એટલુંજ નહીં, પણ જરથોસ્તની ધર્મની માગિક ખીલારોકી તખ્તીઓના લખાંણો પથ્થર ઉપર જણાયાં છે. યાહુદીઓને અક્ષરોની બક્ષેશ કરનાર મોઝીઝ પેહેલવેહેલો હતો; અને સેમેરીતન ભાષાજ પેહેલવેહેલી હતી, અને તેજ પેહેલી લખવામાં આવી હતી ઉપલી યોજના તે વખતમાં સઘળેજ પ્રસાર પામી હતી. નક્કર અને મજબુત પદાર્થો, જેવાકે ધાતુ, પથરા, શીલા વિગેરે ઉપરજ રાજાઓના હુકમો અને પાદશાહી પરવાના આપવામા આવતા હતા * *Laws of the Twelve Tables* કરીને રોમનોમાં જે પ્રખ્યાત હતા, તે એવી રીતે ઉત્પન્ન થયા હતા, કે ૧૨ તકતા અથવા શીલા ઉપર (તે તકતા પિત્તળ, હાથીદાંત, અથવા ઓક ઝાડના બનાવેલા હતા.) કોઇ પણ લખાંણ લખીને યા કોરીને જાહેરમાં ખુલા મુંકવાને

---

* એ રીતિ અદ્યાપિ પર્યંત ઘણા રાજા પાદશાહોને ત્યાં ચાલુ છે, સુબર્ણ યાવત ચંદ્રોકાળ પર્યંત તે પરવાના અને ફરમાનો લોપ પામતા બચે.

ખાતર લટકાવામાં આવતા હતા. પરંતુ માનવીના મસ્તક ઉપર લખાંણ, કરી સંદેશા ચલાવાની રીત, લગાર રમુજ અને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે એવા પ્રકારથી પેદા થઇ છે. તે યુક્તિ હીસ્યસ નામના સાહસિક નરે પ્રથમ દાખલ કરી હતી. જેને માટે હીરોદોતસ જેવો તવારીખીનો પિતા કહે છે, કે જ્યારે હીસ્ટયસ, દારાયસની જોડે ઇરાંનમાં રહેતો હતો, ત્યારે તેને એવી ઇચ્છા થઇ, કે ગ્રીસમાં રહેતા એરીસ્તાગોરસને સંદેશો મોકલી ઇરાનની દરબારમાં બંડ મચાવવાની યોજના ઘડવી. પણ એટલે દૂર સુધી આવી છુપી અને જોખમભરી બાતમી કેવી રીતે પુગાડવી એ તેને સુજ પડયું નહી. છેવટે લાંબો વિચાર ચલાવતાં, એક અદ્ભુત અખતરો કરવાનું, તેને ભાણ આવ્યું. તેણે પોતાના એક ખાસ નોકરને ચુંટી કાઢયો, જેની બંન્ને આંખો નાદુરસ્ત હતી. બાદ તેને કહ્યું કે જો તારે તારી આંખનું દરદ સાફ કરાવવાની અભિલાષા હોય, તો તારૂં માથું બોડાવી તે ઉપર તચકા (નસ્તર) મરાવ. પેલો આંખનાં અમુલ્ય રત્નને બચાવવાને વિધવિધ યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરી ચુકયો હતો, પણ કંટાળી જવાથી મજકુર સલાહ પસંદ કીધી. જ્યારે તે તચકા મરાવા આવ્યો ત્યારે હીસ્ટયસે પોતાની જેજે કાંઇ બાતમીનું કહેણ કહાવાનું હતું, તે તે તેનાં માથાં ઉપર કોતરી દીધું. પછી તેને ગુપ્તપણે ઘરમા ભરાઇ રહેવા કહ્યું. જ્યારે પાછા બાલ ઉગ્યા ત્યારે તેને ગ્રીસ તરફની હવા ખાવા કહી ફરમાવ્યું કે, તું ત્યાં જઇશ અને એરીસ્તાગોરસ પાછું તારૂં માથું બોડશે, તથા ખચિત્તજ તારી આંખ વા માથુ તે સાફ કરશે. જ્યારે તે એરીસ્તાગોરસની આગળ ગયો ત્યારે તે મહાન પ્રપંચી ચેતી ગયો, અને માથું મુંડતાં તો ઉપસી આવેલા હરફો સ્પષ્ટ નજરે પડયા. આવી રીતે તેણે પોતાનું તે કામ બરાબર સરંજામ ઉતાર્યું. પણ ત્યાર પછી છુપા સંદેશાનું લખાંણ માથાં ઉપર કરવાનો રવૈયો ગ્રીસ, ઇજીપ્ત અને ઇરાંનમાં દાખલ થયો.

વળી ગ્રીક લોકોમાં એવો ધારો હતો, કે કોઇપણ લખાંણ પિત્તળના ત્રિકોણ આકારના કડકાઓ ઉપર કોતરવુ, અને ત્રિથેમ્યસ તો એવી ખાતરી આપે છે કે ફ્રાંન્સના જાહેર કીર્તિસ્થંભો તો અસલમાં રૂપાનાં પત્રાં ઉપર લેખો રાખતા હતા. એજ રીત ઇરાનની દરેહમેહેરો અને પુરાતન આતશખાંનાઓમાં ચાલુ હતી. જે કોઇ ઓલમા મોટાં આતશબેહેરામોની ભેટ લેતો, તે પોતાના શુભ શકુનો રૂપાંના પત્રાં

ઉપર કોતરીને એક દરવાજા ઉપર ચોંટાડી જતો. આજે પણ આતશબેહેરાંગોમાં રૂપાંના પત્રાં વગેરે મુદ્દી અસલી ઈરાનીઓની ભક્તી તેમને માન આપવામાં આવે છે. ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૭ માં રેવરંડ ક્લોડીઅસ બુકેનને હિંદુસ્થાનમાં યાહુદીઓને જોયા. તેઓ ગોડે તેમના પૂર્વજોને મળેલા હકકોના પરવાના પિત્તળના તકતાઓ ઉપર હતા. એક ગ્રંથમાં લખે છે કે, પેગંબરે હિંદના એક સાલેકને કહ્યું, " મારા ધર્મનાં લખાંણો પવિત્ર પથ્થરની સપાટિઓ ઉપર જલવાઇ રહેશે. " એ ઉપરથી જણાય છે કે પેગંબર જેવા પેગંબરને પણ પથ્થર ઉપર લખાંણ કરવાનું સુગમ જણાયું હતું.

અસલના કોલડીઅનો તો ખગોળવિદ્યાના અવલોકનોને ઇંતિરડીઓ ઉપર કોતરતા હતા. અને મોન્ટ ફોકન કહે છે કે, રોમના સ્ત્રોઝી ખાતેના મેહેલમાં તેણે એક ચોપડી જોઇ, કે જે મારબલના પાનાંની બનાવેલી હતી; તેનાં પાનાં ઘણીજ તાજુબીભરેલી રીતે પાતળાં કરેલાં હતાં !! આગલા આરબ ઓલમાઓ એકેકને ઘરે જ્યારે મળવા જતા, ત્યારે પાટીયાઓ ઉપર નવા નવા લોગતો અને બેતો લખી જતા. પાછળથી તે પાટીયાંના ટુકડાઓની વહી બનાવવામાં આવતી હતી. આજે પણ ફારસીખાંઓને ત્યાં " બેઆઝ " કરીને એક વહી પડેલી રહે છે, જે ઉપર નવા આવનારા નવાં લખાંણો કરી જાય છે. અને દર વરસે ઘણાઓને ત્યાં એવી બેઆઝ નવી કરવામાં આવે છે. દાયોજીનીસ લૉરશ્યસ, ક્લીનથેસ નામના એક ફિલસૂફને માટે કહે છે, કે તે ઘણો ગરીબ હોવાથી અને કાગળ ખરીદવાને અશક્ત હોવાથી, પોતાની વાએજો અને પોતાના ઉસ્તાદ ઝેનોની કિંમતી શોધો, ન્હાનાં શીપનાં કોટલાંઓ ઉપર લખતો હતો ! શીપનાં ન્હાનાં કોટલાંઓ ઉપર કેવી રીતે લખાંણ કરવુ પડતું હશે એ સમજાઇ શકાતું નથી.

પણ વાંચનારને વધારે તાજુબ કરે એવી રીત ચીનમાં આગલ ચાલતી હતી. લખવાના હુન્નરને ગમે એવાં સ્વરૂપ તેઓ આપી શકતા. એક પ્રસંગે રૂમ્યનોના હાથ ઉપર ચીનાઓ સપડાઇ ગયા. ચીનાઓ હુન્નરમંદ તો ખરાજ, પણ યુક્તિ કાંઇ સુઝે નહીં. આખરે એક સ્વદેશાભિમાની સ્ત્રીએ પોતાનાં એકપૂરાં બાળકને અર્પણ કર્યું. ચીનાઓએ તે બાળકનું પેટ ચીરી તેમાં એક સંદેશો લખેલુ ચામડું મુંક્યા પછી પેટ સાંધી લઇ મહીં ઉભીપાળી ધોચી દીધી. બાદ બુચના પાટીયાં ઉપર ચણું બાધી તે બાળકને તરતું દરિયામાં મુંકી દીધું.

આવે છે, તેમાંથી તેઓ ૧ ફુટથી અર્ધા ફુટ જેટલી લાંબી અને ૨ ઇંચ જેટલી પોહોળી પટીયો કાપી કાઢે છે. આ પટીઓ સુંવાળી હોય છે, અને તે ઉપર જે આંટણ જેવાં હોય છે તે છરી વડે સાફ કરે છે, અને તેની સાથે કાંઇ પણ મેળવણી કર્યા વગર તેને લખવાના ઉપયોગમાં લે છે.

દાયોદોરસ સીકુલસ નામનો પંડિત ખાતરીથી જણાવે છે કે, અસલી ઇરાંનીઓ પોતાના સઘળા લેખપોટ ચાંમડીઓ, ચાંમડાંઓ વગેરે ઉપર કરતા હતા, અને હીરોદોતસ (જે ક્રિશ્ચયન સનેની ૫૫૦ વર્ષ કરતાં વધારે આગલનો થઇ ગયો છે) એવું કહે છે કે બકરાંના ચાંમડાઓ અને મેઢાંની ચાંમડીઓનો તો અસલી એઓન્યનો લખવામાં સારી રીતે ઉપયોગ કરતા હતા. મી० ઇતસ નામનો લખનાર ઘણીજ ખાત્રીથી જણાવે છે, કે મોઝીઝને હાથનો લખેલો કાયદા-કોહો પણ તૈયાર કેળવેલાં ચાંમડાઓ ઉપરજ છે!! આ વળી નવાઇ જેવી વાત છે કે ઇ. સ. ૧૮૦૬ મા ડૉકટર કલૌદીઅસ બુકેનને, હિંદુસ્થાનના મલાબારની મધ્યે કાળા યાહુદીઓનાં એક દેવળમાં ઘણાંજ આગલા કાળનો હાથનો લખેલો ફકો મેળવ્યો; તેનો આગલો ભાગ જે હિબ્રુ-ધર્મ-શાસ્ત્રમાંનો હતો, તે ઘણાંજ રાતાં રંગેલાં ગેટાંનાં ચાંમડાં ઉપર લખેલો હતો; અને કાબુલના યાહુદીઓ, જેઓ દર વર્ષે ચીન દેશના મધ્ય ભાગમાં મુસાફરી કરવા જાય છે, તેઓએ કેટલાંક મંદીરોમાં ધર્મના કાયદાઓને ચાંમડાંનાં રૂકા સાથે વિંટાળેલા જોયા. વળી તે પણ સાફ દોપીસ્તાં ઉપર તો નહીંજ, પરંતુ રાતાં રંગેલાં ગેટાંનાં ચાંમડાઓ ઉપર જોયાં હતાં!! એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કાગળને ઠેકાણે ચાંમડાંનો ઉપયોગ આગલ બોહોળો ફેલાયલો હશે.

જ્યારે ફ્રેન્કો-જરમન લડાઇ થઇ ત્યારે ફ્રેન્ચોએ પોતાના સંદેશા કબુતરોનાં પીંછની નળીઓમાં ઘાલી કબુતરોને ઉડાવી સ્વજનને મોકલ્યાં હતાં; ત્યાં એક સુક્ષ્મદર્શક યંત્રથી ખાસ રૂઢી પ્રમાણે તે લખાંણ ઉકેળવામાં આવતું, અને જોઇતો વેહવાર શાંતિથી ચાલતો હતો. એ રીતે સંદેશા લખવામાં પાછળથી તો સાધારણ થઇ પડી, અને હબ્સીઓની ચહડાઇ વેળા પણ તેનો ઉપયોગ થયો હતો.

રેવરંડ મી० તૌનલે (જેના "બાઇબ્લીકલ લીતરેચર" નામનાં સર્વોત્તમ પુસ્તક ઉપરથી આજની બાબદનો ઘણોક ભાગ લીધો છે) કહે છે કે *Pentateuch* નામના ધર્મ-શાસ્ત્રની ૭ નકલો, જે હાલમાં સઘળી ઈંગ્લાંડમાં જણાય છે—યાહુદીઓના કબજામાંની બાદ કરતાં—

મીજાગરાં, અને ખીલા એ સઘળું સીસાનુંજ હતું ! તેમાં ઇજીપ્શ્યન્નોના આકારો અને અધરું લખાણ હતું. વળી " *Works and Days of Hesiod* " નામની કેતાબ પણ સીસાં ઉપરજ લખવામાં આવી હતી; જે ઘણીજ સંભાળથી "ટેમ્પલ આવ ધી મ્યુઝીઝ" માં સાચવી રાખવામાં આવી છે. જ્યારે તે પૉસેન્યાસને બતાવવામાં આવી, ત્યારે મુદતોથી તે સઘળી ઘસાઇને ખવાઇ ગયલી જણાઇ હતી.

લખાંણમાં ગુપ્ત સંકેતની લીપીની શોધ થવા પહેલાં, જો પુરાતન કાળના લોકોને ભેદમાં લખાણ કરવાની જરૂર પડતી, તો તે તરેહવાર કળાઓથી કરવામાં આવતાં. સાઇરસને તેના કાકાની સામે પ્રપંચ રમવા સારૂ, તેને ઉશ્કેરવાની હારપેગસની જ્યારે ઇચ્છા થઇ, ત્યારે તેણે પોતાના સંદેશા કપડાં ઉપર લખીને એક સસલાંના પેટમાં ભરીને મોકલ્યા હતા ! એ રીત પાછળથી લખવાના હુન્નરનો એક પ્રકાર હોય તેવી થઇ ગઇ. વળી અસલમાં એવી પણ રીત હતી, કે લાકડાંના કકડા અથવા તકતાઓ ઉપર લખાણો કરવામાં સુગમ પડતું હતું. પ્લીની જેવો નામાંકિત કથા લખનાર કહે છે કે; હોમર કવિના વખ્તની આગમચ ટેબલ ઉપર રાખવાની લાકડાંની ચોપડીઓ તો ભાખજા વપરાતી હતી ! તે લક્કડ-કેતાબનાં પુઠાં તેમજ પાનાં સઘળાંજ લાકડાંનાં રાખતા ! લાકડાંનાં પાટીયાંઓ ઉપર ધુળ નાંખી હાથની આંગળી વડે હરફો પાડીને તો આપણી એક બે પેહેડી આગમચના સાહેબો લખતા હતા; જેવી પાટીઓ અદ્યાપિ હૈયાત છે. એવી લખવાની રીત ઉપરથી સાધારણ કહેવત પડી છે કે " પાટીયાંપર ધુળધુલ નાંખેલી કે ?" કાગળની શોધ થઇ તે આગમચ લાકડાંનાં પાટીયાં અથવા વાંસના કકડાઓ ઉપર ચીનાઓ લખાણ કરતા હતા; અને ઑક્ષફર્ડની સ્લૉએન્યન લાઇબ્રેરીમાં 'કયુફીક' અથવા અસલી ઍરેબ્બીક લખાણોના નમુના હજુ છે, તે પાટીયાંઓ ઉપર લખેલા છે, અને તેની લંબાઇ આશરે ૨ ફીટ અને જાડાઇ ૬ ઇંચની છે.

સ્પાર્ટાનો રાજા ડેમોરેતસ જ્યારે ર્સ્પનીશ કોર્ટમાં પનાહગીર થઇ પડયો હતો, ત્યારે એક લાકડાંનાં પાટીયાંની ઉપર ભેદમાં લખાણ કોરાવી તે કોરેલા હરફોને મીણથી પુરી દઇ, પોતાની રૈયતને વાકેફ કરવા સાર દરબારી મેહેલ આગળ આવેલી નદીમાં નાંખ્યું હતું, જ્યાંથી તેના દેશીઓને હાથ આવ્યું હતું. આ ખબર ઉપરથી, તવારીખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ર્ઝકસીસના સખ્ખાબંધ લશ્કર સામે સારૂકરાઉ

મેળવવાને લોકો તૈયાર થયા હતાં ! આ ખબર માટે એમ પણ કહે છે કે, કેટલાક દુતોનાં શરીર ઉપર લખી મોકલેલા સંદેશાથી કામ પાર પડયું હતું. વડોદરામાં કાનુજી જેવો રાજા જે અનોરસ હતો, તેણે વડોદરાના મોટા અફીને દોલતોને પોતાના તુમાખથી જ્યારે કેદ કર્યા હતા, ત્યારે નવસારીના એક પારશી લાકડિયાએ પોતાની પીઠ ઉપર નવસારીવાળા દેશાઇના સંદેશા લખાવી લઇને યોગ્ય ઠેકાંણે પોહોંચાડયા હતા. પીઠ પર પેગામ લખવાની, જોડાની અંદર સંદેશા લઇ જવાની, અને માથાં ઉપર લખાણો કરાવાની રીતો હિંદુસ્થાનમાં ઘણી ગમ પ્રસરેલી હતી

અસલના બ્રીટનોમાં અસલી રૂઢી પ્રમાણે ન્હાની લાકડીઓ ઉપર છરીથી લખવામાં આવતું હતું. તે ઘણુંકરીને ચોરસ અથવા ત્રિકોણ રાખતા હતા. એવી રીતે એક લાકડી ૩ કિંવા ૪ સિદિઓ ધરાવતી હતી. એવી એવી કેટલીક સોટીઓને સાથે કરીને વચાય એવી ફ્રેમ બનાવતા, જેને *Peilhyen* અથવા *Elucidator* કરી કહેતા હતા. અને તેની રચના એવી રીતે કરેલી, કે વાંચનાર પોતાની સગવડ માફક વાંચતી વેળાએ જેમ ગમે તેમ દરેક સોટીને કાગળ માફક ફેરવી શકતો.

બીશપ નીકલસન પોતાની "ઇંગ્લીશ હિસ્તોરીકલ લાઇબ્રેરી" નામની કેતાબમાં કહે છે, કે ડેન્સ લોકો પોતાના લેખપોટો મોટા પથ્થરો અથવા તેના ટુકડાઓ ઉપર લખી રાખતા; અને લખાંણનો સઘળો બ્હેવાર કાગળની માફક પથ્થરો ઉપર ચલાવતા. એ પથ્થરો ઉપર પોતાને ગમતી તરેહતાલથી કોરતા. વળી જે ઘણી અગતની બાબદ નહીં; યાને કાગળો, પચાંગો વિગેરે, તે લાકડાં ઉપર કોરવામાં આવતાં; અને ડેન્માર્કમાં બીચનું લાકડું પણજ પાકતું હોવાથી (જોકે ફર અને ઓકના લાકડાં સ્વીડન અને નોરવેમાં બહુ પાકે છે) લખવાના કામોમાં તેજ વપરાય છે; અને તે જાતના લાકડાંને તેઓ પોતાની ભાષામાં *Bog* કહે છે; તે ઉપરથી *Book* શબ્દ નીકળેલો છે. જે ગરીબ વર્ગના હોય છે, તેઓ ઝાડની છાલ વાપરે છે; અને રેનડીઅર તથા સાબરના શિંગડાં સાફ પૉલીશ કરીને કેટલાંક પાનાઓની ચોપડી બનાવે છે !! તેઓનાં ઘણાં પંચાંગો, જાનવરો તથા માછલાંનાં હાડકાં ઉપર છે; પણ કપડાંઓ, ધાંરો, ટોપીસ્તાઓ, અને કાગળો ઉપર જે લેખો થયા છે, તે ઉંક પાછળથી થયા છે.

લી સ્પેર ગ્યુઇલેત એવું બતાવે છે કે, છુપાં લખાણો લખવાની રઢી શોધનારા પેહેલવેહેલા સ્પાર્ટનો હતા, અને સ્કીતેલી તેમના મૂળ તત્વો ગણાયાં છે. પ્લુતાર્કના કહેવા પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ એ પ્રમાણે હતો કે, જ્યારે ગ્રીશીઅન મેજીસ્ટ્રેટો દરીયાઇ સરદારને અથવા જેનરલ-ને જ્યાં પણ મોકલતા, ત્યાં નળાના આકારની એક લાકડાંની પોકળ ભુંગળી આપતા; જેના જેવી આબેહુબ સમતોલ ભુંગળી પોતાની પાસે રાખતા. પછી જો લડાઇમાં ગયા બાદ છુપી બાતમીઓ ચલાવવાની અગત્ય જણાય, તો એક ચર્મપત્ર લઇ તેની ઉપર સ્ક્રુના આકારમાં તેને વિંટાળતા. પછી તે પત્રની કિનારીઓ ઉપર જે લખવાનું હોય તે લખતા. ત્યાર બાદ તે સાંકડી પટીને પાછી ઉપાડી લઇ લડાઇમાં સ-રદારો ઉપર મોકલતા, ત્યાં તેઓ એક સરખી જાડી ભુંગળી,. જે આગળથી લઇ રાખેલી હોય છે, તેના ઉપર સ્ક્રુના આકારમાં પાછી વિંટાળતા; જેથી જે હરફો ખોળાઇ ગયા હોય તે આબાદ મળી જતા અને સાફ વંચાઇ શકાતું. એવી રીતે લખાણ પોંહોચાડવાની રીતિઓ ધમધોકાર આજે પણ રશ્યનોમાં ચાલે છે.

સિધીઅનો પોતાના વિચારો, આકારો કાપીને અથવા દેખડાવીને જાહેર કરે છે; તેમજ લાકડાંના ન્હાના કડકાઓ ઉપર પાડેલી જાત જાતની લીટિઓ ઉપરથી લખાણનો વેહેવાર ચલાવે છે; અને પોલસ ગેલ્યસ કહે છે, કે મોલનના અસલી કાયદાઓ તો (જે એથેન્સ ખાતે રાખવામાં આવ્યા છે.) લાકડાંના ટુકડા ઉપર લખેલા છે. આ કકડા ચોખંડ હોવાથી જે કોઇ વાંચનાર જે બાજુએથી વાંચે તેને દરેક બાજુના જેવીજ બાબદો વાંચવાની મળે ! ૪૮૫ નાં વર્ષમાં ઝેનો બાદશાહની શાહનશાત વખ્તે સેંટ બારનેબસની લાસ સેલેમીસ ખાતેથી હાથ લાગી હતી, જેની સાથે સેંટ મેથ્યુનું ગૉસ્પલ, હિબ્રુમાં લખેલું લાસની છાતી ઉપરથી મળી આવ્યું હતું, જે તેણે પોતાને હાથે લખ્યું હતું. તેના પાનાં લાકડાંનાં હતાં. તે લાકડું ઘણું સુગંધીદાર અને મોંઘું હતું. આવી જાતના તકતાઓ ઉપર ઘણું કરીને મીણના પડ કરી લીધેલાં હોય છે; કેટલીકવાર ચાક અથવા પ્લાસ્તરના ઢાકણ કરેલાં હોય છે; જેની ઉપર સુઇયાઓ વડે લખેલું હોય છે. મીણના તકતાઓ પણ ઘણાજ પાછળના જમાનામાં વપરાતા હતા. ફ્રાન્સના રાજકુટુંબમાં ઘણા વિશાળ અને સાચા લેખો (૧૩ મી અને ૧૪ મી સદીના) જે મીણના તકતાઓ ઉપર લખાયલા હતા, તે હજુ

હૈયાત છે. ફ્રાન્સના ધર્મનાં મકાનોમાં થોડોવાર જાહેરમાં મુકવાને અર્થે તે રાખેલા છે; અને મઠોની તવારીખો વગેરે તે ઉપરથી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. હિંદુસ્થાનમાં પૃથ્વિરાજના વખ્તમાં ખાનગી અને મહત્વના સંદેશા તલવારોની સપાટી ઉપર લખવામાં આવતા હતા, અને લડાઇનાં મેદાનમાંથી જે સિપાહ એવી શમશેર સહી સલામત લાવતો તેને "બાઝી" કહેતા હતા. વિનચેસ્ટર કૉલેજમાં ૧૩૯૫નાં શાલમાં હિસાબના ચોપડામાં જૂદા જૂદા ધણીઓની બાબદો લખી રાખવાને સારૂ રાખેલા તકતાને લીલી મીણુથી ઢાંકણુ કરવાનો ખરચ લખેલો છે; એટલુંજ નહીં પણ ઇ૦ સ૦ ૧૭૧૮ સુધી તો ફ્રાન્સમાં કૉલેજને લગતી બાબતો,અવસ્યકરોને રૂઆન શેહેરના દેવળ સંબંધીના પ્રકરણો, સારૂ ઉપર જેવા મીણના તકતાઓને લખવાનાં કાગળ દાખલ કામમાં લીધેલા છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે મીણુ ઉપર પણ આગળ બહુ લખાણુ ચાલ્યું છે.

સીલોનમાં ઘરોનાં ખત વટીક હાથીઓના ચાંમડાંઓ ઉપર થયલાં હનુ જણાય છે. એટલુંજ નહીં પણ ગજરાજના દંતુશળ તો ખાસ પરવાનાઓમાં ત્યાં વપરાયા છે. સીઆમમાં પણ ઘણી ગમ હાથીના અથવા ભેંસના ચાંમડાંઓ લખવામાં વાપર્યા છે. સ્પેનમાં તેમજ ફ્રાન્સમાં મીણના ટુકડાઓ અથવા ટેબલો ઘણીવાર સ્લેત (*Slate*) ના બનાવેલાં હતાં, અને તેનો આકાર ઉંચકી લઇ જવાય એવી કેતાબોના જેવો કરેલો હતો

એરીસ્ટોટલના વખ્તમાં ભેદી લખાણોની રૂઢી ઘણી સુધરેલી ઢબ ઉપર મુકાઇ હતી, અને એનીસને માટે કહે છે કે, તેણે છુપાં લખાણોની તરેહવાર યુકિતઓ શોધી કાઢી હતી. દાડમોની છાલ ઉપર—છોંના બનાવેલા સપાટ કકડાઓ ઉપર—સુસવાટના કાંટાઓ ઉપર—માટીનાં વાસણો ઉપર-વિગેરે તરેહવાર વસ્તુઓ ઉપર લખાણો કરવાનું શોધી કાઢયું હતું. એનીદી દૂદૂતો નામના બરમીસ કારિગરે જ્યારે ઘાસને એકઠું કરી તેની ઉપર લખાણ કરવાની રૂઢી ચાલુ કરી ત્યારે તે એમ બોલ્યો હતો કે, "એથી પણ સગવડ ભરી બીજી વસ્તુ હવે શું નીકળશે, કે જે આ કલમનો ભાર ઝીલશે!" અર્થાત છેલ્લામાં છેલ્લી અને સવડ રીત તેજ છે! પરંતુ તેને થોડીજ ખબર હતી કે, તે તો ૯ મી સદી હતી, અને આ ૧૯ મી સદીમાં કેમ કેમ અને કેવું કેવું બનાવામાં આવશે! પણ ૧૯ મી સદીના કારીગરોએ કાગળની બનાવટથી

ઉપ ા ઇડ્ડલો માફક વિચાર કરવો નહિ. કેમકે કાગળથી પણ ઉત્તમ જીનસ હવે પછી શોધી કાઢવામા આવશેજ

રોમનોમા એક એવો કાયદો હતો કે સભાના હુકમો વગેરે હાથીદાંતના કાગળો ઉપરજ લખતા જેથી તેને *Libri Elephanti* કહેતા હતા આડોની ખાનો તો આખી દુન્યામા, અને ખસુસ કરીને હિંદમા જાજન્મ વપરાય છે

સ દેશી લખવાની એક ઘણીજ નવી રીત જ્યાર્જીયામા ચાલતી હતી તેઓ જે મુલકમાં સપડાયા હોય તે મુલકમાથી પોતાનાં વતન તરફ ફુકાતા પવનનો પ્રસગ જોઇ, કનકવા જેવુ ઈંડાનાં આકારનુ ફેફસા જેવુ કાઇ હલકુ "સાઝ" ચઢાવી, તે ઉપર તેઓ પોતાની વિપત્તિઓ લખી દેતા તે "સાઝ" જ્યારે અતિઘણી ઉંચાઇએ ચઢે કે હાથમા રાખેલી દોરી પવનના સુમાર ઉપર છોડી મુકે; અને પેલુ ધારેલુ ફેફસુ આબાદ પોતાના મુલકના છેટામાજ જઇ પડે ! એકવાર એક ક્રીશ્ચન સરદાર સારસીઝ, પોતાના દુશ્મનના હાથ ઉપર સપડાઇ ગયલો હોવાથી, જ્યારે તેને બ્બરણીમા લઇ જતા હતા, ત્યારે પોતાની કનેની કટારી કાઢી નખો વડે તે ઉપર ગેડીઆઇસ રાજાની મોહોર પાડી તે કટારને એક ચોગડાના જેવી નિશાન કાઢી રસ્તે નાંખી જ્યારે તેના સાથીઓ ખોળ કરતા આવ્યા ત્યારે માલમ પડ્યુ કે, દુશ્મનના માત્ર ચાર સખશોએજ તેને સપડાવેલો છે આ ઉપરથી વેહેલા તેઓ પૂઠે પડયા, અને અધવચમાજ તેમને પકડી પાડી સરદારને ઉગાર્યો

અસલના ગ્રીક રોમનો, અને ઇજીપસ્યનોમા તો ચિત્ર કોરીનેજ લખાણની મતલબ સમજાવવામા આવતી ઘણીક ગમ સોના, રૂપા, ત્રાંમા પિત્તળ વગેરેનો કાગળ પેઠે ઉપયોગ થાય છે ત્યારે વળી ઈંતરડી, પાદડાં, લાકડા, અને ઝાડનો તથા પથ્થરનો ઉપયોગ પણ ઘણી ગમ જેવાક આવે છે કાગળની શોધ પેહેલા એવી રીતિઓ ઘણી ચાલતી હતી કોરીના કામો ઉપર કોરેલા લખાણો પણ હાલમા ઈંગ્લાડના મ્યુઝયમમા જણાય છે

એ પ્રમાણે લખવાના હુન્નરનો ટુક ઇતિહાસ આ ગ્રન્થના દીબાચા રૂપે બસ થશે

આ ગ્રથ રચવા પેહેલા "કાવ્ય રસ" એ વિષય નવસારી જ્ઞાન પ્રસારક મડળી તરફથી મારા શુભેચ્છક મિત્ર મરહુમ મહા વિદ્વાન ગ બા દરિના ૧ દા ૧૫ મુનના પ્રમુખપણા હઠળ બાલ્યુ

રૂપે હમે રજુ કર્યો હતો. તેનો પેહલો અવતાર બાલ્યાવસ્થામાંજ પૂર્ણ થવા પછી "માસિક મજાહ" નામના પ્રખ્યાત માહવારિમાં તેનો કંઇક થોડોક ભાગ પ્રગટ થયો; અને તરૂણાવસ્થામાંજ તેનો બીજો અવતાર લય પામ્યો. પછી સાવસંપૂર્ણ ગ્રંથ અભરાઇ ઉપર સુઇ રહેલો હતો. પરંતુ ઇશ્વર કૃપાથી તેનો ઉદ્ધાર કરનારો એક સાહિત્યોત્તેજક દોસ્ત મળી આવ્યાથી, તેણે આ ત્રીજા અવતારે વૃદ્ધાવસ્થામાં જન્મ લીધો છે. જે પરમમિત્રની હિંમત ઉપર હું "તવારીખે નવસારી" પ્રસિદ્ધ કરી શકયો, તેજ પરમસ્નેહિ **એરવદ સાહેબ રૂશતમજી બેજનજી રાનજી** જેવા પરમાર્થિ પુરૂષનાં હોંપ, ઉત્સાહ, અને ઉત્તેજનને આ ગંજ પણ આભારી છે. એક ગ્રંથ રચવો જેટલો કઠણ છે, તેના કરતાં બેવડો કઠણ ભાગ, તેનો પ્રગટ થવા પછીનો સંસ્કાર છે. અને તે સર્વ પરિશ્રમ લેવા માટે હું મારા મિત્ર મોસુફનો જેટલો ઉપકાર માનું એટલો ઓછોજ ગણાશે.

આ ગ્રંથ રચવામાં પણ મારી બુદ્ધિ કરતાં પારકાઓની બુદ્ધિથી ખરી પડેલાં ફુલોનો મેં તો માત્ર ગંજ યાને ઢગલો ભેગો કરેલો છે. તેમાં પણ મેસર્સ કુકા, ઝવેરી, શેપર્ડ, નર્મદાશંકર, વીલ્યમડૉબસન, દુરબીન, આદિના પુસ્તકો જેવાં આશરે ૩૦૦ ઉમદા પુસ્તકોના, તથા જૂદા જૂદા લગભગ ૪૦૦ લેખકો અને કવિઓના આધાર લીધેલા છે. એ સર્વનો હું ઉપકાર માનું છું. આ પુસ્તકમાં પેટા અલંકારો સહ ૨૦૦ ઉપરાંત અલંકારો ભેગા કર્યા છે, અને તેના યથાયોગ્ય દ્રષ્ટાંતો ગૂજરાતી–ફારશી–અંગ્રેજી–સંસ્કૃત– હિંદુસ્થાની–એરેબ્બીક– ઉર્દુ–મરાઠી–લેટીન–જંદ અવસ્તા– વગેરે ભાષાઓમાંથી જે ઉત્તમ મળી આવ્યાં તે ટપકાવી લીધેલાં છે. જે કેટલાક અલંકારો ફારશીમાં છે તે અંગ્રેજીમાં નથી, અને અંગ્રેજીમાં છે તે બીજી ભાષાઓમાં નથી. કોઇમાં અલંકાર ૩૦ જણાવ્યા છે, તો કોઇમાં ૪૦ જણાવ્યા છે, કિંતુ આ ગ્રંથમાં તે સર્વને એકરસ કરી અલંકારનો સંગ્રહ ૨૦૦ ઉપરાંતનો ભેગો કર્યો છે. જેમણે વાંચવું એ કામ બહુ કંટાળો ઉપજાવનારું છે, તેમને તો પેલા મીઆંભાઇવાળાં રામાયણ જેવુંજ આ પુસ્તક જણાવાનું. એક બુવા એક ગામમાં રામાયણમાંથી કથા સમજાવતા હતા. હિંદુઓ ભેગા એક મુશલમીન ભાઇબંધ પણ દર રાતે તે હરદાસની કથા સાંભળવા જતા હતા. મીઆંભાઇને પરધર્મનું પુરાણ, પીંજન જેવું લાગવાથી કથામાં જવાનું માંડી વાળ્યું. દુસરા મીઆંજીએ પ્રશ્ન કર્યો

કે આટલા દહાડા કથા સમજી આવ્યા તેમાં એટલું બધું શુંશું આવ્યું તે કહો. મીઆંજીએ ટુંકમાંજ પટાવ્યું કે,

" એક થા રામ, ઔર એક થા રાવણા;

ઉન્ને લીઇ ઇનકી જોરૂ, ઇન્ને લીઆ ઉનકા ગાંવરા;

" એ સાલા સબ રેંટ રેંટ રેંટ કરકે રામાયન બનાયા !"

એટલે રાવણે રામની બૈરી લઇ લીધી. ને રામે રાવણનું ગામડું લઇ લીધું, એટલી વાતને પીંજી પીંજીને આવું મોટું રામાયણ બનાવી કાઢયું ! તેમ અલંકાર સમજાવાની આટલી એક વાત, તેનું આવું મોટું ગંજે શાયરાન બનાવી દીધું ! એમ પણ અલબત્ત લાગશે, પરંતુ એટલુંજ માગું છું કે, આ ગંજમાં ખામી ખોડ પુષ્કળ હશે તે દરગુજર કરી, સમુદ્ર જેમ કચરો હોય તે કીનારે કાઢી નાંખી મોતી હોય તેને પોતાના પેટમાં રાખી મુકે છે, તેમ જે કુચો જણાય તે થુકી નાંખી, ગબ્બું જણાય તે હજમ કરવાથી, ઘણી નહીં તો થોડી પણ શક્તિ આવશે; માત્ર પાચન કરવાની શક્તિ જોઇશે.

" સિંહણ કેરું દુધ જે સિંહણ સુતને તેહ જરે,

કનક પાત્ર પાંખે સહુ ધાતુ ફોડીને નીસરે."

કહે છે કે સિંહણનું દુધ સિંહણના બચ્ચાંનેજ હજમ થાય. તે દુધ સિંહણના બચ્ચાં શિવાય બીજું કોઇ પીએ તો તેને જરતું નથી. તે એટલે સુધી કહે છે, કે જો તે દુધને સોનાના કટોરામાં રાખો તોજ રહી શકે, મગર સોના શિવાયની બીજી કોઇ પણ ધાતુના વાસણમાં ભરો, તો તે વાસણને ફાડી નાંખીને બધું દુધ બહાર ધોળાઇ જઇ રસ્તો લેશે. તેજ માફક જ્ઞાનનું દુધ સોનાના યાને અક્કલ લેવા લાયક પ્રાત્ર કાન જેના હશે તેવાજ કાનમાં ભરવાથી તે જ્ઞાન–દુધ રહી શકશે, મગર કુપાત્ર કાન જેના હશે તેવા કાનને તો ફોડી નાંખીને બાજા કાનને રસ્તેથી એ જ્ઞાન–દુધ ધોળાઇ જઇ બહાર નીકળી જશે.

એવીજ જાતનો પોતાના જમાનાને અનુકુળ પડતો એક સંગ્રહ જુદાંજ ધોરણ ઉપર ભેગો કરવાનો શોખ મારા મરહુમ પીતામહ દેશાઇજી શ્રી બરજોરજી નવરોજજીને હતો. અને તે શોખ મારામાં ઉતરવાથી મેં અમુક ક્રમ બાંધી અલંકાર શાસ્ત્રના નિયમ ઉપર આ ગંજ ભેગો કર્યો છે. એ ગંજ જેમ તેમ કરીને પણ એકજવાર

" સમાપ્ત " સુધી વાંચી જવાનો પરિશ્રમ સેવામાં આવશે એટલેજ મારી મેહેનતનો બદલો વળી રહેશે. આ ગ્રંથને આશ્રય દેનારા મારા દેશ પરદેશના વ્હાલા શુભેચ્છકોનો અને મેહેરબાન ગ્રાહકોનો હું સાંતઃકરણે પ્રેમપૂર્વક ઓશીંગણ થયો છું. આ ગંજ વિષે કાઠીઆવાડના કવિ ગૌરીશંકર ગોવિંદજીએ બે બોલમાંજ નીચે મુજબ અભિપ્રાય આપ્યો છેઃ—

દોહા.

કવિ પંડિત મત સરસ હે, સુ નિત સુધંધી પંથ;
સુગ્ન રસીક સોરાબજી, ગંજ કાવ્ય રસ ગ્રંથ.

નવસારી તા. ૨૬ નવેંબર ૧૯૦૦	}	શો૦ મ૦ દેશાઇ.

સાંકળિયું.

અલંકાર.	પૃષ્ટ.	અલંકાર.	પૃષ્ટ.

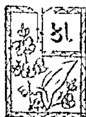
કાવ્ય રસ.

યાને

કાવ્યની લેઝત-ઝમક-અને શોખીનો.

" Thou say'st that Poetry descended is—
From Poverty thou tak'st thy mark amiss.
In spite of weal or woe, or want of help,
It is a kingdom of content itself. "—Taylor.

કાવ્ય એ પરમેશ્વરની ભાષા છે. કાવ્ય એ દેવતાઓની બોલી છે. કાવ્ય એ પીર પેગમ્બરોની જુબાન કે કાવ્ય એ પંડીતો અને શીનસુફોની વાચા છે કવિ અને કવિતા, કવિતા અને ગાયન, ગાયન અને ગાયન જોડનારાઓ વિગેરે વિષયો ઉપર ઘણી વિદ્વાન કલમોએ શગેહ કરી છે, પરતુ આ વિષય જૂદાજ હેતુ પર રચ્યો છે કાવ્ય રસનુ લક્ષણ એવુ કહેલું છે કે वाक्यं रसात्मकं काव्यं= એટલેકે જે વાકયનો આત્મા અથવા રસ છે તેને કાવ્ય યા કવિતા કહીએ જે વાકયો અથવા લીટીઓનો અકેકને અનુસરતો રાગ નીકળી શકે, અથવા તાનસુર લઇ શકાય તેજ કાઇ કવિતા અથવા કાવ્ય રસ નથી એક ચિતારો ઉત્તમમા ઉત્તમ ચિત્રો ચિતારી બીજાઓના મન ઉપર અસર કરતો હોય, તે ચિત્ર-કવિ છે, અને તેનુ ચિત્ર તે કાવ્ય અથવા કવિતા છે એક ચિકનદોર સરસમાં સરસ ચિકન ભરી પારકા મનને લલચાવતો હોય, તે ચિકનદોર ચિકન-કવિ છે, અને તેનુ ભરેલુ ચિકન તે એક જાતનો કાવ્ય રસ છે એક કોતરકામ કરનારો નકશીગર જો કવિમા કવિ કોતરકામ કરીને માણસોને છક કરે

રી નાંખનો હોય તો તે નક્ષ-કવિછે, અને તેની નકશી એ તેની કવિતા છે તેજ માફક એક કલમકસ પોતાની કલમકસીમા એવાનો ઉમગ અને અસરકારક વિચારો અને તર્કશકિત તથા અનુમાનોના નમુના બતાવતો હોય કે ગોથા તેના શબ્દેશબ્દો, ચિતાર જેવા ખુબીરત લાગતા હોય તો તે ભાષા-કવિ અને તેનો કલમનો ચિતાર તે કાવ્ય અથવા કવિતા કહેવાય છે પ્રતાપરુદ્ર નામના પુસ્તકમા કાવ્યનુ વ્યાખ્યાણ (Definition) નિચે મુજબ છે ——

गुणालंकारसहितौ शब्दार्थौ दोषवर्जितौ॥
गद्यपद्योभयमयं काव्यं काव्याविदो विदुः॥

એટલેકે—જેમા શબ્દો અને બાધા વાધા વગરના છે, અને જેમ શબ્દના અલંકારો તથા અર્થના અલંકારો મજાના હોયછે, તેને કાવ્ય કહીએ પછી ગમે તો તે લખાણ ગદ્ય (Prose) હોય, કિંવા પદ્ય (Verse) હોય

એ વિષય ઉપર આગળ આવતા આપણે લંબાણથી રાગેર કરીશું, પણ કાવ્યરસ તે શુ છે તે આપણે જાણવુ જોઇએ

કાવ્ય એટલે (Poems) અથવા કવિતા શાસ્ત્ર, અને રસ એટલે Rhetoric-figures અથવા અલંકાર અલંકાર એટલે આભુષણ અથવા ઘરેણું સ્ત્રી જેમ ઘરેણાથી શોભે છે, તેમ કાવ્ય અલંકારથી શોભે છે. જે પ્રમાણે સ્ત્રીના ઘરેણા સાકળી બાગડી, એરીંગ, નથની, વગેરે જૂદાં જૂદા હોય છે, તેજ પ્રમાણે કવિતાના ઘરેણા શબ્દાલિંકાર લકાર, લક્ષણાલંકાર, અનુપ્રાસિકાલંકાર, વગેરે જૂદાં જૂદા નામવાળા હોય છે વળી એટલું પણ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે, કે સાકળી જેમ ગળામા પેહેરવાનુ ઘરેણુ છતા કાનમા ઘાલો, અથવા બાગડી જેમ હાથમા પેહેરવાનું ઘરેણુ છતા નાકમા ઘાલો, અને તે જેવુ બેડપ અને બેડોળ લાગે, તેમ શ્લેષાલંકારની જગાએ દ્રષ્ટાન્તરૂપાલંકાર બેસી નાખો તો, તેપણ અણઘડ અને અનાડી લાગે. જે જગાની બાહર તર્ક, ખોદાઈ હુઈ, અને અલંકાર સમાયલો હોય, તેજગાજ કવિતા જોડવાને કેળવાયા છે ગુજરાતી કાવ્યમા જે મુખ્ય અલંકારો વપરાયલા દીઠા આવે છે, તેટીજ કીસમના અલંકારો બીજી બધી ભાષાઓમા માલમ પડે છે કાવ્ય રસને લેજતદાર બનાવાને માટે મુખ્ય નિચના અલંકારોનો વપરાશ છ—

દૃષ્ટાંતરૂપાલંકાર—અનુપ્રામિદાન કાર (વર્ણાલંકાર) —નિમાલંકાર—ક્તિસેત્તરવૃદ્ધિ — અર્થવિ ાનકાર— મુદ્રાલંકાર — પ્રવર્ણેત્પાલંકાર—અત્યનુણેપાલંકાર — અર્થનાકયાલંકાર — ભાષ્યાલંકાર — સંયોગલેપાલંકાર — લક્ષણાખંડાલંકાર — પદન્યુનતાલંકાર—વ્યાકરણ વિરૂદ્ધાલંકાર—અનર્થનાલંકાર — શબ્દાતરાલંકાર—અતિશયોક્તિકા—અન્યોક્તિકા—સુવેણ્યોક્તિમ—અલ્પાતિશ્યોક્તિકા— ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર—વર્ણવિપર્યય—લાક્ષણિકાલંકાર—દૃષ્ટાંતરૂપકથાલંકાર—સત્યાસત્યદિપક—સ્વરયુક્તાચરણ—શ્લેષાલંકાર—શબ્દાતિસ્યાલંકાર— વાકયાતિશીતા— પુનરૂક્તિકા— સંયોગાતિશીકા— ઉપમાનાલંકાર— બાધખધીતૃ-નિર્જિતજીવીતા— મંથાક્ષરલેપાલંકાર— લક્ષણાદિકા—એકયોચ્ચારણ—બાન્યોક્તિ—કવિવેષણા—વિરૂદ્ધાવિશેષણ—મેહેણુ — શૂરનાદિકા —મૃત્યકાદિકાલંકાર— ગુલાસરિ—ચિત્રોક્તિકા— દ્વિઅર્થિકાલંકાર— ગધરૂઢીતા— અબ્રાકૃણા— અક્ષરાભાની— સ્વરાભાવી— પારિક્ષીકા— મિશ્રણા પરિભાષિકા — પ્રશ્નોત્તરાલંકાર — કેહવતરૂપાલંકાર — કાળગણનાલંકાર — પદનારૂપીતા — ક્રિયાર્થકાલંકાર — એકાક્ષરીશબ્દાલંકાર—નિરર્થકાલંકાર—પયરગીત—દુટપ્પી—પરમ્પરિકા—અલંકારસંગીલંકાર—વગેરે એ ઉપરાંત બીજા ઘણા છે અને કાવ્યમાં અવશ્ય કરીને એ અલંકારોનો ઉપયોગ થાય છે

અલંકાર નગરનું કાવ્ય તે સણગાર વિનાની સ્ત્રી જેવું છે

હવે ઉપના દરેક અલંકારોના ઉદાહરણોની નીચે મુજબ સમજ આપીશુ

૧. દૃષ્ટાંતરૂપાલંકાર—એને અંગ્રેજીમાં Allegory અને ફારસીમાં "તમસીલ" અથવા "મનાયે મુખફી" કહે છે. એટલે કે જે કાંઇ વાત સમજાવવાની હોય, તેને માટે તેના જેવીજ કાઈ બીજી વાત ઉપર ઢળી જાનિ અસલ મુદ્દાની વાત સમજાવાથી દાખલા પરતો દાખલો આપવા, તે આ અલંકાર છે જેમકે ——

> "સાઠ નરિયેર નારર, નાર આઠે નર૩ જાણ
> આઠ નરે નર૪ એક, પુરૂપ એ ત્રીશ પ્રમાણ
> બાર પુરૂષ૫ બળવંત, એક નર૬ નરપતિ જેવો,
> એના નર દશસહસ્ત્ર, તરતિમે ભોગવ્ય તેવો.

સ્વામી જે સત્યાનીશજ્જો કુમ્પપદ મુન જોગ જોગને,
શુભ આશિષ ગામજભટ ભણે, ભુપતીતુ સુખ ભોગવે "

દ્રષ્ટાંત—૧-પળ, ૨-ઘડી, ૩-પોહોર, ૪-દિવસ, પ-માસ, ૬-વરસ, ૭-ચંદ્ર, ૮-સૂર્ય એ પ્રમાણે દ્રષ્ટાંતરૂપાન્તર વપરાય છે. કવિ બન્યનની "પીલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ," તથા સ્પેક્ટેટરના ૧૧૬ મા અંકમાં છપાયેલો "મીરઝાંનો સ્વપ્નો," તથા આજ લખનારની "માસિક મજાહ"મા લખાએલી "દાદાજીની દરબાર," તથા બાઈબલનું ૮૦મુ ગીત, વગેરે ખરેખર દ્રષ્ટાંતરૂપાલંકાર છે. ગોમતીપુરનો રેહેનાર ગૂજરાતી કવિ ગામજભટ જે ઇ. સ. ૧૭૨૫ મા થઇ ગયો છે તે, તથા બીજા ગુજરાતી ભાષાના કવિઓ એવા અલંકાર ઘણા દરશાવી ગયા છે એ અલંકારનો એક બીજોભી ભાગ છે, જેનો પ્રેમાનંદ નામનો પ્રખ્યાત કવિ અચ્છો અભ્યાસી હતો તેણે જણાવેલા એવા સંખ્યાબંધ દ્રષ્ટાંતરૂપાલંકારોમાથી એક દાખલો આપીએ —

" દુર થકી દિઠી દિકરી મેહેતાયે સમર્યા શ્રી હરી,
અન્યો અન્યે નયણા ભરી, ભેટયા બેઉએ આ ર કરી
મસ્તક ઉપર મુકી હાથ પાસે બેસાડિ પુછિ વાત
કુવરબાઇ મારે કુશળ ખેમ, સાસરિયા કાંઇ આણે છે પ્રેમ,
રૂડો દિવસ આવ્યો દીકરી, તો મોસાળુ કરશે હરી
કુવરબાઇ બોલી વીનતી મોસાળુ કાંઈ લાવ્યા નથી
નાગરિનાથે રહેશે કેમ લાજ, વિના દ્રવ્ય આવ્યા રો મહાજ
નિરમાલ્ય નિરધનનો અવતાર, નિરધનનુ જીવ્યુ ધિક્કાર
નિરધનને કોઇ નવ ગણે ન રાખે ઉભો આગણે
ચતુરપણુ નિર્ધનનું જેહ, ઘેલામાહી ગણાવે તેહ
લોક બોલાવે દુર્બળ દ્દહી એથી પિતા કાંઇ માગ નહી "

દ્રષ્ટાંતરૂપાલંકારનો આ પણ એક વિભાગ છે, જેમાં વાત પરથી વાત ગરિનાઈ ઉપર કવિ જારી પડ્યો છે અને મુળ વાત સમજાવી છે, બન્યન કવિની પીલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસમા એક ક્રાસ્ચીઅનની ધાર્મિક સ્થાનો વિચાર આપતા તેને એક જાત્રાળુ દાખલ ગણ્યો છે અને

Destruction યાને મહાર નામના શેહેર (આપણી દુન્યામાંથી) નીક-
ળી Celestial યાને સ્વર્ગી શેહેરમાં તે જાય છે, ત્યાં સુધી
તથા વિશ્રાન્તિ વેળી તે શેહેરમાં પોંહોચે છે ત્યાં સુધીનું તે દ્રષ્ટાંત
રૂપ અલંકાર તેમજ બાઈબલના ૮૦માં ધારાનો આધાર લેતો, જેથી બાનસા-
ગન્યાસના ભાગ ખ્રિસ્તિ વિચારવાન ગાઈ છે, કહે છે કે પરજીનમાથીજ
ઉજરાયતાયતો પેરેગ્રાફનમાં આ યાદતા રૂપે ગ્રંથ એ અલંકારના
દુન્યાની પાને સખ્યાબંધ દાખલા છે, પરંતુ હું જગાનો વિચાર કરીને
તથા લગભગ ૨૦૦ અલંકારોનું બ્યાન કરવાનું હોવાથી આપણે
થોડા થોડા દાખલાથી સંતોષ પામીશું. ઉપર જણાવેલા પીલગ્રીમ્સ
પ્રોગ્રેસના અલંકારને માટે મહાન તવારીખ કર્તા મેકોલે કહે છે કે —
The finest allegory in the world યાને એ આખી દુન્યામાં
સૌથી સુંદર દ્રષ્ટાંતરૂપ અલંકાર છે.

(૭) અનુપ્રાસિકાલંકાર એને અંગ્રેજીમાં Alliteration અને
ફારસી ભાષામાં 'શયરે મજ્રેહ'' કહે છે. ઘણાઓ એને વર્ણાનુપ્રાસ
કહે છે માટે આપણે બી વર્ણાનુપ્રાસ કહીશું. એકજ તરાહના અક્ષરોથી
શરૂ થતા શબ્દોથી બનેલી કવિતા તેને અનુપ્રાસિકાલંકારની કવિતા
કહે છે. બોલવામાં અને લખાણ કરવામાં આ અલંકાર ઘણો સેહેલ
છે. આજના કેહેવાતા કવિરાજોનો જીવનગાળો પણ આજે તો એજ
અલંકારમાં સમાયલો છે. મારણુંક વગર મેહેનતે હાસલ થઇ શકે એવો
સેહેલી યુક્તિવાળો એ અલંકાર છે. આગલા જુના કવિઓથી તે હાલના
ગર કવિઓમાં એકાદી—ભાગ્યેજ એકાદી—એવો કવિ હશે કે
જેણે જાણી જોઇને કિંવા અજાણપણે આ અલંકાર વાપર્યા નહી
હોય. જુનામાં જુનો ગુજરાતી કવિ નરસિંહ મેહેતો, જે જુનાગઢનો
વડનગરા નાગર, જે સંવત ૧૫૧૨ માં યાને ઈ. સ. ૧૪૫૬માં થઈ
ગયોછે, તેણે બનાવેલા એ અલંકાર વાપરેલાના દાખલા નીચે મુજબછે —

" એ નારે અમો એ નારે એ. તમે કહોછો વળી તેવારે

* * *

સઘળા સાથમાં હું એક ભુંડો ભુંડાથી વળી ભુંડોરે.

* * *

ભક્તિ ભાવનો ભેદ ન જાણે, ભુરાયો થઈ ભાળેરે. ”

તેજ પ્રમાણે પ્રખ્યાત કવિ પ્રેમાનંદ પણ એ અલંકારનો વધારે શોખીન જણાય છે, તેણે જાબજા વાપરેલા મધેથી એકાદ જણાવ્યે:

“શામ કુંવરને સોનેરિ સાજે, મખર વહુ ઘર ચેતુંજી;
લક્ષ્મી વહુને લાછા વહુને, લાલા વહુને પરોણુંજી.
જશમાદે જશોદા જેવી, જમુના જાનકિ વહુએજી;
ચરણા ચોળી ને ઘરસાડી, પહેરી ઉભાં સહુએજી. ”

તેજ પ્રમાણે વિનય વિજય નામનો કવિ જે ઈ. સ ૧૬૮૨માં રાંદેર ગામમાં થઈ ગયો છે, તેણે પણ જાબજા એ અલંકાર વાપરેલો છે,—

“સાચો સાચો સહુ કહેરે સકળ સભા તીણ વાર;
* * *
સકળ સભાથી શોગુણી, ચતુરાઈ ચિતમાંહી;
દીસે છે તે દાખવો, આંણી આગ ઉછાહિ ”

વળી અંગ્રેજી ભાષામાં તો એ અલંકાર ઘણોજ સરસ રીતે દીપાવામાં આવ્યો છે. ડાક્ટર ટોમસ યંગનું ચરિત્ર લખતાં દીન પીકોક લખે છેકે:—

“ Medical men, my mood mistaking,
Most mawkish monstrous messes making,
Molest me much more manfully
My mind might meet my malady;
Medicine's more mockery murders me ”

હિન્દુ ભાષામાં, જો કે એ અલંકાર જાબજા વપરાતો નથી, તો પણ શાયર જહુરની ગઝલોમાં કેટલીક જગા એ અલંકાર દીઠામાં આવે છે, જેમ કે.—

“ મેં તુમારે સબ થઈહોમે નમુદારોમેં હું.

મેરી મીન્નતો મોહબ્બત મેરા મઝહબ ઇશ્ક હમે.

* * *

ક્યા કહું ક્યુ કે કુચેમે તેરે રો કર આયા,
દુઝકો પાયા જો નહી ખુબ મે રો કર આયા ”

સંસ્કૃત ભાષામા આ અલંકાર કાંઈ જેવો તેવો ભાગ ભજવતો નથી સંસ્કૃત કાવ્યને આ અલંકારે વધારે દીપાવ્યું છે તે જુઓ

શ્લોક.

द्वासप्तति सहस्राणि नाडि द्वाराणि पंजरे
सुषुम्ना शांभवी शक्ति शेषास्त्वेव निरर्थकः

અર્થ—પીંજરાની માફક નસોથી બંધાએલા શરીરમા ૭૨૦૦૦ નાડીઓના દ્વારથી ફરીને વાયુનુ આવવું થાય છે તેમજ સુષુમ્ના શાંભવી નામની શક્તિ છે, વગેરે

શ્લોક.

कुंडली कुटिलाकारा सर्पवत्परि कीर्तिता
सा शक्तिश्चालितायेन सयुक्तो नात्र संशयः

અર્થ:—આ કુંડલીનો આકાર સાપની માફક કુટિલાકાર છે, એવી વાત યોગીઓએ કહી છે, તેથી જે પુરૂષ એ કુંડલીનો મૂળ આધાર જે ચક્ર તેના ઉપર વ્યાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે પુરૂષ મુક્ત થયેલો કહેવાય છે

દલપત કાવ્યમા એક ઘનાક્ષરી છંદમા એ અલંકાર દીપાવેલો છે,

“પાઈ પાઈ પ્રેમપાન પ્રથમ તે ઘુંટ કર્યા,
પછી પીડા પમાડી વિજોગપાન પાઈ પાઈ, ”

એ વર્ણાનુપ્રાસ પણ છે અને વળી દ્વિતિશબ્દાદિ વર્ણ પણ છે. જેને અંગ્રેજીમા Antistrophe અને ફારશીમા “રદુલ અજુઝ અલી ઉસ્સદર” કહે છે જેમા પ્રારંભના શબ્દો તેજ અંતમા પણ હોય છે જેમકે “પાઈ પાઈ” વળી એક ગુર્જર કવિ કહે છેકે ‘પ્રાણાધાર પરાત્પર નથુજી પાસે પિતાજી પદ.”

એ પણ અનુપ્રાસિક છે વળી એક ફારસી શાયર એ અલંકારમા કહે છે કે —

" ગેરેશે ગર્દને ગદાન—ગોહેંગારા ગર્દ કર્દ
બર મરે એહરે તમીજ—નાકસાન મર્દ કર્દ "

વાહ—રે ખુદા ! આ ગોલ ચક્રવાન આસમાનની આગીમા બન-બના ખરા પેહેલવાનજાદાઓ જેવા જ્યારે ગધાઈને ખાક થઈ જમીનદોસ્ત થયા છે, ત્યારે તેજ આસમાનના ચક્રાની અસરથી ખરા ટીલ્લા જેવા હીચ ઠરાઓ નાલાયક શખ્સો જોયા મહાજ મ મા ખરીને શરફરાજીનુ દોળ ધાનતા નજરે પડે છે વળી બેલગ્રેદના ઘેરા માટે જોડાયની એ કવિતામા પેહેલી લીપીથી છેલ્લી સુધીમા અંગ્રેજી એ બી સી ડી થી માંડીને છે જે સુધીના રચેલી બનાવેલી કવિતા ઘણી વખણાઈ છે જેની થોડી લાઇન નમુના માટે બસ થશે —

An Austrian army, awfully arrayed
Boldly by battery besieged Belgrade
Cossack commanders cannonading come
Dealing destruction's devastating doom, '

એ શિવાય અંગ્રેજીમા સખ્યાબંધ દાખલા છે

એ અલંકારના બીજા સખ્યાબધ દાખલા છે, પરતુ થોડાંની જગા ફરી આપશે હવે આગળ ચાલતે તે પેહેલા જાણવુ કે એ અલ-કાર કાવ્યરસમા ઠીક ગણી શકાય

(૩) નિશારાભકાગ —નિ=એટલે નદી, અને ભાગ= છેડો માને કે એક પાળ બીજે ઉતરતો અને બીજા પાળ નીચે ઉતરતો એવો અલંકાર એ અંગ્રેજીમા Anticlimax અને ફારસી ભાષામા "રાયગે લાઆબે રૂખન" કહે છે ફારસી ભાષાની અંદર આ અલંકાર ઘણો અચ્છો ભાગ ભજવે છે એ અલ-કારની અગત્યતા નિચલા ઉદાહરણોથી જણાશે —

" વિપરીત ત્યાં વિચરે જમદૂત, વિવિધ વેરનાં ત્યાં હોય ભૂત,
ચિત્રા, સિંહ, વિધુ, વિકરાળ, સાબર રોઝ ને લોંકા શિયાળ;
નાહાર શશા જંગલ મોઝાર, વાનર સેન ન લાભે પાર.
મોટા ભુજંગ મણિધર જેહ, નવકુળના અધિકારી તેહ. "

કુંતલપુરનો રેહેવાસી કવિ તુલસી, જે ઇ.સ. ૧૫૫૮માં થઈ ગયો છે, તેણે ધ્રુવ આખ્યાનની અંદર ઉપલો અલંકાર જંગલના વિકરાળ દેખાવ બાબત આપ્યો છે. તેમાં જમ, ભૂત, ચિત્રો અને સિંહથી છેક ઉતરતો ઉતરતાં શસલાં, અને વાંદરા સુધી બ્યાન કર્યું છે. એટલે શબરે સાવાએ શુખન લખીને કાવ્યરસ લીધો છે. અંગ્રેજી ભાષાનો એક બરાબર લાગુ પડતો દાખલો આપિયે:

" And thou Dalhousie, the great God of war,
Lieutenant-general to the Earl of Mar "

એમાં દેલાહુઝીને પેહેલી લીટીની અંદર ઈશ્વર કરીને લખ્યો છે, જ્યારે ઉતરતાં ઉતરતાં તેને છેક મોટા અમલદારના આસીસ્ટંટ જેવો હલકો બીજી લીટીમાં બતાવ્યો છે. બીજી ભાષા તેગજ હિંદુસ્થાની ભાષા, આ અલંકારમાં પૂરી છે. સારંગ રાગનું એક પદ આ અલંકારથી કાવ્યરસને કેવી અચ્છી રીતે શોભાવે છે તે જુઓ:—

હરી હરી હરી સુમરીન કરો, હરી ચરણાં બીંદ ઉરમે ધરો.
હરીકી કથા હોઈ જબ જહાં, ગંગા હૂ ચલી આવત હાં.
યમુના સીંધુ સરસ્વતી આવે, ગોદાવરી બીલવંન લાવે.

એમાં પરમેશ્વરથી ઉતરતાં ઉતરતાં ગંગા નદિ, પછી તેનાથી ઉતરતીજ જમના નદિ, પછી તેનાથી ઉતરતાં સતવાલી સીંધુ, સરસ્વતી, અને ગોદાવરી નદિઓને અનુક્રમે, અને ઉતરતા દરજ્જાએ યાદ કરી છે. શેલીએ એ અલંકારમાં કહ્યું છે કે:—" I die, I faint, I fail. " એવા અલંકાર કાવ્યરસ માટે જરૂરના છે.

(૨)

"True Poetry is—Attired in the Majesty of art;
Set high in spirit with the precious taste
Of sweet philosophy; and, which is most,
Crowned with the rich traditions of a soul
That hates to have her dignity profaned
With any relish of an earthly thought."

જોશવાળા; લહેરી, ઉદ્વેગી, ભાવિક, અને ચિત્તવૃત્તિવાળા વિચારેથીજ કાવ્યરસ બને છે. કાવ્યરસ તો ભાષારસનો એક વિભાગ છે. કવિતાકરણતો અલંકારરસનો ગોણ એક ઉપભાગ છે. પરંતુ કાવ્યરસના મધપુડામાં વિચારરસનું મધ ચોખ્ખું ગણાય છે. સંસ્કૃત અને ફારશી ભાષા ઉપમાનાલંકારમાં ચઢીઆતી ગણાય છે; જ્યારે બીજ અને હિંદુસ્થાની દ્વિઅર્થિકાલંકારમાં શ્રેષ્ટ ગણાય છે; ત્યારે કેહવતરૂપા અને સ્વેણાલંકારમાં ગુજરાતી અને ઉરદુ ચડે છે. અંગ્રેજી ભાષા ઘણા અલંકારોમાં ઉત્કૃષ્ટ છે. આગળ આપણે તે પૈકીના થોડાકનું બ્યાન કર્યું છે.

(૪) ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિઃ—એ અલંકારને અંગ્રેજીમાં Climax કહે છે. નિમારાલંકારથી ઉલટો એ અલંકાર છે. નિમારાલંકારમાં એકની પાછળ બીજો ઉતરતો અને બીજાની પાછળ ત્રીજો ઉતરતો દરજ્જો આવે છે, જ્યારે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિમાં, એકની પાછળ બીજો ચડતો, અને બીજાની પાછળ ત્રીજો ચડતો એવો દરજ્જો આવે છે. એને સારાલંકાર પણ કહે છે. ગ્રીક ભાષામાં Klimax એટલે નિસરણી કહેવાય છે, અને દાદર અથવા નિસરણીની માફક એક પછી એક પગથિયાં ચડવાનુંજ એ અલંકારમાં આવે છે. જેમકેઃ—પ્રેમાનંદ કવિ કહે છે;

" સેવક સખિયો સઉકો કહે છે, એણીએ માળા લીધીરે;
બાંધો, ટાંગો, મારો, પછાડો; અબળા આકળી કીધીરે."

એમાં બાંધવાથી ચઢતું ટાંગવાનું, ટાંગવાનાથી ચઢતું મારવાનું, અને મારવાનાથી ચઢતું પછાડવાનું કવિએ બરાબર બતાવ્યું છે. વાંચનારે એટલું પણ લક્ષમા લેવું કે ઉપલું કવિત ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિવાળો અલંકાર જેમ સમાવે છે, તેમ અલંકારસંગીલંકાર પણ સમાવે છે, કેમકે તેમાં અનુપ્રાસિકાલંકાર પણ સમાયલો છે, જો પેહેલી લીટી વાંચતાં જણાશે કે, તેમાં પેહેલા ત્રણ સરસા આવેલા છે. વિચાર અને વાણી એ અલંકારમાં ધીમે ધીમે એટલી તો મજબુતી બતાવતી જાય છે, કે સૌથી છેલ્લે જણાવેલો વિચાર સૌથી જોમદાર હોય છે. જેમકે મારમ્યનમાં એક છે કેઃ——

" While round it toils and bleeds and dies—one Caledonian pride. "

એમાં સૌથી છેલ્લો જોરસો " મરી જાય છે ! " એ શબ્દમાં છે. તેથી ઉતરતો " લોહી વહે છે " એ શબ્દ છે, અને તેથી ઉતરતો

" પરિશ્રમ પડે છે " એ શબ્દ છે. દાદરેની માફક શબ્દો ચઢેલા છે. તેમજ મીલ્ટન કવિ ઉપર મેકૉલેએ લખેલા નીબધમાં છે કે " She Growls, she hisses, she stings. " વળી સામળભટ ઉત્તરોત્તરવૃદ્ધિના અલંકારમાં ઉત્તમ દાખલા આપી ગયલો છે. જેમકે:—

" કોઈ આજ કોઈ કાલ, કોઈ માસે કોઈ ખટમાસે;
કોઈ વર્ષે દશબાર, કોઇ પચીસ પચાસે.
કોઇ સાઠ શીતેર, કોઇ પોણોસો એંશી;
જે જાયું તે જાય, નથી રહેવાનું બેશી. "

એમાં પણ આજકાલથી તે છેક ૮૦ વરસ સુધીનું બ્યાન બરાબર ચઢતા દરજ્જાથીજ કર્યું છે. મહાન ઓલમા મુલ્લાંશીરોજે ફારશી ભાષામાં ઉપલા અલંકારનો એક નમુનો આપ્યો છે તે જુઓ:—

" યકી દાને કારદ દીગરં બેદ્રવદ, સીયુમ કસ સુએં આસીઆ બસ ભરદ;
ચેહારમ પોઝદ નાને પ જમ ખુરદ, દરઇન નોએ હરકસ હમી પરવરદ."

યાને કે:—એક જણ દાણો રોપે છે, અને બીજો જણ કાપે છે, ત્રીજો જણ ઘંટી આગળ લઈ જઇ આટો કરે છે, ચોથો જણ રોટલી પકાવે છે, અને પાંચમો જણ ખાય છે, એવી રીતે દરેક જણ પરવરેશ થાય છે. ઉપલાં ફારશી બેતમાં પણ એક પછી એક ચઢતો ઉત્તરોત્તરવૃદ્ધિનો અલંકાર બતાવેલોછે. એવા અલંકારથી કાવ્યરસમાં ખરેખરો વધારો થાય છે.

(૫) અર્થાવિરૂદ્ધાલંકાર:—એ અલંકાર એવો છે, કે જેમાં એક વાક્ય કે એક લીટીમાં, સામસામેના અર્થ ધરાવનારા અથવા એકેકથી વિરૂધ ગુણાગુણવાળા શબ્દોનો વપરાસ થાય છે. જેને અંગ્રેજીમાં Antithesis કહે છે. ફારશી ભાષામાં એ અલંકારને માટે " મોઆરઝત, " અથવા " મવાજ્યત " શબ્દો વપરાયલા છે. ફારશી ભાષામાં એને " તઝાદ "—" તબ્બાક " અથવા " મતાબકે " પણ કહે છે. શાએર કમાલ ઇસ્માયલ કહે છેકે:——

પોસ્તે મન બેરીકનો પએમાન મશેકન;
ખુને મન બીખુરો ઝીનહાર મખુર.

યાને:—મારી પીઠ ભાંગી નાંખ, પણ મારૂં વચન નાં ભાંગ, 'મારૂં લોહી પી, પણ તેં કદિ પી નાં જતો.

સર વીલ્યમ જોન્સે એક ઉત્તમ અર્થાવિરૂદ્ધાલંકાર વાપરેલો છે:——

" On parent knees a naked new born child
Weeping thou sat'st, while all around thee smiled;
So live, that, sinking to thy life's last sleep,
Calm thou may'st smile, whilst all around thee weep."

કબીર જેવા સંતે આ અલંકાર સરસ રીતે વાપરેલો છે. જેમકેઃ-

" વાહવા સાહેબજી, ક્યા ખુબ ખ્યાલ તુમારાજી,
ગગન લેકર બાજ ઉડાવે, કોચ્યા તીર ચલાવે,
જહ બકરીને બાઘ પછાડા, ઉલટું ફાંધું ફુડાવે.
જહ ચુવેને બીલ્લી પકડી, મુરઘી ઘર ઘર રોવે,
અંદર કે ઘર ધુમ મચી હે, ઊંટ બીચાનપદ ગાવે,
ગુંગા બહેરા બાત ચલાવે, અંધા કુરાંન બાંચે,
જહ ઠુંઠાને મુરદંગ બજાયા, લંગડા ક્યા ખુબ નાંચે.
કહત કબીરા ઉલટી બાની, બીરલા કોએક જાને,
શોધી ગુરૂકા પુરા હોએગા, ઓહી બાત પછાને. "

એમાં અર્થાવિરૂદ્ધાલંકાર વાસ્તવિક રીતે મુકાયલો છે, કેમકે આં-ધળો કુરાંન વાંચે, લંગડો નાંચે, ઠુંઠો વગાડે, એ રીત એકેકથી વિરૂદ્ધ અને ઉલટા ગુણો દર્શાવેલા છે. જો કે ખોગાસનાદિ વિચારથી જોતાં એનો અર્થ જુદોજ છે. આવા અલંકારો નિશાળોમાં અંગ્રેજી ભણતા વિદ્યાર્થીઓને શિખવવામાં આવે છે, પરંતુ ગુજરાતી વાંચનારી આલમ તેથી બેનસીબ રહે છે, તે હેતુથી લંબાણથી સમજ પાડી આપણે કાવ્યરસની લેહેજત-ઝમક-અને ખુશીનોનું રમુજી અને રસીક બ્યાન કરવાનું છે. ટેમ્સ નદિનું બ્યાન કરતાં એ અલંકાર વપરાયલો છે તે અત્રે ટાંકેલો વ્યર્થ ગણાશે નહીંઃ——

"Though deep yet clear, though gentle yet not dull;
Strong without rage, without overflowing full."

એમાં એ નદિને ઉંડી તોપણ સ્વચ્છ, ધિમી તોપણ સુસ્ત ચાલતી નહીં, એવી એકેકથી કેવળ ઉલટા ગુણોવાળી એ નદિને ગિતારી છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ એ અલંકારની ખુટ નથી. સા-મળભટે દીવો પવનથી ઓળવાય છે તે વિષે, તથા સોટ્ય વિષે જે છપ્પા રચેલા છે, તે અનુક્રમે નિચે ઉતારી, લીધાથી આ અલંકારની પૂરી સમજ પડશેઃ—

" સરોવર સુંદર સાર, નોતમે નીર ભર્યું છે;
નહિ આરો નહિ પાળ, સ્થિર પણ ઠામ ઠર્યું છે.
વનસ્પતિ સ્થિર વેલ, વિના પણ મૃગ ચરે છે;
વિના ધનુષ્ય ને બાણ, વિના કર ચોટ કરે છે."

એમાં પણ વળી ઓઆરા અને પાળ વગરનું તળાવ કહી, તેમાં પાણી સ્થિર રહેલું છે, તથા વગર પગે પશુ ચરે છે, અને વગર તીરે કિંવા વગર હાથે બાણ ફુટી ચોટ મારે છે, એવું અોકથી ઉલટું જણાવેલું છે.

" હસ્તિ સિંહને પ્રીત, પ્રીત વાઘણને હરણી;
ગરૂડ સરપને પ્રીત, પ્રીત તીમર ને તરણી.
ઉંદર બલાડી પ્રીત, પ્રીત મીની ને શ્વાન;
પ્રીત સરપ ને નોળ, પ્રીત લપટ ને ધ્યાન. "

એમાંતો વળી હાથી અને સિંહની દોસ્તી, ઉંદર ને બીલાડીની દોસ્તી, એમ અકેકથી ઉલટી વાત જણાવી અર્થાવિરૂદ્ધાલંકારને દીપાવી કાવ્યરસમાં વધારો કરેલો માલુમ પડે છે. એટલુંજ નહીં પણ એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે, કે કાવ્યની લેજત લેવામા અને અલંકાર શાસ્ત્રમાં આપણા આગલા ગુજરાતી કવિઓ પૂરા હતા; તેઓનું કાવ્યરસ અધુરૂં નોહોતું. તેમ તેઓની કાવ્યની ફાશીનો તરેહવાર જાતજાતની નહી હતી એમ પણ નોહોતુ પોપે માનવી ઉપર લખેલા નિબંધમાં એક અચ્છો અર્થાવિરૂદ્ધાલંકાર આપેલો છેઃ——

" Created half to rise and half to fall;
Great lord of all things, yet a prey to all;
Sole judge of truth, in endless Error hurl'd;
The glory, jest, and riddle of the world!"

(૬) મુદ્રાલંકાર–યાને કોઈ એક શખશનું નામ નહીં વાપરતાં, તેનો હુદ્દો-દરજ્જો-ધંધો-વિદ્યાકળા, વગેરે વાપરી તેનું બ્યાન કરવાનો અલંકાર. તેમજ ઉપલાથી ઉલટીજ રીતે સામાન્ય નામને બદલે વિશેષનામ વાપરવાનો અલંકાર. એને અંગ્રેજીમાં Antonomasia કરીને કહે છે. કાવ્યની ઝમક વધારવાને માટે સૌથી ઉત્તમ આ અલંકાર છે. રામાયણ અને માહાભારતમા તે વાર વાર વપરાયલો છે.

" બાજન લાગીરી બંસરી બ્રજ નંદલાલકી
શ્રવન સુનત સુધ બુધી તનકી. "

એમાં કાહ્નાન ને બદલે નંદલાલ નામ લખવામાં આવેલું છે. બ્રીજભાષામાં એવા દાખલા ઘણા છે.

" દીઠ નથિ હાય એણે દશાનન તણા,
ત્યાં લગી મોજ મન સાથ માણે;
ફુંક મારી થકી પહાણ ફાટે ઘણા,
એહ અભિમાન તે ફાંજ આણે. "

એમાં પણ રાવણને માટે દશાનન શબ્દ વપરાયલો છે. આ લખનાર કમતરીને બનાવેલી એક કવિતામાં પણ આ અલંકાર છેઃ—

રામ કંઇ એમાં નથી, દિલમાં વસ્યોછે રાવણો;
ગરીબ તો શેરાબ પણ, રૂસ્તમ પેરેછે ગાવણો.

એમાં રામ નથી, એટલે રામનાં જેવાં પરાક્રમો, ને તેના જેવા ગુણો નથી, પરંતુ રાવણના જેવા અવગુણો તેના દિલમાં છે. ગરીબ છે તોપણ શેરાબ પેહેલવાનના જેવું જોર છે, પરંતુ રૂસ્તમના જેનો ગરૂર છે. એમાં લુપ્તાલંકાર વપરાયલો વાંચનાર બરાબર જોઇ શકશે. એજ પ્રમાણે અંગ્રેજીમાં ભૂમીતિના રચનાર યુકલીડને The philosopher of Megara કહે છે, તથા રાણીસાહેબને Her Majesty કહે છે ,ગવર્નરને His Excellency કહે છે, તથા કાહાનને " ગોકુલ મથુરાંનો " કહે છે, તે એજ અલંકાર છે. વળી તેથી ઉલટું ડાહ્યા અને શાણા શખશને સોલોમન-સોક્રેટીશ કે કેટો કહે છે; તેમજ ઉત્કૃષ્ટ ભાષણ કર્તાને શીશેરો, ડેમોસ્થેનીસ, કે જેમઓટા કહે છે. મી• ગ્લાડસ્ટનને Grand Old Man કહેછે તે પણ લુપ્તાલંકારમાં આવે છે. ફારશી ભાષામાં પણ આ અલંકાર જાબજા વપરાયલો છેઃ—

" બ નાપાકઝાદે મદારીદ ઉમેદ,
કે હીંદુ બશોસ્તન નગરદદ સફેદ. "

યાને કેઃ—નાપાકજાદાથી તમો કાંઇ ઉમેદ રાખતાજ ના ! કેમકે હીંદુને ગમે એટલો પણ ધોશો તોપણ તે સફેદ નહીં થવાનો. હંમેશાં જંગી લોકનું ધ્યાન કરતાં જંગી અને જંગલી લોકને માટે ફારશીમાં હીંદુ શબ્દ જાબજા વપરાયલો છે.

વળી મી• ફીરોઝે એ અલંકાર સાથે શ્લેષાલંકારનો સમાસ કરી જે કવિત રચીછે તે જુઓઃ—

" ત્રીશ કોરોનો દાહો આવે છે, ક્રાંતિ જયથી લાવતો લાવે છે,
આજ હરખે સખી સર્વ આવોરે, હિન્દ સારી હસતથી ગજાવોરે. "

એમાં જે તમામ બ્યાન કરેલું છે તે મહા પ્રતાપી પ્રોફેસર દાદાભાઇ નવરોજી એમ. પી. નું છે, છતાં એમાં તેમનું નામ નહીં વાપરતાં " દિ-ન્હનો દાદા " એટલે બાપ કરીને દુહાલંકાર વાપરેલો છે. વળી દાદાભાઇ ઉપર દાદો લખીને, દાદા શબ્દ ઉપર શ્લેષાલંકાર વાપરેલો છે. ઉત્તમ પ્રકારના પરજીઆ અથવા મરશીઆ જોડનાર કવિ રોગસ ગ્રેએ આ અલં-કાર બહુ સરસ રીતે વાપરેલો છે, તેનો નમુનો નિચે પ્રમાણે જુઓઃ—

"Some village Hampden, that with dauntless breast
The little tyrant of his fields withstood;
Some mute inglorious Milton here may rest,
Some Cromwell guiltless of his country's blood.

ઉપલી અંગ્રેજી લાઈનોમાં જણાવ્યું છે કે, " અહિંયાં ચુપકીદી પકડી બેઠેલા કેટલાક અપકીર્તિવાળા મીલટન કવિ પડેલા હશે, તેમજ કેટલાક ક્રોમવેલ જેવાઓ અહિયા પડેલા હશે. કે જેઓ પોતાના જાતી ભાઇઓનું લોહી રેડવાના દોષમાંથી મુકત હશે. " અર્થાંત મીલટન કવિ જેવા ગુણો ધરાવનાર મહાન પુરૂષો, તથા ક્રોમવેલ જેવું ખમીર રાખનાર પ્રખ્યાત પુરૂષો પડેલા યાને દટાયલા હશે. ટુંકમાં કવિ જેવું સામાન્યનામ વાપરવાને બદલે મીલટન જેવું વિશેષનામ આ ઠેકાણે વાપરેલું ખુલ્લું જણાય છે. કાવ્યરસમાં આ અલંકારનો રસ ઘણો છે. પરંતુ એ રસ ઘણા કવિઓ લેતા શિખ્યા નથી, અથવા કુદરતે તેમને શીખવ્યા નથી. એ અલંકારના હમારી પાસે સંખ્યાબધ દાખલા છે, પણ જગાની તંગાસને લીધે એટલાજ પુરતા ગણ્યે છે. વળી ઉપલા અંગ્રેજી ફકરામાં બીજો એક રસીક સ-માસ થયલો છે. Stood શબ્દને બરાબર દેખાવમાં એક મળતો પ્રાસ Blood શબ્દ વાપરેલો છે, જેને અંગ્રેજીમાં Eye-Rhyme યાને ચક્ષુપ્રાસ એટલેકે માત્ર આંખે દેખાય એવો દેખાવમાંજ માત્ર મળતો અનુપ્રાસ કહે છે. આવી રીતે ચક્ષુપ્રાસ ગુજરાતી ભાષામાં કદિ બની શકતોજ નથી. એથી ઉલટો Rhyme યાને કર્ણપ્રાસ એટલેકે કાન ઉપર એકસરખા અવાજવાળો પડે તે પ્રાસ છે, જે કાવ્યમાં હંમેશાંજ દીઠામાં આવે છે. ચક્ષુપ્રાસતો માત્ર કર્ણપ્રાસનો એક અપવાદ છે. જરથોસ્તીઓના પાક અવસ્તામાં પણ ઘણી ગગ એ અલંકાર વપરા-ઇને કાવ્યમાં રસ પેદા કરે છે હોરમજદ યસ્તમા નિચલી કવિતા ઉપરથી તેનો સાર સમજાશેઃ—

"........................આમૈંન્રતિપ સ્પૈન્તમ,
અંમ્રેયામ ત્વમ્રેયો રિયન્દ્ય મ્વેમ,
મધરિ ઉવિ વારય મ્વેમ,
હાંમ ગવ નિંદરે ત્રય મ્વેમ,
હાંમ જન્ત જેરંભ્ય મ્વેમ,
આહપિ દેરેઝવનેમ દરેઝય મ્વેમ."

પાંજે:—તે શું કાં પાપી ઇસમોની અદેખાઇને સફંદારમદની મારફતે તમો કાપી નાંખો, તેગની અકકલને આસપાસ ઢાંકી નાંખો, તેઓના બન્ને હાથોને સાથે બાંધો, તેઓના ગુંટણોને સાથે છુંદીને બેડી ઘાલો. એમાં પણ રૂપકાલંકાર સમાયલો છે. સફંદારમદ આર્મૈ-પ્રતિ યાને નમ્રતાઇ તથા સભ્યતા ઉપર મવકલ છે. તેથી નમ્રતાઇ વડે અદેખાઇને કાપી નાખ, એમ લખવાને બદલે સફંદારમદથી કાપી નાંખ, એવો અલંકાર વાપરેલો છે. અવસ્તાભાષા, અને અવસ્તાનું કાવ્યરસ દરેક અલંકારોમાં પુરું પડે એવું છે. આ અલંકારની પુરેપુરી સમજ હવે મારા કદરદાન વાંચકોને પડી હશે, માટે એટલાજ દાખલા બસ થશે.

(૭) પ્રવર્ણલોપાલંકાર:—પ્ર+વર્ણ+લોપ+અલંકાર. પ્ર=પેહેલો, વર્ણ=હરફ અથવા અક્ષર, લોપ=મુંકી અથવા છોડી દેવું તે અલંકાર; જેને અંગ્રેજીમાં Aphœresis કહે છે. એ અલંકારને ફારસી ભાષામાં "હઝફ" કહે છે. અનુપ્રાસ અને વઝન મેળવવાને સારૂ શબ્દોના પેહેલા અક્ષરો કાઢી નાંખી કાવ્ય રચવાનો એ અલંકાર છે, જેમકે:—

'ફઝલખાં કહાવે તું બાપલો શીવાજી,
જુઓ વાત એ શરતની તાજી તાજી.

અફઝલખાને બદલે 'ફઝલખાં લખવામાં આવી અ કાઢી નાંખવામાં આવ્યો છે, જેથી પ્રાસ બરાબર ઉતર્યો છે. અંગ્રેજીમાં એ અલંકાર તો ડગલે ને પગલે વપરાય છે શેક્સપીઅર કેતો એ આત્મભાષણ (Soliloquy) વિશે લખતા એ અલંકાર છુટથી વાપરેલો છે:—

" 'Tis the Divinity, that stirs within us;
'Tis Heav'n itself, that points out a hereafter."

એમાં It is ને બદલે 'Tis વાપરી I શબ્દ કાઢી નાખી કવિતાનું વઝન બરાબર મેલવી દીધું છે. વળી આ અલંકારથી વિરૂધ્ધનો અલંકાર

"Heaven શબ્દમાં વાપડી શબ્દના મધ્યમાંથી E હરફ કાઢી નાંખ્યો છે. કાવ્યરસમાં આ અલંકાર, દરિયો તરી જવા માટે એક પૂલ જેવો છે. તે શિવાય કાવ્યમાં એ અલંકારથી કાંઈ રસનો વધારો થતો નથી.

(૮) અંત્યવર્ણલોપાલંકાર:—અંત્ય+વર્ણ+લોપ+અલંકાર અંત્ય=છેડો. ઉપલા અલંકારથી કેવળજ ઉલટો આ અલંકાર છે. એમાં છેડેનો શબ્દ લોપ થાય છે. પ્રાસ અને વઝન મેળવવાને સારૂ કોઈ શબ્દમાંથી છેલ્લા હરફ કાઢી નાંખવામાં આવે છે, જેને અંગ્રેજીમાં Apocope કહે છે. નિચલા કવેતરૂપી દોહરાઓમાંથી તેની સ્પષ્ટતા થાય છે:—

"કો'વેળા નવનિધ્ય ધરે, કો'વેળા નહીં દામ;
કો'વેળા સેવક સહુ, કો'વેળા પરકામ.
કો'વેળા ખટરસ સહિત, પેરપેર પકવાન;
કો'વેળા કષ્ટે મળે, મઠ કુશકા ખડધાન."

એમાં કોઈ શબ્દ નહીં વાપરતાં ઈ હરફ કાઢી નાંખી કો અક્ષર રાખ્યો છે. યાને છેડેનો હરફ લોપ થયો છે. અંગ્રેજી ભાષામાં આ અલંકાર પણ વિશેષવાર વપરાયલો છે:—

" Th' adored Name,
I taught thee how to pour in song,
* * * *
Tho' large the forest's monarch throws
His army shade. "

એમાં પણ વઝન લાવવા સારૂ The ને બદલે Th' અને Though ને બદલે Tho' વાપરી અંત્યવર્ણનો લોપ કરેલો છે. એ અલંકારના અસંખ્ય દાખલાઓ છે, પરંતુ કાવ્યરસમાં એ અલંકાર રસ ઉત્પન્ન કરતા નથી, પણ લાંબે રસ્તે એક મુસાફરને ચલાવાને બદલે ટુંકે રસ્તે લઈ જનાર ભોમિયા જેવો આ અલંકાર છે.

એક લખનાર જણાવે છે કે:—" Versification would be an easy business, if it were permitted to lengthen words at pleasure." યાને કે મરજી માફક જેમ ગમે તેમ શબ્દોને લંબાવવાની જો છુટ હોત, તો કવિતા રચનાનું કામ પણું સેહેલું થઈ પડત. ત્યારે શબ્દ નહીં લંબાય, અને કવિતા રચનાનું વઝન નહીં બગડી જાય, તેને માટે ઉપલા બેઉ અલંકારની જરૂર છે.

૩

" Is poesie inborn,
Or is it to be gained by art or toil ?
It is underived, except from God; but where
Strongest, asks most of human care and aid."
Bailey,

કાવ્યરસનું પકવાન એકલા અલંકાર રસથીજ થાય છે એમ કાંઈ નથી. અલંકાર રસ માત્ર પદ્યમાંજ યાને કાવ્યમાંજ લેજ્જતદાર લાગે છે એમ કાંઈ નથી. પદ્ય કરતાં ઘણીવાર તો ગદ્યમાં અલંકાર રસ સ્વાદિસ્ત અને ઝમકદાર લાગે છે. ઉપલા અંગ્રેજી ફકરામાં થયલા પ્રશ્ન પ્રમાણે કાવ્યશક્તિ એ સ્વાભાવિક યાને કુદરતી છે કે શું ? કિંવા એ શક્તિ હિકમત કે પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત થાય છે કે શું ! એવી જેવો અથંગ લખનાર એવુંજ અનુમાન કાઢે છે કે, કાવ્યશક્તિ એનો કુદરત તરફનીજ બક્ષેશ હોવી જોઈએ. પરંતુ આપણે આગલ વધીને કહીશું કે અચ્છા ગદ્યલેખકો અચ્છા પદ્યલેખકો થઈ શકયા છે, અને થઈ શકે છે. કેમકે તેઓમાં કાવ્યબુદ્ધિનો હોય છે, પણ તેઓ કવિતા રચતા નથી. આપણે કાવ્યરસ માટે હાલ તો અલંકારરસ પકડેલો છે, પરંતુ અલંકારથીજ કાંઇ કાવ્યનો રસ પૂરો થતો નથી. અલંકાર સંગાર સમાપ્ત થવા પછી બીજા સંગાર ઘણા આપણે હાથ ધરવાના છે.

(૯) **અર્ધવાક્યાલંકારઃ**—અર્ધ = અરધું, વાક્ય+અલંકાર આ અલંકાર લખવા કરતાં બોલવામાં, અને પદ્ય કરતાં ગદ્યમાં વધારે સારી રીતે વપરાય છે. એમાં લખનાર અથવા બોલનાર, લખતાં અથવા બોલતાં અર્ધું વાક્ય બોલીને એવી રીતે એકાએક અચકી જાય છે, કે જાણે બાકીનો ભાગ તે બોલવા ઇચ્છતો નથી, અથવા બોલવાને અશક્ત છે. આ કમીના લખનારની બનાવેલી કવિતાઓમાંથી નિચલો દાખલો આપીશું:—

વદું ચાલ પાપી, કહું ચાલ સેજ; અરે પણ જવા દીએ બસ હાલ એજ.
બાગી ગઇ આંખો, નૂર તેનું તેજ; લાગી થઇ ઝમ, તીર તેગ તેજ.

એમાં એક પાપી પુરૂષની બદચાલનું વર્ણન કરવા જતાં એકાએક અચકી જઇ, તે વાત પાઈ જવામાં આવી છે, અને અધુરું વાક્ય

રેહેવા દઈ બીજીજ બાબત ઉપર ઉતરી પડ્યો છે. પદ્ય કરતાં ગદ્યમાં આ અલંકાર વારંવાર વપરાય છે, અને ત્યાં તે તેના ખરાં રૂપમાં શોભે છે.

જેમકેઃ—" હું આ પરમાર્થિ પુરૂષની લાયકાતનું બ્યાંન કરૂંછું કે—પણ ગ્રહસ્થો હવે તેમની વધારે સ્તુતિ કરી તમારો વખત લેવાને બદલે હું મુળ બાબદ ઉપરજ આવુંછું. " એ પ્રમાણે તે પુરૂષની લાયકાતનું બ્યાન કરવાનું લેખકે રેહવા દીધું છે. વળી પદ્ય, ગદ્ય, એ બેઉ કરતાં ભાષણ કરતાં એ અલંકાર ઘણોજ વપરાય છે. તોપણ ઘણીવાર કાવ્યરસમા એની મધુરતા જણાઇ આવે છે. ઉપર આપણે જે ચાર લીટી જણાવી છે, તેમાં બીજા રસ પણ સમાયલા છે. દરેક શબ્દ એજ અક્ષરોથી બનેલા ચારે લીટીમાં દીઠામાં આવશે ! વળી ચાલ, અને તેજ એ બેઉ શબ્દો બન્ને અર્થમાં વપરાયલા છે. વળી છેલ્લી લીટીના છેલ્લા શબ્દો અનુપ્રાસિકાલંકારવાળા છે. કેમકે સામટા ત્રણ તતા આવેલા છે. શાહાનશાહ સરખા સીઝરના પ્રેત ઉપર તેના મિત્ર માર્ક એનટૉનીએ કરેલાં પ્રખ્યાત કાવ્યરૂપી ભાષણમાં આ અલંકાર અચ્છી રીતે દરશાવેલો છે —

" But here's a parchment with the seal of Cæsar;
I found it in his closet,—'tis his will;
Let but the commons hear this testament
(Which, pardon me, I do not mean to read),
And they would go and kiss dead Cæsar's
wounds. "

એમાં સીઝરનું વીલ સર્વ આગલોકોને એનટૉની સંભળાવા કહે છે, અને પછી એકાએક અટકી પડી કહે છે કે, હું એ વાંચવા માંગતો નથી, માટે મને માફ કરવો એ પ્રમાણે આ અલંકાર પણ કાવ્યરસમાં વધારો કરવાને લાયક ગણી શકાય. એ અલંકારને અંગ્રેજીમાં Aposiopesis કહેછે.

(૧૦) ભાષ્યાલંકારઃ—જેને ફારશી ભાષામાં " ઇલ્તિફાત " કહે છે. યાને કે ભાષણ કર્તા અથવા લખનાર કે કવિ પોતાના બોલવા કે લખવાની બાબદથી એકાએક દૂરી જઈ દીઠેલા પુરૂષમાંકોઈ નિર્જીવ કિંવા સજીવ ચીજ, જે ગેરહાજર હોય કે હાજર હોય તેને કહેવા મંડી જાય છે તે. એને અંગ્રેજીમાં Apostrophe કહે છે.

નીચલો દાખલો આબાદ આ બાબદની સમજ પાડશે —

જ્યમ નિર બીન પીડાયલી મચ્છ તરફડે તીરે;
હમ વાલી બીન ઘુનાયના છીયા સહે મારો
માતબી તુ પિતબી તું છે ખુદાબી તુજ,
મહ્યોજ પાલનહાર તેતો નર સખી સારો
ઓ બાપ નોશીરવાન ! તુ જઇ ક્યા સુતો છોડી.
આયુષ હમારા લઇ કરી તુ આવરે પાછો
પુત એક તારા મર્ણથી, જીવીઆ હમે બાનો,
હેરાનમાથી ઉગરી કર ધર્યો તો તાહરો
તુ માનજે ઓ બાપ તુ પુત્રો હમે છઇયે,
દઇ દિલ દિલાસો રડને તુ આપ રે ચારો

એમા પારશી ઑરફનેજના બૉરફનો રૂદન ગાતા ગાતા સખી મજુદ મરહુમ શેઠ નશરવાનજી પીટીટને જાણે તેઓ જીવતાજ હોય તેમ બોલાવે છે, અને તેઓ સાભળતાજ હોય તેમ સભળાવે છે એ જાતનો અનકાર ઘણો ખુશનુમા લાગે છે કાવ્યનો રસ વધારે છે

ઉરદુ શાયર જફરે એ અનકારો ઘણીવાર ઉપયોગમા લીધા છે, તેમાનો એક —

"ઉઠ સુવે પરબી મુજસે ખફા રહે મેરી લાશકે તક દેખકે,
કઈ ગાલીયાબી સુના ગએ કઇ ઠોકરોબી લગા ગએ
કહે જફર અએ મનયારો પઢો ફાતીહા તુમ યાંહાં,
મેરી તુરી કબરકી થી નીશા ઓબી આકે મીટા ગએ, "

એમા પણ શાયર એકાએક ગેરહાજર મનયારોને ફાતીઆ ભણવા કહે છે એ પણ એક સુદર અનકાર છે બીજ તથા હિદી ભાષામા તો કાવ્યના કાવ્ય એ અલકારમાજ જોડેલા જડી આવે છે, જેમકે —

" રે મન સુમરન કર રે તુ ભજ હર નામ આધાર
મે ભવસાગૂરમે ડુબ રહત હે કૈસે ઉતરોગે પાર "

એમા પણ નિર્જીવ ચીજ અને ગેરહાજર વસ્તુ જે મન, તેને કવેશ્વર બોલાવે છે પણ વળી આ અનકાર બાષ્પાનકાર હોના ઉપરાંત, નિર્જીવજીવિમના અલકારમા પણ ગણી શકાય, કેમકે નિર્જીવ મનને સજીવ વસ્તુની માફક આ ઠેકાણે બોધ કરેલો છે પણ એ ઉપરાત

વળી એજ અલંકાર લક્ષણાદિમાં પણ મુકી શકાય, કેમકે મન એ માનવીનો એક ભાગ છે, અને રે માનવી ! ને બદલે રે મન વપરાયલો છે. બીજો દાખલો નીચે જણાવ્યેઃ—

" કેત્તે ગણુ રહેઓ રે ઉદાસી ઓ ભંવરા તું'—
મુખ તેરો કાલો, બદન તેરો પીળો,
સબહી ફુલનકો રે બાસી—ઓ ભંવરા તું કેત્તે "

એમાં પણ ભમરો જાણે સમજતોજ હોય, તેમ એકાએક તેને કેટલા ગુણ છે, તે વીશે પુછવામાં આવે છે. વળી એ અલંકાર પણ નિર્જીવજીવિકામાં પણ મુકી શકાય એવો છે. અંગ્રેજી કાવ્યમાં એવા દાખલા દ્રષ્ટાંતો તો રેકમબંધ દીઠામાં આવે છે, પણ તેના ઘણા દાખલા આપવા દુરસ્ત લાગતું નથી, તોપણ કનીંગાંમનાં કાવ્યમાં પ્રિયાના મોત ઉપર જોડતાં તે નીચે પ્રમાણે મુએલી કુંવારી કન્યાને બોલાવે છેઃ—

" Oh, what'll she do in heaven, my lassie ?
Oh, what'll she do in heaven !
She'll mix her aim thoughts wi'angels, sangs,
An' make them mair meet for heaven. "

એમાં પણ, સ્વર્ગમાં ઓ પ્રિય છોડી તું શું કરશે ? એવી રીતે ગેરહાજર મુએલી ચીજ જાણે બોલનારની આગળ જીવતીજ હોય એમ પુછે છે. આ અલંકાર કવિતા જોડવામાં સુરતી બોરની માફક ઉભરાઈ જાય છે, પરંતુ જો બરાબર રીતે એ અલંકાર કાવ્યમાં વપરાય છે, તો કાવ્યમાં લેઝત ઘણી પડે છે. કવિ મીલ્ટને પોતાની વાહાલી માતાનું ચિત્ર જ્યારે મેલવ્યું હતું ત્યારે, તે પીકચર તરફ ભાષણ આપતાં આ અલંકાર ઘણો સરસ રીતે વાપરેલો છેઃ——

" The meek intelligence of those dear eyes
(Blest be the art that can immortalize,
The art that baffles Time's tyrannic claim
To quench it)here shines on me still the same."

એમાં પ્રખ્યાત કવિ સાહેબ, ચિત્રની સાથે પોતાની માતાનો ચેહેરો, તેની વાહાલી ચશમો, વગેરેની સરખાંમણી કરતાં કરતાં ચિત્રકળાની સ્તુતિ અને હેશાંન ઉપર ઉતરી પડયા છે. એવા દાખલા ઘણા રંગીન અને ઘણા જથ્થામાં હોવાથી હમોને જેવી ખાસી લાગે છે

તેવીજ ખુશાલી સર્વ વાચકોને લાગતી હશે, એવી લોભી આશામાં વધારે દાખલા આપવાનો લોભ થાય છે, પણ હવે એટલા ઉપરથી સર્વ સાહેબોની એ અનકાર વિષે સમજણ અને ખાતરી થઇ હશે

(૧૧) સયોગલોપાલંકાર —સયોગ = એટલે સબંધ અથવા નિસ્બત, લોપ = એટલે કપાઈજવું યા બોલવા સિવા ણાવામાં, શબ્દયોગી અવ્યયનો લોપ કરવાનો એટલે તેનહી વાપરવાનો અનકાર એક દેશજીતકે ઘણા દેશો ઉપર ચઢાઈ કરી, લુટ મેળવી, અને દેશો જીતી પાછો પોતાના સ્થાન ઉપર આવ્યો ત્યારે સઘળી હકી તેનો ત્રણ શબ્દમાંજ રીપોર્ટ કર્યો, એમાં આ અલકાર તેણે ઘણોજ સરસ રીતે વાપરેલો છે " I came, I saw, I conquered " યાને કે, હુ આવ્યો–મે જોયુ–મે જીત્યુ એમા શબ્દયોગી અવ્યય અને વાપરવાનો તે વાપરેલો નથી આ અલકારને અગ્રેજીમા Asyndeton કહે છે આ લખનારની એક કવિતામા એ અનકાર વપરાયનો નીચે ઉતારિયે છે –

મે બજાવી મે સજાવી, મે તજાવી નેહાનને,
મે ગજાવી, મે ધુજાવી મે દજાવી જગ દહી

એમા પણ શબ્દયોગી અવ્યય વાપર્યા શિવાય, સયોગ લોપાલકાર વાપર્યો છે વળી એમા દરેક શબ્દની નીચે એકજ વજનના, એકજ પ્રાસના અને એકજ રકમના શબ્દો એકેકની નીચે વાપરેલા છે ઉપલા અનકારની સમજણ આપના સારૂ તેની વિરૂધના એક અલકારનો આપણે દાખલો આપીશુ તેથી બરાબર સમજ પડશે એક શાયર લખે છે કે ——

" તા તવાની નકુની દર હકકે કસે તકસીરે,
યા દમે, યા કદમે, યા કલમે યા દેરમે "

યાને કે – કોઇના હકમા તારાથી કાંઈબી બની નહી શકે તોપણ, અથવા તો બોલીને અથવા તો ચાલીને અથવા તો લખીને, અથવા તો પૈસા ખરચીને તારાથી બનતુ કરવાને તું તકશીર મા કરતો ! એ ફારશી બેતમા દરેક સબધમા શબ્દયોગી યા બબ્બ વાપરેલો છે હવે એવો યા જ્યા નહી વાપરેલો હોય તેને સયોગ લોપાનકાર કહે છે સસ્કૃત ભાષામા તો આ અનકાર હદથી જાદા રૂપે યાને બીનકુન સયોગ રાખ્યા વગર અચ્છી રીતે વપરાયલો છે, જેનો નીચના શ્લોકથી ખ્યાલ આવશે ——

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं क्षमा धृतिः ।
दयार्जव मिताहार शौचंचैव यमादश ॥

યાને કેઃ—હિંસા કરવી, સાચું બોલવું, જુઠાઇ, બ્રહ્મચર્ય, દરગુજરી, ધૃતિ, દયા, આર્જવ, મિતાહાર, શૌચ, એટલાં દશ યમ (એટલેકે આપણી ઇંદ્રિયોને કાબુમાં રાખવાના જુદી જુદી પ્રકૃતિના દશ પ્રકાર છે) એમાં સંયોગ લોપાલંકાર બરાબર વપરાયો છે, કેમકે શબ્દો કે વાક્યના અર્થને સાંધનારો સંબંધ યા સંયોગી શબ્દ એક પણ વપરાયલો નથી.

જફર જેવા ઉરદુ શાયરે સંયોગલોપાલંકાર બાબજ વાપરેલો છે, તે જુઓઃ—

" જો કુચ હોના થા હુવા હમપર તુમારે ઇશ્કોમે,
હમને ઇતનાભી ન પુછા કયા હુવા કયું કર હુવા.
જીસકો મેહરાબે ઇબાદત હો ખમે આબરૂ એ યાર."

એમાં પણ " ન પુછા " એ શબ્દની પાછળ શબ્દયોગી સંબંધ કે તથા "કયા હુવા " ની પાછળ સયોગી શબ્દ ઔર જેવો શબ્દ વાપરેલો નથી. એ પણ સંયોગલોપાલંકાર છે. ઉરદુ કરતાં બ્રીજ અને હિંદવી ભાષામાં એ અલંકાર અચ્છી રીતે શોભે છે. નીચલી ધૃપદ ઉપરથી સમજાશેઃ——

" હું બીધી એક, દુએ રવી ગ્રાસ, તીને તલોક,
ચક ચાર, પચ બાન——હે બીધી એક.
ખટ દરશન, સપ્ત ઉદીત, અષ્ટ નાયક નવ નીધી,
દસ દીસાં ઉગત, અગ્યારે રૂદર, બારે માસ,
તેરે તંબોલ, ચઉદે રતન, પદરે તીથી,
સોલે સુંગાર, સતરે તીરીઅતન આન,
અથારે બાર બનસ્પતી, ઓગનીસ નૃતકલા,
બીસો બીસે રાજારામ બર્નણુ-હે બીધી એક."

એમાં વીશ પ્રકારની અનુક્રમણિકા બતાવી છે, એટલે કે સોળ શૃંગાર છે—બાર માસ છે—દરશન ૭ છે એવી રીતે વીશ પદ બનાવ્યાં છતાં, એક પણ સંયોગી શબ્દ વાપરેલો નથી. એટલા માટે સંયોગ લોપાલંકારને આ દાખલો પણ ધ્યાનમાં લેવા જોગ છે.

(૧૨ મો) લક્ષણાખંડાલંકારઃ—એ અલંકાર કાંઇ પણ

મીસલ, રૂપક, કે ઉપમા, તેના ખરાં લક્ષણમાં ન વપરાતાં ખોટી તમ-
શીલથી દ્રષ્ટાંત આપવામાં આવે તેનો છે. એમાં શબ્દોનો ગેરઉપયો-
ગ કરી, એક શબ્દને બદલે બીજો બંધેતો શબ્દ વાપરી કાવ્યની લેઝ-
ત વધારવાની તજવીજ કરેલામાં આવે છે. ટુંકમાં તાંણી તોડીને મીસ-
લ આપવાનો એ અલંકાર છે. એને અંગ્રેજીમાં Catachresis કહે
છે. અને ફારશીમાં " મીસલએ બીરંગીન " કહે છે. આ લખનારે
એક હાસ્ય રસિક કાવ્યમાં તેનો દાખલો આપેલો નીચે જ-
ણાવિયે:—

નાંવ જેવો કાલો, ને નાગ જેવો કાગ;
મીસ જેવો બાલો, બોલાય છે જે જાગ.
તરવાર જેવું નાક, ને તળાવ જેવી આંખ;
બરવાર જેવો દાંતો, પરાર જેવી પાંખ.

નાંવ એટલે હોડી, અને કાળી વસ્તુને માટે કાંઇ મીસલ આપવી
હોય, તો કાજલ જેવું કાલું—અથવા રાત જેવું કાલું, વગેરે બોલી
શકાય; તેને બદલે હોડી જેવું કાલું-એમ લખીને લક્ષણનું ખંડણ કરવામાં
આવ્યું છે. તેમજ કાગડાને નાગ જેવો ચિતારવો; તથા તેના નાકને
તરવારના જેવું રૂપ આપવું, તેમજ તેની આંખને તરાવની બરાબરની
ગણવી, અથવા તેની પાંખને પરાળની ઉપમા આપવી, એ કેવળ બે-
હુદું છે. ઉરદુ ભાષામાં એ અલંકાર જફર જેવા શાયરે ઘણીવાર
વાપરેલો છે:—

" આંઇને ગીરીઆમેં મેરે સીના એ દીદા હુએ સોઝ,
દેખો ઇસ શીદ્દતે બારાંમે યે ઘર જલતે હુએ. "

એ લક્ષણાખંડાલંકાર ગણાય. વળી હિંદવી અને બીજ ભાષામાં
પણ એ અલંકાર દીઠામાં આવે છે: નીચલી લીટીઓમાં એ અલંકાર
વાપરી તેનો તુર્ત ત્યાંજ સુધારો કરેલો પણ જણાઇ આવે છે:—

" મીરગા નેણી, ચંદ્ર બદની, ચમક બદની, ગજે ગવની, હંસ
ગવન, પીક પરણી, આગમ નીગમ પાયોધટ અત બીસાર = મીરગા
સુપયટક તેરી કલન પરન મોહે કોકન
કંઠ ગયે ચનોચે મોસત માલ૦—મીરગા."

એમાં પણ ચંદ્રરૂપની કહેવાનો હેતુ કવેશ્વરનો હોવાથી,
બદન ને પાછલથી ચમક બદની દરશાવી દીધો છે. તેમજ " હા-
થીના જેવાં ગવનની, " એમ એક સુંદરીને કેહવું, એ લક્ષણનું ખં-

ડણુ કર્યો બરાબર કવિને જણાયાથી પાછળથી તુર્ત હમના જેવી ગાલની કરી છે. બીજો એક ગુજરાતી ભાષાનો અલંકાર જાણવાજોગ છે તે જૂઓ:—પ્રેમાનંદ ઉપરથી;

" કાન લૂલા ચરણ રાતાં, બગાડયો ગણગણે;
અસ્થિ નીકલ્યાં ત્વચા ગાડી, ભયાનક હણહણે."

એમાં પણ વળી કાનને લુલા લખ્યા છે, અને **પગને** રાતા લખ્યા છે; તેને બદલે " પગ લૂલા, " અને **કાન રાતા** લખાવા જોઈએ, બદલે એકેકના લક્ષણો જૂદાં મૂકી શબ્દનો ગેર ઉપયોગ કરેલો છે. અલંકાર જે વાપરૂવાના તે તાંણી તોડીને નહીં, પણ સ્પષ્ટ વપરાવા જોઈએ. કેટલાક અલંકારો વળી કાવ્યમાંજ શોભે છે, કેટલાક માત્ર ગધના લખાણમાંજ શોભે છે, અને કેટલાક ભાષણમાં સારા લાગે છે; સબબ ઉપર જણાવેલા સઘળાજ કાંઇ કાવ્યમાં આવવા જોઇએ એમ નથી, પણ પધ, ગધ, કે ભાષણમાં લાગુ પડતા વાપરવા જોઈએ. અથવા બરાબર બોલ્યે તો કુદરતી રીતે વપરાઇ જવા જોઈએ; જેથી રસ બરાબર લાગે છે. વળી જે ઠેકાણે સાદું લખાણ શોભતું હોય ત્યાં અલંકારીક વાપરવું એબી કઢંગું લાગે છે વળી સાદું અને અલંકાર, એ બેવિ લક્ષણો ગુંચવાડો પેદા કરે એવી રીતે એકજ વાકયમાં વાપરવાથી ઘણુંજ ગોજું લાગે છે, જેમકે " બૉઈલ એ રસાયન શાસ્ત્રનો **પિતા** અને અર્લ ઑફ કોર્કનો **ભાઇ** હતો. " આ કેવળ ગોજું છે. કેમકે એકગમ **પિતા** શબ્દ અલંકારીક રીતે વાપરેલો છે, જ્યારે પિતાની નિસબતનોજ **ભાઇ** શબ્દ તુર્તજ તેજ વાકયમાં સાદી ઇબારતમાં લખેલો છે, એ કેવળજ કઢંગું લાગે છે. તેમજ વળી એકજ બાબદને અલંકારનું રૂપ આપતા તેમાં જૂદા જૂદા અને મિશ્રણના ભેળમભેળ અલંકારો વાપરવા એ પણ ગોજું લાગે છે; જેમકેઃ–

" I bridle in my struggling muse in vain
That long to launch into a bolder strain."

યાને કેઃ—રીગઝીગ કરતા મારા વિચાર, કે જે વધારે મજબુત રાગની અંદર એક વાહાણની ગાદ્દક ધસવા માગે છે, તેને મેં લગામમાં રાખવા કીધા પણ ફોકટ. એમાં પ્રથમ વિચારને ઘોડો બનાવવામાં આવ્યો છે, પછી તુર્તજ વાહાણ બનાવાંમા આવ્યું છે, અને પછી તેજ વાકયમાં ગવૈયો બનાવામા આવ્યો છે. એ કેવળ નાદુરસ્ત અને નારવા દીસે છે. એ પ્રમાણે વળી આખા લખાણના લખાણ અલંકારિક

બાપામાં લખી, વાંચનારાઓને થાકવી નાંખવા, એ પણ કેવળ ગેરવાજબી છે. ખાસ અલંકાર લાવવા સારૂજ કાંઈ કવિયો કવિતા જોડવા બેસતા નથી.

સજ્જનસે દુર્જન ભલે કે પરનિંદા કરત,
દુર્જનકું ઉધારત આપે નરક પડત.

એમાં સજ્જન કરતાં દુર્જનને ભલો કહ્યો છે. અને તેના કારણમાં કહેછે કે તે પરાઇ નિંદા કરે છે, તે કેવો ભલોછે, કે તેવી નિંદા કરવાથી પોતે તો દોજખમાં પડે છે, પણ બીજાનું પાપ બીચારો ધોઈ નાંખે છે ! લક્ષણાખંડા જણાણી, વગી વિચાર તો બરાબર જણાવ્યો છે. નીચલા દાખલામાં એકેક પછી લક્ષણોના ખડણ કરેલાં છે:—

" નદી સમાન નહીં કોઇ જલા, બંધુ સમાન નહીં કોઈ બલા;
સુરજ સમાન નહીં કોઈ તેજે, સ્ત્રી સમાન નહીં કોઇ હેજે;

પછી કહે છે:—

મેઘ સમાન નહીં કોઇ જલા, આપ સમાન નહીં કોઇ બલા;
નેણુ સમાન નહીં કોઇ તેજે, અન સમાન નહીં કોઈ હેજે. "

એમા એક લક્ષણ ના પાડી, બીજે લક્ષણ કહેલો છે. એક ઇશ્વર ભકતો એકેકથી ઉલટાં લક્ષણ નીચે મુજબ સ્ત્રી જાતિ ઉપર વાપરે છે:—

" નારી નાગણ એસી બાઇ, દો તરફસે ખાય;
જીવતે જીવતો ધન હરે, મુવે નર્ક લે જાય.
નારી નિંદા મત કરો, 'કોઇ રતનકી ખાણ;
નારીસે તો નર ઉપજ્યા, ધ્રુ પ્રહ્લાદ સમાન.
જદ નારી પરસન બાઇ, દે ન શકત કછુ ઓર;
સુત પાત્ર આગે ધરે, બોધી નરકકી ઠોર. "

એમાં પેહેલાં નાગન રૂપે નારીને ચિતારી કહે છે કે, જીવતાં પૈસે ખુહાર કરે, ને છેવટે તો એ સ્ત્રીસંગથીજ દોજખમાં જવાનું થાય છે. પાછો ઉલટાવીને તેને રતનની ખાણ બનાવે છે, ને કહેછે, ભલા ભલા નરો ધ્રુવ અને પ્રહ્લાદ જેવા પેદા પડયાછે તે તો તેજ ખાણમાંથી યાને નારીથીજ, માટે તેની નિંદા ના કરો. પછી પાછો નારી કુપાત્રે રજુ કરનારી, નરકની હાંલ્લી આગળ ધરનારી વગેરે ચિતારી લક્ષણાખંડ કરેલો છે.

" Poetry is in itself a thing of God;
He made His prophets poets: and the more
We feel of poesie do we become
Like God in love and power-under-makers. "

Bailey.

ઉપલી અંગ્રેજી કવિતામાં કહે છે કે, કાવ્યમાં પોતામાંજ પરમેશ્વરનો વિષય સમાયલો છે; તે સાહેબે પોતાના પેગંબરોને કવિજ પેદા કરેલા છે; અને જેમ જેમ વધારે કાવ્ય તરફ આપણી લાગણી વધે છે, તેમ તેમ માયા અને બળની બાબદમાં આપણે પરમેશ્વરના જેવા આરીસ્ટંટ અથવા મદદતીશ પરમેશ્વરો થઇએ છીએ. કાવ્યનું મોટપ જ્યારે આટલું બધું છે, ત્યારે જે ચીજથી કાવ્ય બને છે, તે કુદરતી વિચાર અને અલંકાર છે, ત્યારે તેનું મહત્વ કાંઇ એછું નથી. પરંતુ ને કાવ્ય કેવું ? તે કાવ્ય તે એવું જોઇએ, કે પારકાં દિલો બેહેલાવી શકે. નર્મદાશંકરે એક શ્લોક કયાથી કોણ જાણે કાઢ્યો છે, તે અત્રે ટાંકેલો રદ જશે નહીં.

किं कवेस्तस्य काव्येन किं कांडेन धनुष्मतः
परस्य हृदये लग्नं न निहंति च यच्छिरः॥ १

અર્થ—જે કવિતાથી પારકાનું હૈયું ભેદાયું નહિ—જે કવિતાથી સામાને અસર ન થઇ, અને જે તીરે સામાનું ડોકું ન ઉરાડ્યું, તેથી કવિતા કવિએ કીધી તો તે શા કામનુ તથા તેથી શું ? અને તેવું તીર ધનુષ ધરનારે માર્યું તો તે શા કામનું તથા તેથી શું? તે પ્રમાણે કાવ્યરસ અને અલંકારરસ એવા રસિક અને મીઠા બનાવવા જોઇએ અથવા કુદરતી બની જવા જોઇએ, કે જેથી મોમાં પાંણી છુટે અને ઉંઘ કે ભુખ વિસરી જવાય. જે કાવ્યથી સામાનું દિલ એક થઈ જાય તેનું નામ કાવ્ય.

૧૩ પદન્યુનતાલંકારઃ—એટલે અધુરા શબ્દોવાળો અલંકાર, જેમાં શબ્દો છોડી દેવાય, યા શબ્દોનો જાનતમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે; અને તેમ છતાં જે કેહવાનું તે મતલબ ઉપરથી બરાબર સમજાઈ જાય. એને અંગ્રેજીમાં Ellipsis કહે છે નિચલા દાખલામાં ક્રિયાપદ જાનતમાં વાપરેલો છેઃ—

"રાય સ્નેહિ માને નહીં, જો સોંપી દે પ્રાણ;
સમ સોની ને સર્પની, માને પ્રીત અજાણ.
સિંહ અહી ને છત્રધર, માને મિત્ર અજાણ;
જો તુટે તો ગુણ કરે, રૂઠે તો લે પ્રાણ."

એમાં સઈ, સોની, રાજા, સર્પ, સિંહ, અહી અને છત્રધાર, એટલા સાત સાહેબો "જો તુટે (એટલે મેહેરબાંન થાય) તો ગુણ કરે, ને રૂઠે તો જીવ લે." એ ક્રિયાપદ જૂદિ જૂદિ સાતવાર વાપરવાને બદલે એકજવાર વાપરેલો છે. તેવોજ ક્રિયાપદ જાવતમાં વપરાયલો બીજોજ દાખલો એજ શામળભટ આપે છેઃ—

"વાજે વેણુ વાંસળી, સારંગી ને સાજ;
તાળ કાંસિ ને તંબુરો, જત્રો અને પખાજ.
નગર લોક જોવા મળ્યા, કરે નાયકા નાચ;
એ અવસર શોભે સભા, સુરપતિ જેવી સાચ."

એમાં પણ વાંસળી, સારંગી, કાંસિ, તંબુરો, જત્રો, પખવાજ, વગેરે વગેરે તમામ વાજંત્રોને માટે વાજે જેવો એકજ ક્રિયાપદ વાપરેલો છે એવા દાખલાનો દગલે ને પગલે કાવ્યમાં દીઠામાં આવે છે. એની કાંઈ નવાઈ નથી. પરંતુ અલંકાર સમજવા સારૂ દરેક જાતના એકેક દાખલા નિચે આપ્યે. લજ્જારામ નામનો કવિ જે ઇ સ. ૧૭૮૭ માં અમદાવાદમાં થઇ ગયો છે, તેના કાવ્યમાંથી.—

"રાજ સભામાં રાજા બેઠા, રાયકા તેડાવ્યારે;
રતનો, રૂપો, રાજો, કાજો, રાયકા સૌ આવ્યારે.
શું છે રાજા, શું છે રાજા, શુ છે અમારૂં કામરે;
શાંને કાજે શું કરવાને, તેડાવ્યા આ ઠામરે."

એમાં રતનો, રૂપો, રાજો, કાજો—એ શબ્દો વચ્ચે શબ્દયોગી અવ્યય નીકળી જઈ પદન્યુનતાલંકાર થયલો છે. એનો સમાવેશ સંયોગ લોપાલંકારમાં પણ થઇ શકે બીજ ભાષા કે હિંદવી ભાષા દરેકમાં આ અલંકાર ઠગલેઠેર દીઠામા આવે છેઃ—

"બાળપન ખેલમે ખોયા, જુવાંની નીંદભર સોયા;
બુઢાપા દેખકે રોયા, નગીછ આસરા તેરા."

એમાં વળી સર્વનામ "તમને" અથવા "તુંને" કાઢી નાંખી જાવતમાંજ લખેલું છે.

નિચલાં પદની અંદર નામ નહીં વાપરીને પદન્યુનતાની મેળવ

આપી છે, તે જૂઓ તુલશીદાસ કહે છે —

" નાહક ચેત લગાયો બાલમ ભેદ જો હુ નહી પાયોરે—
જોગી બનકે સબ જગ ઢુંઢયો, ઘર ઘર અલખ જગાયો;
ગગા જમના ઓર ગોમતી, ઘાટ ઘાટ સબ નાહ્યોરે.
અલખ નીરંજન અપન, રોમમે રોમ રોમમે છાયા;
માયા ભીલોબ જગે તન દુતી, તા થકી નજર ન આયોરે.
બદરીનાથ દુવારીકા આયો, જગનનાથ ફર આયો;
મે જાણુ કછુ પાપ કરગો, ઉનરો દાગ લાયોરે.
શ્રી ઠાકારજી સેવા કીની, હાથ સે ઘટ બજાયો,
તુલસીદાસ ધરે મસ્તકપર હાથ, માથે તીલક ચહડાયોરે "

એમા વળી ગગા-જમના-ગોમતી વગેરેના નામ લખીને **નદી** એ શબ્દ જાવતમા ગુપ્ત રાખ્યો છે. તેમજ બદરીનાથ-દુવારકા-અને જગનનાથ, શેહેરોના નામો જાવત રાખી **તીર્થ** શબ્દ તથા **શેહેર** શબ્દ જાવત રાખી બહુ સમજ છુપાવી છે

એજ માફક વિશેષણ જાવતમા લખી કાવ્યરસ ઉત્પન્ન કરવાને શામળભટે પણ વરતુ કરેલુ છે —

" તાલ મૃદંગ ત્રુઇ ઢોલ, રબાજ મારફિ સતારી,
વેણા વશી જત્ર, તબુરો ને ત્રોતારી.
કારી નરઘા ભેર, નફેરી ડફ શરનાઇ;
ભુંગળ શ્રુતિ કરનાટ, ડાક ડમરૂ ગોમુખાઇ
ખજરી મજિરા મોરચગ, શંખરૂપગ નોબત **ભલી.**
એક બે ચે ખટ નરબરના તાર તણા **છત્રીશ** મળી."

એમા બધા મળી છત્રીશ વજીત્ર છે, તે સર્વે સારા છે, એવું જણાવવાને માત્ર એકજ વિશેષણ **ભલી** વાપરેલો છે એટલે વિશેષણ સબંધે પદન્યુનતા વપરાયલો છે એ પ્રમાણે વ્યાકરણ રૂઢીના દરેક પ્રકારોનુ ખડણ અથવા ન્યાત કરેલાના અસખ્ય દાખલા છે પણ આ જગાએ માત્ર અલંકારનીજ સમજણ આપી કાવ્યરસ સમજાવવાના હોવાથી ઘણા દાખલાની જરૂર લાગતી નથી.

એક કવિએ નીચલો પદન્યુનતા વાપરેલો બહુ રગીન છે —

" જતી જોગી, સતી નારી, રણ મધે કોઈ શુરવત,
ગામ મધ્યે કોઇ ભકતજન, એ ચારે પૃથ્વિના સ્થભ "

એના ચારે જણા માટે એકજરેણ ઉપરે વાપરી ન્યુનતા બતાવી

છે. વળી નીચલો દાખલો ઉત્તમ છે:—

" રામ નામ સબ કોઇ કહે; ઠગ, ઠાકોર, ને ચોર;
ધ્રુ પ્રલ્હાદ જો તર ગયે, વોહી નામ કછુ ઓર. "

એમ રામનું નામ ૩ જણા કહે છે, અને સૌ કોઇ કહે છે, તેને માટે કહે વાપર્યો, પછી એક પદ ઓછું રાખ્યું, કે ધ્રુવ પ્રહલાદ સો ભવસાગર તરી ગયા તે કાંઇ બીજું નામ હશે ? યાને તેનો જવાબનો નકારમાં આવે છે. છતાં કાવ્યમાં બતાવ્યોનો નથી, ત્યારે તેને પદન્યુનતા કહે. વળી એના જેવુંજ એક આત્મજ્ઞાનીનું પદ છે.

" શ્વાશે શ્વાશમે રામ ભજ, બીથ્યા શ્વાસ મત ખોય;
ના જાણું એ શ્વાસકી, આવન ફીર નહી હોય. "

કહે છે કે, દરેક દમે દમ ખુદાને ભજતો રહે, એક દમ પણ ફોકટનો જવા ના દે, કેમકે હું નહીં જાણુતો કે, જે દમ હમણાં આવી ગયો, તે દમ પાછો નહીં ફરશે કે કેમ ? એમાં જોકે જવાબનો તે કવિ જાણે છે, પણ શંકામાંજ પદની ન્યુનતા બતાવી મુકી છે./તુલશીદાસે એક પદ નીચે પ્રમાણે બનાવેલું છે.—

" તુમશો તલપ ન છોડીએ, નીશ્ચે લીજે નામ;
મનુષ્ય મજુરી દેત હે, કયું રખેગો રામ. "

એટલે ખુદાની તલપ છોડવી નહીં, કેમકે જ્યારે માણસ મજુરી કરનારને તેના પુરતું દામ આપે છે, તો ખોદાતાલાની ભક્તિ કરવા માટે ઇશ્વર કેમ તેને આપ્યા વિના છોડશે. એ છેલ્લો અર્થ પદન્યુનતા છતાં સમજાય છે. વળી કહે છેકે:—

" જ્ઞાન, ગરીબી, હરિભજન, કોમળ વચન અદોષ;
તુલશી કબહુ ન છાંડીએ, ક્ષમા—શીલ સંતોષ.
તુલશી જગમે આય કે, કર લીજે દો કામ;
દેવે કો ટુકડા ભલા, લેવે કો હરિ નામ. "

પ્રથમ ૭ ચીજ નહીં છોડવાને માત્ર ન છાંડીએ શબ્દ અંકબાર છે, તેમજ બે ચીજ કરવા કહી છે, છતાં તેને માટે એક પદ વાપર્યું છે.

૧૪ મો વ્યાકરણ વિરૂદ્ધાલંકાર:—અંગ્રેજીમાં એ અલંકારને Enallage કહે છે. એ અલંકારમાં હમેશાં વ્યાકરણ એકને બદલે બીજારૂપમાં મુકેલું આવે છે. નામને બદલે વિશેષણ, અથવા વિશેષણને ઠેકાણે ક્રિયા વિશેષણ વગેરે વાપરવામાં આવે છે. જેમ બજ્જારામે

અભિમન્યુના આખ્યાનમા વાપરેલો છે —

" પર ભૂમિ પર ભૂપતિ આગળ, પર નમતુજ કહેવુ,
પર ઓશિયાળે પેટજ ભરવુ, પરને દિલ ન દેવુ.
+ + +
તે દુખ માહે વળી દુખ મોટુ, છાનિ કેમ રહેશો,
સુજે તેમ કહે લો બહિરમુખ, કપટ બોલ કેમ સહેશો."

એમા પ્રથમ પર શબ્દ વિશેષણ તરીકે વાપરીને ભૂમિ અને ભૂપતિ નામોને લગાડેલો છે, પણ પછીના નહી પર શબ્દ વિશેષણ હોવા છતા, પર એટલે પારકાને એવા અર્થમા નામ તરીકે વપરાયલા છે જે વ્યાકરણ સિદ્ધાનકાર તેમજ કપટ એ શબ્દ " નામ " હોવા છતા કપટ બોલ = એટલે કપટી બોલવના અર્થમા વિશેષણ લેખે વપરાયલો છે અગ્રેજી ભષામા પણ ઘણા દાખલા છે, જેમાથી એક નિચે આપુ —

" The evil that men do lives after them,
The Good is oft interred with their bones "

યાને કે, ખરાબ વારવાર આદમીની પછવાડે રહી જાય છે, અને નેક ઘણીવાર તેમના હાડકાની સાથેજ દટાઇ જાય છે એમા ખરાબ અને નેક (evil અને good) એ વિશેષણના રૂપમા નામને ઠેકાણે વપરાયલા છે તોપણ એ બન્ને શબ્દો નામ લેખેજ આ જગાએ અમલ લખનારે મુકેલા છે, એમ પણ તકરાર લાવવામા આવે છે સબબ ઉપના દાખલાથીજ જો બરાબર સમજ થતી ન હોય, તો આ લખનારની કવિતાઓમાથી નિચલી લીટિ બરાબર ગર્જ સારશે —

જૂઓ મારી કલમ કેવા ખીલી રહી છે,
જાઓ મારી પ્યાર પર તેણી ખીજી રહી છે,
દિલ મારુ દઇ મેહ ને કલમ લખે કઇરે,
ખડયો આગળ કલમ ત્રણે એકસપી થઇરે

એમા પણ પ્યારી ને બદલે પ્યાર નામ વાપરેલુ છે, અને એકરાપ " નામ " ને બદલે " એકસપી " વિશેષણ વાપરેલુ છે. એ પપ કાવ્યની લેઝત વધારવા, ને વળી તરેહવાર કાવીન બદનવાને ઉપયોગી અનકાર છે.

૧૫ મો વિસ્મયાલંકારઃ—સાધારણ લક્ષણે નહીં લખતા

વિસ્મય થઇને, એમ્નામાં વપરાય જેવા શબ્દોથી જણાવે તે અલંકાર. એ અલંકારથી લખનારો પોતાની લાગણી અને જુસ્સા પ્રમાણે અચરતી ઉપજાવે એવો દેખાવ કરે છે, અને વાંચનારને પણ પોતાની લાગણી સાથે દોરીને વિસ્મય પમાડવાની પેરવી કરે છે. એ અલંકારને અંગ્રેજીમાં Exclamation કહે છે; જેમકે:— સુંદર વિલાસ ઉપરથી:

" અહો હરિદેવ ! ન જાનત સેવ, અહો હરિરાય ! પરોં તેરે પાએ.
ટૂટો પદ ગાય ! ગહો મમ હાથ, અનાથ અનાથ ! અનાથ અનાથ !
અહો પ્રભુ નિત ! અહો પ્રભુ સત્ય ! અહો અવિનાસિ ! અહો અવિગત્ય !
અહો પ્રભુમિત ! દિયે જુ પકૃત્ય ! નિહત્ય નિહત્ય ! નિહત્ય નિહત્ય !
અહો પ્રભુ પાવન ! નામ તુમ્હાર, ભજે નિન કે સબ જાહિ વિકાર.
કરી તુમ સંતનકી જુ સહાય, અહો હરિ હો હરિ હો હરિ રાય ! "

એમાં જાણે પોદાતાલાને અચરત થઇને વિસ્મયતાથી સુંદરદાસ સંભારે છે.

એના કરતાં વધારે સારો દાખલો નિચે પ્રમાણે શામળભટ આપે છે —

" રાંક જાત તે રત્ન શું ઓળખે, આખર ચૈતન ચાકરનો;
ગરીબ તણું ઘેર પેટ ભરે તે, દાઠ શું જાણે ઠાકરનો;
મેરી તણો મહિમા નવ દીઠો, કરે વખાણ તે કાંકરનો;
ખાખરની ખીલોડી અંગદ, સ્વાદ શું જાણે સાકરનો. "

એમાં કાલા કરેલા શબ્દોથીજ વિસ્મયાલંકાર સેહેલથી સમજાઇ જાય છે, તો પણ ઉપલા બન્ને કરતા વધારે સારા દાખલા પ્રેમાનંદ કવિના નળાખ્યાનમાંથી મળે છે તે જૂઓઃ—

" તેજે કરીને જેવો ભાન, એ નળ આવ્યોરે !
શીતળતાએ સોમ સમાન, એ નળ આવ્યોરે !
મતે કેસરિ જેવો કહેવાય, એ નળ આવ્યોરે !
મહિમાએ શંકર રાય, એ નળ આવ્યોરે !
મનસ્થિરતાએ જેવો મેર, એ નળ આવ્યોરે !
ધને બીજો જેવો કુબેર, એ નળ આવ્યોરે !
સત્યવાદી શિબિ સમાન, એ નળ આવ્યોરે !
ઐશ્વર્યે નિધાન રાજન, એ નળ આવ્યોરે !
રૂપે રાજે જેવો ઇંદ્ર, એ નળ આવ્યોરે !

અરે હાયરે ! કલમ જુલીખાં ! અરે હાય ! લેલા નાજુક.
કલમ શીરીન એક માશુક વચ્ચે, લગું ગ્રહણ કેવું જબ્બર!
શીરીન ઉપરના પ્યાર પત્રમાં, કલમ કરે ઉલટાં છબ્બર.
અંતઃકરણ કંઇ લખવા કરશે, ભલતું કલમ લખવાનીરે!
અરે પ્રભુ ! બે આવી બૈરી, શું શું હેરાન કરવાનીરે!

પોતાનો પ્રિય આશક નહીં મળવાથી હવેરી બાવરી થઇ ગયલી એક માશુક ઘણીજ નિશ્વાસો નાંખીને વિસ્મયાલંકાર વાપરે છેઃ—

" રોઝ ખુબસારોંકી લેતા હે મઝે ખુબોંકી,
બેહતર ઇસ શુગલસે હજ્જામ હુનર કયા હોગા ?"

યાનેઃ—ખુબસુરતી ભરેલા નોજવાનોને, સહવારનું પોહોર થાય છે, ત્યારે રોજનો રોજ અએ હજામડા ! તું જુએ છે, અને તેઓના ખીલેલા કોમળ ગાળો ઉપર તું નઠ્ઠસ હાથે રોજ પસવાડીને (યાને હજામત કરતી વેળા પાણી ફેરવે છે, વિગેરે) મજા લે છે, તો પછી ઓ હજામ ! એથી વધારે સરસ હુનેર શું જોઇએ છે ? વળી એક કવિએ એવડા અલંકારનો એક દાખલો રજુ કર્યો છેઃ—

ઘર બાળે, ઘર ઉગરે ! ઘર રાખ્યે, ઘર જાય !!
એક અચંબા એસા દેખા, જો સમા કાળકું ખાય !!

એમાં ઘર બાળી નાંખ્યે તો ઘર બચી જાય, અને ઘર બચાવી રાખ્યે તો ઘર જાતું રહે !! આ જોકે આત્મજ્ઞાનિઓ માટે માર્મીક લખેલું છે, પણ ખુલ્લો વિસ્મયાલંકાર તેમાંથી જણાઇ આવશે. વળી કહે છે કે;

" જલકે જોતી જીસ ભીસા, બીન બાતી બીન તેલ;
આદીથ સુરજ ઉગીઆ, કૈસા અદભુત ખેલ !! "

એમાં, વગર બતીએ અને વગર તેલે દીવો બળે છે, (સુરજ ઉગવા વીશે) એ કેવો વિસ્મયકારક ખેલ છે, એમ વિસ્મયાલંકાર બતાવેલો છે. વળી તુલશીદાસે કહેલો છે કેઃ—

" તુલશી કીડા લીમકા, ચખ્ખા ચાહે ખાંડ;
મન ચાહે વૈરાગકું, ધરકું ચાહે રાંડ. "

તુલશીદાસ કહે છે કે, એક કીડો લીમડામાં પણ રહેવા માંગે ને વળી ખાંડ ખાવા માંગે ! વળી એક આદમી વૈરાગને પણ ચાહે, અને ઘરમાં વિષય પૂરો પાડવા રંડીને પણ [illegible]

જેવું ! એમાં વળી જુઓ તો ચાહે અને ખાંડ ઉપર પણ શ્લેષ લઇ શકાશે. વળી કહ્યું છે કે:—

" રામ નામ અમોલ હય, બીન દામડી બીકાય !
તુલસી અચરજ દેખીઓ, કોઇ ગ્રાહક ન થાય !! "

યાને, જોકે ખુદાનું નામ બહુ અમુલ્ય છે, તોપણ વગર પૈસે વેચાય છે, તેમ છતાં તુલશીદાસ કહે છે કે, હું વિસ્મય થાઉં છું કે, મુફ્ત છે તોએ કોઈ ઘરાક થતું નથી !

" નવ દ્વારેકા પીંજરા તામે પંછી પવન,
રહેનેકા અચરજ હય ગયે અચંબા કોન !"

એમાં કહે છે કે, માણસનું પીંજરું યાને શરીર છે તેને આંખ નાંક, કાન, વીગેરે ૯ દરવાજા છે, તેમાં પવન પંખી કેમ રહી શકેછે, યાને જીવ કેમ ટકે છે, એ અચંબાની વાત છે !

એમાં વિસ્મયાલંકાર બરાબર વપરાયલો દીસામાં આવશે. આ અલંકાર કાવ્યરસમાં આગેવાન ભાગ બજવતો હોવાથીજ ઘણા દાખલા આપેવા પડયા છે.

૫

" All great lays, equals to the mind of men,
Deal more or less with the Divine, and have
For end some good of mind or soul of man.
The mind is this world's, but the soul is God's !
The wise man joins them here all in his power."
BAILEY.

(૧૬) પ્રપુનઃઉચ્ચારણ:—એને અંગ્રેજીમાં Epanorthosis કહે છે. યાને કે, વકતા, લેખક, કે કવિ; બોલતાં, લખતાં, કે જોડતાં, પોતે પ્રથમ જે બોલ્યો હોય, લખ્યું હોય, અથવા જોડયું હોય, તે એકદમ પાછું યાદ કરીને, વધારે સારા શબ્દોમાં અથવા તેજ શબ્દો ઉપર ભાર મુંકીને, અથવા બીજા અસરકારક શબ્દો મુકીને નવેશર પોતાનું બોલવું, લખવું, કે જોડવું, પાછું શરૂ કરે છે. પ્ર = એટલે વિશેષ અથવા વધારે. પુનઃ=એટલે ફરીથી, અને ઉચ્ચારણ=એટલે ઉચ્ચારવું અથવા બોલવું તે; જેમકે સીઝરના કમકમાટ ભર્યા મોત વિશે અંગ્રેજીમાં અચ્છો દાખલો આપેલો છેઃ—

" I should do Brutus wrong, and Casius wrong,
Who, you all know, are honourable men:
I will not do them wrong; I rather choose
To wrong the dead, to wrong myself, and you,
Than I will wrong such honourable men.

* * *

Show you sweet Cæsar's wounds, poor, poor dumb mouths,
And bid them speak for me. But were I Brutus,
And Brutus Antony, there were an Antony—"

ઉપલી સતરોમાં ત્રીજી લીટિમાં જણાવે છે કે; " હું તેઓને અન્યાય કરીશ નહીં, જાકે મુંએલાંને, મને પોતાને અને તમુને હું અન્યાય કરવાનું પસંદ કરીશ;" તેમજ વળી ૬ ઠી લીટીમાં તથા ૭–૮ મી લીટીઓમાં જણાવે છે કે:—" ગરીબ, ગરીબ મુંગાં મોંઢાંઓ......પણ હું જો બ્રુટસ એનટની હોત—" એમાં પ્રથુન ઉચ્ચારણ બરાબર વાપરેલું દીઠામાં આવે છે. તુલસીદાસના નિચલા પદમાં આ અલંકાર અચ્છી રીતે વપરાએલો છે તે જૂઓ:—

તુલસી કર પર કર કરો, કર તર કર ન કરો;
જે દિન કર તર કર કરો, ઓ દિન મરણ કરો.

અર્થ:—ઓ તુલસીદાસ કોઇનાઓ હાથની ઉપર હાથ મુંક; કોઇના હાથની તળે હાથ ના મુક. એટલુંજ નહીં પણ જે કદી કોઇના હાથની તળે હાથ મુંકવાનો વખત આવે, ત્યારે તો મરી જવું બેહેતર છે. ભાવાર્થ એ છે કે, દાન ધર્મ કરનારો ધણી હમેશાં બીજા માણસને બક્ષેશ આપતી વખતે પોતાનો હાથ ઉપરજ રાખે છે, અને સ્વાભાવિક રીતે લેનાર ધણીનો હાથ નિચેજ આવે છે. કેમકે તે હાથ ઓળે છે. તેથી જે કદી હાથ તળે રાખવાનો વખત આવે, યાને બીજાની પાસે ભીખ માંગવાનો વખત આવે ત્યારે તો મરી જવુંજ બેહેતર છે. એમાં " કર તર કર કરો" ફરી ફરી વાપરીને કવિએ પ્રથુનોચ્ચારણ કરેલું જણાતું આવે છે, અને તેથી તેનું કહેવું વધારે અસરકારક લાગે છે.

નરસિંહ મેહેતાએ નિચલી કડિ લખી છે —

" સમજ સાખમાં હું એ જુઠો, જુઠાથી વળી જુઠાડે;

તમારે મન માને તે કહેજો, નેહ લાગ્યો છે મને ઉંડેરે. "

એમાં પણ " ઉંડે " શબ્દ વાપરીને કવિ ધરાયો ન હોય તેમ " ઉંડાથી વળી ઉંડેરે " એમ લખીને આ અલંકાર દીપાવ્યો છે.

નિચલો દાખલો કવિ કાળિદાસ આપે છેઃ—

" અધળા વાતે છો તમે શ્યામ, પ્રાણી માત્ર કરે પ્રણામ;
પરણામી પરમાત્મા શ્રીહરિ, સારંગ પાણી હોય;
અદ્દભુત શક્તિ આપની તારો, પાર ન જાંણે કોય;
પાર ન જાંણે કોય લગાર, હું કેમ પામીશ તારો પાર."

એમાં પણ કાલા કરેલા મોટા અક્ષરો ઝટ પ્રપુનોચ્ચારણનો ખ્યાલ આપશે. એના કરતાં ઉત્તમ દાખલા કવિ શામળભટના છે, તે નિચે ઉતારવાની ઘણી જરૂર છેઃ—

" હુકમ હોય હજૂરી કેરો, શોષી નાંખું બધો સાગર;
હુકમ હોય હજૂરી કેરો, મહાકામ કરવા છું માદર;
હુકમ હોય હજૂરી કેરો, જેરે જુદ્ધ કરૂં ત્યાં જાદર;
કાસદ કામ સોપ્યું કેમ મુજને, છેક મને કેમ કીધો કાયર.

* * *

કહો તો ગઢ લંકના સહસ્ત્ર કટકા કરૂં, ધધોળીને કરૂં ધૂળધાંણી;
કહો તો હું સાત સાગર જળ શોષિને,આળ—પપાળ કરૂં પૂર પાણી;
કહો તો રાક્ષસ બધા રોળી નાંખું વળી, જો વદો વદન મહારાજ વાણી;
કહો તો દશ કધનું દેહવટ વાળીને, રોવરાવું બધી રાવ—રાણી. "

અંગદ વષ્ટિમાં ઉપર પ્રમાણે રામરાજાને અંગદ પુછે છે કે, "જો તમારો હુકમ હોય તો, બધા સાગરના સાગર પી જાઉં, એટલુંજ નહીં પણ એથીને મોટાં કામો કરવા હું પુરિણ છું, એટલુંજ નહીં પણ લંકાના ગઢના તુકડે તુકડા કરી નાખવા તૈયાર છું, એટલુંજ નહીં પણ સાતે દરિયાનું પાણી શોષિ લેઇને જળ પ્રળયનો પૂર બનાવી દેઉં, એટલુંજ નહીં પણ કહો તો બધા રાક્ષશોને રગદી નાંખું;" વગેરે વગેરે પ્રપુનોચ્ચારણ કરી અચ્છો કાવ્ય રસ લીધો છે.

હવે એક અંગ્રેજ કવિનો દાખલો લઈએ.—

" Curse ye, curse ye, his useless, useless shield
My arm that wrought the deed of sorrow,
The fatal spear that pierc'd his breast

"His comely breast on the braes of Yarrow."

એમાં Curse ye તથા Useless તથા His breast એ શબ્દો પોતાના પાછલ પોતાનો અર્થના શબ્દો, મતલબને વધારે સારા આકારમાં મુકવાને સારૂ લઇને આવેલા આપણને જણાઈ આવે છે.

મોટી હપ્તનયસ્તમાં તેનો સરસ દાખલો:—

" આતશે ખોઇ મઝદાએ અહુરલા અહી,
મયન્યે હશ વોઇ અહિયા સ્પેનિશ્તો અહી"

યાને કે:—ઓ આતશ! તું તો દાદાર હોરમજદની એક નિશાંન છે, ઓ આતશ! તું તો તે મીનોદાદારની સરસ વૃદ્ધિ કરનારી એક નિશાંન છે.

એમાં આતશને ઇશ્વરની માત્ર એક નિશાંન લેખીનેજ લખનાર બેશી રહ્યા નથી, પણ વળી આગળ વધીને વૃદ્ધિ કરનારી નિશાંન કરીને ઉમેરે છે.

એફીન નામના શાયરે એક રેખતામાં જે લેઝત લીધી છે, તે ઘણી પસંદ કરવા જોગ છે:—

" હાતસે વેહશત કે ટુકરે પેરહન હો જાએગા,
પેરહન કેઆ ચીજ હએ ટુકરે બદન હો જાએગા.

યાને કે:—ખોદાતાલાના ફરમાનોની જે ચીંતા અને ખોફ છે, તે ખોફના હાથથી શરીરમાંનાં કપડાંની ટુકડા થઇ જશે—નહીં એટલુંજ નહીં, તે કપડાંની શી ચીજ છે? કેમકે શરીરનાબી ટુકડા થઇ જશે.

એશકમાં તલ્લીન થયલો એક આશક બોલે છે કે:—

લબે લાલે તો યાકુત અસ્ત, યા કુત અસ્ત મરજાંરા,
શીએ ચશ્મે તો બાદામ અસ્ત, યા દામ અસ્ત મુરગાંરા.

યાને:—ઓ મારી પ્યારી! તારા લાલ હોઠ તે શું કાંઇ યાકુત છે! યાનો ખાસ જાનનો લેનારો કુત યાને ખોરાક છે? તારી કાળી આંખો તે શું કંઇ બદામ છે, યાનો શેકારોને પકડવાનો દામ યાને ફાંદો છે? એમાં વળી સ્લેષાલંકાર પણ સમાયો, અને કાળા જાપેલા શબ્દોથી અચ્છો પ્રપુનોચ્ચારણ ગયો છે. વળી આ અ- લંકારને એક શાયરે લેઝત લઇ લઇને ચાખેલો છે તે જુઓ:—

ખાલે તો દાને દાને, ઝુલ્ફે તો દામ દામ,
મુર્ગે કે દાને ગીર, ગીરફતાર દમ શુદ.

યાને:—વ્હાલી માશુક ! તારા મુખડા ઉપર તલ છે, તે અના-જનો એક દાનો છે. અને તારાં ઝુલફાં છે તે ફસાવનારો ફાંદો છે; જો કોઇએક બચારા મુરગે તે દાનો ચુન્યો, યાને વીંધી લીધો હોય, તો તે ઝુલફાંના ફાંદામાં ગીરફતાર થઇ પડે છે ! એમાં પણ **દામ** અને **દાને** એ શબ્દોના ફરી ફરી ઉચ્ચાર કરી લેજ્જત લેવા માટે વાપરેલા છે. વળી એક શાયરે ફારશી મીશરો આપેલો છે કે:—

મેહમુદ ગઝનવી કે હઝારાં ગુલાંમ દાશ્ત;
એશ્કશ ચુનાં બેકુશ, ગુલાંમે ગુલાંમ શુદ.

યાને:—મહમદ ગઝનવી નામનો પાદશાહ હજારો ગુલામો ધરા-વતો હતો, પરંતુ એશકે તેને એવો તો મારી પાડયો, કે તે શાહ છતાં ગુલાંમનો ગુલાંમ થઈ રહ્યો.* આ પણ પ્રપુનઃઉચ્ચારણનો અચ્છો નમુનો છે. પ્રોફેસર દાદાભાઇ નવરોજી, એમ. પી. થયા તે આગમચ પાંચેક વર્ષ ઉપર આ લખનારે " ગૂજરાત દર્પણ " માં એક કવિતા જોડી મોકલી હતી, તેમાં એ અલંકાર અનાયાસે વપરાઈ ગયો છે:—

અરજ મોકલો વિનવી છે તમારો,
વકીલ એજ ને એજ છે ફર હમારો;
મુગા શત્રુના કાંન ફોડી કો' ભાઇ,
પ્રતિનિધિ છે હિંદનો દાદાભાઈ.

એમાં **વકીલ** શબ્દ વચમાં આવ્યાથી **તમારો** તથા **હમારો** એ બેઉ શબ્દને વળગી અર્થ કરે છે, તેથી તે પદન્યુનતામાં પણ સ-માશે અને તે ઉપરાંત બીજી લીટી આખી પ્રપુનઃઉચ્ચારણની બનેલી જણાશે. એક બ્રહ્મારસી કવિ કહે છે કે:—

" **ભક્તિ ભાવ બાદર નહી, સરિતા ચલી ઘોરાય,**
સરિતા તો તબ જાનીએ, જો જેષ્ટ માસ ઠેરાય. "

એમાં સરિતા યાને નદિના ઘોરા વિષે લખીને તુર્તજ તે સરિતા યાને નદિ, જો જેષ્ટ માસમાં ઠરેલી રહે તો તેનેજ નદિ કહેવી, એમ કવિએ પ્રપુનઃઉચ્ચારણ કર્યું છે. એવી રીતનો ફાંકડો દૃષ્ટાંતછે. બીજો:-

*મહમદનો અયાઝ નામનો એક વાહલો ગુલામ હતો, તેના ઉપર તેનો એટલો તો પ્યાર હતો, કે તે જે કરે તે રાજ્યમાં થતું હતું, તે એટલે સુધી તવારીખ લખનારા કહી ગયા છે કે, મેહમુદનો બાંધેલો તે છોડવે, પણ તેનો બાંધેલો મેહમુદથી નહીં છોડવી શકાતે હતો ! તે ગુલામનો મહમદ તો ગોયા ગોલાંમ થઇ ગયો હતો !

" મરના મરના સઉ કહે, મરી ન જાણે કોય;
જો મરનેકું જાણે તો ફીર ન મરના હોય. "

કોઇ કાવ્યને ગાયનથી જૂદું પાડે છે, કોઇ કાવ્યને ગદ્ય એબારતથી જૂદું કહે છે, અને કોઈ તો કવિ અને કવિતાને બાપાની એક નિરાળીજ ઓર્પથી દાખલ લેખવે છે. પરંતુ કમતરીનના વિચાર પ્રમાણે તો કોઇપણ વાકયમા ખુદાઈ, કલ્પિત, અને ઝમકદાર એવો રસ સમાયલો હોય, કે જેથી તેની ઝપક, લેઝત, અને ફાશીન, તેના સંભળાવનારાને એકદમ અસર કરી શકે, તે કાવ્ય કહી શકાય; પછી તે કવિતા હો કે ગાયન હો; નસર હો યા નઝમ હો; પદ્ય હો, યા ગદ્ય હો; જેમકે આ ખાકસાર શેખકની ગદ્ય એબારતમાંથી તેનો ખરો હેતુ સમજાશેઃ— " પ્યાર ને ગુલાંમ કરનારી અએ પ્રીયા ! મોહબતને એક લોંડી દાખલ ઉભી રાખનારી અએ માશુકે મન ! આજ સાંજે તું તારા સિધા સરોવર જેવા આરસ્પી તોખારો ઉપર સ્વારી કરવાથી પરહેજ રહેજે ! આજ ચંદ્રગ્રહણનો દિવસ છે. અને પૃથ્વિમાં એક ઉપર, તથા એક નિચે એવા બે ચંદ્ર જોઇ ગ્રહણ પોતે વિચારમાં પડી ગુંચવાઇ જઈને કદાપિ તનેજ લાગી જશે ! સાંભળ્યું છે કે, પાદશાહ આજે બાગે ગુલની મુલાકાતે નિકળનાર છે, તે તને ગુલાબ સમજી તોડી લેશે ! શેહેરમાં દાંડી પીટાઇ છે કે, પાદશાહના તાજમાંનું બેમુલું મોતી કંઇ પડી ગયું છે. તે શોધી આપનારા જાશુશો ગુલમાં રખે તુંને મોતી જાંણી ઉચકી લઇ જાય ! માટે ઓ પ્રિયા ! આજ ફરવા જવાનો વખ્ત નથી. " એમાં અલબત ગદ્ય રચના છે ખરી, પણ કાવ્યના લક્ષણો તેમાં પૂરેપૂરાં છે, માટે એ કાવ્યનોજ રસ કહેવાય. રચના ગદ્યની છે, પણ વિચાર કાવ્ય બુદ્ધિના છે. કાવ્યને અને સાધારણ એબારત ઓળખવાને માટેજ પ્રાસ-વજન વગેરે મુકી ગદ્યથી પદ્ય નિરાળું બતાવેલુંછે; પણ લક્ષણગાનો જે વાકયમાં કુદરતી ખ્યાલ, વિચાર, તુરંગ, અને રસ હોય તેનેજ કાવ્ય કહેવું. માત્ર અકેકને જૂદાં જૂદાં ઓળખવાને સારૂજ એવાંદીઠાં નામો આપેલાંછે; કાંઇ ગુણ ઉપર કિંવા લક્ષણ ઉપર કાવ્યની શ્રેષ્ટતા મધ ઉપર છે એમ ગેવકનું મત નથી. અચ્છો ગદ્ય લખનાર ઘણીવાર કવિને માદાત કરે છે. કારણ કે, તેના વિચાર ખુદરતી હોવાથી તે કવિ છે. એક દઢી કવિનો શ્લોક નર્મદાએ એ સબંધમાં આપેલો આ જમાએ ઉતારી આપણે આગળ ચાલીશું:—

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षेतये,
सद्यः परनिर्वृतये कांतासंमितयोपदेशयुजे ॥ १ ॥

અર્થઃ—કેટલાએક યશ યાને કિર્તિને સારૂ, કેટલાક દ્રવ્યને સારૂ, કેટલાક વ્યવહાર જાણવા સારૂ, કેટલાક કલ્યાણને સારૂ, કેટલાક મનના સમાધાન અને મુક્તિ માટે, અને કેટલાક કાવ્ય નાટકના મનોરંજક ઉપદેશને સારૂ કવિતા કરે છે.

૧૭ મો સુસ્વરોચ્ચારણઃ—સુ = એટલે સારો; સ્વર = એટલે સુર, સાદ, અથવા આવાજ; અને ઉચ્ચારણ = એટલે બોલવું અથવા વાપરવું તે. એને અંગ્રેજીમાં Euphemism કહે છે. કઠોર અથવા સુગ લાગે અને કંટાળો ઉપજે એવાં વાકયને નરમ પાડી નાંખવાનો એ અલંકાર છે. અથવા તો કાનને નહીં રૂચે એવો ઉચ્ચાર કરવાને બદલે તે કઠોર શબ્દની જગા કોઈ બીજા નરમ અને વિવેકી શબ્દને આપવાનો અલંકાર; જેમકેઃ—

" ઉત્તરા ઉત્તરા શું કરે, સાંભળ મારી માત;
રણમાં જ્યારે ઘા પડે, ત્યારે **નહિ દે ઉત્તરા હાથ.**
ઉત્તરા ઉત્તરા શું કરે, ઘેલી થઇ મુજ માત;
દૈવનું તેડું આવશે, નહિ આવે ઉત્તરા સાથ."

એમાં છેલ્લી લીટિ કેવળ સુસ્વરોચ્ચારણ છે, કેમકે " જ્યારે મરી જઈશ " એવા શબ્દો બોલવાને બદલે " દૈવનું તેડું આવશે " એવા નરમ શબ્દો મુંકયા છે, તેમજ " ઉત્તરા મારી સાથે મરી જશે " એવા સુગ લાગતા કઠોર શબ્દને બદલે " નહિ આવે ઉત્તરા સાથ " એમ સુસ્વર મુકેલા છે. બીજી લીટીમાં " નહિ દે ઉત્તરા હાથ " એ પણ લગભગ તેવોજ અલંકાર છે. તેમજઃ—

" કંઈક તણી રાંડો રંડાવું, કંઇ ભાગું ઘર સુત્ર
દુર્યોધનને ઉભો ગણું તો પાંડુ રાયનો પુત્ર."

એમાં પણ કંઇક સ્ત્રીઓના ધણીઓનો જીવ લેઉં, તથા કંઈક ઘરના જુવાન પુત્રોને મારી નાંખું એવા શબ્દોને બદલે સુસ્વરોવાળી ૧ લી લીટિ મુંકી છે. તેવીજ ૨ જી લીટિ છે.

" ભકાર મુખથી નિકલ્યો ઉચાર, મકાર ભૂલિ ગયો તેણીવાર;
પછે વાલુએ કીધું કામ, મલ્લ મારિ નાંખ્યો તે ઠામ. "

એમાં પણ ભીમનું અને મલ્લનું નામ લઇ બોલવાને બદલે

બકાર એટલે બીમ અને મકાર એટલે મલ, એવા નરમ શબ્દો જ-તાવ્યા છે. કેમકે એક માણસ મરી ગયો એમ અંગ્રેજીમાં એવી રીતે નથી બોલતા કે " He is dead " એને બદલે " He is no more. " યાને " તે વધારે વારનો નથી. "

" ધર્મ તણું મન વિસ્મય પામ્યું, ઉપન્યો વળી વિચાર.
દ્રુપદને દેખીને રાજા, આંણે આંસુ પાત.
× × × × × ×
પરાધીન થઇ પેટજ ભરવું, એ દુઃખ નાવ્યો અંત."

એમાં પણ કાલા કરેલા શબ્દો સુસ્વરોચ્ચારણના છે. લોર્ડ બાઇરને સાગર ઉપર એક કવિતા જોડેલી છે, તેમાં આ અલંકાર ફક્કડ રીતે વાપરી વાંચનારાઓને મજાહ આપી છેઃ—

" And send'st him, shivering in thy playful spray
And howling, to his gods, where haply lies
His petty hope in some near port or bay,
And dashest him again to earth:–there let him
lay. "

એમાં લગભગ ચારે લીટિઓ " મરી જાય છે " એ શબ્દને નરમ કરવાને માટે વાપરેલી છે. ૨ લી બે લીટિનો અર્થ " મરી જાય છે " એટલેજ છે ! એ રીતે સુસ્વરોચ્ચારણ વાપરેલો છે. ઉર્દુ શાયરો સુસ્વરોચ્ચારણ વાપરવામાં ઘણી ઘણી લેકતો વાપરી જાય છેઃ—

" દે ગોલાબીસે જાંમકુ સાકી;
મેહ બરસતા હએ અબર છાએઆ હએ. "

યાને કેઃ—ગુલાબી રંગના શીશામાંથી, ઓ શાકી મને એક જામ ભરીને શરાબ આપ, કેમકે આ તરફ વરસાદ વરસે છે, અને પેલી તરફ વાદલાં ભરાઇ રહ્યાં છે. અર્થાત કે એક આંખમાંથી આંસુ પડે છે, અને બીજી આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં છે. એમાં રડવું આવે છે એ શબ્દો કઠણ હોવાથી ઉપર પ્રમાણે સુસ્વરોચ્ચારણ કરેલું છે.

પાદશાહ જહાંગીરનો પોતાની રાણી નૂરજહાન ઉપર અણહદ પ્યાર હોવાથી તેણીને જ્યારે ગમે ત્યારે પોતાની પાસે બોલાવનો હતો. એક દિવસે તેણીને દસ્તાન જતું હતું, તેની જાણ પાદશાહને ન હો-

વાથી તેણીને બોલાવી. હવે પાદશાહોનો ધારો છે, કે તેમની આગળ કોઇના મોહોતની વટીક ખબર સારા શબ્દોમાં સમજાવવી જોઇએ. કાંઇ પણ માઠા સમાચાર કે સુગ લાગે એવા શબ્દો શાહોની આગળ વપરાતા નથી. તો પછી રૂતુપ્રાપ્તિની સ્થિતિ એક ઓરત ભર દરબારમાં કેમ કેહવડાવી શકે. નૂરજેહાંન એક શાએરા યાને સ્ત્રિ-કવિ હતી, એટલે તેણે સુસ્વરોચ્ચારણ અલંકાર પસંદ કરી બોધમમાં લખ્યું કેઃ—

બઝાહેરમ મ નગર, ગરચે દર નઝર સબ્ઝમ;
વલે ચું બર્ગે હેના બાતેનમ પૂર ઝે ખુનસ્ત.

યાનેઃ—મને જાહેરમાં તું ના જો ! અથવા તું મને હંમેશના શણગાર પ્રમાણેની હાલ નાં સમજતો ! બલકે મેહેંદીના પાતરાંની માફક• મારૂં અંદરૂન યાને બિત્તર પેટાખાનું લોહીથી ભરેલું છે.

પાદશાહ આલમગીરની ઝીન્નત ઉલ્લ નીસા નામની શાયરા બેટી હતી. તે મીરાંબાઈના જેવી ભકતાણી હતી. તે ઈશ્વરિ આશકને લીધે એક આત્મજ્ઞાની સાલેક ઉપર રીઝી હતી. રોજ તેણી તે ફકીરને ઘર જતી, અને ખુદાઈ જ્ઞાન મેળવતી. લોકો તેણી માટે તરેહવાર બદ શખુન પણ લઇ જતા હતા. એક પ્રસંગે ઘણાં દિવસની તેણીને આવતી બંધ પડેલી જોઇને સુફીએ નીચલો સુસ્વરોચ્ચારણ લખી મોકલ્યોઃ—

અએ કે મી ગુઇ કે મી આયમ, નમી આઇ ચેરા ?
પાએ શૌકતરા મગર રંગે હેના ઝંઝીરે પાસ્ત ?

યાને કે; વારંવાર તુ કહેવાડયા કરે છે કે, હું આંઉં છું, હું આંઉં છું, ને નહીં આવતી તેનું શું કારણ ? શું તારા શૌકના પગને મગર હેના એટલે મેંદીના રંગની જંજીર પડી છે કે શું ? અર્થાંત પુછવાની મતલબ એવી હતી, કે તું દસ્તાનમાં બેઠેલી છે કે શું ?

• મેહેંદીના પાત્રાં હમેશાં લીલાં આવે છે, પણ તેને ખુબ ચોળ્યે તો તેમાંથી ઉંડો લાલ રંગ નીકલી આવે છે, તે ઉપરથી ઉપલો અલંકાર ગોઠવેલો છે. દુહો છેકેઃ—દગા બાજકી રીત યેહ, કે બાત કરે સુરકે આવ; જૈસે પત્તિ મેદીકે લાલી લીખી ન જાય = યાને દગાબાજની રીત એવી છે કે, બાહારથી હશી હશી ને વાતો કરે છે, પણ જેમ મેદીના પાત્રાં લીલાં છતાં તેને ચોળેથી લાલ રંગ નીકળે, તેમ દગાખોરનો અનુભવ લેતાં ખરો રંગ નીકળી આવે છે.

પણ શાહજાદીને તેવું સુગલગામણું પુછવાને બદલે સુસ્વર લખ્યો, કે મુસલમાન બેટીઓ જ્યારે મેંદીથી પગ રંગે છે, ત્યારે ઘરમાંજ રહે છે, તેમ તું રહી છે કે શું ? ત્યારે એજ અલંકારમાં પેલી શાહજાદીએ જવાબ લખ્યો કે;

ભરચે મન લએલી અસાસમ, દીલ ચું મજનું દર નવાસ્તઃ
સર બસહેરા મીઝનમ, લેકીન હયા ઝંઝીરે પાસ્ત.

અર્થઃ—અગરચે હું લેલીના જેવી તારી સાથે તો છું, પણ મારૂં દિલતો મજનુનની માફક તેના આવાજ ઉપર છે. મારૂં માથું જંગલમાં ભમાવું છું, યાને તારી તરફજ દીલનો લટકી રહેલું છે, પરંતુ શરમની જંજીર મારાતો પગમાં પડેલી છે. એ પ્રમાણે તેણીએ પણ ખુલ્લું દુર બેઠેલી છું એમ નહીં લખતા સુસ્વરથી બીજાજ બોલોમાં લખ્યું. ફકીર આ વાંચીને વિચાર કરવા લાગો. તે વેલા તે ફકીરના મથમાં કાસમખાં નામનો નવાબ બેઠેલો હતો, તેણે ફકીરની પાસે તેનો જવાબ લખવાનું માંગી લીધું. પછી તેણે નીચે પ્રમાણે, અલંકારની મજા સમજ્યા વિના લખ્યું, અને કસુખર કરી નાંખીઃ—

એશ્ક તા ખાંમસ્ત બાશદ બસ્તએ નામુશો નંગ;
પોખ્તે મગઝાને જનુરા કે હયા જંજીરે પાસ્ત ?

યાને કેઃ— જ્યાં સુધી ઇશક ખામ એટલે કાંચો હોય છે, ત્યાં લગી તે નામદારી અને નામુશીને આધિન રહે છે, પણ એશ્કના દીવાનાપણામાં પકકાં મગજવાળાંને શરમ કંઇ પગનો જંજીર થઇ પડતી નથી. એ પ્રમાણે કાચું કપાયું. અને અલંકારની મજા લીધા વિના, પેલા કહે તેમ, " જ્ઞાનીને જ્ઞાની મળે તો રસની લુટા લુટ, અજ્ઞાની જ્ઞાની મળેતો ઉલટી માથા કુટ. " તેમ અલંકારનો રસ લુટવાને જ્ઞાની સાથે અજ્ઞાની મળવાથી આવું ખોટું થયું. આથી પેલી શાહજાદી ફકીર ઉપર ગુસ્સે થઇ અને ધાર્યું, કે એસ્કે હકીકી તજીને હવે એ ચંડાળ એશ્કે મીજાજી ઉપર ઉતર્યાં છે. તેથી તેણીએ જવાબ લખ્યો કેઃ—

આશકાંને એઝદીરા, સર બસર બાશદ હયા;
ચું તું મુર્ગે બે હયાસ, કે હયા જંજીરે પાસ્ત ?

અર્થઃ—ખોદાઇ આશકોને તો દુન્યાંનો ડર સાફ્ઝોઝ જોઇએ; તારા જેવા બેશરમા મરધાને તે (મરઘો સ્ત્રી લંપટ છે, અને એશ્કમાં ઉઘાડો અને બે શરમ છે) લાજ શરમની જંજીર પગમાં ક્યાંથી હોય ?

આ પ્રમાણે આ અલંકારની ખુબી છે.

૬

૧૮ મો કથા રૂપાલંકારઃ—એ અલંકાર દ્રષ્ટાંત રૂપાલંકારનો બેટોછે. દ્રષ્ટાંત રૂપાલંકાર લાંબો હોયછે, ત્યારે કથા રૂપાલંકાર બહુ ટુંકો હોયછે. એ અલંકાર કથારૂપી વાર્તાથી બનેલો હોયછે, પરંતુ તે વાર્તા ખરી જેવી લાગેછે, અને ઘણો મજે છે; જેથી નીતિ અને વિવેક શિખાય છે. દાખલા તરીકે પેલા ઘરડા ડોસાએ પોતાના બેટાઓને, પોતાના મરણના બીછાંણા આગલ બોલાવી લાકડીઓનું એક બંડલ બાંગવા આપેલું, તે વાર્તા કથા રૂપાલંકાર કેહવાય. પણ આ અલંકાર કાવ્યરસમાં પણ વપરાય છે, જેને અંગ્રેજીમાં Fable કહે છે. શેવક હબીર અને ફકી-રના કાવ્ય સંગ્રહમાંથી એને માટે એકજ દાખલો લાંબો હોવાને લીધે બસ થશેઃ—

ન્યાયાસનપર બેઠડો, ઉભી કરે પંડ માય;
બવ બાળી દિલમાં ધરે, કદિ ન મુકિત થાય.
મદદગાર ગર્ભપાતમાં, તાત છુપે મુંજ માત;
સજા વિના નહિ ન્યાય ખરો રેહ, હોવ માત કે બ્રાત.
ન્યાયતણાં પલ્લાંમાં જોતાં, ગુન્હા થયો પુરવાર;
ન્યાયતણાં ચશ્માએ જોતાં, દીશે તે અનવાર.
અરે કલમ મુંજ બાંગી જાજો, લખતાં આએ ઠરાવ;
અરે જીભલડી જળીજ જાજો, બોલતાં એ બદરાવ.
અરે ચશમ તમ અંધી થાજો, વાંચું આ જજમેંત;
અરે કર્ણ બેહેરા થજો તમ, સુનતાં તેજ સમેંત.
કોણ શીપાહી પકડી લઇ જા, કડી કરી બેઉ હાત;
કહે કાંયદો સજા માસ નવ, ઘટતી છે તુંજ માત.
બાદર નાડર નારડ એતો, સાદર થયો હુકમ;
થકી ન્યાય કરવા અદલ, આ બેડું છું જોખમ.
ખોદાઈ તખત પર બેશી કીધો, ન્યાય તણો મેં પાક;
પડી રહીશ બંદીખાંને હું, આલી તારી સાથ.
હતો એક જ્યારે એવો દિ, હતો હુંજ બંધવાન;
પેટ હતું બંદીખાનું મુંજ, તુંજ હતી બળવાન.
કેદ કાપી તો મને માયજી, મહિના નવજ સજ;
આંતરાંને નેસ કડીથી, સીકડી કીધી કજ.
દુન્યામાં નહીં થયું હશે તે, કીધુંછ આ મેં કામ;

ક્ષમા કરો એ ગુન્હા હમારો, હરી હરી હરરાંમ.
ન્યાયતણું મંદીર પાક છે, વેચો નહીં ઇનસાફ;
લાંચી મેંરાખુ અમ્મલને, કરો ખુદા નહીં માફ.
રૂપાં કે ગુન્હા થકી, ન્યાય શેર કે મણ;
તોહી આપે તે પાપી તો, ગાય ફરી નહીં જણ.
માત હોય ગર ભ્રાતતાત, કે દાદી પેસાદાર;
ગરીબુનેભી ન્યાય વિના, છોડે નહીં તે કિરતાર.

એ એક કથા છે; અને તેથી તે કથા રૂપાલંકાર છે. કથા હોવા છતાં ન્યાય કરવાનો ધડો આપે છે. એ વાત ખનવા જોગ નથી એમ પણ નથી લાગતું. ટુંકમાં કથા રૂપાલંકારને આ દાખલોજ વાંચક વિદ્યા વર્ગને બસ છે. કોઇ પણ ખરા કવિજનદાને કવિની આંખથી જૂઓ, અને તેની કવિતાને કવિના જેવાં મગજથી વાંચો તો સાધરણ વાંચણ કરતાં કાંઈ ઓરજ લેઝત આપશે. આ વિષયમાં ખાસ ઉત્તમ કવિતાઓનો સંગ્રહ તો કરવાનો નથી, પણ જે દાખલા આપવાના છે, તે આપણો વિષય સમજાવા ઉપરાંત બીજી પણ ગમતો આપે એવા હેતુથી બેવડો ફાયદો, અને બેવડો રસ આપનારાજ અત્રે તારવી કાઢી આપવાના છે.

૧૯ મોઃ—વિવર્ણાલંકાર : વિ = એટલે જૂદું; વર્ણ = એટલે વિભક્તિ શબ્દ; યાને કે કોઇ વાક્યમાં વિભક્તિના શબ્દો અદલા બદલી કરવાનો અલંકાર. એને અંગ્રેજીમાં Hypallage કહે છે. આ અલંકારતો કાવ્યરસમાં શીરોશકર માફક બની જાય છે. એ અલંકારની કાવ્યમાં ઘણી જરૂર છે. ગીરધર કવિ એ અલંકાર વારંવાર વાપરે છે. એ સંવત ૧૯૪૩ના અરસામાં વડોદરામાં થઈ ગયો છે.

"મેં તો તુજવિનારે રેવાય નહી; હો વાલારે;
સુને સુકીને જાશો કેમ; કુંવરજી કાલારે.
× × × ×
હું સ્વામી સાથે વનમાં જાઉંછું કરવા પતિ સેવાય
માટે આજ્ઞા આપો ગુરૂ નાથ વિજોગે મેં એકલાં નવ રેહેવાય."

હજારામકવિ:—

તેને મહલ દોડે છે જોતો, મોટા મહિપતિની પત ખોતો
એવું સાંભળતાં ચઢી રીસ, પગથી જળવા લાગી શીશ."

ઉપલા બન્ને દાખલામાં મારાથીં ને બદલે " મેતો " તથા " મેં " શબ્દો વાપરી વિભક્તિનું ખંડણ કર્યું છે, તેમજ " પગથી શીશ લગી જ્વાળા લાગી " ને બદલે " પગથી જ્વાળી લાગી શીશ " વાપરી વિભક્તિ ખોડવી છે. તેના કરતાં નિચલો દાખલો વધારે અસરકારક છે:—

પગમાં ઘાલીને પેટાવા, આંસુનો હર્ખ લાવ્યોરે !
નેહરની આંસુ છળ છાંળીને, સ્નાને શરિરે કર્યોરે !

એમાં " પેટાવામાં પગ ઘાલીને " ને બદલે " પગમાં ઘાલીને પેટાવા " લખી વિવર્ણ બતાવ્યો છે. તેમજ " હર્ખનાં આંસુ " ને બદલે " આંસુનો હર્ખ " એમ લખી વિભક્તિની અદલાબદલી કરી છે. " આંસુની નેહર " ને ઠેકાણે " નેહરની આંસુ " લખ્યું છે. વળી " શરિરે સ્નાન કર્યું " ને બદલે " સ્નાને શરિર કર્યું " એમ વાપર્યું છે. એ વિવર્ણાલંકાર છે. વધારે સમજ આપવાને જણાવીશું કે અંગ્રેજીમાં એવા અલંકાર બહુજ સાધારણ છે, જેમકે:—" The gutters ran with blood " યાને લોહીથી ગટરો ચાલી, તો જો કે " The blood ran in the gutters યાને ગટરોમાં લોહી ચાલ્યું, એમ લખવાની મકસદ છે. અલંકારવાળી પરટી વિભક્તિને ફારશીમાં ઘણી અચ્છી રીતે વાપરવામાં આવે છે, અને તે જાતના અલંકારવાળી વિભક્તિને " ઇઝાફતે મકલુબી " કરીને કહે છે. જેમકે " શાહે જેહાન " કેહવાલે બદલે " જેહાનશાહ " તથા " યારે શાહ " ને બદલે " શાહયાર " કહે છે; એમાં " મુઝાફે અલીયે " ને મુઝાફ " ની આગલ મુકવામાં આવે છે, અને ગુજરાતીમાં વિવર્ણાલકારને મળતો ફારશીમાં " કલ્બે ઇઝાફત " કહેવાય છે.

" રામ નામ સબ કુ કહે, દશરથ ન કહે કોઇ,
એકવાર દશરથ કહે, તો કોટી જન્મ ફળ હોઇ."

એમાં તાલ નો બંધ બેશાડવા " સબ કોઇ કહે " લખવાને બદલે " સબ કુ " કહે, એમ ઉલટી રીતે વાપરેલો છે. તેમજ કોઇનો પ્રાસ લાવવા હોય ને બદલે હોઇ કરેલો છે. તેમજ વળી બીજો કહે છે કે;

" રામ જકતકા શેઠીયા, રહે વૈકુંઠ કે માંહે;
નીસ દીન વો હીસાબસે, આપે ઉનકે ત્યાંહે."

એમાં " દીમાણશે " શબ્દથી એમ સમજાય, કે રામ તે દશરથ રાજાનો બેટો, જે બેહેસ્તમાં રહે છે, તે પરમાત્માને હંમેશ બરાબર હીસાબ દેનારો છે. તેમજ એ વિવર્ણથી એવું પણ સમજાય, કે આપે શબ્દનો અર્થ દે થાય, તેમજ વળી રામ આપે માને પોતે પોતાનેજ ત્યાં હિસાબ રાખે છે. વળી " માંહે ના અનુપ્રાસ માટે ત્યાં ને બદલે ત્યાંહે. એવો પણ વિવર્ણ કરેલો જણારી.

૨૦ મો:—અદર્શનાલંકાર:—અંત્યવર્ણલોપાલંકાર વગેરે જે અલંકારોમાં, પ્રારંભનો-મધ્યનો અથવા અંત્યનો હરફ અથવા હરફેનો લોપ થયેલો છે તે સર્વ અલંકારોનો આ અલંકારમાં સમાવેશ થાય છે. જેથી તે સંબંધના જૂદા જૂદા નણ દાખલા બસ થશે. એને અંગ્રેજીમાં Elision કહે છે. કાવ્ય કૌસ્તુભમાંથી નિચલા દાખલા મળે છે:—

" સુંવાળી વાલી'ઓ, નરમ નરમાથી અતિદિસે;
પ્રમાણી માનીતી, મન અધિક મોહ્યું તુજ વિશે. "

\+ \+ \+

હાંસડી પે'રાવોછો હેત તજીને, હોંસથી કરવા બેહાલ જેને.
એની ન રાશ મળતી કદાપી આવે, કો'વાય કષ્ટમાં કંગાળ જેરે.

એમાં મધ્યમાંથી હરફેના લોપ થયા છે. પેહેરાવો-વાહલીઓ—કોહવાય એ શબ્દોમાંથી હ હરફ લોપ થઈ અદર્શન થયું છે. અંગ્રેજીમાં એવા ઘણાજ દાખલા દીઠામાં આવે છે:—

" 'Tis not enough when swarming faults are writ"
That here and there are scatter'd sparks of wit;

એમાં પણ 'Tis શબ્દમાં પેહેલો હરફ લોપ થયો છે: Writ શબ્દમાં છેલ્લા હરફેનો લોપ થયો છે; અને Scatter'd શબ્દમાં મધ્યના હરફેનું અદર્શન થયું છે. એવા દાખલાતો સેંકડો છે. પણ તે નહિ સબાવતાં આગળ ચાલશે.

૨૧ મો શબ્દાંતરાલંકાર:—એમાં શબ્દોનો અંતર રાખી એક શબ્દની બીજાની જગોએ અને બીજાને ત્રીજાની જગોએ, એમ ફેર બદલી શબ્દો મુકવાનો અલંકાર. જેને અંગ્રેજીમાં Hyperbaton કહે છે. કાવ્યની રચનાજ ખુદ શબ્દાંતરાલંકારને આભારી છે. એ અલંકાર ન વાપરો તો કાવ્યમાં રસજ પડે નહિ. એ અલંકાર ન વાપરો તો કાવ્યનો રસ હીંગ સાથે ભેળાયલી શાકર જેવો લાગે છે.

કવિતાની કોઇપણ રીતીમાં ઘણુંકરીને એ અલંકાર સમાયલો છે, માટે એનો દાખલો આપવામાં કાંઇ ભારી નથી, તેથી તે દાખલા સાથે કાંઇ બીજીભી ગમત મેલાયલી હોય એવો નિચે આપ્યેઃ—

यदा संक्षियते प्राणो मानसचं प्रलीयते ।

तदा समर सत्वं च समाधिरं मिधियते ॥

યાને કેઃ—જ્યારે પ્રાણ અથવા આત્મા નાજુક મનની અંદર લિન થઇ જાય છે, ત્યારે અમર ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, તથા સઘળા સંકલ્પનું સમાધાન થાય તેનું નામ સમાધિ છે. એમાં **प्रलीयते** શબ્દની આગળ **संक्षीयते,** તથા **समाधिर** શબ્દ છેલ્લે મુકવાથી સાધારણ અને સામાન્ય રચના થાત, પણ કાવ્ય રસને સારૂ શબ્દોના અંતર પાડી દીધાથી રસ મળે છે. હિંદુસ્થાંની ભાષામાં, તેને ઝમકદાર બનાવાને સારૂ આ અલંકાર દગલે ને પગલે વપરાય છે, જેનો નમુનો નિચે આપ્યેઃ—

" તાત મિલે પુનિ માત મિલે સુત, ભ્રાત મિલે ગજ બાજિ મિલે સબ,
સાજ મિલે મન વંછિત પાઇ, લોક મિલે સુર લોક મિલે;
વિધિ લોક મિલે વયકુંઠહુ જાઇ; સુંદર ઔર મિલે સબહી સુખ,
સંત સમાગમ દુર્લભ ભાઇ. "

એમાં તાત જેવો પ્રાસ લાવવાને, તથા મિલે શબ્દની "તાલ" મારવાને, તથા લોક શબ્દ ઉપર અલાપ લેવાને, તથા " તાલ " બરાબર લાવવાની તાલ રચેથી જણાઈ આવશે. એ શબ્દાંતરાલંકારછે. કેમકે તાલ, પ્રાસ, ને અલાપ લાવવા શબ્દોને અદલ બદલ અંતરે મુકેલા છે. નિચલા વસંત તીલક વૃતમા એ અલંકાર બહુ દીપેછેઃ—

" તુંલાડિલ લલકતી ખુબ મિષ્ટ વાણી,
મૂખે થકી મલકતી સુભ ગાજ શાણી;
તુંના છકે છલકતી ધનકે— ગીરાના,
જવાહીરથી ઝળકતી સરખી હીરાના.
સ્વાદેથિ ના ઢળકતી તું જ દાંડ પ્યારી,
ચોખાઇમાં ચળકતી શશિ જેવી સારી.
તું ઓઢણી ઠળકતી શિર ઓઢી રાખે,
હાથ ચુડી ખળકતી ખુબ ખંત દાખે.
વાતે વડી વળગતી નહિં કાર્ય વિના,

> દેશે યશ સગગતી ન દિઠી પ્રવિણ;
> તારી પ્રિયા અલંગ તિક્ષણ બુદ્ધિ જેવી.
> ખાસી ખુબી ખલકમાં નથિ કયાંય એવી;" .

એમાં જે શબ્દો કાળા કરેલા છે, તેની રાસ રચનામાં અને તેનો હાર ગુંથવાને લીધે, જ્યાં ગમે ત્યાં શબ્દોનો અંતર લીધેલો જણાશે. સાધારણ થોડું ક અંગ્રેજી જાણનાર એ. બી. સી. શીખેલાને પણ નિયમા અનુપ્રાસિક અલંકારમાં સમાયલા શબ્દાંતરાલંકારથી મજાહ અને ગમત પડયા વિના રહેશે નહીં; એમ જાણી નિચલી અંગ્રેજી કવિતા ઉતારી છે, જેમાં શબ્દોના અંતર ઘણા ઠીકમાં આવશે:—

> " The thrifty that teacheth the thriving to thrive
> Teach timely to traverse the thing that thou 'trive,*
> Transferring thy toiling to timeliness taught,
> Thus teaching thee temp'rance to temper thy thought.
> Take trusty (to trust to) that thinketh to thee,
> That trustily thriftiness trowleth to thee.
> Then temper thy travell to tarry the tide,
> This teacheth thee thriftiness, twenty times try'd
> Take thankful thy talent, thank thankfully those,
> That thriftily teacheth thy time to transpose
> Troth twice to be teached, teach twenty times ten
> This trade thou that taketh, take thrift to thee then."

અંગ્રેજી જાણનાર વાંચકોને મોહક્ક દરજ્જે ગમત સાથે જ્ઞાન થાય, એવાજ હેતુથી હમો અંગ્રેજી ભાષાના સુનંદા ફકરા આ વિષયમાં રજુ કર્યા છે. એકની એક ભાષાના શબ્દના આધારથી બીજી ભાષા જાણનારાઓને ગેરઈનસાફ ન થતાં, ગુજરાતી, મરાઠી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, હિંદુસ્થાની, અવસ્તા, ઉર્દુ, ફારસી, વગેરે ભાષાઓના દાખલાથી વાંચક વર્ગને ઇનસાફ મળે એ ખુશ હેતુ રાખેલો છે.

સોદા શાયરે બનાવેલા એક રેખતામાંથી કાવ્યના રસ સાથે

---

*'trive 'શબ્દ Contriveને બદલે જાવતમાં મુકેલા છે.

વળી ઉપલા અલંકારનો રસ પણ જણાય છે.—દુરબીનના ગુલસ્તાંનમાંથીઃ—

" ખુબીએ રૂખસારે ખુબાં ગુલસે પુછા ચાહીએ;
એજનેગબે આશેકા બુલબુલસે પુછા ચાહીએ.
જો ગુજરતી હએ હમારે હાલપર જુલફોંકુ દેખ;
ઉસકી માહીઅતકે તઇ સુમબુલસે પુછા ચાહીએ.
બાન્દએ ખુબાં બજા હએ બાદેહ નોશો પર મુદામ;
બેખુદીકી બાત જાકર મુલસે પુછા ચાહીએ.
એહલે કશમીરો સેફાહા અએશ કરતે હએ મુકાંમ;
હીંદકી લજ્જતકે તંઈ કાબુલમે પુછા ચાહીએ.
લોગ કેહતે હએ અમુલ ખેરે હુંજ સોદા હુવા;
કુછ એલાજ ઇસ મરજકા કાકુલસે પુછા ચાહીએ."

યાને કે—'માશુકના ગાલની ખુબી પુછવી હોય, તો **ગોલાબને** પુછવી જોઈએ. અને આશકો કેવા ચેન કે આરામ વિનાના થઈ જાએ છે, તેની હકીકત બુલબુલને પુછવી જોઇએ હમારા અશકત હાલ ઉપર હમારી માશુકના કાળાં જુલફાં જોવાથી જે કાંઇ ગુજરે છે, તેની હકીકત જાણવી હોય તો **સમબુલ** નામના ફુલથી જાણવી જોઇએ. હંમેશાં શરાબ પીનારાઓ ઉપર માશુકો હશે છે, તે સજાવાર છે, પરંતુ જો બેહોશીની વાત પુછવી હોય તો **શરાબને પુછવી** જોઇએ. કાશમીર અને ઇશફહાન શેહેરોના રહીશો હરહંમેશ ખુશ ખુશાલી કરે છે, પણ હિંદુસ્થાનના મુલકની મજા પુછવી હોય તો **કાબુલી લોકોને** પુછવી જોઇએ. લોકો કહે છે કે અમુલ ખેરે ગમગીન સોદા થયો, યાને દેવાનો થયો; પણ એ મરજનો જો કાંઇ ઇલાજ જાણવો હોય તો માશુકના **બાલના ચોટલાને** પુછવો જોઇએ.

એ પ્રમાણે આ અલંકારના દાખલાનો હજારો હજાર રજુ કરી શકાય એવા છે, પણ તે વાપરનારાગી કવિઓજ હોય છે. કવિતાને નામે કવિતા જોડી, અને એકમાર્ગી કવિઓને ઝાખ લગાડનારા બેવ-કુફો માટે તો નિચેની સરટીફીકેટ બસ છે —

"कोचित कविता कवित सुनावे ।
कुंडलिया अरु अरिल बनावे ॥

केचित छंद सवईया जोरे ।
जहां तरांके अदार चोरे ॥ ”

ફીરદોશી તુશીએ શાહનામામાં એક મઝેનો જિનસ શબ્દાંતર વાપરેલો છે —

“ ચુ બિનંદગા આફરીનંદરા, નબીની મરંજા દો બીનંદરા ”

યાને — ઈશ્વરને શોભ ખોવથી જોનારાઓને જ્યારે તે સાહેબ દેખાતો નથી, તો પછી અરે આદમ! તે માટે જોવા મારૂ તારી બન્ને આંખોને દુઃખ શાને આપે છે? એમાં બીનંદગાંથી નબીની શબ્દ, અંતરે આવ્યો છે, તેમજ વળી તે વચ્ચો વચમાં મુકાઈ જઈને જુદો અર્થ પણ બતાવે છે વળી બીનંદગાં એટલે જોનારા આદમીની મીસાલનો શબ્દ બીનંદગ યાને જોનારી આંખોની સાથે મેળવીને અલંકારની મજા લીધી છે. વળી કવિદાસ તુલસી કહે છે.—

“ તુલશી ઉસકે મુખસે, ધોખે નીકસે રામ;
ઉસકે પાઉકી મોજડી, મેરે તનકા ચામ ”

એમાં ખરેખર તો કહેવી લીધી એવી જોઈએ કે, “ મારા શરીરના ચામડાનો તેને વાસ્તે જોડો શીવાડું, ” તેને બદલે શબ્દાંતરા અલંકાર વપરાઈને, “ તેના પગનો જોડો, તે મારા બદનનું ચામડું ”, એમ ગોઠવાયેલું જણાય છે વાહ! કેવો સરસ રસ કસ કાવ્ય રસ ધરાવે છે! વળી ગોપાળદાસ એક અનેકાર્થી વાપરે છે —

“ મે કહ્યો ગોપાલ ભજ, મેં ન કહ્યો ગોપાળ,
મે ન કહ્યો તું તેને કીયો કયુ નપડે જંજાલ.”

યાને — મેં તો ગોપાળને યાને ઈશ્વરને ભજવા કહ્યું, મેં એમ નહીં કહ્યું કે ગોપાળદાસ ભક્તને ભજ! મેં તેમ નથી કહ્યું તેમ કહું તો મુશ્કેલીમાં નહીં આવી જાઉં? એમાં “ તેને કીયો ” શબ્દના અંતરને લીધે એ અલંકાર જુદી જુદી ગમત આપે છે કેમકે તે કવિ કહે છે કે, ગોપાળ મને જે બનાવ્યો છે, તે તેણે બનાવ્યો છે. વળી બીજો શબ્દાંતર એવો છે કે, ગોપાળને યાને ખુદાને ભજ, એમ મેં કહ્યું છે, કંઈ ખોદાતાનાએ અભિમાનથી મે કરીને નથી કહ્યું! વળી તું કરીને ઘણોજ હલકટ જેવો તુંકારો હું નથી બોલ્યો, એતો તે સાહેબેજ પોતાની લાયકી બતાવવા પોતાને તું કરેલો છે, બાકી હું જો તે સાહેબને અભિમાન અને તોછડાઈથી તું કરીને તુંકારાથી કહું, તો મુશ્કેલીમાં નહીં આવી જાઉં!

દર્શાવવાનો અલંકાર એ અલંકારને ફારસી ભાષામાં મબાલગત અથવા ઇસ્તરા કહે છે, અને તેવાં શબ્દાગાતભર્યાં વર્ણનને "ગુ મબાલગત" કહે છે એ અલંકારને અંગ્રેજીમાં Hyperbole કહે છે જેમકે, લડાઈ આવતા લોહીની નદિ વહેવા લાગી, અને મુડદાના પહાડો થઈ ગયા ! એ અલંકાર કાવ્યરસને બહુ શોભા આપે છે. એ અલંકાર તો ફીરદોશી શાયરનો માનીતો છે.

ફીરદોશીનું શાહનામું તો અતિશયોક્તિમાં કોઈને પોહોંચી શકતું નથી તેમાં રૂસ્તમ અને અફ્રાસીઆબની લડાઈનું બ્યાન લખતા લખે છે કે—

" ઝે સુમમે સતુરાન દર આંન પેહન દશ્ત,
જમીન શીશ શુદો આસમાન ગશ્ત હશ્ત.
ફરે રફ્તો બર રફ્ત રૂઝે નબર્દ,
બ માહી નમે ખુનો બરમાહ ગેરદ."

યાને—તે બોહળા મેદાનમાં ઘોડાની ખરીઓથી જમીન ૭ થઇ ગઇ, અને આસમાન આઠ થઇ ગયાં. અને લડાઇને દિવસે લોહી એટલું બધું રેડાયું કે તેનો પગરાત છેક દરિયાની માછલીઓ સુધી પોહોચ્યો, અને ધુળ ઉડી તે છેક ચંદ્ર સુધી પુગી !! એની સમજણ એવી છે કે, ઘણા ઓલમાઓનો અભિપ્રાય છે કે, આ ધરતી ઉપર એકેક પછી ૭ પડો છે ખાક—પાણી—ધાતુ વિગેરેના તેમાંનું પહેલું પડ જે ખાકનું છે, તે પડ રૂસ્તમ પહેલવાનના લશકરના ઘોડાઓથી ખણાઇ ખોદાઈને ધુળ થઇ આકાશ ઉપર ઉડી ગયું અને એ આકાશના પણ ૭ તબક્કા વિદ્વાનો ગણે છે. તેમાં જમીન ઉપરથી ઉડેલું ધુમાડું એક પડ અથવા આસમાન થઇ જઇ, ૭ આસમાનના ૮ કરી દીધા. અને ૭ જમીનના પડમાંથી એક ઓછું થવાથી ૬ જ થઈ ગયા !! પછી કહે છે કે એ જંગમાં જે લોહી રેડાયું તે એટલું બધું હતું કે, પાતાળમાં જ્યાં માછલાનું રહેઠાણ છે ત્યાં સુધી તેનો પગરાત ગયો, અને લડાઇથી જે જંગની ધુળ ઉડી તે ચંદ્રમા સુધી ઉંચે જઇ પુગી!!

આ અલંકારની ખુબી જે સમજે તેજ સમજે શું સુંદર અલંકાર છે !

કાવ્યમાંજ એ અલંકાર ઘણો દીપે છે કવિ પ્રેમાનંદે નળાખ્યાનમાં દમયંતીનું વર્ણન આપતાં નિચે પ્રમાણે અતિશયોક્તિ કરી છે.

" દમયંતીનો ચેહરો દેખી ભતી લોહામ.

અભિમાન મૂકી લજ્જા આણી, પાતાળ પેઠો નાગ.
ભીમક સુતાનું વદન સુધાકર, દેખીને શોભાય;
ચંદ્રમા તો ક્ષીણ પામી, આભમાં સંતાય.
સૃષ્ટી કરતાં બ્રહ્માજીએ, ભર્યું તેજનું પાત્ર;
તે તેજનું પ્રજા પતિયે ઘડ્યું, દમયંતીનું ગાત્ર.
તેમાંથી કાંઈ શેષ વાધ્યું, ઘડતાં ખેરો પડિયો;
બ્રહ્માએ એકઠું કરીને તેનો ચંદ્રમા ઘડિયો.
નળ કહે નારદને, એ વખાણ ભાવન પહોનો;
દમયંતિ હમણાં અવતરી, ચંદ્ર પેહેલો ન હોતો."

એમાં દમયંતીનો નાગના જેવો ગુંઠેલો ચોટલો જોઇ લાજીને પાતાળનો નાગ ભરાઇ ગયો ! વળી તેણીનું વદન જોઇને સુરજ પોતે તો પ્રકાશે છે !! ચંદ્ર તો તેણીની ખુબસુરતી જોઇ હારી ખાઇ જઇ આકાશમાં ચીમાઇ જાય છે !!! વળી ઇશ્વરે જેટલું તેજ બનાવ્યું છે, તે સઘળું તેજ દમયંતીમાંજ છે, પણ કાંઇ બાકી વધેલા ખેરામાંથી ચંદ્રને બનાવેલો છે; વળી તેટલુંજ બસ નહીં હોય તેમ પેહેલાં ચંદ્રતો દમયંતીજ હતી. અને ચંદ્ર તો દમયંતીની પછી જન્મેલો કહેવાને બાકી રાખવામાં આવ્યાથી નજ તેણો કર્યો છે !!

નીચલા અલ્પાતિશયોક્તિકા એવાછે કે તેને અતિશયોક્તિમાં શોધશો તો ત્યાં પણ દીપશે, અને અલ્પાતિશયોક્તિકામાં અતિશયોક્તિ ભેલાગલી પણ જણાશે.

" તાશેઇ દારમ આકે અઝ પયે આબ, ગર રવમ સુયે બેદર જરૂર ગરદદ;
વર બદુઝખ રવમ પયે આતશ, આતશ અઝ યખ ફેસરદેહ દર ગરદદ.
વર ઝે કોહ એશ્તમાસે સગ કુનમ, સંગ નાયાબ ચું ગૌહર ગરદદ
વર બ નઝદે દરી રવમ બ સવાલ, હરદો ગોશશ બ દુરઝ ક્રર ગરદદ.
અરપે તાઝી અગર સવાર શવમ, ઝીરે રાનમ [illegible] ગરદદ.
બાદમે નીઝ શુક્ર બાયદ કર્દ, કે મબાદા [illegible] ગરદદ. "

અર્થઃ—મારૂ નસીબ એવું છે, કે હું [illegible] દરિયા આગળ જાઉં, તો દરિયામાં પાણી હોય [illegible] સુકોસટ થઇ જાય છે ! અને દોઝખની [illegible] મેળવવા જો હું જાઉં, તો તેજ [illegible] ઇ ગયલો મળી આવે ! એક [illegible] દનો લેવા જાઉં. તો પથરાબી [illegible]

કોઇની પાસે કાંઇ માંગણી કરવા હું જાઉં છું, તો તે એકદમ બેહેરો જ થઇ જાય ! અને આરબી ઘોડા ઉપર અસ્વારી કરવા હું જો કરૂં, તો ગધેડાં જેવાં તેના પગલાં થઇ જાય છે પણ એ સર્વે છતાં હું પરમેશ્વરનો પાડ માનું છું કે, રખેને એથી ખરાબ મારૂં નશીબ થઈ પડે !!

" નયમ યક લેહઝે અઝ યાદે તો ખામુશ;
ફરામોશી શુદેહ અઝ દેલ ફરામુશ "

યાનેઃ—એક પળ પણ, ઓ દીલજાન ! હું તને યાદ કરવાને ચુકયો નથી. તે એટલે સુધી કે " ભુલકણાપણું " પણ મારાં દિલમાંથી ભુલાઇ ગયું છે. કેટલી બધી અતિશ્યોક્તિ ! તેથી વધારે વળી બીજી છેઃ—

" સુનાં તીરેહ ગેતી કે અઝ લબે ખરૂશ;
કે બાસ તીરગી રેહ નમુરદી બગુશ. "

અર્થઃ—અંધારૂં એટલું બધું હતું, કે હોઠમાંથી જે પોકાર નીકળતો તે પોકારને પુષ્કળ અંધારાને લીધે, કાન આગળ જવાનો રસ્તો પણ માલમ પડતો નહતો.

એટલી અતિશ્યોક્તિકા બસ ન હોય તેમ વળી જણાવે છે કે;

" દમયંતીના અધર દેખી, પેટ વેધ્યું પ્રવાળિ;
એ કામનીતો કંઠ સાંભળી, કોકિલા થઇ કાળી.
રસના વાણી સાંભળી, સરસ્વતીને આવ્યો વૈરાગ;
કુંવારી પોતે રહી, સંસાર કીધો ત્યાગ.
દંત દેખી દાડમ ફાટયું, કપોત સંતાડે મહોને;
તે નાદ કરતો ફરે વનમાં, કહે દુખ કહું હું કોને.
દમયંતીના કુચ દેખી, હાર્યો, કુંજર કુંજર કુળ;
તે હીંડતાં ચાલતાં હાથી, માથે ઘાલે ધુળ.
હસ્ત કમળથી કમળ હાર્યું, જળમાં કીધું ઘર;
દમયંતીનું ઉદર દેખી, સુકાયું સરોવર.
સરોવર સુકાયું સાંભળી, નળરાય મનમાં રંજ્યા;
દમયંતીની જંઘા દેખી, કેળ રહી કાકરંઝા. "

એમાં પણ તેનો કંઠ સાંભળીને કોયલ કાળી થઇ ગઇ ! સરસ્વતી વિદ્યાએ વેરાગ લીધો ! દાંત જોઇને તો દાડમ ફાટી ગયું ! તેણીનું પેટ જોઇને તો સરોવર સુકાઇ ગયું ! વગેરે દરેક લીટિમાં

અતિશયોક્તિ કરી છે.

મી. કુકાએ જમા કરેલા અતિશયોક્તિના દાખલા ઉતારૂં:—

" બખ્તમ અગર તલાફીએ શબ્હાએ ગમ કુનદ;

યક રોઝે ખુશ બમરદુમે આલમ નમી રસદ. " (મુલ્લાં નાઇ)

યાને:—જે રાતો મેં ગમખારીમાં ગુજારી છે તે રાતોનો બદલો-જો મને મારૂં નશીબ આપે, તો દુન્યામાં આદમીને માટે એક પણ દહાડો ખુશી ખુરમીનો રહે નહીં. એટલો બધો ગમ મેં ખાધો છે, કે તેના બદલામાં ખુશાલીના દહાડા જેટલા બધા મને બખશાવા જોઇએ, તેટલા આપવામાં આવે તો, એક દહાડો પણ કોઇને વાસ્તે ખુશીનો રહે નહી !

" અઝ દેલે મન મર ને હરદમ આતશી બરખાસ્તી;

ઝાબે ચશ્મે મન જેહાંની સર બસર દરયાસ્તી. "

(શાહ કબુદ જામે)

યાને:—જો મારાં દિલમાંથી આતશનો સોલ્લો બહાર આબ્યા કરે છે તે જો નહીં આવતે તો, મારી આંખમાંથી ટપકતાં આંસુઓથી કરીને આખી દુન્યાં એક દરિયાવ બની જતે. અર્થાત માશુકની જુદાઇમાં એટલાં બધાં તો હું આંસુ પાડું છું, કે દીલમાંનો અગ્નિ તે પાણીને સુકવી નાંખે નહી, તો દુન્યાં દરિયાવ બની જાય.

" હઝાર બાર બશુઈઅમ દેહન બમશ્કો ગોલાબ,

હનુઝ નામે તો ગોફતન કમાલે બીઅદબીસ્ત. " (હાફેઝ)

યાને:—હજાર વાર હું મારૂં મોહું કસ્તુરી અને ગુલાબજળથી ધોઉં છું, તોપણ તારૂં નામ લેવું એ મોટામાં મોટી બેઅદબી છે. યાને આ પાપી મોહું તારૂં નામ લેવાની બેઅદબી કદિ કરી શકનાર નથી.

વળી કહે છે કે:—

" જોઇ બિમક સુતાની કટી, સિંહની જાત વનગાં ઘટી,

હંસને પણ થઇ ચટપટી, ચાલ ગોરીની આગળ મટી;

રામા અંગની રોમાવળી, વનસ્પતિ દવે મરે છે બળી,

તેના વસ્ત્ર રહ્યાં જળ હળી, દેખી આભમાં પેસે વીજળી;

પગ પાનીથી હાર્યો અળતો, રહે અબળાને પાએ સળતો;

નેપુરનો નાદ સાંભળતો, રહે ગાંધર્વનો સાથ બળતો;

વરણથી ચંપક નવ ભજિયો, માટે મધુકરે તેને તજિયો;

એવું રૂપ અલ્લાએ સર્જ્યું, બીજું કોઈ નથી નિપજ્યું."

એમાં પણ દમયંતીની કમર જોઈને જંગલમાંથી સિંહો મરી ગયા! તેમજ તેણીની ચાલ ઠુમકતી જોઈ હંસનેબી ચટપટ થઈ! તેના પોશાકનો ચમકારો જ્યા કરે જોઈને વિજળી પણ સંતાઈ બેઠી! ગ-એરે સહરામત કીધો છે. ફીરદોશી તુશી શાહનામામાં રૂસ્તમ પેહેલ-વાનના રખશ નામના જંગજોધ ઘોડા વિષે લખતાં એક બેત લખેછે, તેમાં એવી અતિશયોક્તિ કરે છેકે, તે રખશની આંખ એટલી બધીતો તિક્ષ્ણ હતી, કે કાળી અંધારી રાતે-મધ્યરાતે બાર ગાઉ ઉપરના કાળા પર્વતના કાળા પથરા ઉપર પડેલા એક તગામ કાળા બાલને તે સેહે-લાઈથી જોઈ શકતો હતો!! વળી શેખકે એક લખાણમાં જણાવ્યું છે કે, મુરદાંની આગળ બાકુતી રડનારીઓ એવીતો કળ ખાઈને રડતી હતી, કે પંદર ગાઉ ઉપર લડતાં લશ્કરમાં તોપ ફોડનારા કેવળ બેહેરા તોપચીનાં કાનમાં પણ તે રડનારીઓના રૂદનના આવાજ ઘોંઘાટ કરી રેહેતા હતા!! એ ખરેખરી અતિશયોક્તિકા છે.

" હુરત રીશે હજરતે કાઝી જમાના બી ગઝાફ,
સુંબરૂ ખુરપદ નેહાલી સુ બાપુરત ઉફ્તદ લેહાફ."

(સેખ મહમદ ખાતુન)

યાનેઃ—અતિશયોક્તિ કર્યા વગર કહું તો પવિત્ર કાજી જમાનાની દાઢી એવી છેકે, જે તેઓ અબરૂ પડીને સુએતો નીચે બીછાણું જેવી તે થઈ પડે છે, અને ચતા સુએ છે ત્યારે ધાબળા ઓઢ્યા બરાબર થાય છે] એવી ગંજાવર દાઢી છે!

" અજઝ દેહ બર સરમ નતાંનદ આવરદન શબે હેજરાન,
સુનાં કશ દુદે આહગ ખાને તારીકસ્તો રોઝનહમ ",

(હયરાની કમી)

યાનેઃ—મારી માશુક સાથે થયલી જુદાઈની રાતે મારી હાય અફશોશના ધુંમાડાથી મારૂં ઘર અને બારી બારણાં એટલાં બધાં-તો ભરાઈ ગયાં, કે અંધારૂં થવાથી મોહતને પણ મારા ઘરમા આવ-વાનો રસ્તો સુજ પડતો નથી! એટલે મોહતતો ગમે એવી જગાએ અમે તેમ કરીને જાય, પણ મારા ઘરમા તો, હાયઅફશોશના ધુંમાડાને લીધે, તેને રસ્તોજ સુજતો નથી.

" હરદુ આલમ કીમતે ખુદ ગોફ્તેઇ,
નર્ખ બાલા કુન કે અરઝાની હનુઝ."

એ માશુક ! તું કહેછેકે તારી કીંમત આ અને પૈસી બન્નો દુન્યાં જેટલી છે. પણ હું તો કહુંછુંકે તારા નીરખમાં યાને કીંમતમાં હજુ વધારો કર, કેમકે તોપણ તું તો મળવી મોંઘી છે !! વળી કવિ અનવરી કહે છે કેઃ—

" અએ ખાજેહ દરાઝીત રસીદસ્ત બંતર્ઈ,
કદ એહલે સમાવાત બગુયત બેરેસદ સૈતઃ
ગર ઉમ્રે તુ ચું કદે તુ બુદી બ દરાઝી,
તુ ઝીન્દેહ બેમાન્દીઓ બેમુર્દી મલકઅલમોત."

એ ખ્વાજેહ ! તારૂં કદ એટલું તો લાંબું છે કે, આકાશી દુન્યાંમાં વાસતી ગોડ્તેગો પણ તું સમજી શકે છે. જેટલું લાંબુ તારૂં કદ છે, એટલી લાંબી જો તારી જીંદગી હોત, તો હું યમરાજા કરતાં પણ વધારે વખત જીવતો રહેતે
વળી શાયરા નૂરજેહાંને નીચે પ્રમાણે પોતાની અતિશ્યોક્તિ કરેલી છે.

" નૂરજેહાંન અગરચે બ સુરતે ઝન અસ્ત;
દર સફે મરદાને આ શેરફ્તને અન્ત. "

નૂરજેહાંન જોકે સુરતમાતો ઓરત છે, પરંતુ મરદોની સફમા તો વાઘને મારનારી છે ! તેજ માફક નુરજેહાને પોતાના જેહાંગીરની, એક ખેલવત વખને આ અલંકારમાં તારીફ કરી છેઃ—

" અઝ હેબતે શાહેજેહાંન લરઝદ જમીનો આસમાન,
અંગુસ્તે હેરત દર દેહાન નીમે દરૂન નીમે બેરૂન. "

યાને કેઃ—પાદશાહના ધાકથી આમમાનખી કાંપે છે, અને જમીન પણ ધ્રુજે છે. હેરતની આંગલી અરધી અંદર અને અરધી બાહાર છે તો કાં નહીં જમીન ને આસમાન ધ્રુજી મરે ! * એમાં એક તો અતિશ્યોક્તિકા થઈ છે, ને વળી બેઉ લીટીમાં પ્રાસિકા વપરાયલો છે, તે કાળા હરફો બતાવી દેશે. તુલશીદાસનો એક દુહો આ અલંકારમાં વપરાયલો છેઃ—

" એક ઘડી, આધી ઘડી, આધીમે પણ આધ;
તુલશી સંગત સાધકી, હરે કોટી અપરાધ. "

---

*આ લાઇનો બેઠી છે, પણ તેની સમજણ આપી શકાતી નથી. પણ માત્ર અલંકાર સમજાવા સારૂ આ લીટીઓ લેવી પડી છે.

એમાં એક ઘડી, અથવા છેક અરધી ઘડી, અથવા તો તેથીને પણ અરધી ઘડી જો સાધુ સંગત કરે તો એક કરોડ ગુન્હા કપાઇ જાય!! એટલી બધી અતિશયોક્તિ કરેલી છે. વળી એ અલંકારમાં એકની પાછળ બીજો ઉતરતો, અને બીજાની પાછળ ત્રીજો ઉતરતો એવો ભેદ સમાવીને નિમારાલંકાર પણ સમાવેલો છે.

ફારશી ભાષામાં એ અલંકારના ત્રણ ભાગો કરેલા છે. અને મુળ અલંકારને "મબાલગે" કહે છે. તે ત્રણ નીચે પ્રમાણેઃ—

૧—તબલીગ. જ્યારે અતિશયોક્તિ તો હોય, પણ કારણ પૂર્વક અને અનુભવ સિદ્ધ હોય ત્યારે તેને "તબલીગ" કહે છેઃ જેમકે;

"બીનમ શુ બા રકીબ રોઝી નશસ્તેહ તનહા;
અઝ ફેકરે આન નઆવદ ખાબમ બદીદેહ શબહા."

અર્થ;—એક દહાડો મે તુને ઘોડેશ્વારની સાથે એકલો બેઠેલો દીઠો, તેની ધાસ્તીને લીધે રાતે મને ઉંઘ નહીં આવી.

ઉરદુ શાયરો આ અલંકારમાં કેવા કાબેલ છે તેનો એક દાખલોઃ—

"રોતે રોતે જાન જાવેગી ફેરાકે યારમેં,
આંશુકા દરીઆ મેરા મુરદા બહા લે જાએગા."

અર્થ:—મારા પ્યારાની જુદાઇમાં રડતાં રડતાં મારો જીવ નીકળી જશે, અને તે રડવાના આંસુથી જે દરીઆવ થઇ જશે, તેમાં મારૂં મુરદું તણાઇ જશે.

નીચલી ઠુમરી કાવ્ય રસમાં આ અલંકારને દીપાવનારી છેઃ—

"આગનમે મત સોયરી સજની, મૈ ન કહું તુમે કોન કહેગો.
મૈને સુના એક જોશીકે મુખસે, કે ચંદ્રકો આજ ઘરણ લગેગો;
ચંદ્ર સરીખો હે બદન તેહારો, ચંદ્રકો છોડકે તોએ લગેગો."

કહે છે કે, ઓ પ્યારી તું બાહાર આંગણાંમાં ના સુઇ જા, કેમકે આજે ચંદ્રગ્રહણ છે, અને તું ચાંદના જેવી છે, તેથી ગ્રહણ પોતે ચાંદો જાણીને તુને લાગી જશે!

સુંદરદાસ કવિએ આ અલંકાર ઉપર એક ઘણું જ લાંબું પણ ગમતભર્યું કવેત જોડેલું છે, તેમાથી ચુંટીને થોડીક સતરો અત્રે ટાંકી લઇએ; તો જોકે આત્મજ્ઞાનના અને બ્રહ્મરસના અભ્યાસિઓને માટે એ કાંઇ અતિશયોક્તિતો નથીજ પણ ખરી બાબદ છે.

"अंधा तीन लोकको देखे, बहिरा सुने बहु विधिनाद;

नफटा मास कमलकी लेवे, गुंगा करे बहु संवाद.
ठुंठा पकरि उठावे पर्वत, पंगुल करे नृत्य अल्हाद.
कुंदरको कीरी गिलि बैठी, सिंहही खाय अघानो स्याल;
मछरी अग्नि मांहि सुख पायो, जलमें हुती बहुत बेहाल.
पंगु चढयो पर्वतके ऊपर, मृतकही देखी डरानो काल.
बुंदहिमांहि समुद्र समानो ! राईमांहि समानो मेर !!
पानी मांहि तुंबिका डूबी ! पाहन तरत न लागी बेर !!
मछरी बगलाको गहि खायो, मूषा खायो कारो साप ।
चुवे पकरी बिलारी खाई ! ताके मुवे गयो संताप !

એ શિવાય બીજી દશ ઘણી સનદો છે, પણ જગા ટુંક તેથી ટુંકું કરવું લાગ પડે છે. ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારને શુદ્ધાલંકારમાં પણ મુંકી શકાય એમ છે. હજરત જરથોસ્તની તારીફમાં એક ઓપમાએ જોડેલા દાખલા એનો આ અલંકારનો ખરો ખ્યાલ પેદા કરે છે;

> કુજા દાનમ બનઆને ઊ સખુન ગોફ્‌ત,
> નદાનમ નાઆતે ઊ સર તા બખુ ગોફ્‌ત.
> અગર કીરતાસ ગરદદ બર્ગે અશજાર,
> બગર ગર્દદ મુરક્કબ આબે અબહાર;
> અગર ગર્દદ કલમ જુમ્લે નએસ્તાં,
> શવદ કાતેબ બદુન્યાં જુમ્લે ઇનસાં.
> નવીસદ નઆતે ઊ તા રૂઝે મઆદ,
> અર્ઝાં રૂઝે કે ગશતેહ ખરક ઇજાદ.
> ઝે સદ યક ના નવીસને વસ્ફે ઊરાં,
> કે નાયદ દર મખુંનહાએ મખું દા.

અર્થઃ—પેગંબરાંન પેગબરની સ્તુતિમાં હું શું શબ્દો ઉચ્ચારી શકું ? કારણ કે પ્રારંભથી તે અંતસુધી મારાથી તેની તારીફમાં સખુન કાહવાની શક્તિ નથી. તમામ સૃષ્ટિના ઝાડોના પાદડાં અગરજો કાગજો બની જાય, અને દુન્યાં ઉપરના સઘળા સમુદ્રોના પાંણીની શાહી બની જાય, અને કુલે આલમના જંગલોના ઝાડો તથા વાસોની કલમ કરવામાં આવે, અને કુલે પૃથ્વિ ઉપરના માણસો લખનારાં બને, અને જ્યારથી દુન્યા પેદા થઇ અને આદમજાત જ્યારથી પેદા થયું ત્યારથી

તે રોઝે કયામતો સુધી, યાને દુન્યાંની આખેરી સુધી તે બરહક પેગંબરની તારીફ અને વખાણ જારી રાખને, તોપણ તેની તારીફના ૧૦૦ હીસ્સામાંથી એક હીસ્સોતી પૂરો થયશે સમજતો નાં!!! આતો અતિશ્યોક્તિનો અંતજ આવ્યો છે.

નળરાજાની ખુબસુરતી વર્ણવતાં નિંચે રમુજી અલંકાર વપરાગો છેઃ—

આમો કોટિક નારી નરખી, નથિ નળને પરણુવા સરખી.
એકવાર બ્રહ્માએ શું કર્યું, સકળ તેજનું પાત્રજ ભર્યું.
તે તેજનો ઘડયો નળરાય, રજ વાધિ પાત્રને માંય.
તેની એક ચપોટિ હવી, તેનો આકાશે કીધો રવી.
સાંજે વહાણે નળ નિસરે, તેજવંત તે વનમાં ફરે.
સુર્ય બિહિનો જાંખી કાઢે કોર, સાંજે વહાણે ટાઢે પહોર.
ઘરમાં અદૃષ્ટ થાય રાજાન, ત્યારે નિશ્ચય તપે મધ્યાન.

એટલા ઉપરથી એમ તો સિદ્ધ થાય છેકે, આગળા હિંદુ કવિઓ કાવ્યરસમાં પૂર્ણ હતા, પરંતુ ખુન્નસના ખેલો માટે તેઓ પાછળ રહ્યા હતા. ગુજરાતી કાવ્યરસ કેવું ઉત્તમ છે, તેનો ખ્યાલ થવા માત્ર નિચલી લીટી આપી આગળ ચલશે.

" વણુ અપરાધે વિપરિત કીધું, દીધું દારૂણ દુઃખજી;
સાત સમુદરે ન જાય શામતા, ધોતાં મારૂં મુખજી. "

એમાં કહે છે, કે દુઃખ એવું લાગ્યું, કે તેથી મારી જે એ આબરૂનો કાળાશ મારાં મોં ઉપર ફરી રહ્યો, તે તો સાત સમુદ્રથી પણ ધોવાય એવો નથી.

એ પ્રમાણે અતિશ્યોક્તિનો અલંકાર આગળા કવિઓ દીપાવી ગયા છે.

વળી અસાદી શાયર કહેછેઃ—

" ચુનાન દારમ ઈન રાઝરા રોઝો શબ;
કે બા જાન બુઅદ ગર બર આયદ ઝે લબ. "

યાને; રાત દહાડો હું મારો ભેદ ભરમ એવી રીતે તો રાખું છું કે, મારા પ્રાણની સાથેજ તે બાહેર આવશે, યાને કે જ્યાં સુધી હું જીવતો છું ત્યાં સુધી તો તે ભેદ જાહેર નહીં. હવે એ બનવા જોગ છે, તોપણ અતિશ્યોક્તિ છે.

૨:—એગરાકઃ એમાં અતિશ્યોક્તિ તો હોય, પરંતુ તે બનવા જોગ કરતાં સંભવિત માત્ર કહી શકાશે; જેમકેઃ—

" દર રોઝે હજર હર ચંદ બીહદ દેહી શરાબમ;
દુર અઝ તો શબ નખાબદ અસલન બદીદેહ ખાબમ."

યાનેઃ—હીજ્રીની રાતે (નાહાશ ભાગની રાતે) જેટલોબી દારૂ મને તું આપે, તોપણુ તારા વગર રાતે મને ક્વચિતજ ઉંઘ આવે છે.

વળી " ઓરફી " શાયર કહે છેકેઃ—

" મારા બ કામે ખીશ બેદીદો દેલશ બેસોખ્ત;
દુશ્મન કે હીચગાહ મબાદા બકામે મા. "

પેહેલી સતરમાં કહે છેકે; દુશ્મને પોતાની ઇચ્છા મુજબના મુશ્કેલીમાં આવેલા હમોને જોયા, અને તે દિલગીર થયો. જ્યારે એક દુશ્મન પોતાના શત્રુને મુશકેલીમાં આવેલો જોય, ત્યારે દિલગીર થાય એ અપ્રકૃતિ છે. તે ઘણે ભાગે અસંભવિક છે. પરંતુ અહીંઆં તો કવિની કહેવાની મતલબ એવી છે કે " હમે એટલું બધું તો દુઃખ ખમ્યું, કે દુશમન વટીક આજુરદે થવા લાગો.

એ અફઝને અનુકુલ લાગે છે, તોપણુ અતિશ્યોક્તિ છે. વળી શાયર હાફેઝ કહે છેકે —

" ઝે ઇન આતશે નેહુફ્તે કે દર સીનેએ મન અસ્તઃ
ખુરશીદ સોઅલે ઇસ્ત કે દર આસમાન ગીરફ્ત. "

અર્થ.—મારાં દીલમા જે આતશ છુપાયલો છે તે આતશનો સોલો સુરજ છે; કે જે આસમાન ઉપર છે.

૩—ગલ્ફઓઃ જ્યારે અતિશ્યોક્તિ તદન એવીજ રીતે વપરાઇ હોય, કે તે પ્રમાણે બની શકેજ નહીં, ત્યારે એ અલંકાર આવે છે. એને ગૂજરાતીમાં અસંભવાલંકાર પણ કહેલો છે. જેમકેઃ—ફીરદોશી લખે છે કે,

" શવદ કોહે આહન ચુ દરિયાએ આબ;
અગર બેશનવદ નામે અફ્રાશીઆબ. "

યાને કે, જ્યારે અફ્રાશીઆબનું નામ સાંભળવામાં આવે, કે લોખંડનો પાહાડ પણ દરિયાના પાણી જેવો થઇ જાય!!

" એ તો મીઆંભઇની સરેહ, " એમ બોલવાનો આપણા લોકોમાં એક રંવેો પડી ગયો છે, અને તે કેટલો બધો દુબદુ છે, કે અતિશયોક્તિનો અલંકાર તો ખરૂં પુછાવો તો ઉરદુ શાયરોજ અચ્છી રીતે વાપરી ગયા છે. તેઓએ એ અલંકાર વાપરવાનો ગોયા મક્તેજ

રાખ્યો છે, તેથી તે શાયરોના રેખતાઓ દુરબીન ગઝલસ્તાનમાંથી શોધી કાઢી આ ઠેકાણે, ઠેમણે પાડ્યા છે —

બાદશાહ શાયર:—

કેબા નાજાકતમે ગેર રૂસ્ગા હુએ ચશ્મે યારકા,
બારે કાકુલસે કમર કયુ કર ન લચકે બાર બાર.

અર્થ —મારી માશુક એટલીતો નાજુક છે, કે તેની આંખમાં જે સુરમો આંજેલો છે તેથી તેણીને તો બારી લાગે છે ! માટે તેનો જે ગુંથેલો ચોટલો છે, તેના ભારથી તેણીની કમર, વારવાર લચકાયા કા નહીં કરશે !

કેટલીબધી અતિશયોક્તિ !

મીર શાયર:—

દેખ મેરા રોના ઉમને હસ દીઆ, ખકે ચમકી અસ બારાં થમ રહા;
મેરે રોનેકી હકીકત જીસમે થી, એક મુદ્દત તક વો કાગજ નમ રહા.

યાને કે —મારૂં રડવું જોઇને મારી માશુકેતો ખેલીકરીથી હસી દીધું, તોજાણેકે મારી ઉપરથી વીજળી ચમકવા લાગી, અને વરસતાં વાદલા થંભ થઈ રહ્યા. મારા રડવાની બીના જે કાગળમાં લખેલી હતી તે કાગળ એક મુદ્દત સુધી ભીનાએલું ને ભીનાએલુંજ રહ્યું.

સોદા શાયર:—

આરક આલુદેહ વોહ ખીલોર જબીં ઉસકી દેખ,
લે સાતારોકું જમીપર મહે અનવાર ગેરા

યાને કે —જ્યારે રોશન ચંદ્રમાએ તેણીની બીલોર જેવી પેશાની પરસેવામાં ગરક થઇ ગએલી જોઇ, ત્યારે તે બેહોશ થઈને પોતાની સાથે સઘળા સેતારાઓને લઇને જમીન ઉપર ટુટી પડ્યો !!

નાસખ શાયર:—

પાએ નાજુક જબ રખા ઉસને હમારી કબર પર,
પારહાએ સગે મરમર રૂઇકે ફાહે હુએ
જબ શબે તારીક મેં હમ કુએ જાનાકુ ચલે,
આગે આગે બનએ મશઅલ આતશી નાલે હુએ

યાનેકે:—જ્યારે હમારી કબર ઉપર હમારી માશુકે પોતાનો નાજુક પગ મુકયો, ત્યારે સગેમરમરનો પથરોભી રૂના પોહોતીઆની મીશાલે નરમ થઈ ગયો ! જ્યારે અંધારી રાત્રે હમે હમારી પ્યારીના મોહોલ્લામાં ગયા, ત્યારે હમારા આતશથી ભરેલા પોકાર, મશાલની માફક

હમારી આગલ ચાલવા લાગા.

હુસન શાયરઃ—ઇસ કદર રોતે હે આશકકે નેહર ચશમોકે,
નાંલેસે નાલઓ નદીસે બેહર હોતેહે.

યાનેકેઃ—ઓ પ્યારી! તારો આશક એવી રીતે રો છે, કે તેનાં આંસુઓની નેહેરથી નાંલાંનું નાંલુ અને નદિનો દરીઆવ થઇ જાએછે!

સોદા શાયરઃ—ઇએ ન વોહ દરીઆ કે જીસસે ગુજરીએ પુલ બાંધ કરઃ
મોજે ચશ્મે આશેકાં હે તોર પલમેં પીલકે પુલ.

યાનેકેઃ—તે કંઇ એવો દરિઆવ નથી, કે જેની ઉપરથી પુલ બાંધીને આપણે પેલે પાર જઇએ; કારણકે આશક લોકોની આંખમાં ના આંસુઓના મોજા એક પલમાં તે પુલને કકડા કરીને ભાંજી નાખે!

ઓખાહરણ ઉપરથીઃ—

" ધ્રુજ્યો ધ્રુવ ને મેરૂ ડગિયો, ખળભળિયાં પાતાળ,
સાગરે મરજાદ મૂકી, ડોલ્યા દશ દીગપાળ—૧
અષ્ટ પર્વત ગળ્યા ભૂમીએ, થઇ સુકી વનસ્પતિ સર્વ,
જક્ષ કીનર વિદ્યાધર કાંપ્યા, અપ્સરાને ગંધર્વ—૨
ત્રૈલોક્યમાં ખુંબાણુ વરત્યું, થાય ગર્ભનો પાત,
વાયુ રૂંધાયો વિશ્વનો, થઇ કોટી જીવની ઘાત"—૩

શિવ અને કૃષ્ણના યુદ્ધનું વર્ણન આપતાં આટલી બધી મહરાગાત કરેલી છે.

" રણમાં ખરે બપોરે, પંચાગ્નિથી બળી બળી થાઊં,
કહે વ્હાલા કયાં જાઊં, ધુળ ફાકૂં હું વિરામ કહાં પાઊં." (ન. ક.)

એમાં વિધવાના દુઃખનું વર્ણન અતિશયોક્તિમાં કરેલું છે.

"અંધારૂં કોઠે વિરહાગ્નિ ધૂમે, ચારે ખુણે વાઘ કુતર્ક ધૂમે."

એમાં વિરહના અગ્નિના ધુમાડાથી કોઠામાં અંધારૂં અંધારૂં થઇ ગયું છે, તથા તેમાં ચારે ખુણે કુતર્ક રૂપી વાઘો ભમે છે.

" બહુ કીર્તિ ઇંદ્રે સભામાં ભણીરે, હવે ગાઉં શું રાજ ઘણી ઘણીરે,
સુણી નામ મોટા મરે શત્રુઓરે, સુણી નામ હોંશે ઠરે જાચકોરે."

હે રાજા તારી કીર્તિ તો ઇંદ્રે પોતાની સભામાં ગાઇ છે. હું શું ગાઉં ? તારૂં નામજ સાંભળતાંવાર મોટા શત્રુઓ મરી જાય છે, અને તેજ નામ સાંભળતાં જાચક પોતાના દીલમાં સંતોષાયા એમ સમજેછે,

હવે કવિ નર્મદાએ એ અલંકારના બીજા ત્રણ વિભાગો છુટા પાડયા છે તે જણાવીયેંઃ—

૧—રૂપકાતિશ્યોક્તિ—જ્યાં રૂપક અને અતિશ્યોક્તિ બન્ને હોય તેને કહે છે. જેમકેઃ—

" કૃષ્ણ કમળમાંથી કહાડિ બે સખ્ત તીર,
મધુરિ ચપળ ચાલી ચોકવી તે અમીર.
ચતુર પુરૂષ ચેતી તેજ વેળા ઠરયોરે,
ધરણિ પર મુછને ત્રેહ પીડે પડયોરે. " (મ. ક.)

કાળાં કમળોમાંથી યાને કાળી આંખોમાંથી બે સખ્ત તીર કાઢતી કે તે ચપળ મધુરી (સ્ત્રી) પેલા અમીરને ચોંકવીને ચાલી ગઇ. એમાં આંખનું નામ ન લેતાં કમળો નામે વર્ણન છે, માટે રૂપક છે અને કટાક્ષને ઠેકાણે તીર એ અતિશ્યોક્તિ છે.

૨—ચપલાતિશ્યોક્તિ—જ્યાં કારણની સાથે કાર્ય જોડયું હોય તેને કહે છે. જેમકેઃ—ઉપરજ આપેલી લીટીઓમાં " ચતુર પુરૂષ ચેતી તેજ વેળા ઠરયોરે " એ ચપલાતિશ્યોક્તિ છે.

૩—અસંબંધાતિશ્યોક્તિ—જ્યાં કોઈ એક વસ્તુનો સંબંધ છતાં અસંબંધ વર્ણવ્યો હોય તેને કહે છે. જેમકે " હે રાજા તું જ્યારે મોટો દાતાર છે, ત્યારે અમે કલ્પવૃક્ષને પણ માનતા નથી. " એમાં કલ્પવૃક્ષને માનવાનો સંબંધ છતાં અસંબંધ બતાવ્યો છે.
(અલંકાર વિવેક)

" શુરવીર તે હિંમત કરી તે આભ પડે પણ નવ હારેછે. " (ન. ક.)
એમાં બીહીને હારવાનો સબંધ છતાં અસંબંધ બતાવ્યો છે.

એવા દાખલા સેંકડોની સંખ્યામા શેવકની નોંધપોથીમાં નોંધાયલા છે, પણ તે બધાની લેઝત કેમ ચખાડું ? તે સર્વનીજ જગા કેવી રીતે આપું ? આહા ! તે બધાંની જગા નહીં કરવા માટે હું અભાગ્યો છું. કેવી કેવી સરેહ છે ! કેવી કેવી અતિશ્યોક્તિ છે ! તેનો ખ્યાલ ઉપરના દાખલાથી થશે.

૮

૨૩ મો અલંકાર અન્યોક્તિકાઃ—એનો બીજો બોલ વ્યાજ સ્તુતિ અથવા વ્યાજનિંદા કરીને બોલાય છે. અન્યોક્તિ એટલે ટકોર. હોય તેથી ઉલટું બોલી ટકોર કરવાનો એ અલંકાર. એ અલંકારને માટે ફારશી અને આરબી ભાષામાં ઘણા શબ્દો વપરાય છે; તન્ઝ–નકુહ–ઝગઝગત–ઇરતાઝા–તસખર–તીકાસત–હઝા–હજુ–સારેહ–સાઆબ; વગેરે શબ્દો છે. અને ટકોર ભરેલાં બોલવાને ગુનન્ઝ—

ઝગઝગતનુમા-નકુલગૃ-વગેરે કહે છે, અને તે " બેઅર્થદતન્ઝ " કરીને કહેવાય છે જેને અગ્રેજીમા Ironically અથવા Ironical કહેછે. અને ખુ અલંકારને Irony કહે છે જેમકે ઢેડા ભગીઆને આપણે " ચોખ્ખા દરાતુર " કહે છે. આ અલંકારથી કાવ્યમા લેજ્જત પડે છે. સુંદરદાસ કહે છે કે —

" કપરા ધોબીકો ગહિ ધોવે, માટી બપુરી ઘડે કુભાર !
સૂઈ બિચારી દર્જિહિ સીવે, સોના તાવે પકરી સુનાર !!
લાગી સમે મિઠાઈ ખારી, મીઠો લગો એક વહ લૈન !
પર્વત ઉડે રૂઇ સ્થિર બૈઠી, ઐસો કોઇક બાજ્યો પૌન !!
પરધન હરે કરે પર નિંદા, પરતિયકો રાખે ઘરમાહિ !
માસ ખાય મદિરા પુનિ પીવે, તાકી મુકિતકો સશય નાહિ!!!
અકર્મ ગહે કર્મ સબ ત્યાગે, તાકી સગત પાપ ન સાહિ!!!
લોભી લગે સજ્જનકો પ્યારો, નિર્લોભીકો ઠાહર નાહિ !
લકડીમાહી ચૂના દીયો, રોટી ઉપર તવા ચઢાઈ !!! "

એમા અકેકથી કેવળ ઉલટી વાત કહી છે, અને ટમાર કરી છે. કલજુગનો ચિતાર આપતા કહે છે કે, ધોબીને કપડા ધુએ, કુભારને માટી ઘડે, પાપી માણસને મુકિત મળે, ચુલા ઉપર રોટી મુકી તે ઉપર તવાઇને ભુંજે, સોયતો દરજીને શીવે !! એ સૌ ટકોર છે. અગ્રેજીમા હેમેલીનના પાઇડ પાઇપરની કવિતામા નિચયો દાખલો ઉત્તમછે —

" *A text which says, that Heaven's Gate*
Opes to the Rich at as easy rate
As the needle's eye takes a camel in ! "

યાને કે, બાઇબલનું વચન એવું છે કે, જેટલી સેહેલાઇથી સોયના છીણા કાનામાથી એક ઉંટ પસાર થઇ શકે છે ! તેટલીજ સેહેલી સુતરી રીતે પૈસાદાર આદમીને માટે સ્વર્ગનો દરવાજો ઉઘડી જાયછે !! નળરાજાની ખુબસુરતીનુ અતિશયોકિતના અલંકારમા કરેલુ વર્ણન, જોકે એક અતિશયોકિતજ છે, તોપણ અન્યોકિતના વર્ગમા જો લાગુ પાડયે, તો તે કેવળજ બેહુદુ ગણાશે નહી. કેમકે નળને બદલે કોઇ કાલા અને બદસુરત આદમી માટે નિચલી કવેત બરાબરજ અનયોકિત થાય છે —

" નૈષધરાયના રૂપ આગળ, દેવને થઇ ચિતાય,
રખે આપણિ ભીયો વરે નળને, સર્વે માડી રક્ષાય

લક્ષ્મીનું મન ચંચળ જાણી, વિષ્ણુ મન વિમાસે;
પ્રેમદાને લઈ પાણિમાં પેઠા, બેઠા, ભેઠા શેષને વાંસે.
હીમસુતાને હર લઇ નાઠા, ગયા ગૂઢા માંય;
સહસ્ત્ર આખ્ય ઇંદ્રે કરી, કરવા નારીની રક્ષાય.
સિદ્ધિબુદ્ધિને ધીરે નહીં,રાખે ગણપતિ અહો નિશ પાસ;
રૂખિ પતિને રૂખિ લઇ નાઠા, જઈ રહ્યા વનવાસ.
પાતાળમાં લઇ પદ્મનીને, વશિયા વરૂણુ તે ભૂપ;
સ્વાહાને સાચવવા વન્હિએ, ધર્યા અકતાળિસ રૂપ.
ચંદ્ર ને સુરજ નાઠા ફરે છે, રખે વરતી નારી:
નારદજી આગળથી ચેત્યા, માટે રહ્યા બ્રહ્મચારિ.
હંસબણે હો ભામની એમ સઉએ રાખા સંતાડી;
નળના વપુના વાનથી, સરને સૃષ્ટિ કષ્ટ પમાડી.
પૂરૂષને અદેખાઇનું બળતું, નારીને દેહ કામ;
અનળ પ્રગટયો સર્વને, માટે નળ ધરાવ્યું નામ. "

એમાં અન્યોક્તિકાજ કરેલી છે, કેમકે એક આદમી જાતની ખુબસુરતી જોઇને દેવતા, વિષ્ણુ, હર, ઇંદ્ર, ગણપતિ, રૂખિ, વરૂણુ, વન્હિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, નારદમૂની, વગેરે દેવતાઓ પોતપોતાની સ્ત્રીઓને લઇ નાશી જાય, અથવા ભરાઇ ને ચીંભાઇ બેશે, કે રખે તેમની સ્ત્રીઓ નળ ઉપર મોહી પડે, અને નળ હરી લઇ જાય ! એ સૌ અન્યોક્તિના રૂપમાં લાવી શકાય, જો કે કવિનો ઉદ્દેશ તો અતિશયોક્તિનો છે !! પરંતુ " આઠમો હેનરી " ની અંદર ક્રેનમર પોતાના દુશમન ગારડીનર વીશે નીચે પ્રમાણે અન્યોક્તિ કરે છે, અને ખુદરતી રીતેજ તેનો ઉલટો અર્થ આપણે સમજી શકયે છીએ:—

" *Ah, my good lord of Winchester, I thank you.*
You are aluays my good friend; if your will pass
I shall find your lordship Judge and Juror,
You are so merciful."

એમાં ક્રેનમર પોતાના દુશમન ગારડીનરને " વીનચેસ્ટરનો ભલો અમીર " (!)—" મારો હમેશનો ભલો દોસ્ત " (!)—"જોઇાયીદ-જજ-જુરર " (!)-અને છેવટે " તમો એટલા બધા દયાવંત છો " (!) વગેરે સારા શબ્દો કહે છે; એ કેવળ અન્યોક્તિ છે. નિયમો દ્વારેથી ભેતોમાં પણ અન્યોક્તિ સમાયલી છે:—

" મુસદ્દ ગુમ ગરતે બાઝ આયદ ઝે કનુઆન ગમ મખુર,
ગીહ્મે એહેઝાન શવ' રોઝે ગુલેસ્તા ગમ મખુર."

યાને કે—યુસફ્ કનઆન શેહેરના કુવામા બંધ થયલો છે, તે પાછો આવશે, (!) તુ તેનો ગમ ના ખા, કેમકે ખાતરનો ટેકડો (ઉકરડો) છે તેમાથી બાગ થાશેજ હમેશા આવી (!) નીશાની અનયોક્તિની હોય છે. કેમકે જે ચીજ નહી બને એવી, અને જણાવામા આવેલી બાબદથી ઉનટી હોય, ત્યારે એવુ ચિન્હ વપરાય છે, એના કરતા ઉત્તમ દાખલો નિચે મુજબ છે—

"કે સેહેલ અસ્ત લાલે બદખશાન શીકસ્ત,
શીકસ્તે ન આયદ દીગર બાર બસ્ત"

અર્થ—બદખશાન નામના મુલકનું લાલ છે, તે ભાગનામા ઘણુ' સેહેલુ' છે (!) પણ પાછુ તેને સાધવા માગશો તો બીજીવાર સધાવાનુ નથી. અર્થાત, દોસ્તી જોડ્યા પછી એકવાર તોડવી, અને પછી પાછી જોડવા માગો તો બનવાનુ નથી આમા જોવાનુ એટલુજ છે, કે બદખશાનનું લાલ ભાગવુ ઘણુ મુશકેલ છે, છતા અનયોક્તિનો અલકાર દીપાવના કેવળ ઉલટુ લખાયુ' છે હવે એક છેલ્લો પણ ઉત્તમ અગ્રેજી દાખલો, સીઝર રાજાના મોહોત માટે માર્ક એન્ટનીએ આપેલો અત્રે આપી આગલ ચાલ્યે—

" The noble Brutus
Hath told you Cæsar was ambitious
If it were so, it were a grievous fault,
And grievously hath Cæsar answer'd it
Here under leave of Brutus and the rest
(For Brutus is an honourable man,
So are they all, all honourable men),
Come I to speak in Cæsar's funeral
He was my friend, faithful and just to me,
But Brutus says he was ambitious ?
And Brutus is an honourable man"

સીઝરનુ મોહોત આણનાર બ્રુટસ હતો અને માર્ક એન્ટનીના સીઝર રાજા મિત્ર હતો, જેથી બ્રુટસ ઉપર બહુજ ધિક્કાર નાખતો હતો, તોપણ એવી અનયોક્તિ વાપરી છે, કે બ્રુટસને " ઘણો બનો

બ્રુટસ "—" બ્રુટસ ઘણો આબરૂદાર-માણસ છે"—એવાં એવાં દમબે પગલે સારાં વિશેષણો લગાડી શાલમાં લપેટીને ખાસડાં માર્યાં છે; જેનો ઉલટો અર્થ એવો થાય છે કે, " બ્રુટસ ઘણો બુરો માણસ છે."— " બ્રુટસ ઘણો બેઆબરૂનો માણસ છે. " એવી રીતે અન્યોક્તિ ઘણી સરસ વપરાયલી છે, અને અંગ્રેજીથી બેનસીબ વાંચકોને તેની ખરેખરી લેઝત નહીં મળશે એ વાત લેખકને ખચિતજ બહુ દિલગીર કરનારી છે.

નિચલો અન્યોક્તિકાનો દાખલો ઘણો ઉત્તમ છે —

" નિંદા હમારી જો કરે, મિત્ર હમારા સોય;
સાબુ લેકે ગાંઠકા, મેલ હમારા ધોય. "

એમાં કહે છેકે, જે મારી નિંદા કરે છે તે મારો મિત્ર છે. નિંદા કરનારો હમેશાં આપણો દુશમનજ હોય, પણ કવિએ તો ઉલટો તેને મિંત્ર કહ્યો છે; કેમકે શત્રુ નિંદા કરે છે તેથી તો પેલાનું પાપ ધોએ છે. શેખસાદી, એક દહાડે મરઘાને કુકરે કુક કરીને વાસતાં સાંભળીને હશી પડયો, અને ટકોર કરી, કે એનો સહવારનું પોહોર થાય છે તેવોજ ખોદાની યાદમાં કુકરે કુક કરીને તે સાહેબને મળવાની કોશેશો કરે છે! પછી એ અલંકારનો ભેદ તે નીચે મુજબ બોલે છેઃ—

" અએ મુરગે સહર એશ્ક જે પરવાને બે આમુઝ!
કાં સોખ્તેરા જાં શુદો આવાઝ ન આમદ ! "

યાનેઃ—અરે હેમક મરઘા! ખોદાઈ આશક શું ચીજ છે, તે તો પરવાંના યાને ભમતરાંથી શીખી લે, કે તે મચ્છરે બચારાંએ પોતાનો જાન આપી દીધો છે, ને તેની કોઈને ખબર બી પણ પડી નથી, કાંય કે તેણે એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના માશુક પર જીવ સદકે કીધોછે.

ફારશી શાયરો, એવી ચીજો ઘણી બનાવે છે. તેમા એક ઓરત કે મરદની તારીફ ઘણીજ કરીને, ફક્ત એકાદ શબ્દ એવો મુંકી દે છે, કે તેથી વાંચનાર વિચારમાં પડી જાય, તે અન્યોક્તિકા છે, એમ પામી જાય છે, જેમકેઃ—

" અદલો ઈનસાફ તો શાહા બકમાલ અસ્તો લીક
ઈન કદર હસ્ત કે દર બઝ્મ નદારી ઈનસાફ "

એમાં " વલીક " એ શબ્દ પડતાંજ આપણે ધારેં છે, કે હવે પછી કાંઈ પાદશાહની ખ્યાંનત આવશે.

મુખતારીઃ—" ગરશ શમાયેલ ચુન બેહરે શઅર મોઝુન અસ્ત;
ચેરાસ્ત બેહરે કફશરા અતા ના મુઝુન.

અર્થઃ—કાવ્યના વઝન અને તાલ પ્રમાણેનો જો તેનો સ્વભાવ નિયમિત અને પ્રમાણસરનો હોય, તો પછી તેના સખાવતી દસ્તના દરિયાવને કેમ કાંઇ હદ કે પ્રમાણ નથી? અહિંઆં " ના મોઝુન "-શબ્દથી, શાયર હદ બાહાર તારીફ કરવા મંડી ગયો જણાય છે. એથી ઉલટા અલંકારને ફારશીમાં " તાકીદે અઝઝમ બ માઇસ્તેહ અલમદેહ " કહે છે. તેના દાખલા પણ ઘણાક છેઃ—

" નદારંદ ખલ્ક અઝો દેરમ ને દીનાર;
વલી દારંદ અઝુ આઝારે બીસ્યાર. "

અર્થઃ—દુન્યાંના લોકોને તેનાથી કાંઇ પૈસો મળતો નથી, પણ તેનાથી ઘણી મુશીબતો દુન્યાને સોશવી પડે છે.

વળી નર્મદાશંકર તો કહે છે કે, ઉપરથી નિંદા કરી હોય, અને અંદરથી સ્તુતિ કરી હોય, તે પણ અન્યોક્તિજ છે. જેમકેઃ— " ઓ પ્રભુ કેવો તારો અવિચાર કે પાપીઓને પણ મોક્ષ આપે છે. " " બાઇ તમે ડાહ્યા ને હમે ઘેલા; હવે કંઈ કહેવાનું છે? " એમાં ડાહ્યા તે ઘેલાના અર્થમાં અને ઘેલા તે ડાહ્યાના અર્થમાં છે. " હુંજ ગાંડો કે મેં તેને કામ સોપ્યું. " એને પણ અન્યોક્તિકા કહી છે. ખરી અન્યોક્તિકા નીચલી છે.

" ડાપણમા તુજ નહિં મણા, માણે મોટી મોજ,
વાઃવા ભઇ વાઃવા તને, અબળા મારે રોજ. "

એમાં ઉપરથી તો વખાણ દીસે, પણ અંદરથી ખાસમાં માર્યા છે.

" સાચવટે પૂરો બહુ, તારી શી કહું ધીર,
લિધું પાછું આપે નહીં, બહુ ભટકે પણ બીડ. "

એમાં પણ અંદરતો નીંદા છે.

રશીયે કાશાની ઉપરથી એક અચ્છો દાખલો મળે છે. તેમાં બે ભાઇઓ બાપનો વારસો વેંહેચી લે છે. લુચ્ચો ભાગ્યો સાદેદીલ ભાઇને સમજાવે છે.—

" માલો મનાલે હઝરતે બાબા બેરાદરા!
યક નીમે અઝ તુ નીમે દીગર અઝાને મન.
મન આન નીમ કે ગુઈયમ અઝીન જીનસહા કે હસ્ત,
જીનસી કે બાશદ અઝ હમે બેહતર અઝાને મન.

" જાને બેરાદરીએ તુ કે તુ હરચે બેહતર અસ્ત,
બદ હરત હરચે જાને બેરાદર અઝાને મન.
કર્જે પેદર કે અઝ હમે બીશ અસ્ત અઝાને તો,
વજેદહ કે હરત અઝ હમે કમતર અઝાને મન.
દાઇ કે શીર દાદેહ બબાબા અઝાને તો,
ગાવી કે ગુસ્ત ખુને દેલે મા અઝાને મન.
આં ચાર બાગે ખુરરમે મરહુન અઝાને તો,
આં યક દો બાગ કોહને બીદર અઝાને મન.
મીલ્કે નફીસે ખાલેસે શેહર અઝાને તો,
એમેલાકે દીય નેકે ન બાદદ અઝાને મન.
આં માંદીઆન કે દાસ્તે સદ કુદરેહ ગ્રાને તો,
આં ઉસ્તરાને બારકશ નર અઝાને મન. "

અર્થઃ—વાહલા ભાઇ ! આપણા બેહેરતી બાવાની માલ મીલકતનો આપણ બેઉ વચ્ચે બરાબર એક સરખો ફાલો પાડીશું. નીમે હું લઇશ, અને નીમે તુંને આપીશ. પણ હું એવો માણસ નથી, કે જે સરસ ભાગ હોય તે હું લઇ લઉં; કેમકે તું મારા જીવ કરતાં પણ વાહલો ભાઇ છે, વાસ્તે જેબી ઉત્તમ મીરાશ છે, તે તુંનેજ હું આપી દેવા માંગું ... આપણા બાપનું જે ઘણીજ સારી રકમનું કરજ છે ... [illegible] ... રસામાં નાખું છું; જ્યારે બાપને મળતું ઘણું- ... છે, તે હું રાખું છું, જે દાઈ બાપાને ગમ્યું ... એમની એમ હું તારે હવાલે કરૂં છું. ... પણ વાહલા (!) ભાઇનેજ માથે ... આપણને બહુજ મહેનત આ- ... ાર ખુશનુમા બાગો જે ગીરો ... ાલે કરી દેઉં છું, અને હું તો ... પાલ થતાં જાય છે, અને ... તોષ પામીશ. પેલી અ- ... તે તો મારા પ્યારા ... ફક્ત તેજ ઇર્સે- ... આપતી નથી. ... ખચ્ચાં ધયાં હતાં, ... તો ફક્ત પેલાં નર ખચ્ચ-

પરવાદે ... જાન) ... કે તેણું ... ફાદે તેમાં ... કે મરદતી ... છે, કે તેથી ... પામી જાય છે ... " ... ઇન ... એમાં ... પછી કાંઇ પાદર ...

મીઠાઇ મેવા ખાવામાં આવતાં હતાં, તે તારે ભાગે મુકું છું. આ મુંડેળ માર્યા કરનારો વાંકાં શીંગડાંવાળો મેંઢો સંભાળવાનું હું મારે માથે રાખું છું, અને મેંઢાંની લડાઇની ગમત અને તમાશો જોવાની મજા લેયા કરવાનું તુંજ જેવા વાહાલા ભાઇને વાસ્તેજ રાખું છું ! આ હઠીલું અને લાટ ઝાડયા કરતું ખચ્ચર મારે હિસ્સે મુંકયે, અને તેને બદલે તારે કાજે આ બીલાડી, જે આપણા બાપાની હંમેશની સોબતી હતી તે આપી દેઉં છું. આપણાં આ બાપીકાં ઘરનો ઘણો નાહનો ભાગ હું રાખું છું, યાને કે, માત્ર ભોંયતળયેથી તે છાપરાં સૂધીનોજ ભાગ હું લઉં છું, અને તારે માટે તો બાકી રહેલો તમામ મોટો ભાગ રહેવા દઉં છું, એટલે કે છાપરાંથી તે છેક આસમાન સૂધીનો જબરદસ્ત ભાગ તારેજ હિસ્સે બસ આપી દઉં છું !! વાહ વાહરે વાંટણી કરનાર ! કેવી અન્યોક્તિકા કરી છે ! મોટા દરરજાવાળો અલંકાર ઝટ સમજાશે.

"And thou, sweet Poetry, thou loveliest maid,
Still first to fly where sensual joys invade;
Unfit in these degenerate times of shame,
To catch the heart, or strike for honest fame;
Dear charming nymph, neglected and decried,
My shame in crowds, my solitary pride;
Thou source of all my bliss, and all my woe,
That found'st me poor at first, and keep'st me so."

Goldsmith.

કવિતા જાણેકે કોઇ રૂપસુંદરી હોય; કવિતા જાણેકે કોઇ પ્યારી પુત્રિ હોય; અને કવિતા જાણેકે કોઇ પાળેલી અપ્છરા હોય; એવા પ્યાર અને એખલાસથી મોંમાં મીઠાશ અને કલમમાં રસ લાવીને કવિ ગોલ્ડસ્મીથ કાવ્યની એટલી બધી સરેહ કહે છે, કે જો તેના તમામ શબ્દો છાતીની તખ્તી ઉપર સોનેરી હરૂફોએ કોતરી રાખ્યા હોય, તો તેથી બસ નથી. આ જમાનામાં આદમજાતના બધા દરેક હુન્નરોનો શિક્ષક આદમીજ છે. સરસ ચિતારવાનું—ઉત્તમ કોતરવાનું-સર્વોત્કૃષ્ટ ભરવાનું—અને ઊંચી કિંમતનું બાંધકામ કરવાનું;-એ સૌ માણસને માણસજ શિખવે છે. પરંતુ એ સૌ

માનવી હુન્નરો છે; અને જે ખોદાઇ હુન્નરો, જેવાકે ગાવું-કવિતા રચવી, વગેરે ગણત્રિના હુન્નરો, તેનો શિક્ષાગુરૂખો પરમેશ્વર છે; એ હુન્નરોની બક્ષીસ તેજ એ હુન્નરોની તાલીમ છે, અને તે તાલીમ આપનાર ઇશ્વરજ છે. નવા નવા રસ અને નવા નવા અલંકારો આદમીના મગજમાં ઉપજાવી આપનાર તેજ સાહેબ છે, તેવા કેટલાકનું બયાન કર્યું છે, અને બીજાઓનું હવે શરૂ કર્યું:—

૨૪ મો સુવેણ્યોકિતકા:—સુ=એટલે સારો અથવા નરમ; વેણુ=એટલે શબ્દ; યાનેકે, એક હકીકતને નાનત્વ આપી દેવું તે. અથવા નરમ શબ્દમાં જણાવવી તે. અથવા ફડકા ભરેલાં વેણોનો ત્યાગ કરી વધારે મજબુત અને સંગીન આકારમાં જે જણાવવું હોય, તે જણાવવાનો એ અલંકારનો હેતુ છે. એને અંગ્રેજીમાં *Litotes* કહે છે. બ્રહ્માનંદ કવિ નિચે પ્રમાણે સુવેણ્યોકિતકા કહે છે:—

"અંતર પાડીરે, સમજીને સવળી આંટી;
માથું જાતાંરે, મેલે નહિ તે નર માટી."

એમાં "માથું જાતાંરે" એ વાકય "જીવ જાતાંરે" શબ્દોને માટે નરમ આકારમાં મુકેલો છે.

પાદશાહ આલમગીરનો એવો ધારો હતો કે, પાછલી રાતથી સહવાર સુધી નીમાજમાં રોકાવું; જેથી જેવો પાછલી રાત્રે મરઘો કુકરે કુક કરે, તેવોજ તેને ઉંઘમાંથી ઉઠાડવો; એવી એક લોંડીને તાકીદ ફરમાવી હતી. એક દહાડાને સમયે એવું બન્યું, કે મરઘો કવખતે વાસ્યો, જેથી લોંડીએ રાતે એક વાગેથી શાહને ઉઠાડયો. સાહ એબાદતગાહમાં ગયો, અને ભણતાં ભણતાં થાકી ગયો, તોપણ સહવાર ન પડી, અને પછી તો ૩ વાગે મરઘો ફરી વાસ્યો. ત્યારે તો શાહ બહુ રીસે ભરાણો. સહવાર થતાંજ ગુસ્સામાં બડબડતો ચાલી ગયો કે, "સર બુરીદન લાઝમ અસ્ત," યાને લોંડીનું માથું છટકાવી દેવું વાજબી છે, આ વેણ સાંભળી લોંડી બહુ ધ્રુજવા લાગી, અને શાહનશાહની શાયરા બેટી નામે ઝેબુનનીશાની પાસે જઇ રડી પડી. ઝેબુનનીશાએ તેને હિમંત આપી, નીચલા સુવેણ્યોકિતકાલંકારનો ઉપયોગ કર્યો;

"સર બુરીદન લાઝમ અસ્ત, આં મુર્ગે બિહીંગામરા;
ઇ પરીપેકર ચે દાનદ, વખ્તે શુબે ઓ શામરા !"

યાનેકે; આ કવખતે બોલનારા મરઘાનું માથું કાપવું સજા

વાર છે, એ બચારી પરી મીજાજની લોડી સરદાર અને સાજ!! વખતને શું સમજે વારૂ ? આમ તેણી, પાદશાહ સમજે તેમ બોલતી, ચાલી ગઇ જેથી પાદશાહનો મીજાજ નરમ પડયો, અને આ અનંકારથી એક ખુન થતુ અટકયુ

નિચલા સંસ્કૃત શ્લોકમા બ્રહ્મી સુવેણોકિતકા સમાયલી છે —

શ્લોક.

न विजानाति शीतोष्ण न दुःख न सुखं तथा ।
न माननापमान च योगी युक्त समाधिना ॥

યાનેકે—આ સપૂર્ણ સમાધિવાળા યોગિ પુરૂષને થડુ, ગરમ, સુખ, દુઃખ,માન કે અપમાન ઝાઝું માલમ પડતું હોય એમ નથી. સારાંશ મુદ્દલજ માલમ પડતુ નથી વળી નિચલા પુરબી પદમા સુવેણોકિતકા સમાવેલી જણાય છે —

" માઈ રાધા મોહન સહજ સનેહી
સહજ રૂપ ગુણ સહજ લાડલી એક પ્રાણ દ્વૈ દેહી.
સહજ માધુરી અગ અગ પ્રતી સહજ સદા ગન ગેહી.
સુર શ્યામા શ્યામ દોઉ સહજી સહજ પ્રીતી કરી લેહી "

એમાં જેમ " સહજ " શબ્દ વપરાયલો છે, તેમ " વધારેને વધારે " રૂપવાન-ગુણવાન-મધુર-અને પ્રીવનો અર્થ સમાવેલો છે

સુલતાન તુઘલશાહ સીનજુંગ પોતાના દરબારીઓ સાથે સોકટી રમતો હતો અને બે છગ્ગાનો પાસો પડવાની તે ખાહેશ રાખતો હતો, તેને બદલે બે એકીનો પાસો પડયો, અને પેલી બે છગ્ગીનો પાસો તો બરાબર નીચે પડયો જેથી પાદશાહ બહુ ગુસ્સે થયો, અને દરબારીઓ કાંપવા લાગ્યા, એવામા હુકીમ અરઝકીએ દરબારી ગવૈઆને પોતાનુ બનાવેલુ નીચલુ ગાણુ ગાવા કહ્યુ, જે તમામ સુવેણોકિતમા જોડેલુ હતુ —

" ગર શાહ દુ શશ ખાસ્તો દુયક ઝખૂમ ઉફતાદ,
તાન ઝન્ને ન બરરી કે કઅબતીન દાદ ન દાદ,
આન નક્શ કે કરદેહ બુઃ શાહનશેહ યાદ,
દર પેહમને શાહ રૂઇ બર ખાક નેહાદ "

માનો—પાદશાહે બે છગ્ગીના પાશા પડવાને ચાહ્યું, પણ પાશા તો બે રેજાના પડયા, તે ઉપરથી એમ નહીં વિચારવુ કે, પાશાઓ

પાદશાહના-હુકમને તાબે નહીં થયા ! બલકે જે ટીપકીને પડવાને શાહે ફરમાવ્યું, તે ટીપકીઓ પાદશાહ તરફના બહુ માનાર્થે પોતાનું માંથું ખાક ઉપર મુકીને પાદશાહની મરજી મુજબ નમીને પડયા છે ! યાને તે બે છગ્ગી નીચે નમીને પડેલી છે ! પાદશાહનો સ્વભાવ બગડતો એકદમ અટકયો, અને શાયરને નવાજી નાંખ્યો. એવી આ અલંકારની ખુબી છે.

છેવટે શેવકની બનાવેલી બેચાર કલીઓમાં જે સુવેણ્યોક્તિકાનો ખ્યાલ થાય છે, તે ઉપરથી બરાબર સમજાશેઃ—

રહી પીયર કે સાસર ગઈ, તો ઓછું અન્ન ન ખાતીતી;
જુએ દીયર કે જેઠ જેઠાણી, અલ્પ અરક નહીં પીતીતી.
ભલી કહો કે ભુંડી સાસ તે, સેહેજ રંજ નહીં દેતીતી;
એવી સાસ ને નણંદ બોજાથી, ઓછું દુઃખ ન સેહતીતી.

એમાં " ઓછું અન્ન ન ખાતીતી " એટલે **વધારે ખાતીતી;** ઓછો અરક એટલે દારૂ નહીં પીતીતી, એનો માયનો કે **" ઘણો દારૂ પીતીતી, "** સેહેજ રંજ નહીં દેતીતી એટલે થોડો ઘણો નહીં પણ પુષ્કળ **રંજ આપતીતી;** અને ઓછુ દુઃખ ન સેહતીતી એટલે **વધારે દુઃખ ખમતીતી** એ પ્રમાણે સારા નરમ શબ્દો વપરાયલા છે. અર્થ તો તેનો તેજ, પણ શબ્દરચના જુદી જાતની છે.

૨૫ મો અલ્પાતિશયોક્તિકાઃ—અતિશયોક્તિકાલંકારનો આ અલંકાર એક ભાગ છે. અલ્પ = એટલે થોડું અને અતિશય = સાધારણ કરતાં વિશેષ. કોઈ બાબદને અતિશય સરેહથી વર્ણવતાં તેને ઘણુંજ મોટામાંમોટું રૂપ જેમ અતિશયોક્તિકામાં આપવામાં આવે છે, તેમ આ અલંકારમાં કોઈ બાબદને સરેહ સાથે વર્ણવતાં ઘણુંજ નાહનામાં-નાહનું રૂપ આપવામાં આવે છે. એક ચીજ જેટલી મોટી અને વધારે તેના ખરા આકારમાં હોય, તેને ઉળટાવી નાહનત આપવામાં આવે છે. એને અંગ્રેજીમાં *Meiosis* કહે છે; જેને ફારસી ભાષામાં "મુબાલગત " કહે છે. કવિ કહે છે—

' જો હાક પશ્ચિમમાં પડે તો, પૂર્વમાં પાછો ફરે;
' ખશિ જાય કાછડી ખાસડા, જ્યાં ધાય વાયુ સંચરે;

** ** **

નામદાર ધરીને બિરદ, ધાનું દરદ દેખી ડરે;

ખાંડા તણો ખખડાટ સુણિને, સ્થુળ જેનું થરથરે;

** ** **

માંચી તણા માકડ સમા, નીકેતથી નવ નીસરે;
શીકાર સસલાનો કરી, ધીકકારથી નવ ઓસરે;

** ** **

કાપડ સજી કરિ ટાપટિપ, પાપડ નહીં ભાંજી શકે;
આપડ થકી ફરિ જાય મુખ, તહિ સીંહ ધ્વનિ સાજી શકે;

એમાં રજપુતોને માટે એટલી બધી તો અલ્પાતિસ્યોક્તિ કરી છે, કે રજપુત લોકો સર્વથી શુરા છતાં, પશ્ચિમ દિશાથી બુમ પડે તો પૂર્વ દિશાએ નાહશી જાય—ઘા માત્ર દેખીને ધ્રુજી જાય—માંકડની માફક ઘરમાં ભરાઈ રહે—સસલાંનોજ શીકાર કરી જાણે—શું જ્યો પાપડભી ભાંગી નહીં શકે—એકજ તમાચાથી મોં ફરી જાય, એવી રીતનું નાહનત્વ રજપુતોને આપ્યું છે!! બાળલગ્નની બાબદમાં વરને માટે, એક કવિ કહે છેકેઃ—

"વહુવર એ શી વસ્તુ છે, છે દાડમ કે દ્રાખ;
શું સમજે અજ્ઞાન સિશુ, ઉઘડી હજુ ન આંખ."

એટલે ધણી અને ધણીઆણી તે શું ચીજ છે. દાડમ છે, કે દ્રાખ છે, તેબી નાનકડો માટી જાણતો નથી!! વળી પરદેશી ચીજવા મોહ ઉપર કવિ કહે છે કેઃ—

"લેતાં દેશી ચીજ હાથ આપણા તો લાજે?
દેશી ચીજ જોઇ ચઢે કાયામાં કંપારી."

એમાં પણ અલ્પાતિશયોક્તિ વાપરેલી ઝટ જણાઇ આવશે. એક ફારશી શાયર સુરજને ઘણુંજ નાહનત્વ આપી અલ્પાતિશયોક્તિકા જણાવે છે. તે જુઓ.

"ગરચે ખોરશીદે ફલક ચશ્મો ચેરાગે આલમ અસ્ત;
રોશનાઇ બખ્શ ચશ્મે ઉસ્ત ખાકે પાયે તુ."

એટલે કેઃ—જો કે આશમાનનો ખુરશીદ આલમની આંખોને રોશન કરનારો છે, તોપણ તે જે રોશનાઇ આપે છે, તે તો તારા (ઓ-દીલાશા) પગની ખાકની રોશની છે!!!

"આર પહરકા લેના દેના, ચાર નીન્દમેં કાટા;
આઠ પહર યું ધુસર ગએ તબ, આવા મુદ્દસમે તોટા."

ફાળી કરેલા તમામ શબ્દો અલ્પાતિશયોક્તિકાના છે. મહાન કવિ

ફીરદૌશીએ એક બે નહીં, પણ ઘણી વાર આ દોરંગી દુન્યા માટે અ-લ્પાતિશ્યોક્તિ કરેલી છે, તેનો ફારશી બેત ન આપતાં, મી॰ મનસુખ-નો ગૂજરાતી તરજુમોજ સમજ પડવાં સારૂ નિચે ટાંકયે છેઃ—

"આવ તેથી એ ભય કે દુર રાખીએ રંજ,
કે નથી કોઈની થઇ આ સરાએ સેપંજ."

" સરાએ સેપંજ " એટલેકે ૩-૫ ત્રણ પાંચ દિવસની આ ફાંની દુન્યાં. એમાં દુન્યાની ઉમર માત્ર ૩-૫ દહાડાની જણાવી છે." એ અલ્પાતિશ્યોક્તિકા છે. એવા દાખલા પુષ્કળ છે, પણ જમા પુષ્કળ નથી.

श्रुति.

बालग्रं शतं भागस्य शतंधा कल्पि तस्यच ।
भागो जिवः सविज्ञेय इति चाऽऽह्वा परा श्रुतिः ॥

યાનેકેઃ—શરીર ઉપરના નીમાળા (બાલ)ની અણીના ૧૦૦ ભાગ કલ્પિએ, યાને તે અણીના સોભાગ ધાર્યે, તેમાંના એક ભાગનાં જેવી સૂક્ષ્મ આકૃતિ (બારીક આકાર) જીવની રહેલી છે, તે જાણું-વી યોગ્ય છે. એવી બીજી અનેક શ્રુતિઓ આત્માના અનુભવને કહેછે. આ શ્લોકમાં અલ્પાતિશ્યોક્તિકા શાક્ષાત બીરાજે છે. ઉરદુ શાયર નં-જીરે એ અલંકાર નિચે પ્રમાણે વાપરેલો છેઃ—

"જુલફો કાકુળ ખાંયો અબર કે હએ એહ ચારોં ગુલાંમ,
મુશકે તીબ્બ મુશકે ચીન મુશકે ખતા મુશકે ખુતન.

અર્થઃ—તેણીના જુલફાંઃ તથા ચોટલોઃ તથા તલઃ તથા ભવાંઃ એ ચારનાં નિચે લખેલા ૪ ગુલાંમો છે. તીબેટ દેશની કસ્તુરી-ચીન-ની કસ્તુરી-ખતા દેશની કસ્તુરી-અને ખુતન દેશની કસ્તુરી. એમાં પણ એ ૪ ઉમદા ગુણની કસ્તુરીઓને પ્રિયાના ગુલ્લામ લેખે ચિતારવાની અલ્પાતિશ્યોક્તિ કરેલીછે. શાયર સોરાજ વળી ઘણો સરસ દાખલો આ પેઠે કે:—"જાંન દેતા હએ તેરે હેજરકે સખ્તીસે સોરાજ-આરોતાબી સેતી ઈએેદ જાન રમક બાકી હએ."યાનેકે-તારી જુદાઇની શખ્તીથા સોરાજ પોતાનો જીવ આપી દેછે. એ મારી દિલદાર! તું જલદીથી આવ! કાકે તેનામાં માત્ર કરચ જેટલો જીવ બાકી રહેલો છે. એ પણ અલ્પાતિશ્યોક્તિ છે.

જયવિજય નામનો કવિ નિચલો દાખલો પૂરો પાડે છેઃ—

"કોપ તે ઓપ નિરોપ છે, કોપ તે સજ્જન ઘાતીરે.

ક્રોધ તે નરકનું બારણું, ક્રોધ દુરિત પક્ષપાતીરે."

એમાં ક્રોધને નરકના બારણા સાથે સરખાવ્યો છે. એના કરતાં ઉત્તમ દાખલો સીંદુર્યાની બાપાના કાવ્યમાંથી મળી આવ્યો છે.

"કિધો પેટ ચૂલો કિધો બાઢિ કિધો ભાર આદિ;
જોઇ કછુ જો કિયે સુ સબ ઝરિ જાતુ હે.
કિધો પેટ થલ કિધો વાવિ સાગર હે;
જેતો જલ પરે તેતો સકલ સમાતુ હૈ.
કિધો પેટ દૈત કિધો ભૂત પ્રેત રાક્ષસ હે;
ખાંઉ ખાંઉ કરે કછુ નેક ન અધાતુ હૈ.
સુંદર કહત પ્રભુ કોન પાપ લાગો પેટ;
જબહી જનમ ભયો તબહીકો ખાતુ હે."

એમાં પેટને રાંધવાના ચુલ્હાની સાથે સરખાવ્યું છે, અને તેમાં જેણી નાંખવામાં આવે છે તે રંધાઇ જાય છે એમ કવેશ્વર કહે છે. વળી બીજા ચરણમાં પેટને કુવા, વાવ, અને સાગરની સાથે સરખાવ્યું છે, અને તેમાં જેટલુંબી પાણી રેડવામાં આવે છે, તે સઘળું તેમાં સમાઈ જાય છે એમ કવિ કહે છે. વળી ત્રીજામાં પેટને દૈત્ય કે રાક્ષસ તથા પ્રેતની સાથે સરખાવ્યું છે, અને તે રાક્ષસ બસ ખાઉં ખાઉં કર્યા કરે છે, અને ગમે એટલું ખાવા છતાં ભૂતની માફક તે ધરાતો નથી, તેમજ ભલી ગંધ તેમાંથી ન નિકળતાં દુર્ગંધી પદાર્થજ તેમાંથી નીકળે છે. એવું તો પાપી પેટ પરમેશ્વરે સરજ્યું છે, કે આદમીનો જ્યારથી જન્મ થયો, ત્યારથી એ ખાય છે ને પીએ છે.

શાહજાદા આલમગીરના ભાઈ મોરાદબક્ષને પોતાનો મેહેલ સૃં-ગારવાનો જેટલો શોખ હતો, એટલો બીજા થોડાનેજ હશે. તેણે એક ઘણોજ સરસ અએવાન સંગારીને પોતાના એક આત્મજ્ઞાની ફકીર મિત્રને તે જોવા બોલાવી લાવ્યો, એવું ધારીને કે, તે જોઇને તે દોસ્ત ઘણો ખુશ થાય. ત્યા બીછાવેલા સુંદર ગાલીચા અને હાડી જુમ્મરો મલકાઇ મલકાઇને તે ફકીરને બતાવ્યાં, અને પછી પુછ્યું કે, આવી બેમુલી ચીજોની કિંમત તું શું ધારે છે ? ફકીરે જવાબ દીધો,

" ગીરમ કે સરી રતઅ બાલેરો ઈશબ અસ્ત,
સંગશ બીનદ હરાં કે ઉરા ચશમઅસ્ત;
છે મસનદે કાકમો,* સમુરો,* સજાબ*,

*કાકુમ-સમુર-અને સજાબ એ ત્રણ પ્રાણીઓના બાવનાં જે

'દર નઝરે બોરીયાં નશીનાન પશમ અસ્ત."

અર્થ:—હું કબુલ કરૂં છું કે, તારૂં તખ્ત બીલોરનું અને સંગે-ઇશમ જેવા કિંમતી પથ્થરનું છે, પરંતુ જેને પરવરદેગારે બારીક નજરે જેવાની આંખ આપેલી છે, તેની નજરમાંતો એક **પથરા** જેવું છે ! અને જે કે તારા ગાલીચા છે, તે કાકમ, સમુર, અને સંજબના બનાવેલા છે, પણ ચટાઇના બેસનારાઓની નજરમાં તે તુચ્છ ચીજ બરાબર છે !! ટુંકમાં આવી બેશુલી ચીજની કિંમત કંઇજ નથી, એવી અલ્પાતિશયોક્તિકા કરી છે. વળી ભકત કવિ તુલશીદાસે પોતાને છેકજ કમીનો બતાવવા સારૂ નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

" તુલશી તુલશી સબ કોઇ કહે, તુલશી બનકા ઘાસ;
/ કૃપા ભઇ, ભગવાનકી, હો ગયે તુલશી દાસ. "

યાને:—સૌ કોઇ મને તુલશી તુલશી કરી મોટો વડો કરે છે, પણ તુલશી તો વનમાંનું એક ઘાસનું તણખલું જેવું છે, પણ પ્રભુની રેહેમથી તે તુલશીદાસ થઇ પડયો છે. એમાં વળી **તુલશી** નામના જે ઝાડને લોકો પુંજે છે, તે ઝાડને માટે તુલશી શબ્દ ઉપર ભાર લાવીને શ્લેષાલંકાર પણ કરેલો છે.

બાયલા રજપુતો વિષે કવિ ખુલાખીએ જે હરિગીત છંદ જોડેલા છે, તે તમામ આ અલંકારમાંજ રચેલા છે; તેના થોડાક લેયે:—

" નામરદનું ધરિને બિરદ, ઘાતુ દરદ દેખી ડરે;
ખાંડા*તણો ખખડાટ સુણિને, સ્થૂળ[1]જેનું થરથરે.
નવ હામ ચાલે નામ આગળ, અંધીને ઉપાડવા;
શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા ?

* * *

મુખ વાઘનું વિકાળને, દેખાય પૂંઠ શિયાળની;
દાદૂર[2]ના શબ્દે ડરે, વાતો કરે વિણુ માલની.
નવ ત્રાસ જેના તેજનો. હિક દેહ અરિ પોંચાડવા;
શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા ?

* * *

પાંગરણ[3]માં પેશાબ કરિ, લાજે લુમીને છાંડવા;
શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા ?

લુગમાં બને છે, તેને એજ નામથી ઓળખવામાં આવેલાં છે.

*ખાંડા=તરવાર. [1]સ્થૂળ=શરિર. [2]દાદૂર=દેડકો. [3]પાંગરણ=પોઢરણ.

ખધ માળ અરિની ખાંમુખાં, નવ રક્ત રગમાં ઉકળે;
નવ ભ્રમર વાંકી થાય, હેયું-હોઠ-હસ્ત ન ઉછળે.
અસમર્થ છે અસિ* જેમની, ઢગ છાણના પણ વાઢવા;
શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા ? "

એમાં બાયલા રજપૂતોને એવા ચિતાર્યા છે, કે ઘા પડેલો દેખી ડરનારા ! શમશેરના ખખડાટથીજ ધ્રુજનારા ! દેડકાના શબ્દથી કાંપનારા ! લેંગામાંજ મુતરી પડનારા ! અને ગાળ ખાય તોએ જરા હાલે ચાલે નહીં એવા ! જેમની તરવારથી છાણનો ઢગલો પણ નહીં છેડાય એવા ! વિગેરે અલ્પાતિશયોક્તિ કરેલી છે.

भिक्षाशनं तदपि नीरसमेकवारं ।
शय्या च भू:परिजनो निज देह मात्रं ॥
वस्त्रंच जीर्ण शतखण्डमयी च कंथा ।
हा हा तथापि विषयान्न जहाति चेतः ॥१॥

અર્થ:—ભિખ માંગ્યા વગર તો ખાવાનુંએ મળતું નથી, અને મળે છે તે પણ વાસીકુસી, અને તેપણ વળી એકજ વખત મળે છે. સુવાને વાસ્તે પથારી તો રહી, પણ ઢેકાંઢળ્યાંની જમીન ઉપર સુવું પડે છે; અને સાથીમાં તો કોઇ સગુંવહાલું પણ નહીં; માત્ર સાથી તો પોતાનું શરિરજ છે તે માફ. ઓઢવાનું ગોદડું છે, તે પણ સત્તર ગમથી ફાટેલું ને સત્તર ઠીંગડાંનું. તોપણ, અરેરે ! પુરૂષનું ચિત્ત વિષયોને છોડી શકતું નથી ! કેટલી અલ્પાતિશયોક્તિ !

૧૦

૨૬ મો ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર:—યાનેકે એક વસ્તુનું બીજી વસ્તુને નામે અથવા બીજી બંધબેસ્તી વસ્તુનું રૂપ આપી ધ્યાન કરવું . તે. ઉપમા આપવી તે. અસલ નહીં તેવું રૂપક દેખાડવું તે. મીસલ આપવી તે. દ્રષ્ટાંત આપી લક્ષણા કરવી તે. જેને માટે ફારશીમાં રંગીન—રંકચાવર—મજાઝી—ફુસલા—મસ્તલેહ—માઆનીએ ગસ્તલેહ—મસ્તલાહાત વગેરે શબ્દો આવે છે. અને તેવા અલંકારને માટે " તવજ્જુ કરદન " —" ઇસ્તીઆરત ગોફ્તન " વગેરે વપરાયલા છે. એને અંગ્રેજીમાં *Metaphor* કહેછે. ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર (*Metaphor*) અને ઉપમાનાલંકાર (*Simile*) એ બેમાં કેટલીક ફરક છે, જેથી ઘણાઓ

*અસિ = તરવાર.

ગુંચવાઈ જાય છે. એક ચીજ જે આગળ જોવામાં નહીં આવી હોય, તેની મીસાલ જો આપવી પડે તો જે ચીજ જોવામાં અથવા જાણવામાં આવી હોય, તેનું ધ્યાન આપી તે નહીં જણાયલી ચીજની સમજ પાડવામાં આવે છે. ઉપમાનાલંકારમાં, જેમ-જેવું-જેટલું, એવા શબ્દો આવી લંબાણથી મીસલ સમજાવવામાં આવેછે, જ્યારે ઉત્પ્રેક્ષામાં જેમ અને તેમ મીસલને સંકોચાવી નાંખી, જેમ, જેવું, જેટલું, એવા શબ્દોનો ઘણે ભાગે ત્યાગ કરેલો હોય છે. જેમકે,

ઉત્પ્રેક્ષા:—બાળપણુ એ જીંદગીનું પરોઢીયું છે.

ઉપમાનાલંકાર:—જેમ દિવસની શરૂઆત પરોઢીયું છે, તેમ જીંદગીની શરૂઆત બાળપણુ છે.

ઉત્પ્રેક્ષા:—ઢીલ એ વખતનો ચોર છે.

ઉપમાનાલંકાર:—જે પ્રમાણે એક ચોર આપણી જાણ બહાર કાંઈ વસ્તુ ચોરી લઇ જાય છે, તેજ પ્રમાણે ઢીલ આપણી જાણ વિના આપણો વખત ચોરી જાય છે.

એટલા ઉપરથી સહમજ પડશે, કે ઉત્પ્રેક્ષામાં મીસલને ઘણી સંકોચવામાં આવે છે. ત્યારે ઉપમાનાલંકારમાં પોહોળી ચોહોળી રીતે લંબાણથી સમજાવામા આવે છે. એ વિષે વધારે હકીકત અને સમજણ આપણે ઉપમાનાલંકાર આગળ આવતાં આપીશું. તેટલાં કાવ્ય રસમાં એ અલંકાર કેવો શોભા આપે છે, તેના કેટલાક દાખલા આપ્યે. ફારશીભાષા એ અલંકારમાં સર્વેથી શ્રેષ્ટ કહી શકાય. એ અલંકારથીજ કવિઓનું પેટ ભરાય છે. એ અલંકાર વગરનું એક પણ કાવ્ય હોયજ નહીં. એક પણ કાવ્ય એવા અલંકારથી ખાલી હોતું નથી. કાવ્યનો રસ એજ અલંકારનો રસ છે.

માઘ કવિ જે ભોજના વખતમાં મારવાડ તરફ એક પ્રખ્યાત સંસ્કૃત કવિ લેખે પ્રસિદ્ધ હતો, તે ધર્માતુ હોવાથી લોકો માંગવા આવતાં તેને આપતો હતો, પણ અવસ્થા ગરીબ આવી ત્યારે માંગવા આવનારાંને તુચ્છકારવાને બદલે પોતાની સ્થિતિ ઉત્પ્રેક્ષામા કહેતો હતોઃ—

दारिद्र्या नल संतापः शांतः संतोष वारिणा ।

दीनाशा भंग जन्मातु के नायमुपशाम्यतु ॥

અર્થ:—ગરીબાઈ રૂપી અગ્નિનો સંતાપ હું મારા સંતોષ રૂપી પાણીએ ઠંડો પાડું છુ, પણ ગરીબોના આશાભંગરૂપી તાપને હું

શી રીતે શાન્ત કરૂં ? પછી તો ઘણા લોકોને નીરાશીમાં પાછા ફરતા જોઈ પોતાની બાયડીને એક સંસ્કૃત શ્લોક કહ્યો. તેનો અર્થ એમ, કે જે ઉદાર છે તે આપત્કાળ વખતે પોતાનો દેશ છોડે છે; જેમકે સૂર્ય પણ દિવસની આખરે બીજા દ્વીપમા જાય છે. તેથી તે માઠીબેયર ભોજ રાજાની દરબારમાં "માઘકાવ્ય" વેચવા ગયાં, તેમાંનો માત્ર એકજ શ્લોક સાંભળી રાજાએ એક લાખ રૂપીઆ ઇનામ આપ્યું હતું !!

"તુલસી એ તન ખેત હય, મન બચ કર્મકી સાન;
પાપ પુન્ય દોઉ બીજ હય, બોવે સો લણે નીદાન"

એમાં શરીરને ખેતરની ઉપમા, તથા મન-વચન-અને કામને સાનની ઉપમા, અને પાપ તથા પુન્યને બીની ઉપમા આપી કવિ કહે છે, કે જેવું વાવો તેવું લુણશો. વળી તેજ કહે છેઃ—

"તુલસી બુરા ન માનીએ, જો ગમાર કહી જાય,
જૈસે ઘરકા નર્દવા,* ભલા બુરા વહી જાય."

એમા કહે છે, કે જે પ્રમાણે ઘરમાની ખાળ યા મોરીમાંથી જેમ સારૂં તેમજ ગંદીવું પાણી વહી જાય છે, તેમજ જો કોઇ ખરાબ શખુન પણ આપણને કહી જાય, તો તે એમજ માનીને મનમાંથી કાઢી નાંખવું, કે ભલું પણ આપણી ખાળ મોરીમાથી યાને એક કાનમાંથી બીજા કાનમા રહી નીકળી જાય છે, તેમ બુરૂં પણ વહી જાય છે. વળી તેજ ભકતો કહેઃ—

"તુલસી એ તન તવા હય, તપત સદા ત્રિતાપ;
શાંતિ હોં જબ શાંતિ પદ, પાવે રામ પ્રતાપ."

એમાં માણસના શરિરને તવાની સાથે સરખાવેલું છે, કે જેમ તવો ચુલા ઉપર મુંડેથી હંમેશ તપેલો રહે, અને જ્યારે ચુલેથી ઉતારેલો હોય ત્યારે શીતળ રહે, તેજ પ્રમાણે માણસનું શરીર તપેલું કે શાંત રહે છે.

"સુધરી બીગડે બેગહી બીગડી ફીર સુધરે ન;
દુધ ફાટે કાંજી પડે, સો ફીર દુધ બને ન."

યાને જે પ્રમાણે દુધ ફાટી જઇને કાંજી બની ગયા પછી પાછી તે કાંજીનું દુધ નહીં બને, તે પ્રમાણે, દુધ જેવુ જે નિર્મળ માણસ હોય તે બગડીજાય, પણ પાછું તે બગડેલું સુધરતું નથી.

---

* નર્દવા = યાને ખાળીયા, મોરી, ઇત્યાદિ ગંદીવી ચીજો જવાના રસ્તા.

પાનરૂં, ગમ કરણીની કાઠી, હુમતેનીતો થમચ, હુખતે ચીમટો, હુવરેશતનો ધંટ, ભીતરની ચશમો.

" નીસ્ત વસફુશરા હવ્વાતો ખામેએ કાફી ઝાંકે હસ્ત,
આં દેહાને બી ઝબાનો છે ઝબાંને બી દેહાન.
હસ્ત દરીયારા ઝે કીસ્તી કાસએ ચોબીન બકફ,
હારદ આહંગે ગદાઇ ઝાન કફે ગોહર ફેશાન. " (જામી)

અર્થઃ—તે સાહેબની તારીફ લખી કાઢવાને ખડયો અને કલમ બસ થનાર નથી, કેમકે એકને મોહું છે, પણ જીભ નથી, અને બીજાને જીભ છે પણ મોહું નથી. દરિયામાં જે વાહાણ ફરતું તું જુએ છે, તે તો ફકીરનો ભીક્ષા માંગવાનો લાકડાંનો કટોરો છે, જે લઇને દરિયો ભીખ માંગતો આવે છે, એવી આશાથી કે તે મોતી વરસાવનારો હાથ (ખોદા તાલાનો હાથ) ઉપરથી કાંઇ નાંખે !

આ અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા સાથે વળી ઉપ્માણા રૂપી પણ છે.

" મૂર્છા વગીને ઊઠિ બેઠિ બાઇ, દેખાઇ જાણે કરમાઇ જાઈ. "
જાણે કરમાઇ ગયલું જાઈનું ફુલ હોય તેવી દેખાઇ. એ ઉત્પ્રેક્ષા છે.

" રામ નામ શમશેર પકડ કે, કૃષ્ણ કટારા બાંધ લીયા;
દયા ધર્મકી ઢાલ બનાવે, જમકા દારા જીત લીયા. "

રામના નામની તરવાર બનાવી, કૃષ્ણના નામની કટારી બનાવી, દયા અને ધર્મ રૂપી ઢાલ બનાવી, તોપછી યમરાજાને જીતી શકાવા વીશે ઉપમાન વાપરેલું છે.

ફીરદોશી તુશીની કબરમાંથી નિકળેલો નિચલો જવાબ જુઓઃ—

તૈમુર લંગઃ—" સર અઝ ખાબ બરદારો ઇરાંન બોબીન;
બકામે દેલેરાનો તુરાંન બોબીન. "

ફીરદોશીની કબરમાંથીઃ—" ચુ ખાલી શવદ બેશે અઝ નરરે શેર;
કે હર શવ દર આયદ રોબે દેલેર. "

ચાનેકેઃ—તું કબરમા સુતેલો છે, તે ઉઠીને ઇરાંન જમીનને નિહાલ, (કે તેના શા હાલ થયા છે !) તુરકી લોકોની મોરાદને અને તેમની જાહોજલાલીને તું હવે જરા જો ! જવાબઃ—જ્યારે શેરબચ્ચા યાને વાઘ વગર જંગલ ખાલી પડે, ત્યારે ત્યાં કોહલાંઓ દોડતાં ફરે અને દેલેર થાય (તેમા શું નવાઈ !)એમાં ઇરાંનીઓને શેર બચ્ચા એટલે વાઘની સાથે ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે, અને તુરકી લોકોને કોહલાંઓની સાથે સરખાવ્યાં છે. ફારશીમાં એ અલંકાર જેમ દિપાવેલા છે, તેમ

સંસ્કૃત ભાષામાં કાંઇ ઓછો રસ આપ્યો નથી:—

मंत्र

एषो ऽग्निस्तपत्येष सूर्य्य एष पर्जन्यो मघवानेष ।

वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः सद सच्चामृत ञ्चयत् ॥

યાને કે:—આ જીવ આતશ થઇને તપે છે, તેમજ તે સુરજ રૂઇ પ્રકાશે છે, તેમજ તે વરસાદ થઇને વરસે છે. અથવા તે ઇંદ્રરાજા ઇ ખલકતનું પોષણ કરે છે, તેમાં વળી તે રાક્ષસોનો પણ નાશ કરે છે. એમાં પ્રાણને આતશ-સુર્ય-મેઘ-અને ઇંદ્રરાજા સાથે સરખાવ્યો છે. આ પણ એક અચ્છો દાખલો છે.

"ખરતુતી સું દાયમાંને તીફ્લે નાલાંન દર બગલ;
તીફ્લરા અઝખાબ દરતે દાયગાન અન્ગીફ્તે."

યાને:—એક ફીલ વગાડનારો એક દાઇના જેવો છે, કે જે પોતાના હાથમાં એક રડતાં છોકરાંને લઇને બેઠેલો છે, જે છોકરૂં ઉંઘતું હતું, તેને તે દાઇનો હાથ લાગી ગયાથી જાગી ઉઠી રડે છે ! કેવી ઉત્તમ સરખામણી ! ફીદલને ઉંઘતું બાળક બનાવ્યું છે, ફીદલરના હાથમાંની બો (ગજ) ને દાઇનો હાથ બનાવ્યો છે, ફીદલરને દાઇ બનાવી છે, અને દાયણના કેડપર રડતું છોકરૂં હોય તેમ ફીદલ વગાડવાના હાથને કેવું સરસ ચિતાર્યું છે !

"કુમિત્રકી પ્રિત હય, જેસે ખસખસકા કુલ;
ઉપર દીખે સુભાવના, અંદર મરનેકા મુલ."

એમાં ઉપમા એમ આપેલી છે કે, જે પ્રમાણે ખસખસના ફુલ, ઉપરથી બહુ મનમોહન મનોહર લાગે છે, પણ અંદર તો મરવાનું મુળ યાને અફીણ રહે છે, તે પ્રમાણે દુષ્ટ દોસ્તની દોસ્તી છે.

"માયા મોટા તુંબડા, તે તારૂને તારે;
અણતારૂ કરી આંધળા, તેને મુંજવી મારે."

એમાં માયાને પાણીમાં તેરવી લઇ જનારા તુંબડા સાથે સરખાવી કહે છે કે, જે તરનાર હોય તેને તો, તુંબડો જેમ તેરવી લઇ જાય તેમ માયા પણ ભવસાગરમાં જ્ઞાની પુરૂષને તેરવી લઇ જાય; પણ અંજાણ્યો તરનારો જેમ તુંબડાથી તરવાને બદલે ડુબી મરે, તેમ માયાથી અજ્ઞાની ડુબી મરે. અંગ્રેજી ભાષાના કાવ્યમાં એવા દાખલા તો ખાંડી મુંડીના છે, પણ એકની જગા કર્યા વિના ચાલતું નથી, કેમકે નહીં તો રાજકરતી

ભાષાને ગેરઇનસાફ કીધેલો કેહવાય. એડમંડ સ્પેન્સરે "ખૂબસુરતીના બાગ"માં અચ્છી મીશાલો આપી છે તે જુઓ:—

" Her lips did smell like unto gilliflowers,
Her ruddy cheeks like unto roses red,
Her snowy brows like budded bellamoures,
Her lovely eyes like pinks but newly spread,
Her goodly bosom like a strawberry bed,
Her neck like to a bunch of cullambines,
Her breast like lilies ere their leaves be shed,
Her nipples like young blossom'd jessamines:
Such fragrant flow'rs do give most odorous smell
—But her sweet odour did them all excel."

એમાં "તેણીના" હોઠને ઝીલ્લી નામના ફુલની સાથે, તેના ગાલને ગુલાબ સાથે, એવી રીતે તેણીના શરિરના દરેક ભાગને બાગમાંનાં જૂદાં જૂદાં ફુલોની સાથે, તથા તે ફુલોની સુગંધી સાથે ઘણી અચ્છી રીતે સરખાવેલાં છે. એમાં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારના જૂદા જૂદા ૮-૯ દાખલા સામટા સમાવેલા છે. જફર નામના ઉરદુ શાયરે એક ગજલમાં એ અલંકાર અચ્છી રીતે વાપરેલો છે:—

" કતલ કરનેકો આશકકો નેગેહ તલવાર કાફી હએ,
જરોહકે જખમકા મરહમ તેરા દીદાર કાફી હએ.
પરેશાન દેલ દીવાનેકો નહીં દરકાર જંજીરો,
દેલોકે કએદ કરનેકો જુલફ઼ ખરદાર કાફી હએ. "

એમાં માશુકની આંખને તરવાર સાથે, તેના દીદારને જખમના મલમની સાથે, અને જુલફોને જંજીરની સાથે આબાદ સરખાવ્યાં છે:

" સજ્જન પ્રીતી યું કરે, હરદી ન ચુના હેત;
હરદી ન જરતી તજે, ચુના ન રહે શ્વેત. "

જે પ્રમાણે ચુનામાં હરદી ભળવાથી ચુનાનો રંગ જતો રહે છે, પણ હરદીનો રંગ જતો રેહતો નથી, તે પ્રમાણે સારા માણસની રીતી એવી છે કે, તે પોતાનો ગુણ તો રેહેવાજ દેવાનો. અને બીજા જેની સાથે તેણે પ્રિત કરી હશે, તેનો કાંઇ અવગુણ હશે તે પણ સજ્જનની મિત્રતામાં બદલાઇ જવાનો.

" પરનારી એસી છુરી, જેસી લસણકી પાન;

જો કોઈ પરકા સંગ કરે, સો પ્રગટ હોય નિધાન."

એમાં પારકી ઓરતની સાથે મોહબત રાખવાનું કામ લસનના ધાનની સાથે સરખાવ્યું છે. યાને જે પ્રમાણે એક ગમ લસનનો ઉરો મુકેલો હશે તો તેનો વાસ આવ્યા વિના રેહેતો નથી, તેમજ જેણે લસન ખાધી હશે તેનું મોં વાસ માર્યા વિના રેહેતું નથી, તે પ્રમાણે પારકી સ્ત્રીની સંગત પ્રગટ થઇ ગયા શીવાય રેહેતી નથી.

નિચલી સારંગની ધૃપદમાં એ અલંકાર બહુજ મીઠાશથી રચેલો છે:—

"ખરજ તખત પર બેઠે રાગ બાદશાહી, રેખબ રઈઅત બસાએ
ધયમ પંચન નીખાદ સુર દુજે પેહેરાય દીન દેખ યાતે ચારે
કર જોર રહત દરબારસુ—ખરજ.
દુગન ખરજ છત્ર ધરે બાદી સુર વઝીર કર બિબાદી બખશી
ખરસમ ઉમરાવનરે અનબાદી ગુણી મુનીમ જાણતે બીચારસુ.—ખરજ"

એમાં ખરજના શુરને તખત બનાવ્યું છે, રાગને બાદશાહ, રેખબના શુરને રૈયત, દુગન ખરજના શુરને છત્ર ધરનારો, બાદી શુરને વઝીર, બિબાદી શુરને ઉમરાવ, અનબાદીને મુનીમ વગેરે બનાવ્યાં છે। આ અલંકાર બહુ ફક્કડ લાગે છે. ફારશી બેતમાં એ અલંકાર જે લેઝત આપે છે તે જૂઓ:—"કોફ્લે તકદીર બતદબીર કસેવા ન શવદ= વરને દર ઝેરે ફૂલક હેલે ખેરદ બીસ્યારંદ." =યાને કે **તકદીરનું તાળું તદબીરની કુંચીથી** કોઇએ ઉઘાડયું નહીં, અને ઉઘડેબી નહીં, તો જોકે આશમાનની નિચે અકલમંદો તો ઘણા છે. નિચલા ખ્યાલમાં એ અલંકાર વપરાયલો બરાબર સમજ પાડે છે.

" તું હુએ લયલી મએં મજનું, તું શીરીં મએં ફરહાદ,
તું હુએ ગુલ મએં બુલબુલ, તું શમ્આ મએં પરવાંના. ".

પ્યારની બાજીમાં અને આશક માશુકની પુરશેશ પાશુકમાં હંમેશાં એ અલંકાર બહુજ વપરાય છે. એક ખ્યાલમાં કહ્યું છે કે, " કલીમાં બીનન મેં ચલી, ધન જોબન કે માંહ્ય-**કાંટા લાગા પ્રેમકા** નીવરી નીવરી જાઉં. " એમાં પ્રેમને ભોકાઇ જતા કાંટાની સાથે ઉપમા આપી છે. શાયર હાફિઝની ગઝલોમાં તો એ અલંકારની મસ્તીથી વાંચનાર ખરેખરો મસ્ત બને છે. આ અલંકારના ઘણા દાખલા આપવાના લોભ માટે શેવકને પ્યારા વાંચકો દરગુજર કરે તો એક બે આપીશ:—

" હજાબે ચેહરેએ જાન મીશવદ ગુબારે તનમ,

ખુશા દમી કે અઝ ઈન ચેહરેએ પરદે બર ફેકનમ.

** ** **

બેઆ વ પરતવે હાફિઝ ઝે પીશે રૂહ બરદાર,
કે બા વજુદે તો કસ નસનવદ ઝે મન કે મનમ."

એટલે કે:—આ મારૂં ખાકી શરિર મારા જીવના મોંહડા ઉપર પરદાની મીશાલે છે. એવો એક શુભ પ્રસંગ આવે, કે જ્યારે હું તેના ચેહરા ઉપરથી એ પરદો ઉચકી નાંખું. ઓ પરવરદેગાર! તું આવીને હાફિઝના રૂહ આગલથી પરદો ઉચક, કે તું એકલા શીવાય બીજું કોઇબી મારા વીશે જાણે નહીં, કે હું બી એક છું. સાયર શેખ સાદીની ગજલોમાંથી પણ એક ઉત્તમ નમુનો મલ્યો છે તે ઉતારી લેએ:—

" અએ માહે આલમ સોઝે મન અઝ મન ચેરા રંજીદેઈ.
અએ શમએ શબ અફરૂઝે મન અઝ મન ચેરા રંજીદેઇ,
યક શબ તુરા મેહમાં કુનમ તા જાનો દેલ કુરબાં કુનમ,
જાએ તો દર ચશમા કુનમ અઝ મન ચેરા રંજીદેઇ.
અએ જાને મન જાનાને મન બર મન નેગર સુલતાને મન,
યક શબ બેઆ મેહમાને મન અઝમન ચેરા રંજીદેઇ."

અર્થ:—ઓ મને બાળી નાંખનાર આલમના સૂરજ! તું મારાથી શા વાસ્તે આજુરદે થયો છે! ઓ મારી કાળી રાતને રોશનાઈ આપનારા ચેરાગ! તેં મારી સાથે કાંય ગુસ્સો કીધો છે! એક રાત હું તને મારી મેહમાન કરૂં, કે જેથી હું તારી ઉપર મારાં દિલ અને જાનને ફીદા કરી નાખું; અને તારી જગો હું મારી આંખમાં કરૂં; તું શા માટે મારેથી દિલગીર થાઈ છે? ઓ મારા જીવ અને જાન, ઓ મારા પાદશાહ! તું મારી હાલત ઉપરે નજર કર! કે એક રાત તું આવીને મારી મેહમાન થા! તું શા થકી મારાથી આજુરદા થઈ છે?

અલબત ઉપલા બેઉ દાખલા ખુદા ઉપર લાગુ પડેલા સમજવાના છે. અલંકાર બહુ લંબાયો છે તેથી મારો માંગ્યે છે, પરંતુ તેના મહિમાને લીધે લોભ દાબી શકાયો નથી. તેથી વર્ણી ગમ આવેશમાં ને આવેશમાં હમે ઉપમાનાલંકારના દાખલા પણ સાથે ભેલી દીધા છે.

" પ્રેમ છુપાયા નહીં છુપે જાંહ લગ શ્વાસોશ્વાસ;
દાબી દુખી નહીં રહે, કસ્તુરીકી બાસ."

યાને=જે પ્રમાણે કસ્તુરીની સુગંધ દાબેલી ઢુબેલી છુપાવી શકાતી નથી, તે પ્રમાણે જ્યાં સુધી પ્રાણ છે ત્યાં સુધી પ્રેમ છુપાવેલો છુપાઇ રહેતો નથી.

" સબહી સહાય સબલકે, કોઇ ન નિર્બળ સહાય,
પવન જગાવત આગકું, દીપહી દેત બુઝાય. "

યાને=જેમ પવન છે તે મોટી આગ હોય તેને વધારી આપે છે, ને નાહનો દીવો હોય તેને બુજાવી નાંખે છે, તે પ્રમાણે શકતાના શાળા સો કોઇ થાય છે, ને અન્નાડીના તો કોઇ બંન્નેવી મવા પણ નહીં માંગે.

વળી નીઝામીએ નીચલી સરખામણી આપી છેઃ—

"નઝર કરદમ ઝે રૂયે તજરૂબત હસ્ત,
ખુશીહાયે જેહાન સું ખારશે દસ્ત;
કે અવ્વલ દસ્તરા ખારશ ખુશ ઉફ્તદ,
બઆખેર દસ્ત દર દસ્ત આતશ ઉફ્તદ. "

અર્થઃ—મેં અનુભવથી જોયું છે કે આ દુન્યાંની મોજમોજ, હાથ ઉપર ક્ષીડ લાગે ત્યારે ઘવડયે છીયે ને જેવી મીઠી ગીલી લાગી મજા આપે છે, તેવી એ દુન્યાંઇ મોજમજા છે. ક્ષીડ ઘવડતાં, પ્રથમતો ઘણી મીઠી ગીલી છુટે છે, પણ પાછળથી તો એક હાથથી તે બીજા હાથ સુધી આખે બદને આગ ઉઠી રહે છે. તેજ પ્રમાણે આ તકલીદી દુન્યાંની તકલીદી મજાનું સમજવું.

"શુદમ સું ચંગે નાઝાંન દર ફેરાકશ, કશીદએ પુરતીબર ઉસ્તખાની."

યાનેઃ—મારી દીલરૂબા દીલજાનની જુદાઇમાં હું સારગીની માફક રહું છું, કેમકે હું પણ સારંગીની માફકજ તે પ્યારીની જુદાઇમાં હાડકું ચામડું થઇ જઇને સારંગીના જેવુંજ અમથું ખોખું થઇ ગયેલો છું.

૧૧

" *Poet and Saint ! to thee alone are giv'n,*
The two most sacred names of earth and heav'n,
The hard and rarest union which can be,
Next that of Godhead with humanity. "

ABRAHAM COWLEY.

વાકયમાં રસ હોય તેને આપણે કાવ્ય કહેલું છે. પરંતુ રસની સાથે તાલ પડતા અનુકુળ શબ્દોની પણ વ્યવસ્થા રહે, તો તે બહુ

સેહેલ પડે છે. એરીસ્ટોટલ ફીલસુફના કાવ્ય ઉપર સરેહ કરતાં પ્રોફેસર હેનરી મોરલી જણાવે છે કે: શબ્દોને મરજી માફક ગમે તેમ સંભાળવાની જો છુટ મુંકાઈ હોત, તો કવિતા રચવાનું કામ ઘણુંજ સેહેલું થઇ પડત. એ વિચારને હું ગલનો નથી. જરથોસ્તીઓમાં નિરંગદીનની ક્રિયા કરતાં જે પ્રમાણે બારીકમાં બારીક બાબદ ઉપર ધ્યાન આપવું પડે છે, અને તેમાં જો કદી કાંઈ નાહની પણ ચુક પડે છે, તો તમામ ક્રિયા રદ થાઇ પડે છે; તેમજ કાવ્ય રચના એ એક એવી નિરંગદીન છે, કે જેની દરેકે દરેક બારીક ક્રિયા ઉપર લક્ષ આપવું પડે છે, અને તેમાંની એક પણ રૂઢી ચુકયે તો આખા કાવ્યને એબ લગાડે છે. પણ તે ખુદરતી વિચાર અને નવા તુરગોમાં થઇ પડતી ચુકો બાબે છે. માટે કાવ્ય રચના એ કાંઈ મરી મશાલો ઘુંટવાનો નથી. કાવ્ય રસ કાંઇ કુલ્લીમાંનો ગોળ નથી. એ રસ ચાખવાને જે પકવાંનો આગળ આપેલાં છે, તેવાં બીજાં આપવાં જોઇએ.

૨૭મો. વર્ણ વિપર્યય:—વર્ણ = શબ્દ; વિ = જુદો; પર = પારકો; અય = આવનાર. એટલેકે, કોઇ એક શબ્દનો અર્થ અથવા તેની મતલબ સમજાવવાને કોઇ બીજોજ શબ્દ વાપરવાનો અલંકાર; જેમકે:–તમારૂં ઘર સુખી રહે, યાને કે તમારાં બચ્ચાં છોકરાં અને કુટુંબ સર્વે સુખી રહે. ટુંકમાં એક ચીજને તેની સાથે અંગત સંબંધ ધરાવનારી કોઈ બીજી ચીજના નામથી ઓળખાવવી તે. એ અલંકારને અંગ્રેજીમાં *Metonymy* કહે છે. એને ફારશી ભાષામાં કનાયત–કનીયત–અથવા કમવત કહે છે. એના જૂદા જૂદા પાંચ વિભાગ છે.

(क)—જેમાં કાંઈ નીશાંની, અથવા ચિન્હ અથવા કાંઇ સૂચક ઇશ્હારો, ખુદ અસલ ચીજને માટે મુંકવામાં આવે છે; જેમકે:—કવિ પ્રેમાનંદ કહેછે:-

" એ કાળા માથાનો ધણી*, પાપી માણુસરે;
તેને નિર્દયતા હોય ઘણી, પાપી માણુસરે. "

× × + +

" નામ તે નળનું ધ્યાન તે નળનું, સખિ શું નળની વાતરે;
દુઃખ જાય દિવસ ને રયણી, નયણે વરસે વરસાતરે."

---

*એનેજ મળતો દાખલો કવિ દલપતરામ આપે છે;
" રે માટીના માનવી, તું તો તરણાતુલ;
જળજંતુ જળકણથકી, બાર અલ્પ કાં ભુલ."

ઉપલામાં આદમીને માટે " કાળા માથાનો ધણી " એમાં માણસની નિશાન આપી છે. તેમજ આંસુ શબ્દને માટે " નયણે વરસે વરસાત " એમ આંસુનું ચિન્હ દરશાવ્યું છે.

" જબ તું આયો જગતમે, લોક હસે તું રોય;
એસી કરણી ના કરો ! કે પીછે હાંસી હોય."

એમાં આખી પેહેલી લાઈન માત્ર " જન્મ " ના વખતને માટેની છે, અને બીજી આખી લીટી માત્ર " મરણ " ને માટેની છે. એમાં કેવા વર્ણ વિપર્યય વાપરેલા છે ! કહે છે કે, જ્યારે ઓ ભાઈ ! તું જન્મ્યો, ત્યારે તારી આસપાસના સર્વે કોઈ ખુશી થઈને હસતાં હતાં, ત્યારે તું રડતો હતો, પણ તું એવી તારી કરણી કરજે, કે જ્યારે તું હશે (યાને મરણ એ ખરી રીતે તો માણસને ખુશી થવા જેવી ચીજ છે, કે આ જંજાળની માયામાંથી છુટ્યો, તેથી મરનારને તો હસતોજ ગણવામાં આવેછે.) ત્યારે બીજાઓ રડે, યાને તારાં સારાં કામોને લીધે તું મરી જાય ત્યારે લોકો નાખુશ થાય, પણ એવાં કામો નાં કરતો, કે જ્યારે તું મરી જાય, અને લોકો જો હસી કરે, કે પીડા પતી, તો તેવાં તારાં કામો નાં રાખતો !

રામરાજાના ભાઇ લક્ષ્મણે સીતાજીના ઘરેણાં ઓળખાવતાં સુગ્રીવને કહ્યું છે કેઃ—

कुंडले नैवजानामि, नैवजानामि कंकणे ।
नूपुरे एवजानामि, नित्यं पादा भिवंदनात् ॥

અર્થઃ—આ કુંડળ સીતાજીનાં છે કે નહિ, તે હું નથી ઓળખતો. અને આ કંકણ સીતાજીના છે કે નહીં તે પણ હું ઓળખતો નથી; પરંતુ હમેશાં સીતાજીના ચરણ કમળમાં પ્રણામ કરવાના પરિચયથી તેમના ચરણનાં ઝાંઝરને ઓળખું છું, કે તે સીતાજીનાજ છે. યાને સીતાજીનો હું તાબેદાર ચરણાધિન છુ એવું બતાવ્યું છે.

(ख)—જેમાં કર્તાને ઠેકાણે તેનું શરૂ યાને ઓજાર મુંકી મુળ વાતમાં રસ લાવવામાં આવે છે. જેમકેઃ—

કવિ લજ્જારામઃ—" સર્વ લોક તે સુજને નમશે, દઉં સહુને આશીશ,
મુજ શિર અવરને નહિ નમે, મેં પૂજ્યા શ્રી જગદીશ."

એમાં "હું બીજા કોઇને નહીં નમું" ને બદલે "મારૂં શિર યાને માથું કોઈને નહીં નમે" કરી લખ્યું છે.

બીજ રાગરતાંન:-"સોલહુ સીંગાર કીનો, મુખ બોલત અમરૃત બાની,
તેરો મુખ દેખ ચંદા લજાતહુ સજનીરે."

એમાં પણ "તું અમૃત વાણી બોલે છે" ને બદલે "તારૂં મોઢું બોલેછે" એમ લખી રસ લીધો છે. આજના કવિઓ એવા રસ વારંવાર લેતા ન હોવાથી કાવ્યની પડતી આવતી જાય છે. **આદરબાદ મારે-સ્પંદનું પંદનામું:**—

"સુખને ચર્બ સુ. ગવબ્ન ચર્બ દાર,
ચંદ તવાન હાદમહુંમ પસખુન મઆજાર, "

યાને કે, સખુન મીઠો બોલજે. જુબાંન શીરીન રાખજે. બને ત્યાં સુધી સખુને કરી આદમીને દુઃખી ના કરતો. એમાં પણ કર્તાને બદલે તેનું શસ્ત્ર જે જુબાંન તે વાપરવામાં લીધું છે.

કવિ ખુશાખી:—ફુંકે પરંવત ફાડી નાંખે, સાંખે નહી રિપૂના બોલ;
રાખે રંગ જઈ ને રણમાં, ઝાખે નિજ પરિયાનું તોલ.

એમાં પણ ફુંકે પરવત ફાડી નાંખે, એ શબ્દો ઉપલા અલંકારની લેઝત આપે છે. કવિ વીલ્યમ વર્ડસ્વર્થ એ અલંકારનો એક અચ્છો દાખલો આપણને પૂરો પાડે છે—

" Great men have been among us; hanas that penned,
And tongues that uttered wisdom, better none;
The later Sydney, Marvel, Harington,
Young Vane and others, who called Milton friend."

એમાં પણ "જે હાથોએ લખાણ કર્યું"-તથા "જે જીભોએ વાદ કર્યો" એ શબ્દો વર્ણ વિપર્યય છે. એમાં પણ અલંકારની ચમક દીપી રહી છે. હવે એક અચ્છો દાખલો રજુ કરી એ અલંકારની પૂર્ણ સમજ પડી એટલે આગળ ચાલ્યે:

"न छान तीन लोककी न बेदको कह्यो करे ।
न शंकभूत प्रेतकी न देव जक्षतें डरे ॥
सुने न कान औरकी द्रसै न और इच्छना ।
कहे न मूख और बात, भक्ति प्रेम लच्छना ॥"

એમાં પણ "કાન કોઇની વાત સાંભળે નહી. " તથા "મોઢું કોઇ બીજી વાત કહે નહીં." એવા રૂડા અલંકાર વાપરી કાવ્યનો રસ લુટી લીધો છે. એવા રસની જો ખરેખર પરિક્ષા કરનારો અને શોખ

ધરાવી હોવે વાંચનારો અને અભ્યાસ કરનારો હોય, તો ઉંઘ, ભૂખ, કે પ્યાસની જરૂરજ નથી. મોંઢાંમાં આપોઆપ રસ પેદા થાય છે.

(ગ) જેમાં જે ચીજ સમાયલી હોય, તે ચીજને બદલે તેને સમાવી રાખનાર ચીજનો ઉપયોગ કાવ્યરસમાં લઈને લેઝત આપનાર અલંકાર; જેમકે:—

ફીરદોશી તુસી પેહેલવાંન જાલેજરનું દાસતાંન જણાવતાં શાહના-મામાં લખે છે કે:—

"જેહાંન કે પાય અંદર આરદ બતેગ;
નેહદ તખ્તે શાહ અઝ બરે પોસ્તે મેગ.
ન સગસાર માંનદ ન માજંદરાંન;
ઝમીનરા એશોયદ બ ગોરજે ગેરાંન."

યાને કે:—(તે પેહેલવાંન એવો તો પેદા થાશે કે) પોતાની તલ-વારથી જગતને પોતાના પગ નિચે લાવી મેલશે. અને ઇરાંની પાદશાહના તખતને વાદળાંની પીઠ ઉપર રાખનાર થાશે. તથા સગસાર અને મા-ઝંદરાંનના મુલકો રેહવાના નથી, અને પોતાના ભારી ગુરૂજથી જમી-નને ધોઇ નાંખશે. આ બેતની અંદર જેહાંન શબ્દ, જેહાનની અં-દર સમાયલા પાદશાહ પેહેલવાનોને માટે વપરાયલો છે; તેમજ સગસાર અને માઝંદરાંનના મુલુકો રેહેવાના નથી, તેનો માયનો એ કે, એ મુલુકોમાં જે બદકાર લોકો છે તે રેહવાના નથી; અને જમીનને ધોઈ નાંખશે. એટલે જમીન ઉપર વસતા બદ ખસલતના દુશ્મનોનો સંહાર કરશે.

"જાકે પાવ પનૈયા નહી, ઉનકુ દેત ગજરાજ;
ભુખ દઇ તો ભીક્ષા દઇ, એસો ગરીબન નવાજ."

જેના પગમાં જુતી નહીં, એવાને હાથી બખશ્યો, અને ભુખ આપી તો ભીક્ષા પણ આપી એવો તેકીરતાર છે. એમાં ફકીર ને શાહ બનાવવા બદલ વર્ણ વિપર્યય વાપરેલોછે.

શેયકના ઉસ્તાદ એરવદ શેહેરીઆરજી દાદાભાઇ ભરૂચા એરોાજ એક અચ્છો દ્રષ્ટાંત આપેછેઃ—

"ભુખ્યા ઉઠે છે ખાબથી સદા ખલક તમામ,
ભુખ્યું નથી સુવાડતો કોઈને તું દાદાર"

એમાં ખલક એટલે પૃથ્વિમા સમાયલાં તમામ આદમીઓ સમજ-વાના છે. વીલ્યમ વર્ડસ્વર્થ એક અચ્છો અલંકાર આપણી આગળ રજુ કરે છે:—

" Milton ! thou shouldst be living at this hour:
England hath need of thee, she is a fen
Of stagnant waters: &c."

એમાં કહે છે કે:—"એ મીલ્ટન ! આ વખતે તું જીવતો હોવો જોઇતો હતો: ઇંગલંડને તારી જરૂર છે· તેથી તે સ્થિર પાણીનો એક દલદલ થાને પાણથળ છે." એમાં ઇંગ્લંડને જરૂર છે, એટલે કે ઇંગ્લંડમાં વસતી પ્રજાને જરૂર છે એમ અલંકાર કહે છે. આસથી રાગની એક ઠુમરીમાં એ અલંકારનો ભેદી રસ આપ્યો છે:

"એ મન કાહેકુ ફીરે તું દ્વારેદ્વારે, કરમ લીખા સોઇ હોએ;
સીખનેહારો લીખ ચુકોરી, અદીક ન ઓછા હોએ."

કરમ લખનારાએ તો લખી ચુકયો, માટે રે મન ! તું શા માટે ભમ્યા કરે છે ? એમાં મન એટલે મનમાં સમાયલા વિચારોને માટે કહેલું છે, કે વિચારો જ્યાંથી ત્યાં ભટકયા નહીં કરવા જોઇએ. તેમજ એક દીપચંદી હોરીમાં એ રસની મજા લીધી છે.—

"સાચ મીતર કોઇ ના જગમે પ્રીત જગતકી જુઠી;
સસરેકી લેક ગુરાબકુ પુછું, નેહેર સો જો પુઠી."

એમાં જગતની પ્રીત જુઠી કહેલી છે, તે જગતમાં સમાયલા લોકોની પ્રીત જુઠી એમ સમજવાનું છે. પ્રેમાનંદ કવિ વળી નરસૈયાના રૂપમાં એ અલંકાર વાપરી ગયો છે.—

"મેહેતાને વહાલું હરિનું નામ, જોવા મળશે બાધું ગામ;
તમને ડોસો મળવાનું હેત, અમો નાતમાં થઇયે ફજેત.

\+ \+ \+

"સભા ન સમજી રૂતુપરણુની, રહ્યા મસ્તક ડોલીરે,
એક બિહામણો ઘોડારમાથી, બહુક નીકલ્યો બોલીરે"

એમાં બધું ગામ જોવા મલશે, એટલે ગામમાના બધાં લોકો. તેમજ સભા નહીં સમજી, એટલે સભામાં બીરાજેલા સભાસદો સમજવા.

(ઘ) એમાં કારણને બદલે અસર મુકવામા આવે છે, અથવા કૃતને બદલે તેના કર્તાને મુકી કાવ્યરસની સ્વાધીન બદલના આ આવે છે; જેમકે કહે છે કે:—

"લક્ષ્મી કહે મે નીત્ય નથી, કેની ન પુરી આસ;
કીતને સીંહાસન ચઢ ગયે, કીતને ગયે નીરાસ"

એમાં લક્ષ્મી પોતાની બડાઇ લઇ કહે છે કે, કેટલાને મેં રાજા

બનાવ્યા, અને કેટલાને તો મેં ફકીરી હાલતમાંજ મરવા દીધા. એની છેલ્લી લાઇનના બેઉ અર્ધા અર્ધા ભાગ વર્ણુ વિપર્યયના છે. વળી કહે છે કબીરદાસ, કેઃ—

"કબીરા તેરી ઝુંપડી ગલકટ્ટોકે પાસ;
કરેગા સો ભરેગા તું ક્યું હોય ઉદાસ ?"

એમાં મતલબ એવી છે કે કબીરનું ઘર કસાઇવાડામાં હતું, જેથી તે ગળાંકાટનારાને ગરીબ ગોસપંદો ઉપર છુરી ફેરવતાં જોઇ ઉદાસ થતો હતો, તે ઉપરથી લખેલું છે કે, જેવું કરશે તેવું તે ખાટશે પામશે. પણ અહીં કહેવાની મતલબ એવી છે કે, કસાઇવાડામાં કબીરનું ઘર બોલવાને બદલે વિપર્યય વર્ણુ વાપર્યો છે કે, "ગલકટ્ટોકે પાસ."

દયારામ કવિ કહે છે કે—

"વીશે વહ્યો પૂરોરે, હૈયામાં ન લાવ્યો હરી;
+ + +
ઘર ધંધામાં ઘેલો ફરે છે, ગાયા નહીં જગપાલ;
* * *
ઘરડો થયો ત્યારે ગતજ બાજી, ગાયા નહીં પરિબ્રહ્મ."

એમાં "હૈયામાં ન લાવ્યો હરી" એટલે કે હરીના કરેલા ઉપકારો તું એ સંભારીઆ નહીં—"ગાયા નહીં જગપાલ" એટલે કે પરમેશ્વરના ગુણો નહીં તે યાદ કર્યા—"ગાયા નહીં પરિબ્રહ્મ" એટલે કે ખોદાતાલાના કામોનું ભજન તેં નહીં કર્યું. એ પ્રમાણે કૃતાને બદલે કર્તા વાપર્યો છે.

નીચલો તુલસીદાસનો દુહો આ અલંકાર માટે સારો છેઃ—

"ન ધન રહે ન જોબન રહે, ન રહે ગામ ને ઠામ;
તુલસી જગમેં જશ રહે, કે કરદે કીસીકા કામ."

એમાં ધનવાન—જોબનવંતી—ગામનો ધણી—ઘરનો ધણી સૌ મરવાના, પણ માત્ર કિર્તિવંત જીવવાનો, એ મતલબ બીજા વર્ણુથી સમજાવી છે.

"રામ નામકી લૂટ હે, લૂટ શકે તો લૂટ;
અંતકાળ પસતાયગો, પ્રાણ જાયગો છૂટ."

એમાં ખોદાના નામની લૂટ લૂટી લેવા લખે છે, તે બીજા શબ્દોમાં ઇશ્વરભજન કરવા માટે લખે છે, તેથી એ વર્ણુવિપર્યય છે.

સમાતરંગ ઉપરથીઃ—

उदयतियदिभानुः पश्चिमेदिग्विभोगप्रचलतियदिहैमः शीततांयातिवाह्निः ।
विकसतियदिपद्मं पर्वतानां शिलाग्रेनचलतिखलुवाक्यं सज्जनानां कदाचित् ॥

અર્થ:—કદિ સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાંથી કાં નહીં ઉગે હિમાલય પર્વત કદાપિ ચાલતા કાં નહીં લાગે, આતશ છે તે હથ લગાડયે ને ટાડો કાં ન લાગે, તથા પર્વતના શીખર ઉપર કમળ ફુલ કાં નહીં ઉગે, તોપણ સત્ય પુરૂષોનું વાકય કદિ પણ ચલાયમાન થતું નથી. માટે સત્ય પુરૂષનાં વચનની અસર તેની તેજ રહે છે.

સ્કોટની રોકબીમાં આ અલંકારના નીચલા દાખલા ખાસ આવે છે:-

" Preach'd forth from hamlet, grange, and down
To curb the crosier and the crown, "

એમા *Crosier* શબ્દ છે તે પાદરીના દીક્ષા આપવાના ક્રોસને માટે આવેલો છે.

" If, in such mood, (as legends say,
And well believed that simple day,)"

એમાં " તે ભોળપો દિવસ " એ શબ્દ " વેહેમી જમાના " ને માટે મુકેલો છે.

" He bids thee think on Erin's bowl !
If any wrong the young O'Neale,
He bids thee think of Erin's steel. "

એમાં *Erin's bowl* શબ્દો આયર્લંડમાં રોકબીના લોકે સર રીચર્ડ પરોણા તરીકે જે મેહેમાનદારી ચાખેલી હતી, તેની કૃતઘ્નતાને માટે વાપરેલો છે. તેમજ *Erin's steel* શબ્દો આયરીશ ભાલાને માટે વાપરેલા છે.

૨૮મો. સત્યાસત્યદીપક:—જે બીના દેખાવમાં અસત્ય લાગે અથવા કદિ નહીંજ બને એવી લાગે, પણ ખરેખરી રીતે જોતાં તે સત્ય અને બનતા જેમ હોય, તેવા પ્રકારના અલંકારને સત્ય + અસત્ય + દીપક એવું નામ આપેલું છે; એટલે સત્ય છતાં અસત્ય દેખાય એવો કાવ્યનો રસ. એને અંગ્રેજીમાં *Paradox* અથવા *Hydrostatic Paradox* કહેછે. જેને ફારશીમાં "તમશીલ" કહેછે, યાને એક

બનાવ ચશમથી જોતાં બનવો મુશકેલ હોય, પણ અક્કલની આંખે જોતાં બનવા જોગ હોય તેનો અલંકાર. ફારશી ભાષામાં તેને માટે "એકરારે બુજેહ મગવર" તથા " શુ ઉકે ખેમાફ્ ઉસ શીકર ઉસ મુતલક" કરીનેબી કહેછે. તેમજ "મુબાલગે તબલીગ" પણ કહેવાવછે. એ અલંકાર વાપરવાથી કાવ્ય રસ ઘણું દીપે છે, અને તેના તરેહવાર પ્રકારના અભ્યાસ કરવા યોગ્ય દાખલાઓ જણાવવાની જરૂર છે. જેમકે:—

" આંખનમેં બસે જીભરેમેં બસે, હીયરમેં બસત નીશીદીન પ્યારો;
મનમેં બસે તનમેં બસે રસનામે બસે, અંગ અંગ બસત નંદવારો;
સુધીમેં બસે બુધીમેં બસે, ઉરમે બસત પ્રીય પ્રેમ દુલારો;
સુરશ્યામ વનહુંમેં વસત ઘરહુમેં બસત, સંગ જ્યાં જહાં જશન હોત ન્યારો."

એમાં પોતાનો પ્યારો નંદલાલ આંખ, જીભ, પેટ, વગેરેમાં વસતો જણાવવાની પ્રીયાએ વડાઈ લીધીછે, તે જોકે સાદી સમજે જોતાં બને નહીં તેવું અસત્ય લાગેછે, પણ અક્કલની નજરથી જોતાં તે ખરૂંજછે, કે તેણીના દિલમાં તે સારો સબોરોજ યાદ આવ્યા કરેછે, તેથી તે બધે ઠેકાણે વસતોજ છે.

મી. મનસુખ નીચે પ્રમાણે એક મુશકેલ બયાન લખી તે બનાવ અક્કલ અને આદતની રૂએ નહીં બની શકે તેવો જણાવી દાખલો આપેછે.

"મોહોતનો શરાબ અમે દીલ। અગર છે કડવો ને જાંનખાર,
પણ જુદાઈનાં દીનનું દુખડું છે તેથી બી જહ્રાકાર."

ખરી વાતતો એજ છે કે મોહોતની જુદાઈ જેવી જુદાઈજ નથી, પરંતુ તે સત્ય વાતને ના પાડી કવિ કહેછે કે, પોતાની પ્રિયા અથવા પોતાનાં પ્યારાંઓની જુદાઈના દીવસનું દુઃખ વિશેષ છે. એ ખરેખરી " તબલીગ " અથવા " મુબાલગે તબલીગ " છે. એ અલંકારથી ઉતરો " એગરાક" આવે છે, જેમાં વાત અસત્ય છતાં સત્ય દેખાય; જેમકે:—

" હવામાં વેરાએ, હોમાનાં પરમાંથી, લાશોની ભુકી, *
જો ખાએ તે તારા, હોટની લાલીથી, મુવેલાની હારકી."

આ બેતનો ભેદ મી. મનસુખ સમજાવે છે કે:—માશુકના હોટની

*આગલા વિદ્વાનો કહે છે કે, દુન્યામાં "હોમાય" નામનું એક પક્ષી હતું, તે આદમીઓના હાડકાં ખાઈનેજ જીવતું હતું. પરંતુ આજના વિદ્વાનો એ વાત નાપાડે છે, કે "હોમાય" એવું પક્ષી અલંકારીક હેવું જોઈએ, કેમકે આ પૃથ્વીમાં તેની ઉત્પત્તિજ જણાતી નથી.

લાલીનો ખવાસ એટલો તો ચમતકારિક છે કે, જો તે હોડની લાલી કોઇની નજરે પડેનો તે મરી જાય; અને મુરદાંના શરીરની એક હારકી પણ જો હોમાના ખાવામાં આવે, તો તેના શરિરમા તમામ કીમતી લાલ માણકો બંધાઇ જાય ! અને તે જયારે હવા ઉપર ઉડે ત્યારે તેની પાંખોના પરોમાંથી તે કીમતી માણકોનો ભુકો જમીન ઉપર પડે. આ ઠેકાણે માશુકના હોઠની લાલી–તથા આશકનું મરવુ–હોમા પક્ષીનું હાડકાંનું ખાવું–તેના પેટમાં લાલ માણકોનું બંધાઇ જવું–અને તેનું ઉડવું–ઉડતી વેળાએ લાલ ભુકીનું રેડાવું–એ સૌ ઇબારત મનોહર છે, પરંતુ તમામ વાત અસત્ય છે. એ પ્રમાણે એ " મુબાલગે એગરાક " છે.

" હું લાજનમેં મરી જાત હું, વાંતો છાંડત બાનન સબરસ: નંદકે ઢેટા નીર જાવા ગુણી, દુબર તીય જસોદાકે ગામ રાજ કરયાં ગોકુલમાંમ. "

એમાં જોકે લાજ લાગવાથી કાંઇ ખરેખર મરી જાતી નથી, પણ લાજ એટલી બધી તો લાગેછે કે, જાણે મરવા બરાબરજ છે, તેથી તેને સત્યદીપક કહેવું. મીઃ બેરામજી મલબારી "નીતિવિનોદ" માં જણાવેછે કેઃ—

" માનવ પેટે જેન્મ લઈ, જે જન ધરે ન જ્ઞાન,
આંખ છતે તે આંધળો, છે હેવાન સમાન. "

નરસિંહ મેહેતો—

" દેહ તારી નથી જોને જુગતે કરી, રાખતાં નવ રહે નિશ્ચે જાય. "

છરણુરામભટઃ—

" ઉદ્યમાર્થે અર્થે મૃત્યુ લોક આવિયો,
ભૂલમાં હું આ ભવાબ્ધિ મધ્ય ભટકિયો,
પાર ના જડ્યો હું દેખતોજ આંધળો,
ભૂલમાં ભમ્યો હું ચાલતોજ પાંગળો."

એમાં પણ "છતી આંખે આંધળો"—"દેહ તારી નથી"—"દેખતોજ આંધળો"—"ચાલતોજ પાંગળો," એ બધું નહીં બને એવું અસત્ય લાગેછે, પણ અક્કલની આંખે જોતાં સત્યજ છે.

" તુરકા મગર તો બચ્ચે હુરે જનાનીઆ;
કંદર જેહાંન પીરી ઓ દાયમ જવાંનીઆ."

યાનેકેઃ—ઓ તુરકી બચ્ચા ! કદાચ તું આકાશી દેવતાનું બચ્ચુ. હોવાથી જોકે આ દુન્યાંમાં તું બુડોછે, તોપણ તું હંમેશાનો નો.

જવાંત છે. એમાં પણ મોટા દરદો ઝટ સત્યાસત્યદીપકનો સહજમ ખ્યાલ આપશે.

" આ દુનીઆંમે આયકે, છોડ દે તું એંટ;
લેના હોય સો લેહીલે, ઉઠી જાત હે પેંડ."

માને આ દુન્યાને બજારનું રૂપ આપ્યું છે, તે ખરેખરી કાંઈ પેંડ અથવા બજાર નથી! વળી નેકીનો સોદો ખરીદવા કહે છે, તેવો કાંઈ સત્ય રીતે ખરેખર સોદો અથવા માલ વેચાનો નથી, છતાં અલંકારીક રીતે સત્ય વાત અસત્ય જણાય છે.

નિચલો દાખલો આપણા આ અલંકારને માટે અચ્છો છેઃ—

" પીઓ શરાબે જાંમ, પીઓ શરાબે જાંમ;
તનમાં થાય તકવો, દીલમાં આરાંમ.
જઈફ પીએ જુવાન થાય, જુવાંન પીએ થાય બાહદર;
હુંઠો પીએ દસ્ત લંબાવે, લંગડો ભાગે દાદર.
ઓરત પીએ મરદ બની જાય, મરદ પીએ નર શેરઃ
હદમાં પીએ ભલે ભલું, નહીં તો કાતેલ ઝેર."

ઉપલા દાખલાઓ પેહેલી નજરે જોતાં નહીં બને એવા અસત્ય છે, કે લંગડો દાદર શું ભાંગતો'તો, ને ઓરત તે મરદ શું બની જાતી તી, ને બુઢો હોય તે જુવાંન શું થઇ જાતો'તો, ને હુંઠો હાથ શું લંબાવતો તો! પણ શરાબની અસર અકલની આંખે જોતાં ખરેખરજ તેવી છે. વળી કવિ બાઈરને સર પીટર પારકર બેરોનેટના મરણ ઉપર જોડેલી મરસ્યામાં વધારે અસરકારક, અને જુદીજ રીતનો દ્રષ્ટાંત આપેલો નજરે પડે છેઃ—

" *A tomb is theirs on every page,*
An epitaph on every tongue.
The present hours, the future age,
For them bewail, to them belong."

એમાં પણ દરેક પાને પાને અને દરેક જીભલડીએ તે મરહુમની કબર તથા લેખ કર્યા બદલનો ઉલ્લેખ જણાવ્યો છે, તે સત્યાસત્યદીપક છે. અરદિસુર ન્યાએશ તથા હોરમજ યશતમાં એ અલંકારના દાખલાઓ સંખ્યાબંધ મળે છે.—

"આએત્ આહુરો મઝદાઓ રિપતમાઈ જરથુસ્ત્રાઈ,
મજ્જએઘમે ઈ.મ, રિપતમ - જરથુશ્ર,

યામ અરેદ્દીગ સૂરામ, અનાહિતાંમ,
પૈરેથ્રૂ-ફ્રાકાંગ, બઓપજયાંમ. "

યાનેકેઃ—અહૂરમજ્દે (એટલે પરમેશ્વરે) સપેતમાન જરથોસ્તને કહ્યું કે, ઓ સપેતમાન જરથોસ્ત ! મારી અરદ્દિસૂર (એવા નામની નદિ) જે નિર્મળ, બોહોળી વેહેતી, તંદરોસ્તી આપનારી, તેને તુ વખાણ. એમાં પણ સત્યદીપકના બે દાખલાઓ આપોઆપ પરખાઇ આવે છે. કાવ્યરસના અલંકાર સમજાવવાની સાથે સાથે, કાવ્યની ભાત ભાતની ખુબીઓના ગમત સાથ જ્ઞાન આપનારા દાખલાઓ ઉપરથી કાવ્યની બેઝન તરેહવાર આકારમાં ચાખવાની હોવાથી આપણે બીજા ઘણાંક દાખલા આપીશું, તો જોકે અલંકારો સમજવાને સાર તો એક બે દાખલા બસ છે, એમ હમો સારી પેઠે જાણીએ છે, પણ એક પંચ ઓર દો કાજ કરવામાં વાંચક વર્ગને લાભજ થશે. કાલાભાઇ નામના કલગીરવાળા ખ્યાલીએ જોડેલી લાવણીમાં કહે છેકેઃ—

" જીંદગી હોગી થોરી બંદગી કરો સાધુ સંતો,
દુન્યા હે દો દીનકી, મત ધન માલકું સેતો."

આતેશ નામનો ઉરદુ શાયર કહે છે કેઃ—

"તું ઓર હમ દોસ્ત થે એક જાન દો કાલેબ,
થા ગયેર સીવા આપને જો થા યાર હમીં થે,"

દીવાન નામનો ઉરદુ શાયર કહે છે કે—

"મૈંને દેખા દોસતો ઇસ ઇશ્કકે સારે ફરેબ!
રાત દીન જગતા રહા, જીતેજી મર રહે ગયે;
મૌતકો કરના કુબુલ, ઓર જહર ખાના ખુશ હુએ,
જો ફસા ઇસ ઇશ્કમે, વ્હો લાખો દુઃખ સહે ગયે."

બીજો શાયરઃ—

"આરસીમે' અકશ અપનાં દેખ કર લાએ ગરૂર,
ચાર દીનકી જીંદગીમે ખુદનુમાઇ કર ગએ."

એક ઇશ્વરભક્તો કહે છે —

" મેં જાણ્યું હરિ દૂર હય, હરિ હય હ્રદયા માંહે;
આડી ત્રાટી કપટકી, તાસે દીસત નાંહે. "

આપણા દીલમાંજ ખોદા વસે છે, એ જોકે જડમતવાળીને અસત્ય લાગે, પણ આત્મજ્ઞાનીને તે સત્ય છે, અને કપટની તટ્ટી આડી ભરી લીધેલી એ કાંઇ ખરેખર નથી, પરંતુ એ અલંકારીજ મળ છે.

સુંદરદાસનું એક પદ.

" परब्रह्म है परब्रह्म है। परब्रह्म अमिति- अपार रे ॥
नहिं जगत है नाहिं जगत है। नहिं जगत सकल असार रे॥
नहिं पिंड नाहिं ब्रह्मांड है। नहिं स्वर्ग मृत्यु पताल रे ॥
नहिं आदि है नहिं अंत है । नहिं मध्य माया जाल रे॥
नहिं जनम है नाहिं मरन है। नहिं काल करम सुभाव रे ॥
जीव नहिं जम दूत नाहिं। अनुस्यूत सुंदर गाव रे ॥ "

ઉપલા બધા દાખલા અભ્યાસ કરવા લાયક છે, અને સુંનદા કવિઓ અને શાયરોના ચુંનદા વીણી કાઢેલાં જવાહીરો પણ તેજ છે. મોટા કાલા હરફો ઉપર લગાર ચિત્ત આપતાંજ અલંકારની સમજ પડી જશે. મોટો ફારશી શાયર ફીરદોશી શાહનામા મધે પહેલવાન જાલેજરનું દાશતાંન કરતાં ઠેકઠેકાણે એ અલંકાર ઉપર ગમત લીએ છે:—

" ચુનાં શાદ શોહજા સુખન પહેલવાંન,
કે બા પીર શર શુદ બ નોએજવાંન.
*   *   *   *
કે બે જાંન શુદેહ બાઝ યાબદ રવાંન,
વયા પીર શર મર્દ ગરદદ જવાંન.
*   *   *   *
કે ગેતી સેપજ અસ્તો બર રાએ નઓ,
કોહન શુદ યકે દીગર આરંદ નઓ. "

અર્થઃ—જ્યારે તે ખબર શામેસ્વારને થઇ ત્યારે તે પહેલવાંન એટલોતો ખુશાલીમાં આવી ગયો, કે તે પોતાનાં બુઢાં અને નાજુક શર સાથનો હતો તે જુવાંન થાઈ ગયો...... મરણ પામેલો મરદ પાછો જીવતો થયો, અને જાંણે બુઢાં શરવાલો શખશ નોજવાંન થાઇ ગયો ......કારણ કે આ દુન્યાં ત્રણ પાંચ દહાડાની છે, અને વિચાર તથા અદેશા ઉપર ચાલનારી છે, અને વળી જ્યારે એક આદમી જુનો થાએ છે, કે તુર્ત બીજો નવો લાવી મુંકે છે.

એમાં પણ કાલા હરફો સત્યાસત્યદીપકનો બરાબર ખ્યાલ આપશે. આ અલંકાર હાલના કવિઓમાં નવાં નવાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપે વપરાતો બીલકુલ જણાતો નથી, કારણકે તેઓ તેને નવાં રૂપમાં વાપરીજ જાંણતા નથી. પાછલા કવિઓના વિચારો ઉછીના લઇ તેને જૂદા ખોળોમાં

ગોઠવવાનુંજ માત્ર તેઓ શીખ્યા છે, એમ કહેનો ચાલે આવા અસત્યા-
સત્યાસંકાર તેઓથી વારંવાર વપરાવાની ઉમેદ રહી નથી.

હવે આપણે એક વધારે દાખલો આપીશું.

"અરે ગીરધારી મત બાંસરી બજાએરે, ઈસ્યા બનસીમે મેરા પરાણ બસત હે."

એમાં પણ વાંસલીમાં એક આદમીનો પ્રાણ કેમ વસે ? તેથી તે અસત્ય લાગેછે ખરૂં, પણ ખરેખરજ ગોવા કાહાનની વાંસલીમાંતો ગોપીઓનો પ્રાણજ વસતો હતો. ચતરાબકાવલી નાટકમાં એક ગજ આ અલંકાર અચ્છી રીતે વાપરેલો છે:—

" આતીશે ઇશ્ક વો હુએ જીમમે સમન્દર જલ જાએ,
એક શરર જાએ જો પથ્થરમેંતો પથ્થર જલ જાએ.
પરે પરવાનાં હુએ ક્યા શમેરૂખે જાનાપર,
ગર ફરીશ્તાભી કોઇ આએતો શેહરપર જલજાએ."

એમાં ઇશ્કના આતશનુ બળ એટલું બધુ જણાવ્યું છે કે, તેમાં સમુદ્ર કે પથ્થરના પાહાડો પણ બળીને ખાખ થઇ જાય છે. ખરેખર બળી જતા નથી, પણ અલંકારરૂપે ગોવા તેઓ બળી જાય છે.

"રામ ઝરૂખે બેઠકે, સબકા મુજરા લેત;
જેસી જીનકી ચાકરી, તેસા તીનકું દેત."

એક બેઠા કોઈ જરૂખામાં પણ બેઠો નથી, મુજરો પણ લેતો નથી, કોઇની પાસે ચાકરી પણ કરાવતો નથી, અને તેની મજુરી પણ આપતો નથી; એમ છતાં તે અસત્ય વાત સત્યજ છે. કરો તેવું પામો, એટલું વેણ એ અલંકારને સિદ્ધિ આપેછે.

રાજા ભર્તૃહરિ કહે છેકે:—

यदाकिंचित्ज्ञोहंद्विपइवमदांधः
समभवंतदासर्वज्ञोस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मन. ।
यदाकींचीत्किंचिद्बुधजनसकाशादवगतं
तदा मूर्खो स्मीतिज्वरइवमदोमेव्यपगतः॥

અર્થ:—ભર્તૃહરિ કહે છે કે, જ્યારે હું થોડું જાણતો હતો, ત્યારે હાથીની પેઠે મદાંધ થતો હતો, અને સર્વજ્ઞ છું એમ મારૂં મન ગર્વિષ્ટ થતું હતું; પણ જ્યારે મેં પંડિતોની પાસેથી થોડું થોડુ વધારે જાણવા માંડ્યુ, ત્યારે હું મૂર્ખ છું એમ મને ભાસ્યુ, ને જ્વરની પેઠે મારો

મદ જતો રહ્યો.

આ વાત અસત્ય લાગે છે ખરી, પણ સત્ય વાત એજ છે.

બીજ આ.તનું નિચલું પદ આખું એ અલંકારનું સ્વરૂપ સાક્ષાત બતાવી આપે છેઃ—

" દોડી ઘડીકી સાંસ કરે મન લાખ બરસકી આસ,
તનકે ધૃહકો નહીં ભરોસો, પલમે હોવે નાશ,
તબજિ નીલયકો બાધન જૈસે જીવન અગનીત માસ,
કુંદન કંચન બઢતી દેખત રહેત મગન તું ખાસ,
કોડીભી નહી સંગ ચલે જબ છોડ ચલેગો બાસ."

સત્યાસત્યદિપકનો આ દાખલો, તેની સેહેલ સમજણ ઉપરથી સમજાઇ જશે.

૨૯ મો સમયોની અલંકાર:—યાને એકજ યોનીમાંથી ઉત્પન્ન થયલા શબ્દોવાળો અલંકાર; જેને ફારશીમાં સીફતે એસ્તકાક કહેછે. જ્યારે બે અથવા વધારે શબ્દો એકજ ધાતુ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયલા એક કાવ્યમાં વાપરવામાં આવે ત્યારે એ અલંકાર થાય છે.

" સજ્જનસે દુર્જન ભલે કે પરનિંદા કરત;
દુર્જનકું ઉધારત હએ, આપે નરક પડત."

એમા ખરેખરજ જાણે નિંદા કરનાર એક માણુસને ઉધાર આપીને પોતે નર્કમાં પડતો હોયની, તેવો ખ્યાલ આપ્યો છે. પણ જન ધાતુ ઉપરથી વપરાયલા કાળા શબ્દો છે, તે અલંકારના છે.

" પર ઉપકારી કર્મકારી કષ્ટ નષ્ટકારી,
કહી નરનારી ધારી ધારી જોશ ધામને;
મોટું એણે કીધું કામ માટે દેશે મોટું માન,
મોટા મોટા મહીપતિ મહીપત રામને."

એમાં કૃ = કરવું ધાતુ ઉપરથી કાળા દરફો વપરાયા છે. એ અલંકાર કવિ દલપતરામે રા. સા. મહિપતરામ વીશે કરેલી સ્તુતિમાં વાપર્યો છે. સેનાઇ ઉપરથીઃ—

" દાદ દક શીરે ઇન જેહાન હમેરા, જેઝ ફતામશ નદાદ ફાતમેરા."

યાને ખોદાતાલાએ આ જેહાંનનું દુધ (સુખ) સર્વને બક્ષેલું છે, પણ ફાતમાને તો તેણે દુધથી કેવળ અલગ રાખી હતી, યાને અડનાવી હતી. એમા ફતામ એટલે છોકરાંને અડનાવવું થાય છે, અને એ શબ્દ ફાતમેના ધાતુનોજ છે. એ ફાતમા તે અલીની

બાપડી અને મહમદ પેગંબર સાહેબની બેટી હતી. ફતમ = કાપવું ઉપરથી ફાતમાછે. તેણીનું અસલ નામનો ઝોહરહે હતું, પણ પેગંબરે એકવાર કહ્યું કે તેણી મારા શરિરનો એક ભાગ છે, અને હવે તેણી મારા શરિરથી છુટી પડી તેથી તેને ફાતમે કહી છે. અર્થાત તેણી કયામતને દિવસે શીહાપંથીઓને બીજાઓથી જુદી પાડશે.

સ્વદેશ ભક્તિ કાજ તું દેશાટણ કર આજ;
તું દેશાભિમાન રહી, વફાદાર હિંદરાજ.

એમાં દેશ મુળ શબ્દ ઉપરથી વપરાયલા શબ્દો આવેલા છે.

" બંધેકું બંધા મીલે છોડે કોન ઉપાવ;
સેવા કર નિરબંધકી, જો પલકે દીયે છુડાય."

એમાં પહેલો બાધ બતાવે છે કે, જે સંસાર જાળમાં બંધાયલો હોય, તે તેવાજ એક બંધાયલાને મળે તો તેઓને છોડાવવાનો ઉપાય શું ? પછી કહે છેકે જે સંસારી જાળમાં નહીં બંધાયલો હોય,-એવા ગુરુની ચાકરી કરે તો એક પળમાં છુટી શકે. એમાં કાળા હરફો વ. ચોાસંકાર પણ બતાવે છે, તેમજ " બંધ " મુળ ઉપરથી કાળા હરફો પણ બનેલા છે, તેથી સમયોનીના છે.

વળી ખાકાંની દાખલો આપે છેકેઃ—

" ચંદ ગુઇ કે એ વસલશ એશકીબ;
મન શકીબમ દેલો જાન નશકીબદ."

કયાં લગી તમો કહેશો કે, પ્યારી માશુકને મળવાને હું ધોબીશ. હુ તો સબુરી પકડીશ, પણ મારૂં દિલ અને જાન નથી રાહ જોયા કરવાનું. એમાં કાળા હરફો એકજ ધાતુ ઉપરથી છે. કહે છે કેઃ—

" કળજુગ સમાન કોઈ જુગ નહીં, જો જપે શ્રીરામ લોલાય;
બીજા જુગે મુશકીલ મળે, કળજુગમાં મળે જલ્દ આય."

સત્ય-ત્રેતા- અને દ્વાપર જેવા સારાજ યુગોમાં હજારો વર્ષ તપ કરતાં ખોદાતાલા મળવો મુશકેલ હતો. જ્યારે ખરાબમાં ખરાબ કળજુગમાંતો થોડોજ વખત ખુદાને યાદ કરો તો તે મળે એવી અસત્ય દેખાતી ચીજ સત્ય ઠરેલી છે. પણ જુગ મુળ શબ્દ ઉપરથી કળજુગ વપરાઇ અલંકાર પણ જણાવે છે.

પણ જો એકજ ધાતુ ઉપરથી નીકળેલા શબ્દો વપરાવા, સાથે અર્થ જો જુદો થતો હોય, તો તેને " શબે એસ્તકાક " કહેછે. જેમકે, કાદેર કહે છે કેઃ—

"બેગુઝાર તા બચારે મઓખાને બેગુઝરીમ:
હજ બેહર જોરેએ હમે મોહતાજે આન દરીમ."

એમાં ગુઝાર એટલે હમોને જવા દે એવો અર્થ થાય, અને ગુઝરીમ =હમો જઈએ એવો અર્થ થાય, તો જોકે બેઉ શબ્દો ગુઝશતન=પસાર થવું ઉપરથી છે, છતાં અર્થ જુદા છે.

" મોટાં વનોમાં ધુળ કોટ થાએ, પક્ષી પશૂઓ ધસડાઈ જાએ,
સમુદ્ર મોજા ગગને ચઢાવે, ઘઘ ઘઘો મસ્તજ ગ્રાજ ગાએ.
રે તે પ્રમાણે સ્મૃતિ વાયુ વાએ, ઉળાઈ જાગે દિલ ના સમાએ.
સંકલ્પ સંતાપ વિકલ્પ હાકે મારી ઉછાળા જિવ ચાંપિનાંખે."(ન.ક.)

એમાં કલ્પવું ધાતુ ઉપરથી કાળા હરફો બનેલા છે.

અનવરી સાયર એક દાખલો આપેછે કેઃ—

" ગર બેતરસી ઝે તાફતે દોઝખ; અઝ રેહે તાઅતે ખુદાઇ મતાબ."
જો તમે દોઝખના આતશથી બીહો, તો ભક્તિ ભાવનો રસ્તો ના છોડો!

એમાં તાફત=ગરમી, અને તાબ=તજી દેવું થાય છે, તો જોકે બે શબ્દો તાફતન=પાછા ફરવું ઉપરથી છે.

" તેજ હકીમ તે ખરો જે હીકમતો કરે હર પલે,
બોલે સખુનો મોહોકંમ, તદબીરના હોકમ તલે."

મી. મંનસુખે આ બેત વાપરેલો છે. એમાં હકીમ-હીકમત-મોહોકમ-અને હોકમ-એ શબ્દો સમયોની છે, કેમકે હુકમ શબ્દના મુળ માંથી તે નિકળેલા છે.

૧૨

"My verse your virtues rare, shall eternize,
And in the heavens write your glorious name,
Where, when as Death shall all the world subdue,
Our love shall live, and later life renew."

Edmund Spenser.

એક ચિતારો, પોતાનો, ધારેલો, ચિતાર, યા, ચિત્ર,, લુગડાં, કે કાગળ ઉપર ચીતારે છે, ત્યારે આપણો કવિ ચિતારો કાવ્યનું ચિત્ર પોતાના મગજની સપાટી ઉપર ચિતારે છે. એક કવિ પોતાની કલમને, એક ચિતારો પોતાની પીછીને, અને એક નકાશ પોતાની નરેણીને પોતાના હાંથ ઉપર ચલાવવાને છુટ ધરાવે છે. વ્યાકરણાદિ જે જુલો એક વિદ્યાભ્યાસી યા એક શિષ્ય કરે, અને જે ભુલને માટે તે બેવકુફ ઠરી શ્રાસન સેવે,

તેવીજ જુસ્સો આપણો કવિ કરશે તો મુર્ખ ગણાવાને બદલે ડહાપણ વાળો કરેછે. કેમકે કાવ્ય એ કાંઈ વ્યાકરણ કે ભાષાના કાયદા નથી, પણ એ તો ખુદરત છે. આ કેવો ઇનશાફ ? ખરેખર તો એ ગેર ઇનશાફ નહીં, પણ ઇનશાફ છે. સાધારણ માણુસ જે ભુલ કરે, તે ભુલ એક ચાલાક ભેજું જો કરે તો તે માહ્દત થઈ પડેછે; અને જે કાયદા સામાન્ય પ્રજાએ જાળવવાના તે ભાષા-કાયદાથી એક વિદ્વાન મહરથ તેવા કાયદાનું ઉલંઘન કરી શકે છે. આપણે કાવ્ય રસ સારૂ અલંકાર રસ હાલમાં પીજીએ છીએ તેનું જાણવું એ, કે સાધારણ ગદ્યના લખાણોમાં એ અલંકારો વાપરવા બહુજ કાંઈ સારા નથી, પરંતુ પદ્યમાં તો "કાવ્ય રસની લેજત, ચમક, અને ખુશીનો સારૂ અલંકારો વાપરવાની મજા છે. અલંકારો તો કાવ્યનેજ માટે ગોયા જન્મેલા છે. ઘરેણું ઓરતનેજ શોભે, મરદને તો તે બાયલું લાગે, તેમ અલંકાર રૂપી ઘરેણું કાવ્ય બાઇને વધારે શોભે છે, અને ગદ્યજીને વારવાર શોભતા નથી. કેટલાક "કાકડી" પછી " લાકડી'", અને " કાલ " પછી " તાલ'", એવા બે અનુપ્રાસિક શબ્દો બે લીટીને છેડે આવ્યા, કે તેને કાવ્ય સમજે છે ! તેવાઓને કવિતા શી ચીજ છે, અને કાવ્ય એ કેવું પવિત્ર પુરાણ છે, તેનો ખ્યાલ આપવા સારૂજ આ વિષયમાં તે કાવ્યનો બોહોળો દરિયાવ દેખાડવામાં આવ્યો છે, કે તે જોતાંની સાથેજ તેવાઓની ખાત્રી થાય કે કાવ્ય રચના તે કાંઈ કુલ્લીમાંનો ગોળ નથી.

૩૦ મો, શ્લેષાલંકાર:—માત્ર શબ્દોનીજ ઉપર રસ લેવાનો, રમુજ મેળવવાનો, અને રમત કરવાનો આ અલંકાર છે; જેમાં એક શબ્દના વિવિધ અર્થો થાય છે, અને તે વિલક્ષણ અને હસવા જેમ જણાય છે. એ અલંકાર એટલો તો મીઠો છે, કે એના ઘણાંક દાખલાઓ જાણવા પછી તેના જુદી જુદી તરેહના ઉપયોગ કરતાં સેહેલથી આવડશે. પરંતુ તે કામ ખરા કવિનું, તરંગી ભેજાંનું, અને લહેરી મગજનુંજ છે. એ અલંકારને અંગ્રેજીમાં *Paronomasia* અથવા તો ટુંકમાં *Pun* કહે છે. અને ફારશી ભાષામાં તો તેને ".મઝેહ " કરીને કહેછે. તેમજ ભઝલેહ અથવા ચાહે કરીનેબી કહે છે. અને ને પ્રમાણે શબ્દ ઉપર રમવાને " મઝેહ ગોફતન "— " બઝલેહ કરદન "! અથવા "ચાહ્ક ઝદન" કહે છે-અને ચીસ્તાનના ઉખાણામાં તેને " તજનીસ " કહે છે. જેમકે:—શાહજેહાંનની દરબારમાં એક દિવસે એક ઘરાંની શાહજાદા સાથે શેતરંજની રમત રમાઈ. શરત એવી થઈ,

કે જે હારે તેણે પોતાની એક રાણીને હારી જવી. બાજી એવી આવી લાગી, કે, શાહજેહાંનને માત થવા જેવું લાગ્યું, તેથી પોતાની ૩ બેગમો નામે જેહાંનબેગમ, હૈયાતબેગમ, અને ફનાબેગમ આગળ પેહેલે પુછવા ગયો. ત્યારે પાદશાહ પેહેલાં જેહાંનબેગમની આગળ જઇ હકીકત કહેવા લાગ્યો. જેહાંનબેગમે કહ્યું:—

" તુ પાદ્શાહે જેહાંની, ઓ જેહાંન ઞે દસ્ત મદેહ,
કે પાદશાહે જેહાંનરા, જેહાંન બકાર આયદ. "

યાને કે:—તું જેહાંનનો બાદશાહ છે, વાસ્તે જેહાંનને તું તારા હાથમાંથી નાં આપ, સમજ કે જેહાંનના પાદશાહને જેહાંન કામ લાગવાની છે.

આ ઉપરથી પાદશાહ હૈયાતબેગમ આગળ ગયો, ત્યારે તેણીએ કહ્યું:—

" જેહાં ખુશ અસ્ત વ લીકન હૈયાત મી બાયદ,
અગર હૈયાત નબાશદ જેહાંન ચે કારઆયદ ? "

યાને કે:—જેહાંન ખુશ છે ખરી, પરંતુ હૈયાતનીબી જરૂર છે, કારણ કે જો હૈયાત નહીં હોય, તો જેહાંન શું કામ આવવાની છે ?

આ ઉપરથી પાદશાહ ફનાબેગમ આગળ ગયો, ત્યારે તેણીએ કહ્યું:—

"જેહાંનો હૈયાતો હમે ખીવફ્રાસ્ત,
ફનારા નેગેહદાર આખર ફનાસ્ત. "

યાને કે:—જેહાંન અને હૈયાત એ બેઉ આખરે તો બેવફા નીકલવાના છે, વાસ્તે ફનાને જાળવ, કારણ કે આખરે તો ફનાજ છે.

આખરે પાદશાહ પોતાની સર્વથી વાહલી બેગમ નામે દીલઆરામ આગળ ગયો, તેણીએ પેહેલાં તો તે રમત જોવા માંગી. તેણે બાજી જોઇને નક્કી કર્યું કે હું જે રીત બતાવીશ, તેથી શાહજેહાંન જીતશે. તેથી તે બોલી કે, " શાહા ! દુ રૂખ બેદેહ, વ દેલારાંમરા મદેહ-પીલો પ્યાદે પેશ કુન વ અસ્પે કીસ્તો માત. " યાને = ઓ શાહ ! બંન્ને હાથી આપી દે, પણ દીલારામને નાં આપ, હાથી (અહીં ઉંટ સમજવું) અને મોહરાંને આગળ કર, અને ઘોડાની કીસ્તથી માત કર! તેમ કરતાં પાદશાહ જીત્યો, ને દીલારામ ઉપર બહુ ચાહ વધ્યો.

.•. એમાં જેહાંન—હૈયાત—અને ફના શબ્દો ઉપર શાયરે

પોતાની બાજી રમ્યા કરેલી છે, અને એજ શબ્દો ઉપર શ્લેષ આવવાથી કાવ્યમાં રસ છે, બાનામાં લેઝત છે, અને રચનામાં કાશીન જોવામાં આવે છે. આ દાખલો દ્વિઆર્થાલંકારમાં મુકવાને વધારે લાયકછે.

પ્રેમાનંદ કવિ નિચલાં પ્રેમ પ્રકરણમાં શ્લેષાલંકાર શોભાવે છે તે જુઓ:—

" તે વેળા મુળરૂપ મહારાજે ધરિયું,
અસુર-ધામનું સર્વ તીમીર હરિયું;
તમાલ ઉપર જેમ વિંટાય વેલી,
તેમ કંથ—કંઠે વળગી હર્ષ ઘેલી. "

જે પ્રમાણે પાંદડાં ઉપર વેલો વિંટલાય છે, તે પ્રમાણે પેલી પ્રિયા, કંથ એટલે સ્વામીની કંઠે એટલે ગળે, ખુશાળીમાં ઘેલી થઈ વળગી. એમાં કંથ—કંઠે શબ્દ ઉપર શ્લેષ છે. પેહેલા કંથનો અર્થ સ્વામી થાય છે, ને બીજા કંઠનો અર્થ ગળું થાય છે. હવે કેટલાકોની એવી ખોટી સમજ થયલી છે, કે શ્લેષાલંકારમાંતો હરહંમેશ દ્વિઅર્થ આવવા જોઈએ, અને તે પ્રમાણે કંથ-કંઠેમાં તો દ્વિઅર્થી કાંઈ નથી. તે લોકોને માટે જાણવું અવશ્યનું છે, કે શ્લેષાલંકાર અને દ્વિઅર્થી અલંકાર એ કેવળ જુદા જુદા અલંકાર છે, તો જોકે તે એક જેવા લાગે છે, પરંતુ સાહિત્યના કાનુન મુજબ શ્લેષાલંકારમાં તો માત્ર શબ્દ ઉપર શ્લેષ યાને *Pun* આવવાની જરૂર છે, પછી તે આપોઆપ દ્વિઅર્થી દેખાય છે. જેમકે ફીરદોશી તુશીએ શાહનામાની અંદર રોદાબેનું દાસ્તાન લખતાં એ અલંકાર તેજ પ્રમાણે વાપરેલો છે:—

" હમી ગોફ્ત રોદાબેરા રોદે ખુન,
બેરેજમ બરોએ જમીન ખુદ કનુન.
** ** **
નમાનદ બરો બૂમ ને માંમો બાબ,
શવદ પસ્ત રોદાબએ રોદ આબ."

અર્થ—અને એમ કેહતો હતો કે રોદાબેને લોહીની રોદ કરૂં, યાને લોહીની નદિ કરૂં, અને જમીનના મોંહ ઉપર એનું લોહી ફું હમણાં પોતેજ રેડું છું * * * * * * તે વેળાએ નહીં રહે આંએ વતન, અને નહિ રહે મા કે બાપ, કે જે વેળાએ રોદાબે જેવું ફરજંદ નિચે પડીને રોદઆબ યાને પાણીની નદિની મીશાલે થાય. એ પ્રમાણે મેહેરાબ પેહેલવાનને શ્લેષાલંકારનું ભાષણ કરતો ચિતારેલો છે.

તેજ પ્રમાણે રૂસ્તમ પેહેલવાનના દાસતાનમાં શીરદોશી શાયર કહે છે કેઃ—

" બે ગોફતા બેરસ્તમ ગમ આમદ બસર,
નેહાદંદ રસ્તમસ નાંમે પેસર. "

અર્થઃ—ત્યારે તેણીએ સર્વ લોકોમાં કહ્યું કે "બેરસ્તમ" યાને હું છુટી. અને મારા દિલ ઉપર જે ગમ હતો તે દુર થયો, (એટલે કે ગમ અને ધારતી મારા દિલમાંથી નીકળી ગઈ,) તેજ વખતે તે છોકરાનું નામ પણ ધંધાંણી દાખલ "રસ્તમ" કરીને રાખ્યું, કારણ કે તેની માદર પોતાના દિકરાને દેખીને બોલી કે "બે રસ્તમ" યાને હું હમેલથી હેરાન હતી તે છુટી. એમાં પણ બે **રસ્તમ** શબ્દ ઉપર શ્લેશ આવ્યો છે.

" સબી ભુમી ગોપાલકી, યામે અટક કહા;
જાકે મનમે અટક હએ, વોહી અટક રહા. "

યાને બધીજ ભૂમી ઇશ્વરની સરજેલી છે, તેમાં અટક નદિ પણ આવેલી છે; હવે જેના મનમાં ખટકો હશે તેજ ત્યાં અટકી રહેશે. ૧ સો અટક =અટક નામની નદિ. ૨ જો અટક =ખટકો. ૩ જો અટક રહા=અટકી રહ્યો. એ પ્રમાણે અટક ઉપર શ્લેષાલંકાર છે. એક શાયર લખે છે કેઃ—

" નવેસ્તે દીદમ અંદર બાદ બેઝન;
હમેશે મર્દ આંકેલ બાદ બેઝન. "

યાનેઃ—એક પંખાની અંદર મેં એવું લખાણ જોયું, કે "અએ અકલમંદ મરદ ! હંમેશાં તું વગર ઓરતનો રેહજે ! " એમાં પેહેલા બાદ નો અર્થ પવન ખાવાનો પંખો થાય, ને બીજા બાદ નો અર્થ રહેજે, થાજે, હોજે, ઇત્યાદિ ક્રિયાપદ થાય છે.

શ્લેશ બે રીતના છે, અભંગ શ્લેષ અને સભંગ શ્લેષ. જ્યાં અનેક અર્થનો, બોધક વાકયમાં, અર્થ ભેદને સારૂ પદનો ભંગ કરવો પડતો નથી ત્યાં **અભંગ** યાને નહીં ભાંગેલો. અને જ્યાં પદ ભંગ કરવો પડે ત્યાં **સભંગ** યાને ભાંગવો પડેલો.

દોહરો

ફુંકે શંખ પણ નવ કંઈ, ઉતરે તેનો નાદ (અભંગ)
કરનાટકમાં કવિ ઘણા મંત્ર જંત્રના વાદ (સભંગ)

ટીકાઃ—પેલો માણસ શંખ ફુંકે છે, પણ તેનો અવાજ ઉતરતો નથી. યાને તેનાથી શંખ વગડાતો નથી. એ એક અર્થ. બીજો

અર્થ એ છે કે, તેણે શંખ ફુંક્યો, યાને તે પોતાના કામમાં પાર ન પડ્યો, તેણે હાથ ધોયા અને દીવાળું ફુંક્યું. તે દીવાળ્યો થયો તોપણ તેનો મરડાટ ઉતરતો નથી.

ટીકાઃ—કરનાટક દેશમાં કવિઓ અને મંત્ર જંત્રના વાદ ઘણા હોય છે, એ એક અર્થ. બીજો અર્થઃ—ઓ કવિ ! તું નાટકમાં મંત્ર જંત્રના વાદ ઘણાં કરજે હો !

" કળ આવેથી કળિ ગયો, તીરે પામ્યો મોત " (અભંગ)

એમાં ચાલતાં ચાલતાં કળ યાને કાદવ આવ્યો તેમાં પગ મુકાયાથી કળી પડ્યો, યાને ટાઢો થઇ ગયાથી, તીરે યાને કીનારા ઉપરજ મરી ગયો, એ એક અર્થ. બીજોઃ—તીર લાગવાથી તેને શરિરમાં કળ આવી ગઇ, અને તેથી અમળાઇને ટાઢો થઇ ગયો, અને મરણ પામ્યો.

" જલજ હંસ ધર્મથિ વળી, તેજસ્વી સહુ સોય. "

એમાં જલજ યાને કમળ, હંસ ધર્મથી યાને સુરજના પ્રકાશથી તેજસ્વી થાય છે. એ ૧ લો અર્થ. બીજો અર્થઃ—જળજ યાને શંખ, યાને ધર્મ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે વગાડ્યાથી તેજસ્વી શોભે છે. તેમજ વળી હંસ યાને જીવ અથવા આત્મા છે તે ધર્મથી યાને સારી રીતે ચાલ્યાથી તેજસ્વી રહે છે.

એક બીજો શાયર આ અલંકારને નિચે પ્રમાણે રજુ કરે છે.

" ગેરાગમ . બુઅદ ચું ગેરાગમ તુંઇ;
ગેરાગમ તુ બાશી ગેરાગમ બુઅદ. "

અર્થઃ—તુંજ જ્યારે મારો ગેરાગ છે, ત્યારે મને ગમ શાનો હોય ! જ્યારે તું મારો ગેરાગ થાય, ત્યારે મને ગમ શાનો થાય ! એમાં " ગેરાગમ " શબ્દ ઉપર શ્લેષ આવેલો છે, ગેરાગ+મ =એટલે મારો ગેરાગ; અને ગેરા+ગમ=એટલે ગમ શાનો ! એવા અર્થ એકજ શબ્દના થવાથી શ્લેષાલંકાર શોભ્યો છે. ઉરદુ રેખતામાં શાયર મહબ લખેછે કેઃ—

" તુર્શર તમને દીઈ કયા કયા કરવી કરવી ગાલીઆં,
હમને જું શેહદો શકર કીસ કસ મજેસે ખા લીઆ."

અર્થઃ—તમોએ તમારો સ્વભાવ ખાટો કરીને, ઓ પ્યારી ! કેવી કડવી કડવી ગાલો મને દીધી ! પરંતુ હમે તો તે ગાલોને મીઠાં મધ અને શાકરની મીશાલે મજા લઇલઇને ખાધી! ગાલ ખાવી એ રૂઢી વાક્યના ખાવા શબ્દ ઉપર શ્લેષાલંકારનો રસ લીધો છે.

ગાલ ખાવી એટલા ઉપર ઘણી લેઝત આપે છે, તે જુઓ દુરબીનનાં ગજલસ્તાંનમાં નીચે મુજબ છેઃ—

"જબ શકર લબને લબ અપનેસે સુનાઇ ગાલી,
મુજ મીઠી લગી ખુશ હોકે મેં ખાઇ ગાલી,
ક્યા હલાવત થી તેરી ગાલીમેં અલ્લાહ અલ્લાહ,
કંદ મીસરીસે મગર થી ઇઅહ બનાઇ ગાલી.
છેર કર તેરે તંઈ આપસે હમ ખાએ હુએ,
આશકોકુ તેરે હએ દુદ મલાઇ ગાલી.
તુર્શરૂ હોકે શકરલબ જો મુજે દેતા હએ,
વસ્ફ રખતી હએ ખટાઇમેં મઠાઇ ગાલી.
હે રજા તેરી જબાં ઇઅહતો નીપટ શીરો શકર,
ઇઅહ નઈ તરેહકી અબ તુને બનાઈ ગાલી."

અર્થઃ—જ્યારે તે શાકરના જેવા હોઠવાળી માશુકે મને ગાલ સંભળાવી, ત્યારે તે મને એવી તો મીઠી લાગી, કે મેં ખુશ થઇને તે ગાલો ખાધી. અરે ખોદા ! ખોદા ! તારી ગાલોમાં કેવો મીઠાશ હતો, કે જાંણે શાકર અને કંદથી એ ગાલો રાંધેલી હતી ! દુધથી મેળવેલી જે ગાલો તું તારા આશકોને આપે છે, તે તુંને છોડીને હમે પોતાની મેળે ખાઇ જઇએછે. મારી શાકરના હોઠવાળી માશુક, ખાતું મોં કરીને મને જે ગાલો આપે છે, તે એવી ખાતી મીઠી રાંધેલી ગાલોમાંથી સ્વાદ રહે છે. ઓ રજા ! તારી જીભાન તો બરાબર દુધ અને શાકરના જેવી છે, તેં વળી આ નવી તરેહની ગાલો હમણાં રાંધી છે.

પ્યારા વાંચકો ! આ રેખ્તો શ્લેષાલંકારની કેવી નવી નવી મઝા આપે છે !

શ્લેષાલંકારના જેવાજ ફારશીમાં " એલ્મે બદાઇયે વ સેનાયે" નામે અલંકારો આવેછે. પેહેલામાં શબ્દોનો હુન્નર વાદ વિવાદના રૂપે ઘણી ફાંકડી ગમતેથી વાપરવામાં આવે છે. તેમાં બે પ્રકારો આવે છે. ૧—બાહ્યસ્વરૂપી અથવા શબ્દાલંકાર; અને ૨—ગુહ્યસ્વરૂપી અથવા અર્થાલંકાર. પહેલાને " સેનાયે લફ્ઝી " કહે છે. અને તેના પેટાભાગો ૨૧ છે. તે બધાનું ધ્યાન કરવાની જરૂર નથી. એમાંનો એક મુખ્ય વિભાગ "તજનીસ" ને નામે ઓળખાયછે, જે અંગ્રેજી *Homonym* ને મળતોછે, બે અથવા વધારે શબ્દો લખવા કે બોલવામાં એકબીજાને મળતા આવતા

હોય, પણ મતલબો જુદી જુદી ઉડે ત્યારે એ અલંકાર થાયછે પરંતુ વળી
તેના પેટા વિભાગો પણ ઘણાંછે ૧–સમપ્રમાણશ્લેશ જે ફારશીમાં તજનીસે
તામ કહેવાય છેઃ–તેમાં પૂરેપૂરાં શબ્દના તુલ્ય પરિમાણ આવેલાં છે. કારણ કે
તેમાં બે શબ્દો એવી રીતે વપરાય છે કે આવાજમાં—આકારમાં—
અને અક્ષરોમાં એકજ હોવા છતાં અર્થમાં જુદા પડે છે. જેમકે:—

"અગર યક સરે મુઇ બર તર પરમ,
ફુરૂગે તજલ્લી બેસુઝદ પરમ."

પેગંબર મહમદને જીબ્રાયલે જે જવાબ આપ્યો હતો તે આ છે.
જ્યારે પેગંબર સાહેબે આકાશો છોડી વધુ આગળ પોતાની સાથે
ચાલવા જીબ્રાયલને કહ્યું, ત્યારે ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપ્યો કે'—
જો હું જરા એક બાલ જેટલોબી ઉંચે ઉડીશ, તો ઐશ્વર્ય પ્રકાશથી
મારી પાંખો બળી જશે. પેહેલા પરમ નો અર્થ, પરીદન = ઉડવું,
ઉપરથી" હું ઉડું" એવો થાય છે. બીજા પરમ નો અર્થ "મારી
પાંખ" એવો થાય છે. તેવોજ બીજોઃ—

"હદકે ઝદ ખત બ રૂખો પા બ રેકાબ આમદ હોસ્ન;
વાએદએ બુસે હનુઝ અઝ ખત ઓ પયગામ કુની."

યાને; ઓ પ્રિયા! નરમ રૂઆથી તારો રૂખસાર ભરાઇ ગયો છે,
અને ખુબસુરતી જલ્દીથી તારા ચેહેરા ઉપર આવે છે; તોપણ મને
એક ચુમી આપવાના વાયદાઓને તું કાગલો અને પેગામોમાંજ ઢાંકી
રાખે છે. એમાં પહેલા ખતનો અર્થ ગાલ ઉપરની નરમ રૂવાંટી
થાય છે, જ્યારે બીજા ખતનો અર્થ કાગળ પત્ર થાય છે.

એક ઉત્તમ દુહો એ અલંકારમાં જડેલો છે.—

"હરિ[1] આવ્યો હરિ[2] બોલ્યો, હરિ[3] ગયો હરિ[4] કે પાસ;
હરિ[5] હરિ[6] મે મીત્ર ગયો તો હરિ[7] ભયો ઉદાસ."

યાને કે.—હરિ નામનો હિંદુ પુરૂષ બોલ્યો કે, હરિ યાને પર-
મેશ્વરે આવીને હરિની પાસે યાને પોતાની પાસે હરિ નામના બીજા
શખસને હરિ ગયો, એટલે લઇ ગયો. જેથી કરીને હરિ નામનો તે શ-
ખસ હરિમાં યાને પરમાત્મામાં મળી ગયો. જેથી મરનાર હરિનો મિત્ર
હરિ ઉદાસ થયો. એમાં ૧ લો, ૪ થો, અને ૬ ઠો એટલા હરિનો
અર્થ પરમેશ્વર છે. જ્યારે ૨ જા, ૫ મા, અને ૭ મા હરિનો અર્થ
હરિ નામના જુદા જુદા મિત્રોના નામો છે. અને ૩ જો હરી ગયો =
એટલે હરણ કરી ગયો, એવો અર્થ થાય છે.

વળી બીજા પેટા વિભાગો ઘણા છે, અને તેના દાખલા પણ ઘણા છે, પણ જગા ઘણી ન હોવાથી છોડી દઇ, સમોચ્ચારશ્લેષ જેને ફારશીમાં "તજનીસે મુરકઝ" ના નામથી ઓળખે છે, તે અલંકારનો દાખલો આપ્યે; કેમકે બીજા તો ખુદ ફારશી ભાષામાંજ શોભે એવા છે. જ્યારે બે શબ્દો ઉચ્ચારમાં અને જોડણીમાં એક હોય છે, પણ અર્થમાં જૂદા પડે છે, ત્યારે એ અલંકાર કહેવાય છે. જેમકે:—

" ને મન અર ખાનેએ તકવા ઉફતાદમો બસ;
પેદરમ નીઝ બેહુશ્તે અબદ અઝ દસ્ત બેહુશ્ત."

યાને; પાકીજગીના મકાનમાંથી હું પડી ગયો છું; એટલુંજ નથી, પરંતુ મારા બાપે (આદમે) પણ પોતાના હાથમાંથી હમેશનું બેહેસ્ત ખોયું છે. એમાં પેહેલા બેહુશ્ત નો અર્થ સ્વર્ગ થાય છે; અને બીજાનો અર્થ હુસ્તન = ખોઇ દેવું ઉપરથી ભુતકાળ બેહુશ્ત થયલો છે. વળી જ્યારે એવા શબ્દો છુટા આકારમાં આવે, ત્યારે તેને સભંગ સમોચ્ચાર શ્લેષ અને ફારશીમાં " તજનીસે મુરકબે મફરૂક " કહે છે.

એક દોસ્તની વરસ ગાંઠની બીજા દોસ્તે તેને મુબારકબાદી લખી, ત્યારે તેનો તેણે જવાબ લખ્યો કે;

લેશે વધ્યું ન કંઇ એ વરસગાંઠથી,
બલકે દીધું એક મેં તો વરસ ગાંઠથી.

યાને, આ વરસગાંઠથી કંઇએ વધ્યું તો નથી, પણ મે તો ઉલટું એક વરસ મારી ગાંઠથી આપી દીધું છે.

" યકી દોખ્તરી દાસ્ત કઝ દેલબરી:
પરીરા બ રૂખ કર્દ અઝ દેલ બરી."

અસાદી કહે છે:—તેને એક પુત્રિ હતી, જે જો પોતાની જાદુઇ શકિત અજમાવે, તો તેણીના મનમોહન મુખડાથી એક પરીનું પણ દીલ બેતાબ થઇ જાય. એમાં "દેલબરી" આખા શબ્દનો અર્થ " દીલની જાદુઇ અસર " થાય છે; પરંતુ " દેલ+બરી " યાને " ઉઘાડી દીલ " થાય છે. વળી અભંગ સમોચ્ચાર શ્લેશ જેને ફારશીમાં " તજનીસે મુકરર " કહે છે, તેમાતો કવિતાની લીટીની છેડે શબ્દો બપીજ રીતે મળતા આવે છે, પણ અર્થમાં ઉલટા હોય છે; જેમકે:—

" અગરચે દસ્ત ગુલતરા ચે મન હઝાર હઝાર."

માને:—જો કે તારા ગુલાબ ઉપર હજાર બુલબુલો મારી માફક બટકે છે. એમાં પણ હુઝારના બે અર્થો પાસે પાસે મુકેલા છે.

વળી એવી જાતના અલંકારમાં પહેલો એકાદ હરફ વધારાનો મુકીને પણ બાંધણી રચવામાં આવે છે, જેને મુટક શ્લેષ કહે છે. જેમકે:—

" ઉફ્તાદ મરા બા દીલે અફ્કારે તુ કાર;
અફ્ગંદ હરીન હેવમ દો ગુલનારે તુ નાર.
મન માન્દેહ બજલ બ પીશ ગુલઝારે તુ ઝાર;
બા ચૈન હમે દર દો ચશ્મે બુનખારે તુ ખાર."

માને:—મનેતો તારાં મકકરબાજ દીલની સાથે કામ બેસાડ્યું છે. તારી બે આંખોએ આ અંતઃકરણમાં અગ્નિ સળગાવ્યો છે. તારા બાગ આગળ હું ઘણોજ બેઆબરૂ પામ્યો છું. એ બધું છતાં, તારી ઘાટકી આંખ આગળ હું હજુ નાલાયક ગણાઉં છુ. એમાં વળી શ્લેષાલંકાર ઉપરાંત વર્ણાલંકાર પણ ૨ જી અને ૩ જી લાઇનોમાં, કાળા દદા અને મમ્માથી સમજાશે. વળી બીજો દાખલો:—

" અઝ ગમ્ઝએ બુનઆરે તુ બારેમ જાનાન;
ઝીન તેગે સીતમગાર ફેગારેમ જાનાન."

વળી જ્યારે બે શબ્દો બધી બાબતમાં એક બીજાને મળતા આવતા છતાં અર્થમાં જુદા આવે, અને અંત્યાક્ષરો ઉપર ભાર આવે: તેવા અલંકારને અંત્યાક્ષર શ્લેષ અથવા "તજનીસે મુતર્રફ" કહે છે; જેમકે:—

અમીર મોએઝઝી:—

" અઝ શરારે તીગ બુદી બાદેહ સારાનરા શરાબ;
વઝ તઆને રમેહ બુદી બાકસારાનરા તઆમ."

એમાં શરાબ = દારૂ; અને શરાર = ચીંગારી—તથા તાઆન = ભાલાનો ઝળઝળાત; અને તાઆમ = ખોરાક; એમ જુદા અર્થો સમાયલા છે.

વળી બાહારથી એક દેખાતા અને અંદરખાનેથી જુદાજ પોતાના ઉપર ભાવાર્થ ખેંચતા શબ્દો, એક જેવા જણાય, ત્યારે શ્લેષાદર્શ અથવા "તજનીસે ખત" કહેવાય છે. જેમકે:—

" હરકે ઝન્જીરે સર ઝુલ્ફે પરીસાને તો દીદ;
શુદ પરીશાન ઓ દેલશ બર મને દીવાને બેસોખ્ત." (હાફેઝ.)

માને, તારાં પરીની મીસાલના ઝુલ્ફાંની જંજીર જેના જોવામાં

આવી તે પરેસાન થઇ ગયો; અને તેનુ દીલ-મારા જેવા ગાંડા આદમીની માફક બળવા લાગ્યું.

ગરીબ લેખકે બનાવેલાં કવેતો મધેથી એક દાખલો નિચે ઉતારીશઃ—

[1]માને જે જાણું [2]માને [3]માને, [1]ખાંને (તે) [2]ખાંનની ખોડે [3]ખાંને;

[1]જાંને જઇ તે [2]જાને કુંવરને, [3]જાને બચાવી લીએ વર વહુને.

અર્થઃ—જે માણસ પોતાની માયને માન આકરાંગથીઃ માનતો હોય, તે ઘરમાં બેઠો બેઠો ખાંડની ખાંણ ખોદે છે; અને વરરાજાની જાંનમાં જઇને તે માણસ કુંવરને ઓળખી કાઢે છે, અને એવું વખતે વર વહુ બેઉને જાંનથી બચાવી લેછે. એમાં ૧ લો 'માને' શબ્દનો અર્થ પિછાંણે, તથા બીજો " માને " નો અર્થ માનથી, તથા ત્રીજા " માને "નો અર્થ માતાને થાય છે. તેમજ ૧ લા ખાંન શબ્દનો અર્થ ખાંણ (*mine*) થાય છે, બીજા "ખાંન" નો અર્થ ખાંડ, તથા ત્રીજા " ખાંને " નો અર્થ ખદે એવો થાય છે. વળી ૧ લો જાંને શબ્દનો અર્થ લગ્નની જાંન યાને સરઘસ થાય છે, બીજા " જાંન " નો અર્થ ઓળખે, તથા ત્રીજા " જાને"નો અર્થ જાનથી અથવા જીવથી એમ થાય છે. ટુંકમાં માને—ખાંને અને જાંને એ શબ્દો ઉપર રમત કરવામાં આવ્યાથી શ્લેષાલંકારનો ખ્યાલ થાય છે.

કબીર કહે છે કેઃ—

मनका[1] फेरत जनम गयो, गयो न मनका[2] फेर,

करका मनका[1] छोड कर, मनका[3] मनका[2] फेर ॥

યાનેકેઃ—મનકા[1] એટલે માળા ફેરવતાં ફેરવતાં જન્મ ગયો, તોપણ મનકાર એટલે મનનું ચળવચળ ગયું નહીં; યાને મનની શાંત્તિ થઇ નહીં. વાસ્તે હાથમાંની મનકા[1] એટલે માળા છોડીને, મનકા[3] યાને મનની મનકાર યાને માળા ફેરવ !

ઘણાક ફારસી દાખલા મી. ઝવેરી તથા મી. કુકાની રચેલી કેતાબોમાંથી ઉતારેલા છે, અને મી. કુકાની *Wits and Humours* ના પાન ૧૧૭ ઉપર એ ગ્રંથકારે પોતે શેત્રંજની રમત ઉપર જે લંબાંણુ શ્લેષાલંકાર બનાવીને મુકેલો છે તે બહુજ રંગીન છે, પરંતુ લંબાણ હોવાથી હું આત્રે હવે બસ કરૂં છું, અને જગા ફાજલ પાડી શકતો

નથી તેથી દિલગીર છું. પણ શોખીનોએ જરૂર તે વાંચવો જોઇએ.

શાહે ઇસા સઈદી આમદ પીરે મા,
ઓરદને સઈદી નશુદ તખસીરે મા.

યાનેઃ—સાહુ ઇસા સયદી હમારો પીર હતો, વાસ્તે સયદી યાને તાડી પીવી એ હમારી તકશીર નથી. સયદી ઉપર શ્લેશ છે.

જ્યારે બે શબ્દો એકજ ઉચ્ચારના હોય, પણ જુદા અર્થ થતા હોય ત્યારે સમોભાજ્યશ્લેષ અથવા તજનીસે મુઝારેગ કહેવાય છે. જેમકે—

" જામી અઝ તરૂહ્હાત બરતે અમાન:
સુખન અઝ તરહ્હાત મી ગુઈઅદ. " (જામી.)

એક ઉરદુ શાયરના રેખતામાં વળી નવીન તરેહથી શ્લેષાલંકાર વપરાયો છેઃ—

" દેખા જો મેંને દસ્તે કલાઇ ન કલ આઇ.
દી ગાલીઆં સાખો ગુંજે જુંજલાકે કીસીને. "

એમાં પણ કલાઇ શબ્દ ઉપર શ્લેષ વાપરી " કલાઈના જેવા હાથ " અને " ન કલ આઈ " યાને કાલે (પ્રીયા) નહીં આવી, એવી રીતનો રસ પાસે પાસેજ લઇ લીધો છે. ઇશ્વર બકનો કહે,

"એક દીન એસા હોયગા, કોઉય કીસકા નાહીં;
ઘરકી નારી કોન કહે, એ તનકી નારી નાહીં."

એમાં કહેછેકે, એક દહાડો એવો આવશે, કે કોઈ કોઈનું થવાનું નથી. યાનેકે વર્ણવિપર્યય અલંકારમાં " મરણ થશે" એમ સમજવાનું છે. જ્યારે મરણ થશે ત્યારે ખુદ ઘર ધણીઆણી અંજાણી થશે, કે કોણ મરી ગયો, ને શું થયું, કેમકે ઘરની નારી તે શરિરની નારી (નાડી) ના જેવી નથી ! એ પ્રમાણે નારી ઉપર શ્લેષ મુંકેલો છે.

જ્યારે એકજ શબ્દ એકવાર નામ તરીકે વપરાય, અને બીજી વાર તેજ શબ્દ તેજ કવિતામાં ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય, ત્યારે રૂપાંતર શ્લેષ, અથવા "તજનીસે લાહક" કહેવાય છે. જેમકે ગુઝીન = પસંદગી, તેમજ ગુઝીન = ગુઝીદન યાને પસંદ કરવુ એ ક્રિયાપદ ઉપરથી આજ્ઞાર્થ (*Imperative*) થયલો છે. સાદી કહેછેકે.—

"ઘર ઝાન્કે દીગરીરા બર મા હમી ગુઝીનદ;
ગુબર ગુઝીન ! કે મારા જોઝ તુ ગુઝીન નબાશદ."

યાનેઃ—જો તેણી મારા કરતાં બીજાજ ઉપર પસંદગી રાખતી હોય તો તેણીને કહે, કે તેમ કર ! પણ તારા શીવાય મારે [illegible]

બીજી ઉપર છેજ નહીં.

ફીરદોશી શાયર ઓરત ઉપર લખતાં શ્લેષાલંકાર વાપરે છે કેઃ—

"અગર નેક બુદી શરંજામે ઝનઃ
ઝનાનરા મઝન નામ બુદી ન ઝન."

યાનેકેઃ—જો ઓરત જાતનો સરંજામ નેક એટલે રૂડો હતે, તો ઓરતોનું નામ ઝન નહિ પણ મઝન હોતે. ભાવાર્થઃ—ફારશી ભાષામાં ઝનના બે અર્થ થાય છે. ઝન=એટલે ઓરતજાત થાય છે, અને ઝન=એટલે માર મારેલું એવું ખી થાય છે; અને મઝન=એટલે નહીં માર મારેલું એવો થાય છે. યાને, જો ઓરતો પાધરીજ ચાલની હોત, તો તેઓને ઝન એટલે માર મારેલી, એવું નામ શું કરવા આપતે? બલકે તેઓને મઝન એટલે નહીં માર મારેલી એવુંજ નામ આપતે કેની! એ પ્રમાણે ઝન શબ્દ ઉપર શ્લેષ લગાડી કાવ્યનો રસ પાયેલો છે.

૩૧ મો, શબ્દાતિશયાલંકારઃ—એ અલંકારની એવી ખુબી છે કે, કાવ્યમાં જણાવામાં આવેલી મતલબને જરૂર નહીં એવા વગર ફોકટના અને બીન ઉપયોગી એવા ઘણા શબ્દો વાપરવામાં આવે છે. ટુંકમાં ફાજલ શબ્દો અથવા ફાલતુ ઉચ્ચારણનો આ અલંકાર છે. જોકે ઘણી વાર ફાજલ શબ્દો વાપરવાથી વાક્ય ઉપર ભાર આવીને મતલબ સારી રીતે સમજાવી શકાય છે, પણ બધેજ તેમ શોભતું નથી. જેમકે—"ચોરને નાશતા મેં મારી નજરે જોયો." એ વાક્યમાં જોયો શબ્દથી મતલબતો સમજાઈ જાત, કેમકે વળી નજરે નહીં જોય તો કાંઇ મોઢાંએ જોવાનો છે! પરંતુ "મેં મારી નજરે જોયો" એવા ફાલતુ શબ્દોથી મતલબ ઘણી સારી રીતે સમજાય છે. શબ્દ+અતિશય+અલંકાર = યાને શબ્દાતિશયાલંકાર એવું નામ થયલું છે. એને અંગ્રેજીમાં *Pleonasm* કહે છે. એને ફારશીમાં "લજલજોહ" કહે છે. જેમકેઃ—હોરમજદ યશ્ત નામના જરથોસ્તીઓના ભણતરમાં તેનો દાખલો આપ્યો છે—

"યેજિ વપિ જરથુસ્ત્ર અવાઓ તેબીશ્વાઓ તઉર્વયો...

હઅેનય ઓરય, પેરેથુ-અઇનિકયાઓ, પેરેથુ-દરૂપયાઓ,[૨૧][૨૨]

અેરેધ્વો-દરૂષેયાઓ, ઉઝગેરપ્તો દરૂષયાઓ,[૨૩][૨૪]

પ્રૂરેમ દરૂશેમ બરેન્તયાઓ ૨૫"

માને:—ઓ જરપેસ્ત ! અગર જો તું ચાહે કે આ જશાખીઓ, કે જે, બેહદ પલતનવાલાં[21] પોહોલા વાવટાવાલાં,[22] ઉંચા વાવટાવાલાં,[23] ઉંચે પકડેલા વાવટાવાલાં,[24] ઘાટકી વાવટો લઇ જનારાં[25] લશ્કરોની છે, તેને તોડનારો થાય. એમાં લશ્કરોની જાત જણાવતાં શબ્દાતિશ્યાલંકાર અચ્છિ રીતે વપરાયલો છે.

શબ્દાતિશ્યાલંકાર વાપરવામાં રાજકવિ ટેનીશન ઘણો સારો હતો. તેના *Guinevere* માં નીચે પ્રમાણે દાખલા છેઃ—

"*Whereat the novice crying, with clasp'd hands,*
Shame on her own garrulity garrulously."

એમાં છેલ્લા બેઉ શબ્દો શબ્દાતિશ્યાલંકારના છે.

"*The maiden passion for a maid*"

એમાં ૨ જો અને ૬ ઠો શબ્દાતિશ્યાલંકાર છે.

"બડો બડાઈ નવ કરે, બડા ન બોલે બોલ;
હીરા મુખસે ના કહે, લાખ હમારા મોલ."

એમાં "બડો બોલે" ને બદલે શબ્દાતિશ્યા વાપર્યો, કે "બડો ન બોલે બોલ." વળી આ અલંકારમાં "બબ્બા" વાળો વર્ણાલંકાર પણ સમાયલો છે. વળી હીરો પોતાને મોંઢે નહીં કહેવાનો કે મારું લાખ રૂપૈયાનું મુળ અથવા કિંમત છે, એમાં હીરો યાને જડ પદાર્થવાળી વસ્તુ પણ થાય, અને "હીરો" એટલે ઘણો સારો માણસ પણ સમજાય છે.

શામળભટ એનો એક અચ્છો દાખલો આપે છેઃ—

"વીશ વસા નહિ વણિક, જિભે જે જૂઠું બોલે;
વીશ વસા નહિ વણિક, પેટનો પડદો ખોલે.
વીશ વસા નહિ વણિક, ઉતાવળિયો જે થાયે;
વીશ વસા નહિ વણિક, વનિતા શું વહેવાયે."

એમાં બોલવાનું તે તો વળી જીભનુંજ કામ છે, નહીં કે તે કામ નાક કે કાનનું હોય, છતાં કવિ લખેછે કે "જિભે જે જૂઠું બોલે." એ ખરેખરો શબ્દાતિશ્યાલંકાર છે. પેટનો પડદો એ પણ ફાજલ શબ્દ છે. તેનેજ મળતો એક દ્રષ્ટાંત લજ્જારામ કવિ આપે છેઃ—

"અભિમન્યુ મુખથી બોલિયો, તું સાંભળ મારી માયરે,
ઉતરા તો આવી નહી મારે, જુદ્ધની વેળા જાયરે."

એમાં પણ મોંઢા વાટે નહિ તો કોઇ આંખ વાટે બોલવાનું છે!

છતાં સુખથી બોલિયો, એમ લખી અલંકારરસ બતાવ્યો છે. અને તેનો જવાબ પણ તેજ પ્રમાણે તેની સામે આપ્યો કેઃ—

" ત્યારે સુભદ્રા સુખથી બોલિયાં, સાંભળ મારા તનરે."

વળી કવિ ગિરધર નવીન રૂપે એ અલંકાર વર્ણવે છેઃ—

" હે રામ મુજને એમ ભાસ્યું કહું સત્ય વચન;
થોડા દિવસમાં જાણું હવે પડશે માહારૂં તન.
મુજ મરણ ચિન્હ જણાયછે, માટે રામ કર્યું તું રાજ."

એમાં પ્રથમ કહે છે કે " હવે પડશે માહારૂં તન " યાને મારી દેહ છોડવાનો વખત હવે આવ્યો છે, અને વળી તુરત તેજ મતલબ બીજા શબ્દોમાં કહે છે કે " મુજ મરણ ચિન્હ જણાય છે. " એ શબ્દાતિશયાલંકાર અથવા વાક્યાતિશીકા અલંકાર છે.

બાદશાહ અકબર જ્યારે દુન્યાંના પ્રત્યેક ધર્મોને સરખાવીને આખી દુનિયાંમાં એકજ ધર્મ પ્રસરેલો જોવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો, ત્યારે કેટલાક મુસલમીનોએ તેના ઉપર એવું બોહતાન જોડી કાઢ્યું, કે તેણે કાફરી ધર્મ અખત્યાર કર્યો છે. રફતે રફતે પુષ્કળ મુસલમીન ભાઇઓ એવાંજ છેવટ ઉપર આવ્યા, કે મહમદનો ધર્મ અકબરે ખરેખરજ તજી દીધો છે. ત્યારે અકબર બાદશાહને પ્રજાની જાણ સારૂ ખરી વાત જણાવવાની જરૂર જણાયાથી એક જાહેરનામું કાઢ્યું હતું; તેમાં તેણે નિચલી અરબ્બીક બીશસ આપી છે કેઃ—

" કીલ ઇન્નલ અલા હુ વલદીન,
કીલ ઇન્નલ રસુલો કદ કહના;
માનજ અદલા હો વ અલ રસુલે મોઆન,
મીન લેસાન અલ વરા ફકે અફ અના."

યાનેકેઃ–દુન્યાં કહે છે કે ખોદાતાલા છોકરાનો સંબંધ ધરાવે છે. (અર્થાત ઇસા પેગંબરનો બાપ ખોદાને કહેલોછે, એટલે ઇસા ખોદાને પેટ પેદા થએલો હતો.) વળી દુન્યા કહે છે કે પેગંબર જાદુગર છે. (યાને મહમદ પેગંબરને લોકો જાદુગર કહેવાને વટીક શરમાયા નથી.) જ્યારે ખોદા, દીકરાનો બાપ હોવાના સંબંધથી છુટો નથી, જ્યારે પેગંબર જાદુગર હોવાના સંબંધથી છુટો નથી, ત્યારે દુન્યાંની જુબાનથી હું કયાથી છુટું ?

એમાં સર્વથી ઉત્તમ શબ્દાતિશયાલંકાર સમાયલો છે; કેમકે પેહેલી બે લીટીમાં જે મુદ્દો છે, તેનો તેજ મુદ્દો બીજા શબ્દોમાં છેલ્લી બે લી-

ડીમાં ફરી ફરી વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

સુંદરદાસ કવિ એ અલંકાર ઘણજ વાપરી ગયો છે, તેનો એક દાખલોજ બસ થશે.

आया था इक आया था । जिनि दर्शन प्रगट दिखाया था ॥
श्रवणहु शब्द सुनाया था । तिन सत्य स्वरूप बताया था ॥

એમાં પહેલીજ લાઇનમાં ફરીફરીથી શબ્દાતિશ્યા વાપરેલો છે. બીજીમાં દેખાવ દેખાડ્યો હતો એમ અલંકાર વાપર્યો છે. ત્રીજીમાં કાનને શબ્દ સંભળાવ્યા હતા; જો કે કાનને નહીં તો કંઇ મોઢાંને શબ્દ સંભળાવવાનો નથી, તોપણ અલંકારરસ લેવાને તેવી રીતે જોડણી કરી છે.

મી૦ મલબારી એકાદ બે ગમે એ અલંકાર અચ્છી રીતે લાવી શક્યા છેઃ-

પિએ ક્રોધ કાયાનું તત્વ કરારે,
દુઃખી દિલ થાએ દરિદ્રિ ધિકારે.

એમાં છેલ્લી લીટી શબ્દાતિશ્યાની છે.

ફીરદોશી પણ એ અલંકારનો વિશેષ શોખીન જણાય છે: શાહ" નામામાં તે જણાવે છે કેઃ-

" ને શબ ખાઆબ કરદો ને રોઝ આરમીદ,
ને મએ ખુરદો ને નીઝ રામેશ ગુઝીદ.

• • •

ન બીનદ ચુ તો નીઝ ગરદાં સેપેહર,
બ બઝમો બ રઝમો બરાએઓ બ મેહેર."

અર્થઃ—નહીં રાતના ઉંઘાયો, કે નહીં દહાડામાં આરામ પકડ્યો, કે નહીં તેણે (જાતે) શરાબ નોશ કીધો, કે નહીં રામશની અને ખુશીખુશાલી અખ્તયાર કીધી. એમાં ન શબ્દથી જોડાતા દરેક શબ્દો શબ્દાતિશ્યાલંકારમાં ગોઠવેલા સહજ સમજાશે; તેમજ બીજા બેતમાં કહે છે કેઃ-લડાઈમાં અને મીજલશમાં, અને અકકલ તથા વિચારમાં, અને મોહબત તથા મહેરબાની ભરેલાં દિલમાં તું જેવો છે, તેવો કોઇ બીજાને ફરતો આસમાન નહીં જોય. એમાં બ શબ્દથી જોડાતા દરેક શબ્દો શબ્દાતિશ્યાલંકારમાં ગોઠવેલા ઝટ જણાય છે.

શામ કલ્યાણની એક ધ્રુપદમાં એ અલંકાર દીપાવેલો છે તે જુઓ.

મુશ્કેલ કરો આશાન ચેરતી મેરી,
હજરત મેરી દીન દુનીમે મોહે મદદ તેરી.
નીરધનકો આધાર, ગરીબનકો નવાજ,
સુખકે દાતા, દુખ હાતો મેરી.

એમાં "નીરધનકો આધાર" "ગરીબનકો નવાજ" એ ફરીફરીથી એકના એક મુદ્દા ઉપર શબ્દાતિરયા વાપરેલા છે, અને તેજ પ્રમાણે એક ઠુમરીમાં કહે છે કે:—

"તુમહી બસત હો પ્રીતમ પ્યારે, તનમે મનમે નેનમે મારે."

એમાં તનમાં વસવાનું જણાવ્યું છે, એટલે નેન યાને આંખમાં વસવાનું જણાવાની જરૂર નહીં છતાં, કાવ્ય દિપાવવા તે પ્રમાણે વાપરેલું છે. એવો આ અલંકાર છે.

ફીરદોશી એ અલંકાર વાપરે છે તે જુઓ:—

" ચે ગંન્જે ચે તાજો ચે તખ્તો ચે શેહર;
મરા હરચે બાશદ શુમા રાસ્ત બેહર. "

યાનેકે:—ખજાનો અને તાજ અને તખત અને શેહેર મધેથી જે કાંઇ મારૂં છે, તેમાં તમારો નશીબો છે, એટલે જે ચીજ મારી છે, તે ગોયા તમારીજ છે.

એ બેતમાં શબ્દેશબ્દ શબ્દાતિરયાલંકારથી ભરપુર છે. એ અલંકારને બરાબર રીતે *Redundancy* કરીને પણ નામ લાગુ પાડેલું છે, અને તેનો એક અંગ્રેજી ભાષાનો દાખલો સરસ લેખત આપેછે:—

" *You thorn—perchance whose prickly spears*
Have fenced him for three hundred years,
While fell around his gay compeers—
You lonely thorn, would he could tell
The changes of his parent dell. "

Scott.

ઉપલા ફકરામાં *You Thorn* વગર જરૂરતો ફાજલ છે, કેમકે તેની મતલબ તો *Lonely* વાલી સંગ્નામાં સમાઇ રહેલી છે. તેમજ વળી *He* શબ્દ, ક્રિયાપદની આગળ આવીને *Redundancy* માં વધારો કરે છે.

"મનકી જાંણે, દીલકી જાણે, જાણે ચિત્તકી ચોરી;
ઉનસે કયું છુપાઇએ, જીસકે હાથમે ડોરી ? "

એમાં મનની વાત તેજ દીલની વાત છે, અને દીલની વાત તેજ ચિત્તની વાત છે, છતાં અલંકાર વાપરવા સારૂ મજા લીધેલી છે. પાદશાહ જહાંગીર પોતાની પ્રિયા નૂરજેહાંન સાથે મહેલની ગચ્ચી ઉપર બેઠેલો હતો, તેવામાં ૧૦૦ વરસના ઘરડા હિંદુઓ હાથમાં લાકડી ધરી વાંકા વળીને જમીન તરફ જોતા જોતા જમના-નદિમાં સ્નાન કરવા જતા જોયા. ત્યારે બન્ને પ્રિતમ પ્રિયા વચ્ચે ચાલેલી ગોષ્ઠિઓમાં એ અલંકાર વપરાયલો દીઠામાં આવશે.

જેહાંગીરઃ-ચેરા ખુમગરને મી ગરદંદ પીરાંને જેહાન દીરેહ!

પ્ર૦—આ બુઢા ઘરડા નીચે વાંકા વળીને જમીન ઉપર શું શોધે છે?

નૂરજેહાંન-બ ઝીરે ખાક મી જુયાંદ એયાંમે જવાંનીરા.

ઉ:-ખાકની નીચે તેઓ જુવાનીના દહાડા જુએ છે, કે તે ક્યાં ગયા!

પીરાન— એટલેજ ઘરડા; પણ આ અલંકારની મજાને ખાતર, જેહાંન દીરેહ=યાને દુન્યાંને જોઇ વળેલા બુઢા, એમ બે વાર વાપર્યું છે.

" બાત બનજ, બાત બેપાર, બાત બેટીયાં, દો ઓરત ભરથાર:
ઉનકૂ મત મારીઓ— માર ચુકા કીરતાર. "

યાને, જેને ઘણો વેપારવણજ હોય, ઘણી બેટી જેને પેટ પડેલી હોય, જેને બે બાયડી હોય, તેને ઓ ભાઇ! તું નાં મારનો! તેને તો ખોદાતાલાજ મારી ચુકેલો છે. એમાં બનજ અને વેપાર એ શબ્દાતિશ્યોલંકાર છે.

વળી કવિ ટેનીસન *The Lotos Eaters* માં નીચે પ્રમાણે કહે છે.

" *For ever climbing up the climbing wave.*"

તેમજ *The Palace of Art* મા કહે છે —

"*Mouldering with the dull earth's mouldering sod*"

એ પ્રમાણે *Repetition of words* શબ્દાતિશ્યા વાપરવામાં એ કવિ અગ્રેસર હતો.

૧૩

" *The sublime is born with us, and is not to be learned by precept. The only art to reach*

it is to have the power from Nature."

સામાન્ય રીતે લેતાં, એક ઉત્કૃષ્ટ લેખક જણાવે છે કે, કાવ્યની ઉત્પત્તિ બે કારણોથી થયલી છે, અને તે બેઉ કારણો ખુદરતી છે. નકલ કરવી (*Imitation*) એ તો આદમીની અંદર બચપણથીજ પ્રેરણાબુદ્ધિ જેવું છે; અને તેથી કરીને બીજા પ્રાણીઓ કરતા તેમાં ફરક જણાઈ આવે છે, કે સર્વથી સરસ નકલ કરનાર આદમીજ છે. અને તેજ બુદ્ધિની મારફતે તે, પોતાની બાલ્યાવસ્થાની કેળવણી સંપાદન કરી શકે છે. અને તેજ માફક સર્વ આદમીઓ કુદરતી રીતેજ નકલ કરતાં આનંદ મેળવે છે. નકલ કરવામાં આવેલા હુન્નરોના કામો તરફ જોતાં આપણને જે અનુભવ થાય છે, તે ઉપરથી આપણને ખુલ્લું જણાઈ આવે છે. કારણ કે તે સઘળું આપણે ઘણુંજ ધ્યાન લગાડીને જોઇએ છે, અને મજા મેળવ્યે છે. અને જેમ જેમ આપણે તેમા વધારે મજા લઇએ તેમ તેમ વધારે ને વધારે તેની બરાબર રીતે નકલ થાય છે. અને તે ચીજો જો ખરીજ હોય છે તો, આપણે કંટાળો લગાડનારી વસ્તુ તરફ દુઃખ સાથેજ નજર કર્યે છીયે. કારણ કે સૌથી નીચ અને ધિક્કારવા જોગ પ્રાણીઓ–મુએલા મુરદાંઓ–અને એવીજ જાતની ચીજો જોતાં ખુદરતીજ કપારી છુટે છે. અને તેનું કારણ એ છે કે, શીખવું એ ખુદરતી ખુશાલીછે, અને તે કાંઇ ફીલસુફોનેજ માટે રહેવા દેવામા આવ્યું નથી, પણ તે તો સર્વ આદમી માટે ખુદરને સાધારણ અને સર્વ સામાન્ય પેદા કરેલું છે. તેથી કરીને એક ચિત્ર જોઇને તેઓ આનંદ પામે છે; તે જોઇને તેઓ શીખે છે, તેઓ તર્ક કાઢે છે, તેઓ શોધી કાઢે છે, કે દરેક ચીજ શું છે. એક કારણ એ થયું; અને બીજું તો કાવ્યના વજન, તેના અનુપ્રાસ, તાલ વગેરે ખુદરતીજ રીતે તે આદમીમા આવી જાય છે. હવે આ છેલ્લા કારણ માટે જેમ ઘણાઓના મત ફેર છે, તેમ રીવકનું પણ કંઇક રીતે તેની વિરૂદ્ધ મત છે. મને એક વિચાર આવી ગયો, જેને કવિતાઇ વિચાર કહી શકયે, તે મેં તુરત કાગળ ઉપર ઉતારી લીધો કેઃ—

> શીહાઇ હર્ષમાં એટલી તો ઉભરાઇ ગઈ,
> કે ખડયા બાહાર નીકળીને ભેટવા લેખકને દોડી ગઈ.

હું કહું છું કે એ ખરૂં કાવ્ય. તો જો કે તેમા વજન, અને તાલ, માત્રા વગેરે કેવળ કઢંગાં છે, પણ મારા જે કવિતાઇ વિચાર

આવ્યા તેજ કાવ્ય પછી મેં સુધારો કરી તે વિચારને નીચે પ્રમાણે સંકોચાવી ભાષાને બચડી નાંખી કે:—

ચીડે હર્દમાં એટલી ઉભરાઈ; ખડયા બહાર રોડીને બેઠવા તે ગઈ.

હવે જુઓ ૧ લી બે લાઈનોમાં વજન અને તાલ કે માત્રા કાંઇ નથી, પણ ખુદરતી જે વિચાર આવી ગયો તે **વિચાર કાવ્ય છે.** પછી ભાષાને સફાઇથી વંચાય એવી રીતે બચડી કચડી નાંખવાના બેપણને લીધે, બીજી બે લાઇનો કેવી સંકોચાવી છે, તે ઉપરથી સહેજમાં સમજાશે કે, કાવ્ય તે તો ૧ લોજ વિચાર, જે ખુદરતી ઉભાઇ ગયો છે. હવે **કાવ્ય વિચાર** અને **કાવ્ય રચના,** એ બેનો અંતર જાણવો જોઈએ. ખુદરતી રીતેજ એક બાબદ ઉપર શું જોડી કાઢવું, તેનો જે એકદમ ખ્યાલ આવી જાય તે કાવ્ય-વિચાર છે; અને તે એકદમ આવી ગયલા ખ્યાલને વજન, તાલ, અને પ્રાસમાં જોડી કાઢવાની શક્તિ, તે કાવ્ય-રચના છે. તેથી જે શખ્સ કાવ્ય વિચારવાળો હોય, તે હમેશાંજ કાંઈ કાવ્ય-રચનાવાળો પણ હોવો જોઇએ એમ કાંઇ નથી; અને તેમ છતાં તે કવિ કહેવાવાને સર્વે રીતે લાયક છે. હવે પાછા આપણે અલંકાર રસ ઉપર આવ્યેઃ—

૩૨ મો—વાક્યાતિશિકા. એમાં એવો અલંકાર આવે છે કે, કાંઇ પણ બાબતનો કોઇને ખ્યાલ આપવો હોય, તો તે એક બે શબ્દે પતી જાય એવું છતાં, તેને ગોળ ગોળ સમજાવીને લંબાવવું તે, યાને કે એક ચીજ સમજાવવાને જરૂરના શબ્દો કરતાં વધારે શબ્દો વાપરી સમજાવવું તે. જેને અંગ્રેજીમાં *Periphrasis* કહેછે. અને ફારશીમાં " ઇત્નાબેહે કલામ " કહે છે. આ અલંકાર તો શાહનામું અને બરજોરનામું પોતાનોજ કેહવાડે છે. એક અલંકાર લાવવાને મારેજ, અથવા એક અલંકારને સારું આગમજથી વિચાર કરીને કાંઇ કાવ્ય રચાતું નથી. બલકે શાયર કે કવિના ગગજની ફુંઇ અને ખુદરતી ખ્યાલથી જે રસદાર, લેજ્જતદાર, અને ઝમકદાર ભાષા અને વિચારો, એકદમ ગોઠવાઈ ગયલા, તેને આપણા લોકોએ તરેહવાર નામ આપીને અલંકાર તરીકે ઓળખાવ્યા છે; બાકી કવિ અને શાયરો અલંકાર શું ને વાત શું, કાંઇ જાણીબુજીને તેને લઇ બેસતા નથી. તેઓ અલંકારને માટે કાંઇ કાવ્ય રચતા નથી, પણ કાવ્ય રચતાં તે અલંકારો આવી જાય છે. તેમજ ફીરદોશીથી એ અલંકારની મજા ખુદરતી રીતે લેવાઇ ગયલી છે, અને આજના કવિઓ તેવા

અલંકારની માત્ર નકલ કરે છે, નવું કાંઇ કરતા નથી. અગર ફીરદોશી કે શેકસપીઅર જીવતા રહેતે તો, આજ સુધીમાં તો નવા નવા હજારો અલંકારો તેમના ખુદરતી બક્ષેશવાળાં મગજમાંથી નીકળી પડયા હતે, અને તે અલંકારોને તરેહવાર નામો આપતાં, આપણા લોકો થાકી જતે. હવે જૂઓ:—

" દો ગુલરા બદો નરગસે આબદાર,
હમી શોસ્ત તા શેદ કમાન તાબદાર. "

અર્થ:—તેણી પોતાનાં ફુલ (બેઉ ગાલને) બેઉ ચશમના પાણીથી ધોતી હતી. યાને કે રડીને બેશુમાર આંસુ પાડતી હતી, તેથી તે સમકતઃ રોશન ગાલો કમાનની ગીશાલે થયા. એ લીટીઓનો અર્થ તો માત્ર એટલોજ છે કે " તેણી બેશુમાર રડતી હતી. " એમાં ત્યારે વાકયાતિશિકા શાક્ષાત બીરાજે છે. વળી કહે છે કે:—

" ગીતા પઢે, ભાગવત પઢે, પઢે ગ્યાન સપુત;
દયા નહીં શાંતિ નહીં, બડે આપકે પુત. "

એમાં પણ એક વાત સમજાવાને વાકયાતિશીકા વાપરેલો છે.

"અલખ લખું, અલખાં લખું; લખું નિરંજન તોય;
મેં કબીર સબકી લખું, મેરી લખે ન કોય."

એમાં પેહલી આખી લીટીમાં આ અલંકાર સમાયલો સમજાઈ આવશે. અગ્રેજીમાં *Chiasmus* અલંકારને એ લગભગ મળતો છે. જેમકે સ્કૉટની ચૉકડીમાં છે કે;

" *Hearts firm as steel, as marble hard.* "

એમાં પોલાદના જેવું અને વળી મારબલના પથરા જેવું ઠેઠું કહેલું છે.

" કુરો રેખ્ત અઝ દીદગાં આબે મેહેર,
બ ખુને દો નરગસ બીઆરાસ્ત ચેહેર. "

અર્થ:—તેણી બેઉ આંખોમાંથી મોહબતના પાણી નીચે નાંખે, ને બેઉ ચશમોના આંસુથી પોતાનો ચેહેરો સમારતી જાય, યાને મોઢ ઉપર આંસુ પડે તેને પોતાને હાથે કરીને સાફ કરે. એ બેઉ લીટીનો અર્થ પણ " તેણી બેશુમાર રડતી હતી " એટલોજ છે. ત્યારે ઉપલી ચારે લીટીનો અર્થ માત્ર ચાર શબ્દોમાં આવી રહ્યો છે. મી૰ બેરામજી મલબારી એ અલંકાર નીચે પ્રમાણે વાપરે છે.

" ઘરડા નામે રોય, હોય પાસે તો ખાય;
નહિતો મીચી આંખ, કાળ સ્વાધિન તે થાય."

એમાં છેલ્લી લીટી માત્ર " મરી જાય " એટલાજ અર્થને માટે લંબાવીને વાપરી છે.

શ્રુતિમાં એક ગમ એ અલંકાર અચ્છી તરેહથી વપરાયલો છે —

एक मेवा द्वितीयं सत् नामरूप विवर्जितं ।
सृष्टेः पुराऽधुनाऽप्यस्म तादृकत्वं त दितीर्यते ॥ १ ॥

યાનેકે —સૃષ્ટિની અગાઉ એકજ અદ્વિત્ય નામ, રૂપ, જે સત હતું, તે સત આ વર્તમાનકાળમા પણ છે, અને સૃષ્ટિનો નાશ થયા પછી પણ તેજ અદ્વિત્ય રહેશે આ લખાણ કરેલા સંસ્કૃત શ્લોકનો સારાંશ એટલોજ છે કે, " ત્રણે કાળમા સત રહેલુ છે " એ પ્રમાણે શાકયાતિશિકા વપરાયલો છે. એ અલંકાર ઘણું કરીને દરેક ધર્મના દરેક પુસ્તકમા જાબજા વપરાયલો છે; અને ધર્મની કિંવા આત્મજ્ઞાનની બાબત સમજાવતા એ અલંકારની જરૂરજ પડેલી છે.

" સેતાયશ કુનમ ઇઝદે પાકરા—કે ગુઇઆ વ બીના કુનદ ખાકરા. "

યાને —તે પાક પરવરદેગારના હું શુકરાના કરું છું કે, તેણે માટીને બોલતી અને જોતી પેદા કીધી. એમા છેલ્લી લાઇનનો મુળ અર્થ એટલોજ છે કે, " ખોદાએ માણસ પેદા કીધુ. " પણ તે બાબતને જૂદીજ તરેહથી લંબાવીને અલંકાર વાપરેલો છે.

આતશની ન્યાએશમાં લખે છે કે —

" અપર્ન્યામ ખ્રિથુમ અરનામ્ચ ક્ષપ્નામ્ચ "

અર્થઃ—દિવસ અને રાત મળીને એક તૃતિયાંશ ભાગ ઉંઘ, ઓ અહુરમજદના બનાવેલા આતશ ! તુ મને આપ ! એનો અર્થ માત્ર એટલોજ છે કે, " માણસને ૮ કલાક ઉંઘ જોઇએ. "

આદરમાન આપવા લેવા વિષે તુલશીદાસ લખે છેકે —

" આવ નહીં આદર નહીં, નહીં નેનનમે નેહ;
તુલશી વા ઘર ન જાઇએ, ભર કંચન વરસે મેહ.
આવ દ્દપ આદર દ્દપ, દ્દપ નેમનમે નેહ;
તુલશી વા ઘર જાઇએ, ભર ભાલા વરસે મેહ "

એમાં લીટીએલીટી ફરી ફરીથી એકજ વાત સમજાવાને, આદરમાન ગજે ત્યાંજ જવા વીશે વાકયાતિશિકા રચેલી છે વળી ૧ લી તથા ૩ જી લીટીના કાળા હરફો વર્ણાલંકાર બતાવનારા પણ છે.

એક શાયર માત્ર "રાત પડી" એટલુંજ કહેવાને માટે નિમ્નલો બેત વાપરે છે.

" ચું રોઝ અઝ શબ આમદ બ કોશેશ સેતોહ,
સેતોહી ગેરેફ્તેહ ફરોશુદ બ કોહ. "

યાને:—જ્યારે દિવસે ઘણી કોશીશ કીધી, પણ રાતથી આજેજ થયો, ત્યારે આજેજી તથા નાતવાની પકડીને પાહાડની નીચે ગયો.

એજ મિશાલે " દિવસની રાત થઇ, ને રાત વીતીને દિવસ થયો " એટલી સમજુતને માટે શાયરે નીચલી ચાર લીટીઓ લખી છે:—

" ચું ખુરશેદ સર સોએ ખાવર નેહાદ,
શબ અઝ તીરગી તાઝ બર સર નેહાદ;
ચું આં જાંમએ સેઓર બેઆફ્ગંદ શબ,
સપીદેહ બેખંદીદો બેકુશાદ લબ. "

યાને કે:—જ્યારે આફ્તાબે પોતાનું શર પશ્ચિમ તરફ રાખ્યું એટલે રાત પડી, અને તે રાત્રીએ પોતાના શર ઉપર સીહાઈનું તાજ મેલ્યું, એટલે કે અંધારી રાત થઇ......જ્યારે તેં રાતે પોતાના અંગ ઉપરના કાળા બાલનો પોશાક હતો તે નાંખી દીધો, ત્યારે સુફેદી હશી પડી, અને પોતાના હોઠ ખોલ્યા; એટલે કે બામદાદ થઇ.

શાયર વલી ફકકડ ફેશીન રજુ કરે છે—

" તુજ લબકી સીફત લાલે બદખશાંકુ કહુંગા;
જાદુ હએ તેરે નેન ગઝાલોસે કહુંગા. "

યાને કે:—ઓ મારી માશુક! તારી વાતોની તારીફ હું બદખશાંન શેહેરના લાલ, જે તારીફ લાયક કહેવાય છે, તેની આગળ જાઇને કહીશ. અને તારાં નેન યાને આંખો-જે ગોયા જાદુથી બનાવેલી છે, તેની વાતો હું હરણોની આગળ કહેવશ. (હરણોની આંખો તારીફ લાયક છે.) એમાં માશુકની ખુબસુરતી બદખશાંનના લાલ જેવી, તથા આંખો હરણના જેવી, એવી મીશલ આપવાને બદલે વાક્યાતિશિકા કરી છે.

શાયર ઇનસા કહે છે:—

" કમબખ્ત કયા હુવા ખલઅંદાઝે યેહ ખુરસ;
હએ હએ ખુરસ સુબેહકી છાતી ન ફટ ગઇ. "

યાને:—આ મરઘો કેવો હમારી મોજમાં ખલલ કરનારો થયો! પણ ઓ મરઘા! હજુ તો બામદાદની છાતી છાટી નથી!

°. એમાં સહુવાર નથી પડી. તેને માટે અસંકાર વપરાયલો છે. મીર અબદુલ કાદરે નીચે પ્રમાણે વાપરેલો છે.

"પડી ગેરદેરી-ચશ્મ કર્દ આસમાન, સીઆહી નેહાન શુદ સફીદી અયાન."

યાને કેઃ—આસમાને પોતાની આંખો ફેરવી નાંખી, કાળો ભાગ અનદીઠ થવા લાગ્યો; અને ધોળો ભાગ દેખાયો. આટલું બધું લંબાણ લખ્યું, અને ટુંકમાં આખાનો અર્થ તો એટલોજ છે કે "પરોઢયું થયું!"

શાયર રોશનજી કહે છે:—

"વોહ અજબ ઘરી થી કે જીસ ઘરી લીઆ દરસ નુસખએ એશ્કકા;
કે કેતાબ અક્કલકી તાકમેં જો ધરી સો યુંહી ધરી રહી."

યાનેઃ—જે વખતે મેં એશ્કની કેતાબમાંથી શિખવા માંડ્યું, તે વખત અજબ જેવો હતો; કેમકે અક્કલની કેતાબ જે તાક ઉપર મુકી હતી તે ત્યાંજ પડી રહી. એમાં "ઇશ્કમાં પડવાથી અક્કલ ગુમ થઈ!" એટલાને માટે વાક્યાતિશયતાનો રસ લીધો છે.

વિદુર નીતિમાં કહેલું છે:—

दिवसे नैवतत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ।
पूर्वे वयसितत्कुर्याद्येन, वृद्धः सुखं वसेत् ॥

અર્થઃ—દિવસે એવું કાર્ય કરવું, કે જેથી રાતે નિરાંતે ઉંઘ આવે, અને જુવાનીમાં એવું કરવું, કે જેથી બુઢાપામાં સુખે રહેવાય. "આગળ જોઈને કામ કરવું" એટલોજ મુદ્દો છે, છતાં તેનું તેજ લંબાવેલું છે.

શાયર નઝીર કહે છે:—

"કલ શબે વસ્લમેં કયા જલ્દ કરીથી ઘરીઆં;
આજ કયા મર ગએ ઘરીઆલ બજાને વાલે."

યાનેઃ—કાલે મારી માશુકની મેલાપની રાતમાં માહરો વખત કેવો જલદીથી જતો રહ્યો! પણ આજે કોણ જાણે કે ઘડીયાળના વગાડનારાજ કંઈ મરી ગયા છે કે શું! યાને "આજે મારો વખત જતો નથી." એટલા શબ્દોને માટે વાક્ય લંબાવવું પડેલું છે.

"મરના મરના સૌ કહે, મરી ન જાણે કોય;
જો મરનેકું જાણે તો, ફીર ન મરના હોય."

એમાં પણ મરી જવા વીશે વાક્યાતિશયતા છે.

"માયાસે સબ હોત હે, સિદ્ધ સાધકકા જોગ;
માયા સે સબ કરમ કમાવે, માયા સાધે જોગ."

એમાં "માયાથી સૌ થાય છે" એટલામાંજ સર્વ ઉદેશ સમાઈ

ગયેલો છતાં, તેને વિસ્તારથી વાક્યાતિશિકા વાપરી સમજાવેલો છે.

એ પ્રમાણે આ અલંકારની લેજ્જત અને ફાશીન છે. એ ઉપરથી જણાશે, કે એ અલંકાર શાયરોમાં કેટલો પ્યારો થઈ પડયો હતો.

૩૩ મો. **પુનરૂક્તિકા**:—આગળ આપણે શબ્દાતિસ્યાલંકાર જણાવી ગયા છીયે, તેનેજ હુબહુ એકમળતો આ અલંકાર છે. ફરક માત્ર એટલોજ છે કે, પુનરૂક્તિમાં વ્યાકરણના સંબંધી શબ્દો ફરી ફરી આવે છે; જ્યારે શબ્દાતિસ્યાલંકારમાં વ્યાકરણના સંબંધ નહીં ધરાવનારા ઘણા શબ્દો વપરાય છે. પુનરૂક્તિમાં તો નામની પાછળ બીજાં તેજ અર્થના ઘણાં નામો; વિશેષણની પાછળ બીજાં તેજ અર્થના ઘણાં વિશેષણો વપરાય છે એને અંગ્રેજીમાં *Tautology* કહે છે અને ફારસી ભાષામાં " **તકરીરે સુખન** " અથવા " **લજ બેજેહ** " કહે છે. અને પુનરૂક્તિ વાપરવાને " **તકરીરે સુખનસાઝ** " કહે છે. જેમકે મી. મનસુખ કહેછે કેઃ—

" પામેઓ તે સાહેબ ભીતરના ભરમ ને ભેદ,
રવા કીધી એકદમ ખલકની હાજત ને ઉમેદ. "

એમાં **ભરમ** તથા **ભેદ** શબ્દો તેમજ **હાજત** અને **ઉમેદ** શબ્દો એકજ અર્થના ફરી ફરી વાપરેલા છે મનના ઉભરાતું લક્ષણ આપતાં ફોર્ડ નામનો લખનાર લખે છે કેઃ—

" *It is not, as you conceive, an indisposition of body, but the mind's disease; so ecstasy, fantastic dotage, madness, frenzy, rapture of mere imagination, differ partly from melancholy.* "

એમાં *Ecstay* શબ્દથી સામટા પાંચ શબ્દો, લગભગ એક સરખાજ અર્થના સીલસીલાબંધ વાપરી પુનરૂક્તિકા કરેલી છે. સુરદાસ કવિનો એક પદમાં આ અલંકાર સરસ રીતે વપરાયલો મારા દિઠામાં આવ્યોછે:—

" જો લેં મધુ પીવતી રહતી તૌલેં જીવતી હે,
ઘરીઘરી, પળુપળુ, છીણુ છીણુ નહી બીસરે. "

એમાં ઘરી ઘરી, પળુ પળુ, છીણુ છીણુ શબ્દો એકજ અર્થના છતાં, માત્ર કાવ્યની એક જાતની ફાશીન લેખે વપરાસમાં લીધેલા છે.

ઉરદુ શાયર જાફરની ગજલોમાં વારંવાર એવા અલંકાર માં આવે છે:—

" દીલો જીગર કે હુએ રોઝનમે સાંસકા રેતા,
ઇશ્વરસે બખ કાયા તો ફિરસે બોય દીયા "

દીલ અને જીગર એકજ શબ્દ છતા કાવ્યરમ માટે તે બિાસથી વપરાયલા છે. સરકૃત ભાસા આ અલંકારમાં ઓછી નથી કાવ્યના રસ એ ભાષાએ ઘણા ઘણા વિસો પછીજ ચાખ્યા છે.

શ્લોક.

पटकर्म निर्गत म्योम्य कफदोष मलादिक ।
प्राणायामं ततकुर्याद्द नायासेन सिद्धयति ॥

યાનેકે, આ છ કર્મ ધોતિથી નીકળ્યા છે ને એનાથી કરીને કફ, મેલ, પિત ઇત્યાદિ દોશો નિવૃત્ત થાય છે. અને પછી પ્રાણાયમ કરવાથી યોગની સિદ્ધિ થાય છે. એમા कफदोष, मलदोष વિગેરે ત્રણે શબ્દો એકજ અર્થ માટે વાપરીને અલંકાર શોભાવ્યો છે

" ગોધન, ગજધન, બાજીધન—ઔર રતનધન ખાન,
જબ આવત સંતોષધન—સબધન ધુરી સમાન."

એમા પણ પુનરૂક્તિકા જટ જણાય આવશે

" ગુરૂ હુઆ ગુરૂ બાવરા, ગુરૂ દેવનકા દેવ;
ગુરૂસે ચેલા અતી ઘણા, જો કરે ગુરૂકી સેવ"

એમા પણ પેહેલી લાઇન પુનરૂક્તિમાની છે. સ્કૉટની રોકબી ઉપરથી —

" *It seem'd some mountain*, rent *and riven.* "

* * * *

" *Allen-a Dale is* no baron *or* lord "

* * * *

" *There s time to pitch bough* toil *and* not. "

એમાં કાગા હરેકાથી અલંકાર સમજાયું જશે.

અવસ્તામા આવા અલંકારનીનો પુરાવો ઘણી ખોરશેદ ન્યાયેશ માં એક સૌંત્તમ પુનરૂક્તિકા વાપરેલી વાચનારાઓને નજર આવશે —

" કરતુયે હુમતોઇબ્યસ્યા, હુખ્તોઇબ્યસ્યા, હવરસ્તોઇબ્યસ્યા.
માથ્રઇબ્યસ્યા, વશ્ચેેાઇબ્યસ્યા, વસ્તેરાઇબ્યસ્યા.
આઓબિગર્ઇવે હઘયેવીરયા, હુમતાચા, હુખ્તાચા, હવરસ્તાચા;
પઇતિ રિચ્યા હઘયે વીરયા, દુસ્મતાચા,— દુઝુખ્તાચા,

દુઃશ્વરર્તાયા. "

અર્થઃ—નેકવમાસન, નેકરાણી, તથા નેક કરણીને, મનસ્ની, મવસ્ની તથા કુનસ્તીથી હું બંધાણું છું. સઘળા નેક વિચારો, નેક શબ્દો, તથા નેક કામોને હું અખત્યાર કરું છું. સઘળા બદવિચારો, બદવાણી તથા બદકામોને હું ત્યાગી દેઉં છું.

ઉપલા દૃષ્ટાંતમાં તો એકજ અર્થના શબ્દો એટલી તો વાર અને એટલી તો સ્પષ્ટતાથી વપરાયલા છે, કે તે વિશે વધારે સમજાવવાની જરૂર રહેતી નથી.

ગુજરાતી કવિ પ્રેમાનંદ કહે છેકેઃ—

" મરજાદ લાજને મુંકાવું, કુમારગ મંડાવું;
જપ તપ તીરથ ને જાત્રા, દાન દયા છંડાવું. "

* * *

" છળ ભેદના એ ત્રાજવાં, વણ; તોળે પ્રપંચ વાણોતર;
કુડ કપટના બે કાટલાં, વણ; મોટી માયા દાંડી બરાબર."

કવિ જીવનઃ—

" રાજાને રંક ને જોગી ને ભોગી, આશા ઉમેદ સૌને લાગી,
કોઈ તન દુખિયા, કોઈ ધન-દુખિયા, અન્ન દુખિયા રહે અભાગી
પુત્ર પરિવારની આશા સંસારમાં, વિશ્વ રહ્યું છે સૌ માગી."

" અતિ ભલા નહીં બોલના, અતિ ભલા નહીં ચૂપ;
અતિ ભલા નહીં બરસના, અતિ ભલા નહીં ધૂપ. "

એમાંના શબ્દો પોતેજ પુનરૂક્તિકા આપો આપ બનાવી આપે છે, એટલે વિવેચનની જરૂર નથી. તુલસીદાસ ભક્તો કહેઃ—

" રામ ભરોસો રામ બળ, રામ નામ વિશ્વાસ;
સુમિરિ નામ મંગળ કુશળ, માંગત તુલસીદાસ."

એમાં જગે જગ પુનરૂક્તિકા દીઠામાં આવે છે.

કવિ કલ્યાણદાસઃ—

" દુરિજનની સંગત મેં કીધી, દેવાળીઓમાં ડુબ્યોરે;
અનાથ જંતુ રાંક બાપડા, તેમાં મેં કીધી વાસારે. "

કવિ બુલાખીરામઃ—

" ચતુર તરુણિ ચાર બુદ્ધિશાળી, નવલ વધુ નવ કાંતિની રૂપાળી.
હસતું સુખદ મુખડું હમેશે, વશી જઈ ક્યાં ભગ વલ્લભા વિદેશે."

મી૦ શેહરીઆરજી ભરૂચાઃ—

" દાદગર દાદારે દાવર, દાદના દેનાર તું;
દસ્તગીરી કર દયાથી, દર્દના ગમખાર તું."

ઉપલાં દરેક ગુજરાતી કવેનોમા ઘણાં હરફો આપોઆપ પુનરૂક્તિનું લક્ષણ વાંચક વર્ગને યાદ આપશે. કવિ બર્નના એક કાવ્ય પુસ્તકમાં કહેલું છે કે:—

" *Methinks I hear, methinks I see*
Ghosts, goblins, fiends; *my phantasy*
Presents a thousand ugly shapes
My sad *and* dismal *soul affrights.* "

જે શબ્દો ગીધા ટાઈપે છાપ્યા છે, તે શબ્દોના અર્થ એકના એકજ છે, અને તે 'ટોટોલોજી' છે. ફારશી ભાષામાં એ રસ તો જા બ જા લીધો છે—

" મન ચે ગુઈઅમ ? કે હુકો હેરાન કુન,
બંદેઅમ દરચે દરચે શાયદત આં કુન.

યાને—હું તને શું કહું ? કે તુ એહુકમનગી અને હેરાન કર! હું તારો સેવક છું. તું ચાહે તેમ કર. એમા મોટા શબ્દોથી પુનરૂક્તિકા શોભી રહી છે.

" નાચે કુદે તોડે તાન, તેનું દુનિયાં રાખે માન;
ભજન કરે ભાવથી જાણ, તેને ન મળે પુરં'ધાન."

એમાં નાચે—કુદે—તોડે તાન—એ સૌ પુનરૂક્તિકાઓ.

" મન મરે માયા મરે મરમર જાત શરીર;
આશા તૃષ્ણા ના મરે, કહે ગયા દાસ કબીર."

એમા પણ મન અને માયા—મરવું—તથા આશા અને તૃષ્ણા વીશે પુનરૂક્તિકા છે.

त्रिभंगी छंद.

अल्लाह खुदाइ करिम कादिर । पाक परवर दिगार है ॥
सुबहान तूं सतार साहिब । साफ निरंजनहार है ॥

એમાં પ્રત્યેક નામ પરમેશ્વરનું લિધુ છે, અને તેથી પ્રત્યેક શબ્દ પરમેશ્વરના છે, જેથી કરીને તે પુનરૂક્તિકાનો એક ખરોજ નમુનો છે. ઉર્દુ અને હિંદુસ્થાની ભાષાઓ આ અલંકારને પોતાનોજ કરી બેઠી છે. નાટક જોડનારાઓને તો આ અલંકાર, આદમીના જેટલો અગતપનો

છે. નાટકોમાં એ અલંકારની તો ખાંણામાં નિમકના જેટલી, અને ગાંણાંમાં કંદના જેટલી જરૂર છે.

બકાવલીના નાટકઃ—

"મુજે તુમ છોડ કર પ્યારો, કાંહાકો રૂઠે જાતે હો,
જફાકારો સીતમગારો મુજે એ કયા સુનાતે હો.
* * *
ફીદા ઉસપે સબકા દીલોજાંન હુએ, મુજે અપની શરમો હયાકી કસમ.
* * *
નોકર ચાકર, જેવર ગઓહર, ઘરદર બદકર સરપર ખેલ."

ચતરા બકાવલીઃ—

"વારાન અહેરબાન કદરદાન મીરે આપસે ઝીશાન;
ધ્યાન ગ્યાનસે હું મરત કાએ અહેસાંનપે અહેસાન."

એમાં કાળા હરફો પુનરૂક્તિકા છે. હવે તો દાખલા બહુ થઈ ગયા, માટે તુરશાઓરનો એક રેખતો આપી બસ કર્યું, જેમાં મોટા હરફો સગજણ આપશેઃ

"મુઆ જાતા હું તેરે હેજરકે મારે આરે,
મેરે જાંની-મેરે દીલબર-મેરે પીઆરે આરે."

૧૪

As wine that with its own wight runs is best,
And counted much more nobler than the press'd;
So is that poetry whose gen'rous strains,
Flow without servile study, art or pains."—
Butler.

જે રાજ્યના અગ્રકાંતે દોલતો યાને રાજરત્નો ઓછાં વધતાં પ્રમાણમાં કાવ્ય—બુદ્ધિવાળા હોય છે, અથવા બીજા બોલોમા બોલયે તો જે રાજ્યના પ્રધાન મંડળમાં, અમલદાર મંડળમા, અને ઇનશાફ મંડળમાં રાજ્ય કુનેહ સાથે જો કાવ્ય શક્તિનો ગુહ્ય અંશ સમાવશો હોય છે, તે રાજ્ય રાજ-કુનેહ (*Politics*) માં ઘણુ ફતેહમંદ હોય છે. આજના વખતમાં અનુભવીઓ કહે છે કે, રશીઆના રાજમા રાજ કુનેહવાળા કુનેહબાજ પ્રધાનો છે, અને તે રાજ, રાજકુનેહમા પેહેલી પદવી ભોગવે છે. કારણ કે રૂશ્યાએ પોતાના રાજ-રત્નોને

કવિ-જન્મ આપ્યો છે. કાવ્ય-કુનેહ, એ પણ રાજ્ય-કુનેહનો એક મદદનીશ છે. એના ઉદાહરણમાં હું એક દાખલો રજુ કરીશ. ઇરાનનાં એક પાદશાહને વાસ્તે એવું કહેવાય છે કે, તેણે પોતાના લશ્કર મધેથી ઘણાજ ચુનંદા શીપાહીઓનું એક નાનું લશ્કર જુદું રાખ્યું હતું. અને તેણે તે લશ્કરને કાળો પોશાક આપ્યો હતો, અને તેનું નામ પણ શીહાદારાન-કરીને આપ્યું હતું. લડાઇને વખ્તે એ લશ્કરને છેક પાછળ રાખવામાં આવતું હતું. અને જ્યારે લડાઇ પૂર જોરમાં આવે, ત્યારે તે શીહાદારાન લોકો લશકરની છેક આગળ ધસી આવી, લડાઇ પૂરી કરતા યાને કે જીતતા. એકવાર તુરાનનો રાજા ૫૦૦૦૦ પચાસ હજાર માણસનું લશકર લઇ ઇરાંનના પાદશાહ સાથે લડવાને ચઢી આવ્યો. ઇરાનનો પાદશાહ આ કટાકટીના પ્રસંગે એક બુલંદ ટેકડી ઉપર ઉભો રહીને લડાઇ જોતો હતો, તેણે સામાવાળાના લશ્કરની મોટી સંખ્યા જોઇ, તેજ દિવસે લડાઇ નહીં કરતાં બીજે દિવસે લડાઇ કરવાનો ફ્રુસદ કર્યો. જેથી તેણે એક કાગળ લખાવીને લશ્કરમાં મોકલ્યો કે, “ શીહાદારાંનોએ આજે આગળ ધસી નહીં જતાં, પાછળજ રહેવું.” જે મુનશી પાસે આ રૂકકો લખાવ્યો, તે બહુ બાહોશ રાજદ્વારિ ઉપરાંત કાબેલ કવિ હતો. તેણે જોયું કે પાદશાહ ચાહે છે તેમ જો થશે તો દુશ્મનોની ચઢતી થશે, અને ઇરાંનીઓ હારી જશે. એ પ્રમાણે તેણે પોતાની રાજ-કુનેહથી પારખી લીધું, પણ પાદશાહના ફરમાંનથી દુર જવાય નહીં. ત્યારે તેણે હવે કાવ્ય-કુનેહનો ઉપયોગ કરવાનોજ રસ્તો માત્ર ખુલ્લો જોયો. જેથી તેણે શીહાદારાન શબ્દ મધેના ફારશી હરફ ઇ કે જેની નિચે બે નુંકતાં આવે છે (ي) તે ઇ હરફની નિચે એક ત્રીજું નુંકતું વધારી દીધું; જેથી ઇ હરફને બદલે ફારશી બાપાનો “ પે ” હરફ કે જે ત્રણ નુંકતાંવાળો (پ) આવે છે તે થઇ જઇ, સીહાદારાન શબ્દનો સીપાહદારાન થઇ ગયો ! અને તેનો અર્થ સીહાપોશીનો બદલાઇને સરદારો એવો થઇ ગયો. જ્યારે તે કાસદ સરદારોને મળ્યો, ત્યારે તે લોકોને હિંમત આવી, કે પાછળથી બીજું લશકર મદદે આવે છે, જેથી તેઓ ઘણી *ઉલટમાં આવ્યા, અને બાહાદુરીથી દુશ્મનોની સામા થયા, અને પેલા* સીહાદારાનોએ તો પાછળ રેહવાને બદલે આગળ ધસી આવી, લડાઇ પૂરી કરી જીત-મેળવી. જ્યારે મુનશીની કાવ્યબુદ્ધિની પાદશાહને ખબર થઇ ત્યારે તેણે આફ્રીન કરી કહ્યું કે:—

" દબીર મુનીન બાયદ કે બ યક નુકતે—
પંજાહ હઝાર મર્દરા શીકસ્ત દેહદ. "

અર્થ:—મુનશી તો એવો જોઇએ કે માત્ર એક તુંકતી યાને મીંડાંથી પચાશ હજાર મરદોને હરાવી નાંખે.

આ ઉપરથી જણાશે, કે રાજદ્વારિ કુનેહની સાથે જો કાવ્ય બુદ્ધિની કુનેહ જોડાયલી હોય છે, તો તે રાજ બહુજ મજબુત થઈ પડે છે. હવે પાછા આપણે અલંકાર ઉપર આવ્યે. મી૦ બટલરના મથાળે મુકેલા શબ્દો કવિ અને કવિતનો સંતોષકારક ફડચો કરી આપે છે કે, કવિતારસ તો આપોઆપ ખુદરતી રીતેજ, વગર અભ્યાસ અને વગર મેહેનતે, અને વગર તાલતલાવતે પોતાની મેળે જેટલો રેડાઈ જાય એટલો, જબરજસ્તી વગરના દારૂની મીશાલે ધોળાઇ જવો જોઈએ, અને તેજ ખરો કાવ્ય રસ છે. નહિ કે કેટલાક ચીબાવલા છોકરાઓ કવિતા રચવાના હોંસમાં કોઈ કોઇ કવિઓના ઉંચા શબ્દો તેજ રાહ ઉપર તફડાવીને કવિમાં ગણત્રી કરાવાના દયા આણવા જોગ ધાંધા મારે છે તેમને કવિ કહેવા. તેઓ રોજે રસ્તાખેજ સુધીમાં કવિ થવાનાજ નથી.

જ્યા ત્યાંથી શબ્દ-વિચાર-રાહ-અને રાગ ચોરીને કવિતા બનાવનારા બુઝખોને માટે એક કવિ બહુ ફક્કડીચટકાને કહે છે કેઃ—

" કેચિત કવિતા કવિત સુનાવે, કુંડલિયા અરૂ અરિલ્લ બનાવે;
કેચિત છંદ સવઇઆ જોરે, જહાં તહાંકે અક્ષર ચોરે. "

૩૪ મો—સયોગાતિશિકાઃ—એમાં સબંધી શબ્દો, જેવાકે; **અને—અથવા—તથા** વિગેરે વારંવાર વપરાય છે, જેને અંગ્રેજીમાં *Polysyndeton* નામનો અલંકાર કહે છે. આ ઠેકાણે જણાવવાની ફરી અગત્ય છે, કે " ફારશી શાયરોની ઝવેરમાળા "—" હિંદુ કવિઓની નસ્યનો "—" પ્રાચિન કવિઓની વિચારમાળા " એ સઘળું આ વિષયમાં દાખલાઓ આપવાને મિષે, અને ઉદાહરણો સમજાવાને બાહાને હમે જે આપ્યે છે, તે એક કાકરે બે પક્ષી મારવાની નેમથીજ આપ્યે છે. માટે દાખલાઓથી કંટાળનાં ભેજાંઓએ, હમારાં કંટાળેલા ભેજાંની પણ લગાર કદર ખાવાની જરૂર છે આ અંલકારનો એક દાખલો બસ છે, તે છતાં પ્રાચિન કવિઓના રસ આપવાના હેતુથી વીણી કાઢેલા ઘણાં રત્નો અત્રે આપીશું. વાસ્તે અલંકારના દાખલાઓ જાણવાને ખાતર નહીં, તો નિતીમાન ધડા અને કાવ્યની લજ્જતને માટેજ

એ દાખલાઓ વાંચવાની હમારી ભલામણ છે; કેમકે તે દાનાઇના દાનાજ છે. કંમતરીન હકીર ફકીરના-કાવ્ય સંગ્રહમાંથી:—
હુ અને તું અને તે તથા કોણ, મટ્ટીમાં મટ્ટી બની જઇશું હોશું.
એમાં અને તથા તથા એ શબ્દો સંયોગ કરાવનારા છે, અને વળી તે ફરી ફરીથી વપરાયા છે. ફારસી શાયરાન શાયર કહે છે કે:—

" બરોયએ, બમોયએ, બખોયએ ખેરદ;
બમન ગોએ તા બાકે અંદર ખેરદ."

અર્થ:—તેના મોંમાં તથા બાલમાં તથા ખસલતમાં તથા અકકલમાં કોણની સાથે લાયક થાય છે તે મને કેહ. એમાં પણ સંયોગો અતિશય વપરાયા છે.

કયા દુર્જનકી ચાકરી, કયા લોંડેકી સાથ;
કયા અંધેકુ આરસા, કયા બહેરેસે બાત.
કયા પાનીકા બુદબુદ, કયા વાલુ*કી ભીંત;
કયા ઓછેકા આશરા, કયા દુર્જનકી પ્રીત.

એમા કાળા હરફો સંસર્ગનોજ અર્થ સારનારા જણાશે.
અરદીબેહેસ્તપરસ્તની નિરંગમાં છે કે:—

" દાદારે જેહાંદાર, તવાંના ઓ દાના, ઓ પરવરતાર;
ઓ આફરીદેગાર, ઓ કેરફેગર, ઓ અવક્ષીદાર."

એમાં પણ અતિશય સંયોગ વપરાએલા હોવાથી એ દાખલો પણ સંયોગાતિશયોકતીનો છે. એ સર્વ કરતાં ઉત્તમ દાખલો એક ફારસી શાયરનો યાદ આવે છે.—

", સાલો-ફાલો-માલો-હાલો -અસલો-નસલો-બખ્તો-તખ્ત;
બાદત અંદર હરદો ગેતી બર કરારો બર દવામ."

અર્થ:—ખોદાતાલા કરે ને તમારાં વરસો અને એશઆરામ અને માલમીલકત અને સ્થિતિ અને અસલ અને નસલ અને નશીબ અને રોહેનશાત, હંમેશના અને સ્થાઇ બેઉ દુન્યાંની અંદર થાવ!!
નદિનાં પાણી લોદોર ખાતે કેવી રીતે ઉતરે છે, તેનું રસીલું બ્યાન કરતાં સાઉધી નિચે પ્રમાણે કહે છે —

And falling and crawling and sprawling,
And driving and riving and striving,
And sprinkling and twinkling and wrinkling,

---

* વાલુ = એટલે રેતી.

"*And sounding and bounding and rounding,*
And bubbling and troubling and doubling."

એ પ્રમાણે *And* હરફવાળા ઘણા સંયોગો કવિએ વાપર્યા છે; તે ઝટ પરખાય છે.

જામી શાયરે "તજાહલ આરફ" અલંકારમાં આખી એક ગઝલ જોડેલી છે, જેમાં શાયર જે ચીજ જાણે છે, તેને માટે જાણે તે નહીંજ જાણતો હોય તેવું અજાણપણું બતાવે છે. તેમાં એ અલંકાર ઉપરાંત સંયોગાતિશીકા જગેજગ વપરાયલો છે. તેમજ તેમાં બીજા ઘણા અલંકારો સમાયલા દીઠામાં આવશે.

"આરેઝ અસ્ત ઈન યા કમર યા લાલએ હમરાસ્ત ૧ ઈન ?
યા શઆયે ૨ શમ્સ યા આઇનેએ દેલહા અસ્ત ઈન ?
ચશ્મે તો જાદુસ્ત યા આહુસ્ત ૩ યા સૈયાદે ૪ અફક ?
યા દો બાદામે સીએ યા નરગેસે શેહલાસ્ત ૫ ઈન ?
કામસ્ત ઈન યા અલેફ૬ યા સર્વ યા નખ્લે ૭ મોરાદ !
યા મગર ગુલદસ્તેએ ૮ બાગે જનાન ૯ આરાસ્ત ઈન !
ઝુલ્ફ યા કલ્લાબ૧૦ યા ઝનજીર યા મુશ્કે ખોતન !
સુમ્બુલે તર બર સમન યા અંબરે સારાસ્ત ૧૧ ઈન !
યા રબ ! ઈન તાકસ્ત ૧૨ યા મેહરાબ યા કોસે કઝેહ ૧૩ !
યા હલાલે ઈદ યા અબરૂએ માહે મારસ્ત ઈન !
ફુકએ ૧૪ લાલસ્ત યા સર ચશ્મએ આબે હયાત !
યા દેહન યા મીમ ૧૫ યા તુતીએ શકર ખાસ્ત ઈન !
યા રબ ! ઈન ખુરશીદે તાબાનસ્ત યા માહે તમામ !
યા ફીરસ્તે યા પરી યા શોખે બી પરવાસ્ત ઈન !
ફ્રપે ગુ કાબે અસ્ત યા ખદ્દે બરી યા બોસ્તાન !
યા ગુલેસ્તાને અરમ ૧૬ યા જીન્નતુલ માવાસ્ત ૧૭ ઈન !
તુતીએ શીરીન ઝબાન યા કમરીએ ૧૮ બાગે જનાન !
બુલબુલે બી ખાનમાન ૧૯ યા જામી એ શયદાસ્ત ઈન !"

---

૧ = રાતું. ૨ = પ્રકાશ. ૩ = હરણ. ૪ = શીકારી. ૫ = ખુબસુરત. ૬ = અલેફ નામનો ૧ લો હરફ (ફારશી શાયરો એક પ્રિયાનું કદ અલેફ જેવા સીધા અને કમરમાંથી અમળાયલા હરફના, જેવું સરખાવે છે તે ઉપરથી.) ૭ = ખજુરનું ઝાડ. ૮ = તોરો. ૯ = બેહેશ્ત. ૧૦ = ગળબંદ. ૧૧ = ચોખ્ખું. ૧૨ = કમાન,

मंत्र.

आत्मानं रथिनंविद्धी शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिन्तु सारथिं विद्धिमनः प्रग्रहमेवच ॥

અર્થ—સઘળાં આપણા કામોનો ભોકતા, જે કે આપણો જીવરૂપ આત્મા છે, તેને રથનો સ્વામી જાણો, અને શરિરને રથ માનો, અને નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિને સારથી યાને ગાડી હાંકનારો જાણો, (કારણ કે શરિરરૂપી રથના ખેંચનારા ઘોડા, તે આપણી ઇંદ્રિઓ છે; અને નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ, તે ઇંદ્રિઓનો હાંકનારો સારથી છે;) તથા મનનને લગામ જાણો. એમાં શરિરની ઉપમા રથ સાથે આપી દરેક બાબદમાં બીલકુલ લાગુ પાડેલી છે.

"ગગન ધનુષ સમ જીવ, તું જિવતર જોય રે"

હે જીવ! આકાશમાં ધનુષ જેમ થોડી વાર ટકે છે તેમ તારૂં જિવતર થોડી વારનું જાણ.

"તનવાડી, મન કેવડા—સચી અમૃત વેણ;
પ્રાણ પુરષકે બાગમે, અજબ ફુલ દો નેન."

તનને બાગ બરાબર, મનને તેમાં ઉગેલા કેવડાના ખુશબોદાર રોપા બરાબર, સાચા વેણને પાણી બરાબર, પ્રાણને તે બાગના માલેક બરાબર, અને આંખોને ફુલ બરાબર ઉપમાન આપેલું છે.

"વાદલ સરખા કેશ, લટકામાં તે ખસેડતાં દૂર;
રતાળ મુખડું શોભ્યું, જેવો માધવિ બપોરનો સૂર." (ન. કે.)

એમાં બાલને વાદળ સાથે અને હોસીલા મોઢાને વૈશાખ માસના બપોરના સુરજ સાથે સરખાવ્યાં છે.

निर्गुणेष्व पिसत्वे षु दयां कुर्वंति साधवः ।
नहिसंहरते ज्योत्स्नां चन्द्र श्चाडाल वेश्मनि ॥

યાને—સત્યવાન પુરૂષ નગુણાં આદમી ઉપર પણ દયા કરે છે, જેમ ચંદ્ર ચાંડાળ જેવાના ઘરમાં પણ પોતાનું ચાંદરણું પ્રકાશવા દે છે.

રામબાણ ઇલાજ=એ ઉત્પ્રેક્ષા છે, અને "જેવું રામ રાજાનું બાણ અસરકારક હતું તેવુ આ ઔષધ અસરકારક છે." એ ઉપમાનાલંકાર છે. તેથી જે જગાએ એ બેઉ મીશ્રણવાળા કાવ્યના બેળાયલા હોય, ત્યારે અંગ્રેજીમાં "*Mixture of simile and metaphor*" કહેવાય છે. યાને." ઉત્પ્રેક્ષા તથા

ઉપમાનનું મિશ્રણું " કહેવાય છે. જેમકે; સ્કૉટની રૅાકબીમાં કહેછે કેઃ—

" *Matilda! thou hast seen me start,*
As if a dagger thrill'd my heart."
* * *
My noontide, India may declare;
Like her fierce sun, I fired the air."

જરથોસ્તીઓના અવસ્તા પણ મીશાલમાં પૂરા છે. બેહેરૅાંમયસ્તમાંથી.—

" વેરેથ્રઘ્નેમ્ અહુરધાતેમ્ યઝમઈદે. વેરેથ્રઘ્નો અવિ ઇમત્ ન્માનેમ્ ગઓ સુરાબ્યો ખરેનો પઇરિવેરેનવઈતિ, યથ હાઉ મઝ મેરેઘો શએનો, યથ અવે અવાઓ ઉપાપાઓ મસિતો ગઇરીશ નિવાનન્તિ."

અર્થ:—હોરમજદના પેદા કરેલા બેહેરામ ઇજદને હમો યાદ કર્યે છીએ. જે પ્રમાણે તે મોટું શીમોર્ગ નામનું પક્ષી તથા જે પ્રમાણે આએ પાણીથી ભરેલાં મોટા વાદળા પાહાડોને ઢાંકે છે, તે પ્રમાણે બેહેરામ ઇજદ આએ ઘેર (યાને આ દુન્યાં) ને પોતાના હથિયારોની મારૂંતે ખોરેહથી આસપાસ ઢાંકે છે.

એમાં પણ આબાદ ઉપમાનાલંકાર વાપરેલો છે. વળી તીરયસ્તમાં પણ એક દાખલો દીઠામા આવે છેઃ—

" તિસ્ત્રીમ્ સ્તારેમ્ રએવન્તેમ ખરેનંઘઉહન્તેમ યઝમઈદે; યો અવવત્ ક્ષ્વએવો વઝાઇતે અવિઝ્રયો વોઉરૂ-કશેમ, યથા તિઘિરશ અઇનિવસાઓ."

યાને કે—ચળકાટવાળા, ખોરેહવાળા, તેસ્તર શેતારાને હમો યાદ કર્યે છીએ. જે શેતારો શેતાબીથી જતા તીરના જેટલી ઝડપથી વોઉરૂ-કશ નામના દરિયા તરફ જાય છે.

એમાં પણ અચ્છો ઉપમાનાલંકાર દીપે છે. અહુનવરમાં આ અલંકાર જરથોસ્તીઓ રોજ ભણે છેઃ—" યથા અહૂ વઇર્યો અથા રતુશ અષાત્ ચીત્ હચા."—જે પ્રમાણે પાદશાહ પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલનારો છે, તે પ્રમાણે દસ્તુરાન દસ્તુર અશોઈ વગેરેને લીધે છે.

પ્યારા વાંચકો! આજે આપણે આએ અલંકારનેજ આજના એક અચ્છા વિષય સેખે સંભાળથી સંગારીશું, અને પીરજ્યી તે ઉપર વિચાર ચલાવી એ અલંકાર કેમ વાપરવો તેનું આપણે શિક્ષણ શિખીશું.

ઉરદુ શાયરોમાંતો આ અલંકાર ઘણોજ સરસ દેખાવ દે છે.

આશક શાયર કહે છે —

" દોનો રૂખ્સાર મોહ પારે હએ, અબ્રુ ઓર ખાલ ચાંદ તારે હએ."

યાને તેં માશુકના બેઉ ગાલ માહતાબના ટુકડાની મીશાલના છે, અને તેના બવા તથા તલ, ચાંદ અને તારાની મીશાલના છે.

" જેમો દીવ હરામમે, તેસો હરિસે હોય;
ચલા જાવે વેકુંઠમે, પલા ન પકડે કોય."

યાને, જેવો હરામનો માલ લઈ જવાનું લોકોને ગમતું છે, તેમજ, રામનું નામ જો હરામનો માલ સમજી લુટવાનુ રાખ્યું હોય, તો તે માણસ બેહેસ્તમાં જ્યારે જાય ત્યારે તેનો પલ્લો કોઈ પકડી શકવાનું નથી. પહેલી લીટી ઉપમાનાલંકારની છે.

" કબીર કહે કે એહી જગ, જેસી અંધી ગાય;
વછડા થા, સો મર ગયા, જુરી ચામ ચટાય."

એમા આ જગતને આંધળી ગાયની ઉપમા આપી છે, કે જે ગાયનો વાછરડો મરી ગયલો છતા, અમસ્થી અજાણપણે પ્યારના આવેશમા તે મુએલા વાછરડાની ચામડી ચાટયા કરે છે. તેમજ એ જગત આંધળી ગાય જેવી છે.

સુજાયત નામનો શાયર કહે છે કેઃ—

" નીશાના કયું ન હો દેલ જાહેદોકા,
નીગેહ એક તીર હએ અબરૂ કમા હએ.
ખબર લે જલ્દ અએ મેહરે મસીહાઃ
ઇઓહ કુશાત ખંજરે નીગેહ બુતા હએ."

યાને કે-પાક પરહેજગાર લોકોના દિલ તેના તીર મારવાની નિશાન કા નહીં થય ? કારણ કે તેણીના અબરૂ યાને બવા છે, તે કમાન છે, અને તેની નજર છે તે તીરની મીશાલે છે. એ મેહેરબાની બવાં મરયા પેગંબર ! તુ જલદીથી આવીને ખબર લે, કેમકે આ તો પુતળીના જેવી માશુકોની નજરના ખંજરથી માર્યો ગયો છે. વળી ઇનશા શાયર કહે છે કે, "ચમકતે ચાદકે હએ ઇસ તરેહ ચારે=તરફ અત તરફે તેરે મુખ્બેહ પશીનેસે." કે ચાંદ ચાલે ચંદની આસપાસ સીતારાઓ ચમકે છે, તેજ મીશાલે અજબ જેવી અજ સહને તારા મુખડા ઉપર પસીનાના ટીપા ચમકે છે.

" અબરૂવલ મેહરાબો બાની મનજારો રૂઈઅત ગુંઇદ,

ખાક્ષેં બર ણીની નીશસ્તે ખુલ્બે મી આનંદ ખતીબ. ''

અર્થ:-તારો ચેહેરો ઇદના તેહેવારના જેવો ખુશનુમા છે, તારાં ભવાં મશીદ મધે જે આરકું આવે છે તે મેહેરાબના જેવાં છે, અને તારૂં નાક છે, તેમનબર જેવા માચડાના જેવું છે, અને નાક ઉપરનો તારો કાળો તલ છે, તે નાક રૂપી મીનબર ઉપર કાળો જબ્બો પહેરેલો વાયજી કરનાર જાણે વાયજી કરનારો છે! શું ઉત્તમ સરખામણી આપે છે! મશજીદમાં એક તાખ અથવા મેહેરાબ આવે છે, જેની નીચે નીમાજ થાય છે, તે તાખ તે ભવાં, ઇદને દહાડે તે મેહરાબમાં જાણે કાળો તલ તે નીમાજ કરાવનાર, અને મીનબર નામનું વકતાસ્થાન તે નાક બનાવ્યું છે! તે નાક પેલી પ્રીયાની ખુબસુરતીની જાણે વાયજ કરી મને સમજાવે છે કે તે પ્રીયા આવી આવી ખુશનુમા છે. જેમ એક મુલ્લાં મશીદમાં ખોદાની ખુબીનું બ્યાન સમજાવા ઉભેલો હોય, તેમ કાળા તલને મુલ્લાં બનાવી ખાકી માશુકની ખુબીની વાઆજનું કેવું ઉપમાન કવિએ કરી બતાવ્યું છે, તે વાંચનાર જોઇ લેશે.

ઉદયરત્ન નામનો કવિ એક અશ્લિ મીશલ કહે છે:—

> "લિંબુ દેખી દુરથી જિમ, ખટાશે ડાઢો ગળે;
> ગગન ગર્જારવ શુણીને, હડકવા જિમ ઉછળે.
> તેમ વ્રતિના ચિત્ત વિણસે, વેણ સુંદરીના શુણી;
> કથા તજો તે કારણે, એમ પ્રકાશે ત્રિભુવન ધણી."

> "સખા એહરે જઝા કરદન રવા ખારીસ્ત દર હીમ્મત;
> કે યક એરેહી ઓ આન્ગેહેહ જઝા ખાહી ઝે યઝદાંનશ." (ખાકાની)

યાને:—ખોદા પાસે પુર્ણ બદલો મેળવવાની ધાનતે સખાવત કરવી, તેતો સખાવતને મોટી રકમનાં કચડી નાખનારા બ્યાજે મુકયા બરાબર છે. કેમકે તમે એક ચીજ બક્ષેશ આપો છો, અને તે સાહેબની પાસેથી તેના બદલામા દશ માંગો છો.

હવે આ અલંકારના હીરાથી મઢી લીધેલી, ઘણીજ રંગીલી અને દિલ બેહેલાવનારી જે લપટ એહમદ શાયરના નિચલા રેખતામાં મળે છે, તે જુઓ:—

> " લબ ઉસ ગુલે રઆ નાઝો અઝીકે ઇઅમની હએ;
> દંદાને બદખ્શાંનકે હીરેકી કની હએ.
> કાકુલકી અજબ પેચ નુમાયા જું કમદ હએ;
> ઓર ઉસકે સવા પલખોમે નેજેકી અની હએ.

દર ઓરે શાખે ઝુલ્ફ વ આરેજકે રાઝમેં;
કયા ખુબ તરેહદાર વો ગુનચા દેહની હઍ.
કયા નાજ હઍ કયા અદા હઍ કયા જોહવેગરી હઍ.
રફતાર હઍ કબક તીરપે ઇઅહ નાજુક બદની હઍ.
હઍ સરવે સેહી કામતે દેલજુઓ બેરામાંન;
તસવીર ઇલાહી કુદતે મતલાસે બની હઍ.
કયું હોવે બેર્યાં ઉસકી સબાહત વ મલાહત;
વોહ યુસફે કીનઆંન હઍ યા હુર અદની હઍ.
ઇઅહ સુરતો ઇઅહ સીરતો ઇઅહ હુસ્ને ખોદાદાદ;
એહમદપે સદા રહેમતે હુબએ વતની હઍ."

દુરમીનના ગજલસ્તાંનમાંથી:—તે નાજુક ફુલના જેવી માશુકનો હોઠ યમન દેશના અકીકના જેવો છે, અને તેણીના દાંતો બદખ્શાન દેશના હીરાની કનીની મીશાલના છે. તેણીના ચોટલાની અજબ પેચ કમંદ જેવી છે, અને તે સિવાય તેણીના આંખના પાંપણ, નેજાની અણીના જેવાં છે. તેણીના જુલફાંની રાતની નિચે, યાને રાતના જેવાં કાળાં જુલફાંની હેઠળ, તથા લાલ રૂખસારામાં કેવું ગુલાબની કળી જેવું સુંદર મોઢું છે ! તેમાં કેવાં નાજ તથા નખરાં અને ખુબસુરતી છે. તેણીની ચાલ કબુતરના જેવી લાડ ભરેલી છે. અને તેની ઉપર આ નાજુક બદન છે. તે સરવના ઝાડ જેવી સીધી, અને દિલને લઇ જનાર, અને નાજ કરનાર કદની છે. ખરેખર એ તશવીર તો ખુદાતાલાએજ બનાવી છે. તેણીના હુસ્ન અને ખુબસુરતીનું શું બ્યાન થઇ શકે ? કનાન દેશનો યુસફ જે સઘળાઓથી ખુબસુરત થઇ ગયો છે, તેના જેવી, તથા અદનના મુલક (જે કે મુસલમીન લોકોના એતેકાદ મુજબ બાવા આદમની જન્મભૂમિ હતી.) ની પરી છે. આવી શીકલ, આવી ચાલ; અને આવી ખુદાની આપેલી ખુબસુરતી એહમદની ઉપર હંમેશા પોતાનાં વતનની ખુશાલીની રેહેમતની મીશાલે છે.

આ ઉત્તમ રેખાતામાં ઉત્તમ અલંકારની ઉત્તમમાં ઉત્તમ સોનેરી શણગારવામાં આવી છે, માટે એ શાયરના રૂહ ઉપર હજાર દરૂદ હોજો !

" જે કમાનની પેઠે દબાયલી રહે નહી
સોપની પઠે ઇહેલ ધ્રુવ - દાખવે સહી
શ્વાન પુચ્છની પઠે ન તાત્વિ શીવિ થાય ને

તેજ જાણવી સ્વતંત્રતાનિ શક્તિ ને મજે." (ન. ક.)

સ્વતંત્રતાના જોસ્સાને કમાન સાથે, તેમજ હોકાયંત્રની સોયુ સાથે, તેમજ કુતરાની પુંછડી સાથે સરખાવી છે.

"શબી ખુદ ઝંગી શીહેતર એ ઝાગ,
મેહે નઓ ચું દર દસ્તે ઝંગી ચેરાગ." (અસદી)

યાનેઃ—રાત્રિ તે ગોયા કાગડા કરતાં કાળા સીધીના જેવી છે, અને ચાંદરાતનો ચાંદ છે તે ગોયા કાળા હબશીના હાથમાં ધરેલી મસાલ, અથવા બતીના જેવો છે. શેખ સાદી નીચે મુજબ કહે છેઃ—

ઝબાન દર દેહાને ખેરદમંદ ચીસ્ત, કલીદે દરે ગંજે સાહેબે હુનરઃ
ચું દર બસ્તે બાશદ ચે દાનદ કસી, કે જાહેર ફરૂશ અસ્ત યા પીલેવર ?

મતલબઃ—એક દાનાવ આદમીનાં મોંઢાંમાંની જીભ,તે તેની દાનાઈના ખજાનાના બારણાની કુંચી છે. જ્યારે તે ખજાનાના બારણાને તાળું મારેલું હોય (યાને ઝાઝું નહીં બોલવાને લીધે બકબકારો કરવાનું બંધ હોય) ત્યારે કોઇ શું જાણે, કે તે ખજાનાનો ધરાવનાર ખરેખરો શ્રીમંત ઝવેરી છે, યા તો થોડો સરખો માલ ધરાવનાર મોહલે મોહલે રખડનારો ફેરિયો છે. યાને ફેરિયો ઘણો બકબકારા મારે છે, કેમકે તેને ત્યાં માલ નથી. મોટો વેપારી મુગો બેશી રહે છે, જેને ત્યાં ઘણો માલ છે.

"જાણિ મૃગ જળ વિષય રસને, તેણિગમ ના જાયરે;
નીતિ નદિના નિર્મળાં નિર, પી પિ હોલવ લાયરે."

ઓ માણસ! છીનાળું, રંડીબાજી, વગેરેવિષય રસને ઝાંઝવાંના* પાણી જેવો જાણીને તે તરફ નાં જતો, પણ નીતિ નદિનું નિર્મળ, ને ઘંડુ પાણી પીને તારી તરસ હોલવ. એ રૂપક તેમજ અનુપ્રાસિક છે. કાળા હરફો અનુપ્રાસના છે. ઉપમામાં જેમ, તેમ, જેવું, તેવું, વગેરે વાચક શબ્દ જોઇએ છે. તોપણ કવિતામાં તો નહીં પણ હોય, નળદમયંતિના આખ્યાનમાં કવિ કહે છે કેઃ—

"પ્રબળ બળ કળિજુગનું થયું, પ્રેમ બંધન તુટી ગયું;
સર્પ કંચુકિને તજે જેમ, નળે દમયતી તજી તેમ.

---

*ઝાંઝવાંના પાણી, એટલે મીરાજ અથવા મૃગ તૃષ્ણા જળ, આને ખારવાળી તપેલી જમીન પાણી રૂપે દેખાઇને પશુઓને લલચાવી તરસે મારી નાંખે છે તે.

વૃક્ષ જેમ પત્રને પરહરે, પુનરપિ અંગિકાર ને કરે;
જેવું વચનનું હોય અન્ન, તેવિ મારે એ સ્રી જન.
કો સમે મને મારે નેટ, હુંપી વહાલું એને પેટ."
એમાં પણ અલંકાર બહુ ઉત્તમ આપેલો છે.

" સેજ દીઆ સો દુધ બરાબર, માંગ લીઆ સો પાણી;
ખેંચ લીયા સો રક્ત બરાબર, ગોરખ બોલે વાણી."

સેહેજમાં આપે તો તે પાણીને બદલે દુધ આપ્યા બરાબર છે. પણ માંગવાથી આપે તો તે પાણીની બરાબર છે, તેમજ આપેલું પાછું લે લે, તો તે લોહીની મીશાલનું છે. સબબ મીઠી વાણી બોલવામાં સારૂં છે.

" હૈડું, ભઠ્ઠી પેરે ભારી ધમ ધમે,
ઉન્હા કુંડ પેરે, નેન વહે-જીવણ વ્હેલા આવજો.
ઝાડ ડાળી, પેરે હાથ થર થરે,
ચિત્ત, ચોર પેરે છુપું રહે-જીવણ વ્હેલા આવજો." (ન. ક.)

હૈડાંને ભઠ્ઠી સાથે, આંખને ગરમ ઝરા સાથે, હાથને ડાળી સાથે, અને ચિત્તને ચોર સાથે સરખાવ્યાં છે.

निर्गतासूनवाकस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ॥
प्रीतिर्मधुर सान्द्रासुमंजरीष्विव, वजायते ॥ १ ॥

અર્થઃ—તુલશીના ઝાડની તરૂણ મંજરી જોઇને વૈષ્ણવોને જેવે આનંદ થાય છે, તેવો આનંદ કાલિદાસના મુખથી નીકળેલા વચનો સાંભળીને થાય છે.

" છોડો નમેલા કણથી ભરેલા, ગર્ભે પુરે કલ્પિત ; જેમ બાલા
જોએછ તે વાટજ દાઇ ફરી, જેઓ થઇ છે હરખાઇ લ્હેરી."
(ન. ક.)

એમાં છોડને અને છોકરીને સરખાવી છે.

શાયરાંન શાયર ફીરદોશી તુશીએ આપેલી સેઝતના નવા નવા રંગીન બેરંગીન દાખલાઓની નિચે જગા કરી છે, તે તો ખચિત સાહિત્યના શોખીનને અને કાવ્યના કસરતીને છોડવાજ ગમશે નહીંઃ—

" બ રજમ અંદરૂન જેહરે તેરીઆક સોઝ;
બ બજમ અંદરૂન શ્રાહે ગેતી ફ્રેઝ."

અર્થ—તે નામદાર પાદશાહ કેવો છે, કે લડાઇને દરમ્યાન

પાવર્જેરને બાળનારાં ઝેરની મીશાલને થાય છે, અને મીજ્લેશના દરમ્યાનમાં બીરાજે છે, ત્યારે દુન્યાંને રોશન કરેતારા ચંદ્રની મીશાલને ઝેલકાત આપે છે.

"કનુન ચંદ શાલ અસ્ત તા પોસ્તે જીન,
મરા તખ્તગાહ અસ્તો અસ્પમ ઝમીન."

અર્થ:—હમણા કેટલાંક વર્ષ થયાં ઘોડાનું જીન, તે મારૂં પોતાનું તખત જેવું છે, અને મારો ઘોડો જમીનની મીશાલનો છે. આવાર્થ કે:- હું લડાઇમાંનો લડાઇમાંજ કેટલાં વરસથી છું.

"બ રૂખ ચુંન બાહારો બ બાલા ચું સર્વ,
મીઆંન હમચું ગરવદ બ રફતન તદર્વ."

અર્થ:—તેણીનો ચેહેરો બાહારની મીશાલનો, તેણીનું કદ સર્વના ઝાડ જેવું સીધું, તેણીની કમર વગર છેડેલી જવાંન ઓરતનાં જેવી પાતળી, અને ચાલવામાં તદર્વ જાનવરના જેવી ધીમી છે.

"હમી રાન્દ દસ્તાં ગેરફ્તેહ શેતાબ, ચુ પરરન્દે મુર્ગાનો કેરતી બર આબ."

અર્થ:—તેણે (બાલેઝરે) રસ્તામાં પોતાને ચલાવાની એવી તો શેતાબી પકડેલી હતી, કે ઉડતા પરદાંઓ જેમ ઊડે છે, અને પાણી ઉપર વહાંણ અથવા મછવાઓ જેમ ચાલે છે, તેવી રીતનાં ચાલવાની શીતાબી પકડી.

વળી શામળભટ કવી જે ફકકડ ફાશીનો વાપડી ગયો છે, તે નિચે મુજબ છે—

"જેમ ઘાંચિનો બળદ, રાત દિવસે તે ફરિયો;
જ્યમ ગધો ગુણહીણ, ભાર અણલેખે ભરિયો.
પાડો જેમ પખાલ, પુંઠ પર પરઠે પાણી;
તેડે પકડ્યો વીર, તરફડીને તે તાણી"

એમાં વળી વર્ણાનુપ્રાસ પણ કાળા કરેલા હરફોથી પ્રગટ થાશે. ગિરધર કવિનો નિચલો ફકરો ઠીક ખ્યાલ આપે છે:—

"જ્યમ વજ્ર વીજળી આવી અડે,
જ્યમ શિરપર પર્વત તુટી પડે;
જ્યમ વેહેરે કાળજું કરવત ધાર;
એમ દશરથને દુખ થયું અપાર."

રાજકવિ લૉર્ડ ટેનીશન ઉપમાનાલંકારમાં અચ્છો હતો, તેણે *Morte-d' Arthur* મા નીચે પ્રમાણે વાપર્યા છે.

"*The great brand*
Made lightnings in the splendour of the moon,
And flashing round and round, and whirl'd in an arch,
Shot like a streamer of the northern morn,
Seen where the moving isles of winter shock
By night, with noises of the northern sea."

રણછોડ ભક્તે તો એક આત્મજ્ઞાનીને માટે ખાસ એક ગરબી આખી ઉપમાનાલંકારની જોડેલી છે. બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ તો ખરાં દિલથી આ ગરબીનો અભ્યાસ કરશે.

" દિલમાં દીવો કરોરે દીવો કરો, કૂડા ક્રોધ કામને પરહરોરે, દિ૦
દયા દિવેલ પ્રગ્નાઈનું પ્રેમ લાવો, મહી સુરતી દીવેટ બનાવો;
અહિ બ્રહ્મ અગ્નિ ચેતાવોરે, દિલમાં૦
સાચદિલનો દિવો જ્યારે થાશે, ત્યારે અંધારૂં મટી જાશે;
પછી બ્રહ્મલોક તો ઓળખાશેરે," દિલમાં૦
દીવો અણુંસે પરગટે એવો, ટાળે તનમાં તિમર તેવો;
તેને નયણે નરખી લેવોરે, દિલમાં૦
દાસ રણછોડે ઘર સંભાળ્યું, જડી કુંચી ઊઘડ્યું તાળું;
થયું ભૂમંડળમાં અજવાળું રે, દિલમાં૦"

નિચે જણાવેલાં પ્રભાતિ-પદમાં આપણો આજનો પરોપકાર ઉપમાનાલંકાર બહુ સરસ આવકાર પામેલો જણાઈ આવશે:—

" ધન મેરે ગોલા સાહેબ, ધન તેરી સાહેબી,
જમીંકા ગાલીચા કીઆ, આશમાનકી રાવતી.
પવન જલેબદાર, ચંદા સુરજ મશાલચી,
એકનકુ હાથી ઘોરે, એકનકુ પાલકી.
એકનકે ખોલે પાગ, એકનકુ કંગાલચી,
એકનકુ કનક મોહોલ, ફુમો સેજ બીછાવતી.
એકનકુ દ્રુગી જુહરી, નેના નીંદ નહીં આવતી."

મનને કેળવીને પવિત્ર બનાવા માટે મનની કેળવણીને જમીનની ખેતી સાથે નિચે રૂપકમાં આપી છે; અને ખેતીના નામની ખેતી કરવાનો તેમાં ઉપદેશ છે.—

" ખેતી કરો હર નામકી મનવા વે-ખેતી કરો,
રૂપૈઆ ન લાગે, પૈસા ન લાગે વે,

' આધી ન લાગે, છ દોમકી મનવા વે—ખેતી કરો."

અલફીના તખલ્લુસનો ઉરદુ શાયર એક નગીનાનું નંગ એવું શીરિમાં જડી બેઠેલો છે —

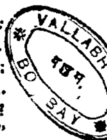
" બનાઉં શીશકા શીશા, ભઠી તનકી ચડાઉંગા,
કરૂં દો નૈનકે પ્યાલે, સજન મુજ આને વાલા હૈ."

બકા નામના શાયરની ગઝલમાં વળી બધા કરતાં કંઇ આશ્ચર્ય ભમત આપેલી છે:—

" કોનસી જાગે જેહાં જાકે છુપાઊં તુજકો,
આંખ પુતલીકે તરેહ આંખમે સમાઊં તુજકો.
પહેલે તો શમય જલે બાદ જલે પરવાંના,
ઉસ તરેહ મૈંભી જલું સાથ જલાઉં તુજકો."

ખલીક નામનો ઉરદુ શાયર એક ગઝલમાં ઉપમાનાલંકાર ને .... દર્શાવે છે, તે રીતે જો કાવ્ય જોડનારાઓ મીશાલ આપતા હોય, તો કાવ્યની જાત જાતની ખુશીનોમાં જરૂર વધારો થાય—

" હય હોસ્ન તેરા મેહરે દરખશાંકે બરાબર;
દંદાં દુરો લબ લાલે બદખશાંકે બરાબર.
ટીકકી ફબન યું હુએ જબીં પર તેરે ગુલરૂ;
પરવીન હુએ જયેસા મહે તાબાંકે બરાબર.
કયા ચાહીએ આશકકે તુજ કતલકુ ખંજર ?
અબરૂ હુએ તેરે ખંજરે બુરરાકે બરાબર."

યાને કે:—તારી ખુબસુરતી (ઓ માશુક !) માહાતાબના જેવી ચળકતી છે. અને તારા દાંતો મોતીની મીશાલના તથા હોઠો બદખશાંન શેહેરના લાલની મીશાલના છે. ઓ ગોલાબના જેવા ચેહેરા વાળા ! તારી પેશાંની ટીકાની શોભાની બરોબરની છે; તે એવી કે જેવો પરવીન શેતારો રોશનાઇ ભરેલા ચંદ્રની બરાબર છે. શું તુને તારા આશકને કતલ કરી નાખવાતું ખંજર જોઇએ છે ? તો તારાં ભવાંજ કતલ કરનાર ખંજરની મીશાલનાં છે.

શોજ શાયર વળી એક અચ્છી ઉપમા આપે છે કે—"શેહેરને જયસે મગસ હંમ હેરસમે પાબંદ હય—વાએ ગફલત ઇસ કદર જીંદામે યું ખુરસંદ હુએ."—હમો તે માશુકના હર્ષમાં, જેમ મધમાં માંખ ફસવાઇ પડે છે, તેમ બંધ પડયા છીએ. અફસોસ ઓ ગફલત ! કે આવા અંધારા બંધીખાનામાં તુ એટલો ખુશી રહે છે.

પ્રિય વાચકો ! જો ઉરદુ "ગઝલોની મોટાઇ" અથવા ",ઉરદુ કાવ્યરસ", એવા મથાળા હેઠળ નવીન ને રંગીન ને સંગીન વિષય આપણે લખવા ઇચ્છતે તો તેજ એક નીરાળી બાબદ થઈ પડને, તોપણ જેટલોગી રસ આ વિષયમા સમાઇ શકે, અને છળકાઇ ન જાય ત્યા સુધી તેની મજા અકેક પછી લેવાને, સાહિત્યના શોખીન લેખે આપણે પછાત પડવુ ન જોઇએ

સોદા શાયર કહે છે કે'—તબસ્સુમ યું નુમાએઆ હએ મીસીક આલુદે દહાસે—તઓ અબ્રે સીહેમેં ઇસ તરેહ બીજલીકી ચમપલીઆ."
=તેણીના મેંદી લગાડેલા દાંતોમાથી તેનું હસવાનું એ મીશાલે દેખાય છે, કે કાળા વાદલામાથી વીજળી એ પ્રમાણે ચળકતી ન હશે

એરવદ શેહેરીઆરજી ભરૂચા નિચલા દાખલા આપે છે —

" આત્મા રાજા ગણો તન મેહલમા વસ્તો ખરે,
ફર્જ તેની છે કે તેનું રાજ નેકીથી કરે"

* * * *

"ભલો દોસ્ત જગમા અમુલ્ય રતન, સદા રાખ સંભરી કરી બહુ જતન;
બુરો દોસ્ત ખોટા રૂપૈયા સમાન, કસી જો કે દરરીજ ત્રાજુ નિદાન."

કવિ ખુશાલીદાસે જોડેલી છંદરચના, ઉપમા વર્ણનનો એક નમુનોજ છે.

" સુવાક્યમાં સાકર શી મિઠાશ છે,
કાયા વિશે કંજ સમો કુમાશ છે;
છે મીષ્ટ જેવો રવ પીક સારખો,
ને દિવ્ય લટકો વિધુ તુલ્ય પારખો.
ઓ અંગના ઉજ્વળ કાંતિ તાહરી,
ચપા તથા ચાંદિ તણી પ્રભા હરી;
અમ્બોજ જેવા કર કાન્ત શોભતા,
સુભૂષણો અંદર ચિત્ત લોભતા.
રૂપાળી જંઘા શુભ રંભ જોગ છે,
અને કટી કેસરિનાજ યોગ્ય છે,
સુવેણિ છે શેષ તણી ફણા સમી,
વિશાળ આંખે મૃગ મીનથી ગમી
ને બીંબસા છે અધરો અહાવળી,
કાંતો કહૂં આમ્રની કાન્ત કાતળી

રે ! કાં છે કોયલ જેહવો વળી,
વાંમો દિસે રંભની પાટિ કામળી. "

કબીર પોતાના પદોમાં એ ઉપર બોલે છે કે:——

" જલ ગઈ કોકરી, ભશમ ગઈ છતાં,
જ્યું માતી ખાય મીલ ગયો ગાસો;
એ સંસાર સબ રેતીકા સ્વપ્નો,
કહે ગયો કબીર બીચારો. "

કવિ ગંગના કબીત, પ્રિયા પત્રો, બધાં ઉપમાનાલંકારમાં જોડેલાં છે. પ્રિય વાંચકો ! અંગ્રેજી ભાષામાં તો આ અલંકાર ઘણોજ છુટથી વપરાયલો દીઠામાં આવે છે, પરંતુ આ વિષયમાં આપણે પ્રાચિન કાળના ગુજરાતી-ઉરદુ-ફારશી-હિંદી વગેરે અસલ કવિઓ, શાયરો, કવિશ્વરો વગેરે કાવ્યરસમાં ઓછા ન હતા, તેઓની લેઝત, ઝમક, અને ફાશનો થોડી નોહોતી, એ વાત મુખ્ય કરીને બતાવાનો આ વિષયનો મુળ હેતુ હોવાથી, તેઓનાજ દાખલા આ જમાએ બરબર વાપર્યા છે. તેને જો મીઠાશ લઈ વાંચીને હજમ કરવામાં કંટાળો ખાવામાં ન આવશે, તો ખચિત જુના વખતનું કાવ્યશાસ્ત્ર આજના જમાનાનાં કાવ્યશાસ્ત્ર કરતાં કેટલું મજાનું છે, તેનો ખરો ખ્યાલ થશે.

કવિ ગંગ કહે છે કે:—

" જા દીનસે મેરે મીત્ર સીધારે, અંન્ન ન પાણી કછુ ન સોહાતા;
જલ બીન જેસી મીનકી તલપે, મેં જો તપું જેસા તેલકી તાતા.
હંશ જો ચાહે માન શરોવર, માન સરોવર રંગકી રાતા;
શાંતકી બુંદકુ ચાહે બપૈયા, ચાંદ ચીકોરકુ નહેકા નાતા.
પંખ હોય ઉર આય મીલું મૈં, કવી ગંગ કહે સુનો જગજીવન દાતા;
મેરે તો ચીતમેં તુંહ બસત હે, તેરેરી ચીતકી જાણે વીધાતા. "

વજીરી નામનો શાયર એક ઉપમા, આશક માશુકની સરખામણી કરતાં એવી રીતની આપે છે કે:—" જ્યું સબજેહ રન્દે ઉગને હએ પયરોંક તલે હમ-ઈસ ગીરદશે અફલાકસે ફુલે ન ફલે હમ. " = જેમ રસ્તામા હરીઆલી યાને ઘાસ પગે પગ ઉગે છે, તેમ હમો આ દુન્યામાં ઉગ્યા જાઇએ છીએ, અને જેમ તે ઘાસની ઉપર કશું ફુલ કે ફળ આવતુ નથી, તે મીશલે આ આશમાનની ગીરદેશથી હમે ફુલ્યા કે ફલ્યા પણ નથી. વળી નુરશાહ શાયર કહે છે કેઃ—"બેકરારી દીલકી મેરી દેખની મન્જુર હએ—તો મીંઆં શીમઆબ યોરાસા મંગાકે

દેખશે " મારૂં દિલ કેવી રીતે બેકરાર થયા કરે છે તે જો જોવાની તું પ્યારીની મરજી હોય, તો થોડેક પારો મગાવીને જો, કે જેમ પારો ઠરેલો રહેતો નથી, તેમ મારૂં દિલમી બેકરાર રહે છે. ।

આશક માશુકના પ્યાર માટે વળી બીજો શાયર બોલે છે કે —
" કયા કમાન અબરૂને એક તીરે નેજરા મારા—જીમકે હમનેકી જીગર હો ગયા પારા પારા." = તે માશુકના ભવાંની કમાને, એક તીર નેજારાનો એવો તો માર્યો, કે તે તીરના લાગવાથી દિલ ટુકડા ટુકડા થઇ ગયું શાયર સૌદા ખુદા ઉપર લખે છે કે —" મકદુર નહીં ઉસકી તજલ્લી કે બયાકા—જયું સમય સરા પા હો અગર સરફ જુબાંકા ' = ખોદાતાલાના નુરનું બયાન કરવાને કોઇની કશી મકદુર નથી, અને જે મીશાલે મોમબતી માથાથી તે પગ સુધી બળીને ઓગળી જાએ છે, તે મીશાલે આપણી જુબાન પણ જો તેનું બયાન કરવા પછાડી જાળયે અથવા ઓગળાવયે, તોપણ તે સાહેબનું બયાન થઇ શકે નહીં. સૌદા શાયરનો નિયમો રેનકમાજ રેખતો મારૂં વધુ ધ્યાન ખેચે છે. તેની મીશાન નવીજ જાતની છે —

> " સાવનકે બાદલોકી તરેહસે ભરે હુવે;
> ઇંઆહ વોહ નેનહે જીતસે કે જંગલ હરે હુવે.
> અએ દીલ યેહ કીસકે બગરી કે આતી હે કોજે અરક,
> લખ્તે જીગરકી નાઅશકુ આંખે ધરે હુવે.
> પલકે તેરી કહાં નસ્ર આરા હુઈ કે વહાં;
> અકુવાજે કાહેરે કે ન મરહમ પરે હુવે.
> આખોકુ તેરી કયું કે મે બાંધુ કે ઇસ્એહ ગેબાસ,
> જાને હી મેરે દીલકી જરાઅત ચરે હુવે "

અર્થ —શ્રાવણ મહિનામાં જેમ વરસાદથી વાદળાંઓ ભરાય છે, તેમ જુદાઇના બળાપાને લીધે મારી આંખ આંસુથી ભરાઇને તર થાય છે, કે તેના પડવાથી જંગલ પણ લીલું થઇ જાય. ઓ દિલ ! આજે તુંને કોણ સાથે લડાઇ થઇ છે ? કેમકે આંસુઓનું લશકર જીગરના ટુકડાનું તાબુત ધરીને આવે છે ઓ મારી દિલબર ! જ્યાં તારી આંખના પાંપણ શરૂ સમારીને ઉભા રહ્યા છે, ત્યાં તે ગાજબ ભરેલા લશકરોથી તારા સઘળા આશકો ઘીન્નત ખાઇને મરહમ પડી રહ્યા છે તારી આંખને શા સારૂં બાંધુ ! કેમકે એ દરશન જેવી આંખો, જતા જતાં મારા દિલ ૨ઈ બેતર ઉપર ગરે છે

હવે-એક નવી 'મીશાલ' આપી આગળ ચાલ્યે. શમજી શાયેરની તની ઉપમા નીચે મુજબ છે.

" યું વોહ રૂખ હએ હેજાબમેં રોશન,
માહ હએ જું સહાબમેં રોશન.
ઉસીકી બીનીમેં ઇઅહ ખુલાક નહીં,
શમે હએ માહતાબમેં રોશન.
જામ મએમેં હએ અકસે- ચેહેરએ યાર,
ઇઆ ચેરાગ આફતાબમેં રોશન.
ઉસકે ગોરે બદનમેં લાલ લેબાશ,
દેખો આતશ હએ આબમેં રોશન.
સાથ દેહતા હએ ફીનદુકે પાશે,
પંજ શાખા રેકાબમેં રોશન. "

અર્થ:—એ પ્રમાણે તે માશુકનો ચેહેરા પરદાની અંદર રોશનાઇ આપે છે, જાણેકે જેમ ચાંદ વાદલાંમાંથી ચળકે છે. તે માશુકના કાનમાં એ કાંઇ બાલી નથી, પણ એ તો ચેરાગ ચંદ્રની અંદર રોશન થયો છે. આ શરાબની જામમાંએ કાંઇ માશુકના ચેહેરાનો છાયો નથી, એ તો ચેરાગ આફતાબની મીશાલે ચળકે છે. તે માશુકના ગોરાં બદનમાં લાલ પોશાક છે, તે પાણીમાં આતશ હોય, તેની મીશાલે છે. પંજશાખ્યાના શેતારા, સારાં પગનાં આંગળાંઓની સાથે તેની રેકાબમાં ચળકે છે.

ફારશીમાં તરેહવાર અલંકારો છે. એ ઉપમાનાલંકારમાં ૪. ચીજોની જરૂર પડે છે.

૧—મરબે=જે ચીજ સરખાવામાં આવે તે. જેને ગુજરાતીમાં ઉપમેય કહે છે. ૨—મરબેબેહ=જે ચીજની સાથે સરખાવામાં આવે તે. જેને ગુજરાતીમાં ઉપમાન કહે છે. ૩—તશબીહે=ખુદ ઉત્પ્રેક્ષા, જેને સાધારણ-ધર્મ કહે છે. અને ૪—સરખામણી કરવાનું કારણ જેને વજે તશબીહે કહે છે, જેમકે:——

સેનાઇ:—" મર્દગી જેહલો ઝીન્દગી દીનરત;
હરચે ગોફતંદ મગ્ઝ આન ઇનરત. "

અર્થ:—માણસાઇ એ અજ્ઞાનપણું છે. અને જીન્દગાની ધરમના જેવી છે. જેને તમે મગજ કહો છો તે પણ એજ છે. મર્દગી તથા ઝીન્દગી, એ ઉપમાન છે, અને જેહલ તથા દીન, એ ઉપમય છે.

શીરીનના અંગોળ વિષે મોલાના **નીઝામી** શાયર કહે છે કેઃ

" ચું બર ફકંદ આબ ની અન્દામ અઝ દસ્તઃ
ફલક બર માહે મરવારીદ મી બસ્ત "

એમા તેણીના બાલનો કાળાશ, તે વજે તશબીહ કહેવાય. આગળ આપણે ઉત્પ્રેક્ષા અને ઉપમાનાલંકાર વીષે ફરક જોઈ ગયા, તેમ ફારસીમા જે ફરક છે, તે ઉપલા ૪ પ્રકારથી પણ જણાશે. જેને ગુજરાતીમા ઉત્પ્રેક્ષાનકાર અથવા રૂપક અલંકાર કહે છે. તે અંગ્રેજી *Metaphor* અને ફારસી " એસ્તારેહ " ને મળતો છે, જ્યારે ઉપમાનાલંકાર જે છે, તે અંગ્રેજી *Simile* ને અને ફારસી તશબીહ ને મળતો છે. એ રૂપક અલંકાર ફારસીના " મીજાઝ " નીજ જાત છે. એમાં માત્ર ઉપમાનજ આવે છે. તેમાં ઉપમેય આવતો નથી. સખી માણસના હાથને દરીઆ કહે છે, પ્રિયાના મુખડાને માહતાબ કહે છે; ઈત્યાદિ કાવ્યમાં માત્ર દરીઆ કે માહતાબ, એટલુંજ જણાવે છે, પણ તે શા ગુણ માટે, તે જણાવવામાં આવતું નથી.

બદ્રેચાચ:—ચુ દુશ અઝ સફેદ મયનારંગે તસ્ને ઝરનેગાર ઉફતાદ;
ફલકરા કાનસેદહાઈએ નકેહ દર દરીઆએ કાર ઉફતાદ.

એમાં " સફેદ મયના રંગ, " એ આકાશને માટે, તથા " તસ્ને ઝરનેગાર, " એ સુર્યને માટે, અને " કાનસેહાઈએ નકેહ, " એ તારાઓને માટે, તથા " દરીઆએ કાર " (*Black Sea*), એ રાત્રિને માટે વાપરેલો છે હવે નીચલો બેત, એક પ્રેમદાના અંગોળ કરી આવ્યા પછીના વર્ણનનો છે—

" ફેશાનદ પન્જહેએ મરજાન ઝે આબે મરવારીદ;
કમર ઝે જઆએ શબે મશ્કબાર પએદા શુદ, "

એમાં "પન્જહએ મરજાન" એ હીનાના રંગને માટે વાપરેલો છે; જે રંગથી પ્રિયાઓ પોતાના પગની પાતલી અને નખોને રંગે છે. આબ છે, તે તેણીના માથાના વાળને માટે છે, અને મરવારીદ એ તેણીના બાલોની ઉપર ઝુલાઈ રહેલાં પાણીના ટીપાને માટે છે. કમર છે, તે તેણીના મુખડાને માટે, અને શબે મશ્કબાર છે, તે તેણીના પોતાના ચેહેરા ઉપર આમ તેમ આડે આવેલા બાલોને માટે છે. એ ઉત્પ્રેક્ષા, જે મીજાઝ કહેવાય છે, તે હકીકત અલંકારથી ઉલટોજ છે જેમકે, " જમશેદજી બાહાદુર માણસ છે, " એમ કહે તે હકીકત છે, પણ " જમશેદજી સીંહ છે, " એ મીજાઝ કહેવાય,

" તુલશી રેખા કરમકી, કબુ ન મેટે રામ:
મેટન સમરથ હય પણ, સમજ કીયો હય કામ."

એમાં પેહેલે બાધ બતાવે છે, કે નશીબ્ ઇશ્વરે નક્કી કરેલું છે, તે ખુદ ખુદાથી પણ મટાડી શકાતું નથી: પછી વળી કહે છે. કે, તે મટાડવાને તો તે શક્તિવાન છે, પણ સમજીને પ્રથમથીજ કામ લીધેલું છે.

" જનની જણતો હરિ ભક્ત જણ, કાં દાતા કાં શૂર:
નહીંતો રેહેજે વાંઝણી, મત ગુમાવીશ નૂર."

એમાં પ્રથમ બાધ નહીં પણ અધિક આપ્યો. કે એ બાધ જણેતા ઇશ્વર ભક્તો અથવા દાતાર કે શૂરો નર જન્મજે, પછી બાધ કહે છે કે, નહીંતો વાંઝણી રેહેજે, પણ નૂર ના ગુમાવવી.

મી. મનસુખ એક દાખલો આપે છે—

" શોકર ખોદાનાં કે તુંજ ગોશા એક ચમન છે,
અગરજો તું દલીલ માંગે તો કબુલ છે:—
કે મુખડો તાહારો, તો ગુલે ચમન છે,
કદ તાહારૂં સરવ, ને જુલ્ફ તાહારાં સમ્બુલ છે."

એક ઉરદુ રેખતામાં એ અલંકારને લગતો બીશરો વાપરવામાં આવેલો છે કે:—

" હમતો રોતે હએ, હંસતે હએ અગીઆર:
કદ્રે બુલબુલકી જાગ કહાં જાને.
હોટ ચાટા કરે વોહ સારી ઉમર:
સબે શીરીકા જો મજા જાને, "

માને કે:—મારી દીલબરની જુદાઇમાં હું તો રડયા કરૂં છું, ત્યારે મારા હરીફો હસે છે, તો હું તેનું કારણ કહું છું કે, મધુર રાગથી ગાનારાં બુલબુલની કદર, કઠોર અવાજનો કાગડો શું સમજી શકે ? પોતાની માશુકના મીઠા હોઠો ઉપર ચુમી લેવાની મજાની જેને ખબર છે, તે તો પોતાના હોઠો, પોતાના આખા ભવ સુધી ચાટયાજ કરે છે.

" નારી પુછત નરકું તુમ, કાયસે બદન મલીન:
ક્યા ગાંઠસે ગીર પડે, ક્યા કીસીકું દીન. ?
નહીં ગાંઠસે ગરથ પડયો, નહીં કીસીકું દીન,
રતે દીઠે દાતારકું તેસે ભયો મલીન."

એમાં એક સ્ત્રી પોતાના પતિને પુછે છે કે, તમો મમખાર કેમ

ખયા છો ! શું કંઇ પેસા પડી ગયા, અથવા કોઇને કાંઇ પૈસા આપી દીધા ! તેનો જવાબ આપી બંધિક કરે છે કે, પૈસા પડી પણ નથી ગયા, અને કોઇને દીધા પણ નથી, પરંતુ સખીને સખાવત કરતાં જોઇને ગમખ્વાર બનેલો છું.

બાધ = "જુહાર જુહાર વણિક કહે, ન જાણે જુહારકા ભેદ;
ભેદ જાણે બીન રહત હય, આઠો પહર બહુ ખેદ.
બંધિક = જજામે જગદીશ હય, હહામે હરિ સાર;
રરામે રામ રમ રહ્યા, તાકા નામ જુહાર."

એમાં પેહેલા દુહામાં "જુહાર" એટલે શું, કરી બાધ મુકે છે, પછી ખુલાસો કરે છે કે, જુહારમાં જ છે તે જગદીશ યાને ખુદાને માટે છે; હુ છે તે હરિનો હુ છે; ર છે તે રામ મધેનો ર છે. વળી એ અક્ષરાલંકાર પણ ગણી શકાશે. વળી ૧ લી તેમજ ૩ જી લીટીમાં જ ઉપર અનુપ્રાસિકાલંકાર તથા ૩ જી માં હુ ઉપર અને ૪ થી માં ર ઉપર વર્ણાલંકાર સમાયલા જણાશે.

સુંદર વિલાસમા નિચે પ્રમાણે અલંકાર વાપરેલો છે:—

कोइ वार कहे कोइ पार कहे। उसका कहुं वार न पार हैरे ॥
कोइ मूल कहे कोइ डार कहे। उसके कहुं मूल न डार हैरे ॥

એમાં પણ બાધ બંધિકનો ખ્યાલ જલદી થશે.

એક ફારશી કવિનો નીચલો બાધબંધિક ઉત્તમ છે. તેમાં ધિકની લગામ પોતાની માશુકના બાહાના હેઠળ સોપેલી છે.

" ગાફેલ બ મન રસીદા વફારા બહાને સાખ્ત,
અફગંદ સર બ પીશી હયારા બહાને સાખ્ત.
તા અઝ જફાઇએ ઉ ને રેહમ ખુને મન ને રીખ્ત,
બી રેહેમ બોબીન કે તરસે ખુદારા બાહાને સાખ્ત.
અઝ બઝ્મ તા ઝે આમદને મન એરન રવદ,
બરખારત ગરમો દાદને જારા બાહાને સાખ્ત."

માયની:—મારી હાજરીની ખબર વગર મારી પ્યારી માશુક મારી આડે આવી જાય છે, અને તેને માટે તેણી એવો બાધ અથવા બાહાનું બતાવે છે કે, એતો આપણા વચ્ચેનો ઘાડો પ્યાર તેણીને ત્યાં ખેંચી આવે છે. તેણીં પોતાનો ખુશનુમા મુખડો મને

જોઇને નીચે ઘાલી દે છે કે, જેથી તે ખુશ મુખડો જોવાને હું બેનશીબ રહું છું; ત્યારે તેણી શું બાહાનું લાવે છે કે, એતો હું લાજને મારે શરમાઇ જાઉં છું. તેણીના આના જુલમમાંથી રખે હું છુટો થાઉં, તેથી તે પ્રિયા મને એકદમ મારી નાંખતી નથી; પણ તમે જુઓ કે તે જુલમગાર "ખોદાતાલાની બીહીક" નું બાહાનું બતાવી તેમ કરતી નથી. જ્યારે એક મીજલશમાં એ બેઠેલી હોય, અને હું ને એ આમણુસામણુ થઇ જઇએ, ત્યારે તેણી લાગલીજ ઉઠી જાય છે, અને બાહાનું શું કાઢે છે, કે એતો તમારે માટે જગા કરી આપવા હું ઉઠી જાઉં છુ !

એમાં બાધ અને બંધિક અવાર નવાર ગુંચવાઇ ગયા છે. અને આગળ જણાવેલા દાખલાઓ કરતાં આ જુદાજ પ્રકારનો દાખલો હોવાથી ગુંચવાઇ જઇ, અંદરખાને તેનો ભેદ સમજવામાં ઘણાઓ ઠગાય એ સંભવિત છે.

નિચે જણાવેલો કમતરશાહનો અલંકાર આપણે રજુ કરી આગળ ચાલીશું.

" ખરીદાર તુમ હો તો કયા ચાહતે હો;
મેં દેલ બેચતા હું મેં જાં બેચતા હું.
કહા મુજસે કાતેલને સર બેચતા હુઓ;
કહા મેંને હાં મેહેરબાં બેચતા હું.
અગર તું મેરે છેરનેકુ હે કેહતા;
નહીં બેચતા હુ તો હાં બેચતા હું."

અર્થ:—અગર તમો ખરીદદાર થવા માગો છો તો તમને શું જોઇએ છે? હું મારૂં દીલ પણ વેચું છું, અને મારો પ્રાણ પણ વેચું છું. અને તે કતલ કરી નાંખનારે કહ્યું કે, શું તું તારૂં માથું વેચે છે! ત્યારે મેં કહ્યું કે હા મેહેરબાન, હું તે પણ વેચું છું. અગર તું મને છેરવાને સારૂ એમ કહેશે, કે હું નહીં વેચતો, તો હું તુંને પાછું કહું છું કે, હા હું વેચું છું. એ પ્રમાણે બાધબંધિક આબાદ લાગુ પડેલો છે.

બાધ = "કયા ન પાવક જર શકે, કયા ન સિંધુ સમાય;
કયા ન અબળા કર શકે, કયા જગ કાલ ન ખાય.
બંધિક = પુત્ર ન અબળા કર શકે, જગ ન સિંધુ સમાય;
ધર્મ ન પાવક જર શકે, નામ કાલ નહીં ખાય."

એમાં બાધમાં શું છે કે, પાવક શું નહીં જરવી શકે, તથા સિંધુમાં શું ન સમાય, તથા સ્ત્રી જાત શું ન કરી શકે, અને જગતમાં કાળ શાંનો ભક્ષ નહીં કરે ! એ પ્રમાણે પુછી, તેનો નીચેજ ખુલાશો આપે છે કેઃ—એક સ્ત્રી પુત્ર બનાવી નહીં શકે, યશ છે તે સિંધુમાં પણ સમાતો નથી; અને ધર્મ કોઇથી જરવી શકાતો નથી, અને કાળથી પણ નામને ખાઇ જવાતું નથી. એ પ્રમાણે અલંકાર છે.

" માળા તો મનકી ભલી, ઓર કાષ્ટકા ભારા;
માળામે જો ગુણ હોત, તો ક્યું બેચત મણીઆરા."

યાને બાધ કરે છે કે, માળા જપવી તે તો મનનીજ જપવી, બાકી તો બધી લાકડાંની ભારી છે. પછી તેનો ખુલાશો કરે છે, કે જો તે લાકડાંની બનાવેલી માળામાં ગુણજ હોત, તો મણીઆર વેચનારો તે વેચતેજ શું કરવા ?

બાધઃ— " ક્યા ધરતી કો ફેર હે ક્યા આભકો તોલ;
ક્યા સાધુકી જાત હે ક્યા પારસકો મોલ.
બંધિકઃ— સાધુકી જાત ન પુછીયે, જો પુછો સોહી ગ્યાન;
મોલ હોત તરવારકા, ધરા રહેગા મ્યાન."

એમાં પ્રથમ ચાર બાધ જણાવ્યા છે, અને પછી તેનો ખુલાશો કર્યો છે, કે સાધુની જાત પુછ્યેજ નહીં, જે છે તે જ્ઞાન વડે જાત, ન્યાત છે. અને મુલ તો કશાંનું કર્યેજ નહીં, મુલ તો તરવારનુંજ; કેમકે મ્યાનમાંજ રહે છે ને મુલ માંગે છે !

૩૭, નિર્જીવ જીવિકાઃ—નિર્જીવ ચીજોને જીવતી ચીજો સેખે વર્ણવવાનો આ અલંકાર છે આ અલંકાર રમુજી લખનારા અને રમુજ બોલનારાઓ માટે ઘણો સારો છે. બીજા કોઇ પણ ઉત્તમ અલંકારોમાં કમતરીન શેવકને તો આ અલંકારનો ઘણો છંદ અને બહુજ ચરસ છે. એ અલંકારને મળતો ગ્રીક ભાષામાં *Prosopopœia* નામથી ઓળખાય છે. ફારશી ભાષામાં " **સુરતે તબદ્દીલ. ગીરફતન** " અથવા " નામ સાખ્તેહ વ સુરત મામલેહ નમુદન " એ પ્રમાણે એ અલંકારનું લક્ષણ આપેલું છે. અને તેનેજ મળતું અંગ્રેજી નામ *Personification* આપવામાં આવેલું છે. આ ભીહારદાર અલંકારના દાખલા સંખ્યાબંધ આપવાની લાલચ થવાનું કારણ એ છે, કે એ અલંકાર જુદી જુદી નવનવી તરહેવાર રીતે વપરાય છે, તે કેમ વાપરવો, એ વિગેરે આપણે જુના વખતના દાખલા-

ઓમી શિખી જવાનું છે.

(ઇંદ્રવ વૃત્ત)

" ઝાંખિ સુનેરિ પિળા પટવાળિ રૂપાળિ મહા મદ માંહિં નિહાળિ,
ગોરસની મટુકી શિર મૂકિ કરે જમણે પટ પાલવ ઝાલી;
નેન અદા કરતી હસતી મિઠિ કામઠિ પાપણ આંખ અણીયાળી,
ભાદરવા વદ આઠમ સાંજ સજી સણગાર ગઇ સટ ચાલી "

(ન. ક.)

અર્થઃ—એ ત્રણ વરસ ઉપર ભાદરવા વદ આઠમની સાંજે વાદળના રંગથી સઘળો દેખાવ ઝાંખો પિળો થઇ ગયો હતો, ને આકાશમાં ઉંચે એક વાદળી કાળી દેખાતી હતી, એટલા ઉપરથી તે સાંજનું ઉપર પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે. સાંજને સ્ત્રી ધારીને, વાદળિને ગોરસની મટકી કલ્પી છે.

તરકીના તખલ્લુસનો શાયર કહે છે.

"ખુલ ખુલો તુમકુ મુબારક હો એ ગુલ ગસ્તે ચમન;
લાલે ઓ ગુલ કાન કીજે છકરે દલગીરાં કે બીચ."

અર્થઃ—ઓ ખુલખુલો આ ચમનના ફુલોમાં ફરવું હરવું તો તમુનેજ મુબારક હોજો. અને અહિંઆં હમારે સાર તો **ઓ લાલાના અને ગુલાબના ફુલો** ! હમે ગમગીન લોકો પોતાના દુઃખોની જે છકરી કર્યે છે, **તે સાંભળવા સારૂ તમારા કાન કરજો.** જાણે કે ફુલો સમજતાં હોય, અને જાણે તેઓને કાન હોય ને સાંભળતાં પણ હોય, તેમ શાયર તેઓને બોલાવે છે. વળી નિચે હવે શાયર પવનની સાથે વાત કરે છે.—

" **અએ સબા** બેહરે ખુદા કુચ મુંજે તદબીર બતા;
ઇઆ ઉસે લાકે મીલા ઇઆ મુજે લે જાનેકી. "

યાનેકેઃ—**ઓ બામદાદના પવન** ! તું ખોદાને વાસ્તે યાતો તેણીને લાવીને મને મેળવવાની, અથવા તો મને તેણીની નજદીક લઇ જવાની કાંઇબી તદબીર બતાવ ! એમાં પણ નિર્જીવજીવિકા છે. પ. ચોપાખ્યાન, અલવારે સોહેલી, ઇસપ્નુસ, ફેબલ, વગેરે વાર્તાની કેતાબો તમામ એજ અલંકારથી ભરેલી છે એ અલંકારને કવિ નર્મદાશંકર **સજીવારોપણ** કહે છે, અને તેના ઉત્તમ દાખલા તેણે કેઠે કેઠેથી આંપ્યા છે –તરવારને બોલતી ચિતારી છે,

" મ્યાન માંહિની તરવારો તે કહે છે અમને કાહડો. "

+ + +

" ને જ્યાં ધનુષ્ય ટણકાર પ્રભુએ પ્રૌઢ કર્યો,
તો મરત ખળભલ્યા સર્વે, લંકધ્વજ તૂટિ પડ્યો;
હરખે ડોલ્યાં નગ ધરા, મધુર ધન નાદ ભણ્યા,
છે વિજય વિજય નરસિંહ, ધનુર્ધર રામ તણાં. "

એમાં ધનુષનો ટણકાર સાંભળી નગ એટલે પર્વત અને ધરા એટલે પૃથ્વી એ બે હરખથી ડોલ્યાં, અને મધુર તથા ધન એટલે અર્થયુક્ત વાણી ભણ્યા કે રામના વિજય છે.

તેજ પ્રમાણે ચંદન વીશે નિર્જીવજીવિકા નિચે મુજબ છે:—

" ચંદન પડા ચમાર ધર નીત ઉઠ કૂટે ચામ;
ચંદન બિચારા કયા કરે, પડા નિચસે કામ. "

એમાં પણ અલંકાર વાપરેલો છે.

વીલ્યમ શેકસપીઅર, જુલ્યતની રોમ્યો માટેની અધિરાઇનું ધ્યાન કરતાં કહે છે કે:-

" *Come, night ! Come, Romeo ! come thou day in night !*
For thou wilt lie upon the wings of night
White than new snow on a raven's back.-
Come, gentle night; come loving, black brow'd night,
Give me my Romeo: and when he shall die,
Take him and cut him out in little stars,
And he will make the face of heaven so fine,
That all the world will be in love with night,
And pay no worship to the garish sun. "

એમાં પણ રાતને જાણે જીવ હોય, અને તેણી જાણે બધું સમજતી હોય, તેમ અધિરી જુલ્યત તે રાતને બધો પેગામ કહેછે !

સજીવારોપણનો નિચલો દાખલો ઘણો મજા આપે છે;

(માલિની વૃત.)

" અરર ધરતિ મોટી, માવડી માગ આજ,
ઝટ ઝટ ઝટ વ્હેંચી, પેટમાં પાસ પાળ,

" નથિ નથિ સમ ખાવે, રહેવે કોઇ બ્હાનું,
પ્રિય પતિ સુત મૂવે, ઘેર દેવાયું તાળું." (ન. ક.)

એમાં ધરતીને માયની માફક, જાણે તે સજીવ હોય તેમ કહેલું છે.

જરથોસ્તીઓના અવસ્તાના પુસ્તકમાં અતિ ઘણો સરસ સજીવારોપણ વપરાયલો છે. અરદિબુર ન્યાએશ નામની બંદગીમાં નિચે મુજબ છેઃ—" આ હાતાંમ્ચ "ના હા ઉપરથી.

" ઇમત્ વો આપો જઇધ્યેમિ, ઇમત્ જેમો ઇમત્ ઉર્વરાઓ, ઇમત્ અમેષા સ્પેન્તા હુક્ષથ્ર હુધાઓંધહો, વંઘુહવસ્ય વંઘઉહીસ્ય યોહુનામ દાતારો, ઇમત્ અષાઉનામ વંઘુઉહીશ ફ્રવષયો ઉધ્રાઓ અ-ઇવિથુરાઓ, ઇમત્ મિથ્ર વોઉરુગઓયઓઇતે, ઇમત્ સ્રઓપ અષ્ય હુરઓધ, ઇમત્ રથ્નેવો રજીસ્ત આતરે અહુરહે મઝદાઓ પુથ્ર."

અર્થઃ—**ઓ પાણીઓ ! તમારી પાસેથી એ બક્ષેશ હું માંગું છું. ઓ જમીન ! ઓ ઝાડપાનો !** અએ સારી હુકુમત કરનારા, સારાં ડહાપણવાળા, તથા ભલા માણસોને અને ભલી બાયડીઓને નેઆંમતના બક્ષનારા અમશાસ્પંદો ! અએ અશો લોકોના ભલાં જોરાવર ગાલેબ ફ્રોહરો ! અએ બોહળાં ખેતરવાળા મેહેરઇજદ ! અએ હોરમજદની તરફના સઘળી ચીજોને **પાક કરનારા આતશ !** (તમારી પાસેથી એજ બક્ષેશ હું માગું છું.) સુંદરદાસ નિચે મુજબ નિર્જીવ જીવિકા વાપરે છેઃ—

जीव कहे काया सुनो । हम तुम होई बियोग वे ॥
हम निर्गुण तुम गुनमई । कैसे रहत संयोग वे ॥

ખોરશેદ નામના ઉરદુ શાયરે એક ઘણો ફક્કડ અલંકાર વાપરેલો માલમ પડયો છેઃ—

" ગુલ ખોલે કાન શુંનતા હુએ, દેતા હુએ ગુનચે તાલ;
ગાતી હુએ અંદલીબ તરાના બસંતકા.
ખોરશેદને લેબાશ કીઆ તુજ બગેર જરદ;
કરતા હુએ છીસ સબબસે તરાના બસંતકા."

યાને કેઃ—જ્યારે બુલબુલ વસંતનો રાગ ગાએ છે, ત્યારે ફુલો પોતાના કાન ખોલ્લા કરીને સાંભળે છે, અને કળીઓ તે રાગની તાલ મારે છે ! ખોરશેદે તારા વગર પોતાનો પોશાક જરદ કરી. નાંખ્યો,

તે સબબથી વસંતના પ્યાલો તે ગાએ છે ! આમાં ઘણો ઉત્તમ પ્રકારે અલંકાર વપરાયલો છે. વળી એને ભુલાવે એવો અલંકાર સોદા શાયરે વાપરેલો છેઃ—

" જબ મસ્ત ચમનસે હો ચલા ઘરકુ વોહ લાલા;
ગુન્ચોને સુરાહી લી ઉઠા ગુલને પ્યાલા. "

યાને કેઃ—ફુલવારીમાં મસ્ત થઇને મારી માશુક જ્યારે ઘર તરફનો રસ્તો પકડયો, ત્યારે ફુલની કળીઓએ પોતાના હાથમાં દારૂનો શીશો ઉઠાવી લીધો, અને ફુલોએ પ્યાલાં ઉઠાવ્યાં.

(મંદાક્રાંત વૃત્ત)

" આકાશે તો ચકચક થતો શ્વેતવાગો સજ્યોરે,
તારાઓ જે મુઝાઇ રડતા, શોક તેણે તજ્યોરે;
પીડાતો તે અતિસ કમળે, ચંદ્ર સારો થયોને,
પાવા માંડી ફરિ મિઠિ સુધા, ધન્ય તેણે સહૂને. "(ન. ક.)

વરસાદની રતુ વિત્યા બાદ શરદ રતુ શરૂ થતાં, આકાશ સ્વચ્છ થાય છે, તે ઉપરથી આકાશને સફેદ પોશાક પેહેરાવ્યો છે. તારાઓ જે રડતા યાને ઝાંખા હતા, તેઓએ શોક મુકયો યાને ચળકવા માંડયું, કમળાના રોગથી ચંદ્ર દુખી હતો, યાને ચોમાસામાં ચાંદ પીળો પાંજરો ફીકો હોય છે, તે સારો થયો; યાને પ્રકાશવા લાગો; અને મીઠું અમ્રત સૌને પાવા લાગો, યાને ચાંદરણું પાંથર્યું.

સ્કૉટની રોકબીમાં પેહેલા કેન્ટોનું ૩૩ મું ગાયન ચંદ્ર ઉપર રચેલું છે, તે તમામ એજ અલંકારમાં રચેલું છે. વળી એજ કાવ્યમાં નીચલો અલંકાર છેઃ—

" *Indifference, with his idiot stare,*
And Sympathy, with anxious air;
Paint the dejected Cavalier, "

વળી બીજો એક દાખલો આપ્યો છેઃ—

" અરે પરોઢિયાંની લેહેર, કેમ આધી જાએ તે મેર;
આજ એટલી કાં શરમાએ, હવે કાજ તે કેમરે થાય ?
અલી કહેની શો લાવી જવાબ, કેમ નાસે છે ધીરજ આપ;
કેમ રીસાઇ તું મારાથી, મારે મરવું શું બે જ્વાળાથી. "

એમાં પણ એક નિ પવનની લેહેર સાથે વાતચિત્ત કરે છે.

અંગ્રેજ કવિરાજોના સંખ્યાબંધ દાખલા એ સંબંધના છે, જેમાં કાવ્યરસ પૂરેપૂરો સમાયલો દીઠામાં આવે છેઃ—

"*The mountains look on Marathon,*
And Marathon looks on the Sea."—*Byron.*

*　　　*　　　*

"*How blithely might the bugle-horn,*
Chide, on the lake, the lingering morn"—*Scott.*

જરથોસ્તીઓની પવિત્ર બંદગી "આતશની નિયાએશ" માં આ અલંકાર સંગારેલો છેઃ—

"વીસ્પનામ્ પરચ્ચરેન્તામ્ આતરી જસ્ત આદિધ્ય;
ચીમ્ હખ હખે બરઇતી ફ્રચરેથ્વાઓ અર્મએશાઇધે?"

અર્થ—તમામ આવનારાઓના હાથ તરફ **આતશ નજર કરે** છે, (અને પુછે છે કે) ચાલતો દોસ્ત, બેઠેલા દોસ્તને માટે શું લાવે છે! એમાં પણ આતશ યાને અગ્નિને તેના પુંજારી સાથે વાતચિત્ત કરતો ચિતાર્યો છે. આ અલંકારની મદદથી જે પ્રમાણે એક કવિ કવિતાઓ જોડે છે, તેમજ એક ચિતારો તરેહવાર ઉત્તમ ઉત્તમ ચિત્રો પણ ચિતારી શકે છે; અને કાવ્યરસના જેવોજ ચિત્ર-રસ લિજ્જતદાર બને છે. મલ્હાર રાગની એક ઠુમરી ગાતાં વાદળને પ્રિયા કહે છે કે—

"બાદળી તું બરસ હમારે દેશ—
કેહ ગોરી અનમનીરે કાહાં મીલેગે નરેસ,
મેં જો ભીંજું મોરે આંગણે, પીઆઉ ભીંજે પરદેશ."

કપાસના ફુલ સાથે મોગરાનું ફુલ સવાલ જવાબ કરે તે બહુ સાંભળવા ગમે એવું રમુજી છેઃ—

(સવાલ)

"અબ દહી સરીખે ઉજરે, ઓર માખન લાઇ તોર,
તમોમે એ કયા ગુન ભયો, કે દોદો બાંધે જોર!"

(જવાબ)

"પીર પેગંબર હમ ચહરે, ઓર પરાઇ સેજ ચહર જાએ,
પહેલે તીરીઆં હમ રચે, સો ઉન ગુન બાંધે જાએ."

એમાં મોગરાના ફુલ વખાઇ લે છે કે, ધણી ધણયાંણીનું જોડું પેહેલ્લે હમે સાંધીએ, તેથી હમોને પણ પોતાને બારપી બજ્બેનેજ

જેરકાંમાં બાંધે છે, વડના ઝાડે કરેલી ફરિયાદમાં પણ એજ પ્રમાણેની રમુજ છેઃ—

" સુનો હકીકત **બરને કહા** બેઠા મુસાફર મેરી છાંયા,
મેરી છાંયીમે આરામ પાયા, તોડ પાંટ ઔર મુજે સતાયા,
એસા ઇનસાફ કીયા ઉનને, નહીં છોરો કાટે બીને. "

એમાં તમામ હકીકત વડના ઝાડે કહેલી કવિએ ચિતારી છે. વળી સુંદર વિલાસમાં ભુખને એક મદારીના રૂપમાં મુકેલી બહુ લેજત આપે છેઃ—

भूख नचावत रंकहि रावहि । भूख नचाइ जु विश्व विगोई ॥
भूख नचावत इंद्र सुरासुर । और अनेक जहां लग जोई ॥

Personification યાને નિર્જીવ જીવિકા, તથા *Metaphor* યાને ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર, તથા *Pathetic Fallacy* એ ત્રણ અલંકાર એકજ માબાપના બચ્ચાં છે, ફક્ત તેઓના ચહેરા જૂદા જૂદા છે, બાકી તેઓ સાથે જન્મેલાં ત્રણે ભાઇ બેહેનો છે. એકેકમાં ગુંદાઇને ગુંચવાઇ ગયલાં છે. એક શાયરે કાંસકીને કહેલાં બ્યાન ઉપરથી, તથા ફુલની કળીઓએ માળીની સાથે કરેલી વાતચિત્તના નિચે જણાવેલા દાખલાઓથી તેની સમજ પડશે·—" જુલ્ફ ઉસ્કીકુ છેર મત શાનાં–દેલ મેરા પેચો તાબ ખાતા હએ."—**ઓ કાંશકી !** તું તેણીના ઝુલ્ફાંને નાં છેર, કાંએકે તેણીના ઝુલ્ફાં વીખરાઇ જાએ છે, ત્યારે મારૂં દિલ પેચો તાબ ખાઇને દુખી થાય છે.

" માલી આયા બાગમે, **કલીઅન કર રહી શ્હોર,**
મે તો બંદીઆં તેરી, મીઆ કાચી કલી મત તોર,
માલી આયા બાગમે, **કલીઅન પરી પોકાર,**
ખીલી ખીલી ચુંતલે, ઔર કલ્યનકુ મત પાર. "

ઉપલા દાખલાઓથી થોડો થોડો ફરક સેહેજમાં સમજાશે. આવા કવેતોનો રસથી મોહ તો એવુ મીઠાશથી ભરાઇ જાય છે, કે જાણે ભુખને સમયે લાડુ આવી લાગ્યાથી મોમા પાણી છુટે. પી. બી શેલી પ્યારની ફીલસુફી ઉપર લખતાં ઘણી ફક્કડ ઝમક ઝમકાવે છે, જેથી પ્યારના દરવાજા આગળથી હાંકી કઢાયલાઓને ઘડીભર રડવું તો આવશેજ.

" *See the mountains kiss high heaven,*

And the waves clasp one another;
No sister flower would be forgiven
If it disdained its brother:
And the sunlight clasps the earth,
And the moonbeams kiss the sea;—
What are all these kissings worth,
If thou kiss not me. "

ઘણે ભાગે શાયરો પોતાની મોંઘી માશુકો ઉપર રચેલી ગઝલોમાં આ અલંકાર વાપરવાનો ઘણો શોખ રાખી ગયા છેઃ—અબ્હાર નામનો શાયર કહે છે કે, " નાંજે ખત જુલ્ફે અદા ચશ્મો મુજેહ ઓર અબરૂ—સબકે સબ દુશમને કાતેલ હુએ મેરી ઇઆરીસે "—તારાં મોઢાં ઉપરના ઝીણાં બાલ તથા તારાં જુલફાં, તથા અદા, તથા આંખો, તથા પલકાં, તથા ભવાં એ સઘળાંઓ મારી દોસ્તીને લીધે મને કતલ કરી નાંખનારાં દુશ્મનો થઇ ગયાં છે. આ અલંકાર *Pathetic Fallacy* ના વર્ગમાં પણ મુકી શકાય. વળી ખલીકના તખલ્લુસવાળો શાયર કહે છે કેઃ—" ઇસ યારકે મીલનેકી ઉમેદ જો મુજે થી— કયા **રાહ ગઇ ભુલ કજા તું કીધર આઇ**"તે યારને મળવાની હજુ તો ઉમેદ છે; શું કજા તું રસ્તો ભુલી કંઇ ગઇ છે કે કેમ ? અહિંઆં ક્યાં આવી લાગી ? એજ તરેહનો એક અલંકાર એક જાણીતા રેખ-તામાં વપરાયલો દીઠામાં આવે છેઃ—" અએ બાદે સબા બાગમે મત જાઇઓ તરકે—શાયદ કે વોહ સુતાહો કહીં પાત ન ખરકે."—એ સહવારના પવન ! બામદાદની વખતે તું બાગમાં જઇશ મા, કારણકે મારી માશુક ત્યાં સુતેલી હશે, વાસ્તે ત્યાનું એક પાંદડું પણ ખખરવું નહીં જોઇએ. એના કરતાં વળી વધારે રમુજ આપનારો અલંકાર હૈદરી નામના શાયરે વાપરેલો છેઃ—" બરાબરીકા તેરે ગુલને જબ ખેઆલ કીઆ —સબાને માર તમાચા મોં ઉસકા લાલ કીઆ. " ઓ માશુક ! જ્યારે તારી બરાબરી કરવાનો ખ્યાલ ગુલાબના ફુલે કીધો, ત્યારે સહવારના પવને તેને તમાચો મારીને તેનું મોઢું લાલ કરી નાંખ્યું. વળી એક ગઝલમાં એવાજ અલંકારને પુષ્ટિ આપી છેઃ—" **કેહેતી હે જુલ્ફ** ઉસ્કી જંઝીર હું તો મેં"હું—, અબરૂ કહે હે ઉસ્કી શમશીર હું તો મેં હું." એમાં પણ જુલ્ફાને જુબાંન આપી છે, અને અબરૂ યાને ભવાંને ભાષા આપેલી છે. એને

મળતી વાતચિત્ત દિલ અને તન વચ્ચે ચાલેલી છેઃ—

"દિલ બોલતા હે તનસે કીઆ એસમેં સોતા હે-ઇસ દારે ફના મેં આ ને આરામ કીઆં હોતાં હે." હવે **અકલ** અને **એશ્ક** એ બે વચ્ચેની મારામારી આપણે આજના અચ્છા અલંકારના એક અચ્છા નમુના લેખે હેઠલ ટાંકી લેએ.

"**અકલ** કેહતી એલ્મ પઢ લીખનેકુ શીખ;
એશ્ક કેહતા જા દરશકી માંગ ભીખ.
અકલ કેહતી મત રકીબોંસે અથર;
એશ્ક કેહતા મર્દ હો હીમ્મત પકર.
અકલ કેહતી ખુબ હે રોજા નીમાજ;
એશ્ક કેહતી પી શરાબાં એશ્કબાજ.
અકલ કેહતી જા નજીબોંમે તું આ;
એશ્ક કેહતી હો કલંદર બે નવા.
અકલ કેહતી યાદે હક કર લે ભલા;
એશ્ક કેહતા મેં ખુદાસે હું મીલા.
અકલ કેહતી એશ્ક હે કાલી બલા;
એશ્ક કેહતા અકલકુ મત મોંહ લગા.
અકલ કેહતી આશકી બદ ચીજ હે;
એશ્ક કહેતા મર્દ મુજબીન હીજ હે.
અકલ કેહતી પેટ ભર ખાલે હવાસ;
એશ્ક કેહતા ખુબ હે એ ભુખ પીઆસ."

અંધ કવિ મિલ્ટને આ અલંકારની મજા, લેઝત અને રસ વારંવાર લીધેલાં છે, તેમાંનો એક દાખલો વાંચનારાઓના અભ્યાસ સાર નિચે રજુ કરૂં છુંઃ—

*"The shepherd, thee the woods, and desert caves,
With wild thyme and the gadding vine o'ergrown,
And all their echoes mourn:
The willows, and the hazel copses green,
Shall now no more be seen;
Fanning their joyous leaves to thy soft lays."*

અહમદ નામનો ઉરદુ શાયર આંસુઓ સાથે નીચે મુજબ પુરશોશોપાસુખ ચલાવે છે કેઃ—

" ગરમીસે અશ્કે હો ગએ-ચલતે હુવે ઇએ અશ્ક,
ઇસ સાઇએ મીજગાં તલે ટુક બેઠકે દમ લે. "

ઓ આંસુઓ ! તમે ચાલતાં ચાલતાં ગરમીને લીધે પશીનાના કતરા થઇ ગયાં છો, માટે હવે તમે લેકા આ પાંપણના છાયા નીચે બેશીને જરા દમ ખાઓ. આ સતરોમાં પણ બડી બડી લેઝત છે. આ અલંકારના લગભગ ૩૦૦ ઉપર સુંદર દાખલાઓ કમતરીન પાસે ભેગા થયા છે, પણ આ પુસ્તક ઉપર મારાથી ઘણો બોજો નાંખી શકાતો નથી, બાકી તે ૩૦૦ દાખલાની ગમત અને મજા તો એવી એવી છે, કે ખચિત્ત તે મજા પ્રિય વાંચકો માટે નહીં રાખતાં, હું એકલપેટો થઇને એકલોજ લેઉં છું, તો જો કે તે માટે હું દિલગીર છું. તોપણ આ અલંકાર એક લેઝતદાર દાખલાથી, ઉત્તમ શાયર શોદાના રેખતાથી પૂરો કરીશ —

" બુલબુલાં સબ રોતી આંઇ, બાગમેં રો દીજીઓ;
આંસુએ સબનમ સેતી હોજો નેહેર ભર દીજીઓ.
ઇઅહ વસ્યત કરકે બુલબુલ બાગબાંસે મર ગયા;
કેહ ગયા મુંજકુ ગોશલ તખતે ચમનપર દીજીઓ.
બાદ મેરે દફન કે તઓકુલ પદા ચાહે અગર;
ખોદ કર હર બેખે કાહકુ સાફ મીટી કીજીઓ.
ફેર કદમ ચાલીશ હટ કર આંનકે તુરબત પે મેરી;
ફાતહેકી જાએપર તારીફ ગુલકી કીજીઓ. "

અર્થ—સઘળી બુલબુલો રડતી આવી તેથી તમો પણ બાગમાં રડી-દેજો, અને સહવારના દવના કતરાંઓની માફક તમારાં આંસુઓથી હોજો અને નાળાંઓ ભરી નાંખજો. બુલબુલ માળીને એવી રીતનું વસ્યતનામું કરીને મરણ પામી, અને એમ કહી ગઇ કે, મારાં મરણ પછી, મને ફુલવાડીના તખતા ઉપર અંગોળાવજો અથવા નહવાડજો, અને મને દફન કર્યા પછી અગરજો તમુને બાજ ધરવાની ખાહેશ હોય તો, ઘાસને ખોદીને તેની દરેક જડીઓની અંદર સાફ મરોડી નાંખજો. પછી મારી કબર ઉપર આવીને ૪૦ કદમ પાછા હટી જઇને ફાતીઆ ભણવાની જગાએ ગુલાબના ફુલની તારીફ કરજો.

પ્રિય વાંચકો અલંકાર રસ એટલો બધો તો છે, કે તેની કોઠીઓની કોઠીઓ ભરતાં, પણ પાર ન આવે. ઉરદુ દાખલાઓ દુરબીનના ગજલસ્તાનને આભારી છે, અને એ દાખલા શોધવા પછી

મને એમ લાગ્યું છે, કે આગલા જે અલંકારો ઉરદુ દાખલા વગર લખાઇ અને છપાઇ ગયા છે, તે અલંકારોને મેં ગેરઇનસાફ કર્યો છે, ઉરદુ ભાષાને અન્યાય કર્યો છે, અને ઉરદુ શાયરોને મેં ન્યાય આપ્યો નથી. તે માટે પાછળથી બહુ બહુ પસ્તાઉં છું. આગલા ગુજરાતી કવિઓ અને ફારશી શાયરોનું કાવ્ય ભંડોલ–કાવ્ય રસ–કાવ્ય લેઝત–કાવ્ય ફાશીન–અને કાવ્ય ઝમક કેવાં કેવાં ઉંચા પ્રકારના અને ઉંચા વિચારના હતાં, તે વિષે મારા લખવા કરતાં મારા આ ચાલુ સંગ્રહથીજ આપોઆપ સર્વેની ખાતરી થશે. હજુ તો ક્યાં? કાવ્યનો મીઠામાં મીઠો ચિત્રરૂપી રસ જ્યારે આપણે ચાખીશું, ત્યારે જુના જમાનાની સ્તુતિ કરીશું.

૧૬

" *The poet's eye, in a fine frenzy rolling,*
Doth glance from heaven to earth, from earth
to heaven;
And, as imagination bodies forth
The forms of things unknown, the poet's pen
Turns them to shapes, and gives to airy nothing
A local habitation and a name."–*Shakspeare.*

જો આપણે અંગ્રેજી કાવ્ય માટે કાંઇ પણ કહેના માગ્યે, તો તે એજ છે કે, અંગ્રેજી કાવ્ય કોઇપણ પ્રકારે ઉતરતું નથી. હોરેશનું કાવ્ય, હોમરનું કાવ્ય, એ સૌ પુરાંણાં કાવ્યોમાં શ્રેષ્ટ ગણાયાં છે. અંગ્રેજી કાવ્ય પાછલા જમાનાઓનું વધારે છે, ત્યારે અરબ્બીક અને સંસ્કૃત કાવ્ય, તેમજ રોમન અને ગ્રીક કાવ્ય, પાછલા જમાનાઓને મદદ કરનારાં આગલાં રસીલાં કાવ્યો છે. અરબ્બીક કાવ્યો ઉપરથી ફારશી કાવ્યો દીપ્યાં, અને ફારશી કાવ્યો ઉપરથી ઉરદુ કાવ્ય ઝમકયાં. તેમ વળી સંસ્કૃત કાવ્ય ઉપરથી મરાઠી, ગુજરાતી, અને બીજ ભાષાના કાવ્યો ઉત્પન્ન થયાં. આગલા ઓલમાઓના અતિ ઉપયોગી અને ઉંચા ખુદાઇ વિચારોને બીજી ભાષાઓમાં રૂપાંતર કરી, તેમાં તાન શુર–તાલાદિ વિષયોનું મિશ્રણ કરી, એકાદ બે નવા વિચારો પોતાના તરફના અંદર ઉમેરીને પાછલા વખતના કવિઓએ કાવ્ય રચનામાં ઘણો વધારો કર્યો છે. અને આજનું ૧૯ મી સદીનું પ્રત્યેક ભાષાનું કાવ્ય પરિપક્વ થયલું આપણે કહી શકયે. પરંતુ તે પરિપક્વતા

પ્રાચિન કાવ્ય અને પ્રાચિન કવિઓનેજ આભારી છે. કાળે કાળે નવા તુરંગો અને નવી ધુંધ આપનારા કવિઓ ફીરદોશીઓ–શેક્સપીઅરો–મીલ્ટનો–ટેનીશનો–સાદીઓ વગેરે થયા છે. તે સર્વેએ ખુદરતી વિચાર અને અલંકાર શાસ્ત્ર એ બેના ઉપર મદાર રાખેલો છે.

(૩૮). મધ્યાક્ષર લોપાલંકાર:—એમાં કાવ્યનું વઝન લાવવા સારૂ શબ્દોમાંથી અક્ષરો કાઢી નાંખવામાં આવે છે, યાને મધ્ય અક્ષરનો લોપ કરવામાં આવે છે, જેને અંગ્રેજીમાં *Syncope* કહે છે. જેમકે કવિ બુલાખી કહે છે કે:—

"કંપનિયો કાંડો વડી, વિશેષ મળશે વ્યાજ;
પામર ધંધો પામશે, એક પંથ બે કાજ."

એમાં **કાહાડો** શબ્દમાંથી **હા** કાહાડી નાંખી મધ્ય અક્ષરનો લોપ કરવામાં આવ્યો છે.

" પક્ષે ચોર ઠરે શાહુકાર, પક્ષે ઠરે પ્રમાણિક જાર;
પક્ષે ધર્મી અધર્મી થાય, પક્ષ વિનાનો પાછો જાય.
પક્ષે કુળની કન્યા મળે, પક્ષે દુખથી દાંડો વળે;
પક્ષે સહુ પામે શોભાય, પક્ષ વિનાનો પાછો જાય".

એમાં જેનો પક્ષ વધારે હોય તેનું ખોટું હોય તે પણ ખરૂં થાય છે. એમાં **દાહાડો** એ શબ્દમાંથી **હા** કાઢી નાંખેલો છે.

" સરખી સ્થિતિ સદાય, નથી **રે'તી** નરનારની;
પળે પળે પળટાય, વખત વખતની છાંયડી "

એમાં પણ **રહેતી** ને બદલે **રે'તી** કરી લખ્યુ છે વળી ઉપલી લાઈનોમાં સસ્સા–નન્ના–પપ્પા–અને વવ્વાના વર્ણાલંકાર વપરાયલા ઝટ જણાશે.

" અક્કડ **રે'તા** આપ, નમાવતા જે શિર નહીં,
પ્રગટ પડયો ન પ્રતાપ, વખત વખતની છાંયડી "

\+ \+ \+

" આ સુત્ર **કે'વત** તણા ગુજરાતિ શોધી
બત્રીશિ બીજિ વ્યવહાર ટિકાથિ બોધી "

એ બધામાં મધ્યાક્ષર લોપાલંકાર વપરાયલો પ્રગટ જણાશે. હવે આગલ ચાલ્યે.

(૩૯) લક્ષણાદિકા:—એ અલંકારની ટુંકામા સમજણ પની અશક્ય છે વળી જાણવું જોઇએ કે આ લક્ષણાદિકાને ફારસી

આપામાં આબાદ નામ લાગુ પાડી તેને " ઝીક જુએ ઇરાદેહે કલ. "
કહેવો છે, અને અ એજીગા *Synecdoche* કહે છે. આખી ચીજનું
તેના કોઇ ભાગને નામે, અથવા કોઇ એક ભાગનુ તેના આખા ભાગને
નામે વર્ણન થતુ હોય તે આ અલંકારમાં સમાય છે, પણ તેના નિચે
પ્રમાણેના નંબરોના વિભાગો છે —

(૧) આખી ચીજનુ તેના કોઇ ભાગને નામે બ્યાન કરવામાં
આવે છે સામળભટ કહે છે —

" ઘડી એકમા શુ નિપજે, સાહ્ય કરે ભગવાન;
વહુને વારી ગખિયા, **કથન સુણાવી કાન** "

એમા કાનને કથન શુણાવ્યા, એટલે વહુને સમજાવ્યું
એવો અર્થ છે

" કબીર સુલપર ઘર કરે, જમકો કરે સંગાર;
કાલ પણ ઉસીકુ કયા કરે, જો **અષ્ટ પહર** હુશિઆર "

એમા **અષ્ટ પહર** એનો અર્થ આખો ભવ હુશિઆર
એવો થાય છે.

વળી કહે છેકે —"ઓછે નર કે **પેટમે** રહે ન મોટી બાત,
પાનશેર કે પાત્રમે કયસે શેર સમાત " .

એમા કહે છે કે, હલકા માણુસના **પેટમાં** મોટી વાત રહેજ
નહીં, જેમકે પાશેર માય એના વાસણમા શેર કેમ સમાય ? અહીંઆં
પેટમાં યાને કે હલકા માણુસમાજ સમજવુ અહીં આખા માણસને
બદલે તેના એક ભાગને મુકેલો છે.

લજ્જારામ કવિ કહે છે —

"દેશ દેશના રાજન આવી, નમે તમારે પાય,
તમે કોઇને નવ નમો, **અનમ્ર તમારી કાય.** '

એમા પણ " તમો અનમ્ર છો " એમ કહેવાને બદલે તમારી
કાયા અનમ્ર છે એવો અલંકાર વાપરેલો છે કવિ દલપતરામ કહેછે –

કદી અભિમાન કરે જન કોય, હજાર વસા હલકો બહુ હોય.
કહુ શુભ કેણુ **સુણો સકિ કાન**, ભજો ભગવાન તજો અભિમાન

એમાં પણ સુણો સકિ કાન એટલે આખા સૌ આદમીઓ,
એવો અર્થ થાય છે સાયર બીગની ગજનમાથી એક દાખલો મળે છે.
જેમા **વખતનો** તાલુકો, તેના ભાગો યાને ગન તથા દહાડા સાથે
બતાવ્યો છે —

" દીન નહીં રાત નહીં શુબેહ નહીં શાંમ નહીં,
વકત મીલનેકા મગર દાખેલે ઐયાંમ નહીં. "

યાને કેઃ—તે માશુક મને નહીં દિવસના, કે રાતના, કે નહીં સહવારના કે સાંજના મળતી, જાણે તેણી સાથે મળવાનો વખતજ ખોદાએ આખા જમાનામાં પેદા કીધો હતોજ નહીં.

" તુલશી રસના તો ભલી જો તું સુમીરે રામ,
નહીંતર કાઢી નીકાસીએ મુખમે ભલો ન ચામ. "

યાને, જે જીભથી ખોદાનું નામ લેવાય તે જીભ ભલી, નહીં તો તેને બાહાર કાઢી નાંખ્યે, એટલું ચામડું મોંઢામાં નહીં હોયલું ભલું. એમાં જીભ યાને જે આદમી ખુદાનું નામ નહીં લે તે. એ પ્રમાણે આખા માણસને બદલે તેનો એક ભાગ મુંકયો છે. વળી જીભને બદલે ચામડી મુકી તે પણ આખી જીભને બદલે તેનો એક ભાગ મુકયો છે. અને મુખ યાને આ દુન્યામાં એ ચામડું ન હોયલું ભલું યાને ચામડાંનું એ માણસ નહીં હોયલું ભલું, એવો ભેદ મુંકેલો છે.

કવિ ગુલાબી આખી હિંદુ કોમને બદલે તેના એક ભાગ યાને એક હિંદુને કહે છે.

" હે હેવાન હિંદુભાઇ હજુ ચેતજોરે લોલ,
. હૈયે બાળકોનું લાવો હેતજોરે લોલ."

(૨) ઉપર બતાવેલા પ્રકારથી ઉલટો ભાગ આ સદરમાં સમાય છે. એમાં કોઇ ભાગને માટે આખી ચીજને વર્ણવામાં આવે છે. જેમકે પ્રેમાનંદ કવિ કહે છેઃ—

" અન્ન વિણુ ભજન સુજે નહીં, રૂપિ રાયજીરે;
જીવ અન્નને આખું જગત લાગું પાયજીરે. "

એમાં જગતની અંદરના પ્રાણી માત્રને બદલે આખું જગતજ કવિએ મુંકી દીધું છે.

મનવારોને માટે લોર્ડ બાયરન અરમાર શબ્દ મુકી કહે છેઃ—

" Roll on, thou deep and dark, blue Ocean-roll !
Ten thousand fleets sweep over thee in vain. "

શાયર રૂસ્દોશી કહેછેઃ—

" જે તેગે તો એલમાસ બેરીઆં શવદ;
ઝમીન રોઝે જંગે તો ગેરીઆં શવદ. "

યાનેકેઃ—તારી તલવારથી એલમાસ જેવું ગોહર ભુંજાઇ જાયછે. તારી લડાઇથી જમીન પણ રડીને માહેતમ કરે છે. **જમીન** યાને કે જમીન ઉપર વસ્તાં લોક માહેતમ કરે છે. **આતશ** નામનો ઉરદુ શાયર બોલે છે કેઃ—

"બેવફા હોતી હએ **માશુકકી જાત** અએ મેહેબુબ;
ચાહ કર તુજસે વફા કયા તમએ ખામ કરે."

એમાં પણ ફક્ત **માશુકને** બદલે માશુકની જાતને સંદોવીને લક્ષણાદિકા વાપરેલો છે. કવિ ભુખાલી લખે છે કેઃ—

"નાક ગયું નિજ **દેશનું**, ધાક ગઇ ફેલાઇ;
તોપણ હિંદુ ભાઇઓ, દાઝી શી દકરાઇ."

દેશને કાંઇ નાંક હોતું નથી, પણ હિંદુસ્થાંન દેશમાં વસ્તા હિંદુઓ માટેજ કવિએ આ અલંકાર વાપરેલો છે. બાળલગ્ન વિષે બોલતાં કવિ કહે છેઃ—

"અરે! બળ.અંગ તણું ઘટી એથી;
પ્રજા જનમે કમજોરજ જેથી."

પ્રજા કાંઇ જનમવા જતી નથી, પણ માણસો જનમે છે, એમ કહેવાને બદલે અલંકારિક ભાષામાં **પ્રજા** શબ્દથી લક્ષણાદિક વાપર્યો છે.

સેનાઇઃ— "એસ્કરા બેહર બુઅદો દેલરા કાન;
શરએરા દીદેહ ઓ દીનરા જાન.

એમાં "દીદેહ" એ શબ્દ "પાસબાન" ને માટે વાપરેલો છે. યાને કે એશ્કને માટે દરિયાવ જોઇએ, અને દિલને માટે તો મોટી ખાણુ જોઇએ. ધરમને માટે આપણી નજર જોઇએ, અને દીનને માટે તો જાન જોઇએ.

(૩) એમાં એક ચીજને બદલે, તે ચીજ જે જિનસથી બની હોય તેનું નામ વાપરવામાં આવે છે. જેમકેઃ ગીરધર કવિ કહે છેઃ—

"**શુના** ન મીલા ન પીયુ મીલે, સુહના કર ગય દેશ;
શુના લેને પીયુ ગયે, ઇહાં રૂપા હો ગએ કેશ."

એમાં **શોનું** લેવા પ્યારો ગયો, એનો અર્થ **પૈસા** કમાવા ગયો એવો થાય છે.

એક પેહેલવાન વિષેના જોડેલાં શેવકના દાસ્તાનમાં બે સતરો આવેલી છેઃ—

તેની પોલાદો પડે તે ચરાચરની રે લોલ !
જેની લોખંડો છુટે તે ધરાધરની રે લોલ !

એમાં પણ તરવારો ને બદલે પોલાદ, અને તોપ તથા બંદુકોને બદલે લોખંડ. એવા શબ્દો વાપરવામાં આવેલા છે.

(૪) જે ચીજથી આપણને ઉશ્કેરાત થાય છે, તે ચીજની મતલબને બદલે લાગણીજ વાપરી દેવાનો અલંકાર. જેમકે: હામાનના નાટક ઉપરથી —

" સુન આએ દીલદાર ગુલરૂખસાર જાંને મન;
પરીદીદાર અએ ગમખ્વાર જાંને મન. "

એમાં "મારા જાન જેવા પીયારા" ને બદલે ખુદ જે લાગણી, તેજ પ્રીય આશકને માટે મુકી દીધી છે. એજ પ્રમાણે બકાવલીના નાટકમાં જોડણી કરેલી છે કે:—

"કયું હુએ દેર લગાઇ પ્યારો કયું હુએ દેર લગાઇ,
કયા હુએ ધુંમ મચાઇ પ્યારો કયું હુએ દેર લગાઇ."

એમાં પણ પ્યારો એ વિશેષણ નથી, પરંતુ " જે છોકરાઓ ઉપર મારો પ્યાર છે તેઓ " એટલાંને માટે વાપરેલો છે. એજ પ્રમાણેનું એક ચરેલા થઇ ગયલા આશકનું અંગ્રેજી ગાયન છે, જે ટોમસ હીબદીનનું જોડેલું છે, તેમાં વારવાર એ અલંકાર વાપરેલો છે —

" *Oh, take me to your arms, my love,*
For keen the wind doth blow !
Oh, take me to your arms my love,
For bitter is my woe ! "

એમાં પણ " મારા પ્યાર " એટલે " જે પ્યારી માશુકને હું ચાહું છું તે " એવો અર્થ છે. પણ તેણે પોતાની લાગણીજ દર્શાવી દીધી છે.

" સાલેહા દીલમ જાંમે જમ અઝ મા મી કર્દ;
આન્ચે ખુદ દાસ્ત ઝે બેગાને તમન્ના મી કર્દ."

યાને—ઘણાક વરસ થયાં મારૂં દીલ મારી પાસેથી જમશેદની જામ લાવ, જમશેદની જામ લાવ, એમ માગ્યા કરતું હતું; સો જોકે તે દીલ પોતેજ તે જામ ધરાવતું હતું, તેમ છતાં પરભાર્યા પાસેથી તે મેળવવાની મારી પાસે માગણી કરાવે છે "એમાં દીલ એ

આખા ભાગને બદલે તેનો એક ભાગ મુકેલો છે.

(૫) મુદ્દામ અથવા મખસુસ ઠરાવેલી કોઇ ખાસ ચીજને, કોઇ સામાન્ય ભાગ માટે મુકવી તે. જેમકે બુલાખીદાસ કહે છે કેઃ—

"કાપે કૂદી કંઇના નાક, કંઇના હાથ પગ ને લાંક;
રક્તની વેવરાવે ગંગ, તે રજપુતને છે રંગ, "

એમાં લોહીની નદિ વેવરાવે, એમ નદિ શબ્દ વાપરવાને બદલે નદિઓમાંની ખાસ જે ગંગા તે વાપરીને સામાન્ય નદિ માટે ખાસ ગંગા વાપરેલી છે. સુંદરદાસ નિચલા મનહરછંદની અંદર, પેટને, યાને ખાવાં પીવા વગેરેની હાજતોને આખી દુન્યા સામાન્ય રીતે વશ છે, એમ જણાવવાને બદલે ખાસ હુદ્દેદારના નામ વાપરે છેઃ—

"पेटहीके वश रंक पेटहीके वश राव ।
पेटहीके वश और खान सुलतान है ॥
पेटहीके वश योगी जंगम सन्यासी सेख ।
पेटहीके वश वनवासी खात पान है ॥
पेटहीके वश ऋषि मुनि तपधारी सब ।
पेटहीके वश सिद्ध साधक सुजान है ॥
सुंदर कहत नहि काहुको गुमान रहे ।
पेटहीके वश प्रभु सकल जहांन है ॥ "

(૬) સામાન્યને બદલે મુદ્દામ કાંઇ ખાસ ચીજનું નામ દઇ કાવ્ય કરવાનો અલંકાર; જેમકે કમતરીન શેવકના કાવ્ય સંગ્રહમાંથીઃ—

ગળું પીસનારો જગત લોભમાં, ખરાં ખુન પીનારના દુઃખમાં;
રહે ભુખ કે, તર્સ સાથે વળી, "ગરીબ" રોજ રોટી મળે રહે મળી.

એમાં "ગળું પીસનારો "તથા " ખુન પીનાર " એ ખાસ શબ્દો, સામાન્ય સંજ્ઞા " ખુની " ને માટે વાપરવામાં આવેલા છે. તેમજ " રોજ રોટી " યાને જીંદગી ગુજારવાની હાજતની દરેક ચીજ; એમાં પણ સામાન્ય બધી ચીજને માટે "રોજ રોટી" શબ્દ વપરાયલો છે.

" માયાસે માથા મીલે, કર કર લંબે હાથ;
તુલશી રંક ગરીબડી, કોય ન પૂછે બાત."

એમાં બાપાની સાથે બાપા મળે, યાને કે શ્રીમંત સાથે શ્રીમંત મળે. એમાં પણ લક્ષણાદિકા મુકેલી છે. આપણા રાસ્ત ગોફતારનો મુદ્રાલેખ એ અલંકારમાં રચાયલો છે.

દોહરો

કહે નેપોલિયન દેશને, કરવા આબાદાન;
સરસ રીત છે એજ કે, દો **માતાને** જ્ઞાન.

નેપોલ્યને સ્ત્રી કેળવણી વીશે કહેલાં ઉત્તમ વેણ આ છે. એમાં માતાને એટલે નાની બાળકીઓને સમજવાનું છે. નહીં કે જે માય બયલી હોય તેનેજ ભણાવા કહેવું છે.

(૭) ઉપરનાથી ઉલટીજ રીતે, સુદામ કાંઇ ખાસ ચીજને બદલે સામાન્ય નામ વાપરવાનો અલંકાર છે, જેમકેઃ—**આતશ** નામનો શાયર કહે છે કેઃ—

"ફરેબે હોસ્નસે **ગબ્બરો** **મુસલમાંકા** ચલન બીગડા,
ખુદાકી યાદ ભુલા સયરે બુતસે **બીરહમન** બીગડા."

એમાં માશુકની ખુબસુરતીથી આશક બેતાબ થયો કહેવાને બદલે, ગબર યાને કે આતશ પુજનારા અને મુશલમાન લોકોનું ચલન બગડયું એમ વર્ણવેલું છે. તેમજ બુતપરસ્તી કરવાથી પુતળાં પુજનારો બગડયો એમ કહેવાને બદલે, **બ્રાહ્મણો** બગડી ગયા, એવો અલંકાર વાપરેલો છે.

(૮) આખા એક વર્ગને બદલે કોઇ એક આસામીનું નામ વાપરવાનો અલંકાર; જેમકે—કવિ ગ્રેએ લખેલા મરશીઆમાં આ અલંકારનો અચ્છો દાખલો આપ્યો છે—

"*Some village* Hampden,*that with dauntless breast*
The little tyrant of his fields withstood;
Some mute inglorious Milton *here may rest,*
Some Cromwell *guiltless of his country's blood.*"

એમાં **હેમ્પદન—મીલટન—અને ક્રોમવેલ** સખસોના નામો, તેઓના જેવા ગુણવાળા વર્ગને માટે વાપરેલાં છે. શેવકના સંગ્રહમાંથીઃ—
દીઠા શેહેરમાં મેં **અઝાઝીલ** ઘણા, ઘણા **કારૂનો** શું'ભ થયલા ફના;
હતા **ફીરદૌશી** નહીં ગણાયા અનેક, છતા **રૂસ્તમો** પણ ભુલેલાજ ટેક.

એમાં પણ અઝાઝીલ—કારૂન—ફીરદોશી—અને રૂસ્તમ પેહેલવાનના

ખાસ નામો આખા એક વર્ગને માટે વાપરેલાં છે.

(૯) ગુણ સૂચકને બદલે સંબંધ સૂચક વાપરવાનો અલંકાર; જેમકે:—શેવકના કાવ્યમાંથી.

રમું તો **પિતા** જે તણું યાદ આવે, જમું તો ભલું **માયનું** યાદ આવે.

એમાં પીતા—એટલે પીતાનું હેત, અને માય—એટલે માયની માયા એવી રીતે અલંકાર વપરાયલો છે.

(૧૦) ઉપરનાથી ઉલટોજ સંબંધસૂચકને બદલે ગુણસૂચક વાપરવાનો અલંકાર; જેમકે:—શેવકના કાવ્ય સંગ્રહમાંથી:—

જવાંની દીસે છે **દીવાંની** મીશાલ;
ગરીબી ધુમે છે **ફકીરી**ને હાલ.

એમાં જવાંની—એટલે જુવાંન્યાઓ; દીવાંની—એટલે દીવાંનાઓ; ગરીબી—એટલે ગરીબ લોકો; અને ફકીરી—એટલે ફકીરો. એ પ્રમાણે અલંકાર વાપર્યો છે. એ મુજબ લક્ષણાદિકાની પૂરેપૂરી સમજણ પડી હશે. હવે આપણે બીજા અલંકારો પકડીશું.

(૪૦) ઐકયોચ્ચારણ:—યાનેકે, એકનો એક ઉચ્ચાર ફરી ફરીથી થયા કરતો હોય એવો અલંકાર. એને અંગ્રેજીમાં *Tautophony* કહે છે. ફારશીમાં એને " તકદીરે આવાઝ સાખ્તન " અથવા " આવાઝ લજલજેહ " કહે છે. કાવ્ય રસમાં આ અલંકારે ગાનારાને બેહેરા બનાવી દે છે. તેને મસ્ત બનાવી નાચતો કરે છે. એ અલંકાર ઘણો સારો લાગે છે, અને તેના દાખલાઓ ગાવા ગમે એવા છે; જેમકે:-કવિ નર્મદાશંકર કહે છે કે,

" બ્રહ્મકો ભજ લેરે પ્રીય પ્રાન. ટેક.
ખટપટ સગરી દુરહી કીજે, **ઝટપટ** જાના જાન.
અટઅટ કીની **લટપટ અટપટ**, **ખટપટ** અંતે માન;
પટપટ પ્રાન રે **સટસટ** સંગી, **ટકટક** દૃગ અજાન.
કટકટ નર્મદકી હે સાચી, **ઝટઝટ** ધર લે કાન. "

એમાં પણ ઐકયોચ્ચારણ છે, તેમજ તેમાં અનુપ્રાસિકાલંકાર પણ સમાયલો કહેવાઇ શકાય. તેમજ નર્મદાની બનાવેલી હોરીમાં કહેલું છે કે:—

"બ્રહ્મનીતી **જાની** ન **માની**, એસી રીતી **પીછાંની**
નીરલજ હો કર માન ગુમાવે, કૈસી તેરી બુધ **ફુબાની**"

ઐકયોચ્ચારણપ્રાસિકા:— ફારશીમાં અવનાત અથવા

" લઝુમ માલાય લઝુમ " કહે છે જ્યા જરૂર નહીં છતાં શબ્દોને પ્રાસની ખુબીને ખાતર, જરૂર હોય તેમ વાપરવામા આવે છે

" ગર એ દસ્તે ઝુલ્ફે મીશકીનત ખતાઇ રફત રફત
ગર એ હિન્દુએ શુમા બરમા જફાઇ રફત રફત "

એમા ખતાઇને શોભાનાને ખાતરજ જફાઇ વાપરલો છે

માને—જો તારા સુગધીદાર ઝુલ્ફાની લતની કાઇ ભુલ થઇ હોય, તો તેનો શુ મુઝાકો છે ? અને તારી આખની કીકીથી મારા ઉપર કાઇ જુલમ ગુજર્યો હોય તો તેનો પણ શુ મુઝાકો છે ?

પચમ પુજાના લક્ષણ વિષે ભટ સુદરદાસે એક નિભગી ૭૬ કહેલો છે, તેમા ઉપના અલકારની ખુબ મઝા પડે છે—

" तो स्वामी सगा देव अभगा निर्मळ अगा सेवेजू ।
करि भाव अनूप पाती पुष्प गध धूप सेवेजू ॥
नहि कोइ आशा काटे पाशा इहि विधि दासा निष्काम।
सिप ऐसे जाने निश्चय आने पूका ठाने दिन जाम॥ "

લડાઇના રણમા જતા લશ્કરો પોતાની કુચ કરતી વખતે જે જે ગાયનો ગાય છે, તેમાના ઘણાખરા આ અનકારમાજ જોડેના હોય છે જેથી તેઓને બહુ શૂર છુટે છે એકપ્રોચ્ચારણનો અનકાર શૂર છોડ વનારોજ છે એથી લોહી ઉછળી આવી ઉલટ વ્યાપી રહે છે તેનુ એક ગુજરાતી ગાણુ આપીએ—

" ચલો જગ ઉપર જગ ઉપર જગી સીપાહો,
સબ સંગ ચલો તગ કમર બધ બધાવો
કઇ લુટ કઇ કુટ કઇ ખુન બહાવે
કઇ નેઝે કઇ તીર કઇ તેગ લગાવે "

અબુઅન કાસમ હસન બીન શરફ જેણે ' ફીરદોસી ' નો તખલ્લુસ લઇ પુષ્કળ શએરો જોડેના છે તેણે પોતાના શાહનામામા એક લશ્કરનુ બ્યાન કરતા કહેલુ છે કે—

" એ બસ ગુને ગુન પૂરનીઆની દરફસ
ચે સોરખો ચે સબજો ચે જરદો બુનફસ "

યાનેકે—ભાત ભાતના લાલ તથા સબજ તથા જરદ એવા રંગબેરંગી અબરેશમી ઘણાક ઝુડાઓ તે લશ્કર સાથે હતા

" કેહેણી મીસરી ખાંડ હે, રેહેણી તાતા લોક;
કેહેણી કેવે રેહેણી રખે, એસા વીરલા કોક"

એમાં કાળા હરફો વૈણયોચ્ચારણના છે તેમજ નીચેનો પણ તેવોજ છે.

" **હુચા** ન હોય આપણા, **કુચા** ન હોય હીર,
લીમ ન મીઠા હોય કહે, ગયા દાસ કબીર "

વળી કહે છે કે—

" દેલશ પુર ગમે દર્દ બીનમ **હુમી**, લબશરા દમે **શર્દ** બીનમ **હુમી** "

તેને નસ્યત કીધાથી તેનું દિલ ગરા અને દરદ ભર્યું હું જોઉં છું; એવો અર્થ છે સુંદરાષ્ટકમાં એક કડકડ દાખલો આપ્યો છે.—

सो बैठा छाजं । अतर गाजं ॥
रणमें राजं नहि भाजं ॥
सो कीया कानं । जोड्या साजं ॥
तोडी लाजं । यह पाजं ॥
उन सम शिरताजं । तनहि निवाजं ॥
आनंद आजं । आकेला ॥
दादूका चेला । चेतन भेला ॥
सुंदर मारग सुझेला ॥,

વળી કહે છે કે—

" **કામીકા ગુરૂ કામ હે લોભીકા ગુરૂ દામ;**
કળીગકા ગુરૂ સત હે સો સતનકા ગુરૂ રામ "

એમા કાળા શબ્દો અલંકારવાળા છે

" **મ્રગ માતંગ પતંગ ભંગ પંચમ** મીન હુલાસ,
પાચે પીશેકે ઓગસે, ઓપો પાચેકો નાશ "

એમા કાળા શબ્દો અલંકારના છે

કવિ ભુલાખીદાસે એક ઉપેંદ્રવજ્રા વૃત્તમા એક અતિ શોહામણો દાખલો આપ્યો છે, તે સદાગરેજ અત્રે ઉતારું છું, કે જેથી તેવા બીજા દાખલા બીજા ભાઇઓને જોડવાને આવડે—

"**નિભાવતી-ભાવતી** ભાન પ્યારી, **સમાલતી-માલતી** કાંતિ તારી;

બતાવતી-તાવતી બાળને તું, **જગાવતી-ગાવતી** ગીતં રે તું.
રમાડતી-માંડતી પ્રેમબાજી, **મનાવતી-નાવ-તિખે** મિજાજી;
સિધારતી-ધારતિ સ્વામી સેવા, **નિહાલતી-હાલતી** હાલ કેવાં
વિલક્ષણ-લક્ષણિ રે લલીત, **અપક્ષિ** તું **પક્ષી** સમીત રીત;
નકામની-કામનિ વૃત્તિ મારી, તું કામની-કામની એક મારી.
કળાવતી-લાવતી લાજ સીધી, સુ **તારૂણી-તારણી** વીક્ષનીધી;
શિ **આવડિ-આવડી** સર્વ વિદ્યા, તું **સુંપતી-સુપતિને** ન નિંદ્યા.
સમારતી-મારતિ સેજ બાણ, **નિવારતી-વારતિ** ક્રોધ બાળ;
વિસારતી-સારતિ દોષ કામ, **પ્રભાવતી-ભાવતિ** પ્યારિ ભામ.
ચિતારતી-તારતિ ચિત્ર સ્વામી, **પ્રસારતી-ભારતી** હંસ ગામી;
અપાવતી-પાવતિ કલેશ નામ, **પ્રભાવતી-ભાવતિ** પ્યારી ભામ.
સ્વભાવથી-ભાવથિ તું ભરેલી, **ગુમાનથી-માનથિ** ના છોલી;
પરાગથી-રાગથિ પ્રેમ વાળી, **સમાનની-માનનિ** પ્રીતિ પાળી."

આ કવિતામાં એકયોચ્ચારણની લેજત તો મળે છે તો છે, પણ વળી એકજ શબ્દના તરેહવાર જૂદા જૂદા અર્થ પણ થાય છે; અને એક શબ્દની સાથે આગળ પાછળ હરેક જોડાવાથી નવી નવી ગમતો ભરેલી કારીગોરીથી વિદ્યા—વ્યસનીઓને અને કાવ્ય—મોહીઓને ખાધાથી જેમ પેટ ભરાય તેમ ભરાઈ જાય છે.

" **સુખીઓ** સબ સંસાર **ખાવે** ઓર **સોવે;**
દુખીઓ દાસ કબીર **ગાવે** ઓર **રોવે.** "

એમાં કાળા શબ્દો અલંકારિક છે. કવી ગુલાબી લખે છે કેઃ—

" કામર તણી કથનો **કથા**, વ્યાપે વપુ અંદર **વ્યથા;**
હિતારથે કહિ છે **તથા**, બુદ્ધિ **યથા** આ **સર્વથા.** "

એમાં પુરેપુરો એકયોચ્ચારણ સમાવેલો છે.

લોદોર ખાતે કેવી રીતે પાણી ઉતરે છે, તેનું બ્યાન કરતાં કવિ રોબર્ટ સાઉધી જે લંબાણ એકયોચ્ચારણ ઓચરે છે, તેમાંથી થોડોજ ભાગ આપી ટુંકુ કરીશુંઃ—

Receding and speeding,
And shocking and rocking,
And darting and parting,
And threading and spreading,

કેશપ મોહની આકાસસે, ઉતાર નૈનન પીચકારી,
પ્રેમ ભરભર ઉરાયે—ટેક

ઘાંહી ઉરાઇ, વ્હાંહી ઉરાઇ, જ્યાંહી દેખ ફાગન આયે.
કરમ ગટ હુટ ઝટ મનસે ધામ ધામ અબીર ગુલાલ લગાયે.
રાગ રાગસે લાજ લાજસે પ્રેમ પ્રેમસે નેહા બોલાયે.
બીજુ બાવરે મન બાવરે બોરહી બીન ઘટા બજાયે."

હવે એક ગૂજરાતીનો દાખલો આપ્યે.

"જ્યાં રામ ત્યાં કામ નહીં, જ્યાં કામ ત્યાં નહીં રામ;
તુલશી દોનો ના રહે, દીન રજની એક ઠામ."

એમાં પણ ઐકયોચ્ચારણ ૧ લી લીટીમાં છે.

"જ્ઞાન રહે ન ધ્યાન રહે, ન માન રહે નહીં રીત;
વિષમ કાલમે એક ગુન, જાને મિત્રો ચિત."

[illegible] અર્થાલંકારનાં છે. કવિ દલપતરામે ર. સ.

કવિઓને આપેક્ષા છે. કવિ અને કાવ્ય જો એટલાં મોઘાં ન હોત, તો દુન્યામાં જેટલાં પુસ્તક રચાયાં છે, એટલાં કવિતામાંજ રચાત. તેથી "કવિ" એ શબ્દનો અર્થજ ઓહોજો કર્યો છે. ખુદરતની પ્રત્યેક વાતો ગુહ્ય કિંવા બાહ્યનો નિપૂણ અભ્યાસી તેજ કવિ થઇ શકે. કવિ એટલે કહો કે ઉત્તમ કારીગર-નિપૂણ જાણભેદુ-ઉસ્તાદ. ઉત્તમ લેખકને-સર્વોત્તમ કોતરકામ કરનારને-ઉમદા ચિત્રકારને—સરસ વેદને-આપણે કહેવાની સંજ્ઞાઃ કવિ લખનાર; કવિ કોતરનાર; કવિ ચિતારો; કવિ વેદ; એ પ્રમાણે ઉપનામ અને ઉપમાનથી વાપરીશું. કવિ થવા સૌને ગમે છે; કવિ થવું મુશકેલ છે; કવિ તો જન્મથી થાય છે; કવિ ઉપર તો જન્મથી ખુદરતની બક્ષેશ હોય છે; એ બધી ટુંકી નશ્યતો જાણવા છતાં, આજકાલ તો સૌ કોઇ કવિ થાય છે (!) આજકાલ એ પ્રકારના કવિઓ ગણાય છે. " જન્મ કવિ " અને"જગત-કવિ." જન્મ કવિ, પેલી દુન્યાંથીજ કાવ્યોન્નર શિખી આવ્યો છે. જગત કવિ, આ જગતમાંજ કાવ્યનું શિક્ષણ લઇ કવિ થયો છે. તેથી જગત-કવિનું શિખવાને માટે આપણો આ વિષય ચલાવ્યો છે, અને હવે તેની પાછળી સાંકળ પાછી અહિંઆં આપણે જોડયે છીયે.

૪૧—ભાસ્પોકિત. ભાષ્ય-એટલે સરેહ; યોક્તિ-એટલે યોજના. " ભાષ્યનો " ભાસ થઇને " યુક્તિ " શબ્દની સંધી થઇ જવાથી " યોક્તિ " ઉચ્ચારે અપભ્રંશ " ભાસ્યોક્તિ " નો સમાસ એમાં બનેલો છે. એને અંગ્રેજીમાં *Vision* કહે છે. અને ફારશી ભાષામાં " શયરે મુતખ્ખયેલ " કહે છે. એક બીના અથવા બનાવ ભવિષ્યમાં થવાનો હોય, ભુતકાળમાં થઇ ગયો હોય, તેની કેવળ ગેરહાજરીજ હોય, તે માત્ર કલ્પિત હોય, તે સર્વ બીના અને બનાવોને વાસ્તવિક રીતે ખરેખરજ જાણે તે હાજર હોય, અથવા ખરેખરજ જાણે આપણી આંખ આગળથી તે બનાવ પસાર થતો હોય, એવાં રૂપમાં જે વર્ણન આપવું, તેને ભાસ્યોક્તિ કહે છે. વાર્તા, દાસ્તાંન, અને હેવાલોના કાવ્યોમાં આ અલંકાર વપરાય છે. જેમકેઃ—

" સત્ય વચન, આધિનતા, પર સ્રી માત સમાન;
એટલું કરતાં હરિ ના મીલે, તો તુલશીદાસ જમાન. "

યાને કેઃ—ઉપલી ત્રણ ચીજો કરતાં પણ જો પરમેશ્વર નહીં મળે, તો તુલશીદાસ જાંણે હમણાનો હમણા જામીનજ રેહેતો હોય એમ લખે છે. તો જોક હવે તુલશી તો કયાં જઇને સુતા, હરીને ક્યાં

મેળાઓ ? એ સૌ ભાસ્યોક્તિકા સિવાય કશુ નથી.

" ચલતી ચકકી દેખકે, દીયા કબીરા રોય;
દો પડ ભીતર આયકે, સાબીત રહા ન કોય."

એમાં દુન્યાંનું ચક્ર ચાલતું જોઇને જાણે ખરેખરજ કબીરદાસ રડી પડયો હોયની, એવી કલ્પના યુક્તિ કરી છે

" જમશેદ તો તા બ કે ગમે હાલે જેહાં ખુરી ?
બીસ્યાર ગમ મ ખુર ! કે જેહાં નીસ્ત પાએદાર !"

પાદશાહ જમશેદ ! જેહાનના તારા હાલનો ગમ ક્યાં સુધી ખાયા કરશે ? ઘણો ગમ નીં ખા ! કેમકે જેહાંન પાયદાર નથી. એમાં જાણે જમશેદ પાદશાહ હૈયાત હોય, ને તેને જાણે રુબરૂમાં કેહવામાં આવતું હોયની, તેમ શાયરે ભાસ્યોક્તિ વાપરી છે તુલશીદાસ કહે છે;

" તુલશી તલપ ન કીજીએ, રીઝક મોત સબી સાથ;
કેયા હોે જગતસે, કલમ પ્રભુ કે હાથ."

એમાં જાણે ખરેખરજ પ્રભુએ કલમ પકડેલી હોય, અને તેથી કરીને મોતથી કંઇ થઇ શકતુંજ નથી, એવો ભાસ કરાવેલો છે.

સીતા સ્વયંવર વિષે બોલતાં ગુર્જર કવિ ગીરધર કહે છે કે.—

" ઝળકે છે ઉંચી અટારિયો સપ્ત ભૂમિના માળ,
જાળ ઝરખાં રાવટી બોલે કીર મરાળ.
ધ્વજ પતાકા ફરફરે છે જાણે તડિતાકાર,
શિખરે શીખંડી નાચતા કંચન કલશ અપાર.
ઘરઘર કેરે આંગણે મંગળ છે ઉપચાર,
પુરેણ કુંભને સાથીયા મોતી તોરણ દ્વાર."

એમાં પણ ભાસ્યોક્તિ આપોઆપ પ્રગટેલી છે. મીસીસ જેમસને મરણના ઓછાંણા વખત માટે જે ઉત્તમ જોડણી કરેલી છે, તેની છેવટની કળી બહુ રંગીન અને ખુશનુમા અલંકારોથી ભરપુર છે —

To thy dark chamber, Mother Earth, I come;
Prepare thy dreamless bed in my last home;
Shut down the marble door,
And leave me ! let me sleep;
But deep, deep,
Never to waken more !"

એમાં પણ કવિ-રાણીએ ભાસ્યોક્તિ તેમજ નિર્જીવઉક્તિકાનો

અલંકારો વાપરેલા જણાઇ આવશે.

શાયર સલમાન સાવેજી, સુલતાન ઓવીઝની સાથે એક દિવસ મોડી રાત વેર ટપ્પા મારતો બેઠો હતો. ઉઠતી વેળાએ શોનાની શમઇ-દાન, બળતી મીનબતી સાથે એક નોકરના હાથમાં આપી, તેને ઘેર મોકલ્યો. કવિએ નોકરને કહ્યું કે, તે શમઇદાન સહવાર સુધી બળતી રેહવા દેવી. સહવારે તે કેન્દલસ્ટીક પાછી લેવા જ્યારે તે નોકર આવ્યો, ત્યારે શોનાની સમઇદાન મોકળવાને બદલે નીચલી સતર લખી સુલતાન ઉપર મોકલી:—

" શમય ખુદ સોખ્ત બઝારી શબે, દુશો ઇમરોઝ,
ગર લેકન રા તલ્બદ શાહ ઝે મન બી સોઝમ.."

ગઇ રાત્રે આંસુ પાડી પાડીને મીણબતી પોતે તો બળી ગઇ, અને આજે જો પાદશાહ મારી પાસે મીણબતી દાન માગે, તો બળવાનો વારો મારો છે, કેમકે મીણબતી થઇ રહીછે. પણ શાહ જો સમઇદાનીમાં મીણબતી બળતી કરવાજ માંગશે, તો હું જ સમઇમાં મીણબતીની જગાએ બેશીને બળવા માંડીશ. જો કે સમયદાનમાં કઇ એક આદમી સમાઇ શકતો નથી, તોપણ જાણે કવિ તો તેમાં બેશીને બળવાનોજ હોય તેમ અલંકાર વાપર્યો છે. પાદશાહ પામી ગયો, કે શાયરને શમઇ-દાન ગમે છે, તેથી તેની કવિતાથી ખુશ થઇ તે તેને આપી દીધી.

વેહશત નામના ઉરદુ શાયરની ગઝલમા આપણો આ અલંકાર અજબ જેવી મજા આપે છે.—

" કભી તો ખેંચ લાવેગી ઉસે ગોરે ગરીબાં તક,
કે મુદતસે હમારી ખાક **દામન ગીર ફીરતી હુએ,**
મેં ઉસ લેલાકી દીવાના હુ ગાફલ જો હુએ શેહરામેં,
બગલમેં આપને મજનુંકી **લીએ તસવીર ફીરતી હુએ.**
મુકામે એશ્કમે શાહો ગદાકા એક રતબા હુએ,
જુલેખાં હર ગલી **કુચેમેં બેતોકીર ફીરતી હુએ.** "

અર્થ:—હમારી પ્યારીની દામન પકડીને કેટલીક મુદત થઇ હમારી ખાક **ફર્યા** કરે છે વાસ્તે કદાચ તે **ગરીબ**ની કબર આગળ તેણીને ખેંચીબી લાવશે તે લેલીના પ્યારમાં હું દિવાનો થઇ ગયો છું, કે જેણી પોતાના મજનુ આશકની સબી લઇને તેની શોધમાં બીઆબાનમાં **ભમ્યા** કરે છે. ઇશકના મુકામમાં શાહ અને ફકીરનો મરતબો એક સરખો છે. તમે જુઓ કે જુલીખાં જેવી શાહજાદી

પુસ્તકના પ્યારમાં દર ગલી અને દર મોહલ્લે બેઆબરૂં થઇ ભ-
ટકયા કરે છે.

પ્રિય વાંચકો ! ઉપરનો દાખલો આબેહુબ ભાસ્યોક્તિનો નમુનો છે. તોપણ શેતક ગરીબની જોડેલી ગરબીઓ પૈકી ફકીરના શાહા પ્રિય કાવશજી હોરમજી શહ્રીઆર ઉર્ફે કાંઉશા દાદાના મરણથી છપલી ચોટ ઉપર જોડેલી ભાસ્યોક્તિ, આ અલંકારનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપશે:—ભૂજંગી છંદ:—

> વિના હરે વ્યાપિ અરે ત્યાગી દેહને,
> જુઓ જાય છે વિર છાંડી હમોને;
> ઉસો હું જુવા હાય રે પ્રેત તાહરૂં,
> રૂદન સાંભળે છે અતિ કર્ણ માહરૂં,
> ગુણો સાંભરી ના વિસારી બણું હું,
> ભલા કાઉશાહ પાદશાહ હું ગણું હું;
> પ્રિતી રાખતાં રાખી કીર્તિ તમારી,
> જુઓ છે હવામાં પ્રતિમા વિચારી.

એમાં મેટા દરજ્જાની ભાસ્યોક્તિનો નમુનો છે.

> "જ્ઞાન દડી ચોટે પડી, તેમાં સબ કોઇ ખેલો આય;
> નીરગુણો નીરઆભાગી છતે સો લઇ જાય."

એમાં જાણે જ્ઞાન રૂપી ખરેખરીજ દડી, ખરેખરાંજ ચોટામાં પડેલી હોય, અને તે [illegible] બેશીને છીનવાનીજ હોય, એમ અલંકાર વાપરેલો છે.

> "રામ જકતકા શેઠીયા, રહે વૈકુંઠ કે માંહે;
> નીસ દીન વો હીસાબસે, આપે ઉનકુ ત્યાંહે."

એમાં જાણે રામને જગતનો શેઠીયો બનાવ્યો છે, ને તે ખરેખ-
રજ રોજ હિસાબની આપ લે ચલાવતો હોય એમ ચિતાર્યાં છે.

> "પુર્વ કે લોક ચાહતેથે, ન્યાય—ધર્મ—હરિનામ;
> અબકે લોક ચાહતે હય, કામની—ચુગલી—કામ."

જાણે આગળા લોકો બધાજ સાધુ હતા, અને હાલના લોકો અનિતિમાન છે, એમ ખરેખરોજ દેખાવ હોયની, તેમ કથન છે.

મેઘરાગનો એક ખ્યાલ આ અલંકારને ઘણી સારી રીતે લાગુ પડતો હોવાથી તેનો દાખલો રાગ વિદ્વાના ગોખીને મટે

ફનારી લઇએ:—

> " આજ કાલ ઘટા મારે મંદર છાંએ રહી,
> કીસ તોરસે કરેગી મેરી દર્દગી ગરીઆં,
> અબ દાદર-મોર-પપૈઆ બોલે શાવનકી ઝરીઆં.
> કોયલ કુક શુનાએ રહી. "

ઘટા છાંઇ રહી છે-દાદર મોર વગેરે શ્રાવણ માસની ઝરીનું ગાય છે-કોયલ પોતાનો રાગ સંભળાવી રહી છે, વિગેરે હમણાંજ જાણે ચાલુ હોય તેમ બનાવટ કરેલી છે, તે ખરેખરીજ ભાસ્યોક્તિ છે. **લાલા** નામના ઉરદુ શાયરે જોડેલી ગઝલમાં મંડાણ ભાસ્યોક્તિથી શરૂ કર્યું છે:—"આતા હુએ ખાબગાહમે પેઆરા ઉઠા હુવા—જુકતા હુવા ખુમારસે ઓર રસમસા હુવા." યાને કે; માહરી વાહલી માશુક સુવાની જગાએથી ઉઠીને પેલી આવે છે, અને કેફથી ઝોંકા ખાતી તથા પશીનાથી ભીંજાઇ ગયલી પેલી તેણી આવે છે. એ પ્રમાણે જાણે હમણા તેણી આવતીજ હોય તેમ બ્યાંન કરેલું છે. શાયરાન શાયર ફીરદોશીની કબર આગળ જ્યારે તૈમુરલંગ પાદશાહ આવી લાગ્યો ત્યારે, તાંણો મારીને ફીરદોશીનેજ તે કેહેતો હોય એમ કહે છે કે:—" સર અઝ કબ્ર બરદારો બાલા બોબીન—પહેલવાને ઇરાંનો તુરાંન બોબીન; " યાને કે:—કબરમાંથી તારૂં મસ્તક ઊંચું કરીને હવે તું જો, કે ઇરાંન અને તુરાંનનાં પેહેલવાંનોના કેવા હાલ થાય છે. ત્યારે કહે છે કે, કબરમાંથી આવાજ નીકળ્યો કે:—" ગુઝસ્તદ શયરાન અઝ ઇન મુર્ગઝાર—કુનદ લંગરૂઆ દર ઇન જા શીકાર; " યાને કે:—આ શીકારગાહમાંથી વાઘો હતા તે ચાલ્યા ગયા માટેજતો લંગડી લોકડીઓ આ જગાએ શીકાર કરે છે. એ પ્રમાણે ભાસ્યોક્તિ વાપરવામાં આવેલી જણાઇ આવશે. **મહુમ્મત** નામના શાયરે એક રેખતાની બનાવટમાં એ અલંકાર ગુંથી લીધો છે. " ઇઅહ નહીં શમમો કમર સરપે તેરે કરતે વીસાર—આસમાં લાએઆ હુએ ભરકર સીમો જરકી થાલીઆં; " યાને કે—ઓ પ્યારી ! માત્ર ચંદ્ર અને સૂર્યંજ કંઇ તારાં માથાં ઉપરથી ઓવારી નાંખતા નથી, પણ પેલું આકાશ પણ તાગ ઉપરથી ઓવારી ઓવારી નાંખવાને શોના રૂપાંથી ભરેલી થાળીઓ લઇને આવે છે. આ પણ ભાસ્યોક્તિ છે. રીંદના તખલ્લુસવાળો શાયર વળી નવીજ તરાહના અલંકારની અસ બતાવે છે. " કએસો ફરહાદમે અમે રીંદ મીલે

કહેમ કસ રાત—રોએ ઇઆં તક ગલે મીલ મીલકે ગલે બેઠ ગએ." યાને કે:—એ રીંદ ! કઇસ" અને ફરહાદને ગઇ રાતે હું જઇ મળ્યો, ત્યારે તેઓની સાથે ગળે લાગી લાગીને એટલો તો રડયો, કે મારું ગળું પણ બેસી ગયું." એમાં જણાવ્યા મુજબ કાંઇ ખરેખરજ કઇસ અને ફરહાદને એ રીંદ જઇને ગળે લાગેલો નથી, બલકે કઇશનો, ફરહાદનો, અને રીંદનો એ ત્રણેનો જન્મ જૂદા જૂદા વખતમાં થયલો હોવા છતાં, ભાસ્યોક્તિ વાપરવા સારૂ એ પ્રમાણે કાવ્યનો રસ શાયરે લુટેલો છે.

" કબીર કબીર કયા કરો, જાઓ જમના કે તીર;
એક એક ગોપીકે પ્રેમમે, હો ગયે કોટી કબીર."

એમાં કરોડો કબીર ખરેખરાજ જાણે થઇ ગયા હોય, એવું વર્ણન આવેલું છે. વળી કાળા હરફોથી અનુપ્રાસિકા સમજાઇ જશે. પેહેલવાન જાલેજરનું દાસ્તાન લખનાં શાહનામામાં શાયર લખે છે કે,

" દુ બેહરેહ સું અઝ તીરેહ શબ બર ગુઝસ્ત,
ખુરશે છે હવામ બરઆમદ ઝે ઝસ્ત."

માં–મેટા હરફો ભાસ્યોક્તિ રેસા આગળ જ્યારે ચાલી ગઇ છે, ત્યારે [illegible] ચોટે પડી, તેમાં 'ગલ મધેથી નીકળી આવે છે. આ ભાસ્યોક્તિ [illegible] નીરઆફ્રાઝી [illegible] ગુજરાતી શિવાયની ભાષામાં બહુ વપરાયલો દીઠા [illegible] એક ઉરદુ શાયરની ગઝલમાં એવી મેહનત લીધી છે [illegible]

" જાહરેસે ખ્ન આબુદા હુએ શમશીર કીસુકી,
પર કતલ કે મહેઝરમે હુએ તેહરીર કીસુકી.

** ** ** **

ઝમાને નીસીમે સેહરી મુશક રેશાં હુએ,
શાએદ ઇઅડ ખુલી ઝુલ્ફે ગીરેહગીર કીસુકી."

અર્થ—આ કોણની તરવાર છે, કે જે ઉપર માત્ર ઝવેરાતજ મઢી લીધેલું નથી, પરંતુ તેના ઉપર તો કોઇ આશકને કતલ કર્યાની તહરિર કોતરેલી છે*** સહવારના પવનની દામન કસતુરીના જેવી

* કઇસ એ મજનુનનું નામ છે. પણ એ કઇશ જ્યારે લયલી નામની પોતાની માશુક ઉપર હદબાહાર દેવાનો બની ગયો, ત્યારે તેણે પોતાનો તખલ્લુસ મજનુન યાને કે ચસી ગયલો માણસ, એમ નામ ધારણ કર્યું. પછી એજ એલકાબથી સર્વ તેને ઓળખવા લાગ્યાં.

સુગંધ સપળે લઇને જાય છે, તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે, કોઇ માશુકે પોતાનો પેચદાર ચોટલો છોડી નાંખ્યો છે, અને તે ઉપરથી થઇને આ પવન આવે છે. એ બનાવટ ભ્રાસ્યોકિતનીજ છે. પણ પ્રકાર નવો છે. આગળ આપણે તૈમુરલંગનો દાખલો આપી આવ્યા છીએ, તેવોજ **ઇનશા** નામના શાયરે ઉરદુમાં જોડેલો છેઃ— " નીકલકે વાદીએ વેહશતસે દેખ અએ મજનું કે જોર ધુન મેં અબ આતાહે નાક એ લએલા. " યાને કે ઓ મજનુન તું આંએ રેહશતનાક બીઆબાંનમાંથી ઉઠીને જો, કે કેવી ધુમધામથી પેલું લેલીની સ્વારીનું ઊંટ આવે છે. એમાં પણ અચ્છી ઝમક ઝમકાવેલી છે. એવા એવા સંખ્યાબંધ દાખલાઓ હમારી પાસે લખાયલા હવે રદ કરી, એ અલંકાર અહિંઆંજ બસ કરી આગળ ચાલશે.

૪૨—કવિવિશેષણ—એમાં વિશેષણનો ક્ષ્પ કરવામાં આવે છે. યાને જે શબ્દ માટે વિશેષણ વાપરવાની આપણને જરૂર, તે શબ્દને બદલે બીજાજ શબ્દને વિશેષણ લગાડવું પડે છે. કાવ્યની ઝમક વધારવા અથવા કાવ્યને તાલ અને વજનમાં રાખવા સારૂ એમ વિશેષણ ફેરફાર કરવાનો હક કવિઓનેજ બક્ષેલો છે; જે હકને અંગ્રેજીમાં *Poetical License* કહે છે. એ હકનું ઉલંઘન કરવામાં આવીને હવે તો ગદ્ય લખનારા પણ તેનો ઉપયોગ કરતા જણાયા છે. જેમકે:—*Hence to his idle bed* એમાં " આળસુ બીછાણું " એવા જે શબ્દ આવેલા છે, તે " આળસુ " શબ્દ, માણસને માટે વાપરવાને બદલે, જે માણસ તે બીછાણાં ઉપર સુએ છે, તે માણસને આળસુ શબ્દ લાગુ પાડવાની જગાએ મુકાયલો છે. એ કવિવિશેષણ અલંકારને અંગ્રેજીમાં *Transfered Epithet* કહે છે.

મોતીદામ વૃત.

" મળે વ્યભિચાર વિશે નહિ માલ,
ખચીત **બુરો** તજી ધો સહુ **ખ્યાલ;**
વ્યથા નૃપ રાવણ કેરિ **વિચાર,**
તજો **દુખકાર** તમે **વ્યભિચાર.**
\+ + + +
વળી વિષયે ડુબ્યુ મોગલ રાજ,
થયાં **અપટીતજ** એ થકી **કાજ,**
ભલા જન માહિ રહે નહિ ભાર,

તજો દુખકાર તમે વ્યભિચાર.
+ + + +
તુરે તનનું બળ તેથિ તમામ,
વિરામ કરે નહિ પુરણ દામ;
લહે નિશ્વાશ ન કોઇ લગાર,
તજો દુખકાર તમે વ્યભિચાર
+ + × +
હરામનુ તાકિ ઠર્યું નથિ કોય,
સુખી આપે વ્યભિચારિ ન હોય;
નહી નિકળે શુભ તે થકિ સાર.
તજો દુખકાર તમે વ્યભિચાર. "

એમા બુલાખી કવિએ વિશેષણોનો ક્રમ કરેલો ઝટ જણાશે. કેમકે " બુરો " શબ્દ " આપ " ને લાગનાનો છતાં કેટલો દુર છે. તમામ વિશેષણ, બળને લાગવાનું છતાં કેવું દુર છે શુભ શબ્દ સારને જોડાવાને બદલે કયાં જોડાયેલ છે તે જોવાનુ છે.

કવિ પ્રેમાનંદ કહે છે કે —

" સાંઢય તો સંપડાવી નહીં, નહિ પવનવેગી ઘોડા;
કંસાર દમયંતીના કરનો, ન જમ્યો ભુંડા મ્હોડા. "

એમા ભુંડા એ વિશેષણ આદમીને લગાડવાનુ છતાં મોઢાંને લગાડી કવિશેષણ દાખવ્યો છે કવિ વીલ્યમ કાઉપરે " વીન્ટર સેવરી " નામના કવિતમાં જણાવ્યું છે કે —

" *And slowly, and by most unfelt, the face of universal nature undergoes.* "

એમા *Most* શબ્દ *unfelt* ને લાગ્યો છે ખરો, પણ તે શબ્દ ખરેખરો એવી રીતે વપરાયેલો છે કે *Most people unfelt.*

વળી ભુજંગી છંદમા કહે છે કે —

"સદા સચરો માગ્ગે આપ સીધે, નહી માન વાધે વ્યભીચાર લીધે.
પ્રભૂ કોપશે કાર્ય તે પાપિ કીધે, નહી માન વાધે વ્યભીચાર લીધે.
જશે લાજ જેણે કરી લોકમાંથી, હશે સત્ય તેનો કદી કોણ સાથી?
બને બાપડી તે તણી વૈરિ રાન્તે, ભરાએ સદા ભારી તે શોક સોન્તે. "

પ્રજાની પિડા વીશે પરજ રાગમાં વિલાપ.

" બાધઓ જેની ભારજા ભુંડીરે, તેને પીડા અંતર ઊંડી;

માર્યો નથી કે કીધો નથી ઘાયલ, તાજો આવ્યો નથિ તાવ;
બાળ લગ્નના બુરા બનાવથી, દુર્બળ મુંજ દેખાવ."

એ પ્રમાણે આ અલંકાર વારંવાર વપરાય છે. એ અલંકારો ખરેખરા કુદરતી કવિથીજ વપરાઇ જાય છે. જન્મ-કવિ શિવાય શિક્ષણ કવિઓથી એવાં કવેત જોડાયાથી રસ પડતો નથી; કેમકે તાંણીતોડીને તે હલકા કવિઓ તેવાં કાવ્ય બનાવે છે, તે પથ્થર ઉપર પાણી છે. તેવા કવિઓ માટે કવિ ખુલાખી કહે છે કેઃ—

"કુદકા મારે ભલે કુકવિઓ, વડા રાગડા તાણી;
કવી કુદરતી બનવું એ તો, પથ્થર ઉપર પાણી.
શ્રોતાને સમજાવવા સારૂ, પઢે પુરાણુ પુરાણી;
સહૂ રીંગણા એ પોથીનાં, પથ્થર ઉપર પાણી."

૧૮

"Leaving behind us the supposition of a poetic inspiration or mysterious enthusiasm we have two great spheres of fact to consider–the soul with its moods or faculties or aims, and the object or material to which its gaze is directed and with which its thoughts are occupied. I take the latter first. The materials of poetry refer to God and to the spiritual world or to external nature or to human action or to mental experience."

Rev. R. Scott.

મુંબઇની વીલ્સન કોલેજના ઉસ્તાદ રેવરંડ સ્કોટે કાવ્ય રસ વિષે આપેલાં ભાષણમાં જે જે ઉત્તમ નમુનાઓ અને અમુલ્ય અભિપ્રાયો આપ્યા છે, તે પૈકી મથાળે એકની જગા કરી, આપણુને આજે આપણા વિષયમાં આગળ ચાલવાનું છે. પ્રિય વાંચકો ! આ તકે એક ખુલાસો કરી દઉં છું કે, કાવ્યમાં વપરાતા અલંકારોના મેં ગુજરાતી, ઇંગ્રેજી, અને ફારશીમાં જે જે નામો આપ્યાં છે, તેજ નામોથી બધા અલંકારો ઓળખાય છે, અને તેના બીજાં નામ છેજ નહીં, એમ માનવું કે જાણવું નહીં; કેમકે એક અલંકારના ત્રણે ભાષામાં જૂદાં જૂદાં ૪-૫ નામો હોય છે. વળી કેટલાકમાં લગાર લગાર તફાવત દર્શાવનારા પ્રકારો હોવાથી નિરનિરાળાં નામો પડેલાં છે. વળી કેટલાક

અલંકારોના તો ગૂજરાતી ભાષામાં બીલકુલ નામો ન હોવાથી, તેઓના નામ પાડવાનું કામ પણ હમારે કરવું પડ્યું છે. ગૂજરાતી કવિઓની કલ્પનામાંથી તેવા અલંકારો તો કળીની માફક આપોઆપ ફુટી નીકળેલા છે, પણ તેના નામો અંગ્રેજી કે ફારશીને મળતાં, સર્વે અલંકારોના, ગૂજરાતીમાં પાડેલાં ન હોવાથી, અર્થાનુસાર તેવાં નામો જોડી કાઢવાં પડેલાં છે.

ઘડીભર કાવ્યનો બીજો બોલ કલ્પના કહો, તોપણ કાવ્યનું જે લક્ષણ તે આપી શકાતું નથી. મનશક્તિનો જે ખાસ ગુણ–ચિત્ત વૃત્તિ અથવા લહર કે ઉદ્રેગ–ભાવ રસ કે વિચાર–આશય કે તુરંગ–કલ્પના કે જે પણ કાંઇ હોય તે–એ સર્વે મળીને કાવ્ય બને છે, એમ શું આપણે કહીશું? કોઇ સાક્ષર કાવ્યને માટે કાવ્ય બુદ્ધિ માંગે છે; કોઇ ટીકાકાર તો સાધન કે નિમિત્ત માંગે છે; કોઇ તો કાવ્યની રચના, રૂઢી, પદ્ધતિ, કાયદો, અને ક્રમ માંગે છે; અને કોઇતો વળી સાહિત્ય સામગ્રી માંગે છે. કોઇ ખુદરતને, તો કોઇ કાર્ય કે બનાવને, કાવ્યનું લક્ષણ લાગુ પાડે છે. કોઇ આત્મના અંતર્યામને, તો કોઇ લાગણી, ઇચ્છા, પ્રેરણા, કે વિચારની વિધવિધ વ્યવસ્થાને જુએ છે. એ પ્રમાણે જો તમો કાવ્યના એક ડઝન લક્ષણોને પાસે પાસે ગોઠવશો, તો તમોને ઝટ જણાશે કે તે કેવાં આપમતલબી અને સ્વમતાભિમાની છે. વળી તે દરેક લક્ષણમાં, બીજાના નિર્વચનને અધુરું અને ખોટું પુરવાર કરવા જેટલા પુરાવા સમાયલા હોય છે. એ ઉપરથી રેવરંડ સ્ટોટ કોઇ પણ ચુકાદો કરવાને બદલે, કાવ્ય રસને માટે એટલુંજ કહી બેસે છે કે, "*Poetry is a spirit of immortal youth which in different ages and races clothes itself in different guises.*" યાને કે, કાવ્ય એ એક અમર જુવાનનો એવો પ્રાણાત્મા છે, કે જે જુદા જુદા કાળે અને જુદી જુદી પ્રજામાં પોતાને વિવિધ પ્રકારની શીકલ સુરતમાં સજે છે. તેવી તરેહના પોશાકોમાં આપણે જુદા જુદા રંગો ચિતારેલા છે, અને હવે નવો રંગ બતાવ્યે:—

૪૩-વિરૂદ્ધા વિશેષણ:—એમાં ધારા અને કાયદાથી ઉલટી રીતે વિશેષણ વપરાય છે. વિશેષણના અર્થથી તદન ઉલટોજ અર્થ વિશેષ્યનો હોય છે. યાને કે જે નામને કે જે શબ્દને વિશેષણ લાગે તેની અને વિશેષણની મતલબ વિરૂદ્ધ હોય છે. એને અંગ્રેજીમાં

Oxymoron કહે છે. તેનાં આપણે દ્રષ્ટાંતો આપીશું એટલે સેહેજ સમજાઇ જશે—

" બહુજ હઠીલા રાયના બાળક મરજીને આધીન રહેવું.
દુધ કાળું ને ધોળા કોયલા હાજી હા કરતા રહેવું."

વાંકાનેર નાટક મંડળીના પ્રેમ–ચંદ્રિકાના નાટકમાં આ દાખલો એક ખમાચમાં ગોઠવેલો છે. એટલે દુધ સુફેદ છતાં તેને **કાળું** વિશેષણ, અને કોયલા કાળા છતાં તેને **ધોળાનું** વિશેષણ લગાડેલું છે. **ઑથેલો** માટે તેની **દેસ્ડેમોના** એ કહ્યું હતું કે, " *My lord is not my lord.* " યાને, મારો ધણી એ મારો ધણી નથી. એમાં એકજ શબ્દ, કર્તા તેમજ કર્મની જગાએ મુકાયલો હોવાથી કઢંગુ તો લાગે છે, પણ એવાંજ વાકયો વિરૂદ્ધ વિશેષણના અલંકારમાં મુંકાયલાં છે. એનેજ મળતું વાકય કવિ વર્દસ્વર્થે કહેલું છે, " *Sorrow which is not sorrow but delight.* " કવિ મીલ્ટને **પેરેડાઇઝ લોસ્ટ** નામના કાવ્યમાં એ અલંકાર વાપરેલો છે.

" *Thus repulsed, our final hope,*
Is flat despair. "

એમાં વળી આપણી " છેવટની આશા " ને " અણગમતી નિરાશી " તરીકે કહેલી છે. સુંદર વિલાસમાં એ અલંકારના સ્વરૂપના કવેત અસંખ્ય છે, પણ થોડાકની તો જગ્યા કર્યેઃ—

" अंधली आंखिन काजल कीया । मुंडली मांग संवारे ॥
बूची काननी कुंडल पहरे । नकटी बैसरि धारे ॥
कंठविहूनी माला पहिरे । कर बिन चूडा सोहे ॥
पाइ बिहूनी पहरी घुंगरू । पति अपनेको मोहे ॥"

એવા દાખલા જો કે આ અલંકારના ભાગમાં મુંકવા વાસ્તવિક ન હોય, પણ તેનું સ્વરૂપ સમજાવવાને માત્ર એક દ્રષ્ટાંત એવો આપવો ભાગ પડે છે. શંવકે યોગી શિષ્યના યોગેશ્વર ગુરૂ વિષે જોડેલાં કવેતમાં આ દાખલો બરાબર લાગુ પાડેલો છે.—

મીઠા લીમ ખોરાક આપી ગુરૂજી,
મને મારતો **પારકી** પ્રેમથી તું;

નરમ પાણાંનુ સુવા પથારી ન બીછ,
પુરી ગોળ ચોખંડ કોહી મહિં તું.

એમાં દરેક લીટીમાં વિરૂદ્ધ વિશેષણો સમાયલો છે. "કડવા લીમડાનાં રસને **મીઠો**—માયાળુ પ્રેમને **ધાટકી**—કઠણ પથ્થરની પથારીને **નરમ**—અને ચોરસ ઓરડીને **ગોળ**—એવાં એકેકથી ઉલટાં વિશેષણો કાવ્યની ફાંશીનને સારૂ વાપરેલાં છે. એનેજ આબેહુબ મળતો દાખલો **કીંગ જ્હૉન**માં આપેલો છેઃ—

" Death, death, O amiable lovely death!
Thou odoriferous stench! sound rottenness!"
(King John. 3. IV.)

એમાં મોતને, મળતાવડું અને રમણીય કહ્યું છે—તેની દુર્ગંધિ અને બદબોને ખુશબોદાર તથા સુગંધિક કહી છે—અને તેના કોહી સડી ગયલા સજાને નિરોગી અને તંદોરસ્ત કહ્યા છે! એવી રીતે ઉલટાં વિશેષણો વાપરેલાં છે. આત્મજ્યોતિ વિષે લખતાં ગુરૂઓ હંમેશાં એજ અલંકારના શ્લોકો જોડી ગયા છે. વેદના લખાણોમાંથી ઘણુંકરીને એ અલંકાર ઝટ નિકળી આવે છેઃ—

શ્લોક.

" सर्वावस्था विनिर्मुक्तः सर्व चिंता विवर्जितः ।
मृतवत्तिष्ठते योगी समुक्तो नात्र संशयः ॥ "

યાને કેઃ—જાગૃત, સ્વપ્નાવસ્થા, સુષુપ્તિ, મૂર્છા, અને મરણ એ પાંચની ફીકરમાંથી પૂરેપૂરો અળગો રહીને જે શાંત રહે છે, તે આદમી જીવતો છતાં મરીને મુક્ત થયલો હોય છે. એનેજ મળતું ઉદાહરણ **મીસ ઓસ્ટન**ના નૉવેલમાં મળી આવે છેઃ—

" Not a day went by without a solitary walk in which she might indulge in all the delight of unpleasant recollections. "

એમાં કહે છે કે, નાપસંદ સ્મરણ થયા કરવાથી તેણી ખુશાલીમાં ગરકાવ થાય; ભાવાર્થ—**નાખુશ યાદની ખુશાલી.** આગળ કહ્યું તેમ સંસ્કૃત ભાષામાં અને તે પણ વળી એશ્મે એસાહીની કે

બ્રહ્મરસની કે આત્મજ્ઞાનની બાબદોમાં એ અલંકાર બહુજ શોભે છે. કેહનાર, બોલનાર, કે લખનાર, પોતાનું કહેવું બીજાના મન ઉપર અંતઃકરણથી જણાવતી વેળાએ એ અલંકાર વાપરી દે છે.. અને આત્મજ્ઞાનની બાબદ, સમજાવામાં એવી કઠણ છે કે, આપણેજ એક બાબદને સારાં માઠાં બે વિશેષણથી સમજાવી દઈએ છે. કઠોપનિષદના ૫૦ મા મંત્રમાં કહેવું છે કે:—

" आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।
कस्तम्मदा मदन्देवं मदनो ज्ञातुमर्हति ॥ "

યાને કે:—આત્મારૂપી દેવ અચળ રહી દુર જાય છે, તેમ સુતેવો છતાં સર્વે જગ્યાપર જાય છે, મદવાળો છતાં મદવગરનો છે, હર્ષરૂપ છતાંહર્ષ વગરનોછે, એવો વિરૂદ્ધ ધર્મ આત્માની અંદર રહેલોછે. (કાળીદાસ પંડીત.) એમાં પણ એકેકથી ઉલટા ગુણો જણાવેલા છે. કવિ બાયરનનો એક દાખલો આપીશુ

"*Albania's Chief, whose dread command*
Is lawless law."

જેમ આપણે " રીપ્બ્લીકટેનલ લીડર " સંજ્ઞા વાપર્યે છે, તેમ એમાં " કાયદા વગરનો કાયદો " એવા શબ્દ વાપરી વિરૂદ્ધાવિશેષણ અલંકારનો પુરેપુરો ગુણ સમજાવ્યો છે; માટે હવે આગળ ચાલો.

"સીહાસંસાર"માં એક અચ્છો વિરૂદ્ધાવિશેષણ છે:—

" પુત મોટાની દોસતી, રાખી ગાળો ખાય,
હાથી કીડીએ ગળ્યો, હાજી હા કહેવાય."

એક ભકતો કહે છે કે:—

"પરમેશ્વરમે પ્રીત રખે, ઓર પરનારીસે હસના,
તુળસી દોનો ના બને, લોટ ખાય ઓર ભસના."

એમાં એકેકથી ઉલટા ગુણો, કહોકે બીજા બોલોમાં વિરૂદ્ધ વિશેષણોજ જણાવે છે, કે પરમેશ્વરને ચાહવાનું ડોલ રાખી પારકી સ્ત્રી સાથે ઠઠ્ઠાબાજી ચલાવે એ વાત કેમ બને ! કારણકે લોટ પણ ખાતાં જવું ને તેની સાથે સાથે બોલવાનાં પણ જવું એ વાત કેમ બને !

સૉટની સકલીમાં નીચલો દાખલો છે:—

" What leaders of repute and name
Bought by their death a deathless fame!"

કાવ્ય બુદ્ધિના માણુસો કોને કહેવા, એ સવાલ સામાન્ય લોકોથી દુરોબસ્ત સમજાતો નથી. તેઓ તો એમજ જાણે છે કે પ્રાસવાળી ૨-૪ પાના ભરેલી જોડણી કોઇ જોડે એટલે તે કવિ કહેવાયો! એક કાગળ લખનાર, નામુંઠામું લખનાર, ચીઠ્ઠીપત્રિ લખનાર, કે અરજી લખનારને સર્વને આપણે લખનારની સંજ્ઞા લાગુ પાડયેછે, તેથી ૧૫-૨૫ લીટીની એક નાની વારતા લખનારને પણ આપણે 'લખનાર' કરીને સાધારણ રીતે બોલગે છે; ત્યારે સેંકડો નિબંધો લખનાર, પુસ્તકો લખનાર, ચટકદાર રેસાલા લખનાર, ન્યુસપેપરો ચલાવનાર, એ સર્વને આપણે લખનારજ કહે છે. પણ પેલા ચીઠ્ઠીપત્રિ, અને કાગળપત્ર લખનાર; તથા ઉત્તમ નિબંધો અને ગ્રંથો લખનાર, એ બે વચ્ચે જેટલો તફાવત છે—તેટલોજ તફાવત વિચાર—ચોરી તથા શબ્દ અને વાક્ય—ચોરીથી બનાવેલી કહેવાતી કવિતાઓ; અને ખરા જન્મ—કવિની ખરી કવિતાઓ વચ્ચે તફાવત છે. પ્રાસ, તાલ, કે વજન એટલાજ ઉપર કાવ્ય બુદ્ધિ રચાયલી નથી. અલબત્ત એટલું તો મારા અનુભવથી કહું છું કે, એક કવિ જે વિચારોથી એક વસ્તુનું બ્યાંન આપે છે, તેજ વિચારોને લગભગ અનુસરતા વિચારો બીજો કવિ પણ ઘણી વાર આપી દેછે. તે કાંઇ ચોરી નથી, પરંતુ જે વિચાર એક કવિને સુજેછે તેજ બીજા કવિને સેહેજ સેહેજ ફેરફાર સહ સુજે છે પણ કવિ નહીં એવા, કાવ્ય—ચોરી કરતાં પકડાઇ આવેછે તેનો સંતાપ કરવાનો છે.

૪૪—મેહેણુ:— યાને કે તાંણો મારવાનો અલંકાર. આગળ આપણે જણાવી ગયલા અલંકાર અન્યોક્તિકાના જેવો છે. પણ અન્યોક્તિકામાં તો હોય તેથી ઉલટું બોલાય છે તેમાંતો બ્યાજ સ્તુતિ અથવા બ્યાજ નિંદા થાય છે, પણ આમાં તો કવિઓ શાલમાં લપેટીને ખાસડાંજ મારે છે. એક માણુસને અપમાન કરવા સારૂ, તથા તેનું પાણી ઉતાર કરવા સાર, તથા તેના દુરાચારને હસી કાઢવા સારૂ ઘણા તિક્ષણ વેણુ—બાંણુ લગાવામાં આવે છે ભાટ—ચારણો ભવૈયાઓ—અને મશકેરા ઠઠ્ઠેબાજોને પોતાનું રળી ખાવાને * સારુજ પરમેશ્વરે એ અલંકાર તેઓને બક્ષેયો છે. એ અલંકારને લીધે ભલા ભલા રાજવંશીઓ ડરે છે, અને ભાટચારણો તેઓને ડરાવે છે કવિ

ખુલાખીએ, નવસારીના સુણા ગણેશ શીતારામ શાસ્ત્રી ઉપર, પોતાની થયલી બદલીથી ખીજવાઇને એક કાવ્ય જોડેલું હતું કે “ ગણેશ તું પરમેશ ” એમાં ગણેશ એટલે પરમેશ્વર કહીને, બીજા બોલીમાં ગણેશ તું પર મેશ, યાને તારા મોં ઉપર મેશ ચોપડું ! એ પ્રમાણે મેહેણું મારવામાં આવ્યું હતું. એમાં શબ્દનાજ અર્થ બેવડા હોય છે એમ નથી, પણ અર્થની મતલબ પણ બેવડી આવે છે. એને ફારશી ભાષામાં “ઇસ્તહઝા” કહે છે; અને અંગ્રેજીમાં તેને *Sarcasm* કહે છે. વળી ઘણાક ગ્રંથકારો એને *Dramatic-irony* કહે છે. ફારશીમાં એને મળતો “ તજ-આહેલ—અલ—આરીફ ” જણાયલો છે. પાછલો અલંકાર ગ્રીસ્યન કરૂણારસમાં વારંવાર સાધારણ થઇ પડયો છે. એમાં શબ્દના દ્વિઅર્થ વાપરવામાં આવે છે. એક અર્થ; જાણેકે વકતા અથવા લખનાર પોતે ઉડાડતો હોય એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે. બીજો અર્થ; જાણેકે તે શબ્દનો બીજો ભાવાર્થ થતોજ નહીં હોય એમ બોલનાર કે લખનાર જાણે-જાણતોજ નહીં હોય એમ ધારવામાં આવે છે. **૩ જો રીચર્ડ** એ ગ્રંથમાં હેસ્ટીંગ્સનો ચિતાર છે. તમાશગીરો જાણે છે, કે હેસ્ટીંગ્સ માર્યો જવાનો છે, તોપણ હેસ્ટીંગ્સતો જાણે-કે જાણતોજ નહીં હોય તેમ રૈવર્સ—વૉઘાન અને એના મરણ ઉપર બોલે છે કે,

Some men else who think themselves as safe
As thou and I.

એટલે જાણેકે પોતે તો મરવાનોજ નથી એમ તે જાણતો હોય તેવું ડોળ ઘાલે છે; તો જોકે તેજ વખતે મરણ તો તેના પગ આગળ છે, એમ પોતે પણ સમજે છે.

શાયર **આકેલખાને** શાયરા ઝેબુનનીસાને કહ્યુ કે, **“ રાંબુસેએ બીસન ખાહમ ”** મને ચણાના લોટના સમુસા ખાવા ગમે છે. ત્યારે તેણીએ જવાબ વાળ્યો કે.—**“અઝ મુતબેખે મા દર તલબ !”** યાને કે, જા ! આપણી રાંધણીમાંથી લે ! હવે એ સવાલ જવાબમાં તો ઘણાં ઉંડાં મેહેણાં એકમેકને મારેલાં છે. **રાંબુસે બીસન** શબ્દ સન અને બુસે તથા બી સન એ શબ્દોનો બનેલો છે, અને પેલો કવિ શુ કહે છે કે, “ઓ શાયરા ! બી સન=યાને સન વગરનો સનબુસો, અર્થાત બોસો તુંને લેવા માંગું છું. ” ત્યારે પેલીએ **મા** અને **દર** શબ્દોને જોડી નાંખીને મજબુત મેહણું મારી

કહ્યું કે, "જા ! તારી માયને ચુંમી લે !" એક દાસ કહે છે;

"પડે રહેતી પદમણી, ન લેતી હરીનું નામ;
કરણીએ શરીજી કુતરી, હુંદે આખું ગામ."

એમાં મેહેણું બોલ્યું છે. વળી એક તંબાકુનો વ્યસની તંબાકુની તારીફમાં તંબાકુને ધીક્કારનારને મેહેણું મારે છે કેઃ—

"હકે અગર એહેર શવદ નોશ કુનમ;
શોહેદો શકરો, કંદ ફરામુશ કુનમ;
હરકસકે મરા મનએ કુનદ તંબાકુ;
ચંદી બેઝનમ કફશ કે બેહોશ કુનમ."

એટલેઃ—જો વાજબીની રાહે મને ઝેર પાવ તો તે પીવું ! અને મધ–શાકર તથા ખાંડને હું ભુલી જાઉં, પરંતુ જે શખશ મને તંબાકુ વાપરતાં અટકાવ કરે, તેને તો હું એટલી તો જુતી મારૂં, કે બેહોશ કરી નાંખું. ધ્રુવાખ્યાનમાં અપરાતી માતા સુમતી ધ્રુવને મેહેણું મારે છે કેઃ—

"અપરમા એમ બોલ્યાં, જુઓ, એ સુખ તું જને ક્યાંથી;
અભાગણીના પેટ તણો તું, જાને અફરમી, અહીંથી.
અહીંથી જઈ વનમાં તપ માંડ, હરિ ભજીને કાયા છાંડ;
ફરી જનમ લે મારે શરીર, તો તને રાજ અપાવીશ વીર."

એમાં ધ્રુવની ખરી માયને માટે બીજી લીટીમાં મેહેણું માર્યું છે. પછી સુમતીએ ધ્રુવને ચોથી લીટીમાં પોતાને પેટે પુનઃજન્મ લેવાને તાણો માર્યો છે, કે તારી આગળી માય અભાગણી તેને પેટે કાંય જન્મ લીધો, તું જો મારે પેટે જન્મ લેત તો રાજા થાત. આગળ આપણે, ફીરદોશીની કબરમાથી નીકળેલો આવાજ એક અલંકારમાં આપી ગયા છીયે, પણ તે મેહેણુંનો અચ્છો નમુનો હોવાથી આ ઠેકાણે ફરીથી બતાવ્યે, કેમકે આગલા અને હાલના બેતમાં ફેર છે. તૈમુરલંગનું મેહેણું:—

"સર અઝ ખાક બરદાર બ દરાંન ઝમીન,
બ કાંમે દેલેરાંનો તુરાંન બેબીન !"

ફીરદોશીનુ મેહેણું:—

"તું ખાલી શવદ બેરો અઝ નરૂરે શેર,
કે દર રાવ દર આમદ રોબાહે દલેર."

અર્થ—ફીરદોશીની કબર આગળ તૈમુરલંગ ફરતો ફરતો આવી લાગ્યો ત્યારે બખાળ્યો કે, તું કબરમાં ઉંઘાયલો છે તે જાગૃત થઇને હવે જો, કે ઇરાંન જમીનના કેવા હાલ થાય છે, અને તુરકી લોકોની મોરાદને અને જાહોજલાલીને હવે તું જો! ત્યારે કહે છે કે, કબરમાંથી એવો અવાજ ફાટી નીકળ્યો કે, જ્યારે વાઘ વગર જંગલ ખાલી પડે ત્યારે ત્યાં લુલી લોંકડીઓ યાને લોહલીઓ દોડતી ફરે અને દલેર થાય છે. યાનેકે તૈમુર પગે લંગડો હતો તેથી લુલી લોંકડી લખી છે. એ મેહેણુંનો અલંકાર તો બીચારા તૈમુરલંગ ઉપર વારંવાર લાગુ પાડવામાં આવેલો છે. એક વાર હિંદુસ્થાનમાં તૈમુરલંગ આવ્યો ત્યાં એક આંધળી ગાનારી જેનું નામ **દોલત** હતું, તેનું ગાનું સાંભળી તૈમુરલંગ ખુશી થઇ ગયો અને ગાનારીને ટાંણો માર્યો, કે "શું દોલત (યાને પૈસો ટકો) પણ આંધળી હશે ।" ગાનારીને આ વેણુથી ખજાલત લાગી, જેથી તેણે પણ ફીરદોશીની કબરના મેહેણાં મુજબનું એવું મેહેણું માર્યું કે, દોલત આંધળી હતી માટેજ તો લંગડાલુલાને ત્યાં આવી છે." એમાં મેહેણું એવું છે કે, તૈમુર લંગડો હતો, અને તેની પાસે દોલત ઘણી હતી. અને ગાનારી **દોલત** પણ આંધળી હતી તેથીજ તૈમુર લંગડાને ત્યાં ગાવા આવી, બાકી દેખતી હોતતો નહીં આવત. એ પ્રમાણે મેહેણું છે.

હવે દ્વિઅર્થી મેહેણાં જણાવીશું. સેખસાદીને ગૂજરાત તરફના લોકોની ઘણીજ સુગ હોવી જોઇએ. તેણે જ્યાં ત્યાં ગૂજરાતના લોકોને મેહેણાં મારેલાં છે. તેણે હિંદુસ્થાનની મુલાકાત ઉપરથી હિંદુઓને માટે લખવાને બદલે " ગૂજરાતીઓ " એ શબ્દ વાપરેલો છે. તે લખે છે કે—

" સાદી દરીન દયાર તુ મર્દે મુસાફરી,
બા કસ સુખન મગુ કે ગુજરાતીઆન જનન્દ."

ઓ સાદી । આ દેશમાં તું એક અંજાણો મુસાફર છે, વાસ્તે કોઇને કાંઇ કહેતો નાં, નહીંતો ગૂજરાતી લોકો તને મારશે. છેલ્લા શબ્દો કાળા કરવાનું કારણ, કે તેણે એ શબ્દો એવા સ્લેષથી વાપરેલા છે કે, તેણેતો અંદરખાને ગૂજરાતીઓને મેહેણું મારેલુ જણાય છે; કેમકે તેનો અર્થ એમ પણ થાય છે કે, " ગૂજરાતીઓ ઓરતો જેવા બાયલા છે, એમ તું કોઇની આગળ નાં કેહેતો । " વળી બીજું મેહેણું એવીજ રીતે માર્યું છે કે;

" સાદી તુ જવ્હેરી એ સુખનાંને તો ગોહર અંદ,
અરઝાન અઝાન ફ્રરૂશ કે ગુજરાતીઆંન ખરન્દ."

પાતેઃ–એ સાદી ! તું એક જવેરી છે, અને તારા અમુલ્ય શખુનો છે તે જવા-હીરાછે, પણ તે તારે સસતામાં વેચવાં પડશે, કે જેથી કરીને ગુજરાતી લોકો તે ખરીદી શકે. છેલ્લી લીટીમાં તો તેણે ગુજરાતીઓને બીજા અર્થમાં મેહેણું માર્યું છે કે, " તે ગોહરો સસતાં વેચજે, કાંયકે ગુજરાતી લોકો ગધેડા છે ! "

સીઝર રાજાના ખુન વખતે તેના મિત્ર એનટનીએ, ખુની બ્રુટસને માટે જે વકતૃત્વ કર્યું હતું, તે આખું સંભાષણ, મેહેણુંના અલંકારમાં રચાયલું છે. તેમાનો એકાદ દાખલો અત્રે ટપકાવી લઇયું:–

બ્રુટસ જોકે ખુની હતો અને એનટની તો કરકરામાં બ્રુટસને શાલમાં લપેટીને ખાસડાં મારવાની મતલબથી મેહેણું મારે છે, તે જણાવ્યેઃ—

" O Masters ! If I were disposed to stir
Your hearts and minds to mutiny and rage,
I should do Brutus wrong, and Cassius wrong,
Who, you all know, are honourable men:
I will not do them wrong; I rather choose
To wrong the dead, to wrong myself, and you,
Than I will wrong such honourable men. "

એમાં પણ અચ્છું ખાસડું ખુનીઓને એનતનીએ લગાવેલું છે.

"ઢોર ઘડતાં મનુષ્ય ઘડયો, ભૂલ્યો શીંગને પુંછ;
તુલસી હરિકી ભક્તિ બીન, ધીખ દાઢી ધીખ મુંછ."

એમાં પરમેશ્વર માટે " રામ નિંદા " પણ કરેલી જેવી છે. કહે છે કે, આદમીને ઢોર બનાવતાં માણસ બનાવામાં ઇશ્વરે એટલીજ ભુલ કરી છે કે, શીંગડાં ને પુછડી તેને નહીં આપ્યાં એટલુંજ માફ છે, બાકી તુલશીદાસ કહે છે કે, હરિ ભજન વેગરના ઢોર જેવાં આદમીની દાઢી અને મુંછને ધિક્કાર છે. બાળ લગ્ન ઉપર લખતાં કવિ કહે છે કે —

" કીશાભાઇ બાપુ કહી, લાખ લડાવો લાડ;
વરા વિનાની વધ વિષે, હણી નાંખો છોડ;
હણિ નાંખો છો હાડ, ખાડમાં ઘાલો ખોદી;

"ખત્યાં તમારાં લાડ, પાડ શુભ કરે પડોશી."

શાયરાંન શાયર ફીરદોશી તુશીએ શાહનામું સમાપ્ત કર્યું, અને જ્યારે પાદશાહ મહમદ ગઝનવીએ ઠરાવેલું ઇનામ તેને નહીં આપ્યું ત્યારે, ફીરદોશીએ ભરમમાં જે તાણાં ભર્યાં મેહેણાં, માર્યાં છે, તે એકેક પછી ગોખવા લાયક છે.

"અગર માદરે શાહ બાનું બુદે, મરા શીમો ઝર તા બઝાનું બુદે."

યાને કેઃ—પાદશાહની માય જો બાનું હોત તો મને શોના રૂપાંથી એટલો તો ઓવારી નાંખત, કે મારૂં ગોઠણ ભરાઇ જાત!

"પરસ્તાર ઝાદે ન આયદ બકાર,
અગરચે બુઅદ ઝાદેએ શેહેરીયાર."

યાને કેઃ—લોંડીનો જણેલો તે પાદશાહીના કામમાં નહીં આવે, અગર જો તે પાદશાહની પીઠમાંથી પેદા થયો હોય તોપણ શું થયું!

"કનીઝક ન ઝાયદ બજુઝ અઝ ગોલાંમ,
પેદર શાહ બાશદ અલી યા ઇમાંમ."

યાને કેઃ—લોંડી હોય તે ગુલાંમ શિવાય બીજું કાંઇ જણવાની નહીં, પછી તે પાદશાહના ખુનથી હોય, યાતો અલી કે ઇમાંમના ખુનથી હોય.

"કફે શાહા મેહમુદ આલી તબાર,
ને હસ્તો ને અદો સે અંદર ચેહાર."

યાને કેઃ—મહમદશાહના ખાંદાંનની પેઢી જોતાં ૭ પેઢી સુધી તો વંશ મળતું નથી. એનો ભેદી અર્થ આગળ આવશે.

બાળ લગ્ન ઉપર લખતાં મેહેણાંમાંજ બધી કવિતા લખાયલી કાવ્યકૌસ્તુભમાંથી મળે છે; જેમકેઃ—

"બાળ રડે પરસાળમાં પારણે, બારણે ભાંડે રાંડ;
રડયા રડાવે છે વગર કારણે, તાણને દોરી દાંડ!"

એક ભકતો કહે છે;

"ચાર પહર ધંધો કરે, ચાર પહર રહે સોઇ,
રામ નામ ઘડી ના લીયો, મુકિત કહાંસે હોઇ?"

ઉપલી બંન્ને લીટી કાળી કરી છે, કે જેથી મેહેણું જણાઇ આવે.

સુંદર વિલાસમાં અસંખ્ય મેહેણાં આવેલાં છે, જેમાંનું માત્ર એકજ આપ્યે.

" सुंदर न्हावे बहुततही । बहुत करे आचार ॥

देहमाही देखे नाहि । भर्यो नरक भंडार ॥ ”

રે આદમી ! તું ઘણો ઘણો નાહી ધોઇ સાફ થાય છે, પણ તું તારાં શરિરમાંજ જોતો નથી, કે જેમાં 'નરક ભરેલું' છે ! આદમીને માટે આ એક ઉત્તમ મેહેણું છે. વળી માનવીને માટે કવિ ધીરાનો પદો ઘણાં કુષ્ઠ છે; જેમકેઃ—

" વાંકી મૂંછ પર વાંટજ ઉઠી, નરકની વાટે સંચર્યો;
મિથ્યા જનુની ભારે મારી, અલ્યા જન્મ ધર્યો ન ધર્યો.
માટે જોને જાગીરે, અવસર આવી અડયો;
ભૂલ્યો શું કરે છે રે, બુદ્યો ભવકૂપમાં પડયો. "

કબીરના પદોમાં પણ ભારો ભાર મેહેણાં માનવીને મારેલાં છે, જેમકેઃ—
" જીવોકી વેધ કયું ધરમ ન કહીએ, અધરમ કીસે કહીએ ભાઇ;
બડે બડે મુનીવર મીલકર બેઠે, ઇઆમે કૌણ કસાઇ.
ચારોઇ વેદ તુમ પઢ પઢ જાણ્યો, જ્યું ખર લાધ્યો ભારા;
રામહી નામકો મરમ ન જાણ્યો, તો કયું કર ઉતરેગો પારા. "

રશીદી અને અમઆક બોખારી એ બે હરીફ કવિઓ સુલતાન સનજરની દરબારમાં વસતા હતા, અને બેઉ એકેકની સાથે હરીફાઇ કર્યા કરતા હતા. એકવાર સુલતાને બોખારીને રશીદીની કવિતાઓ વીશે અભિપ્રાય આપવા કેહતાં તે પોતાના હરીફને માટે બોલ્યો કે, " એ સારો શાયર છે, પણ તેની કવિતાઓમાં **નીમક** ની મજા આવતી નથી, યાને કે કાવ્યની લેઝત પડતી નથી " તે ઉપરથી સુલતાને **રશીદી**ને પુછયું કે " આ તાણાનો શું જવાબ ? " તે ઉપરથી રશીદી તુર્ત પોતાના હરીફ તરફ ફરીને બોલ્યો કેઃ—
" શયરહાએ મરા બી નમકી, અએબ કરદી રવા બુવદ શાયર;
શાયરે મન હમચુ શકરો શહદ અસ્ત, અન્દરીન દો નમક નેકુ ન આયદ;
શલજમો બાકલાસ્ત ગોફ્તેએ તુ, નમક અએ કુલતબાં તોરા બાયદ."

યાને—મારી કવિતાઓમા નીમક નથી એમ કહી તુ તેની ખાંમી કાઢે છે તે બરોબર છે. મારી કવિતાઓ તો શાકર અને મધના જેવી છે; અને એ બેમાં જો નીમક આવે તો લેઝત બગડી જાય. પરંતુ તારી કવિતાઓ તો શલગમ અને બાફેલાં શાકની બરાબર છે, માટે ઓ નીચા ! તેમાં નીમક નાંખ્યા વિના તુને તો ચાલેજ નહીં.

એ મુજબનો મેહેણુંનો અલંકાર છે, અને તેને બારંબાર વાપર-

વામાં લેવો, એ કવિને માથે દોષ કહેલો છે; તો જોકે સામાન્ય વર્ગને એ મેહેણું મારવામાં ખોટું કેહવાતું નથી. જરથોસ્તીઓના અવસતાઇ પાક કલામ હોરમઝદ યસ્તમાં દુષ્ટ આદમીઓને શાંલમાં લપેટીને જે મેહેણું મારવામાં આવેલું છે તે ગોખી રાખવા યોગ્ય છે:—

" યેઝિ વષિ ઝરથુસ્ત્ર અવાઓ ત્બએષાઓ તઉર્વયો........**મશ્યનાંમ્ચ બિઝંમ નાંમ, અપેમઓધનાંમ્ચ બિઝંમ નાંમ"** યાનેકે:—
"અએ જરથોસ્ત ! અગર જો તું ચાહે કે આએ ખરાબીઓ કે જે **એ પગના સાંપોની,** તથા **એ પગના આસ્મોગોની** છે તેને તું તોડનારો થાય."

એમાં " બે પગના સાંપો " એ સંજ્ઞા જેમ બદ આદમીને માટે છે, તેમજ " બે પગના આસ્મોગો " એ ઉલ્લેખ પણ દુષ્ટ મોણસો માટેજ છે. એક વેપારીએ **અસદલ્લાખાન** ઉપર લખ્યું હતું કે;

" અસ્પમ ખરીદેહ અંદ ઓ બમન બાઝ મી દેહન્દ;
અએ ખાજે દર દયારે શુમા ઇનચુનીન ખરન્દ."

અર્થ:—મારી પાસેથી એક ઘોડો ખરીદવામાં આવ્યો છે, અને હવે તે મારી ઉપર પાછો મોકલી આપવામાં આવ્યો છે. ઓ ખાજા ! તારા શેહેરમાં ખરીદી કરવાની શું આ રીત છે કે ? બલકે છેલ્લી સીટીમાં તો એવું મેહેણું બીજા અર્થમાં માર્યું છે કે:—શું તારા દેશમાં એવા ગધેડાઓજ વસે છે કે ? આ ઉપરથી તેને તેવાંજ મેહેણામાં જવાબ આપવામાં આવ્યો હતો કે:—

" માયાન ન ખરીમ ઓ નય ફરૂશીમ,
આન્હા કે ખરન્દ મી ફરૂશંન્દ. "

યાને:—હમે પોતે ખરીદતા પણ નથી અને વેચતા પણ નથી, જેઓ ખરીદે છે તેઓ તે પાછાં વેચી નાંખવાનેજ માટે ખરીદે છે. છેલ્લા શબ્દોમાં તેને એવું તો બીજા બોલોમાં મેહેણું માર્યું કે, " જેઓ (ઘોડા) વેચે છે તેઓ ગધેડા છે. " પેલા વેપારીને ગધેડો બનાવ્યો.

અખો ભગત પ્રથમ સોનીનો ધંધો કરનાર હતો, તેને લાગ્યું કે ઇશ્વરીજ્ઞાન માટે ખોલ કરૂં. તેથી તે એકેક પછી ઘણા ગુરૂઓ આગળ ગયો, પણ તેના મનનું સમાધાન નહીં થવાથી એક ગોસાંઇજીના મઠમાં ગયો. ગોસાંઇએ ધોકો મારી બાહાર કાઢી મુંકયો. તે ઉપરથી તેણે કહ્યું કે:—

ગુરૂ કીધા મેં ગોકુલનાથ, ધરડા બળદને ઘાલી નાથ;
ધન હરે ધોખો નવ હરે, એ ગુરૂ કલ્યાણ શું કરે ?

મતલબ કે મોસાંઇ ખાઇ ખાઇને ખાધેલ ઘરડા બળદ જેવા થઇ ગયેલા, તેને આત્મજ્ઞાનના સવાલો પુછી ગોયા બળદને નાથ ઘાલી, ત્યારે એ પૈસાના સાથી પુંજારીએ મને ધક્કો મારી કાઢી મેલ્યો, તો એવા ગુરૂથી શું કલ્યાણ થાય ? સ્કૉટની રૉકબીમાં નીચલો *Dramatic Irony* છે કેઃ—

" *Slave ! to the block !—or I, or they,*
Shall face to the judgement-seat this day !"

એ પ્રમાણે આ અલંકારની કાશીનો છે.

૧૯

"*Ah, wretched We ! poets of earth ! but thou*
Wert living the same poet which thou'rt now.
Whilst angels sing to thee their airs divine,
And joy in an applause so great as thine,
Equal society with them to hold,
Thou need'st not make new songs, but say the old."

Abraham Cowley.

કાવ્યને-આપણે કંસારાની કારીગરી સાથે મીસલ આપી સમજીએ તો તે ઘણું બરમેલ થઇ પડશે. કાંસું, ત્રાંબું, પિત્તળ, વગેરે ધાતુ કંસારો બનાવી શકતો નથી, તોપણ જો એ ધાતુઓ તેની આગળ રજુ કરવામાં આવે તો, તરેહવાર ઘાટઘટમ તે આપી શકશે. એમાં ખુદા એ કવિ છે, અને ખુદાની બુદ્ધિને કાવ્ય બુદ્ધિ સાથે સરખાવવાની છે. કંસારામાં ધાતુ-કાવ્ય-બુદ્ધિ નથી, પણ ધાતુ-ઘાટ-બુદ્ધિ કહી શકાય. તેમ કેટલાક શખસો આગળ, જો તમો સર દીનશાજી પીટીટની જીંદગીનો હેવાલ રજુ કરશો, તો તે ગદ્ય હેવાલ ઉપરથી પદ્યમાં કવિતા જોડી કાઢશે. તેમાં તાલ, પ્રાસ, વજન, દરેક ચીજ બરાબર આવશે, તોપણ તે કવિતા બનાવનાર કવિ અથવા કાવ્ય બુદ્ધિવાળો કહેવાવાનો નથીઃ પણ કવિતાઇ ઘાટ ઘડનારો એક કંસારો કેહવાશે. મગર જે શખશો, પોતા આગળ કાંઇ પણ હેવાલ રજુ ન થવા છતાં, માત્ર ખુદરની કલ્પના ઉપરથી જે ચીજ ઉપસ્થિત, ઉત્પન્ન, અને ઉભી કરી શકશે, કે જેમાં કાંઇ બોજદાર કલ્પના કે

વિચાર સમાયલા હશે, તો તે શખસો કવિ અથવા કાવ્ય બુદ્ધિવાળા કહેવાશે; તો જો કે તેની કવિતામાં તો પેલા કંસારા-કવિના જેવી અચ્છી તાલ, સુંદર પ્રાસ, અને ઉમદા વજન પણ નહીં હશે. તોપણ હસાવાની વખતે હસાવે એવું, રડાવાની વખતે રડાવે એવું, અને લડાવાની વખતે લડાવે એવું જોહેન તેની બનાવટમાં પ્રમટી નીકળશે.

૪૫-શૂરનાદિકા:—એમાં શર અથવા નાદની રચનાજ એવી હોય છે, કે તે મધેની મતલબ, તેના શર ઉપરથી સમજાઇ જાય છે. શબ્દના સાદ, વાકયના આવાજ, શર અને નાદના ગણગણાટ ઉપરથી, તથા બોલવાની ગતિ ઉપરથીજ તેની મતલબ ઉકેલી હોય છે. જેમકે ટૅામ ટૅામ એવો આવાજ વાજીંત્રનો થાય છે, તેથી તે આવાજનેજ આપણે વાજીંત્ર કહે છે. કા, કા, એવો આવાજ કાગડાનો; ચી, ચી, એવો આવાજ ચલ્લીનો થાય, તે ઉપરથી ચલ્લી એટલે ચીચી કહે, કાકા એટલે કાગડો કહે, તે પ્રમાણે આ અલંકારનું છે.

" અહલે દુન્યાં કાફેરાંને મુતલક અંદ,
રૂઝો સબ દર **ચક ચક** અંદો **બક બક** અંદ;
અહલે દુન્યાં ચે કહીનો ચે મહીન,
લયાંનત અઝ રાહે ખરીને અઝ મહીન. "

દુન્યાંના લોકો બધા કાફર છે. રાતને દહાડો **બકબકારા** અને **ચકચકારામાં** ગુજરે છે. દુન્યાંનાં શું નાના કે મોટાં એ સઘળાંપર ખુદાની લયાંનત હોજો.

કંઇ દાસ્તાન ધીરે ધીરે વંચાવાની અથવા ઘણાં કષ્ટની બાબદ, કષ્ટિથીજ વંચાવાની કવિની જિજ્ઞાસા હોય છે, તો તે તેજ પ્રમાણે શબ્દ રચના કરે છે;—જેમકેઃ—

"*When Ajax strives some rock's vast weight to throw*
The line too labours, and the words move slow."

એ લીટીઓ આપણાથી ધસીને જલદીથી કદિ બોલાતી નથી, અને જેવી એ લીટીની મતલબ ભયંકર લાગે છે, તેવુંજ તેનું વાંચન આપણું મોઢું એક વખતમાંજ દુખવી નાંખે છે. વાંચકોએ એક બે વાર બરાબર પદે પદ શબ્દે શબ્દ વાંચી જોવા, અને પછી મોઢું દુખ્યા વગર રહેશે નહીં ! એવા અલંકારને અંગ્રેજીમાં <u>*Onomatopœia*</u> કહે છે. આપણામાં " પાકો પાપડ કાચો

પાપડ " એટલું વાક્ય જલદી જલદી ૩–૪ વાર બરાબર બોલી શકાતું નથી, તે પણ શરનાદિકાજ છે. એક ફારસી શાયરના બૈતમાં બીજી રીતનો શરનાદિકા છેઃ—

" શાકીઆ તુ મય બેયાર મુત્રબા તુ નમે બેઝન,
હય તુ **દમાદમ** બેદેહ, હય તુ **પયાપય** બેઝન."

ઓ શાકી ! તું શરાબ લાવ ! ઓ ગવૈયા તું નવું નવું વજાડ !
દમાદમ અને **પયાપય** એ શરનાદિકા છે. ઘોડાની ઝડપ તથા તેની ચાલતી વખતની ખનખન અવાજ કરતી ટપ માટે અવસ્તાના પાક કલામ ગોશ યસ્તમાં બહુ ફક્કડ શરનાદિકા વપરાયલો છેઃ—

" ગુપ્ત–અસ્પાંમ, વરેતો–રથામ્, ખનત્–ચખ્રામ્"

યાને કેઃ—દ્રવાસ્પ કે જે ઘોડાને ગાડીમાં જોડનાર, ઝડપથી ચાલતી ગાડી રાખનાર, ખનખન કરતાં પૈડાં રાખનાર છે. વરસાદની રતુને માટે જોડાયલા અસંખ્ય શરનાદિકાના ખ્યાલોમાંથી એકાદ એની જગા કર્યેઃ—

" બરખા રત આઇ માઇ પીઉ નહીં આએ,
પવન ચલત ડર પાવને **સુમ સનનનનનન** પવન બદરીઆં લાઇ
ઝનન ઝનન ઝીંગરવા બોલે **મનન મનંન** મન લરજે,
તાપર મોહન તાંન લેત **તુમ તનનન નનનન**."

પવન ચાલે ત્યારે તેનો સૂર કેવો નીકળે છે, ઝીંગરવા કેમ બોલે છે, તથા ગવૈયો તાંન કેવી રીતે મારે છે, તેના આબાદ સૂરો બતાવી આપ્યા છે.

"શાહ પુરશીદ અઝ હકીમે અર્જમંદ, દર જેહાં આવાઝહા ચરાતંદ ચંદ ? ગુફ્ત શાહા દર જેહાં આવાઝહા, લીક મારા જી ચેહાર આમદ પસંદ.

"**કુલકુલે** બાંગે સુરાહી, **ચરચરે** સીખો કબાબ,
મચમચે બુસો કેનારો, **સરસરે** શલવાર બંદ."

બાદશાહે પોતાના દાનાવ વજીરને પુછ્યું કે દુન્યામાં કેટલા સુર નાદ યાને આવાજ છે. વજીરે જવાબ દીધો કે દુન્યામાં આવાજ તો ઘણાં છે, પણ તેમાંથી ૪ મને વધારે પસંદ પડે છે. ૧–સીસામાંથી શરાબ નીકળની વેળાએ **કુરકુર** અવાજ થાય છે તે. ૨–કબાબ ભુંજને ભુંજતાં **ચરચર** અવાજ થાય છે તે. ૩–પ્યારીને ચુમી લેતી વેળાએ **મચમચ** આવાજ થાય છે તે. ૪–પેંગાનું નાડું છોડતાં **સરસર**

અવાજ થાયછે તે. વળી કવિ ખુલાખીરામનો એક શરનાદિકા યાદ આવે છે તે અત્રે ટાંકી લઇએ:—

"મંમં" માગે મા કને, ચુવે મુખેથી લાળ.
ચુવે મુખેથી લાળ, ધાવિને રહે ધરાઇ;
પગલે પાપા કરે, ઘોડિયે રહે પ્રલાઇ.
કહે ખુલાખીરામ, એહનું હાલ ગજુ છે !
ઠેકી થેઇ થેઇ કરે, માટિ ભર્યું મૂખ હજૂ છે."

બાળ લગ્ન ઉપર લખનાં બાળગજા માટે અચ્છી શરનાદિકા વાપરી છે. તેજ પ્રમાણે રણધીરા રજપૂતોને માટે લખતાં કવિ કહે છે કે:—

"ન્યાય રીતથી લડાઇ મચાવે, **ઢમ ઢમ ઢમ વગડાવે ઢોલ;**
જેનો છાપો કદી ન મારે, પાળે મુખે વદીને બોલ."

અઝ નકારે આવાઝ આયદ બુલંદ,
કે દુન્યાં એ દુન અસ્ત એ દુન અસ્ત એ દુન.

અર્થ; નગારાંમાંથી હંમેશ અવાઝ (ધુંમ ધુંમ)નીકળે છે, કે દુન્યા ઘણીજ દુન છે, દુન છે, દુન છે. યાને ઘણીજ હલકી છે, નીચ છે, કનિષ્ટ છે. એમાં ધુમ, ધુમ, ધુમ જે અવાજ નીકળે છે, તેના ઉપર શરનાદિકા રચાયલો છે.

શાયર શુલેમાને એક ઉરદુ ગઝલ આખી આ અલંકારમાં જો. ડેલી છે, તેની લેઝત વળી કાંઇ ઑરજ છે:—

" ગમસે હો કર બરકે વશ **કડકા કડક કર રેહ ગએઆ,**
બસ મેરા શીશેમેં દીલ **ઠરકા ઠરક કર રેહ ગએઆ.**
હમને જાનાં આપ આએ હોજો કુછ કડકા હુઆ,
બાદમે દેખે તો દર **ખડકા ખડક કર રેહ ગએઆ.**
કતલ કરતા ગર તુજે મંજુર થા તો કીસ લીએ,
નીમચેકું મીઆંસે **સરક કર રેહ ગએઆ.**
તાએરે દીલકું હુઆ કયા ઉસ કફસ કે કેદસે,
છોડ કર તીફલે ચમન **ફરકા ફરક કર રેહ ગએઆ.**
અએ શુલેમાં એશ્કકી આતશ હુએ મુજે દીલમેં પરી,
આગકા શએલાસા કુછ **ભરકા ભરક** રેહ ગએઆ."

એનો અર્થ દુરબીનના ગઝલસ્તાંનમાં અચ્છી રીતે સમજાવ્યો છે કે, ગમથી મારૂં દિલ વીજળીની મીશાલે કડક કડક ગરજીને રહી

ગયું, અને મારાં શરિરમાં એ દિલ બસ દરકી દરકીને રહી ગયું. જ્યારે કાંઇ આવાજ થયો ત્યારે મેં જાણ્યું કે તું મારી પ્યારી માશુક પોતેજ આવી હશે, પણ ઉઠીને જોયું તો દરવાજો ખરખર અવાજ કરીને રહી ગયો. ઓ પ્યારી ! જ્યારે તું મને કતલ કરવાનું ધટારત જાણતી હતી, ત્યારે શા સારૂ તારી તરવારને મ્યાંનમાંથી ખેંચીખેંચીને રહી ગઇ? આ પીંજરાંમાં મારાં દીલનાં પરંદાંને કેદ પડયાથી શું થયું ! માત્ર એટલુંજ બન્યું, કે બાગે બેહેસ્ત છોડીને તફડી તફડીને તે રહી ગયું. ઓ શુલેમાન ! એશ્કની આગ જે તારા દિલમાં પડી છે, તે આતશના શોલ્લાની મીશાલે ભરકી ભરકીને રહી ગઇ.

હસવા ઉપરથી ખસ્યું થઇ જવા બદલમાં કવિએ શરનાદિકા કહી છે કે:—"હા–હા–હી–હી–માં દિન ગાળે, મૂળ લડાનું હાંસી;આગ્રે જેહ હસે સમજણ વિણ, ચેકડિનો અભ્યાસી." વળી કજોડાંની કવિતા વિષે લખતાં કવિ અલંકાર વાપરે છે કે, " મહા **બડબડતી** ગાળો ભારે મ્હોડે, ખરી **ખડખડતી વીજળી** પેઠે દોડે; ધણી **ગડગડતી** વરસાદ ગોડે." એક ઉરદુ શાયરે એક ગઝલમાં આ અલંકારનો અજબ સ્વાદ લીધો છે.—

> "મેહફીલમેં ડરકે જબતસે શાકીં કે રુબરૂ,
> આંશુ પીઆ કીઆ જો મેં **ગટગટ તમાંમ સબ.**
> કતરે થે યા થે રીજહે અલમાસ જીસને આહ,
> લખતે જીગર બહા ગએ **કટકટ તમાંમ સબ."**

યાનેકે:—મીજલેશમાં બીહ જઇને. મારાં દુઃખને મારાં દિલમાંજ રાખીને શાકીના સમક્ષ આખી રાત મેં મારાં આંશુઓના ગોટ, ગટ ગટ કરીને ગળીયા કીધા. જેથી મારાં કલેજાંના ટુકડાઓનું પાણી થઇને કટકટ કરતા આવાજથી વેહે છે, તેને આંશુના કટરા કરીને કહો, કિંવા અલમાસના ટુકડા કરીને કહો. એ સતરોમાં પાણીના ગોટ ગળતી વખતનો ગટગટ થતો આવાજ, તથા પાણી વેહેતી વખતનો કટકટ થતો આવાજ બરાબર વર્ણવેલો છે. મી. બેરામજી મલબારીના નીતિ વિનોદમાં આ અલંકારની રૂએ ઘડીઆળને અરજ કરેલી છે:—

> "**કટકટ** કર ઘડિયાલ, ચાલ તારી નહિ અટકે,
> **પટપટ** કરી કંગાલ, કાળ નિજ માનવ લટકે;
> **ઝટઝટ** કુદી રિશાળ, આળથી મસ્તક પટકે,
> **ગટગટ** ગળી વરાળ, કાળ ભરી અહિં તહિં અટકે.

અરરરર આ શી દોડ ? ખોડ પાપાને ચાગે,
ગરરરર ગબડી હોડ, તોડ તુટેછ મિજાસે;
કરરરર કરી ન તોડ, જોડ જગ જોર ટેકશુ,
સરરરર વાયુ છોડ, ચોડ શા એક એક શું. "

ઉપલાંમાંતો શર અને નાદ બન્ને પ્રગટ છેજ, એટલે વધારે સમજાવાની જરૂર નથી. બીજ ભાગામાં મલ્હાર રાગની ધ્રુપદો આ અલંકારમાં જોડાયલી, આ રહી ! મારી આગળ ઢગલા બંધ પડી છે, પણ જગા ક્યાંથી લાઉ ? " અર દઉંગી મર દઉંગી ઉમગ બેટ બજાવત, ખરર ખરર ગુઉ ગુઉઉરી, પીયા લાલ લાગેરી ગાવનકો. " શરનાદિકા ક્યાં છે તે વાંચનારો ઝટ પારખશે.

"મુરખકો મુખ બંબ હે, બોલત બચન ભુજંગ;
તાકો ચોખડ મોન હૃદય, વીખ નહીં લાગત અંગ. "

આ લાઇનો જલદીથી બોલાતી નથી. તે શુરનાદિકાનો ભાગ છે.

"સત સંગતિ સિત પક્ષ સમ અગ્નિ અસત પ્રસંગ;
અગ્ની જલાવત સબ કછુ સત સંગ કરત હે ઠંડ."

આમાં પણ અગ્નિના સરસરાત વીશે એવી રીતે શબ્દો ગોઠવેલ છે કે, તે વાંચતાં વાર લાગી શર નીકળે છે.

રાજકવિ (*Poet Laureate*) લૉર્ડ ટેનીસન હંમેશાં સીનરીનો ખ્યાલ પોતાના લખાણની ઝમકથી આપોઆપ આપવામાં કુશળ હતો. તેણે એક જંગલી માણસના લડપણા (*Savage grandeur*) વીશે લખતાં તેવો ખ્યાલ આપ્યો છે કે,

" *the monstrous ledges slope and spill*
Their thousand wreaths of dangling water-smoke,"

એ વાંચતાંજ તેનો ચિતાર જણાય છે. અને ભયાનક રીતેજ વંચાય છે.

એલેક્ઝાંદર મોન્ટગોમરી નામના એક સ્કૉટીશ કવિએ વર્ણાલંકારમાં શરનાદિકા જોડેલી નીચે મુજબ મજા આપે છે:—

" *The cushat croods, the corbie cries,*
The cukoo conks, the prattling pies
To geck there they begin;
The jargon of the jangling jays,

The cracking craws and Leckling Kays,
They deav'd me with their din;
The painted pawn, with Argus eyes,
Can on his May-cock call,
The turtle wails on wither'd trees,
And Echo answers all."

એમાં શ્રરનાદિકા, વર્ણાલંકાર, પડધા રૂપી, એવા ઘણા સમાયલા છે. વળી એ વાંચતાં જલદીથી નહીં વંચાતાં, અર્થ પ્રમાણે આપણાથી આપોઆપ તેનો ઉચ્ચાર થઇ જાય છે. પક્ષીઓના આબાદ આવાજ, તથા જેવા શ્રરમાં તે બોલાવી જોઇએ તેવા શરમાં ગવાઇ જાય છે.

અમીર ખુશરોએ અચ્છો શુરનાદિકા વાપરેલો છે.

" આન દમ કે જ રૂહે પાકે આદમ બ બદન,
શુદ હોકમ દર આ ન મી શુદ અઝ તર્સે બ તન;
ખાનન્દ મલાયકે બલહને દાઊદ,
દર તન-દર તન-દર આ-દર આ-દર તન-દર તન."

અર્થ.

જ્યારે કે **આદમ**ના પવિત્ર આત્માને માનવીના શરિરમાં દાખલ થવાનો ખોદાઇ હુકમ થયો, ત્યારે તેને બીહીક લાગવાથી તે દાખલ થયો નહીં. ત્યારે ફરેસ્તાઓએ દાઊદના જેવા મધુર આવાજે ગાવા માંડ્યું કે, " શરિરમા-શરિરમાં, તું જા-તું જા,બદનમાં બદનમાં." હવે ખુબી એવી છે કે, જે કાવ્ય હરફો ફારશી ભાષામાં છે, તે **સીતાર**, નામના વાજીંત્ર ઉપર નખ્ખી મારતાં જે આવાજ નીકળે તેની નકલ છે. **દર આ-દર આ** એવો આવાજ પરદા ઉપરના તારોને આગળ પાછળ બેઉ ગમથી નખ મારતાં થાય છે, અને તરફના તારોને લીધે જૂદા જૂદા પરદા ઉપર નખ્ખી મારતાં **દર તન-દર તન** એવો આવાજ થાય છે, તે શ્રરનાદિકા વાપરી, ફરેશ્તાઓને સીતાર ઉપર ગાયન કરતા પણ દરશાવ્યા છે. નિચલી ધ્રુપદ જુઓ;

"ઉમડ ઘુમ ઘુમડ બરસન આઇલો, **ચતલ** **પરવાઇ.**
શનનનનનનન ઝીઅરો લરજે, મનહો લરજે, બોલે
મોર જ્યું મોર શ્હોર ઝીંગરવા **બોલે** **ઝનનનનનનન.**
ચમક ચમક ચમકે દામનીઆં,તરૂપ તરૂપ તરૂપે જેબનીઆં,

શનનનનન મનનનનન કરે, મોર જ્યું સ્હોર સુન મન ભાવન ગાવે બજનકે ગલે લાગ રહું તાન માન ગીરગી અંત ગીરગી ધા. "

વળી એક ગૂજરાતી કવિએ મોતનો ભયભિત ચિતાર આપતાં ભયંકર અલંકાર આપી ભયાનક સંગાર નિચે મુજબ કર્યો છે:—

"તડતડીત સણગાર સજી, ખડખડીત આયુધ ધરી,
ઢણણણણણ શબ્દ કરી, મુખ થકી, ઝેર ઝરે,
ભડ ભડ ભડ નેન ઝાળ, ચકરરરર ચક્ર ફાળ,
કારમો કરર કાળ, ધાબુ બાહી ભરે.
હું હું વિકરાળ અંત, ગરરરરર ઘં ગજંત,
કરરરરર કરડી દંત, ચીરી ચકચૂર કરે,
મરરરર મચેડી દેહ, અરરરરર સર્વ કેહ,
ત્રાહિ ત્રાહિ લાહે લેહ ઝટ્ જીવને ધરે "

એમાં અચ્છો શરનાદિકા જેમ દીપે છે, તેમજ નિર્જિવજીવિકા અલંકાર પણ સમાયલો છે; કારણ કે મોત કંઇ આદમી નથી, પણ તેને ભયંકર આદમીનું વિક્રાળ રૂપ આપેલું છે. શાયર તેહસાનના ઉરદુ રેખતામાં આ અલંકાર આવેલો છેઃ—

" જુમતી જુગની જુગતી જુંજલાતી ચાંદસી,
જે વોહ ગુલર પાસ નહીં કીસકુ ખુશ આતી હએ બહાર "

યાનેકે.—ચંદ્રમાની માફક જુમતી જુમતી અને ડોળા ખાની તથા બળકતી તથા ગુસ્સાવાળી, ગોલાબના જેવાં મોઢાંવાળી માશુક જેની પાસે હોની નથી, તેને વસંતરૂતુનો બાહાર ખુશાલ તે કયાંથી લાગે ? એમાં ૧ લી લીટિનો જેવો જુમતો જુમતો અર્થ છે, તેવીજ ડોળા ખાતી હાલતમાં તે લીટિ બોલી શકાય છે. વળી એ બધા શબ્દો વર્ણાલંકારમાં ગોઠવાયા છે, તેમ વળી ઉપમાનાલંકાર પણ સાથેજ ભળેલો જણાશે. વળી નામાંકિત શાયર જફર પણ એ અલંકાર વાપરે છે કેઃ—

"નહીં **કુલ કુલ દોઆ દેતા** હએ શીશે દમ બદમ સાકી,
સબુકુ ખુમકુ મએકુ મએકદેહકુ મએ પરસ્તાંકુ. "

યાનેઃ નહીં પ્યાલાને કે નહીં જામને કે નહીં દારૂને કે નહીં શરાબખાનાને કે નહીં શરાબના પુજારીઓને, ઓ સાકી ! આ શરાબનો શીશો **કુલ કુલ અવાજ કરીને** દોવા દેતો.

વળી શાયર બેદારની ગઝલમાં એક ફકરડ દાખલો આવેલો છેઃ—
"મએ શાકી હુએ સબ એક જા અહા—હા—હા—અહો—હો—હો—
અજબ આલમ હુએ મસતીકા અહો—હા—હા—અહો—હો—હો—"

આવી ધુંધમાં આખી ગઝલ બનાવી છે, અને શરાબ તથા શાકી એ બેઉને એકજ જગા ઉપર જોઇને મસ્તીના દોરમાં શાયર ગોયા ખુશાલીથી હશી પડે છે, અને તે હસવાંનો આવાજ ગઝલમાં લીધો છે. એ પ્રમાણે શબ્દાદિકા અલંકારની જુદિ જુદિ ગજા આપી છે. જેને સ્વાદ લાગે તેણે ચાખવી. નહીં તેને ભાતના છાળાં છેજ.

૪૬—સુચકાદિકાલંકારઃ—એ અલંકાર ઘણોજ ભારી છે. વાપરવો સેહેલ છે, પણ કોઇનો વાપરેલો આપણને સમજવો તેટલો સેહેલ નથી. ઘણું આસપાસનું જ્ઞાન ધરાવનાર, બોહોળાં વાંચનવાળો તેજ પારખે છે. એક સતર કે વાક્યમાં કોઇ એક એવો શબ્દ, અથવા ફકરો વાપરવો, કે જે કોઇ અગતની બીનાનો, કથાનો, રીતરેવાજનો, લખાણ કે કેહેણીનો ખ્યાલ કરવાની સુચના કરતો હોય. એને અંગ્રેજીમાં *Allusion* કહે છે. ફારસીમાં એને મળતો અલંકાર "એક્તિબઆસ" કરીને છે. તેમજ તેને "એશારેએ તબરરૂખ" કરીને કહે છે. વળી "શીફતે તજમીન" પણ બોલાય છે. જેમકેઃ—ઇનશા નામના શાયરનો રેખતો છે કે;

"નીકલકે વાદીએ વેહશતસે દેખ અએ મજનું,
કે જોર ધુંનમેં અબ આના હે નાકએ લએલા."

યાનેકેઃ—ઓ મજનું! તું બીઆબાંન જંગલમાંથી ઉઠીને જો, કે લએલીની સ્વારીનું ઉંટ કેવી ધામધુમથી આવે છે. એમાં મજનુંની આશુક લએલાની તવારીખ મારેની સુચના કરેલી છે. તેમજ એક શાયર કહે છે કેઃ—

"મુંજે હુએ ખોફ ઉસ દીનકા બનાવો કોનસા દીન હુએ,
ઉતર કર શમ્સ જબ નીચે સવા નેંજે ખગ હોગા."

યાનેકેઃ—મને જે દિવસ મારે દેહશત રહેવી છે, તે કયો દહાડો છે, તે મને બતાવોઃ કે જ્યારે સુર્ય ધરની ઉપર ઉતરી જમીનથી સવા નેંજો દુર ઉભો રેહેશે. એમાં એવી કથાને સુચક કરેલી છે, કે મુસલમાન લોકોના એતેકાદ મુજબ કયામતને દહાડે સુરજ, જમીનથી ફકત સવા નેંજા જેટલોજ દુર રેહેશે. શેરકનાં કાવ્ય સંગ્રહમાં એક બે દાખલા આવેલા છેઃ—

"ફ્રઝલખાં દ્હાવે તું બાપલો શીવાજી,
જુઓ વાત એ રાસ્તની તાજી તાજી.
* * * * *
ગમે થા તું થા નવ તું થા કશ્રવજ,
ગમે જા તું જા ગૂફે બીઝન કબજ;
ગમે ખા તું ખા ગમ ન ખા તું હરામ,
ગમે ગંજે કારુન તું માંગે તમામ.

એમાં અફ્ઝલખાંના પેટમાં શીવાજી મહારાજે કટાર ખોસી, તે સરદારનો પ્રાણ લીધો હતો, તે તવારીખની પેહેલી સતરમાં યાદ આપીછે. બીજી ચારમાં કશરેવજના ઘાતકી કામોની-મનીજેહના પ્યારમાં બેઝનને ગુફામાં કેદ થવું પડયું તે બીનાની-તથા કંજુશ કારુનના ૪૦ ઘરો ભરીને સંગ્રહ કરેલા ખજનાની યાદ આપી ઇશારો કરેલો છે.

અંગ્રેજી *Allusion* ને ફારસીમાં કેનાયે કહે છે. જેમાં એક ચીજનો જે ગુણ વર્ણવવામાં આવેલો હોય તે એકવડો, યા બેવડો ત્રેવડો જણાવવામાં આવેછે.

"આસ્માન કોહે ગ્રેહરે આફ્તાબ કાન ઝમીર;
આફ્તે હરચે આફ્તાબ અઝ કોહોકાન અંગીખ્તે."

એમાં છેલ્લી લાઇનમાં સૂર્યના તાપથી ખાણો અને પાહાડોમાંથી નીકળતી ચીજ, યાને કીંમતી હીરાઓ વીશે અલંકાર બતાવેલો છે. "મસુદે સાદ":—

"બેખાહ આન તબયરા કુત, બેખાહ આન કામરા લેઝ્ઝત;
બેખાહ આન ચશ્મરા લાલે, બેખાહ આન મગઝરા અંબર."

એમાં શરાબને પીવા માટે તેના ગુણો બતાવ્યા છે. યાને, એવા સ્વભાવને વાસ્તે ખોરાક જોઇએ, અને એવી ઇચ્છાને વાસ્તે સ્વાદ જોઇએ, એવી આંખને વાસ્તે લાલાનું ફુલ જોઇએ, અને એવાં મગજને વાસ્તે અંબર જોઇએ.

સચકાદિકાના એક ભાગ લેખે ફારશીમાં શીફ્તે તજમીન કરી ગણાયલો છે એક કવિ બીજા શાયરમાંથી ઉતારો જોડી લઇને કાવ્ય બનાવે છે. જેમકે મી. મનસુખે પોતાના બેતોમાં ફેરદોશીના સખુનો લઇ લીધા છે તે જૂઓ:—

[આ એહવાલમાં લાંશીય હું તેહનાં સખુન,

જગ જેહના રંગોથી ચન્દ્ર ગુનાં—ગુન,
"કે ફીનીનેમી નો દેતા તમે આગાર,
તેની ફ્રેંચ આવગમા ઉદ્યોગનાં હાર,
તે સધારે છે ગંજીને તેથી તું જાણ,
કે તેઈને ગાન તેહનોનો ગીત છે જાન "]

એમાં છેલ્લી ચાર લીટીઓ ફીન્દેશીના ઉપરથી ઉતારી ફેરફાર કર્યું છે

રાજકવિ ડ્રાઇડને એક જનાજામાં આ અલંકાર ગોઠવેલો છે —

" Three Poets, in three distant ages born,
Greece, Italy, and England did adorn.
The first, in loftiness of thought surpass'd,
The next, in majesty, in both the last.
The force of nature could no further go,
To make a third, she join'd the former two. "

એમાં પણ જુદુંજુદું વખતે ગ્રીસ—ઇટલી—અને ઇંગ્લાંડમાં, બધુ જુદાજુદા ભાગોના કવિઓ થઈ ગયા તેમનો પ્રયોગ કરેલો છે. એ યુગ્મવિનિમયહાર છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ૭ મા અધ્યાયમાં કહેલું છે કે —

" ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥ "

ભગવાન — હે અર્જુન ! તને જ્ઞાન સહિતની તથા [illegible] વિના [illegible] ઉપનિ. સિવાય અને [illegible] [illegible] નથી, કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] —

[illegible]

કોઇ દેનુ કેદ્રર્પ સઅેસ્ત જ્જાઇતેએ ગએ ધ્વાદય, કોઇ અબ્દાતેમે. ”

અર્થઃ—જે ઘણાજ જોરેમંદ દશ્મને (યાને ઓહ્રાક પાદશાહને) આ હાઇમંદ દુન્યાં ઉપર, અશોઇના મુલુકોના (યાને ઇરાન દેશ) નારાને માટે, અંગ્રેમેન્યુશે પેદા કીધો. વળી શેહેરનાજ તથા અરનવાજ (ફીરદોશી પ્રમાણે જમશેદ પાદશાહની બેહેનો અને પ્રોફેસરો દારમેસ્તેત તથા મોહલ પ્રમાણે જમશેદ પાદશાહની બેટીઓ) નામની તેની બે આશકો, જેઓ આ દુન્યાંની ઓરતોમાં સર્વથી શોભાંગણાં શરિરની છે, તથા જેઓ ઘણાજ ઉંડા ગારમાં પડેલી છે, તેણીઓને હું છોડવું.

એમાં પણ જુલમગાર જોહાક—અશોઇનો મુલક તે ઇરાન—શેહેરનાજ તથા અરનવાજનું પાકદામન સાર ઉંડા ગારમાં પર દેઝ થવું, એ સૌ અચ્છા સુચકાદિકાલંકારમાં ગોઠવાએલાં, આગળી તવારીખોના અભ્યાસીઓને ઝટ ઇશારો કરી દે છે.

"કયા કહું રઘુનાથજી સબ કરમકો ખેલ;
વિભિક્ષણકું લંકા દીઇ, હનુમાનકું તેલ."

એમાં વિભિક્ષણને લંકા આપ્યા બદલ, અને હનુમાનને તેલ અર્પણ કર્યા બદલ એસારો છે.

"પરનારી ઝેરી છુરી, મત લગાવો અંગ;
દશ શીશ રાવણકે ગયે, પરનારીકે સંગ."

એમાં પરનારીને બદનસે લગાડવી તે જાણે ઝેરી છુરી બદન ઉપર લગાડ્યા બરોબર ગણેલી છે. અને શીતા જે રામ રાજાની સ્ત્રી હતી તેને રાવણ હરી ગયો, તેને લીધે તો ૧૦ મસ્તક તેણે ખોયા હતા, તે કથાનો એસારો કરેલો છે. રણધીરા રજપૂતો વીશે કવિ લખે છે કેઃ—

સવૈયા એકત્રીસા.

"કયહાં કરણ ને ભીમ ભગીરથ, કયહાં ભીષ્મ પિતા ભડવીર;
કયહાં રામ બલરામ ફરશિધર, ક્યાં કૌરવ-પાંડવ રણધીર.
તે તકમાં ક્યાં જતા રહ્યા ને, છતા રહ્યા છતમાં તાબુત;
અરે ગયા ક્યાં આર્ય ભૂમિના, રણધીરા એવા રજપૂત ?
ધન્ય ટેક રાવણ રાણાનો, રણાંગણે ન નમાવ્યું શીર;
ખરો ક્ષત્રીનો ધર્મ જાળવ્યો, જઇ લડ્યો જોડે રઘુવીર.

ઇંદ્રજીત ને ધન્ય **કુંભશ્રુતિ,** ડગ્યા ન મર્ણ લગી અવધૂત;
અરે ગયા કયાં આર્ય ભૂમિના, રણધીરા એવા રજપૂત!
પૃથીરાજ ચહુવાણ કયહાં છે, કયહાં ભુવડ જયશિખરિ જોધ;
કયહાં શૂર–સુરપાળ–અને, **વનરાજ** આજ દેવાને બોધ.
આપ પ્રતાપ ગયો અકિયલ કયાં, પરાક્રમી જનનીનો પૂત;
અરે ગયા કયાં આર્ય ભૂમિના, રણધીરા એવા રજપૂત !"

એમાં રામાયણ અને મહાભારત મધેના જેધ્ધાઓ તેમજ રજપૂત રાજાઓ, પાણીપતના પેહેલવાનો વગેરે દરેક માટેની કથાનો એસારો આવી અલંકાર બનાવેલો છે. વળી વ્યભિચાર વીશે લખે છે કેઃ—

"કૈચક, દુર્જોધન, અને રાવણ સરખા રાય,
પરસ્ત્રિથી પામ્યા પિડા શું માનવી મહિમાય."

કુદરતના તખલ્લુસવાલો શાયર કહે છેકેઃ—

"એકહી પરદેકે ગર સમજેતો ઇએ સબ હુએ અલાપ,
ગર સદાએ બાગ હુએ યા નગમએ નાંકુસ હુએ.
* * * * *
મરકદેં દો તીન બતલાકે લગી કેહને મુજે,
ઇએ શેકંદર હુએ. ઇએ દારાં હુએ યે કેકાઉસ હુએ.
પુછ તું ઇનમે કે જાહો હશમતે દુનીઆસે આજ,
કુછભી ઇનકે સાથ ગએર અઝ હસરને અફસુસ હુએ."

યાનેકેઃ—એકજ તંબુરાના પરદાના, જો સમજેતો, આ સઘળા અલાપો અથવા આવાજો છે. અગર બાંગ મારવાનો પુકાર છે, અથવા તો સંખનો આવાજ છે......બે ત્રણ કબર દેખાડીને તેણી મને કેહવા લાગી કે, આ શેકંદર પાદશાહ છે, આએ દારાં છે, અને આએ કેકાઉસ છે, એઓને હવે તું પુછ, કે આ દુન્યાંમાં તેઓની સાથે હાય અને અફશોશ શીવાય બીજું કાંઇ માલ દોલત કે જાહોજલાલી રહી છે?

એમાં મુશલમીન લોકો બંદગી કરવા સાર બાંગ મારે છે, અને હિંદુઓ તો સંખ વજાડે છે, તેના ઉપર એલ્મુઝન કરેલું છે. તેમજ શીકંદર, દારાં, અને કેકાઉશ પાદશાહોની જાહોજલાલીનો ઇશારો કરેલો છે. ફીરદોશીએ કહ્યું છેકેઃ—

"શી સાલ રંજે ગુરસે કર્શીદેઅમ વ આબન,
તદબીરે મા બદરતે શગએ દો ગાસે ગુદ."

પાને:—ત્રીશ વર્ષ સુધી રંજ ને ગુસ્સો ખેંચ્યો, પણ આખરે તો મારા હાથમાં તદબીરે તો માત્ર બેજ વરસની મેહેનતનું મુલ આવ્યું. હવે એ બેત શું કહેવા માંગે છે, તે જો કોઇ શાહનામા, મહમદ ગઝનવી, અને ફીરદોશીના બનેલા બનાવથી અંજાણ્યો હોય, અને પછી તે ગમે એવો મોટો ફીલસુફ કે વિદ્વાન કાં નહીં હોય, તોપણ તેને અંદરનો સુચકાદિકાલંકાર (*Allusion*) બીલકુલ સમજ પડ-વાનો નથી. શાહનામાના દરેક બેતની એક શોનાની મોહોર લેખે ગણી આપવા મહમુદ ગઝનવીએ ફીરદોશી શાયરને કહેલું, તેથી તેણે ૩૦ વરસ મેહેનત લઇને શાહાનામું બનાવ્યું, પણ તેની કિંમત ઘણી ઓ-છીં આપવા માંગ્યાથી તેણે તે મુલ્યને માત્ર ૨ વરસનું મેહેનતાણું ગણેલું સમજવાનું છે. એ રીતનો અલંકાર તો પુરાણોક્ત કથા-ઇતિહાસ-ને દેશદેશની આગળી પાછળી તવારીખથી વાકેફમાર હોય તેનેજ સમજ પડે છે. એ અલંકારના તો ડગલેને પગલે શેવક પાસેજ અમથા સેંકડો દાખલા બેગા થયલા છે, તે લંબાણ કરતાં તો નહીં ઓજે. મને તો ગમેછે, પણ બીજાઓ કંટાળે, તેથી માત્ર હવે થોડેક દાખલે બસ કર્યે. કવિરાજ ઉદયરત્ન સોળ સતિઓ માટે એક ચોપાઇ લખે છે:—

"ઉઠરે પ્રાણી સતો જાગ, ધર્મ તણે મારગ તું લાગ;
સોળ સતીનાં લીજે નામ, જ્યમ પામી જે ઉત્તમ ઠામ.
પહેલી સમરું બ્રાહ્મી૧ સતી, ચંદનબાળા૨ બીજી ભગવતી;
રાજેમતિ૩ જાણો મનરંગ, ચોથી દ્રુપદી૪ શીળ સુચંગ.
કૌશલા૫ ને મૃગાવતી૬, સુલસા૭ સીતા૮ વદું ગુણવતી;
સુભદ્રા૯ને શિવા૧૦ સુજાણ, કુંતા૧૧ શીળવતી૧૨ મન આણ.
નળ દમયંતિ૧૩ મહા ગુણવતી, પુષ્પચુલા૧૪ ને પ્રભાવતી૧૫;
પદ્માવતી૧૬ પ્રમુખ સુંદરી, સોળ સતી જાણો ગુણભરી.
સોળ સતી જગમાં અભિરામ, કરજોડીને કરું પ્રણામ;
ઉદયરત્ન મુનીવર એમ ભણે, સતિ નામે નવનિધ આંગણે."

એમાં સોળ જાતના *Allusion* આવેલાં કહેવાય. ૧૬ સતીઓની તવારીખનો આ ચોપાઇ ઇશારો કરે છે. એવા સંખ્યાબંધ દાખલા છોં નાંખવા પડે છે તેથી મારો તો જીવ બળે છે, પણ કરું શું? મારા મેહેરબાન વાંચકો પાસે માફ માંગુ છું કે, એટલા દાખલા જોવાની પણ તેમને તજદી પડતી હશે.

છેલ્લો મોગલ બાદશાહ મેગઝુદીન જેને અંગ્રેજ સરકારે પદ-

ભ્રષ્ટ કર્યો, તે જ્યારે ગુજરી ગયો ત્યારે મુસલમીન કથા પ્રમાણે શરીઅ ઇજદે તેના મરણની આગાહી દિલ્લીમાં ફેલાવી હતી. તે કથા ઉપરથી કથા રૂપાલંકાર એક ઉરદુ શાયરે ઘણો અચ્છો બનાવ્યો છે.

" સેરાજજુદ્દીન, ઝફર મુસાફર, વો સોએ જન્નત, હુવા રવાને;
કે જીસકે બાએસ, મએ ખુશીમેં, છલક રહાથા અયાગે દેહલી;
ચેરાગે દેહલી જલુસકા સાલ, હુએ સો અબબી મોતાબેક ઉસકે;
શરીઅ ઇજદે ગેબી નેં શાલે રેહલત, કહા **બુજા હુએ ચેરાગે દેહલી.**"

યાનેકેઃ—સરાજુદ્દીન, આ દુન્યાનો મુસાફર હતો, તે સ્વર્ગે સિધાર્યો છે, જેના આવ્યાથી ખુશીના શરાબથી દિલ્લીનું પ્યાલું મલકાઇ ગલકાઇને છલકાઇ રહેલું હતું. જલુસનું શાલ યાને તેના તખ્તનશીન થવાનું વર્ષ "**ચેરાગે દેહલી**" હતું, તેથી કરીને તેજ મિસાલે, ગેબી શરીઅ ઇજદે તેની કુચ થવાનું, યાને કે મરણ પામવાનું વર્ષ "**બુજા હુએ ચેરાગે દેહલી**" એવું કહ્યું હતું. એમાં કથારૂપાલંકારની સાથે, ખુશાલીનો દારૂ શાયરે બનાવ્યો છે, અને દિલ્લીને દારૂની જામ બનાવી છે, એટલુંજ નહીં પણ ફારસીના અબજદના કાયદાથી "ચેરાગે દેહલી" એટલા અક્ષરોના આંકડા ગણતાં હીજરી શાલ ૧૨૫૩ નું આવે છે, કે જે વર્ષમાંજ બરાબર એ પાદશાહ ગાદીએ બેઠો હતો. તેમજ વળી અજબ જેવી બનાવટ તો એ કરેલી છે, કે જેમ ગાદી ઉપર પાદશાહ બેઠો તેને "દીવો સળગ્યો" એવી શુગનવાળી ઉપમા આપી; ને તેમાં તખ્તનશીન થવાનું વર્ષ આપ્યું. જ્યારે તે દીવો બુજાઇ ગયો, યાને તે શાહ મરી ગયો, તેનો મરણ દિવસ "**બુજા હુએ ચેરાગે દેહલી**" એટલા હરફોના આંકડા ગણતાં હીજરી શાલ ૧૨૮૦ નું નીકળી આવે, એવી જુક્તિ કરેલી છે.

રાજકવિ લૉર્ડ ટેનીસન પોતાની *In Memoriam* માં એનો એક દાખલો આપે છેઃ—

And over those ethereal eyes
The bar of Michael Angelo

એમાં સૂચકાદિકા એવી રીતે વાપર્યો છે કે, મીશાયલ એન્જેલોની આંખ ઉપરનું આગળા ભાગનું હાડકું નીકળી આવેલું તેના ચિત્ર ઉપરથી જણાય છે, કે તેવી રીતે આર્થર હેલમમાં પણ એજ ખુબી જણાઇ હતી. અને એ બેઉના આવા વિચિત્ર દેખાવ ઉપરથી તેમના આચાર વિચાર અને મનશક્તિનું તોલ થતું હતું.

પરમાર વંશના સિંધુલ રાજાને પેટે પ્રખ્યાત ભોજરાજા થયો હતો.સિંધુલને મુંજ નામે એક ભાઇ હતો.ભોજ નાહનો હતો, અને સિંધુલ મરવા પડતાં મુંજના હાથમાં ભોજનો ભુંજ સોપી ગયો. પણ કાળચક્રથી ભોજ સાથે અણુબનાવ થતાં ભોજે લખ્યું છે કેઃ—

मान्धाताच महीपतिः कृतयुगालंकार भूतोगतः ।
सेतुर्येन महोदधौ विरचितः क्वासौदशास्यान्तकः ॥
अन्येचापि युधिष्ठिर प्रभृत याता दिवं भूपते ।
नैकेनापिसमंगता वसुमतिनूनंत्वयायास्यति ॥ *

એટલે કેઃ—સત્યયુગનો હીરા જેવા **માન્ધાતા** મહિપની પરલોક ગત થયા છે. મહા સમુદ્રા ઉપર જેણે પાળ બાંધી હતી તે **દશાનન રિપૂ** કયાં છે ? **યુધિષ્ઠિર** ઇત્યાદિ બીજા સર્વે મહાત્મા સ્વર્ગમાં ગયા છે. પણ એ રાજા ! વસુમતિ પૃથ્વિ કોઇની સાથે ગઇ **નથી. પણ નિશ્ચયે આપની સાથે તો આવશેજ !** આ મેહેણાના અલંકારમાં પણ આવશે.

શંખ ચુડાખ્યાનમા નિચલો સવૈયો આ અલંકારનો છે.

રામ રહે ન, રહે ધન ધામ ન, કામકિ લોક કહાનિ કહેગી;
શુંભ નિશુંભ ગયે જગસો, બલિરાજકો રાજ્ય કોઉ લહેરી.
રાવન લંક તજી સત ભાવન, ગાવનકોં અબગાથ ગહેરી;
દામ રહે નહિ, ધામ રહે નહિ, નામ સદા,**રનછોર** રહેરી.

એમાં કાળા હરફોથી અલંકારની મતલબ જણાશે. વળી દલપતરામે લખ્યું છે કેઃ—

નવલ ગયો **નર્મદ** ગયો, ગયોજ મહિપતરામ,
દિલગિર દલપતરામ છે, હાલી દેખી હામ.

એમાં નવલરામ તથા નર્મદાશંકર અને મહિપતરામના મરણ ચીરો લખે છે.

કવિ ભુખણને ઔરંગજેબની દરબારમાંથી કાંઇ ઇનામ મેળવવાની આશા થવાથી, તેની દરબારમા જઇ કેટલાંક કવેતો સમજાવ્યાં. કાવ્ય રસનો ઔરંગજેબને સ્વાદ ચાખવાની રુચ હતી તેથી કવિને કહ્યું કે,

---

* કહે છે કે ભોજે છરી વડે પોતાના શરીરમાંથી લોહી કાઢીને તે વતી વડના પાત્રાં ઉપર એ શ્લોક લખ્યો હતો (મહાજન મંડળ.)

તમે કવિ લોકો જુઠું જુઠું બહુ વર્ણવો છો, માટે કાંઇ સાચી વાતનું કવેત કહો. ભુખણ કહે, આ દુન્યા પેદા કરનારે પણ શરિરની ઉપરની ચાંમડી શોભીતી કરી છે, અને જે ગંદું, તે પેટમાં અંદર છુપાવેલું છે. આંખો સુંદર છે તેને બાહાર કાઢી છે, અને બગલ ગંધાતી છે, તેને સંતાડી રાખેલી છે. તેજ પ્રમાણે કવિઓ તમારા દુર્ગુણો હશે તે ઢાંકી સદ્ગુણનેજ આગળ પાડતા હોય તેમાં ખોટું નથી ઔરંગઝેબ કહે, ગમે તે હોય, ખરી હકીક્ત કહો. કવિ કહે, કાલે કહીશ. પાદશાહ કહે, આવતી કાલે હું બંદગી કરતો હેઉં તે વેળા આવજે. ઔરંગઝેબના દિલમાં એવું હતું કે, ઇશ્વર ભક્તિમાં મને મશગુલ જોઇ ને મારી સ્તુતિનું કાવ્યજ તે રચશે. કવિ ઠરાવેલે વખતે ઘોડા ઉપર બેસી મેહેલમાં ગયો, અને ઘોડો નીચેજ બાંધી ઔરંગઝેબ જ્યાં બંદગી કરતો હતો ત્યાં જઇ બોલ્યો:—

તસબી લે હાથમે સુપ્રાત કરે બંદગીપે,
મનમે કપટ સો જપે હે જપ જપ્પકે;
આગરેમેં આય દારા ચોકમેં ચુનાય દીનો,
માર્યો નિજ તાત છત્ર છીન લીનો છપ્પરે.
શાહ સુજે ઘેર લાયો અધમ દુવાઇ ફેરી,
નાશ કીનો કુટુંબ તમામ ચંપી ચપ્પકે;
ભૂખન મનંત શઠ ! છંદી ! મતિમંદ ભયો,
નોંસો સુવા ખાયકે બિલાઇ બેઠી તપ્પકે.

અર્થ:—હાથમાં માળા લેઇને સવારના પોહોરમાં બંદગી કરે છે; મનમાં કપટ રાખીને જપનો જાપ જપે છે ! આગ્રામાં આવીને મોટા ભાઇ દારાનું પરગણું લુટી લીધું. પોતાના પીતાજી શાહજહાંનને મારી નાંખીને તેનું છત્ર પણ છીનવી લીધું. બીજા ભાઇ શાહસુજાને ઘેરીને તેને પકડી પોતાના નામની દુહાઇ ફેરવી, અને તમામ કુટુંબનો નાશ કીધો ! ત્યારે ભુખણ કવિ કહે છે કે મંદમતિથી એવી એવી અનીતિઓ કરીને હવે નવસેં ઉંદર ખાઇને આ બિલાડી (ઔરંગઝેબ) તપ કરવા બેઠી છે ! આ સાંભળતાંજ ઔરંગઝેબ તેને ચીરી નાંખવા ઉઠ્યો, પણ તુરત હેઠળ ઉતરી પાછો ઘોડેસ્વાર થઇ ભુખણ ભાગી ગયો.

આમાં મેહેણું પણ છે, અને બધી ઔરંગઝેબની હકીકત પણ તમામ છે. રાજ કવિ ટેનીશને *The Princess* નામની પોતાની

કવિતામાં એ અલંકાર વાપરેલો છે

" Proxy-wedded with a bootless calf "

આગલા વખતમાં લગ્ન પ્રોક્ષીથી થતાં હતાં, યાને વરરાજા તરફનો એક વકીલ યાને પ્રતિનિધિ ગેરહાજર વરરાજા તરફથી હાજર રહેતો, અને તે પોતાના લાંબા સ્વારી શીકારીના બુટ કાઢી નાંખીને પોતાના પગો લગ્ન–પલંગ ઉપર લંબાવતો હતો, તેને માટે ટેનીસને ઉપર પ્રમાણે પ્રતિનિધિત્વના લગ્નનો ઇસારો કર્યો છે.

ઘણે ભાગે બધી ભાષામાં રૂઢી–વાક્યો (*Idioms*) તથા કેહવતો બનેલી છે તે પુષ્કળ કેહવતમાં એ સૂચકાદિકાલંકાર વપરાયલો છે. કોઇમાં આખી વાર્તા ઉપરથી, કોઇમાં આખા બનાવ ઉપરથી, કોઇમાં ઇતિહાસિક વર્ણન ઉપરથી કેહવત ઉપજેલી હોય છે. જેનું વર્ણન હમારી " ગુજરાતી કેહવતો " મા પુષ્કળ કહેલું વાંચનારના દીઠામા આવ્યુ હશે.

" પશુ હક રક્ષક " માં મી દા એ. તારાપોરવાળા ઉંટની પાસે નીચે પ્રમાણે બોલાવે છે કે —

ઊંઠ —" મુસાફરીમા મજલ લેવા, કરૂં સફર હું દૂર;
મુજ જલ કાજે જીવ લિયે છે, કોઇ મુશાફર ક્રૂર!"

એમા હકીકત જાણ્યા વગર અર્થ સમજાય નહીં. એક વાત એમ છે કે, રેતીના રણોમા લાબી મુસાફરી ઉંટ ઉપરજ થઇ શકે છે બીજી વાત એવી છે કે, ઉંટની હોજરીમાં ઘણા દહાડાઓ સુધી ચાલે એટલુ સ્વચ્છ પાણી રહી શકે છે. ત્રીજી વાત એવી છે કે, રણમા ભુલા પડતા મુસાફરોને રેતાળ જમીનમાં પાણીનો કુવો મળી શકતો ન હોવાથી તરસે મરી જાય છે, ત્યારે તે તરસ છીપાવવા પોતાના કિમતી ઉંટની હોજરી ચીરીને તેમાનું સ્વચ્છ પાણી પીવામાં લે છે તે વાતને ઉપલી ભૈરવીમા ભેરવી દીધેલી છે. એક ફારસી દાખલા ઉપરથી વધારે સમજ થશે

" તર્યાક દર દેહાને રસુલ આફરીદ હકક;
સિદીકરા ચે ગમ બુરદ અઝ જેહરે જાન ગઝા ? "

યાને —જ્યારે ખોદાતાલાએ મહમદ પેગંબરના મોઢાંમાં ઝેરનો ઉતારજ પેદા કરેલો છે, ત્યારે અબુબકકરે જીવલેણ હળાહળ ઝેરથી પણ શા માટે બીહવાનુ છે ? આ દાખલામા હકીકત એવી છે કે, જ્યારે ઇ. સ ૬૨૧ ના શુમારમા મહમદ પેગંબરના શત્રુઓ વધી

તમે કવિ લોકો જુદું જુદું બહુ વર્ણવો છો; માટે કાંઇ સાચી વાતનું કવેત કહો. ભુખણ કહે, આ દુન્યા પેદા કરનારે પણ શરિરની ઉપરની ચાંમડી શોભીતી કરી છે, અને જે ગંદુ,તે પેટમાં અંદર છુપાવેલું છે. આંખો સુંદર છે તેને બાહાર કાઢી છે, અને બગલ ગંધાતી છે, તેને સંતાડી રાખેલી છે. તેજ પ્રમાણે કવિઓ તમારા દુર્ગુણો હશે તે ઢાંકી સદ્દગુણનેજ આગળ પાડતા હોય તેમાં ખોટું નથી. ઔરંગઝેબ કહે, ગમે તે હોય, ખરી હકીકત કહો. કવિ કહે, કાલે કહીશ. પાદશાહ કહે, આવતી કાલે હું બંદગી કરતો હોઉં તે વેળા આવજે. ઔરંગઝેબના દિલમાં એવું હતું કે, ઇશ્વર ભક્તિમાં મને ગશગુલ જોઇ ને મારી સ્તુતિનું કાવ્યજ તે રચશે. કવિ ઠરાવેલે વખતે ઘોડા ઉપર બેશી મેહેલમાં ગયો, અને ઘોડો નીચેજ બાંધી ઔરંગઝેબ જ્યાં બંદગી કરતો હતો ત્યાં જઇ બોલ્યોઃ—

તસબી લે હાથમે સુપ્રાત કરે બંદગીપે,
મનમે કપટ સો જપે હે જપ જપ્પકે;
આગરેમેં આય દારા ચોકમેં સુનાય દીનો,
માર્યો નિજ તાત છત્ર છીન લીનો છપ્પરે.
શાહ સુજે ઘેર લાયો અધમ દુવાઇ ફેરી,
નાશ કીનો કુટુંબ તમામ ચંપી ચપ્પકે;
ભૂખન મનંત શઠ ! છંદી ! મતિમંદ ભયો,
નોસો ચુવા ખાયકે બિલાઇ બેઠી તપ્પકે.

અર્થઃ—હાથમાં માળા લેઇને સવારના પોહોરમાં બંદગી કરે છે ! મનમાં કપટ રાખીને જપનો જાપ જપે છે ! આગ્રામાં આવીને મોટા ભાઇ દારાનું પરગણું લુટી લીધું. પોતાના પીતાજી શાહજહાંનને મારી નાંખીને તેનું છત્ર પણ છીનવી લીધું. બીજા ભાઇ શાહશુજાને ઘેરીને તેને પકડી પોતાના નામની દુહાઇ ફેરવી, અને તમામ કુટુંબનો નાશ કીધો ! ત્યારે ભુખણ કવિ કહે છે કે મંદમતિથી એવી એવી અનીતિઓ કરીને હવે નવસેં ઉંદર ખાઇને આ બિલાડી (ઔરંગઝેબ) તપ કરવા બેઠી છે ! આ સાંભળતાંજ ઔરંગઝેબ તેને ચીરી નાંખવા ઉઠયો, પણ તુરત હેઠળ ઉતરી પાછો ઘોડેસ્વાર થઇ ભુખણ ભાગી ગયો.

આમાં મેહેણું પણ છે, અને બધી ઔરંગઝેબની હકીકત પણ તમામ છે, રાજ કવિ ટેનીશને *The Princess* નામની પોતાની

કવિતામાં એ અલંકાર વાપરેલો છે.

" *Proxy-wedded with a bootless calf* "

આગલા વખતમાં લગ્ન પ્રોક્ષીથી થતાં હતાં, યાને વરરાજા તરફનો એક વકીલ યાને પ્રતિનિધિ ગેરહાજર વરરાજા તરફથી હાજર રહેતો, અને તે પોતાના લાંબા સ્વારી શીકારીના બુત કાઢી નાંખીને પોતાના પગો લગ્ન-પલંગ ઉપર લંબાવતો હતો, તેને માટે ટેનીશને ઉપર પ્રમાણે પ્રતિનિધિત્વના લગ્નનો ઇસારો કર્યો છે.

ઘણે ભાગે બધી ભાષામાં રૂઢી-વાકયો (*Idioms*) તથા કેહવતો બનેલી છે તે પુષ્કળ કેહવતમાં એ સૂચકાદિકાલંકાર વપરાયલો છે. કોઇમાં આખી વાર્તા ઉપરથી, કોઇમાં આખા બનાવ ઉપરથી, કોઇમાં ઇતિહાસિક વર્ણન ઉપરથી કેહવત ઉપજેલી હોય છે. જેનું વર્ણન હમારી " ગુજરાતી કેહવતો " માં પુષ્કળ કહેલું વાંચનારના દીઠામાં આવ્યું હશે.

" પશુ હક રક્ષક " માં મી. દા. એ. તારાપોરવાળા ઉંટની પાસે નીચે પ્રમાણે બોલાવે છે કેઃ—

ઊંટઃ—" મુસાફરીમાં મંજલ લેવા, કરૂં સફર હું દૂરઃ
મુજ જલ કાજે જીવ લિયે છે, કોઇ મુસાફર ક્રૂર!"

એમાં હકીકત જાણ્યા વગર અર્થ સમજાય નહીં. એક વાત એમ છે કે, રેતીના રણોમા લાંબી મુસાફરી ઉંટ ઉપરજ થઇ શકે છે. બીજી વાત એવી છે કે, ઉંટની હોજરીમાં ઘણા દહાડાઓ સુધી ચાલે એટલું સ્વચ્છ પાણી રહી શકે છે. ત્રીજી વાત એવી છે કે, રણમાં ભુલાં પડતાં મુસાફરોને રેતાલ જમીનમાં પાણીનો કુવો મળી શકતો ન હોવાથી તરસે મરી જાય છે, ત્યારે તે તરસ છીપાવવા પોતાના કિંમતી ઉંટની હોજરી ચીરીને તેમાંનું સ્વચ્છ પાણી પીવામાં લે છે. તે વાતને ઉપલી બેરવીમાં ભેરવી દીધેલી છે. એક ફારસી દાખલા ઉપરથી વધારે સમજ થશે.

" તર્યાક દર દેહાને રસુલ આફ્રીદ હકક;
સિદીકરા ચે ગમ બુવદ અઝ જેહરે જાન ગઝા ? "

યાનેઃ—જ્યારે ખોદાતાલાએ મહમદ પેગંબરના મોઢાંમાં ઝેરનો ઉતારજ પેદા કરેલો છે, ત્યારે અબુબકકરે જીવલેણ હળાહળ ઝેરથી પણ શા માટે બીહવાનું છે ? આ દાખલામાં હકીકત એવી છે કે, જ્યારે ઇ. સ. ૬૨૧ ના શુમારમાં મહમદ પેગંબરના શત્રુઓ વધી

પડયા, અને તેને નાહાસવું પડ્યું, ત્યારે તેની સાથે માત્ર એકજ સોબતી અબુબકકર હતો. નાહશતાં નાહશતાં તેઓ એક ગુફામાં ભરાયા. પણુ તે ગુફામાં એક નાકું હતું, જેમાંથી દુશ્મનોની આંખે તેઓ દેખાઇ જ્યાની ચિ'તા હોવાથી, અબુબકકરે તે નાંકાંમાં પોતાના પગની એડીનો ડુચો મારી દીધો. એવામાં તે એડી ઉપર સર્પે ડ'ખ માર્યો, તે ડ'ખ લાગલોજ મહમદે ચુશી ચુશીને તેનું તમામ ઝેર ચુ'હી નાંખ્યું, અને ઝેર ઉતરી ગયું. તે ઉપર ઉપલી સુચકાદિકા વાપરેલી છે.

હિંદુ સ્ત્રીઓમાં રાજની રાજ્યણુ ગવાય છે, તે વેળા કુટે છે કેઃ—

" એએ અભીમન રાવણુ સીતા હરી ગયો,
એએ શીખામણુ દીધી સારી રાત,
મમતા મોહના ભર્યા વહી ગયા.
એએ અભિમન મનોહરી મનસું બોલાવીયાં,
એ:વરે રાંમની સાથે માંડયાં જુધ મમતા. "

એમાં રાવણુ શીતાને હરી લઇ જઇ વનમાં જે ગોઠતેગોથી શીતાબાઇને ફુસલાવ્યાં હતાં તે ઉપર સચકાદિકા છે.

કવિ બુલ.ખી કહે છે કેઃ—

અસત્યને કદિ નહીં રાચશો, મિત્ર શિખામણુ માની;
" સત્યમેવ જયતે " પરિણામે, અંશ સાચને શાની ?

એમાં વેદના શબ્દોની સચના કરેલી જણાઇ આવશે. એ પ્રમાણે એ અલ'કારની મજા ઘણી છે.

"હાંડિએ ગપાટા જઇ સભામાં આવી આવી;
પણુ તે "ધણાય નમઃ" આણુમીવટાવી. "

એમાં પણુ મોટા દરજ્જે સ્ચકાદિકાલ'કાર છે.

૨૦

" *Poetry is not confined to books.*
For the creative spirit which thou seekest
Is in thee, and about thee; yea, it hath
God's everywhereness. "——*Bailey.*

એક નામાંકિત લેખકે, ગદ્ય લખનાર વા પદ્ય લખનાર વચ્ચેનો મુકાબલો કરેલો છે કે; પ્રત્યેક કલમબાજોમાં કવિને પોતાનું નામ જમાવે અમર કરવાનો જોગ મળે છે. બીજાઓ પોતાના મગજમાંથી

કાઢીને લખે છે. જ્યારે કવિ પોતાના હૃદય અથવા દિલમાંથી કાઢી લખે છે. ખુદરતનો ખરો વિશ્વાસુ છબી પાડનાર કવિજ છે; અને તેનું ચિત્ર આબાદ ખરી ખુદરતને મળતું, અને સુંદર હોય છે. ગદ્ય લખનારાઓ હંમેશાં વિસ્તીર્ણ અને ભારી હોય છે. તેમના સદ્દાઓ સાધારણ બાબદોથી ભરપુર હોય છે, અને તેઓના વિચાર કંટાળા ભરેલી રીતે લંબાયલા હોય છે. પણ એક ખરા કવિની દરેક ચીજ સંક્ષિપ્ત—સ્પર્શિક—અથવા પાણીદાર હોય છે. તે હંમેશાં સર્વોત્તમ ચુંટી કાઢેલા વિચારો સર્વોત્તમ ભાષામાં આપે છે. ખુદરત અને કારિગિરીમાં જે સૌથી વધારે ચિત્તભેદક હોય છે, તેનું વર્ણન કરે છે. આદમીની છંદગીનું સર્વોત્કૃષ્ટ જે ચિત્ર, તેની સાહદત તે એવી રીતે લે છે કે, ગોયા તે ચિત્ર તેના આગળથી તુર્તનુંજ પસાર થઇ ગયલું હોય. તેટલા માટે તેના લખાણો, તેના કાળના જોંમ અને ખુમરાટથી ભરેલાં હોય છે. તે એક એવી તો નાનામાં નાની ઇસ્કોત્રી છે, કે જેમાં ભાષાની તમામ પુંછી સમાઇ રહેલી છે; અને તે મધેના જવાહીરોનો વારસો, તેનાજ કુટુંબને માટે નહીં પણ જાવેદાંન માટે જળવાયલો હોય છે. જેમ ચૉસરના બાબમાં બન્યું છે તેમ, કોઇ કોઇ વાર તે જવાહીરોને સાફસુફ કરવાં પડે છે, પણ તેમનો ઝળકાટ અને કિંમતના ભાવમાં ઘટાડો થતો નથી. એ જવાહીરોના જુમખા-માંથી ઘણાં આગળ બતાવેલાં છે, અને બીજા બતાવ્યે.

૪૭—ગુહ્યસ્વરી:—ગુહ્ય એટલે છુપો અને સ્વરી એટલે સ્વરવાળો. એમાં શબ્દોમાંથી, કાવ્ય રચના માટે સ્વર કે સ્વરયુકત વર્ણ, શબ્દની શરૂવાતમાંથી, કે વચમાંથી, કે છેડેથી નીકળી ગયલો હોય છે. તેને માટે આ સામાન્ય સંજ્ઞા વપરાયલી છે. એને મળતા આપણે આગળ મધ્યાક્ષરલોપાલંકાર—અંત્યાક્ષરલોપાલંકાર—વગેરે સમજાવી આવ્યા છીયે. એને અંગ્રેજીમાં *Elision* કહે છે. એમાં *Aphaeresis*, *Syncope*, *Apocope*, એ ત્રણે અલંકાર સમાઇ જાય છે. જેમકે:—મધ્યાક્ષર લોપ:—

" અતી એવાં દુઃખ **દા'ડી દા'ડી** દે છે,
જગતનો નાથ સહુ જાણે છે,
બોલે બોલે માહરૂં દીલ બાળે છે. "

એમાં **દાહડી** શબ્દમાંથી **હ** હરફનો લોપ કરેલો છે. **હવે** પ્રારંભ અક્ષર લોપ થયલો નીચે મુજબ:—

" છુટી ગયોરે હાથથી, અગ્નિશ્વરનો દુત,
ભુલ થઇ ભગવાનની, કે દુન્યા દેખે પુત. "

એમાં ઇશ્વરમાંનો ઇ નીકળી ગયલો છે. હવે અંત્યાક્ષરલોપ બતાવ્યે:-
દુન્યાં દોરંગી બે દિનની સરાં'—ન તારૂં ન મારૂં છે મિથ્યાજ રાં'—

એમાં **સરાહ** ને બદલે **સરા** અને **રાહ** ને બદલે **રા** વપરાઇ અંત્યાક્ષરલોપ થયલો છે. એ પ્રમાણે ગુણાસ્વરીના દાખલા બસ થશે.

૪૮—ચિત્રોક્તિકા: ચિત્રયુક્તિ, યાને ચિત્રના રૂપમાં રચાયલાં અલંકારિક કાવ્યો. એમાં તરેહવાર જાતના કાવ્ય રસનો સમાવેશ કરેલો હોવાથી, એ અલંકાર સંભાવા વિના ચાલે એમ નથી. એને અંગ્રેજીમાં *Shaped Poems* ના નામે ઓળખે છે. આ અલંકારની તવારીખ શરૂ કરવા પેહેલાં આ પુસ્તકની અને તેના વાંચકોની, તેના ગ્રાહકોની, અને તેના ખેરખાહોની તંદોરસ્તી ચાહનારી સલામતી આપણે ચિત્રોક્તિમાંજ લઇએ—**શરાબની જામ.**

Who hath woe? Who hath sorrow? Who
hath contentions? Who hath wounds
without cause? Who hath redness
of eyes? They that tarry long
at the wine! They that
go to seek mixed wine!
Look not thou upon the
wine when it is red,
when it giveth
its colour
in the
Cup,
when it
moveth itself
aright
At
the last it
biteth like a serpent,
and stingeth like an adder!

તરેહવાર આકારો, ચિત્રો, અને રૂપોમાં જોડાયલાં કાવ્યો, ઘણા-જ જુના વખતથી આપણને મળી આવ્યાં છે. આગળા કાળોમાં એવાં કવેતો બહુ બહુ જોડાયલાં હતાં. અને તેમાંના ઘણાંકો, ગ્રીક લોકોમાં **થીઓક્રીટસ,** રોહડસવાળા **સીમીઆસ,** તથા બીજાઓના જોડેલાં ઘણાં જણાયલાં છે. લેટીન ભાષામાં પણ એવાં કાવ્યો ઘણાં થયલાં છે. કવિ ડ્રાઇડનના વખતના નાના કવિઓમાં એવાં કાવ્યો બનાવાનું ઘેલાપણું ઘણું વધી પડયું હતું. જોકે એ બનાવટ કરવામાં કલ્પનાશક્તિની પણ સહાયતા હોય છે, પણ તે બનાવનારા કાવ્ય રસને બદલે ચિત્રરસ ગોઠવવામાં ઘણું લક્ષ આપે છે. અને તેવી રીતના છેલ્લા કવિઓ માટે બેનર્જોનસન ટીકા કરે છેકેઃ—"*A pair of scissors and a comb in verse.*" એ પ્રમાણે તરેહવાર કવિઓ, તરેહવાર આકારો, જેવાકે, બાટલી–ગ્લાસ–કોદાળી પાવડા–પંખા–કેક–પાંખો–ખરા પ્યારના આંડો–લેડીઓના ઝબ્બા–ઉડતા દેવતા–ફ–તેહના રણશિંગાં–વગેરે મન પસંદ વસ્તુઓના આકારમાં કવિતાઓ જોડતા. વળી ગુજરાતી કવિઓ કુંડળી–સર્પ–હાર–કુંડ–વગેરે આકારમાં કાવ્ય જોડતા. વળી કેટલાકો વકતાસ્થાન, કેબલેગાહ, ને કબ્રગાહના આકારોમાં જોડતા. વળી ગેબ્રીઅલ હારવે તો મોજાંની જોડીઓ, ચશમાની જોડીઓ, વગેરે જોડકાંમાંજ કાવ્ય રચતા. ફ્રાન્સને પણ ઇ. સ. ૧૬૪૦ માં આ ચરસ લાગો હતો. કવિ પેનાર્ડે, બેકાનેલ્યન ગાયનો, દારૂના સીશા અને શરાબી જામમાંજ જોડેલાં છે. આજે પણ ચીન અને જાપાનમાંતો આવી કવિતાઓ ઉપર ઘણીજ ચાહ છે. જાપાનમાં આદમીના માથાના રૂપમાં કાવ્ય બનાવાનો બહુ શોખ છે, જ્યારે ચીનમાં ગાય અથવા બીજાં જાનવરને પસંદ કરવામાં આવે છે. એક દાદરનું કાવ્ય–ચિત્ર જૂઓ.

ઓ
ખુદા
નાખુદા
થઇ સદા
પાર કર તું;
ડુબશે નાવ આ
સુ સંસાર સાગરે;
દાદર ચઢી આ નીતિનો
ભાવી બની જઇશ ભાગરે.

અંગ્રેજી રાહ ઉપર ગુજરાતી કરાવ.

નગરી એકે, વીજલી વેગે, શાહી ટેકે, ફરવા હરવા,
ખાવા પીવા, જોવા જાવા, દરિયે નાહવા, મન રીઝાવા,
હસ્ના ગાતા, દરિયાઇ મેહેલે, તેની સેહેલે,
ત્રણ રફીકો રાતે રાતે, જાંગીર બેજન સાથે સાથે,
બેઆનું કુમ્મરતું વાટે, મથારૂં અધમપ્યું માથે,
જોવા તેવા તે વીકાજી વીલા દોહવા,
આ સદીનું ઇદન જોવા, મનનું
દુઃખ અલાથી ધોવા, તનનું સુખ પણ
પાછું લેવા, રવી - સોમની
કુસ્તી જોવા, હારેલા ચંદ્રને
દીઠે, દરિયો લાગે તેની
પીઠે, આનંદ તો ભર્યો નવ
નીઠે, સૂર્ય પર ચંદ્રમા
જીતે, પાન ચાવવા ગરી
ફીટે, લોકોની એવી વસ્તીમાં,
ભલા પારશીની હસ્તીમાં,
ગાન તાન જબર જસ્તીમાં, ખાનપાન ખાવા
કસ્તીમાં, ચીચણુ સેહેલે, ફરવાં પેહેલે,
વૈદ્ય "સાથે," બોડે માથે, શાળા સાથે, બાગો હાદે,
ગપ્પો મારી, સપ્પો કારી, ગાયકવાડી તોડી પાડી,
રી સારી, છોડી ગારી, પીધી તારી, વાતજ ન્યારી,
ગાન અચ્છાં, ગજલ અચ્છી, નાંન કચ્ચાં, નકલ કચ્ચી,
વાત મચ્ચા, વકર સચ્ચી, નાચ નચ્ચા, ઉપર ગચ્ચી, રંગરાગે
સંગ સાથે, ભંગ ભાવે, ઉંઘ આવે, દેવી નિંદ્રા, ભદ્રા કીધા, સર્વસુના,
દાદી દીઠા, નીશપી મીઠા, દીવાન હોલે, વીકાજી ગાહાસે, આ નવ
બોલે, વકાર ન દીએ, શેઠોકુસંપે, મોટમોટ જંપે, રહે ન સંપે,
એ અવગુણે, સૌ કોઇ દુણે, હાથ હાથ હીણે,
એ પૂરતારા, મૂઆ ગૌ ધારા, કેવા નઠારા, ગરીબ ભાગે,
કરાવ રાગે, જુવાનો જાગે, જુગ જુગ જીવો તારાપૂર.

તારાપોર ખાતેની સેહેલગાહ જે પ્રમાણે કરવામાં આવી હતી, તે પ્રમાણે અનુક્રમે કીધેલાં કામો, લોકાચાર વગેરે કરાવમાં જોડેલે ચિત્રોકિનકાઉ.

એ પ્રમાણે તરેહવાર ચિત્રોમાં કાવ્ય રચાયલું છે. કવિ ફીરોઝે પોતાની સરોદે પાક દામાનીના પાંચમા સફા ઉપર એક ફુલ-માલા બંધ આપ્યો છે, તે આબાદ ચિત્રોક્તિકા છે, જે જોવાની હું ભલામણ કરીશ. પાલકી અને મ્યાંનાના આકારની કવિતાઓમાં વળી તરેહવાર ખુબીઓ છે:—

	મૂખ ઉચારં વાણી,	
અરે ! અરે !		ખરે ! ખરે !'
	આંખથી મૂંકિ પાણી.	

	ધીર પતા શિ રીતે,	
ધરે ! ધરે !		કરે કરે
	ચિંતન વજૂ ચિતે	

	ફીકરમાં વિશેષે,	
ફરે-ફરે		હરે-હરે
	જાપ જપે હમેશે.	

	કયાં સ્થિરતા વિના તે,	
ઠરે-ઠરે		મરે-મરે
	માનુનિ પ્રેમમા તે.	

અંગ્રેજી રાહ ઉપર ગુજરાતી કરાવ.

નગરી એકે, વીજળી વેગે, શાહી ટેકે, ફરવા હરવા
ખાવા પીવા, જોવા જાવા, દરિયે નાહવા, મન રીઝાવા,
હુન્ના ગાતા, દરિયાઇ મેહેલે, તેની સેહેલે,
ત્રણ રફીક રાતે રાતે, જાંગીર ભેજન સાથે સાથે,
બેઆનું કમ્મરનું વાટે, મથારું અધમણ્યું માથે,
જેવા તેવા તે વીકાજી વીવા દોહવા,
આ સેદીનું ધદન જેવા, મનનું
દુઃખ બલાથી ધોવા, તનનું સુખ પણ
પાછું લેવા, રસી સોમની
કુમ્તી જેવા, હારેલા ચંદ્રને
દીઠે, દરિયો
પીઠે,
નીઠે,
જીતે.

Earth treads on
Earth goes to
Pass poor away,
Be stout and gay,
Naked away,
Consider ma
Goes where he
Return ne'er should,
Glittering in gold,
As mould to mould
Eearth shall on
Earth though on
Earth goes to
Earth upon
EARTH
Earth shall be
Earth as to

એ પ્રમાણે તરેહવાર ચિત્રોમાં કાવ્ય રચાયલું છે. કવિ ફીરોઝે પોતાની સરોદે પાક દામાનીના પાંચમા સફા ઉપર એક પુલ-માલા બંધ આપ્યો છે, તે આબાદ ચિત્રોક્તિકા છે, જે જોવાની હું ભલામણ કરીશ. પાલકી અને મ્યાંનાના આકારની કવિતાઓમાં વળી તરેહવાર ખુબીઓ છેઃ—

મૂખ ઉચારં બાણી,

અરે ! અરે ! ખરે ! ખરે !

ચમનથા મનથા દદ ...... મૂંદિ પાણી.

નભળતી ભળતી કદિ વાતમાં, ૩—

ચિવટમાં-વટમાં ઘર કામની, સુચતુરા ચ—

એમાં એવું ચિત્ર કાઢ્યું છે કે, દરેક લાઇન બીજા ૩ હરફો ફરી ફરી બેવડાય છે. વળી તેના [illegible] જુદા થાય છે. અને કાવ્યની કાશીન તરેહવાર ઉભી રહે છે. આવી જાતના કાવ્યના રસ સેહેલથી લેવાતા નથી. તેના વાંચનો પણ તરેહવાર રીતના હોયછે. જ્યારે શાયર ફીરદોશી મહમુદ ગઝનવી સાથે રીસાણો, ત્યારે તેણે એવી તો ચિત્રોક્તિકા કરી, કે પેહેલી, ત્રીજી, પાંચમી, એ પ્રમાણે જે કવિતાની લીટીઓ વાંચો, તો તેનો અર્થ જુદોજ થાય છે. મતલબનો તખલ્લુસ ધરાવનાર ઉરદુ શાયર પોતાની માશુકને માટે એક એવી ગઝલ બનાવી ગયો છે, કે તેના ચાર જુદા જુદા અર્થ થઇ શકે. ૧-હકીકી. ૨-મીજાજી. ૩-ખુદાની નિંદા. ૪-માશુકની મશકેરી. તેણે એક પાદશાહી તાજના ચિત્રમાં તેની ખુબી બનાવી છે, જેમાં પેહેલો અર્થ ખુદાની તારીફ ઉપર **હકીકી** છે; બીજો અર્થ માશુકની તારીફમાં **મીજાજી** છે; ત્રીજો અને ચોથો અર્થ ખુદાની તથા માશુકની બદગોઇ અને બદજબાંનમાં છે; જે તાજમાંની દાબી ગમની દરેક લીટી વાંચી જતાં નીકળે છે. અગર તો સાંમટો રેખતો વાંચનાં એક લીટી છોડી ત્રીજી, એક છોડી પાંચમી, અને એક છોડી સાતમી સતર વાંચતાં સમજાશે. બિભિત્સ જણાવાથી તે તાજ રદ કર્યું છે. જૂઓ દુરબીનનુ ગઝલસ્તાન પાન ૨૭૮ ઉપર.

અંગ્રેજી "પુશો-પુશો-." ની શાહ.

ગામડાંનાં પાદરડાંમાં સાંજનો વખત.

ચાલ, ચાલ, ચાલ, ગવલી, ચાલ, ચાલ, ચાલ,
મીઠો મારો, કેવો સારો, દારૂ ધોળાશે!
બ્યુ, બ્યુ, બ્યુ, ડર્ર્ર્ર્અ-હો, હો, હો:
રાખ, રાખ, રાખ, ન તો ગાદાં ખોવારો!
ચીં-છિઓં, ચીં-છીઓં, ચીં-છીઓં:
હાયરે તુંને છોડું હું ન આજ,
મારે તારો ધણી તુંને
કેહજે મારે કાજ!
નહીંરે નહીં
ડર્ર્ર્ર
પીઠાં
છટ, છટ, છટ,
રે નાદાંન ગવલી
હટ, હટ, હટ, કર નહીં પટ
પટ, મારીશ હુની, ખજત
લુટી, વાસો કુટી ઝટ;
સમજ નારરે!
દગો ન દે હવે!
પર્ર્ર્ર્, છીંઆં-છીંઆં-છીંઆં- પર્ર્ર્ર્ર્અ
મોહબત મારે, સોહબત ધારે, રંગ રસીલો પ્યાર!
જાણુરે ભલી, ધરીશ ફરી મલી, ગટ ગટ કરતી ચાલરે અલી!
હેતને.દાર, હીરોકાંડ; મીઠી તારી, તું પીએ તો હાંકું મારી, પીજાતો જલી!
હાય નહીં મળી, કોઈ ભઈરે તે ડુરી, કાં દેશ ઉડીપરી ચાલ-ચાલ-ચાલ.

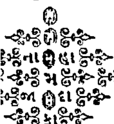
આ પીઆલામાં,-ગવલી-આડાંવાળો-ગોવાળ્યો-અમે તે બકનારો બકરો-એક ગોવાળણ્યુ, દરેક પોતપોતાને કામે લાગેલાં છે. તેમાંથી નીકળતા અવાજ કરાવની સેદર ઉપર જોડેલા મુંકેલા છે. એ પિયેનિકાજ છે.

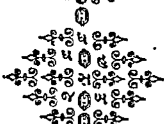
ઈતિ ફીરોઝે સીનગે મીનારમાં નીચલો ચિત્રોક્તિમાં પાવરેલો છેઃ—

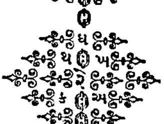
ફુલમાળાબંધ–દૂમિલા છંદ.

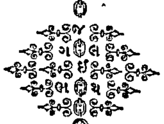

હક નામ ભજી તર પાર કરો;
થઇ નેક અરે બસ પાપ કરી.
શક જાગતજી કર પ્યાર ખરો;
લઇ એક ખરે હસ બાપવરી.
ધક ફાગ હજી ધર ટાર સરો;
જઇ છેક ધરે ધસ કાપ ધરી.
તક દામ લજી સરદાર કરો;
ગઇ ટેક ચરે ધસ છાપ ફરી.
શક હામસજી ભર હારનરો;
બઇ વેક કરે જસ આપ કરી.

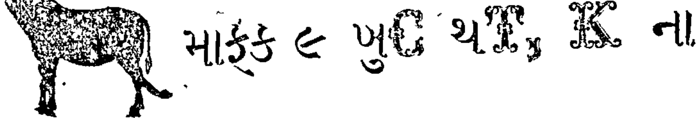

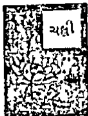

GOકલ મમમમમમમમને Dને હું ને

કરંછું, ને મારો ભાE તો

ની સ્તુના ન

 માફક ૯ ખુG થT, K ના.

 રીઝાતો. પરંTO.

નાચે છે ને કુDAY છે. જૂO

જોઈને ••••••••••• સાથે ••••• A બાંધેલું

થઇને

 છૂટીને ઉડયું, અને

 સંતાયું.

યાનેકેઃ—ગોકલ આઠમને દિને હું સરવને સેકંડ કરૂં છું, ને મારો ભાઇ ગણેશ તો માધવ, પાર્વતિ, અને ગણપતિની સ્તુતિના ગાયન ગાય છે. તે વેળા આ પીંજરામાંની મેના ખપેડાં ગાફક નન ખુશી થતી, કેના આ પોપટ રીઝાતો પરંતુ આ પીંજરામાંની ચલ્લી નાચે છે ને કુદે છે. જૂઓ આ ક્ષત્રિને તીર માગતો જોઇને ફટેરા સાથે સાંકળે બાંધેલું બુલ-બુલ છુટીને એક ફુલનાં કુંડાં ઉપર થઇને ઉડીયુ, અને બીજાં ફુલના કુંડાં નીચે સંતાયું.

ફારશીમાં ઘણી જાતની ચિત્રોક્તિકા આવે છે ૧-મુરબ્બે-નામના નબધ એવા આવે છેકે, તેને ચાર બાજુના આકારમા ગોઠવે તો બબાઇમા અને પોહોળાઇમા તે કવિતા એક સરખીજ વચાય ! ૨-મુદઉવ્વર-એ મુદઉવ્વરમાં એવુ હોય છે કે, ગોળાકારમા ગજલ કે કવિતા ગોઠવેલી આવે છે, જેથી તેના ગમે તે શબ્દથી તે વાચવા માંડો, તોએ તે મજાથી અર્થ સુધ્ધા વચાય છે ! ! ૩-મુશજ્જર-ઝાડના આકારમા ગજલ કે કવિતા ગોઠવેલી આવે છે, જેના દાખળો વટીક આવે છે, અને તેમ છતા જો વાંચો તો અર્થ સહ વચાય ! ! ! એવી જાતના ફારશીમા ૨૫ જાતના ચિત્રોક્તિકા આવે છે ! ! જેનું બયાન કરતા બહુ લાબુ થાય, માટે ગુજરાતીમા જે નબધો આવે છે તેના માત્રના ઉપરથી તેની ખુબી સમજાશે ૧-નાગપાશ પ્રબધ, ૨-કમળ નબધ, ૩-ચોકી પ્રબધ જે ફારશીમા મુરબ્બેને મળતો છે ૪-વૃક્ષ નબધ જેને ફારશીમા મુશજ્જર કહે છે એમા જુક્તિથી શબ્દ ગોઠવવામા આવે છે, નહીં કે કાવ્ય બુદ્ધિનો વધારે ઉપયોગ કરવામા તેની યુક્તિ કહેવાય

" સકુમારી-વારી, તજ છબી હદે માલ ગમતી,
શકુ-મારી-વારી, ધૃતિ ધરી નહીં, પ્રેમની વૃતી
વિરાજે વામા રે, સકલ સદગુણે યક્તિ ભરી,
વિના જેવા મારે-અગ્ધ તણી પામે મુજ કરી
સુવાળા નીમાળા, સમ રતિજ રોભે મન મથે,
સુ વાલાની માળા, સમરતિજ શો ભે મન મથે.
સુ વર્ણેથી સારી, ભુષણ તનને ભુષિત કરે,
સુવર્ણેથી સારી, ભુષણ તાને ભુષિત કરે '

ગ્રંથ કૌસ્તુભમા એ પ્રમાણે ચિત્રોક્તિ કરેલી છે અને તેના તરેહવાર આકારે તરેહવાર અર્થો થાય છે એવા કાવ્યો લેટીન, ફ્રેન્ચ અને ચાઇનીઝ ભાષાઓમા ઘણા છે ઇ સ ૧૬૪૦ મા થઇ ગયલા ફ્રેન્ચ કવિ મોન્મ્યર પેનાડના સખ્યાબધ ચિત્રોક્તિઓમાથી શરાબના એક ગુણ ! જેના ચાર ચિત્રોની નકશ :—

Que mon
flacon
me semble bon !
Sans lui
l' ennui
me nuit,
me suit:
je sens
mes sens
mourants,
pesants.
Quand je le tiens,
Dieux ! que je suis bien !
que son aspect est agreable !
que je fais cas de ses divins presens
C'est de son sein fecond, c'est de ses
heureux flancs que coule ce nectar si doux,
si delectable, qui rend tous les esprits, tous les
cœrs satisfaits ! Cher objet de mes vœux
tu fais toute ma gloire. Tant que mon cœur
vivra, de tes charmants bien faits il saura
conserver la fidele memoire.

આવી તરેહની ચિત્રોક્તિકા અમસ્થાં ચિત્રો પાડવામાં સમાયલી ધારવાની નથી, પણ જે રાગમાં એક ગાયણુ જોડયુ હોય તેના ઠેકા અને તે રીતે તેમાં ચઢ ઉતર પદવીએજ સમાયલા હોય છે. આજે તેવા અલંકારો જોડનારા પણ નથી, ને તેની કદર જાણનારા પણ નથી. શાયરે તેથી બળાપો કરેલો છે કે;

" દેલે હરકેરા કો શખુન પરવરસ્ત,
શરોશે શરાયંદે યારી ગરસ્ત.
શરાયંદે રફનો, નયુશંદે ખોફત,
શુખન સું તવાં દર સુંની વખ્ત ગોફત."

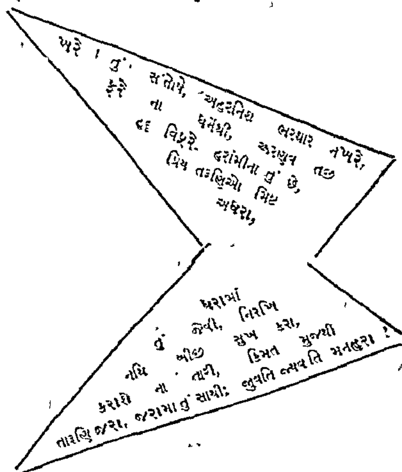
યાનેઃ—જે કોઇનું દિલ શુખન પાલનાર' છે, યાને બોલનાર' છે, તે કવિ યા ગાનારને શરોશ ઇઝદની મદદ હોય છે. શાયરો પણ જતા રહ્યા, અને સાંભળનારા પણ ઉંઘાઇ ગયા, ત્યારે તેવા વખતમાં શુખન તે શું કહી શકયે ? ગૂજરાતી કવિઓ કંઇ એવાં ચિત્રોક્તિકામાં પછાત નોહોતા, પણ તેઓને પાળનારા પછાત હતા. એક કવિએ પાંખના આકારમાં અચ્છી નાયકા ગુણ કથન કરેલી આપી આપણે એ અલંકાર પૂરો કર્યેઃ—

ડાબી પાંખ.

મજેની તું રીતી, સકળ નિજ મન માંહ સમજે.
રંજે ચૂકે શાંતી, ફરી ફરી મચે
નીજ ફરજે; ભજે સ્વામી
ભજતી, વળી નીયમ
સાચોજ

શુભજે.
ગજે તું ગાજે,
ગરમી નવ રાખે સ્વમગજે.
કરે સ્વામી સેવા, સુભગ પળકે
કંકણ કરે, ધરે એવો રસ્તો, નિજ શિશુ ભણીતેજ સુધરે.

જમણી પાંખ.

એ પ્રમાણે એવાં એવાં અનેક ચિત્રોક્તિ કાવ્યો થયલાં છે. આ-ગળ તો ચિત્રોમાં ખુદ ભાષાજ બનેલી હતી. ગ્રીક ખંડેરોમાં અને ઇજીપ્શીઅન લેખોમાં ચિત્રોની ભાષા વારંવાર વપરાયલી જણાય છે. અને કવિઓએ માત્ર ચિત્રોમાંજ કાવ્યો રચેલાં છે. ફારસી બોલવાઓએ ચંગી-મોર-હાથી-ઘોડા-વગેરે અક્ષરોમાં ઘણું ઘણું ગઝલો જોડેલી છે, પરંતુ તેને સરકસ આ ઠેકાણે બતાવતાં આ મેદાન અનુકૂળ નથી, તેથી મન મારીને ફક્ત ઉપલા બેજ દાખલા આપી બાકીનું બધું અભરાઇ ઉપરજ રહેવા દઇ આ વિષય જેમ બને તેમ

જસદી પૂરો કરવાને હમારી નાકેશ કલમને દોડ દોડ કરવી પડી છે. જેમ ઇશ્વરેચ્છા !

૨૧

" And what's the poet, if the man be naught ?
... ...Genius and wit
May flourish for a day, and snatch the wreath
From awkward probity; but soon shall fade
The ready laurels of a vicious muse,
While amaranthine honours crown the brow
Of unpoetic virtue. "——Hurdis.

આગળના બધા અલંકારો કરતાં આજનો આપણો અલંકાર અગ્રણી ગમત આપનારો છે; અને તેને માટે આપણે ઘણી જગા રોકીશું. એ અલંકાર દ્વિઅર્થિકાલંકારછે. કોઇ એક બોલનાર બે અર્થ ઉઠે એવું વદે તે અચ્છો વકતા કહેવાય. એક અધિકારી બે અર્થ નીકળે એવું કામ કરે, તે ખરો રાજદ્વારિ પુરૂષ બોલાય. એક લેખક બે અર્થ ઉપજે એવું લખાણ કરે, તે સુનંદો લખનાર થાય. એક કારિગર બે ભેદ નિકળે એવું કોતરે, ચીતરે, રંગે, ઘડે, કે બનાવે, તે કુશળ કારિગર લેખાય. તેમ એક કવિ દ્વિઅર્થ નીકળે એવું કાવ્ય જોડે, તે કસાયલો કવિ કહેવાય. તેવો અલંકાર સારી રીતે વખણાય. તેવો અલંકાર હોંશથી વંચાય. તેવો અલંકાર મહા મહેનતે રચાય. દ્વિઅર્થિ=એટલે દ્વિ=બે, અર્થિ=અર્થ વાળો (*Double meaning*). ફારસી અલંકાર **તજરીદ** ને એ મળતો આવે છે. ઘણે ભાગે દરેક લખનારા પોતાનો કોઇ તખલ્લુસ રાખે છે, જેના ઘણું કરીને પદ્ય કે ગદ્યમાં બે અર્થજ થાય છે. **ફીરોઝ** એટલે ફતેહફીરોઝી, અને કવિ ફીરોઝશા બાટલીવાળા પણ થાય. **ફીરદોશી** એટલે બેહેસ્તી, અને શાયર અબુલ કાસમ હશન બીન શરાફ, શાહનામું બનાવનાર થાય. **ગરીબ** એટલે રાંક, અને સેવક શે૦ મ૦ દેશાઇ પણ થાઉં. **દિલજાન**=એટલે દિલ અને જાન, અને મારા મિત્ર માસિક મજાહના અધિપતિ મી. દા. એ. તારાપોરવાલા પણ થાય. તેથી એવા તખલ્લુસને તજરીદ કહે છે. પણ ખુદ કવિતાઓજ બેવડો અર્થ ઉઠાડવાની બનાવેલી ઘણી ઘણી આવે છે.

૪૯–દ્વિઅર્થિકાલંકાર:—એના દાખલા નીચે મુજબ છે.

મીર અબદુલ્લા સેક અસરાબાદીનો એક દ્વિઅર્થિ ઉત્તમ છે.—

દમી ગશ્ત દર શેહેર શખસી ઝે જુરજાન,કે કાઝી શવદ સદ્ર રાઝી નમી શુદ
બરશવત ખરી દાદ તા ગશ્ત કાઝી, અગર ખર નમી બુદ કાઝી નમી શુદ.

અર્થ,

આપણા શેહેરમા જુરજાનથી એક શખસ આવ્યો, અને કાઝી થવાને માટે કોશેશ કરવા લાગ્યો પણ તેને કાઝી બનાવાને પ્રધાન નારાજ હતો તેથી તે પ્રધાનને એક ગધેડો લાચ તરીકે આપ્યો, અને પછી કાઝીની જગ્યા તેને મળી જો ગધેડો નહીં મળી શકતે તો તે શખસ કાઝીની જગા મેળવી શકતે નહીં. હવે બીજો અર્થ એમ થાય છે કે —જો તે શખસ ગધેડો નહીં હતે, તો કાઝી નહીં થઇ શકતે।

શેવકની જોડેલી દુહા રૂપી કવિતા પેહેલી આધુ —

માન૧ જાય જે જણુ તણુ–ફોક ફોક રોઇ રહે;
મા ન૨ જાય મજ ત્યાં થકી–સઊ આનદમાં રહે.
જીવીને સૌ ખાય પણ–**મરીને૩** નવ કો ખાય;
મારે ઘર તો ભલાભલી કે–સૌ **મરીને૪** પણ ખાય.
કર ડાબો ગમતો નથી–**જમનો૫** કર વખણાય;
મારે ઘર તો ભલાભલી કે–**જમનો૬** હાથ બિકરાય.
દીવારૂ૭ થી તો શર્મઇ જઇને–ઘરધણી ઘરમા રોય;
મારે ઘર તો ભલાભલી કે–**દીવા૮ રૂ** થી હર્ષે હોય.
સૌ ઘર રાધે **મીઠાં૯** થકી–મીઠે લઇને સ્વાદ;
મારે ઘર તો ભલાભલી કે–**મીથાં૧૦** વગર છે સ્વાદ.
અરવા૧૧ કોઇને નવ ગમે–ગમે ન નાણી પખ;
અરવા૧૨ મારે ઘર ગમે–એવા હમે નિશખ.
કરમા૧૩ ચઢે જ્યા બાળનો–કલા હોવ ત્યા થાય;
ચઢે **કરમા૧૪** હમ બાળનો–ધીસે કેળા ખાય.
તે ઘર ગીત ગવાય છે–જે ઘર **બારી૧૫** મુકાય;
ગરીબ ઘર તો રડારોડ, જો ઘર **બારી૧૬** મુકાય.

એ કવિતા દ્વિઅર્થિ છે જેમકે –૧–આન=એટલે આબરૂ, અને ૨ન એટલે મારી માય નહીં જાય ૩–મરીને=ગુજરી જઇને ૪–મરીને=એટલે ખાવાના મરી ૫–જમનો હાથ=એટલે ડાબો હાથ થી ઉંઘરો ૬–જમનો હાથ=એટલે મોહોતના સરદાર જમનો હાથ ૭–દીવારૂ=એટલે નાદાર થવુ તે. ૮–દીવા અને રૂ=એટલે દીવાબની તથા

દિવેટ વણવાનો રૂ. ૯–મીઠાં=એટલે રાંધવામાં નાંખવાનો ખારો પદાર્થ; ૧૦–મીઠાં=એટલે મધ જેવી સ્વાદિસ્ત મીઠી વસ્તુ. ૧૧–મરવા=એટલે ગુજરી જવા; અને ૧૨–મરવા=એટલે કેરીના નાના મરવા. ૧૩–કરમ=એટલે નાના બચ્ચાંને મગજે કૃમી ચઢે છે તે કરમ. ૧૪–કરમ=નશીબ, એકબાલ. ૧૫–બારી મુંકાય=એટલે જાળી અગવા બારણું મુંકાય. ૧૬–બારી મુંકાય=યાને સળગાવી મુંકવામાં આવે. એ પ્રમાણે ઉપલા દરેક દુહામાં દ્વિઅર્થિકાલંકાર સમાયલો સેહેલથી સમજાશે.

અમીર ખુશરોએ એક ઉત્તમ દ્વિઅર્થિ વાપર્યો કે;

" ઝબાંને આં પેસરે તુરકી એ મન તરકી નમી દાનમ,
ચે ખુશ બુદીઅગર બુદી ઝબાનશ દર દેહાંને મન. "

૧ લો અર્થઃ—આ છોકરો તુરકી ભાષા બોલે છે, પણ કમનશીબે એ ભાષા હું જાણતો નથી. જો તેની ભાષા હું બોલી શકું તો કેવું મઝાનું ! ૨ જો અર્થઃ—જો તેની જીભ મારાં મોઢાંમાં હોયતો કેવું સારૂં ! યાને હું તેને ચુંમી લેતે. નીચલી બે લીટીઓ એકજ જેવી જણાય છે, અને એકજ તરેહથી વંચાય છે, તોપણ તેના અર્થો જુદા જુદા થાય છેઃ—

" મન નયાઝારમ અર તુ નાઝારી, મન નયાઝારમ અરતુ નાઝારી. "

યાનેઃ—જો તું મને નહીં છેડશે તો હું તુંને નહીં છેડીશ. જો તું તારાં નાજ નખરાં તરક કરશે તો હું પોતેંનમાનો થઇ જઇશ. એમાં જુઓ કે એકના એકજ શબ્દો, એકના એકજ ઉચ્ચાર છે, તો પણ અર્થો બેઉ લીટીના જુદા જુદા થાય છે ! કેટલી બધી ખુબી ! એકવાર બુંદેલખંડના રાજા ઉપર ચોતરફથી લશ્કર ચઢી આવ્યું, અને એ દેશ શત્રુઓથી તમામ ઘેરાઇ ગયલો જોઇ, રાજાએ એક દુતને બોલાવી એક દ્વિઅર્થિ દુહો પાડે કરાવી કહ્યું કે, દક્ષિણ દેશમાં ફરતો ફરતો જઇને પેશવાના રાજવાડા આગળ એ દુહો ગાયા કર; કેઃ—

" જો ગતિ ભઇ ગ્રાહ ગજેંદ્રકી, વો ગતિ ભઇ હે આજ;
બાજી જાત બુંદેલનકી, અબ **બાજી** રાખો લાજ. "

આ દુહો, બાહદુર બાજીરાવ પેશવાના સાંભળવામાં આવતાંજ તેણે તેનો અર્થ હેતુ સમજી લઇ, લાગલો બુંદેલખંડના રાજાની મદદે સૈન્ય સહિત દોડી ગયો, ને તેનો બચાવ કર્યો. એમાં કહે છે કે, જે પ્રમાણે ગજેંદ્ર યાને ઇંદ્ર–હાથી સાગરમાં સપડાઇ ગયલો, તે પ્રમાણે બુંદેલખંડનો રાજા ઘેરાઇ ગયો છે, અને બુંદેલખંડની બાજી હાથથી

જાય છે, માટે એ બાજીરાવ તું લાજ રાખ. એમાં પહેલા **બાજી** શબ્દનો અર્થ રમત થાય છે, અને બીજા **બાજી** શબ્દનો અર્થ રમત, તેમજ પુનાના પેશ્વા બાજીરાવનું જાવતમાં નામ એ પ્રમાણે દ્વિઅર્થિ છે. વળી એકજ શબ્દના ૨-૩ અર્થ થાય એવી પણ શેવકે જોડણી કરેલી છે, એ દાખલો ખરેખર તો શ્લેષાલંકારનો છેઃ—

માને૧ જે જાણુ માને૨ માને૩—ખાન૪ તે ખાન૫ની ખોદે ખાને૬
જાને૭ જઇ જે જાને૮ કુંવરને—જાને૯ બચાવી લીએ વર વહુને.

એમાં ૧—માને એટલે માનથી, ૨—માને=એટલે માયને. ૩—માને=પીછાણે.. ૪—ખાન=એટલે મોટી ખાણ, ૫—ખાનની એટલે મીઠાશની. ૬—ખાને=એટલે ખુદ પોતાના ઘરમાંજ. ૭—જાને એટલે લગ્નની જાનમાં. ૮—જાને=એટલે ઓળખે. ૯—જાને=એટલે જીવથી. એ પ્રમાણે બે, ત્રણ અર્થ એકજ શબ્દના છે. વડોદરાના મહા પુન્યવાન ગોપાલરાવ મૈરાલના દત્તક પુત્ર કૈલાશવાસી બાલા સાહેબે પોતાનો [illegible] દ્વિઅર્થિ કરાવેલો વખાણવા યોગ્ય જાણી જણાવું છુ.—

[illegible] —સા **મરીને૪** પણ [illegible]
[illegible]થી [illegible]નો૫ કર વખણાય;
[illegible] હાથ વિકરાય.

श्री गणेश चरणीतत्पर [illegible]

येशवंत.

એમાં મરહુમ બાલા સાહેબે [illegible]મા લખી પોતાની માતા ઉમાબાઇને યાદ કરી કહે છે, કે તેને પેટ જન્મેલા, અને [illegible] [illegible]ાધવ કરીને લખે છે, તે ઇશ્વરાવતાર માધવને [illegible] [illegible]રે છે. બાપનું નામ ગણેશપંત, માટે તે શબ્દ વાપરી તેના [illegible] [illegible] શ્રીગણેશ યાને ગણપતિને યાદ કરે છે. વળી ગોપાળરાવના દત્તક થયાથી તેમણે યાદ કરે છે, તેમજ ગોપાળ દેવને યાદ કરે છે. એ બધું કરનાર યશસ્વી છે, એમ યેશવંત લખ્યું છે, અને બાલાસાહેબનું જન્મ નામ યેશવંતરાવ તેથી તે નામ પણ છેડે લાવી મુંક્યુ છે. દ્વિઅર્થિ અલંકાર અને શ્લેષાલંકાર એ બે એકજ ચેહેરાના જોડયા ભાઇઓ છે. તેમના સ્વરૂપ એકાએક ઓળખી શકાતાં નથી.

પણ માત્ર એકજ શબ્દ ઉપર ભાર આવી, આખા કાવ્યનો બીજો અર્થ થવાને બદલે બે અર્થ થતા હોય, તો તે શ્લેષાલંકાર છે. જેમકે—ઉરદુ શાયર આબરૂના તખલ્લુસવાળો કહે છે કેઃ—

" અબસ એદેલ કરો મત આબરૂકુ,
મુસાફેર હુએ શેકસ્તા દુએ ગદા હુએ."

યાને કેઃ—એક આદમીને તેની આબરૂથી વિના કારણુ તુટેલાં દિલનો નાં કરો, કેમકે તે બીચારો એક મુશાફર જેવો છે, ભાંગેલાં દિલનો છે, અને ફકીરના જેવો છે, કે જ્યારે તેની આબરૂ જતી રહે છે. આબરૂ શબ્દ ઉપર શ્લેષ મુંકતાં એમ પણુ થાય, કે હું આબરૂ, કે જે આ ગજલનો બનાવનાર હું, તેને અએ માશુક! તોડી નાં નાંખ! એટલું છતાં પણુ એ બે જોડયા ભાઇઓ પરખાવે બહુ મુશ્કેલ છે. અંગ્રેજીમાં દ્વિઅર્થિ કવિતાઓ પુષ્કળ જોડાયલી છે. જેમાં *The Double-faced Creed* ના મથાળાં હેઠળ એક અજિબ બનાવટ કરેલી છેઃ—

I hold for sound faith-What England's church allows,
What Rome's faith saith-My conscience disavows,
Where the [illegible] *flock can take no shame*
The [illegible] *Pope supreme.*
—The worship's scarce divine
Whose table's bread and wine,
He's but an ass-Who their communion flies
Who shuns the mass-Is catholic and wise."

એમાં ખુબી એવી છે કે, શીલશીલાબંધ વાંચતાં એવો અર્થ નીકળે છે કે, જેમાં ઈંગ્લીશ ચર્ચની તારીફ, અને રોમનચર્ચનો ધિક્કાર થયલો છે. પછી કવિતાની જે પેહેલી ઢગલીજ માત્ર વાંચો, તો રોમીશ ચર્ચનીજ તારીફ નીકળી આવે. પછી વળી કવિતાની બીજી ઢગલી, યાને જમના હાથ ઉપરની સતરો વાંચો, તો ઈંગ્લીશચર્ચનો તિરસ્કાર થઇ જાય છે. ત્યારે એ દ્વિઅર્થિ કરતાં પણુ ચતુરાર્થિ થઇ જાય છે. વળી તેવોજ એક અચ્છો દાખલો છે કેઃ—

" આન દીગર **શીર** અસ્ત કાદમ મી ખુરદ,
આન દીગર **શીર** અસ્ત કાદમ મી ખુરદ. "

અર્થ—એક **શીર** (યાને દુધ) છે તેને માણુસો ખાય છે, અને બીજો **શીર** (યાને સિંહ) છે તે માણુસોને ખાય છે. એમાં પણુ **શીર** શબ્દ ઉપર શ્લેષ આવી બેઉ લીટીના અર્થો જુદા જુદા કરી નાંખે છે, પણુ ખાંધણી એવી છે, કે બેઉ લીટી એકની એકજ

વંચાય છે. હવે બે દાખલા એવા આપીશું કે તેમાં વ્યાકરણની રચનાને લીધે તમામ બાંધણીના બે અર્થ નીકળે એટલુંજ નહીં, પણ તે બેઉ અર્થ પણ એકેકથી સામ સામેની મતલબનાજ નીકળે:—

" અએ ખાજે ઝીઆ શવદ ઝે રૂયે તુ ઝુલમ,
બા તલઅતે તુ સોર નુમાયદ માતમ. "

૧ લો અર્થ—ઓ ખાજા ! તારો ચેહેરો એવો છે કે અંધારૂં હોય તેને ઉજેડું કરી નાંખે, અને તારો દેખાવ જોતાંજ દિલગીરી હોય તે બદલાઇ જઇને ખુશાલી થઇ જાય છે.

૨ જો અર્થ—ઓ ખાજા ! તારો ચેહરો એવો છે કે ઉજેડું હોય તેને અંધારૂં કરી નાંખે, અને તારો દેખાવ જોતાંજ ખુશી ખુશાલી હોય તે બદલાઇ જઇ ગમગીની અને ગમખ્વારી થઇ જાય.

ગુણકલી—ખ્યાલમાં એક ગમ આ અલંકાર વપરાયલો છે:—

" બેલી જો રંગ છેલા શામ હોતી હે
તારા તું મત જા સમુદ્રમે, ના બરસી હે માનકડારી પુનમ."

એમાં તારા એટલે તુંરનારા, તું સમુદ્રમાં જઇશ મા, એમ પણ થાય, અને જુના વિચાર મુંજબ તારા=એટલે આકાશ ઉપરના શેતારા ખરે છે ત્યારે દરિયામાં પડે છે, તે મત પ્રમાણે શેતારાને અલંકાર લાગુ પાડેલો છે. શાયર મીરનો એક રેખતો એ બાબદમાં એક પગલું આગળ વધેલો છે:—

" ઇહાંકે સફેદ શીઆમેં હમકુ-દખલ હુએ સો ઇતના હુએ;
રાતકું રોરો શુબેહ કીઆ-યા દીનકુ જ્યું ત્યું શાંમ કીઆ. "

યાને કે:—આ સંસારમાં મને શીહા અને સુફેદ સાથે જે કામ છે તે એટલુંજ છે કે, રાત્રે રડી રડીને સહવાર કીધી, અને સહવારને જેમ તેમ કરીને સાંજ પાડી. એમાં બીજો અર્થ એ છે કે, મારી માશુકની જુદાઇમાં મારી જુવાની તો રડી રડીને કાઢી, અને જ્યારે મને સુફેદ બાલ આવ્યા, ત્યારે મારા બુઢાપાથી મને વધારે વરસ જીવવાની આશા રહી નહીં. એક ગૂર્જર કવિ કહે છે:—

" **દેશીમિત્ર** કે ડાંડિયો, ઉચરે જેમ અવાજ;
લખે **રાસ્ત**, **ગુજરાતી** નહિ, નાગાને શી લાજ. "

યાને કે:—જે પ્રમાણે એક દેશાભિમાનિ પુરૂષ અથવા એક દાંડીયો, મોટે મોટે આવાજ કાડે છે, અને જે શુદ્ધ ગુજરાતી નથી લખતા, તેવા નાગાઓને લાજ શાની ? બીજો અર્થ એ છે કે દેશીમિત્ર તથા દાંડિયો

નામનું પત્ર-રાસ્ત ગોફ્તાર-અને ગુજરાતી એ ચારેવ ન્યુસપેપરોને કવિએ બટ્ટો લગાડયો છે. વળી કવિ લખે છે કેઃ—

" **પક્ષ૧** હોય છે પક્ષીને, જાય ચિંતવ્યું જ્યાંહય.
પક્ષ૨ હોય છે છાપરે, શોભાયુત દેખાય-
શોભાયુત દેખાય, **પક્ષ૩** ત્યમ—હોય પુરૂષને,
સદાય પામે સુખ, હૃદયમાં ધરે હરખને. "

ઉપલો દ્વિઅર્થિજ નહિ પણ ત્રિઅર્થિ છે. ૧-પક્ષ=એટલે પંખીની પાંખ. ૨-પક્ષ=એટલે છાપરાંની આસપાસ ઝુલતી બાજુ હોય છે તે. ૩-પક્ષ=ઓથ (*side* અથવા *party*)

" મોજુદ બ એકબાલે તો માઅદુમ શવદ,
વઝ સાયેએ મેહેરે તુ હોમા બુમ શવદ;
આબાદ કે કેરદારે તુ ગરદદ વયરાન,
મસરૂર કે દીદારે તુ મગમુમ શવદ. "

અર્થ ૧ લો.

તારૂં નશીબ એવું છે કે હસ્તીની નિસ્તી કરી મેલે છે; અને તારી મેહેરબાનીનો છાંયો જ્યાંબી પડે છે ત્યાં, સારા સુગનવાળું **હોમા** પક્ષી પણ ખરાબ અપસુકનવાળાં ઘુવડ પક્ષીના રૂપમાં બદલાઇ જાય છે. તારાં કૃત્યોથી કરીને તો જ્યાં આબાદાની હોય ત્યાં સત્યાનાશ વળી જાય. અને તારી સુરત બળે ! તે દેખતાં તો આનંદી માણસ પણ શોક અને ગમીમાં ગીરફતાર થઇ જાય.

અર્થ ૨ જો.

તારૂં રૂડું પ્રાળબ્ધ એવું છે કે નિસ્તીની હસ્તી કરી નાંખે; અને તારી દોસ્તીના છાયામાં તો એક ઘુવડ પણ **હોમા** પક્ષીનું રૂપ લઇ શકે. તારાં કૃત્યોથી કરીને ઉજડ અને વેરાન જગાઓ હોય તે પણ વસ્તીવાળી અને આબાદ થઇ જાય. અને તારૂં દીદાર જોતાંજ એક ગમગીન માણસ આનંદી થઇ જાય. **કીસ્મત**ના તખલ્લુસ ધરાવનારા શાયરે તજરીદ અથવા તજનીસમાં કરેલી જોડણી અચ્છી છે.

" બુમા હએ સુનવ્વરપે સબે તાર હમારી,
કીસમત વોહ અગર ચાંદસી સુરત નજર આવે. "

યાને કેઃ—ચમકાત ભરેલા માહાતાબની મીશાલે અંધારી રાતે હમારૂં કીસમત રોશન થાય, જો તે ચંદ્રમુખી માશુકની સુરત હમોને જોવામાં આવે તો. બીજો અર્થ એમ, કે જો તે ચંદ્ર મુખીની સુરત

દેખાય તો, કીશમત શાયર રોસન થાય. એ પ્રમાણે દ્વિઅર્થિ છે. વળી એજ માફક કુદરતના તખલ્લુસવાળો શાયર કહે છે કે:—

"શબે હિજરાંકી મુસીબત મેં લેખું કૈઆ કુદરત.
તનસે જાં હોવે હુએ જુદા જાંનસે તન છુટે હુએ."

યાને કે:—જુદાઇની રાતનાં જે આફતોની ઉપર ગજબ થાય છે, તેની હકીકત ઓ કુદરત યાને ખુદા ! કયાંથી લખાઇ શકાય ? કેમકે એ રાતે તો બદનથી પ્રાણ જુદો થઇ જાય છે, અને જાનથી તન જુદું થઇ જાય છે. એમાં કુદરત એટલે ખોદાની ખુદરતનો અને બીજો પોતે કુદરત શાયરનો અર્થ નીકળે છે. તેથી તે તજ્નીશ છે. એક ગૂજરાતી કવિનો આ અલંકાર બહુ પ્યારો હોવાથી તેણે તરેહવાર રીતે દ્વિઅર્થિકાલંકાર વાપરેલો દીઠામાં આવે છે:—

"રૂપે રંભા લાજે, અધિક વળિ લાજે **ઉરવશી**:૧
પ્રિયા પ્યારી તારી, ઉચિત ચિત આભા ઉર **વશી**.૨
નિતિ રીતી શીખી, બનિ સતિ સ્ત્રિઓની **શિરમણી**:૩
ખુબી પતિને તારી, વરણિ. શકું સરવે **શિ રમણી**.૪
પ્રિયા તારા મધ્યે, મગરુરી તણો તો **મદ નથી**:૫
અનીતીના સાહી, વિકળ થઇ કયારે **મદનથી**૬
પતી પાખી પડે, ફરિ સહુ બિજી **અપ્રિય તમા**:૭
વખાણું શું વ્હાલે, વદનથિ વિશેષે **પ્રિયતમા**."૮

૧—ઉરવશી=ઇંદ્રિ રાજાની એક અપસરાનું નામ છે. ૨—દિલમાં વસી. ૩—શીરોમણી=એટલે માથાની મણી. ૪—શિ=કેવી, રમણી=સ્ત્રી અથવા સુંદરી. ૫—મદ નથી= એટલે ગરરી નથી. ૬—મદન=એટલે કામદેવ; થી=થકી. ૭—ગરજ. ૮—પ્યારી બાયડી. એ પ્રમાણે એકજ શબ્દને જુદે જુદે અર્થે તોડી નાંખી ને વાંચતાં બે અર્થ નીકળે છે.

" તુલશી તબ મેં જાનીયો, બડો ગરીબ નીવાજ;
મોતી કણ મોંઘા કીયા, સોંઘા **મોતી** અનાજ."

એમાં પ્રથમ મોતીનો અર્થ ઘરેણામાં ઘાલવાના મોતીનો છે, જ્યારે બીજા **મોતી** શબ્દનો ભાવાર્થ જુવારના દાંણા છે. જુવારના દાંણાને મોતીના દાંણા સાથે સરખાવી તુલસીદાસ કહે છે કે, ઘરેણાના મોતી તું સાહેબે મોંઘાં કીધાં, ને ખાવાના મોતી તેં મોંઘાં કીધાં, એવો તું ગરીબનનવાજ છે !

નીચલાં પદમાં " મન " શબ્દની ફાઇન તેજદાર અને

ભણુકદાર ભાષામાં જણાવેલી છે. અને તે દ્વિઅર્થે નહીં પણ **બાર** અર્થી છેઃ—

" મીનનેની માની મીની, મન મનનમાં નામી,
નેમી મીન મોમાં મુની, નામે નાના નામી. "

એ લીટીઓના એકેક સાથે જોડીને, તથા ફરી ફરી છુટા હરફો પાડીને અર્થ કરેતો જુદી જુદી ૧૨ રીતે અર્થ થાય છે. એ અનુપ્રાસિક પણ છે.

મુબારક નામના પાદશાહનો બેટો એક દિવસે પાલકીમાં બેશી સ્વારી સાથે શેહેર બાહાર ફરતો હતો. એવામાં દરબારી શાયર મુલ્લાં ઑરફી દુરથી આવતો શાહજાદાની નજરે પડયો. એકદમ સ્વારી ઉભી રખાવી. ઑરફી વેહેલો આવી શાહજાદાની ખેર આફીઅત પુછવા લાગ્યો. પાલકીમાં શાહજાદાની સામે એક કુતરાને બેઠેલો જોઇ ટકોરમાં કવિએ પુછ્યું કે " જેહાંપનાહ ! નામે ઇન સાહેબજાદે ચીસ્ત ? " યાને આ સાહેબજાદાનું શું નામ છે ? શાહજાદાને ખેજાલત લાગવાથી જવાબ દીધો કે " ઑરફીસ્ત ! " યાને કે એનું નામ જાહેરજ છે. આ જવાબનો ભેદી અર્થ એવો પણ થયો, કે એ કુતરો ઑરફી છે. શાયરને કુતરો બનાવેલો જોઇ તેણે નમીને પાછો જવાબ દીધો કે, " મુબારક ! " યાને એ નામ મુબારક છે. જેનો ભેદી અર્થ એમ પણ થયો, કે એ કુતરો શાહજાદાનો બાપ છે. શાહજાદો પરીમાન થઇ સ્વારી દોડાવી ગયો, અને શાયર છુટો પડયો.

ઉરદુ ભાષામાં વળી એક જોડણી થયલી છે.—

" **દીએકી** રોશની જગમેં ઝલક હે,
દીએકી રોશની મેહેસ્રર તલક હે."

૧ લી લીટીમાં–દીએકી=એટલે દીવાબતીની રોશની ખલકમાં રોશની આપે છે, એવો અર્થ છે. ૨ જીમાં–દીએકી=અટલે આપવાની, દાંન ધર્મ કરવાની રોશની કેઆંમત સુધી ઝલકે છે. નરસંઇ મેહેતો ઘડપણ વિષે લખતાં કહે છે કેઃ—

" દીકરા તો **જુજવા** થયારે, વહુઅર દે છે ગાળ,
દીકરીયોને **જમડા** લેઇ ગયારે, હવે ઘડપણના શારે હવાલ."

એમાં જૂજવા થયા, એટલે હિંમત બતલાવા લાગ્યા પણ થાય, અને જુજવા એટલે કયારે મરે, કયારે મરે, એમ જૂજવાતો કરવા લાગ્યા, એવો અર્થ પણ થાય દીકરીઓને જમડા લઇ ગયા, એટલે

ચાકરી કરનારી જે દીકરીઓ હતી, તેમને તો જમ લઇ ગયો, એટલે તેણીઓ મરી ગઇ પણ થાય, અને જમડા એટલે જમાઇઓ લઇ ગયા, એમ પણ થાય. રેવોલ્યુશનના કાળમાં **ટોરી પાર્ટી** અને **હેનોવેરીઅન** પાર્ટી, એ બેને માટે એક કવિએ દ્વિઅર્થિ કવિતા જોડેલી અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે:—

I love with all my heart–The Tory party here
The Hanoverian part–Most hateful do appear
And for the Settlement–I ever have denied
My conscience gives consent–To be on James's side
Most righteous in the cause–To fight for such a king
To fight for George's laws–Will England's ruin bring
It is my mind and heart–In this opinion I
Though none will take my part–Resolve to live and die.

એમાં આખી કવિતામાં **ટોરી** પક્ષનો પક્ષ ખેંચવામાં આવેલો છે. પરંતુ જો ડાબી ગમની ઢગલી યાને ડાબી ગમની અરધી લીટીઓ જો એકેક પછી વાંચી જાય, તો તો ટોરીથી ઉલટી **હેનોવેરીઅન** પક્ષનો પક્ષ ખેંચેલો જણાશે. વળી જમણી બાજુએથી પાછી વાંચે, તો **ટોરી** પારટીની સખત વિરૂદ્ધ લખેલું વંચાય.

એ દ્વિઅર્થિ ફારશી ભાષામાં બે પ્રકારોના છે. ૧ લાને "કોલ બા મુજબ" કહે છે. જેથી બોલવામાં એવા શબ્દો આવે છે કે સાંભળનારાને બોલનારના હેતુ જૂદા જૂદા સંભળાય છે, અને તે શબ્દોના એ તરાહના ભેદ થાય છે.

"રફીબ ગોફ્ત કે ઉફ્તાદેહઅમ મરા બરદાર;
દોઆશ કર્દમો ગોફ્તમ ખોદાત બરદાર."

અર્થ:—નોકરે કહ્યું કે હું પડી ગયો છું તે મને ઉઠાડ. મેં તેને દોઆ દઇને જવાબ દીધો કે, ખોદા તુને ઉચકી લે!

એમાં "ખોદાત બરદાર" યાને ઇશ્વર તને પડી જતાં બચાવી લે! અથવા તો એવો પણ ભાવાર્થ નીકળે કે તે સાહેબ તુંને પોતાની પાસે લઇ લે.! યાને, ખોદા કરેને તું મરી જાય! **અનવારી** બીજો દાખલો આપે છે —

"દોસ્તી ચુઇ નેહ ચઝ દેલ મીકુની,
રાસ્ત મીગુઇ કે અઝ જાન મીકુનમ."

અઝ જાન મીકુનમ=માં એવો અર્થ આવે છે કે, મારાં અંતઃકરણથી હું દોસ્તી કરું છું. વળી બીજો એમ પણ અર્થ આવે છે કેઃ—હું દોસ્તીને મારા જાન આગળથી દુર કરું છું. એવા ઉલટા સુલટી બે અર્થ આવે છે.

બીજો દ્વિઅર્થિ " અદમાજ " કહેવાય છે. જેને મળતા દ્વિઅર્થિ દોહરા કવિ દલપતરામે " લીપી ધારા દીલ ધરી ભૂમી ભલી ચિત્રેલ, ગણે નામ જણ ગામના કોણ દીસે આવેલ. " માં જણાવેલા છે. એમાં એકજ વર્ણનમાંથી બે મતલબો ઉઠે છે.

જામીઃ—"ખાહમ અઝ દેલ કુશમ પયકાને તો,
લીક અઝ દેલ બર નમી આયદ મરા."

એમાં છેલ્લી આખી લીટીનીજ મતલબ ઉલટાઇ જાય છે.

૧—મારાં અંતઃકરણમાંથી ખંજર નીકળીજ આવતું નથી.

૨—મારૂં દીલ ખંજર ખેંચી કાઢવાને ખુશીજ નથી.

એ પ્રમાણેના બીજા સંખ્યાબંધ દાખલા ઉભયાર્થક અલંકારમાં વળી ફરીથી આવશે. કેમકે શ્લેષાલંકાર—દ્વિઅર્થિકાલંકાર—અને ઉભયાર્થક અલંકાર, એ ત્રણેવ એકજ માબાપના ફરજંદો છે. પણ દ્વિઅર્થિમાંતો ખરૂં જોતાં માત્ર બેજ અર્થ આવવા જોઇએ, તો જો કે આપણે ૨ થી વધારે અર્થવાળા દાખલા પણ લીધા છે, પરંતુ બેથી વધારે અર્થવાળા દાખલાને ઉભયાર્થક અલંકારમાં ખરી રીતે તો મુકવા જોઇએ.

હું ધારૂં છું કે, આ વિષય અભ્યાસીઓ અને સાહિત્યોત્તજક નર નારીઓ શિવાય ઘણાંઓને, એવો વિદ્યાનો વિષય પસંદ નહીં હશે, તોપણ તેઓએ કૃપા કરી એટલુંજ એકીન અને એટલીજ શ્રદ્ધા રાખી વાંચ્યા જવું, કે હિંદુઓનું ગીતા કહો, કે પારસીઓના ગાથા કહો, તે સૌ કાવ્યમાંજ જોડાવલું છે. ધર્મશાસ્ત્રો વટીક કાવ્યમાં જોડવામાં આવેલાં છે, તો પછી કાવ્યમાં કાંઇપણ લેઝત—ઝમક—અને ફ્રાશીનો હશે; ત્યારેજ તેને એટલું બધું ઉપમાન આપ્યું હશેની ! એમ માની, જાણી, વખાણીને કાવ્યને માન આપવાનું છે. વળી આ વિષયમાં આપણે હાલના કવિઓ કરતાં આગળાઓના કાવ્યોનીજ ખરી ખુબીનું બ્યાંન કર્યે છીયે, અને બતાવા માંગ્યે છે કે, કાવ્ય તો પ્રાચીન કાળનુંજ ઉત્તમ અને ઝલેહદાર છે. વળી એક બે નહીં પણ અનેક કવિઓના, તેમજ એક બે નહીં પણ અનેક ભાષાઓના,

દાખલા આપણે ટપકાવી લઇએ છીએ, તે સંગ્રહ તરફ નેઘાહ પુગાડીને પણ આ નાહના વિષય ઉપર જરા રેહેમ નજર આપવા ઓજરખાઇ છે. એ બાબતનો જેને શોખ છે, જેને ચરસ છે, મજા છે, તેને તો ઓજર કરવાની જરૂરજ નથી.

૫૦—સમાસોક્તિ—એને દ્રષ્ટાંતરૂપકના એક ભાગ દાખલજ કવિ નર્મદાશંકરે જણાવ્યો છે જ્યાં વર્ણન કરવાની વસ્તુનું વર્ણન કરતાં તે વર્ણન બીજાને પણ અંદરથી લાગુ પડતું હોય, ત્યાં સમાસોક્તિ થાય છે.

હિંદુ સ્ત્રીઓમાં મુંઆં પાછળ કુટતાં કુટતાં જે રાજવી ગવાય છે, તેમાં સમાસોક્તિ કરી છે કે.—

" પાછલી રાતના પરોઢીઆંરે રૂડાં મા બાઇ.
સૂરજ ઉગ્યોને રથ જોડીઓરે
દીકરાએ આવી રથ રોકીઓરે
અમને ભેંલામણ દેતા જાઓરે
રામજીના રથ પાછા નહિ વળે "

બીજો કવિ કહે છે.

" યક મુદવ્વર હોઝ દીદમ મારે સીમીન દર મયાન,
મારે સીમીન ખુફતે દરવય મુર્ગે ઝરરીન દર દેહાન.
આબ બારાદ કુતે મારો માર કુતે મુર્ગ દાન,
માર ગર બી કુત બારાદ મુર્ગ મરવ દર ઝમાન. "

અર્થ—મેં એક ગોળાકાર પાણીની હોજ દીઠી, જેમાં રૂપેરી રંગનો એક સાપ પોતાના મોહામા સોનેરી રંગના પક્ષીને લઇને પડેલો હતો તે મધેનું પાણી, તે પેલા સર્પનો ખોરાક હતો, અને તેજ સાપ પેલાં પક્ષીનો ખોરાક હતો. જ્યારે સર્પનો ખોરાક ઘટી જાય છે, કે પેલું પક્ષી તુર્ત મરી જાય છે એમાં વર્ણનતો હોજ વીશે છે, પણ અંદરથી દીવાને લાગુ પડે છે, કોડિયાંમાં દીવો બળે છે, તેથી કોડીયું તે હોજ છે, સાપ તે દીવેટ છે, પક્ષી તે દીવો છે, અને પાણી તે તેલ છે. તે ઉપર વિચાર કરી ભેદ જોવો.

" જો નદી નિરમળી નીર અંબર સજી,
ગંભિરાઇ ધરી બ્હાર નેરે
ચોરિથી દોડતી વાટ દુંકિ શોધતી,
સંગ સખિ લેઇ સિંધુસું ભેરે. " (ન. ક.)

એમાં ખુલ્લું વર્ણન તો નદી વીશે છે, પણ અંદરથી વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને પણ લાગુ પાડિયે તો પડી શકે છે.

" અજબ દીદમ દો શોહર યક નીસાઇ,
મીઆંને હરદુ બાશદ આશનાઇ;
વલીકન હરદુ શોહર ઝાદેએ ઊસ્ત,
રવા બાશદ બ હર મઝહબ નેકાહી. "

મતલબઃ—મેં એવા બે ધણીઓ દીઠા, કે જેઓ એક બાયડીને પરણેલા હતા, તોપણ એક બીજા તરફ બહુજ પ્રેમ ભાવ રાખતા હતા. પણ અજબ જેવું છે કે, તે બેઉ ધણીઓ પેલી બાયડીનાજ બચ્ચાં હતાં ! અને તોપણ દરેક ધર્મ પ્રમાણે તે લોકોના લગ્ન રવા હતાં. એમાં ખુલ્લું ધ્યાન તો ધણી ધણીઆણી વીશે છે, પણ અંદરખાનેથી ધાભળી અથવા સુજની વીશે લખેલું જણાશે.

" થઇ નિરાશ ભમરો જશે, કેતકિ ચતુર સુજાણ;
મનમાંની મનમાં રહી, શરમે વાળી ધાણ—૧
પ્રેમ વાત તો સમજશે, હશે કેતકી જેહ;
લવ નવ સમજે રે કદી, ચંપા સુંદરિ તેહ—૨"

એમાં કેવડાનાં ફુલને ભમરો કહે છે. પણ એ દ્રષ્ટાંતની અંદર કોઇ આશક પોતાની માશુકને કહે છે એવો ભાવ નિકળે છે. એ સમાસોક્તિ છે. તેમજ દ્રષ્ટાંતરૂપક પણ છે.

" યકી અસ્પે અજબ દીદમ કે શશ પાઓ દુ શુમ દારદ,
અજાયબતર અઝીન બેશનવ મીઆંને પુશ્ત દુમ દારદ. "

માયનીઃ—મેં એક વિચિત્ર પ્રકારનો ઘોડો દીઠો, જેને પગ ૬ હતા, પણ પુંછડીઓ માત્ર ૨ હતી. અને વધારે અજબ જેવું તો એ હતું કે, તેની પુંછડી તેના બરડાની વચમાં ઉગેલી હતી. એમાં ધ્યાન ઘોડાનું છે, પણ અંદરથી તો તે ત્રાજવાંને લાગુ પાડેલું છે. એકેક પલ્લાંને ત્રણ ત્રણ દામનાં હોય છે તે ૬ થાય, તેની નીચે ચામડાંના ત્રાજવાં બે છે તે ખડી છે, ને ઉપર પકડવાનું તે પુંછડી.

રજપુતોના જંગના કડખામાં નીચે પ્રમાણે દાખલો છે.—

રજપૂતી ચાવલ ભરી, ખરી દોહેલી હોય;
જ્યું જ્યું લોહા મુખપેં ઝડે, ત્યું ત્યું ઉજ્જલ હોય.

અર્થ—રજપૂતી ચોખા જેટલી હોય તોપણ તે ખરી દોહેલી છે. રજપૂતી રાખવી હાંસી ખેલ નથી, જેમ જેમ લોહાંના ઉપર ઘા

પડે છે તેમ તેમ તે વધતું ઉજળું થતું જાય છે, તે પ્રમાણે ચોખા જેટલી રજપૂતી પણ કામ પડેથી વધી જઇ જશ મેળવે છે. ઉપર પ્રમાણે અર્થ મી. નર્મદાશંકરે કરેલો, પણ મી. કંથારિયાએ તેનો અર્થ એવો કર્યો છે કેઃ—

રજપૂતી ચાવલ ભલી, ખરી દોહેલી હોય;
જ્યોં જ્યોં લોહા મુખપેં ઝડે, ત્યોં ત્યોં ઉજ્જલ હોય.

માનેઃ— રજપૂતી એ એક ભલી સારી ઉંચી ચાવલ (ડાંગર) છે તે ખરેખરી દોહેલીજ છે, કે જેમ જેમ તેના એટલે રજપૂતી અને ડાંગરના ઉપર લોઢું પડે છે તેમતેમ ઊજળી નિર્મળ શુદ્ધ થતી જાય છે. ચાવલના મુખ ઉપર લોઢું પડવાનો માયનો એ કે, ચોખા ખાંડતાં સાંબેલાંની લોઢાંની ખોલી તેના ઉપર પડે છે, અને જેમ જેમ ખંડાય છે તેમ તેમ ચોખા સફેદ થતા જાય છે; તેમજ રજપૂતી ઉપર જે લોઢાંનો માર પડે તે તરવાર વીરો ધર્મ બતાવ્યો છે. કે તરવાર ના ઘા પડતાં તે ઉજ્જલ થાય છે.

૨૧

"The poet's pen is the true divining rod
Which trembles towards the inner founts of feeling;
Bringing to light and use, else hid from all,
The many sweet clear sources which we have
Of good and beauty in our own deep bosom:
And marks the variations of all mind,
As doth the needle an air-investing storm's."

Bailey.

અર્થાલંકારથી વિરૂદ્ધ એવા એવા ઘણા અલંકારો છે, જેમાં શબ્દ ઉપર ભાર આવ્યાથીજ મજા ઉપજે છે. માટે પ્રથમ તે બે વિભાગોનું વર્ણન કરીશું.

અલંકાર એટલે શું ? સાહિત્યદર્પણ જેવાં સંસ્કૃત ગ્રંથે કહ્યું છે કે, "અસ્થિર પણ શોભા આપનારા અને રસાદિકને મદદ કરનારા એવા શબ્દ અર્થના જે ધર્મ તે અલંકાર." એ ઉપર નર્મદે ટીકા કરી છે કે, અસ્થિર=એટલે હંમેશાના, અથવા જરૂરના નહીં તેવા, વાક્ય રૂપી શરિરમાં રસ રૂપી જીવની જરૂર છે, તેમ અલંકારની જરૂર નથી. શરિરે ઘરેણાં ન પેહેરિયે તોપણ ચાલે, તેમ

લખાણમાં અલંકાર ન હોય તોપણ ચાલે. પણ હોય ત્યારે તો વધારે શોભા છેજ. અલંકાર એટલે શોભા અથવા શોભા આપનારી વસ્તુ. સ્ત્રીના ઘરેણાં, અલંકાર કહેવાય છે. "જેમ વ્યાકરણ શિખ્યા વિના પણ આપણે આપણી ભાષા બોલીયે છીયે, તેમ અલંકારના નામ ભેદ જાણ્યા વગર પણ આપણા બોલવા લખવામાં અલંકાર વપરાઇ જાય છે. અલંકાર વાપરવાનું કાંઇ શીખવું પડતું નથી. દિલના જોસ્સા અને તુરંગો થકી અલંકાર આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. તોપણ જેમ વ્યાકરણ શિખ્યાથી વિશેષ લાભ, તેમ અલંકાર શાસ્ત્ર શિખ્યાથી પણ વિશેષ લાભ થાય છે."

ભાષાના અલંકારોના બે મુખ્ય ભાગ છે. **૧–અર્થાલંકાર** અને **૨–શબ્દાલંકાર.** જ્યારે એક વાક્યની રચનાના **અર્થ**માં કાંઇ ખુશનુમા ઢપનો અલંકાર આવી જાય ત્યારે તે અર્થાલંકાર છે; પણ શબ્દ ઉપરજ કાંઇ ભાર પડવાથી અલંકાર આવી જાય ત્યારે તે શબ્દાલંકાર છે. ગમે તે ભાષાના એક વાક્યનું ભાષાંતર બીજી ભાષામાં કરતી વેળા **અર્થાલંકાર**નો બરાબર તરજુમો થઇ શકે, પરંતુ **શબ્દાલંકાર** તો જે ભાષામાં વપરાયો હોય તેજ ભાષામાં રહી શકે; ભાષાંતરમાં તેની મજા લાવી શકાયજ નહીં. સાધારણ લખાણ, અલંકારિકથી કેટલું ફીકકું લાગે છે, તે નીચલાં ઉદાહરણો ઉપરથી જણાશે.

સાધારણવાકય.	**અલંકૃતવાકય.**
૧–આ સ્ત્રિ–પુરૂષનું જોડું ઘણું શોભાયમાન છે.	૧–આ જોડું તો જાણે રાધા કૃષ્ણનુંજ છે.
૨–આ ઘણો કંજુશ છે.	૨–આ તો બીજો કારન આવ્યો.
૩–લડાઇમાં ઘણાં માણસો માર્યાં ગયાં.	૩–લડાઇ એવી તો જુમ પર ચાલી, કે લોહીની નદી વહેવા લાગી.
૪–વેહેલો આવજે.	*૪–સયોજ નહીં હોય તેમ આવ*–જે. અથવા, પવન પેરે પાછો પધારજે.

એ પ્રમાણે અલંકૃતવાકયોની મજા ઓરજ છે. અર્થાલંકારના પેટામાં ઉપમાનાલંકાર–રૂપકાલંકાર–સજીવારોપણ–ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર–દ્રષ્ટાંતરૂપકાલંકાર–અતિસ્યોક્તિ–અન્યોક્તિ–વગેરે આવે છે. અને વળી

તેઓના પણ પેટા વિભાગો ઘણાજ છે. શબ્દાલંકારના પેટામાં અનુપ્રાસિકાલંકાર-શ્લેષાલંકાર-ચિત્રોક્તિકા-બાહ્યાંતરલાપિકા-એકાનેકોત્તર-ચિત્ર વગેરે આવે છે. અને વળી તેના પણ પેટા વિભાગો ઘણા છે. વળી અલંકારોના મુખ્ય રસો ૯ ગણેલા છે. સૃંગારરસ-હાસ્યરસ-કરૂણારસ-રૌદ્રરસ-વીરરસ-ભયાનકરસ-બીભત્સરસ-અદ્ભુતરસ-અને શાંતરસ.એ બધા રસો જો કાવ્યમાં અલંકાર સાથે રજુ કરવામાં આવે અને વળી ગાયનના તાલ સુરથી કેહવામાં આવે, તો જે જાતનો વિષય તમારામાં પેદા કરવા માંગો, તે તમે ખરેખરજ ઉત્પન્ન કરી શકશો.

કેટલાંક મનુષ્યો પોતાના જાતી સ્વતંત્રતાના ભોગમાં પોતાનું મગજ ખીસાવી નાંખે છે, અને સુસ્ત બની જાય છે; કેટલાંક આદમીઓ તેવા ભોગમાં વિકારી અને ચિડયલ થઇ જાય છે; પરંતુ એક કવિ આવા ભોગમાં ઉલટો પોતાના બંદીખાનાના એકાંતવાસમાં સુકુમાર અને કલ્પનાશક્તિમાં કુશળ બની જાય છે. તે પોતાના વિચારો રૂપી અધના ખાણા ઉપર જમવા બેસી જાય છે, અને કેદમાં સપડાયલાં એક પક્ષીની માફક પોતાના સુસ્વરોમાં પોતાનો જીવ તલ્લીન કરી નાંખે છે. એક કવિરાજ અંગ્રેજી કવિતા કરી ગયો છે, તેનો આબેહુબ આપણે ગુજરાતી તરજુમો અત્રે કરી લઇએઃ—

શું બુલબુલ તેં ન્યાહલીને જોયું નથી ?
કે પીંજરામાં પકડાયલું જાનાણુ છે;
તે માસુકિ ગાણું શું કરતું નથી ?
જે વનમાં પડેલું ને મઠવાસી છે,
શું કેદમાં પણ રમતું ને નાચતું નથી ?
જ્યાં સળયા ને પીંજર છે ઝાડ અને ઝુંડ;
તે કેદી કવિ શું આ બુલબુલ નથી ?
જે પર્વત ચિતારે છે નાનું તે ઝુંડ.

ખચિત, કલ્પનાશક્તિનો તે ખુદાઇ ગુણ છે, કે જે કદિ દાબી શકાય એવો નથી, કે નથી બંધ કરી શકાય એવો. તે એટલે સુધી કે, આ દેખાઇતી દુન્યાં જો તેની નજર આગળથી બંધ પડે, તો તે પોતાને માટે એક નવી દુન્યાંજ પેદા કરી શકે. તે પોતાની યંત્રમંત્રની વિદ્યાથી નવા નવા આકારો અને રૂપો બનાવાનો ઇલમ ચલાવી અને પછી જે અંધકાર અને એકાંતવાસ ફેલાયલો હોય તેને ઝલે-

હદાર દેખાવોથી વસ્તુવાળા કરી શકે; અને ગુફામાં પોતાનું એકાંતવાસ તે લુંસી શકે. કવિરાજ **તેસોને** જ્યારે **ફેરારાના** અંધકાર ગુફામાં કેદ નાંખ્યો ત્યારે તેને એજ પ્રમાણે મજા મળી હતી; જ્યાં પડી તેણે "**જેરૂસલમ**" ના ભભુક દેખાવોની કલ્પના જોડી કાઢી. તેજ પ્રમાણે **જેમ્સ** જ્યારે વીંદસર ખાતે કેદ પકડાયો, ત્યારે તેણે "*King's Quair*" જોડી કાઢી; એ પ્રમાણે કેદી–કવિઓએ ઘણાં ગંભીર ગ્રંથો અને કાવ્યો કેદમાં મજા લઇ લઇને રચ્યાં છે. કવિને તો કેદખાનાની ખુશાલી હોય છે, જેમ લેખક કે વાંચકને માંદગીમાં પણ ખુશી હોય છે. હવે આપણે પાછા આપણી બાબદ પકડયે.

૫૧—ગદ્યરૂઢિકા:—અર્વાચિન કાળના ઘણા લેખકોના ગદ્ય લખાણો, યાને કે પદ્ય નહીં એવાં નઝમને બદલે નસરમાં કરેલાં લખાણો, જે સાદી ઇબારતનાજ હોય છે, અને જેને કાવ્યનું નામ સાધારણ સમજવાળાઓ કદિ પણ આપતા નથી, તેવાં લખાણો દૈવયોગે, વગર ઇરાદે એવાં તો તાલ, વઝન, પ્રાસ, અને અલાપ સર્વમાં લખાયલાં હોય છે, કે તે વાંચતી વખતે આપણે ખરેખરજ કાંઇ કવિતા વાંચતા હોઇએ એવુંજ લાગે છે. એવાં લખાંણો ક્વચિતજ મળી આવે છે. **ચાર્લસ ડીકન્સના** "*Old Curiosity Shop*" વાળાં લખાણમાં "નાહનીં નેલ" ના પ્રેત સંસ્કાર ઉપર જોડેલાં ગદ્ય લખાણ સંપુર્ણ દ્રષ્ટાંત છે. આ અલંકારમાં જોડાયલાં લખાણોને અંગ્રેજીમાં *Prose Poems* યાને **ગદ્ય–કાવ્યોનું** વિચિત્ર નામ આપવામાં આવેલું છે. તેવુંજ નામ **નઝમે–નસર** કરીને ફારશી ભાષામાં આવેલું છે. "નવરંગ" માં નુરજેહાનની વાર્તામાં એ અલંકાર પુષ્કળ આવ્યા છે, જેમકે:—

"આવી રીતે રડતો તળવળતો, ઝુજાતો મુંજાતો, બજાગ્રેત શાહ કંઇ હશેછે, કંઇ રડેછે, આંખે આંસુ છુટેછે, હાથે છાટી કુટે છે, બાલો પીખી, લટયાં ઝીખી, પગો ઝટકી, બદન પટકી, નવધાર રડરડ કરી, ઘેલો ગાંડો બની રહ્યો છે; એટલામાં કાળાં ભવાંનો જવાન, પોશાકે દરવાન, દેખાવે જોરવાન, દેખાતો શુદ્ધ અને નિઃકપટ બાહેર, પણ જણાતો ક્રુર, કૃત્રિમ, ને કુકર્મિ બાતેન, એક હાથમાં શોનેરી તબકમાં શાહ લાયક ખાનું, બીજામાં રૂપેરી જામમાં ગુલેગુલાબી શરાબ લઇ બંદીખાનામાં દાખલ થયો."

"તે હવે બોલતો બંધ પડયો; અને ચક્ષુ ચીડી, આંખો ફાડી, દ્રગમગ તગતગ ડોળા થંબ કરી, દંગ થઇ પડયો."

"તરવારો ઉડી રહી, તોપો ફુટી રહી, બંદુકો છુટી રહી; અહિં શર પડયાં, તહિં ધડ પડયાં. શીના વિંધાયાં, મસ્તક છુંદાયાં. કહિં કાપાકાપિ, કહિં મારામારી જામી, અને નાહશાનાહશ ને દિલ ઉદાસથી ઇરાનનું સત્યાનાશ વળવાનો વખત આવી પુગો. ડુબતો જેમ ફીણને વળગે, ઘેરાયલો જેમ તરવારને બાઝે, અને બળતો જેમ થુંક મસોળે, તેમ પશ્ચિમ તરફ પવન ફુંકાતો જોઇ પૂર્વ બાજુથી ઇરાનીઓએ તપકીરના થેલાના મોં તુર્કીઓની ઉપર છોડી મેલ્યાં. તુર્કીઓની આંખોને નાંકોમાં તપકીરના ગુબારા ભરાઇ ગયા. અંધારાંને આંકરાં આવે. આંખો ચોળે, ડોકાં ડોળે, છીંકો છુટે, અને છતે હથિયારે છીંકણીથી હારવાનો પ્રસંગ જોઇ તુર્કી લશ્કર આબરૂં ગાબરૂં બની ગયું. તુર્કી સરદાર તેઓને ઘણુંએ ઝુમ ચઢાવે, પણ જેવી બંદુક ટાંકે કે છીંક આવે, અને તસુની ગોળી ગાઉ ઉંચે ચઢી જાય, વ્યર્થ જાય, અને મેહેનત બરબાદ વ ગુનાહ લાજમ થઇ પડે. એક છીંકે ઘાણુ બગાડયો. પણ તુર્કી લશ્કર અસલથીજ સહનશક્તિવાળું, અને દુઃખને દુઃખ નહીં ગણનારૂં, ઘાને રજ સમજનારૂં, શાહની સુજ જાણનારૂં, મોટી આફતને સુજ માનનારૂં હોવાથી આંખે અંધારાં છતાં, કાંને બેહરાટ છતાં, અને નાંકે ગુંગળાત છતાં ધસ્યું, ચરસપર ચઢ્યું, અને અરસપરસમાં વધ્યું; ઇરાનીઓ ઉપર તુટી પડયું, તેમના ઉપર છુટી પડયું, અને માર માર કરી તેમની પીઠ મરડાવી."

ઑાન. શેઠ દાદાભાઇ નવરોજી એમ. પી. ને **નવસારી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી** તરફથી એક એડ્રેસ આપવામાં આવેલો છે, તેમાં શબ્દરચના નિચે મુજબ છેઃ—

" સ્વતંત્રતાનો સમુદ્ર-ઇનસાફની **ખાંણ**; અને દયાનો ડુંગર જે ઇંગ્લાંડ કેહવાય છે, ત્યાં જઇ આપણા રાજકર્તાઓ આગળ, ગરીબ હિંદની **હાજતો**; નિર્દોષ હિંદીવાનોના દુઃખની **ફરીયાદો**, અને ન્યાય તથા છુટાપણાની **માંગણીઓ** રજુ કરી આજે જે જે લાભો આ હિંદ દેશને આપે અપાવા માંડયા છે, તે તે સઘળાંનું બ્યાન કરવાને, અમારી પાસે પુરતા શબ્દો **નથી**, પુરતો વખત **નથી**, અને પુરતી જગ્યા **નથી**. " એ પ્રમાણે જે અક્ષરો મોટા હરફના છે, તે પ્રાસ અને વજનવાળા હોવાથી, કાવ્યનીજ ઝમક લાગે છે.

મારા મિત્ર, **મી. શેરાબ પાલમકોટ** તો આ અલંકારને

અનાયાસેજ પોતાનો કરી બેઠેલા છે. મોટે ભાગે તેમના લખાણો ગદ્યરૂઢિકામાંજ દૈવયોગે આવી જાય છે. કદાપિ તેઓને ખબર પણ નહીં હશે, કે ગદ્યમાં રચેલાં તેમના લખાણો, વાંચતી વખતે જાણે આપણે પદ્ય ગાતા હોઇએ એવાં ઝમકદાર અને તેજદાર લાગે છે. તે તેવણનો વપરાસ તો કેથો ચાર્લસ ડીકન્સના લખાણની માફક ગદ્યરૂઢિકાના અલંકારમાં આવે છે, એવી તેમને ખબરે ન હશે. મી. બેદવાર માટે લખતાં તેવણ લખે છે કેઃ—

"ધનના ઢગલામાં ઢલતા રહીને અયારી જીંદગી ગુજારનાર શ્રીમંત જવાનોને આ કુશળવંત કીસબીથી ચેતવાનું ને ચોંકવાનું—સમજવાનું ને શીખવાનું—તેમજ વર્તવાનું વિચારવાનું—બહુ બહુ છે. બાઇ બેઠાં—ને શુ બેઠાં; તથા ખોટી ફીશીયારી—ને જૂઠી તારી મારી માં જીંદગી ગુજારનારા કેટલાક શ્રીમંત જવાનો જો પોતાના જરના જોરે એકેકા ઉત્તમ હુનરો પાછળ પોતાનો વખત રોકે—તો મી. બેદવાર જેવા હુનરના આશકોની હરોલમાં ઘણાઓ પોતાના નવાં નામ કામ આમેજ કરે."

એમાં વાંચતી વખતે, જાણે આપણે રેલવે ત્રેનના ડબામાં બેઠા હોઇએ, અને તે ત્રેન જે કે હંમેશાં તાલમાં ચાલતી હોવાથી, ધકધક, ધકધક, એવી રીતે કાવ્યમાં ચાલે છે, તે પ્રમાણે મી. પાલમકોટનાં લખાણ વખતે આપણા હૃદયના દરિયાવના મોજાઓથી આપણી છાતી ધકધક થયાં કરે છે. એતો એક નમુનો છે, પણ એવાં લખાણ હું વારંવાર તપાસતો આવેલો છું. એક અધિપતિ શું કરે છે, અને કેમ કરે છે, તેને માટે એક લખાણ લખાયલું છે તે આબાદ ગદ્યરૂઢિકામાં છે.

"*With fingers blackened with ink, with eyelids heavy and red, the local editor sat in the chair, writing for daily bread. The small boy was by his side, the foreman grumbled and swore, and the office boy, like an Oliver Twist, constantly cried for more. He had told of a broken leg that had never been broken at all, he had killed off the nearest friend he had, and torn up a house in a squall. And now he was at an end; he*

hadn't an item left; and he bowed his head to the small boy's scorn like a fellow of hope bereft. They found him a corpse that night in streets so drear and sloppy, with the foreman whispering into his ear and the small boy waiting for copy. "

એ પુરૂં ગદ્ય છતાં પદ્યમાં લાગે છે. આ પણ લખાણની શી લેઝત છે, તે તો જેને સાહિત્યનો શોખ છે, તેનેજ માલમ છે. વધારે દિલગીરી એ લાગે છે, કે આવી મઝામાં ગૂજરાતી વાંચકો બેનશીબ રહી જાય છે.

"તેણીનો ઘાટ અને સૌંદર્યતા એવાં વિચિત્ર હતાં કે તેણી વિવિધ વેષો લઇ શકતી. ઠુંમક ઠુંમક ચાલની હિંદવાની અપ્છરા રૂપે, ધમક ધમક પગલાં ભરતી એક તુરકસ્તાની તુરકૈ રૂપે, ઉથળ ઉથળ થતા પગ માપતી એક ફુટડી રૂપે, ધમધમ દોડી જતી એક રજપુતાણી સુંદરી રૂપે, તેણી શોભી બીરાજી રહેતી હતી. સેંથો પાડી આંખ આંજે તો મુસલમાની, ચાંલ્લો ચોઢી નથની ઘાલે તો હિંદુસ્થાની, પગે જાંગ્યો ઘાલી ઝુલઝાલરનું કુરતું પેહેરે તો શુદ્ધ તુર્કસ્થાની સુરત મુરતની એ ઓરત દેખાતી હતી."

થોડું ઘણું પણ અંગ્રેજી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કીધાથી ઉપલા અંગ્રેજી દાખલાઓ ઘણુંજ સેહેલમાં સમજાશે. થોડે જ્ઞાને પણ તેની મજા લઇ શકાશે. પુજ્ય શ્રી ખુરશેદજી ટેહમુરજી દેશાઇ પોતાની ઑતોબાયોગ્રાફી લખતાં આ અલંકાર દગલે ને પગલે વાપરે છે તે જુઓ·–
૨૦૦ વરસને આશરે લખાયલી અલંકારિક ભાષા.

" દેશાઇ શ્રી અધાર તેહેમુરજી રૂસ્તમજીનાં ધરમ ને પુનથી નાપાક શેતાન ઉંધો **પડો**, તેથી આજાર તપનો **થાઓ**, ને ગેહન ઘણું થાઉ જે ઉંઘીજ રહે. જગાડીએ તારે ઉંઘમાંથી જાગે સવાલના જવાબ બેજા **દીએ**. ખાંતું ખાએ **પીએ**. જગાડીએ ને વાતો સરવે કરે. ભુલ જરા કાંઇ બોલે નહીં. "

એ વાચતાં કાવ્યના જેવી લેઝત અને તાલના ઠેકા આબાદ આવે છે. ખોરદાદ યસ્તમાં અને બીજા પુષ્કળ અવસ્તાઇ કલામોમાં આ અલંકાર રવડી ને રખડી જાય છે. જે સકો ઉથલાવો, તેમાં આજ અલંકાર ઉડાવો!

" થ્રિ-કરપેમ્ ફ્રકારયેઇતિ, ફ્રાગ્રઓમિ નરેમ્ અપવનેમ્—ક્વશ-કરપેમ્ ફ્રકારયેઇતિ, ક્વશ ફ્રાગ્રઓમિ નરેમ્ અપવનેમ્—નવ-કરપેમ ફ્રકારયેઇતિ, નવફ્રાગ્રઓગિ નરેમ્ અપવનેમ્. "

એ અવસ્તા પણ આબાદ પ્રાસ અને તાલમાં છે. અને ગદ્યરૂઢિકાનો ખરો ખ્યાલ થાય છે.

" ઢેકાંઢડયાંની ઠોકર વાગે, પથ્થર કંકરની કોરો લાગે, કળ આવી કળતર થાય, પણ તે ખમવાનો બળ હોયતો બળતર થાય કેની?"

" કેવી એની અદા છે ! કેવો શાહે ગદા છે ! છાતી પોખરાજ, શીનો ફ્રરાખ, ને પીઠ પોહળી, શું સુંદર દીસે છે ! ગોળ ગોળ ગાલ, કાળા કાળા બાળ, રૂપેરી ખાળ, આહા ! કેવાં મોહ પમાડે છે ! લાલચોળ કાન, ગુસ્સાદાર આંખ, રૂઆબદાર નાક, શું શું શોભા આપે છે ! મને તો એવો ધણી જોઇએ, મને એવો યાર કેવો પ્યારો લાગે છે ! પરણું તો એ સાથે, વરૂં તો એને વરૂં, વર કરૂં તો એને કરૂં, નહીં તો ઝેર ખાઇને મરૂં, પણ જીભે કદિ વરવાનું નામ ના ધરૂં. જાતે જોરાવર રોબે રંગી છે; ખાંનદાંને દેલાવર જોરે જંગી છે; દેખાવે દીલબર સોહબતે સંગી છે. હવે તો તું વગર હું નહીં ને હું વગર તું નહીં. " **માર્ક ટ્વેનના** લખાણો એ અલંકારથી ભરપુર છે.

એક પ્રીન્ટરની પ્રાર્થના.

" From want of gold, from wives that scold, from maidens old, by sharpers sold-preserve us ! From foppish sneers, mock auctioneers, and woman's tears-deliver us ! From stinging flies from coal-black eyes, and babies' cries-deliver us ! From seedy coats, protested notes, and leaky boats-protect us ! From creaking doors, a wife that snores, confounded bores, and dry-goods stores-protect us ! From shabby hats, and torn cravats, and flying brick bats-save us ! "

આ ગદ્ય તો જાંણે પદ્યનુંજ બાળક છે. ગદ્યરૂઢીકાનો ખ્યાલ આપવા, એવાં અંગ્રેજી અલંકારોના દ્રષ્ટાંતો હમારી પાસે સંખ્યાબંધ

છે, પણ તે બધાં આમાંથી કાઢી નાંખ્યાં છે. એક નમુનો ઉતારી આ અલંકાર બંધ કરીશું.

" ખુદાની ખુદરતનો તું બીજો ખુરશેદ, જન્મીને બધાં કામ કીધાં નેક; અને ભલી દીન ઉપર તારૂં સર્વદા દિલ રાખી, તારી કરણીના ફળ મોડે વેહેલે ચાખી; તું હંમેશાં સરદાર ગણાશે, જગમાં કીર્તિવંત જણાશે. ટોલાનો તું શહબર, રાજા પ્રજાનો દિલબર, કુટુંબ કબીલાનો દાતાર, નૂરમંદ સૂર્યનો આકાર; જેવી તેવી ખુરશેદછ દેખાઇ છે, ને ગરીબ પરવર તારી ભલાઇ છે, કે આતશબેહેરાંમ પરઠી તું છવ્યો, ને લોકરક્ષા કરી તું ફાવ્યો ! હજાર દરદ હોજો તારાં રદ્દ ઉપર ! "

આ દાખલામાં પણ લખેલી છે તો સાદી ઇબારત, પણ વાંચતાં જાણે કવિતા હોય એવું જણાય છે.

૫૨—સવ્યાકૃણા: સ=એટલે સાથનું અને વ્યાકૃણા એટલે વ્યાકરણના, યાને કે વ્યાકરણ સાથના કાવ્યો. જેને અંગ્રેજીમાં *Grammatical Poems* યાને વ્યાકરણના કાયદા મુઆફિકની કવિતા; અથવા વ્યાકરણના કાયદા જાળવીને તથા કવિ તરીકેનો હક (*Poatical License*) બીલકુલ રાખ્યા વગર જોરેલી કવિતા; જેને ફારશીમાં **નઝ્મ-બ કવાયદ** કહેછે. હોય કવિતા, પણ સાદી ઇબારત જેવું લાગે. અધરદિકાથી લગભગ એ ઉલટોજ છે.

"અએ કે મી પુરસી કે મન આં માહરા મનઝલ કુજાસ્ત;
મનઝલે ઊ દર દીલ અસ્ત, અમ્મા નદાનમ દીલ કુજાસ્ત."

હુલાલી કહે છે કે, અરે ભાઇ ! તું મારાથી જાણવા માંગે છે કે, તે ચંદ્રમુખી દીલબરનું રેહેઠાણ કયાં છે, તો તું જાણજે કે તેણીનું રેહેઠાણ મારાં દિલમાંજ છે, પરંતુ હું નથી જાણતો કે દિલનું રેહેઠાણ કયાં છે. સિવદાસ કવિ લખે છે કેઃ—

" સંવત સોળ તોતેર વર્ષે મકર સંક્રાંતનો દન;
તે દહાડે મેં આરંભ ર્ક્યો, આનંદ ઊપનો મન.
એક માસમાં કથા સંપૂર્ણ થઇ, સંભાર્યા શ્રી અવિનાશ;
શ્રી ગુરૂ ચરણ કૃપાએ કરી, બુદ્ધિ આપી ભૂધરવ્યાસ. "

એમાં કર્તા, પછી કર્મ, અને પછી ક્રિયાપદ, એ પ્રમાણે વ્યાકરણને કાયદે કાવ્ય રચાયલાં છે. શામળભટે પણ ઠેક ઠેકાણે આ અલંકાર દીપાવેલો છેઃ—

"રાજ સભા રાજિ થઇ, બંધાવ્યો તોખાર,
ખાઓ પીઓ આનંદ કરો. એમ બોલ્યા દરબાર."

એમાં જાણે સાધારણ વાતચિત્ત કરતા હોઇએ એવું લાગે છે.

"ઈ મુદઇયાં દર તલબસ્ત બેખરાંનંદ;
કાંરા કે ખબર શુદ, ખબરશ બાઝ નયામદ." (સાદી.)

યાનેઃ—જેઓને કે તે સાહેબની ખબર પડી છે તેઓની ખબર પાછી ફરી નથી, કે તે ખોદાને મળ્યો કે નહીં. તે તો તે સાહેબને જેવો મળ્યો ને તેનો એશારો કે રોશની તેના ઉપર પડી, કે તે ગાંડો જેવોજ થઇ જાય છે. વળી ગીરધર કવિ પણ એજ તરેહ લલકારે છે કેઃ—

"અરે રાય ચિંતા શું કરો, એ રામના શા ભાર;
શું જુદ્ધ કરશે કપી એ નર વાનર આપણો આહાર ?"

એમાં પણ કર્તા-કર્મ-ક્રિયાપદના ગૂજરાતી વ્યાકરણના કાયદા જળવાયલા છે. અંગ્રેજીમાં એવા દાખલા પુષ્કળ છે, તેમાંથી એકાદ તો જણાવ્યે; જેમાં આખી ઉમરમાં કેમ વમાસ્યું તેની બનાવટ છેઃ—

A little more.

(૩૦ વર્ષની ઉમરે.)

Five hundred guineas I have saved,
A rather moderate store;
No matter; I shall be content
When I've a little more.

(૪૦ વર્ષની ઉમરે)

Well, I can count ten thousand now,
That's better than before,
And I may well be satisfied
When I've a little more.

(૫૦ વર્ષની ઉમરે)

Some fifty thousand—pretty well,
But I have earned it sore;
However, I shall not complain
When I've a little more.

(૬૦ વર્ષની ઉમરે)

One hundred thousand–sick and old,
Ah ! life is half a bore,
Yet I can be content to live
When I've a little more.

(૭૦ વર્ષની ઉમરે)

He dies–and to his greedy heirs
He leaves a countless store;
His wealth has purchased him a tomb,
And very little more.

ઉમરના પાંચ તબક્કામાં આદમીને કેવો લોભ હોય છે, તેનો ૨મુજી આ દાખલો છે, પણ તે તદન અંગ્રેજી વ્યાકરણના કાયદા પ્રમાણેજ જોડાયલો છે. જોકે એને જો ગદ્યમાં મુકો તો ખરેખર તે કવિતા નહીં પણ સાદી ઇબારત છે એમ જણાઇ આવશે. ખરેખરો સવ્યાકૃણા આ દાખલામાં સમાયલો છે. બીજા સંખ્યાબંધ અંગ્રેજી દાખલા છે, પણ ઘણો લોભ તે પાપનું મુળ થઇ પડે.

॥ श्लोक. ॥

ये व्यमेताः स्वधर्मेये पर धर्मा व्यवस्थिताः ॥
तेषा शासिकरो राजा स्वर्गे लोके महीयते ॥ १७ ॥
आत्मीये संस्थितो धर्मे शूद्रोपि स्वर्गमश्नुते ॥
परधर्मो भवेत्त्याज्यः सुरुप पर दारवत ॥ १८ ॥

યાનેઃ—જે કોઇ પોતાના ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે, અથવા જે અન્ય ધર્મનો આશ્રય કરે છે, અથવા જે અવ્યવસ્થિત એટલે કોઇ પણ ધર્મમાં નથી રહેતા, તેઓને શિક્ષા કરવાવાળો રાજા સ્વર્ગમાં પણ પુજ્ય થાય છે. પોતાના ધર્મમાં રહેનારાળા શદ્ર પણ સ્વર્ગ પામે છે. એક સ્ત્રી સ્વરૂપવાન હોય, પણ પરસ્ત્રી હોય, ને તે જેવી ત્યાજ્ય છે, તેમજ પરધર્મ આપણે તજેલોજ રાખવો જોઇએ.

°°° એમાં જોકે કાવ્ય પદમાં ગોઠવેલું જણાય છે, પણ વ્યાકરણરીથી અંતર્યામે ગદ્યરૂપ છે.

શ્રી રાગની એક ધ્રુપદમાં આબાદ આ અલંકાર સંધાયલો છેઃ–

"" હે રાજ જ્યાં જ્યાં જાઇએ ત્યાં ત્યાં સુનીઅત તેરોઇ ન
જે તે ગુણી ગાન્ધર્વે કુશલ બીવાધર
તે તે જપત હે તેરોઇ ધામ.
શ્રી રાગ ગાવત તાનસેનકે પ્રભુ
દીનબંદુ રાજારામ. "

એમાં પણ આબાદ વ્યાકરણના કાયદા સાચવ્યા છે. શાયર જફરની ગઝલમાં ઘણું ઘણું દીઠામાં આવે છે:—

" ગલત હુએ શમાકે નાલેસે મેરી શૈ બરાબર હુએ,
અગર પુછો તો બીજલીભી નહીં એક જવ બરાબર હુએ.

+ + +

વોહ સુનતેહી નહીં કોઇ કહે તો કયા કહે ઉનસે,
જો કહીએ તો બરાબર હુએ ન કહીએ તો બરાબર હુએ. "

કાવ્ય તો એવું નામ, કે કવિને બક્ષાવલા હકનો લાભ ન લેતાં પણ એવી સાદી એબારતમાં શાયરી કરે, કે કવાએદ કદિ ચુકાય નહીં. એવીજ તરેહથી શાયર જફરની ગઝલો બનાવેલી છે. જેમકે:— " સરીસ્ક દીદએ પુરનમસે યું હલક કે ગીરે-કે જયસે જામસે પાની છલક છલકકે ગીરે. " સ્વદેશ બંધુના કર્તવ્ય વિષે કવિ ભુલાખીરામે જોડેલાં કાવ્યકૌસ્તુભમાં આવેલો દાખલો ઉત્તમ છે:—

" સ્વદેશ કિર્તિ સુણિ ખુશિ થાશે, સ્વદેશનું સુંદર ગાન ગાશે;
તેવા બનવા તૈયારી કરે છે, સ્વદેશ બંધુ તણું કામ એ છે.
કલા પ્રમાણે કરિને બતાવે, સ્વદેશમાં સપવરો સ્થપાવે,
દુઃખી સ્વદેશે દિલમાં બળે છે, સ્વદેશ બંધુ તણું કામ એ છે. "

એમાં પેહેલાં કર્તા, કર્મ, ક્રિયાપદ, જે જે રૂઢિઓં જે જે પ્રમાણે જાળવાવી જોઇએ તે તે સઘળું જાળવાયલું દીઠામાં આવે છે. વળી વહુ ઉપર લખતાં તે કહે છે કે " આ—જે વહુ આજે કંઇ પણ ગણતી નથી—અરે ! શું આપે ? એ વખતમાં અંનજે. " એમાં પણ સાદી ઇબારત જેવું ઝટ જણાઇ આવશે. શેખશાદીના લખાણોમાં આ અલંકાર દગેદગ દીઠામાં આવે છે:—

" તા મર્દ શુખન ન ગોફ્તે બાશદ, અએબો હુનરશ નહુફ્તે બાશદ;
હર બીશે ગુમાન મબર કે ખાલીસ્ત, શાયદ કે પલંગ ખુફ્તે બાશદ."

યાને, જ્યાં સુધી એક આદમી એક શુખન નહીં ઓચરે, ત્યાં સુધી તેની એબ કે હુન્નર માલમ પડતો નથી, માટે એમ નાં જાણુ-

તો કે જંગલ ખાલી પડેલું છે; પરંતુ એકાદ ખુણે એકાદ ચિત્તો સુતેલોજ હશે. ફારશી ભાષાના કાયદા જે સાદી એબારતમાં વાપરવા જોઇએ, તે ઘણેભાગે એમાં જળવાયલાજ છે. થોડા દાખલા આપી એ અલંકાર પુરો કરીશું:—

The Gingham Gown.

" *I met her in the sunset bright,*
Her gingham goun was blue;
Her eyes, that danced with pure delight,
Were of the same dear hue.
And always, when the sun goes down,
I think of the girl in the gingham gown."

" તા ચંદ બ હર્ફે ગેર્દ મર્દુમ ગર્દી;
તા રોશનો પુર સફા ચું અંજુમ ગર્દી.
ચીઝે ઝેતો ગુમ નેસ્ત, કેરા મી તલબી ?
ઝીનહાર બખુદ કોશ, કે ખુદ ગુમ ગર્દી. "

યાને—તું એક સેતારાની માફક રોશન થાય એમ જો તું ધારતો હોય, તો ક્યાં લગી બેવકુફીથી તું આદમીઓની પુંઠ પછાડી ફરશે ? કાંઇ ચીજ પણ તારાથી તે સાહેબે છુપી રાખી નથી; ત્યારે તું કઇ ચીજની તલબ કરે છે ? તારામાંજ બધું સમાયલુંજ છે, માટે હરદમ તું તારામાંજ પોતેજ કોશેશ કર, ને નીહીળીને જો, કે તું પોતેજ ગુમ થયો છે.

°°° બધા બધાઓજ યોગી થવાના ઢોંગી બને છે અને ખોદાને જઇ મળવાનો દાવો કરે છે, તેઓને માટે સાદી અને હાફેઝે ઉપર પ્રમાણે બળાપા કરેલા છે. પણ એ બધી બનાવટમાં પદ્ય છે, પરંતુ તે ગદ્ય જેવાજ લાગે છે. કેમકે વ્યાકરણ પ્રમાણે વાક્યો ગોઠવી મુકેલાં છે.

" જીતને તારે ગગનમે, ઉતને શત્રુ હોય,
કૃપા હેમ શ્રી રામકી, બાલ ઉખાડે ન કોય. "

એ પણ આ અલંકારમાંજછે.

૨૨

"We do not make our thoughts; they grow in us
Like grain in wood: the growth is of the skies,
Which are of nature—nature is of God.
The world is full of glorious likenesses.
The poet's power is to sort these out."
Bailey.

એક વિદ્વાનને માટે કહેવાયલું છે, કે તેણે પોતાના મરણનાં બિછાંનાં નજીક પોતાના બેટાને બોલાવીને ભલામણ કરી કે, દીકરા! તું ખેતર ખેડજે અને કાવ્ય રચજે. કેમકે સર્વથી શ્રેષ્ટ અને નિર્દોષ ધંધા તેજ છે. ખરૂં છે કે, કાવ્યમાં પણ દુર્ગુણનો સમાવેશ ઘણી વાર દીઠામાં આવે છે, પરંતુ ખુદ ધર્મમાં પણ દુર્ગુણ સમાયલા રહે છે, તો પછી કેહવત ખોટી નથી કે, હદ બહાર ગુણ તે અવગુણનો ભાઇ છે. પણ કાવ્ય રચીને બીજાની મનશક્તિ ખીળવવી, અને પછી મનના સુખથી સર્વ સુખ લોકોને આપવું, એ કાંઇ જેવો તેવો ગુણ નથી. એ કાંઇ જેવો તેવો ગુણ નથી, કે બાળકોના મગજમાં કાવ્યોનો રસ ઉતારી તેમનામાં માણુસાઇ, સાલસાઇ, અને સુગડાઇના બી વાવવાં. કાવ્યનો એ આંઇનો બાળકો માટે જેવું તેવું દર્પણ નથી, કે જેમાં તેઓ પોતાના દિલના વિચારઆચારોને જોઇ શકે છે. કઇ ચીજ સારી છે, કઇ માઠી છે;કયું કામ પ્રમાણિક છે,અને કયું કામ ચોખ્ખુ છે;એ સૌ બાળકોને તે માંથી દેખાય છે. કવિઓને સાહિત્યનાં પતંગિયાં કહેલાં છે, કે જેઓ ઉનાળાની ટુંકી રૂતુમાં બાગબગીચાને ને ખેતરખેતરાંને તેજસ્વિ કરે છે. તેઓને નાજુક હાથે પણ પસવારવાં એ દયા ઉપજાવા જોગ છે, કેમકે રખેને આપણે તેઓની પાંખો ઉપરનાં રૂઆં છોળી નાંખતા હોઇએ. તે પ્રમાણે કવિની સ્થિતિ છે. જે ચાલાક મન છે, તે તો કોઇ પણ જાતની ખુદરતને કાવ્ય સમજે છે. તે તો તુરતજ ખુદરતના ખુદાવીંદને ઓળખાવા મંડી જાય છે. પૃથ્વિના વિચારો કરીને તે તુરત હંમેશગી ઉપર પોતાની કલ્પના દોરવે છે. આકાશનો ગુંબજ, અને સમુદ્રનો વિસ્તાર તેની આગળ મોટું મેદાંન ખુલ્લું કરે છે. સૂર્યનું અસ્ત પામવું, અને વરસાદની કમાનના બેલમબેલ રંગો ઉપર તે પોતાની કલ્પિત કલમ ચલાવા બેસી જાય છે. તે પોતાના મનનો મોજીલો અને લાગણીનો બેહરી થઇ જાય છે.

૫૩–અક્ષરાભાવી:—એ અલંકારમાં કવિઓ અક્ષર ઉપર મઝા મારે છે. હરફનોજ ભાવ તેમાં વિશેષ હોય છે. યાને કોઇપણ પ્રકારે અકેકા અક્ષરોની લેઝત લીધામાં આવે છે. ઘણે ભાગે એ અલંકાર વર્ણાલંકાર *Alliteration* ને મળતો આવે છે. એને અંગ્રેજીમાં *Alphabetic Poems* કહે છે. ફારસીના " **સીફતે મુવસશેહુ** " અલંકારને આ અલંકાર મળતો આવે છે. એના પેટા વિભાગો પણ વિશેષ છે. કોઇવાર કવિ પોતાની કવિતા કક્કાવારી ગોઠવે છે. કોઇવાર દરેક લીટિના પેહેલા હરફોમાં કાવ્યના નાયકનું નામ મુંકે છે. કોઇવાર કાંના માત્રા વગરનીજ બનાવટ કરે છે. કોઇવાર દરેક હરફેહરફને કાંના માત્રા વિગેરે આવે છે. એવા એવા અનેક પ્રકારોમાં અનેક ઝમકો વધારે છે. આજે તો કેહવાતા કવિઓ એવી જાતની બનાવટના પછાડ ઘણા મારે છે, તેટલા માટે તેઓને ખરે રસ્તે મુંકવાને આપણે સંગીન દાખલાઓ આપ્યેઃ—

"ઝુલ્ફચુ જીમ અસ્તો કામત ચુ અલેફ અબર ચુ નુન;
આશકાં અઝ બેહરે ઈં માઆની તોરા જાન ગોફ્તે અંદ."

અર્થઃ—ઓ મીઠી માશુક ! તારાં ઝુલફાં જીમ (ج) હરફના જેવાં વાંકાં વળેલાં છે, તારૂં કદ અલેફ (ا) હરફના જેવું સીધું છે, અને તારી આંખનાં ભવાં નુન (ں) હરફના જેવાં વળી ગયલાં છે. અને તેજ કારણથી તારા આશકો તુંને પોતાનો જાન સમજે છે. [ફારસીમાં જાન શબ્દ છે, તે જીમ + અલેફ + નુન એ ત્રણ હરફનો બનેલો છે, તે ઉપરથી અક્ષરો ઉપરથી મઝા લીધી છે.] એના જેવોજ બીજો સુંદર દાખલો છે.

" આં દેહનો ઝુલ્ફો કદે મુસ્તકીમ,
હસ્ત બેગુઇયમ અલેફો લામો મીમ. "

તે માશુકનું સીધું કદ, તેણીના ઝુલ્ફાં અને તેણીનું મોહું, અલેફ–લામ–અને મીમના જેવું છે. ફારસી શાયરો હંમેશાં એક નાજનીનના શરિરની સરખામણી ઘણે ભાગે ઉપર પ્રમાણેજ આપે છે. પરંતુ અહિંઆતો અલેફ+લામ+મીમ=અલમ યાને પ્યારના વિયોગથી લાગેલી દિલગીરી, એ શબ્દ સાથે એક પ્રિયાને સરખાવેલી છે.

" બદન શશધર મદન મદ મરદન,
રદન કમન કમલ નયન ખન તન;
તનક હસન કરત કરત હરખ બરસન.

રસન નગન ચરન અજ હર વદન. "

અર્થઃ—ચંદ્રમા જેવું મોઢું તે કામદેવના મદને ઉતારનારૂં, અને મનોહર દાંત, કમળ જેવી આંખ, ધનશ્યામ અંગ, થોડું હસવું, એ હરખની વૃદ્ધિ કરનારૂં અને કટી મેખલામાં નંગ, અને બ્રહ્મા તથા માહાદેવ જેને વદન કરે છે એવું જેનું ચરણ, તે ભગવાનનો હું તાબેદાર છું. એમાં કાના, માત્રા, કે મીંડાં, કે અનુજુ કશું નથી.

અંગ્રેજી ભાષામાં તો સંખ્યાબંધ દાખલા એ અલંકારના મળે છે; તેથી જે પ્રમાણે કેટલાક પેપરો એકાદ બે કોલમ અંગ્રેજીના લખે છે, તે રૂઢી પણ એ મિષે દાખલ કરવાને આપણે અંગ્રેજી દાખલા આપી તેટલો લોભ પૂરો પાડયે.

" LEG *on the Death of* LX *and* RNS,

Squire *of the* Coun T *of* SX.

In SX *once there lived* MN,
Who was Xceeding YY;
But with so much O B C T
It almost closed his I I.
When from his chair E *would* R II,
U *would have laughed to* C
The awkwardness his fat did cause
To this old O D T.
But barring that E *was so fat*,
E *was a right good fell* O,
And had such horror of X S
U *never saw him mell* O.
N O O *so red* E *did not like*,
As that which wine will give,
So did S A *to keep from drink*
As long as E *did live*.
Two daughters fair this old man had,
Called Miss M A *and* L N,

Who, when the old chap took his E E,
Would try to TT *the men.*
Over the CC, *these maids to please,*
There came two gallants gay;
M A *and* L N *ceased to* T T,
And with them ran away.
These gallants did them so MUU,
And used such an MNCT
Of flattery, U *must* X Q Q
Their fugitive propensity.
The poor old man heaved many SII,
For frail M A *and* L N;
E *called each gallant gay a rogue,*
A rascal, and a villain.
And all with half an I might C
His gradual D K,
Till M T *was his old arm-chair,*
And E *had passed away.*"

આ દાખલામાં અક્ષરો એવી રીતે ગોઠવેલા છે, કે માત્ર એક અક્ષરથી ઘણાં હરફેવાળો શબ્દ વંચાય છે. આપણે પાંચ સાત હરફેથી બનેલો શબ્દ માત્ર એક હરફ બોલવાથી સમજાવી શકયે છે. અક્ષરાભાવીનો આ દાખલો બહુ લક્ષપૂર્વક વાંચવો જોઇએ છે. સુંદરવિલાસમાં એક મનહર છંદ આવેલો છે, તેમાં દરેક શબ્દમાં એક પણ કાનો, માત્રા, કે રસ્વ કે અનસ્વુ આવ્યા વિના રહેતું નથી—

" झूठो धनु झूठो धाम । झूठो सुख झूठो काम ॥
झूठी देह झूठो नाम । धरी के भुलायो है ॥
झूठो तात झूठी मात । झूठे सुत दारा भ्रात ॥
झूठो हित मानि मानि । झूठो मान लायो है ॥
झूठो लेन झूठो देन । झूठो मुख बोले बैन ॥

झूठे झूठे करे फेन । झूठहीको धायो है ॥
झूठहीमें एतो भयो । झूठहीमें पचि गयो ॥
सुंदर कहत साच । कबहू ना आयो है ॥ "

એમાં દરેક શબ્દ ભરેલો છે. એક પણ ખાલી નથી. કવિ ખુશાખીએ પ્રશ્નના રૂપમાં એક કાવ્ય " પથ્થર ઉપર પાણી " ની કહેવત ઉપર જોડેલું છે, તેમાં યથાસંખ્યાલંકારને નામે એક સતર એવી આપી છે કેઃ—

"રામ નામથી કહો તર્યું શું ? ક્યાં વાદલ વદ વાણી ?
જગત તણું જીવન જાહિર શું ? **પથ્થર-ઉપર-પાણી.**"

ખોદાના નામથી શું તરી ગયું છે ? તો કહે છે કે, **પથ્થર.** વાદલ ક્યાં છે ? તો કેહ છે કે, **ઉપર.** જગતનો જીવનગાળો શું છે ? તો કહે છે કે, **પાણી.** નીચલી ઉરદુ બનાવટમાં દરેક શબ્દ, માત્ર એકજ હરફના ગોઠવેલા છે, અને તેનો અર્થ પણ ઉંડો છેઃ—

મેં હું જી બા મુ બ મુ, જી તું ન હે જો હો સો હો;
જો ર બ ર તું સો ન થા, દો દો જી ખાં સો હો સો હો.
"લામે નસ્તાલીકકા હુએ ઇસ ખુતે ખુશ ખતકા ઝુલ્ફ;
હમતો કાફિર હોં અગર તાબએ ન હો **ઇસ લામકે.**"

યાનેઃ—મારી આ ખુબસુરતીવાળી પ્યારામાં પ્યારી માશુક છે, તેના ઝુલફાં નસ્તાલીકના * **લામ** (ل) જેવાં છે; જો હું એ **લામ** (ل) ને તાબે નહીં હોઉં તો કાફેર થાઉં, યાને મારી પ્રિય દીનદાર માશુકના જુલફાંનો હું તાબેદાર છું એમ પણ થાય; અને " ઇસલામ " નો યાને ઇસલામી ધર્મનો હું તાબેદાર છું, એમ પણ થાય. આ દ્વિઅર્થી પણ કહી શકાશે. વળી સીહા સંસારમાં એક પદમાં એ અલંકાર છેઃ—

ધનાસરી પદ.

વાહલારે લીમ ! દાસી પીરોજા નાર.—ટેક
શીખી હરફ ત્રણ, વરસ બારમાં;
નિશાલે **પી** અને **યા ર** —વાહલારે.

---

* ફારશી ભાષા લખવાની ઘણી રૂઢીઓ છે, તેમાં "નસ્તાલીક" નામની પણ એક રૂઢી છે.

પિતા પીરોશા, પતિ પીરોજા;
પપા પ્યારના ચાર —વાહલા
દિવેત દીવેલને સુંસે પ્યારથી,
ખિલે દીવો નવ-બાહાર —વાહલારે.
રાધા કૃષ્ણની જોડ બની ગઇ;
લીમજી પીરોજા પાર —વાહલારે.
" પોથી એ થોથી બની, પંડીત બને ન કોય;
અઢાઇ અક્ષર પ્રેમ કે, પડે સો પંડીત હોય "

આમાં અઢી અક્ષર પ્રેમના=એટલે પરેમ. પ અને મ આખા મળી બે, અને રે અર્ધો મળી અઢી અક્ષરો ઉપર અલંકાર લખાયલો છે.

શેખ સાદીની નીચલી ગઝલ ઘણી લોકપ્રિય છે. તેમાં અક્ષરો ઉપરજ બધી મજા લીધી છે તે જૂઓ.—

અએ બ બાલા ચું સનોબર, વે રૂખત ચું **મીમ** ઓ **દે**,
ઝુલ્ફ દારી હમચું અમબર, લબ ચું **શીન** ઓ **કાફ** ઓ **રે**.
આફતાબે આશકાંની, માહતાબે દીલબરાન,
કેબલેએ આઝાદગાંની, અએ સનમ બા **રે** ઓ **બે**.
દર મયાંને **રે** ઓ **બે**, અંદર કશીદેહ **બે** ઓ **તોય**,
દર્દમંદમ મસ્તમંદમ, તન ગીરફ્તે **તે** ઓ **પે**.
તે ઓ **પે** આમદ નેમારે, મન ગરા દર એશ્કે તો,
દારૂએ દર્દમ તો દારી, દર મયાંને **લામ** ઓ **બે**.
લામ ઓ **બે** બર **લામ** ઓ **બે**, બેન્હાદે બાશદ તા સહર,
મીમ ઓ **પે** દર પેશ બાશદ, બસ્તે બાશદ **દાલ** ઓ **રે**.
અએ નેગારા ગર તુ મારા, યક શબી ગેહમાં બુરી,
નફ્લ ખાહમ અઝ લબાનન, બે ઓ **વાવ** ઓ **શીન** ઓ **દે**.
શાયરાં બીશીઆર ગોફ્તંદ, સબરહાએ પુર નમક,
કસ નગોફ્તે શયે હમચું, **સીન** ઓ **એન** ઓ **દાલ** ઓ **એ**.

* અર્થ—ઓ સનોબરના ઝાડના જેવી સિધાં કદવાળી અને

---

* મીમ+દે=મેદ યાને ચંદ્ર. શીન+કાફ+રે=શકર યાને સાકર. રે+બે=રબ યાને મુખડો; બે+તોય=બત યાને ખુબસુરતી તે+પે=તપ યાને બોખાર. લામ+બે=લબ યાને હોઠ. મીમ+પે=મય યાને દારૂ.

ચંદ્રના જેવા મુખડાવાળી માશુક ! અંબરના જેવાં જુલફાં રાખનારી અને શાકરના જેવા મીઠા હોઠ ધરાવનારી દિલજાન ! આશકોના સૂર્ય અને માશુકોના ચંદ્ર ! આઝાદ પામેલા (છુટકારો થયલાઓના) એ કેબલા ! સુંદર રૂખસારો ધરાવનારી અએ પ્રિયા ! તારા મુખડા ઉપર એવી તો ઉત્તમ ખુબસુરની ચિત્રાવલી છે, કે તેને લીધે હું દર્દી થઇ પડયો છું, હું હાજતમંદ થઇ પડયો છું, અને હવે તો તારે લીધે મને તાપનું લપલપું ભરાઇ આવે છે. તારા ઇશકને લીધે તો, એ માશુક ! મને ખોખાર થઇ આવે છે. તે ખોખારની દવા તારીજ પાસે છે. અને તે દવા પણ વળી તારા હોઠમાં રહેલી છે. તારા હોઠ ઉપર હું મારો હોઠ રાતથી તે સહવાર સુધી જો રાખી મુકું, તથા તે વખતે મારી સામે જો દારૂની દીકાંદર તૈયાર હોય, અને તે વેળાએ જો મકાનના દરવાજા બંધ હોય, તો મારી તે તાપ બાપ સી નીકળી જાય. એ માશુક ! તું જો મને એક રાત તારો મેહેમાન કરે, તો હું તુંને એક ઓસો લઇને મારા હોઠ સાથે તારા હોઠની નકલ કરી લઉં. ઘણા કવિઓએ ઘણી ઘણી સાયરી પુરતું નીમક નાંખીને બનાવી હશે, પરંતુ કોઇએ પણ સાદીના જેવી શાયરી નહીં કરી હસે.

વળી એ ગઝલમાં પીંગલાદશે, તરંગસાધક વગેરે અલંકારો ૫ મી ૭ મી અને ૯ મી લીટીથી દીઠામાં આવશે

વળી નીચલો એક ઉત્તમ અક્ષરાભાવી આવેલો છે:—

પાપ કરે સો પાપ કર ! પાપ કરે પુન હોય !!
પાપ કરે સો તીરે ! પાપ કરો સઉ કોય !!

એમાં અક્કલથી ઉલટુંજ છે, કે એ આદમી ! પાપ કરતો હોય તો પાપ કર્યા જા ! પાપ કરશે તોજ પુન્ય લાગશે, કેમકે જે પાપ કરે તેજ ભવસાગર તરી જાય, વાસ્તે સૌ કોઇ પ્રાપ કરજો !!

પણ નહીં. કવિની મતલબતો અક્ષર ઉપર ભાવ બતાવવાની છે. તે એવી રીતે કે, એમાંના અક્ષરોને છુટા પાડી જુદા ઉપર એ તો લાગુ કરેલી છે:—

પા પકરે તો પા પકર ! પા પકરે પુન હોય !!
પા પકરે સો તીરે ! પા પકરો સઉ કોય !!

દાલ+રે=દર યાને દરવાજો. બે+વાવ+સીન+હે=ઓસે યાને ચુંમી. સીન+એન+દાલ+એ=સાદી યાને આ ગઝલ બનાવનાર શાયર શેખ સાદી.

યાનેઃ—ખુદાતાલાનો પા એટલે પગ પકડે તો તે પકડીજ રેહે જે, કેમકે તે સાહેબનો પગ પકડી રેહવામાંજ પુન્ય છે. જે શખ્શ તે બારે હકતાલાનો પગ પકડી રહે, તે સંસાર સાગર તરી જાય, વાસ્તે સૌ કોઇ તે પરમાત્માનો પગ પકડી રહો !

°°° એમાં કેવો અલંકાર ઉત્તમ વાપર્યો છે, તે વગર શકે પુરવાર થાય છે. વળી એક નીચલો અલંકાર ઘણા ભેદી અર્થથી ભરેલો છેઃ—" ખા કે સો જાના—મારકે ભાગ જાના"

૧ લો અર્થઃ—ખાઇને સુઇ જવું.

૨ જો અર્થઃ—ખાકે સોજા ના, યાને ખાઇને સુઇ નહીં જવું.

૩ જો અર્થ—ખાક યાને ધુળ ઉપર સુઇ જવાનું છે.

૪ થો અર્થઃ—ખાકે સો જાના=યાને ખાઇને સો (૧૦૦ વખત ચાલવું જોઇએ. એ પ્રમાણે પેલા અર્ધા ભાગના અર્થ શબ્ ફેરફારથી થાય છે, હવે બીજા અર્ધાના અર્થ—

૧ લો—મારીને નાશી જવું.

૨ જો—મારકે ભાગ જા ના ! મારીને નાશી નાં જા !

૩ જો—નાગની આગળ ઉભું નહીં રેહેતાં નાશી જવું.

એ પ્રમાણે એ અલંકારની મજા છે.

શ્લેષાલંકારમાં એના ઘણા દાખલા છે. પણ નીચલો દાખલો તેની ઘણી ગરજ સારશે.

શેખ નજમુદીન કબરીનો દાખલો નીચે મુજબ છે. ના,

"આન માહરેખાન કે અસ્લે શાન અઝ ચેગેલ[1]

આયા કે સગસ્તે પાકે શાન અઝ ચેગેલ[2]

દેલરા બેબરન્દો કસ્દે જાન નીઝ કુનન્દ,

ઇન અસ્ત બલાએ દીગર ઝીશાન ચેગેલ[3] અસ્ત.

અર્થ—તે, બધા પંડિતોનું મુખ્ય ઠેકાણું ચેગેલ શેહેર છે, પણ અરે ! તેઓનું પાક શરિર કઇ મટ્ટીનું બનેલું છે ? તે લોકો દિલને ખેંચી લે છે, અને જીવ લેવાની પણ તૈયારી કરે છે. એ તેઓ તરફથી બીજી આફત છે, એ કેવા પ્રકારની ફરિયાદ છે.

બીરબલે એક ઝવેરી વીશે અકબર બાદશાહ આગળ સાધુને

૧—ચેગેલ=શેહેરનું નામ છે. ૨—ચેગેલ=કઇ મટ્ટીનું ! ૩—ચેગેલ=કેવા પ્રકારની ફરિયાદ !

Much practice doth to penmanship conduce.
Never deny the lower boys assistance;
Observe from word to word an equal distance.
Provide yourself of all things necessary;
Quarrel not in school though others dare ye.
Rule your lines straight and make them very fine;
Set stems of letters fair above the line.
The tops above the stems— the tails below;
Use pounce to paper if the ink goes through.
Veer well your piece, compare how much you've mended;
Wipe clean your pen when all your task is ended.
Your spelling mind—write each word true and well;
Zealously strive your fellows to excel. "

એમાં દરેક લીટિના પેહેલા અક્ષર વાંચી જઇએ, તો એ. બી. સી. થી માંડીને છેક ઝેદ સુધીના હરફો અનુક્રમે ગોઠવેલા દીઠામાં આવશે. એવી બનાવટ ગુજરાતીમા કક્કાવારી ઉપર ગોઠવેલી એવી ઘણી હમારી પાસે તૈયાર છે, કે જેમાં ક. ખ. ગ. થી માંડી ક્ષ. જ્ઞ. સુધી બનાવટ કરેલી છે; પણ તુકાંને ટચમાજ લેઝત રેહેશે, માટે તે પ્રકારનો એકજ દાખલો આપશે. વ્રિજ ભાષાનુ દીર્ઘાક્ષર કવિત્ત સુંદરદાસ ભગતે બનાવેલું તેની બનાવટમાં એવું તો મીઠું છે કે, આગળ તો દરેક શબ્દ ભરેલો જણાવ્યો છે, પણ આમતો દરેક હરફે હરફમાં કાનો, માત્રા, રસ્વ, કે દિર્ઘ, કંઇ પણ આવ્યા વિના રહેલું નથી. એક પણ અક્ષર ખાલી છેજ નહીં; જેમકે.—

" જૂઠે હાથી જૂઠે ઘોરા, જૂઠે આગે જૂઠા દૌરા;
જૂઠા બાંધ્યા જૂઠા છોરા, જૂઠા રાજા રાણી હૈ.
જૂઠી કાયા જૂઠી માયા, જૂઠી જૂઠે ધંધે લાયા;
જૂઠા મૂવા જુટી જાયા, જૂઠી માડી ખાની હૈ.
જૂઠા સોવે જૂઠા જાગે, જૂઠા જૂઝે જૂઠા ભાગે;
જૂઠા પીછે જૂઠા આગે, જૂઠે જૂઠી માની હૈ.
જૂઠા લીયા જૂઠા દીયા, જૂઠા ખાયા જૂઠા પીયા;
જૂઠા સોદા જૂઠા કીયા, ઐસા જૂઠા પ્રાની હૈ "

વળી એક કવિરાજે રત્નાવળી અલંકારનું નામ આપી, સવૈયા એકત્રીસા જોડેલા છે, જેને તેણે અંકબોધપચિશી કહી છે, તેમાં દરેક લીટીના પેહેલા અક્ષરો વાંચવાથી એકના આંકડાથી તે એકસો-ના આંકડા સૂધી વંચાય એવી ગોઠવણ ગુંહી છે, જેમાંથી માત્ર ૧૦ અંકની ૧૦ સતર આપ્યે:—

૧ "એકલપેટા અરે! આર્યજન, ચેતો તો ચેતાવું લેશ;
૨ બેવકુફ બનવાથી આજે, ખોઈ બેઠા દોલતને દેશ.
૩ ત્રણ ભક્ષક પણ તમો થકી અતિ, ભારે ધટમાં રાખે ભાન;
૪ ચારક માંહ્ય ગુમાન તણી ચઢી, શું તનમાં ધારો છો તાન?
૫ પાચન થાય કદિ ન હુસમનું, એ તો જીવતી જાણો માંખ;
૬ ખટપટમાંથી ખસો ઝટોઝટ, બદલી નાંખો એ બદસાખ.
૭ સાતર નિજના કથે કોઇ શુભ, ક્રોધ તજી ધારો તે કાન;
૮ આ ઠરેલનું લક્ષણ લાયક, ગંભિર થઈને તજો ગુમાન.
૯ ન વદો કોઇનિ સાથ કદાપી, સંપ સલા રાખો સૌ સાથ;
૧૦ દસતાવેજ લખ્યા વિણુ લેવડ-દેવડ અલ્પ કરો નહિ હાથ."

એ પ્રમાણે એક સો સુધીના અંકો આવે છે, પણ ટુંકમાં જણાવવા સારૂ અક્ષરાભાવીના જૂદા જૂદા વિભાગો પૈકી થોડાક થોડાક જણાવ્યે છે. એવા એવા અનેક દાખલાઓ આપણી પાસે સંગ્રહસ્થાનની પેઠે સંગ્રહ થયલા છે. અક્ષરાભાવીના આટલા દાખલા જો ઓછા પડતા હશે, તો સ્વરાભાવી, જે આબેહુબ અક્ષરાભાવીજ છે, તેમાં નવી નવી મજા આવશે, એટલે તૃપ્તિ થશે. ઉપલી તરાહનો એક ભાગ *Acrostic* કેહવાય છે, જેને ગૂજરાતીમાં "આદ્યાક્ષર બંધ કવિતા" અથવા "બાલાંતર લાપિકા" પણ કહે છે.

૨૩

"Between the priestly and the laic powers
The poet stands, a bright and living link;
Now chanting odes divine and sacred spells,
Now with fine magic, holy and austere,
Inviting angels or evoking fiends."

Baily.

રાઇનો પર્વત અને પર્વતની રાઇ આપણો કવિ બનાવી શકતો નથી, તોપણ બતાવી શકે છે. સારાંને માઠાં રૂપમાં, અને માઠાને સારાં રૂપમાં આપણો કવિ કરી શકતો નથી, તોપણ કહી શકે છે. પોતાના વાંચનારાઓને પોતાના વિચારના ગુલામ કરી રાખવાની, તથા પોતાની ચાલે તેમને ચલાવાની તેનામાં જબરી શકિત સમાયલી છે. પોતે ગુસ્સાબાજ હોય, તો ગુસ્સો રાખવાનીજ સલાહ તે એવા શબ્દોમાં આપે છે, કે તેના વાંચકો ગુસ્સાને એક બદી નહીં પણ નેકીજ સમજે છે! કવિઓ ઘણું કરીને નાસ્તિક હોતા નથી, તેથી એક નાસ્તિકને આપણો કવિ પોતાની કલમના બળે આસ્તિક બનાવી શકે છે. જેને કાવ્યનો શોખ થતો નથી તે મુર્ખ રહી જાય છે. કાવ્યનો શોખ જન્મથી ન હોય, તોપણ તે શોખ પોતાનામાં ઉત્પન્ન કરવાની કોશેશ કરવી જરૂરની છે. ભલા થવાને માટે કાવ્ય વાંચો. ખુદાશનાશી થવાને સારૂ કાવ્ય શિખો. જુના કાળનાં રીત રીવાજ જાણવાને કાવ્ય શિખો. કુદરત તરફ આભારી થવા કાજે કાવ્યનો શોખ રાખો. જુના વખ્તની જે ચીજો જળવાઇ રહી છે, તેમાં સર્વથી જુનામાં જુની ચીજ કાવ્ય છે. તો પછી જુની ચીજ જોવા માટે તો નિદાંન કાવ્ય વાચો, અને તેની રગેરગ સમજો. મીઠાશ લેવા સારૂ કાવ્ય ગ્રહણ કરો. સારા સારા મીઠાશ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. નવી જાતનો મીઠાશ આજે આપણે ચાખવા માંડયે.

૫૪—સ્વરાભાવી:—આગલા અલંકારમાં અક્ષરનો ભાવ બતાવ્યો. આમાં સ્વરનો ભાવ બતાવામાં આવશે. પણ અક્ષર વગર સ્વર નીકળતો નથી, અને સ્વર વિના અક્ષર ઉચ્ચરાતો નથી. ત્યારે એ બેઉ અલંકાર તદન એકનાએકજ છે. એકના દાખલા બીજામાં વપરાય તેમાં ખોટું નથી. એમાં સ્વરની ભાતભાતની ગમતો અને ભિન્ન ભિન્ન મજાઓની જાતજાતની ફાંઘીનો દીઠામાં આવે છે. એના દાખલા પણ હોંશે વાંચવા ગમે એવા છે. એને અંગ્રેજીમાં *Lipograms* કહે છે.

નીચલો સ્વરાભાવી પણો ગમતી છે.—

"અઝ શૌકે કદશ એસ્તાદેહ દર રાહ અલેફ,
બેદરે ગ્રકુનશ ફેતાદેહ દર ચાહ અલેફ;
આહાબે દોસ્ત ગર બીની બીની,
બીની બર રૂખશ ચુનાનકે દર માહ અલેફ."

યાનેકે;—તેણીનો પ્યાર જીતી લેવાને **હજારો જણા રસ્તા ઉપર વાટ જુએ છે,** અને તેણીની હડપચીને ખાતર **હજારો જણા ખાડાઓમાં પડયા છે.** જો તમે તે નાઝનીનના ખુશનુમા ચેહેરા ઉપર નજર કરશો તો, **ચંદ્રની સપાતી ઉપર જાણે અલેફ** (।) અક્ષર હોયની, તેવું તેના ચેહેરા ઉપર નાક જોશો.

.°. હવે એમાં ખુબીતો સ્વરોની છે. જે ખુબીને લીધે બીજો અર્થ કર્યે તો, " તેણીના કદના ઉપર ફીદા હોવાને લીધે અલેફ નામનો હરફ * રસ્તાની વચ્ચે ચુપ થઇને ઉભો રહેલો છે. (ફારશીમાં રસ્તા શબ્દનો બોલ **રાહ** છે, જે રે+અલેફ+હે એટલા ૩ હરફોનો બનેલો છે, જેમાં અલેફ હરફ વચમાં આવેલો હોવાથી રાહમાં યાને રસ્તામાં વચમાં ઉભેલો ચિતાર્યો છે.)

તેણીની ચુલબુલી હડપચીના મોહમાં અલેફ હરફ કુવામાં પડયો છે. (યાને કુવાનો ફારશી શબ્દ **ચાહ** છે, જે ચીમ+અલેફ+હે એ ત્રણ હરફોનો બનેલો છે, તેથી અલેફ ચાહની **અંદર** યાને કુવાની **અંદર** પડેલો છે.) જો તમે તેણીના ખુશનુમા મુખડા તરફ નેગાહ કરો તો ચંદ્રની વચમાં આવી ગયલા અલેફના જેવું નાક તેણીના મોઢાં ઉપર જડેલું તમે જોશો (ચદ્રનો ફારશી શબ્દ **માહ** છે, જે મીમ+અલેફ+હે એ ત્રણ હરફોનો બનેલો છે, તેથી અલેફ ચંદ્રની વચમાં આવેલો કહ્યો છે તે બરાબર છે)

મી. બેહેરામજી મલબારીએ પુષ્કળ સ્વરાભાવી જોડેલી છે, તેમાંથી એકાદબેની જગા કર્યે —

" **સરસ** સકલ બેચે, મંડળીઓ રૂપાળી,
નરસ અશુભ ના'સે, લાજતી રીત કાળી;
હરપ સુખથી દેશે, જ્ઞાન ખાણો નિહાળી,
તરસ મનની ભાગે, માત વિદ્યા દયાળી. "

એવા સંખ્યાબંધ સ્વરાભાવી મી. મલબારીએ વાપરેલા છે, " નોટ્સ એન્ડ ક્વેરીઝ " માં કેટલાંક વર્ષ ઉપર તરેહવાર સ્વરાભાવીના દાખલા એક અચ્છા અંગ્રેજ લખનારે આપ્યા છે, તેમાંથી છેટે છેટે એકેકો લઇએ. નિચલામાં એવી બનાવટ કરી છે, કે A

---

* અલેફ (।) હરફને પ્રિયાના સીધાં કદની સાથે સરખામણી ફારશી શાયરોએ કરેલી છે.

હરેક્ના સ્વરવાળાજ તમામ શબ્દો આખી કવિતામાં વાપરેલા છે. એકપણ શબ્દ એવો નથી, કે જેમાં બીજો કોઇ પણ જાતનો સ્વર આવ્યો હોય. વળી દરેક શબ્દમાં A હરફ છેજ છે; રશીઆ અને તરકીની લડાઇ વિષે નિચે મુજબઃ—

" War harms all ranks, all arts, all crafts appal;
At Mars' harsh blast, arch, rampart, altar fall!
Ah! hard as adamant, a braggart Czar
Arms vassal-swarms, and fans a fatal war!
Rampant at that bad call, a Vandal band
Harass, and harm, and ransack Wallach-land.
A Tartar phalanx Balkan's scarp hath past,
And Allah's standard falls, alas! at last, "

બધી ગમ આ—આ—ઓ—ઓ—એ—એ, એવીજ રીતના સ્વરાભાવ સજેલા બહુ ગમત આપે છે. એક શાયર લખે છે કેઃ—

"કતુન અઝ હસ્તીએ મન બીશ અઝ ઇન દો નીશાન નમાન્દ,
દેહી ચુ ચશ્મેએ મીમ ઓ કદી ચુ હલકેએ નુન."

યાનેઃ—મારી હૈયાતી દાખલ હવે તો મારામાં કશું પણ રહ્યું નથી, શીવાય કે બે ચીજ રહીછે. એક તો મીમ (م) હરફના છીદ્રાં માર્યા જેટલું દીલ, અને વાંકા વળેલા નુન (ں) હરફના જેવું મારૂં શરિર વાંકુ વળી ગમતું છે તે. એમાં સ્વરાભાવીની ખુબી એવીછે કે, મીમ+ નુન=મન યાને હું થાય છે, અર્થાંત મારામાં હવે હું એટલું નામ શીવાય બીજું કંઇ રહ્યું નથી. એના કરતાં વધુ ઉંડી સમજવાળો એક દાખલો લઇશું.

"ઝબાન ગર જાયે ખુદ માનદ, ઝબાન અસ્ત,
વગર યક નુકતે ઝીઆદે શુદ ઝીઆન અસ્ત."

યાનેકઃ—જ્યાં સુધી જીભળડી બરાબર પોતાની જગાએ ઠરેલી રહે ત્યાં સુધી તો તે ઝબાન છે. મગર જો એક મીંડાં જેટલી પણ તેને લંબાવામાં આવે, યાને કે જો તે જીભ ઘણો લવલવારો કરે તો, તે ઘણીજ નુકશાનકારક ચીજ છે. એમાં ઉંડો અર્થ એવો છે કે, ફારશી ઝબાન શબ્દમાં બે અક્ષરની નીચે એકજ મીંડું આવે છે, અને તેમજ જો વાંચયે તો ઝબાન વંચાય છે, અને તે બરાબર છે. પણ જો બેહડરની નીચે એક મીંડું વધારે, તો બે નો ઇ થઇ નવ,

અને ઝબાનને બદલે ઝીઆંન વંચાય; અને તેનો અર્થ પણ 'જીભ' ને બદલે 'નુકશાન' એવો થઇ જાય.

"સરોદે પાકદામની" માં મી. ફીરોઝે પેલો ફુલમાળાબંદ દુમિલા છંદમાં ગૂંદેલો છે, તે સ્વરાભાવી છે, જેમાંનો એક દ્રષ્ટાંત આપણે અક્ષરાભાવીમાં બતાવી આવ્યા છીએ. જેમકેઃ—

"હક નામ તજી તર પાર કરો, થઇ નેક અરે ખસ પાપ કરી;
શક જામ તજી કર પ્યાર ખરો, લઇ એક ખરે હસ બાપ વરી.
ધક ફામ હજી ધર ટાર સરો, જઇ છેક ધરે ધસ કાપ ધરી;
તક દામ લજી સર દાર ડરો, ગઇ ટેક થરે ધસ છાપ ફરી.
શક હામ સજી ભર હાર નરો, ભઇ વેક કરે જસ આપ કરી."

એમાં સ્વરાભાવીની ગોઠવણ એવી રીતે કરેલી છે કે, દરેક શબ્દની નિચે બરાબર તેનેજ મળતા પ્રાસ અને વજનનોજ બીજો શબ્દ ગોઠવેલો છે, જેમકેઃ—હક—શક—ધક—તક—એ સૌ એકેકની નિચે બરાબર ગોઠવાયલા છે. એ સ્વરાભાવીનો એક પ્રકાર છે. સ્વરાભાવીનો જે મુખ્ય પ્રકાર જેને *Lipogram* કહે છે, તેની ઉત્પત્તિ અને તેનું કૌતક કેમ જાગ્યું તે જણાવવા જેવું છે. એક કવિ પોતાની કવિતા એવી બનાવે, કે તેમાં તે પેહેલાંથી ધારીને બેસે કે, આ કવિતામાં ફલાણો ફલાણો હરફ નહીં વાપરવો, તો તે નહીંજ વાપરે. ઇ. સ. ની પેહેલાં ૫૩૮ વરસ ઉપર ગ્રીક કવિ લેસસે એક મરશીઆ જોડયા, તેમાં તેણે S હરફ બીલકુલ વાપર્યો નહીં. કોઇ પણ ઠેકાણે એસ હરફ દીઠામાં ન આવતો! એસ હરફ એટલોતો અગત્યનો છે કે, તે ઠેકે પણ વપરાઇ જાય, પણ આખા કાવ્યમાં તે નજર આવતો ન હતો. એના કરતાં પણ વધારે તો એ છે કે, બીજા ગ્રીક કવિ ત્રીફીયોદોરસે ઇ. સ. અગાઉ છઠી સદીમાં, ત્રોય શેહેરના વિનાશ ઉપર ૨૪ ચોપડીઓ ભરીને કાવ્ય રચના કરી. તેમાં ૧ લી ચોપડીમાં ગ્રીક ભાષાનો A હરફ, તો ૨ જી માં B હરફ, તો ત્રીજીમાં C હરફ, એ પ્રમાણે દરેક ગ્રંથમાં એકેકો હરફ અનુક્રમે બીલકુલજ વાપર્યો નહીં!! એટલે કે એવો એકપણ શબ્દ નહીં આવે, કે જેમાં કાઢી નાંખવા ધારેલો હરફ આવી જાય!! નવસારીના એક ફારશી ખાંએ એક કેતાબ બનાવી છે, જે છપાયા વિના અભરાઇ ઉપર રહી ગઇ છે, તેમાં નુંકતાંવાળો એકપણ શબ્દ વાપર્યો નથી!! ઘણીજ અજાયબીની વાત છે, કે ફારશી ભાષા જે નુંકતાંનીજ બનેલી

છે, તેમાં પણ આવી બનાવટ કેમ થાય ? **પીન્દરના** રચેલા કેટલાક ગ્રંથોમાં S હરફ બીલકુલ આવેલો નથી. એ પ્રમાણે ઘણા જુના કાળથી આવાં કાવ્ય-ચેડાં (!) થતાં આવ્યાં છે. વળી એક એવો પણ દાખલો છે કે, સાગરી નામનો એક કવિ, જાણીતા કવિ **જામીનો** મિત્ર હતો. એક વાર ખુશ લેહેરમાં જામીએ સાગરીને માટે નીચે પ્રમાણે ટુચકો લખ્યો.

"સાગેરી મી ગોફ્ત દોઝદાંન મઆની બુર્દેહ અંદ,
હર કુજા દર શયરે મન યક મઆનીએખુશ દીદેહ અંદ;
દીદમ અકસર શયરહાયશરા યકી મઆની નદાસ્ત,
રાસ્ત મી ગોફ્ત ઇંકે મઆનીહાશરા દુઝદીદેહ અંદ."

યાનેઃ—સાગરી કહ્યા કરે છે કે, મારી જે કવિતાઓમાં કાંઇ સમજણદાર મતલબનું લખાણ હોય છે, તે કાવ્યચોરો તફરાવી લે છે. ઘણું કરીને મેં તેની સર્વે કવિતાઓ જોઇ છે, અને તેમાંની એકમાં પણ એક રતીભાર પણ ખુબીદાર મતલબનું મેં તો જોયું નથી. એટલું તેનું કહેવું ખરું છે, કે તેની કવિતા મધેની તેવી તોફો મતલબની ચોરી થઇ છે. સાગરીને ઘણાઓએ **જામી** જેવા દોસ્તના આવાં વેણ વિષે વારંવાર સતાવ્યા કર્યાથી, એક દિને સાગરીએ જામીને એવું તાંણા ભરેલું લખવાનું કારણ પુછ્યું. પણ જામીએ હાવકે-પણે જવાબ દીધો, "મેં તે કાવ્યમાં તમારે માટે જરા પણ ઇસારો કરેલો નથી, હું તો માત્ર **શાયરી** યાને એક કવિને માટે બોલ્યો હું, પરંતુ **શાયરી** અને **સાગરી** એ શબ્દો એક રૂપના દેખાતા હોવાથી, કોઇ તમારા ખેરખાહોએ **ઐન** નો **ગૈન** કરી નાંખ્યો છે. યાને ઐન હરફ ઉપર એક ટુંકનું વધારી દીધાથી એ ભુલ થઇ છે ! કેવો હાજર જવાબ !

આદમની ઓરત હવની પડતી ઉપર એક જોડણી કરી છે, જેમાં આખી કવિતામાં E હરફ સિવાય બીજો કોઇ પણ સ્વર બીલકુલ વાપર્યો નથી—

" Eve Eden's empress, needs defended be,
The serpent greets her when she seeks the tree.
Serene she sees the speckled tempter creep:
Gentle he seems—perverted schemer deep—

Yet endless pretexts, ever fresh, prefers,
Perverts her senses, revels when she errs,
Sneers when she weeps, regrets, repents she fell,
Then deep-revenged, reseeks the nether hell !"

એમાં નથી આઇ, ઓ, એ, વાઇ, કે કોઇપણ સ્વર. ઇવના નામનો પેહેલો હરફ E શિવાયનો બીજો બિલકુલ નથી. સુંદરદાસે પણ એવી જાતની લઘુ અક્ષરી બનાવટ કરેલી છે,જેમાં એકપણ શબ્દમાં કાનો, માત્રા, રસ્વ, દીર્ઘ, કે અનુસ્વાર, કે કાંઇ કાઇ નથી. દરેક હરફે હરફ ખોડા રાખેલા છે; જેમકેઃ—

"जप तप करत धरत व्रत जत सत ।
मन वच क्रम भ्रम कष्ट सहत तन ॥
वलकल वसन असन फल पत्र जल ।
कसत रसन रस तजत वसत वन ॥
जरत मरत नर गरत फरत सर ।
कहत लहत हय गज दल बल धन ॥
पचत पचत भव भय न टरत सठ ।
घट घट प्रगट रहत न लखत जन ॥"

પ્યારા વાંચકો આવા પ્રકારના સ્વરાભાવી જોડવા કાંઇ સહેલું કામ નથી. આવી બનાવટો કરવા ઘણો શ્રમ લેવો પડે છે. એક ગુર્જર કવિએ નિચે મુજબ અર્થાલંકાર તથા શબ્દાલંકારના ઉદાહરણોમાં સ્વરાભાવી બનાવેલ છેઃ—

" **રતી**૧ પૂરે તારી, ખુબિ નથી વિસારી વિસ**રતી;**
રતી૨ જેવી રૂપે, સરસ્વતિ શિ વાણી ઉચ**રતી;**
રતી૩ જેની રૂડી, અનિતિ રસતે ના વિચ**રતી;**
રતી૪ રૂડી ભાગ્ય, સકલ ગુણ જિવ્હા સમ**રતી.**"
રતી૫ રૂપવતી, સાબરમતિ રડી બેઠી કુહ**રતી;**
રતી૬ માસિક ગતિ, ગઇ હાય છોડી વાંચક વ**રતી.**

ઉપલામાં છેલ્લી બે લીટીઓ આ લખનારે પોતા તરફથી જોડું

ડીને મુંદી છે. ૧-રતી=એટલે બાર. ૨-રતી=એટલે પ્રમદીપ. ૩-થીની. ૪-રેખા. ૫-આગરમનીવાળી મલિક મજાકની એક જાણીતી મરહુમ લખનારી બાઇ નામે રતી. ૬-આનંદિ. એમાં સ્વરાભાસી એવી રીતે જણાવ્યો છે, કે રતી શબ્દ જેમ પેહેલે વંચાય છે, તેવોજ રતી ઉચ્ચાર દરેક લીટીમાં છેલ્લે પણ વંચાય છે. કદી તો દ્વિઅર્થિ અલંકાર ઉપરાંત બીજા અલંકારો એમાં મેળેલા છે. સાંજ પડવાની તયારી ઉપર એક કવિએ સ્વરાભાવિ એવી રીતે વાપરેલો છે કે, આખી કવિતામાં I ના સ્વર સિવાય બીજો કોઇ પણ સ્વર બીલકુલ દીઠામાં આવતોજ નથી.

" *Idling I sit in this mild twilight dim,*
Whilst birds, in wild swift vigils, circling skim
Light wings in sighing sink, till, rising bright,
Night's Virgin Pilgrim swims in vivid light. "

એમાં વળી *I* ના સ્વર ઉપરનોજ ભાવ બતાવવામાં આવ્યો છે. એ પ્રમાણે કોઇ કવિતામાં કોઇ સ્વર કેવળજ લાવવામાં આવેલ નથી, તેમ વળી કોઇમાંતો અમુક સ્વર સિવાય બીજો બીલકુલ રાખવામાં આવેલોજ નથી. ત્યારે એવી જાતની રમુજે ફુરસદ જેવી કવિતાઓ, કેવી ખુશનમા લાગે છે, તે તો જેને એ વાતનો શોખ હશે તેજ જાણતા હશે.

ખાકાની નામના જાણીતા શાયરે એકવાર ખાકાન મીનોચેહેર શેરવાન-શાહ હજુર નીચલી અરજ લખી મોકલી કેઃ—

યા વશાકી દેહ કે દર બરકુનમ, યા વશાકી કે દર બરશ ગીરમ.

યાને; મને એક ગરમ પેહેરન આપ, જે મને કોટી કરી રહે, યા એક દેખાવડો ગુલામ આપ, કે જેને હું કોટી કરી રહું. આ ઉપરથી ખાકાનને માઠું લાગ્યું, કે શું હું એ બંને ચીજો આપવાને અશક્ત છું, કે ફલાણું આપો યા ફલાણું આપો એમ લખ્યું તેથી શાયરને સજાને પાત્ર ઠરાવા જાસુદને મોકલ્યો. કવિ સાહેબે તે જાસુદના દેખતાંજ ગુસ્સા ભરેલો ચેહરો કરી એક માખને પકડી તેની પાંખો અને પગો કાપી નાંખ્યાં; અને બચારી માંખીના છુટા પાડેલા શરિરના ભાગો સાથે નીચલો પેગામ લખી જાસુદના હાથમાં આપ્યો. "યા" તો બા (એટલે સાથે) શબ્દ લખેલો હતો; પણ આ કમબખ્ત નાપાક માંખી, શાહી હજુતો સુકા ઉપર સુકાય નહીં તેટલાં "બે" હરફની

નીચેના એક નુંકતાં ઉપર બેઠી, અને જેવી ઉઠી કે પેલું એક નુંકતું લંબાયું, ને બે નુંકતાં વંચાયાં. જેથી બા નો યા થઇ ગયો;* બાકી મેં તો આપ નામદારના સખી દિલગુરદા પ્રમાણેજ લખ્યું હતું. ખાકાન બહુજ ખુશ થઇ ગયો. એ પ્રમાણે એક સ્વરનોજ નહીં, પણ એક મીંડાંનો પણ તરેહવાર અલંકાર ફારશી ભાષામાં પડેલો છે.

એક ભગત ત્રીભંગીછંદમાં દરેક થેકો આ સ્વર ઉપર રચી ગયો છે, જેમાં પ્રત્યેક અલાપે આ—આ—એવો સ્વરોચ્ચાર થશે.

" तो मै मत माता। विषया राता ॥ बहिया जाता । इन खाता ॥
तव गोते खाता । डुबता जाता ॥ होती घाता । पछताता ॥
उन सब सुख दाता । काढयो नाता ॥ आप विधाता । गहिलेला ॥
दादूका चेला । चेतन भेला ॥ सुंदर मारग । बूझेला ॥ "

વળી પણ સુંદરવિલાસમાં અં સ્વર ઉપર કાવ્ય રચી સ્વરાભાવી દીપાવ્યું છે. તેમાં જોવાનું એ છે કે, થેકે થેકે ધારેલા સ્વરની મજા લેવામાં આવી છેઃ—

" તો બૈઠા છાજં—અંતર આજં—રણમેં રાજં—નહિ ભાજં;
સો કીયા કાજં—જોડયા સાજં—તોડી લાજં—યહ પાજં.
કિન સબ શીરતાજ—તબહિ નિલ્જં—આનદ આજં—આકેલા;"

એ પ્રમાણે અં—અં—એવો સ્વરોચ્ચાર થાય એવી સંખ્યાબંધ કવેતો ભગતોએ જોડેલી છે, એટલુંજ નહીં પણ મીરાંબાઇ જેવી ભગતાણીઓએ પણ જોડીને કાવ્યની તરેહ તરેહની ફારશીનો બતાવી છે. હવે એક અંગ્રેજી દાખલો આપ્યે, કે જેમાં U ના સ્વરવાળાજ શબ્દોની કવિતા રચવામાં આવી છેઃ—

" *Dull humdrum murmurs lull, but hubbub stuns.*
Lucullus snuffs up musk, mundungus shuns.
Puss purs, buds burst, bucks butt, luck turns up trumps;
But full cups, hurtful, spur up unjust thumps. "

---

* ફારશીમાં ب બા=એટલે સાથે થાય, અને ي યા=એટલે અથવા થાય છે. તેથી બા ની નીચેનું એક નુંકતું લંબાઇ બે જેવાં લાગે, તો યા થઇ જાય. અને અર્થ બદલાઇ જાય.

એમાં વળી U હરફનીજ ફાશીન વાપરી છે. કાવ્યનો રસ આપણે નામ આપ્યું છે, તે એવી એવી ફાશીનોને મુખ્ય કરી અવલંબીને આપેલું છે.

"**સી** કહેતે શ્રી ઉપજે, **તા** કહેતે તમ નાસ;
તુલશી સીતા જો કહે, રામ નામ લે પાસ."

રામની સ્ત્રિ સીતા માંનો પેહેલો **શ્રી** હરફ છે તે **શ્રી** નો **સી** છે; અને સીતામાં **તા** છે, તે તમો ગુણનો નાશ કરનારો છે. જેથી જેવું આપણે સીતાનું નામ યાદ કર્યું, કે તુર્ત તેના વર રામ રાજાનું યાને બીજા બોલોમાં ખુદાનું નામ બોલાઇજ જાય છે, કેમકે સીતા બોલતાંજ રામ કરીને સાથેજ બોલાય છે. એ પણ સ્વરાભાવીજ છે. **હદીસ**માં છે કે:—"અના અહમદ બલા **મીમ**." યાને "હું મીમ વિનાનો અહમદ છું." મીમ=એટલે અહંપદ. જો અહંપદ યાને અભિમાનની નિવૃત્તિ થાય તો બાકી શું રહે? યાને **અહમદ** શબ્દમાંથી **મીમ** નો અક્ષર બાદ કરતાં જે બાકી રહે છે તે "**અહદ**" રહે. જેનો અર્થ એવો થાય છે કે પેગંબર સાહેબ મહમદ અહમદથી નિવૃતિ પામી "અહદ" જોડે એકયતાને પામ્યા હતા, યાને ખોદાને મળી ગયા.

"*Persevere, ye perfect men, Ever keep the precepts ten.*" એવાં અનેક જોડાંશો એકજ સ્વરનો ભાવ બતાવનારાં ટીટ બીટ્સ, પે પેર્સ, વિગેરે માસિકોમાં આવેલાં છે. જૂદી જૂદી લીટીઓમાં જૂદા જૂદા સ્વરાભાવીનો તાર બતાવનારી સુંદરદાસની જોડણી ગાયા કરવા લાયક છે:—

" लक्ष अलक्ष अदक्ष न दक्ष न ।
पक्ष अपक्ष न तूले न मोरो ॥
मूढ न साच अवाच न वाच न ।
कंचन काच न दीन उदारो ॥
मान अजान न मान अमान न ।
सान गुमान न जीत न हारो ॥
सुंदर कोउक जानि शके यह ।
गोकुल गांवको पेंडोहि न्यारो ॥"

" કકા કેવળ બ્રહ્મ હે, બબ્બા બીજ શરીર;
રરા સબસે રમ રહ્યા, તાકા નામ કબીર. "

ક+બી+ર=એમાં ક શું બતાવે છે, બી શું બતાવે છે, અને ર શું બતાવે છે, તેનો ભેદ ખોલ્લો કરી, જે ત્રણ ચીજથી કબીર બન્યો તે આ અલંકારથી સમજાવેલું છે.

હવે સ્વરાભાવીનો એક અંગ્રેજી નૌત્તમ નમુનો બતાવીશું; કે જેમાં *O* હરફનોજ સ્વરોચ્ચાર કરેલો છે, બીજો કોઇપણ જાતનો સ્વર ન વાપરતાં ઓ—ઓ બોલાયા કરે એવી કવિતા એક જોડેલી છે, તે નીચે મુજબઃ—

" No monk too good to rob, or cog, or plot,
No fool so gross to bolt Scotch collops hot.
From Donjon tops no Oronoolo rolls.
Logwood, not lotos, floods Oporto's bowls.
Troops of old tosspots oft to sot consort.
Box tops our schoolboys, too, do flog for sport,
No cool monsoons blow oft on Oxford dons,
Orthodox, jog-trot, book-worm Solomons !
Bold Ostrogoths of ghosts no horror show.
On London shop-fronts no hop-blossoms grow.
To crocks of gold no Dodo looks for food.
On soft cloth footstools no old fox doth brood.
Long storm-tost sloops forlorn do work to port.
Rooksdo notroost on spoons,nor woodcocks snort.
Nor dog on snowdrop or on coltsfoot rolls,
Nor common frog concocts long protocols. "

જે વાત નિર્વિવાદ તેજ આ સ્વરાભાવીમાં બતાવી છે, પણ ચંદ્ર ઉપરના ધાબાંની માફક કવિએ એક બે શબ્દ બેડ્ડ્યલ મુંકી દીધા છે.

સરખામણી આપવાના જે અલંકારો આપણે આગળ આપ્યા છે, તેના એક જોડયા ભાઇ જેવોજ જુદાં રૂપે કવિ નર્મદાશંકરે જણાવ્યો છે, તે નીચલાં ઉપરથી સમજાશે;—

૫૫—રૂપકઃ—જ્યારે એક વસ્તુનું વર્ણન, બીજી વસ્તુના

નામથી અથવા ધર્મથી અથવા નામ ધર્મ બન્નેથી થાય છે, ત્યારે રૂપક કહેવાય છે. જેમકે ખાકાંની કહે છે કેઃ—

"તા આઇને જમાલે તુ દીદો તુ હેરને ખીશ,
તુ આશકે ખુદી ઔ તો આશીકતર આઇને."

પ્રિયા ! જ્યારથી આ આરશીએ તારી ખુબસુરતી જોઇ, અને તેમાં તેં તારો ખુશનુમા દીદાર જોયો, ત્યારથી તું તારી ઉપરજ મોહી પડી છે, અને તું તારા ઉપર જેટલી પ્યારમાં પડી છે, તેના કરતાં વધારે તો આ આરશી તારા પ્યારમાં પડયો છે ! એમાં વર્ણન તો મોં જોવાની આરશી-યાને દર્પણ વીશે છે, પરંતુ આશકની આંખો વીશે તે બોલ્યો છે. એટલેકે તે આંખોમાં પ્યારીનો ઓળો પડયો ત્યારથી તે આંખો યાને આશક પોતે પ્યારમાં પડયો છે.

આલિનિ વૃત.

"નખિલિ પુરિ જુવાની, રાયની એટલે રે,
મસ યસ યસ ના તે સિંહ શીકાર લેરે;
પ્રથમ તલપ ફાળે જુક્તિથી જોઇ લેરે.
પછિ બહુ ગજ મોટા સેજમાં મારિ લેરે." (ન. ક.)

એમાં રાજાનું વર્ણન સિંહના નામથી કર્યું છે. રાજાના જોરને સિંહના જોર સાથે સરખાવી, સિંહ જેમ હાથીનો શિકાર કરે છે, તેમ રાજા જશ રૂપી હાથીનો શીકાર કરે છે. જુવાનીને ફુલના ખીલવા સાથે વર્ણવી છે.

"રફતમ બ સુએ દરિયા, દીદમ અજબ તમાશા;
દરિયા દરને કીસ્તી, કીસ્તી દરને દરિયા."

યાને, હું એક દરિયા કિનારે ગયો, ત્યાં મેં અજબ જેવો તમાશો જોયો; કે દરિયામાં કીસ્તી ચાલતી હતી, અને તે કીસ્તીમાં બીજો દરિયો હતો. એમાં દરિયા મધેની કીસ્તી રૂપે નદિમાં તરતાં નાવ્યર વીશે વર્ણન છે. યાને નદીમાં નાવ્યર હતું, ને નાવ્યરમાં પાણીનો દરિયાવ હતો. વળી એનો બીજો પણ જવાબ છે, જે શેવકે "નૂરેએલમ"માં લંબાણથી સમજાવેલો છે, પણ અત્રે તેનીજરૂર નથી.

ચામર વૃત.

" મ્હેનમાં છુટા કર્યા અગાઉ પોપટો પણ,

હાલમાં પડયાછ પાંજરે ગુમાવિને પણ;
વર્ષે તો વદી ગયાં ગમ પગો બંધાઇરે,
ના ગમે છુટું થવું ગમૂંજ વીર્ય ભાઇરે. " (ન. ક.)

એમાં હિંદુઓનું પોપટના નામ અને ગુણ ધર્મથી વર્ણન કરેલ છે.

ગીતિ વૃત.

" ઘરમાળો રે ભાંગ્યો, પેટીઓએ પડયાં હવે તાળાં,
પોપટજી કહાં ઉડીયા, એકકો બચ્ચું કને નહીં વ્હાલા."(ન. ક.)

એમાં કોઇ વિધવા પોપટી રૂપે પોતાના વરને પોતાના નામ ધર્મથી બોલાવી વિલાપ કરે છે.

દોહરા.

" **જિવતર વ્હાલું** વહિ જશે,ભણુવે કંઇ ચિત રાખ,
ખરે **બપોરે** તલપિને, થઇશ બળીને ખાખ—૧
સ્વતંત્રતા **વેચી** કેરી કરવી પરવશ દેહ,
ગર્દભી નફ્ફટ નોકરી, નામ બાળ તું તેહ. "—૨

રૂપક ઓળખવાને **રૂપ—રૂપી—બીજા—બીજી**—વગેરે વાચક શબ્દો વપરાય છે.

" ગરીબી અઝ બીઆબાન શુદ બશેહેરી,
સીએ કરદંદ રૂઇ ઓ સર બુરીદંદ;
સવારશ બરસે મરકબ કર્દેહ ઊરા,
બમયદાન અઝ સુયે સર બર કશીદંદ. ""

માનેઃ—જંગલમાંથી એક મુસાફર શેહેરમાં આવ્યો. ત્યાં તેનું માથું કાપી નાંખી તેનું મોઢું કાળું કરવામાં આવ્યું. પછી તેને ત્રણ ઘોડા ઉપર સ્વાર કરવામાં આવ્યો, અને પછી જમીન ઉપર ઉંધો નાંખી તેને ઘસડવામાં આવતાં તેનું માથું જમીન ઉપર ઘસાતું હતું. એમાં જંગલ મધે મુસાફર રૂપે **બરૂની કલમ** વીશે વર્ણન છે. જંગલમાં બરૂ ઉગે છે. તેને ધકતી વેળા માથું કાપે છે. શાહીમાં બોળી મોં કાળું કરે છે. હાથના ૩ આંગળાં ઉપર સ્વાર કરાવી કાગળ ઉપર લખાણ કરાવામાં આવે છે તે ઉપર છે.

કંથા રણમે પેઠ કે, કાંઇ જૂવે સાથ;

સાથી થારા તીન હૈ, હિયે કટારી હાથ.

રજપૂતાંણી રજપૂતને કહે છે કે, ઓ ધણિરાજ! રણમાં પડયા પછી સાથીની વાટ શું કરવા જૂએ છે! તારે ત્રણ સાથી તે તારા અંગનાજ છે. તારૂં હૈયું યાને તારી હિમ્મત. તારી કટારી એ બીજો સાથી. અને તારા હાથ એ ત્રીજો સાથી છે.

રૂપકના ૩ ભેદો મુખ્ય છે. ૧ લો અભેદ રૂપક, જે અસર કરવામાં પેહેલે નંબરે છે. ૨ જો ઉપમા, જે બીજે નંબરે છે, અને ૩ જો રૂપીવાચક રૂપક છે, જે ત્રીજે નંબરે અસર કરવામાં છે.

" અજ્ઞાન રૂપી તમનાશકર્તા,
કલ્યાણકારી મતિ દે તું કર્તા. " (ન. ક.)

અજ્ઞાન રૂપી અંધકારનો નાશ કરનારો તે ઇશ્વર.

" પ્રયાણ રૂપી વિષ દંશ સાલે,
કહેવાય શત્રૂ પ્રિય વ્હાલ આવે. " (ન. ક.)

જુદું પડવું એ રૂપી જે ઝેરી ડંખ તે સાલે છે.

" રોવા કરવાથી ગયું પાણિ આલી,
આંખો રૂપી વાવડિયોજ ખાલી. " (ન. ક.)

" આ ગવૈયો તો બીજો તાનશેન છે. "

એ અલંકાર વીશે નર્મદાશંકરે વિશેષ ટીકા કરતાં કહ્યું છે કે, જ્યાં ઉપમાન અને ઉપમેય અભેદે યાને એકજ થઇને અથવા તદ્રૂપે માને સરખે રૂપે થઇને સાથે શોભી રહે છે ત્યાં રૂપક અલંકાર.

(અભેદ રૂપનું ઉદાહરણ.)

" મધમાખિજ સંત તું ચૂસી લિયે મધને સુનીતિ ફુલમાંથી નિતે;
મધમાખિજ સંત તું દંશ દિયે મધપૂડ હરી રિપુને અનિતે. "

માનેઃ—હે સંત! તું મધમાખિજ છે—માખી તે ફુલમાંથી મધ ચૂસી લે છે, ને તું નીતિ ફુલમાંથી મુક્તિજ્ઞાન ચૂસી લે છે. વળી એમ પણ થાય છે કેઃ—હે સંત તું મધમાખીજ છે; અનિતિથી યાને વગર હકે મધપુડાને જે હરણ કરે છે તેને માખી દંશ દે છે, અને તું તારા મધપુડાને હરણકરનારને યાને તારૂં તપ ભાંજનારને દંશ માને શ્રાપ દે છે એ તું સાધુને યોગ્ય નહીં. તારે તો ક્ષમા કરવી જોઇએ. વળી એ અભેદ રૂપકના ૩ વિભાગો છે-૧-સમ ગુણ અભેદ

રૂપક, ૨—ન્યુન ગુણ અભેદ રૂપક અને ૩—અધિક ગુણ અભેદ રૂપક.

" પીયરથી સણગાર સજી કરિ સાંજ સમે લલિતા વહુ આવી,
નીરખિ તો વળિ ચંદ્રજ તે તરૂણી ઉજળી ચપળા મન ભાવી,
ચંદ્ર ખરી પણ સુંદરી તે ન વિલાસ વિષે સમજે સમજાવી,
ચંદ્રજ ફેર નહીં બલ્કે વધતી રૂપ તે નિજ જન્મપિ લાવી. "

પેહેલાં બે ચરણમાં સમગુણ છે—ત્રીજા ચરણમાં ન્યુન ગુણ અને ચોથામાં અધિક ગુણ અભેદ રૂપકનો દાખલો છે. ચોથા ચરણમાં કહે છે કે, ચંદ્રનું ચાંદરણું કંઇ તેનું પોતાનું નથી, તે તો પારકાનું (સુર્યનું) છે, પણ પ્રિય તારૂં તો ઊજળાપણું તારૂં પોતાનુંજ છે.

(તદ્રૂપક રૂપકનું ઉદાહરણ.)

શાળા રૂપી માતને, ન સંતાનનો પાર,
પુત્ર પુત્રિને પાવિયો, એવો છે સંસાર—૧
તેને વ્હાલાં સહુ ખરાં, સહુને નહિં કંઇ વ્હાલ;
જેને વ્હાલી તેમનો, નહિં સરખો હેવાલ-૨
વિરલાં તેને દારતાં, ભણી સજી સદ્ગુણ;
ઘણાં એક તો ભાંડતાં, જનુનીના અવગૂણ—૩ (ન. ક.)

વળી તદ્રૂપકના પણ અભેદ રૂપની માફક ત્રણ ભેદ છે.

" કામિનિ મુખરૂપ ચંદ્રથી, આંખો ટહાડી થાય,
ચંદ્ર નિહાળે શું અધિક, નાયક મન મનાય—૧
તું છે મોટી સાધવી, બીજી લક્ષ્મી જાણ;
પણ નથિ ઉપજી સાગરે, એટલિ ઓછી માન—૨
ચંદ્ર કલંકીથી અધિક, મુખ રૂપ ચંદ્ર સુહાય;
રૂપી બીજૂં શબ્દ એ, રૂપક વાચક થાય"—૩
(ચંદ્ર લોક)

૨૪

" Verse a breeze mid blossoms straying,
While Hope clung feeding like a bee;
Both were mine, Life went a-maying

With nature, Hope, and Poesy,
When I was young."

કવિઓને એક કવિ તરફથી કવિતા કરવા વિષે એક કવિતા રૂપી સલાહ આપવામાં આવી છે કે, તમામ કવિ ભાઇઓ ! તમે જે પણ કાંઇ લખો તેમાં ભાષાને પેહેલી તપાસજો ! ઉંચામાં ઉંચા વિચારો જણાવતાં પણ તેનાથી તમે ગોળાત્યાં ખાશો મા ! સાફમાં સાફ કવિતા અને ઉંડામાં ઉંડા વિચારો, ભાષાની ખોડને લીધે આપણને નારાજ કરે છે; તેમજ કોઇ જંગલી વાકયરચના કોઇ પણ વાંચક વખાણતો નથી. તેમજ ભારી, અઘરાં, અને થથડાવનારા લખાણ તરફ પ્યાર ઓછો રહે છે. ટુંકમાં સાદી ભાષા વિના કાંઇ લખાણ, વાંચકોને ફાયદો કરતું નથી, કે રાજી રાખતું નથી. વિચાર કરવા સાર વખત લ્યો ! ઉતાવળમાં ચીત્રિ ના કાઢો ! ઉતાવળથી ઘસડી કાઢેલું કાવ્ય, બતાવી આપે છે કે તેમાં વિચાર અને કૌશલ્ય બુદ્ધિની કોતાઇ છે. ધીમે ધીમે પસાર થતાં નદિના પાણી, ધોધબંધ ધભરાવી નાંખનારા વોહથી આપણે રાજી થતા નથી. મેહેનત લેવાને ડરવું નહીં, અને એક વિચાર કાવ્યમાં દાખલ કર્યા પછી સો વાર તેનો વિચાર કરજો ! એક વાર સુધારો, ફરી વાંચો ! બીજી વાર સુધારો, ફરી વાંચો ! એમ એમ કરતાં ચોખ્ખું નિરમળ કાવ્ય તમોને લાગે ત્યાં સુધી તેના ઉપર પાલીશ લગાડયાજ કરો ! જે બનાવ્યું હોય તેમાં ઉમેરો કર્યા કરવા કરતાં તેમાંથી કાંઇ કાઢી શકાય તે કાઢો ! એક વિચાર સુધાર્યો, એટલે તેની અસર બીજા વિચારો ઉપર થશે, માટે એક ભીડું સુધાર્યું કે તેની આસપાસનો સંબંધ પણ સુધારો; તે એટલે સુધી કે જ્યારે બધા કકડા સામટા જોડી દેએ ત્યારે બરાબર એકજ બનાવટ લાગે. જે બાબત ઉપર જોડો તે બાબતના મુળ મુદ્દાને વળગી રેહેજો. જાહેરમાં તમારી કવિતાઓ ઉપર ચુંઠીચુંઠીને ટિકા થવાની ધારિત રાખજો ! અને પછી તમેજ એક અચ્છા સાક્ષર થઇ જશો. કવિતા બનાવ્યાની બડાઇ અને ગરરીથી જેમ પરહેજ રેહેવું, તેમ દોસ્તોની ખાલી વખાણ ઉપર લોભાઇ ન જવું. ખુશામત્યો હંમેશાં તમો જે કાંઇ કરશો તે મોઢેથી વખાણશે અને હૈડેથી હસશે. તેને તો તમારો બોલે બોલ પ્રસંશાન્ય લાગશે. તે આનંદમાં ધુજી ધાજી જશે, અને નાજુકીથી રડી પડશે. ભોળવાશો મા ! તે બધું પોકળ ! એક નિમકહલાલ મિત્ર, પણ

સાચો હશે તો તમારી કીર્તિ માટે સંભાળ ભર્યો રહેશે; અને તમારી મુદ્દો મોકળે મને બોલી દેશે. ટુંકમાં કવિઓએ ખુશામત તરફ લોભાવું જોઇતું નથી. હવે કાવ્ય રસ ઉપર આપણે આવીશું.

૫૬—પારિક્ષિકા—ફ્રેન્ચ ઉપરથી અંગ્રેજીમાં એને *Bouts Rimes* કરીને કહે છે. અંગ્રેજ લોકોમાં ઇવનીંગ પાર્ટી વખતે ખુશ રોલટપ્પામાં એ રમુજ લેવાની રીત છે. એમાં એવું છે, કે ચોક્કસ પ્રાસવાળા ૪–૫ શબ્દો આગમચથી આપવામાં આવે છે, અને તે શબ્દોને અનુસરતી કવિતાની સતરો જોડવામાં આવે છે. કોઇ કંઇ બાબદ પર જોડે છે, તો કોઇ જૂદીજ બાબદ ઉપર જોડે છે. જેમકે *Grant–Ask–Shan't–Task* એટલા ૪ શબ્દો ઉખ્યાણાની માફક આપ્યા, તો કોઇ કેહવાતો કવિ જોડશે કેઃ

" *Sweet one, I pant for what you can* grant.
What is it? dost thou ask.
' *Tis a kiss that I want; so don't say I* shan't,
When assent is an easier task. "

એ પ્રમાણે મોંઢાં પરની મોંઢાં પર એવી કવિતાઓ તુર્તાતુર્ત જોડવી જોઇએ છે. પેહેલવેહેલી એ રમત શોધી કાઢનાર ફ્રેન્ચ મોં. ડયુલોટ નામનો કેહવાતો કવિ કેહવાય છે; જેનો ધંધોજ હંમેશાં અનુપ્રાસિક શબ્દો ભેગા કરવાનો હતો. આવા સંગ્રેહલા શબ્દોના કાગલ્યાં એક વાર ડ્યુલોટ પાસેથી ગુમ થઇ ગયાં, ત્યારે તેણે બળાપો કર્યો, કે તે ખોહવાયાથી કેટલી સેંકડો કવિતાઓ ગુમ થઇ ગઇ! બીજાઓ આશ્ચર્યતાથી કદર ખાવા લાગ્યા, ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે, તે બધી કવિતાઓ વગર પ્રાસની હતી! આ રમુજ પછી તો પાર્ટીઓમાં લેડીઓ પોતાના આશકો સાથે એજ ફાશીનની ફીસ્યારીઓ કરવા લાગી, અને જ્યાં પણ ૫–૭ જણાઓની કંપની ભેગી થાય, ત્યાં તુર્ત એ કાવ્ય રસની લેઝત લેવાનો ફ્રાન્સમાં રેવાજ પડયો. પછી તે રીતિ ઇંગ્લંડમાં રફતે રફતે દાખલ થઇ. પછી તો પારિક્ષિકા અલંકાર જોડનારી-મંડળીઓ સ્થપાઇ, અને દર મંગળવારે કિંવા શુક્રવારે સભા ભેગી થતી, અને આગલાં અઠવાડિયાંમાં આપેલા શબ્દો ઉપર જોડણી ચાલતી હતી.

હવે અંગ્રેજી સાહિત્યના શોધકો એમ જાણે છે કે, એ પારિક્ષિકા તો ફ્રેન્ચ કવિની શોધનું પરિણામ છે. પરંતુ એમાં એ અભિપ્રાય ઓછી માહીતીનો છે. કેમકે ફારશીખાંઓની એવી મંડળીઓ

મોગળ શાહનશાત વેળાએ છેક દીલ્લી, લાહોર, અને પેશાવરથી માંડી અમદાવાદ, સુરત સુધી સ્થાપવામાં આવી હતી. તેમાં શેહેરવરાંમ ફારસી શાયરો બેગા મળતા હતા, અને એજ તરેહની મજ્જા લેતા. એટલુંજ નહીં પણ તરેહવાર ફારસીઓની કવિતાઓ બનાવવાની ત્યાં ગમતો ચાલતી. ચાહ કાફીની પાર્ટીઓને બદલે કાવ્ય રસ પીવાની પાર્ટીઓ રોજ સાંજે ઉપલે ઠેકાણે થતી, અને સાહિત્યના શોખીનોનો ત્યાં એટલો તો જમાવ થતો, કે રોજના નવા પરોણાઓની ઝમક સાંભળવા પછી તેઓ નીશાજ્યાઓની માફક આનંદમાં છુટતા હતા, અને તેમના પેટ તે ગમતથીજ ભરાઇ જતાં. કોઇ અલેફ વગરની, તો કોઇ નુંકતાં વગરની જોડણી લાવતો. કોઇ દરેક શબ્દમાં બે હરફ લાવતો, તો કોઇ દરેક શબ્દો અમુક હરફોવાળાજ ગોઠવતો. એ પ્રમાણે ગોઠવણ ચાલતી હતી. અને એ પારિક્ષિકાને "ઝાલેહે દફાયત" અથવા "દાફયત" કેહેતા. તથા તેવી મંડળીઓના નામો "બઝમે દાફયત," "અંજુમને દફાયત," "મુશાયરે" વગેરે કહેતા. ટુંકમાં એ અલંકારની મજ્જા આગલા વખતથી હિંદુસ્થાનમાં લેવાતી આવેલી છે. તેનું માન એકલા ફ્રેન્ચોને આપવું વાજબી કહેવાશે નહીં. મારી એવી પણ સુચના છે, કે આપણા લોકો પણ પરવારતા ટોલટપ્પા મારવા બેસે, ત્યારે નિર્દોષોની નિંદા કરી તેગને પજ્વવા કરતાં, અને તાહરી માહરીને બદલે એવી ખુશ ગમતો તેઓએ રમવી, કે જે ગમતો સાહિત્યના શોખીનોને માટે પાના ચોપટ, કે ગીલ્લીદાંડાની રમત જેવીજ ગમત આપનારી થઇ પડશે. જાણે બેશાં એહાં પ્રાસિક શબ્દો **દિલ-રાજ-નિલ-કાજ** એવા ચાર શબ્દ ઉપરથી સુંદર સતરો જોડવાનું ઉખ્ખાણું આપો. તો કોઇ જોડી કાઢશે કેઃ—

> અંગે નાનું સંગે નાનું મોટું રાખો દિલ;
> નાના ફાંટા છાહવી રાખો જેવો દરિયા નિલ.
> લાખ મતા નવ ફોરી સત્તા કરવાની છે રાજ;
> ખતા પલકમાં મતા મુંકી દો કાઢી લેવા કાજ.

વળી કોઇ એજ શબ્દોનો પ્રાસ સાધીને બીજીજ ૯૫ ઉપર જોડશે. એકવાર એક શખશે એવું પારિક્ષિકા મુંકયું, કે ચાર લીટી જોડવી, અને તેમાં છેલ્લો શબ્દ દરેક લીટીમાં "**લાગે**" કરીને આવવો જોઇએ; અને વળી તેમાં ખુબી એવી રાખવી, કે ૧ લી લીટિમાં એવા શબ્દો ગોઠવવા, કે જે બોલતાં, બોલનારના હોઠ એકેકને લાગે **નહીં**; અને ૨ જી લીટિમાં બોલનારના હોઠ એકેકને લાગે. વળી ૩ જી

લીટિમાં નહીં લાગે, અને ચોથી લીટીમાં લાગે! ત્યારે એક જોડણી કરી કે:—

> કાકા કેહેતાં કંઇ નહીં લાગે,
> મામા કેહેતાં લાગે;
> કેળે કેળાં કંઇ નહીં લાગે,
> આંબે જાંબુ લાગે.

માંગેલી દરેક શરતો એમાં આવી ગઇ છે. એવીજ રીતની પરિક્ષા ઉરદુમાં પણ લેવાયલી છે, કે " લગ લગ કહું સો ના લગે—મત લગ કહું લગ જાય. " યાને લાગવા કહું ત્યારે નહીં લાગે, ને નહીં લાગવા કહું ત્યારે લાગે. અર્થાંત; પેહેલી સતર બોલતાં, બોલનારના હોઠ બીલકુલ એકેકને લાગતા નથી, પણ ૨ જી લીટિમાં લાગી જાય છે. ત્યારે એ અલંકાર પરિક્ષા લેવાનો હોવાથી પારિક્ષિકા કેહવાય છે. અને તે મોંપરનો મોંપર જોડવામાંજ ખુબી છે. આપણી કલબોમાં એ રીતિ દાખલ થાય તો ઘણી ગગત સાથે ગ્નાન આપશે. અને ચુગલીચાડી થતી અટકશે. અમેરીકાનો ઓગાર્ટ નામનો એક નાનકડો કવિ હતો, તેનામાં એવી શકિત હતી, કે તુર્તાતુર્ત મોંપરનો મોંપર તે કવિતા જોડી આપતો, તે એટલે સુધી કે, કેટલાકો તો તેને માટે એવુંજ માનતા હતા, કે આગમચથી તે એવી ચીજો તૈયાર કરી રાખતો હસે. પણ નાં; જ્યારે પણ તમો કાંઇ પ્રાસના શબ્દો આપો ત્યારે તે તુર્ત જોડી કાઢતો! તેથી રખેને તે આગમચથી જોડતો હોય, તેની પરિક્ષા કરવા તેના રસ્તામાં એક ગુંચવાડો એકવાર નાંખવામાં આવ્યો. તે એમકે ન્યુયોર્કની એક સાહિત્યોત્તેજક કલબે એવી સુચના કરી કે, સર્વેથી ખુબસુરત ઓરત લીડીયા કેન (*Lydia Kane*) ના નામના અક્ષરો લખી કાઢવા, અને " ચાઇલ્દ હેરલ્દ " નામની કેતાબમાંથી એક છંદ કાઢવો, અને તે એકાએક ઉઘાડીને જે છંદ આવે તેમાંની ૯ લીટીઓના છેલ્લા શબ્દો મી. ઓગાર્ટે પોતાની કવિતાને છેડે ગોઠવવા, અને વળી તે કવિતા એક પ્રિયા ઉપર જોડવી. ટુંકમાં ચાર તરફ તેણે એકીજ વખતે ધ્યાન આપીને ઉખ્યાણું છોડવવાનું હતું. ઓગાર્ટે તુર્તજ કબુલ કર્યું, અને ૧૦ મીનિટ માંગી લીધી. ચાઇલ્દ હેરલ્દમાનો ફકરો અત્રે ટપકાવતાં લાબું થાય, માટે ઓગાર્ટે તે ઉપરથી જે જોડણી કરી હતી તેજ ઉતારીશું. કારણ કે

પ્રાસમાં, વજનમાં, અને પેહેલા તથા છેલ્લા શબ્દોમાં દરેક માંગેલી શરતો તે નિચે મુજબ બજા લાવ્યો છે:—

" *Lovely and loved, o'er the unconquered brave*
Your charms resistless, matchless girl, shall reign,
Dear as the mother holds her infant's grave,
In Love's warm regions, warm, romantic Spain.
And should your fate to courts your steps ordain,
Kings would in vain to regal pomp appeal,
And lordly bishops kneel to you in vain,
Nor Valour's fire, Love's power nor Churchman's zeal
Endure 'gainst Love's (time's up) untarnished steel."

એમાં દરેક લીટીના પેહેલા હરફો ગોઠવવાથી *Lydia Kane* નું નામ નીકળે છે, અને વળી બીજી ૩ શરતો જાળવે છે. ઉપરના બ્યાનપરથી જણાયું હશે, કે જે અલંકારો, જે કાવ્ય રસ, અને જે કાવ્યની લેઝત–ઝમક–ફાસીનો માટે બીજી યુરોપની પ્રજાઓ પોત પોતાને માટે મતલબી માન માંગે છે, તે સર્વે આપણી ફારશી, હિંદી, ઉરદુ, અને ગુજરાતીમાં પૂર્વેથી તેવી બનાવટનું માન મેળવવા જેવી કોશીશો થઇ ચુકેલીજ છે. તેમાં પણ ફારશી ભાપાઓએ તો બધા અલંકારોની ગમતો એટલી બધીતો પોતાનામાં ભરી રાખી છે, કે બીજી બધુધખોર ભાપાવાળાઓ જો તેમાંથી ઉછીનું અને ગીરો લઇને પણ કાવ્ય રસ પોતાને ત્યાં દાખલ કરે તો, ખાતાં ખુટે નહીં ને પીતાં પીગળે નહીં, એટલો બધો તેઓને ખોરાક મળી આવશે.

શાહ મહમદ ગજનવી શાયરોનો જેવો ખરીદદાર હતો, તેવો બીજો કોઇ વધારે જણાયલો નથી. તેણે પોતાના દરબારી કવિ **ઓનસરી**ને જણાવ્યું કે, ઇરાની પાદશાહોની હકીકત મને કાવ્યમાં સમજાવવી જોઇએ. બહુ આનાકાનીથી **ઓનસરી**એ માથે લીધું. બનાવ એવો બન્યો કે, તુસના રાજાના જુલમથી તેજ વેળાએ ઇનશાફ માંગવા ફીરદોશી શાયર દરબારમાં આવ્યો હતો. સાથે તેણે પોતે બનાવેલો **ઝોહાક** અને **ફરેદુન**ના દાસ્તાનવાળો શાહનામાનો ભાગ લાવ્યો હતો. જે વેળા **ઓનસરી** તો **રૂસ્તમ** અને **સોરાબ**નું દાસ્તાન લખી રહ્યો હતો, અને તે ભાગ દરબારમાં અતિ વિખ્યાતિ પામવાથી **ઓનસરી** ફુલી રહ્યો હતો. આ બનાવની ખુશાલીમાં તેણે પોતાના બે કવિ

બાંધવો **અસજદી** તથા **ફરરૂખીને** ઇઆફત આવી હતી. અને જે બાગમાં ફીરદોશીએ આશરો લીધો હતો, તેજ બાગમાં તેઓ મજા મારવા લાગા. **ઓનસરીને** દબદબાવાળા પોશાકમાં જોઇ ફીરદોશીએ તેને કોઈ ઉમેરાવ જાણી, પાદશાહ આગળ પોતાની ફરિયાદ તે લઇ જશે એમ ધારી આગળ ગયો, તો **ઓનસરીએ** કહ્યું, "હમે અહીં માત્ર મજા મારવા આવ્યા છીયે, ને હમારો ઠરાવ એવો છે, કે હમારી કંપનીમાં આજે કવિ શીવાય કોઇને સામેલ રાખવો નથી." ફીરદોશીએ કહ્યું, " આપનો આજ્ઞાંકિત સેવક પણ કવિજ છું." ઓનસરી કહે, "ત્યારે તો ઠીક ! હમે ત્રણે જણા એક ચોક્કસ પ્રાસ અને વજનવાળી અર્થ સાથની ૩ સતરો બનાવ્યે, અને તમે જો ૪થી ગોઠવી આપશો તો તમને લઇશું, નહીં તો તમને એકદમ કાઢી મેલશું." પેલા ત્રણે કવિઓ હસ્યા, કે તેનાથી કદિ નજ બને એવી લાઇનો જોડશું, તો તે કેમ કરશે ! એમ કરીને તે લોકે **અક્ષરાભાવી** અલંકાર ચુંટી કાઢ્યો, અને આખી ફારશી ભાષામાં જે પ્રાસના માત્ર ત્રણજ શબ્દ હોય એવા ત્રણજ શબ્દ શોધી કાઢ્યા; જેથી તમામ ફારશી જબાનમાં ૪ થો શબ્દ સ્ત્રોજ નહીં. અને એકદમ નીચે પ્રમાણે તે ત્રણે જણ વારાફરતી બોલી ગયાઃ—

'**ઓનસરી** બોલ્યોઃ—ચું આરઝે તો માહ નબાશદ **રોશન,** '
અસજદી બોલ્યોઃ—માનંન્દે રૂખત ગુલ નબુદ **ગુલશન,**
ફરરૂખી બોલ્યોઃ—મુઝગાનત ગુઝર કુનદ હમી અઝ **જોશન.**

આ ઉપરથી શાહનામા મધેનું એક શીપાહ બચ્ચાનું નામ, પેલા ત્રણેની અજાયબી વચ્ચે, ફીરદોશીએ યાદ કરીને ૪ થી લાઇન પુરી આપી કેઃ—

ફીરદોશી બોલ્યોઃ—માનંન્દ સેનાને ગેવ દર જંગે **પશન.**

ઉપલી ચાર લીટીનો અર્થ એવો છે કે; તારા ચેહેરાની મીશાલનો તો રોશન ચંદ્રમા પણ નહીં હોય. તારા મુખડાની મીશાલનું તો બાગમાં ગુલાબનું ફુલ પણ નહીં હોય. તારી આંખનાં પાપણોનાં તેજ તીર તો બખ્તરને પણ વીંધી નાંખે છે. ત્યારે ફીરદોશીએ તે તીર વીશે કહ્યું કે, તે તીર કેવી રીતે વીંધી નાખે છે, કે જે મીશાલે **પશન** સાથની લડાઇમાં **ગેવ** પેહેલવાનના નેજાએ પશનને વીંધી નાંખ્યો હતો તેમ !

આ ઉપરથી **ઓનસરીએ** તેને દાખલ કર્યો. એ પ્રમાણે

એ નણે કવિઓ કરતા ઉત્તમ **અક્ષરાભાવી** તેણે વાપરેલો છે

પાદશાહ **નાદીરશાહ** મીજાજનો ઘણોજ કરડો હતો પોતાના મુનશીને પોતે કહે તે મતનમનુ તુર્ત લખાણુ કરવા ફરમાવતો હોવાથી, મોટી કાવ્ય બુદ્ધિનાજ મુનશીને પોતા પાસે રાખતો વળી કોઇવાર **એકજ વાકયમા**, તો કોઇવાર **એકજ શબ્દમા** આખુ કાગળ લખી લાવના કેહેતો ! ! તે પ્રમાણે વળી મુનશીઓ બજાનતા પણ હતા તેમા ચુકે તો માથુ જ કાપી નાખતો પોતાના એક દુશમન ઉપર **એકજ વાકયમા** એક કાગળ લખવા ફરમાવ્યુ, અને હુકમ કીધો કે તેવા વાકયમા **દશ શબ્દ**થી વધારે શબ્દ નહીં આવવા જોઇએ તેમા મતનમ એવી લાવના કહીકે, "ઓ નીચ હરામખોર શત્રુ, મારા જેવા શાહનશાહની આગળ તારી જરા પણ બીશાદ નથી તુ ને એક લેહજામા નારાવાન કરી દઇશ માટે તુ હવે આ દેશ છોડી તુર્ત ચાલ્યો જા ! નહી તો મારા બળ આગળ તુ કઇજ નથી " પેના મુનશીએ નીચે પ્રમાણે દશ શબ્દનુ વાક્ય લખ્યુ —

" **અએ મુરે કમજોર ચુ બાઝે બુલદ પરવાજ બબીની, બેગુઝાર !** "

યાને કે —જ્યારે તુ મોટા બાઝ પક્ષીને જોય, ત્યારે ઓ જોર વગરની નાનકડી કીડી નાહશી જા ! કેવો સરસ પારિક્ષિકા !

૫૭—મિશ્રણા પરિભાષિકા:—પારકી ભાષાના મિશ્રણના રસથી બનેનો આ અલકાર છે મિશ્રણ=ભેળ, પરિ=પારકી ભાષિકા=ભાષાના ગુજરાતી કવિતાખા ફારશીના, અને ઉરદુમા મરાઠીના, તો ફારશીમા એરેબ્બીકના, તો અગ્રેજીમા લેટીનના, વગેરે ભેળ થાય, તેને આ અલકારનુ નામ મળેનુ છે એને અગ્રેજીમા *Macaronics* કહે છે સાહિત્યની દરેક જોડણીમા આ અલકાર પણ ઘણો કાણુ છે અગ્રેજી સાહિત્ય એમ માને છે કે, મનચુઆ ખાતે ઇ સ ૧૪૮૪ મા જન્મી ઇ સ ૧૫૪૪ માં મરણ પામેલા એક વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી નર નામે **ટીઓફીલો ફોલેંગોએ**, આ પ્રકારની કવિતા જોડવાનુ પેહેનવેહેનુ શોધી કહ્યુ હતુ વળી બીજાગમ એવુ પણ આવેનુ છે કે, એ નમરનો અલકાર તો ઘણા આગલા વખતથી ચાલતો હતો, પણ તેનુ **નામ** માત્ર ફોલેંગોએ આપ્યુ હતુ અને **મેકેરોની** નામની ખાવાની એક વાની, જેને આપણે ઇસ્તુ ॥ નામે ઓળખ્ખે છીએ, તેમા તરેહવાર રસાખા

આવતાં હોવાથી, આ અલંકારને તેણે આવું નામ આપ્યું હતું. એના ઘણા દાખલા આપણી પાસે છે, પરંતુ વાંચકોને માટે થોડાકની જગા અત્રે કરીશું.

સકળ ગૂણી ભણુવેળ, મંત્રા સત્ય મે વજયત;
અતિ ન કર સુખ ચેન, અતિ સર્વત્ર વર્જયતઃ
વઈદ અભણુ નવ પારખે, દુષણ લગાડે દાઈ રા' *
હર કેરા દર્દી રસદ-નાચાર ગુઇઅદ વાઇરા.

એમાં ૧ લી તથા બીજી લીટીઓમાં સંસ્કૃત મંત્રોનો ભેળ છે, અને ૪ થી લીટી આખી ફારશીની છે, તે ઉપલાં ગૂજરાતી કવેતમાં ગોઠવી દીધી છે. એનો અર્થ એવો છે કે, જે સદ્ગુણી માણસ છે, તે સત્યની જય છે એવું ભણેલો છે, અને અતિશય સુખ ચેન નહીં કરવું, કારણકે અતિ તે હંમેશાં ખરાબ હોય છે, એમ તે સમજે છે. એક નીમ હકીમ દરદ પારખે નહીં, ત્યારે અગર તો તે દાઇને દોષ આપશે, કે નહીં તો દર્દી ને માટે લાગલો તે નાચારીથી કહેશે કે, એને તો વાઇ થઇ છે.

અકબર બાદશાહે દશતુરાંન દશતુર આઝર કેવાન જેવા યોગીને ઇરાંનથી બોલાવ્યો, ત્યારે તેણે આવવાને ના પાડી, પોતાની બનાવેલી એક ચોપડી અકબર શાહ ઉપર મોકલી આપી. તેમાં તેણે પોતાની મેળે હૈયાત રેહેનારાં પ્રાણીઓ, અક્કલ—આત્મા—બેહેસ્ત—ગ્રહો—તત્વો વિગેરેની, તથા પાદશાહને નશીબતોની ખુબી વિગેરે બતાવેલી હતી. એ કેતાબના ૧૪ ભાગ હતા, તે દરેક ભાગની પેહલી લીટીમાં એવી તો ખુબી-અજબ જેવી ખુબી- તે યોગીએ રચેલી હતી, કે તે દરેક **દરી** ભાષા × માં લખાયલી છતાં, જો તેને ઉલટે ક્રમે (*Invertedly*) વાંચો તો તે **અરબ્બી**ક ભાષા થઇ જતી ! જ્યારે પાછી વાળીને વાંચો (*Turned about*) ત્યારે **તરકીશ** ભાષા થઇ જતી !! અને જો તેને સુલટા ઉલટી (*Reversed*) કરી નાંખો, તો **હીન્દી** ભાષા થઇ જતી !!! આ તે કાવ્યની શી બનાવટ ! આ તે કેવો અલંકાર !!

એક ખ્યાલમાં હિંદી અને ફારશીના મિશ્રણનો અલંકાર નિચે

* રા=રાહ યાને રસ્તો, તેનો સંક્ષિપ્ત **રા'**.
× દરી=એ ફારશીજ ભાષા છે, પણ દરબારી ભાષા છે.

પ્રમાણે સમાવેલો છે:—

" શક્કર ગંજ—ગંજબખ્શ ધક ફરીદ આલમ મુરીદ,
જોઇ જોઇ ધાવત મન અનજ્ઞ ફલ પાવત;
દુર કરો તનકી રંજ. શક્કર. "

એમાં ૧ લી લીટિ ફારશી અને બીજી બે હિંદી ભાષાની છે. એ મિશ્રણા પરિભાષિકા કેહેવાય. અંગ્રેજી ભાષામાં તો એવી બનાવટો ઢગલેદર પડેલી છે. જરથોસ્તીઓના ભણતણોમાં હોસબાંમ, તથા ન્યાએશો વિગેરેમાં, શેકસ્તેહ ધના મેન્યો બર એહેરેમન ર્ક્યાંનત સદ હઝાર બાદ—તથા અહુરમજદ ખુદાએ અવજુનીએ મહુંમ મહુંમ સર્દગાન હમા સર્દગાન—વિગેરે જે ભણતણો અવસ્તાની અંદર ફારશી યા જંદ વિગેરે બીજી ભાષાનાં આવે છે, અને જે બાજમાં ભણુવામાં આવે છે, યાને કે જે પ્રગટ પઢવામાં આવતાં નથી, તે મિશ્રણાપરિભાષિકા છે. વળી આપણા જરથોસ્તી ભાઇઓ " દીનનો કલમો " કરીને જે ભણતણુ ભણે છે, તેમાં આ અલંકાર બરાબર ગવાય છેઃ—

" રઝિસ્તયાઓ ચિસ્તયાઓ મજ્દધાતયાઓ અષઓન્યાઓ, દએનયાઓ વંધૂહુયાઓ માજ્દયસ્નોઇશ—દીન્ એહ્ રાસ્ત્ વ દરસ્ત્, કે ખુદાએ બર્ ખલ્ક્ ફીરેસ્તાદેહ્, ઇન અસ્ત્ કે જરાતોસ્ત આવો દેહ અસ્ત, દીન્ દીને જરથોસ્ત્, દીને અહુર્મઝ્દ્ દાદેહ્ જરથોસ્ત્. "

આ પરિભાષિકાનું ભણતણુ છે, જેમાં " રઝિસ્તયાઓ " થી તે "માજ્દયસ્નોઇશ "-સુધીની અવસ્તા ભાષા છે. અને " દીન એહ્ રાસ્ત " થી " દાદેહ્ જરથોસ્ત્ " સુધીનો ભાગ ફારશી ભાષાના મિશ્રણનો છે. એ પ્રમાણે આપણા અવસ્તા દરેક અલંકારમાં પૂરા છે,

" ઇન હમે ખરાબીએ જેહાન હુઇ અઝ યક તુરસે,
યા એલાહી, જાંને મેરે ક્યું બચે દસ તુરસે. "

અર્થ—દુન્યાની એ બધી ખરાબી એક તુર * થી થઇ હતી. ઓ ખોદા ! ત્યારે મારો જીવ એવા દસ તુરથી કેમ બચશે!

એમાં ફારશી ઉરદુનો ભેળસેળ થવા સાથે દશતુર ઉપર શ્લેશ આવે છે, અને દશતુર=યાને ધર્મનો વડો પણ થાય, અને દશ તુર=યાને એક નહીં પણ ૧૦ તુર, એવો પણ અર્થ થાય છે.

---

* તુર=અશો જરથોસ્ત પેગબર સાહેબને મારી નાંખનાર એ તુરે બ્રાથ્રો તુરત હતો. જેનાથી ખરાબી થઇ હતી.

એમાં દશતુરને તુર જેવા દશ ખરાબી કરનારાએ બરાબર ગણેલો છે.

કવિ પ્રેમાનંદ ગુજરાતી સેવું ફારશી મિશ્રણ નિચે મુજબ વાપરે છેઃ—

" ગુછ પેચ પાઘડીઓ તોરા, દીસે ઝાંક ઝમાલજી,
પાયજામા નીમાનેજામા, પિછોરી બાળા બંધજી."

પેહેલી લીટિમાં વસ્ત્રોના નામો ગુજરાતી ભાષાના છે, જ્યારે બીજી લીટિમાં કપડાંના નામો ફારશી ભાષાનાછે. **દનબારનું** " ટેસ્ટામેંટ ઓફ એન્ડ્રો કેનેડી " સર્વથી સરસ મિશ્રણાપરિભાષિકાનું લખાણ પુરું પાડે છે, જેની છેલ્લીજ લીટીઓ ફક્ત અત્રે ટાંકી બતાવું:—

" *I will na priestis for me sing,*
Dies illa, Dies irae;
Na yet na bellis for me ring,
Sicut semper solet fieri. "

એ બાંધણીમાં લેટીન—અંગ્રેજી—અને જુની સ્કોટીશ ભાષાઓ વારંવાર આખા કાવ્યમાં ભેળેલી છે. આ મેકરોનીકસના પિતા **ફોલેનગો** પછી બીજા ઘણાઓ નકલ કરનારા થયા, પરંતુ તેને પોંહચી શકયા નો'તા, તો જો કે લગભગ સઘળી યુરોપ્યન ભાષાઓમાં એ પરિભાષીકાના છુટા છવાયા દાખલા અને નમુના મળી આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૨૯ માં **જેન્થે** નામના ઇતિહાસ કર્તાએ જરમનીના સાહિત્યમાં એક તવારીખની એવી બક્ષેશ કરી હતી, કે જે તમામ આ અલંકારથી ભરેલી હતી; અને સાથે વળી એ અલંકારને લગતું અગતયનું એક લખાણ પણ ભેટ આપ્યું હતું. તેની નકલ મી. સેન્ડીસ નામના લખનારે ઈંગ્લંડમાં કીધી હતી, જેણે ઇ. સ. ૧૮૩૧ માં " પરિભાષિકા કાવ્યના નમુનાઓ " એવી મતલબનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું. પણ એ પ્રકારનું ઉત્તમ પુસ્તક પારિસ ખાતે ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં **ઑકટેવ ડીલેપ્યરી** નામના લખનારે પ્રગટ કર્યું હતું, તે બહુ વખણાયું છે.

આપણું આ **કાવ્ય રસ** એક જાતનું મિશ્રણાપરિભાષિકા અલંકારનું એક બંધારણ કહી શકાય. કેમકે એમાં પણ અવસ્તા—ગુજરાતી—સંસ્કૃત—ઉરદુ—અંગ્રેજી—ફારશી—બીજ—મરાઠી—હિંદુસ્થાની વગેરે તરેહવાર ભાષાઓનું એક ચિત્ર છે, જેમાં તરેહવાર નવા નવા રંગો આવેલા છે. લાટીન ભાષાનું નવી જાતનું મિશ્રણ

એસ. દબાસ્તુ. પારટ્રીજે કરેલું વાંચનારાઓને પસંદ પડયા વિના રહેશેજ નહીં. તે એમકે એક ભાષામાં જે લખાણ લખેલું તે, તેજ ભાષામાં સમજવા ઉપરાંત જ્યારે તે બોલવામાં આવે, ત્યારે તે બરાબર બીજી પણ ભાષાની બનાવટ થઇ જાય છે, એટલુંજ નહીં, પણ તેનીજ મતલબ બીજી ભાષામાં ઉપજાવી શકાય છે ! ! આ કેવું બીકટ કામ ! એક પાહાડ તોડીને પાછો તેવોજ પાહાડ ઉભો કરવાનું કામ હજુ થઇ શકે, પણ આવી ચમત્કારિક બનાવટ તો પાહાડ કરતાં પણ ભારી ને મુશકેલ છે.

Tonis ab Resto Mare.	Tony's Address To Mary.
O Mare, aevi si forme,	*O Mary, heave a sigh for me,*
Forme ure tonitru,	*For me, your Tony true;*
Iambecum as amandum,	*I am become as a man dumb-*
Olet Hymen promptu '	*Oh, let Hymen prompt you!*
Mihi his vetas an ne se,	*My eye is vet as any sea,*
As humano eribi	*As you may know hereby,*
Olet mecum marito te,	*Oh, let me come, Mary, to tea,*
Or Eta, Beta, Pi !	*Or eat a bit o'pie !*
Alas ! plano more meretrix,	*Alas ! ! play no more merry tricks,*
Mi ardor vel uno,	*My ardour tel you know;*
Inferiam ure art is base,	*In fear I am your heart is base;*
Tolerat me urebo.	*Tolerate me, your beau!*
Ahm ! ve ara scillicet	*Ah me ! ve are a silly set*
To laudu vimen ' thus;	*To laud you vimen thus:*
Hiatu as arandum sex,	*I hate you as a random sex,*
Illuc Ionicus.	*Ill-luck I only curse.*
Heu ! sed heu ! vixen imago,	*You said, you vixen, I may go;*
Mi mises mara sta;	*My missus, Mary, stay;*

O cantu redit in mihi!	*Oh, can't you read it in my eye?*
Hibernus arida.	*I burn as arid hay.*
A veri vafer heri si,	*A very vafer here I sigh,*
Mihi resolves indu	*My eye resolves in dew;*
Totius olet Hymen cum,	*To tie us, oh! let Hymen come—*
Accepta tonitru.	*Accept a Tony true.*

એમાં બોલે બોલ તો તોળી તોળીને ગોઠવ્યો છે, પણ અલ્પવિરામ, અનુસ્વાર, બધું બરાબર ગોઠવેલું જણાય છે.

" હજ્જામ પેસરી બખુબીએ રયનાઇ,
દર આઇને ચું રૂખ નમુદ બ ઝીબાઇ;
ગૉફત સનમા ! દર બરત આયન શાયમ,
ફરિયાદ બર આવોર્દ કે **નાઇ નાઇ.** "

યાનેકેઃ—એક હજામનો ખુશનુમા દેખાવનો છોકરો, એક અપ્સરાને તેણીનો ચેહેરો આરશીમાં બતાવતાં બોલ્યો કે; મારી પ્યારી ! લાયક છે કે હું તારી બગલમાં આવું ! ત્યારે તેણીએ ટણકારો કર્યો કે નાં આવ ! નાં આવ !

[અહિંઆં **નાઇ નાઇ** શબ્દો ફારશીને બદલે હિંદુસ્થાની અર્થમાં લેતાં તેનો અર્થ એવો થાય છે કે, હજામ—હજામ. પેલીએ મેહેણું માર્યું કે " તું તો હજામ છે ! તું તો હજામ છે " !]

તેવોજ બીજો દાખલો છે.—

"શોખીએ હીંન્દુયે બીન કુદીન બેબરદ અઝ ખાસો આમ;
રામ મન હરગેઝ નશુદ હરચંદ ગોફતમ **રામ રામ.** "

મતલબ—જૂઓ પેલી હિંદવાંની કેવી લુચ્ચી છે કે જે આદમીઓને અધર્મિ કરી મેલે છે ! હું તેણીને બહુ બહુ વાર રામ રામ કરીને નમી નમીને પ પાળ્યા કરૂં છું છતાં, તેણી મારી ઉપર જરા પણ ચાહ રાખતી નથી

[બીજો માયનો એવો પણ થાય કે, " તેણીને હું વારંવાર કહું છું કે, 'તું મારો પ્રિય થા ! મારી પ્રિય થા', પણ તેણી મને

જરાક પણ ચાહતી નથી. "] તેવીજ ત્રીજો દાખલો છેઃ—

> " રફ્તમ બ તમાશાએ કેનારે જુઇ,
> દીદમ બ લબે આબ ઝને હીન્દુઇ;
> ગોફ્તમ સનમા ! બહાયે ઝુલ્ફત ચે બુદ?
> ફરિયાદ બર આવોર્દ **દૂર દૂર મુએ.** "

હું એક નદિને કીનારે ફરતો હતો તેવામાં ત્યાં એક હિંદુ ખુબસુરતીને બેઠેલી મેં જોઇ. તેણીને મેં કહ્યું કે, ઓ પ્યારી ! તારાં જુલફાંની કીંમત શું છે? ત્યારે તેણીએ કહ્યું, કે એકેકા બાલની કિંમત એકેકું મોતી !

[એમાં કાળા હરફો હિંદુસ્થાંની ભાષાના શબ્દો પ્રમાણે ગણતાં.. તેમાંથી એવું મેહેણું મારેલું નીકળે છે કે, "તેણી બોલી કે દુર જા મુઆ, દુર જા ! " એ પ્રમાણે પેલાને ગાળો આપી હાંકી કાઢયાનું. અંદરથી મેહેણું નીકળે છે.]

જબાંશનાશીઓ જેઓ કમ્પેરેટીવ ફાઇલોલોજીથી તરેહવાર શબ્દોના ઉત્પત્તિસ્થાન આપે છે, અને જેમાં કેટલાકો નહીં નહીં તેવાં હંબગો પણ ચલાવે છે, તેઓ આગળ જો ઉપલી કવિતા રજુ કરી હોય, તો તેઓ એમજ કેહશે, કે લાટીન ને ઈંગ્લીશ, સ્કૉટીશ ને અમેરીકન બધા શબ્દો એક બીજામાંથી ઉભા થયલા છે ! **તેનીશન** અને **તાનશેન** એ બેઉ એક મળના ઉચ્ચારો અને જોડણીમાં ગુંથાયલા શબ્દો છે—બન્નેમાં દરેક હરફ આવેલા છે. તેનીશન પણ કવિતા રચનાર અને ગાયન બનાવનાર હતો, તેમ તાનશેન પણ ગાયણકાર ને કવિરાજ હતો—એકે વીકટોર્યાનું જગ્ત પ્રસિદ્ધ રાજ જોયું, ત્યારે બીજાએ અકબરનું પંકાયલું રાજ દીઠું — બન્ને રાજા રાણીના માનીના હતા — ત્યારે આપણો ફાઇલોલોજીસ્ટ કદાપી **૨૫** મી સદીમાં એવી અનુમાન ઉપર આવશે કે, તાનસેન તેજ તેનીસન, અને તેનીશન તેજ તાનશેન ! ૩૦૦ વરસનો ફરક તે શું વીસાદમાં ? ૩૦૦૦ વરસના ફરકો આપણા જબાંશનાશો ધ્યાનમાં લેતા નથી, તો પછી એની શું ગણત્રિ ? એક મને વિચાર આવ્યો કે અંગ્રેજી *The Wall* (ધી-વૉલ=દીવાલ), ફારશી " **દીવાર** " અને ગુજરાતી " ભીંત " એક સરખા લાગે છે, માટે કમ્પેરેટીવ ફાઇલોલોજી પ્રમાણે જરૂર

ભાષા એકનું મુળ છે ! હળદનો ગાંઠો મળ્યો કે ગાંધી થઇ ગયો તેમ, હું પણ ત્યારે ફાઇલોલોજીસ્ટ થઇ ગયો ? આહા ! આ સદીમાં એવીજ ફાઇલોલોજીથી આપણાં જબાંદાનાશો " ફાઇલોલોજીસ્ટ " થતા હોય, તો ઘણા ખેદ સાથ જણાવીશું કે શાસ્ત્રાર્થ કરતાં અર્થના અનર્થ થવાનો ઇંચે ઇંચ સંભવ છે. કાલંગરા રાગમાં એક ખ્યાલ હિંદુસ્થાની અને મરાઠી એ બે ભાષાના મિશ્રણથી બનેલો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"નેના તેરી જાદુ ભરી, હમચે કેઉ પાદું નકા–ટેક.
તુમી ચલે દેશાવરી, હમે ઘર ચીંતા કરી,
ફાર દીવસ લાઉં નકા–નેનાં તેરી."

એવા દાખલા ઘણે ભાગે ગૂર્જર કવિઓએ બનાવેલા નથી! અંગ્રેજી અને લેટીનમાં પુષ્કળ છે, અને તે બાબાની કાંઇ જમા થઇ શકતી નથી. તોપણ એક ઉરદુ રેખતાવાળાએતો, કચ્છી, ઉરદુ, ફારશી, ગૂજરાતી, મરાઠી, અરબ્બી વગેરે ભાષાના મિશ્રણથી જે બાંધણી કરેલી છે, તે તો આ ઠેકાણે દુરબીનના સંગ્રહ ઉપરથી જણાવ્યેઃ—

" કાહે રૂસ કાએકે તું'મ રૂસ રહે હો પીતંમ=આવો કીરપા કરોજી;
જાતહે જાંન મેરી મીનતી કરાહા આહા=પાપ હોજાવે ધરંમ.
સાનું ધાએલ કીતી તકસીર કરીથી તેડી=મેડીતો જાંન લેંદી;
છંદડે જાંદા તેરી તીરછીસી નીગાહા આહા=કુછ નહીં તીરસે કંમ.
એસી કેઆ ચુક ઝાલી સાંગ ખરા માજ પાસું=પીઉ તુલા આંનાંચી આંન;
જાંનો ધન રોનોહી દેલ લે ફાર અહાહા આહા=ઇઆજ વર ઇતકા જુલંમ.
વકતે મસતી સું કશીદમ તુરા દર બરે ખેશ=હમચું ઉમ્મેદ વેસાલ;
દીદેહ અમ અઝ તો સનમ ચંદ અદાહા આહા=કુશતએ નાંજે તોઅંમ.
સરફતુલ ઉમરે વકીલ હેજરે લકાએઆ સંનમી સુમમેં બીલ્લાહ કમીન;
ફઆહા સુંમમેં આહા સુંમમ આહાહા આહા=લએસે ફીગીસ્લે સનમ.
હેફ સદ હેફ હે અફસોસ સદ અફસોસ અફસોસ=આએઆ પેગાંમે અજલ;
છુટ ગએઆ જખ્મે જીગરસે મેરે ફાહા આહા=અબ નીકલ જાવેગી દમ."

યાનેઃ—ઓ પ્યારા દીલજાંન ! તું શા વાસ્તે મારી સાથે ગુસ્સો કરીને રૂશાઇ રહ્યો છે ? જરા આવ અને મારા ઉપર કૃપા કર ! કેમકે આજીજી કરતાં કરતાં મારો પ્રાણ તો જાતો રહ્યો છે, અને પાપનું સવાબ થઇ જાય છે. (ત્યાં સુધીમાં ઉરદુ—ગૂજરાતીનું મિશ્રણ છે.) મેં તારી એટલી બધી તે શું તકસીર કીધી હતી કે તેં મારો પ્રાણ લીધો ? ઓ દીલદાર ! હું તારા ઉપરથી સદકે થઇને

કહું છું કે, તારી વાંકી નજર, મારે માટે કાંઇ તીર કરતાં કમતર નથી. (ત્યાં સુધીમાં ઉરદૂ—કચ્છિનું મિશ્રણ છે.) તને હું રજકના કસમ ઘાલીને કહું છું કે, મારી એવી તે શું ભુલ થઇ છે, તે તું મને આવીને કેહ ! કેમકે મારો જાન ને મારી દોલત બન્ને મેં તને તમામ આપી દીધું, તોપણ મારી ઉપર શાને માટે જુલમ કરે છે ? (ત્યાં સુધી ઉરદુ—મરાઠીનું મિશ્રણ છે.) મેલાપ કરવાની ઉમેદની માફક, મેં મસ્તીમાં આવીને તુંને મારી બગલમાં ખેંચી લીધો, ત્યારે ઓ પ્યારા ! તારાં કેટલાંક નખરાં મેં જોયાં છે, તેથી હું તારાં એવાં નાજ નખરાંથી બીચારી મારી ગઇ છું ! (ત્યાં સુધીમાં ઉરદુ—ફારશીનું મિશ્રણ છે.) કસમ છે ખોદાતાલાના, કે મેં મારી તમામ ઉમર જુદાઇમાં ગુજારી છે, આહા ! અફસોસ ! કસમ છે કે તારા જેવો પ્યારો મેં બીજો કોઇ પણ દીઠો નથી ! (ત્યાં સુધીમાં ઉરદુ—અરબ્બીકનું મિશ્રણ છે.) હેફ છે, એક સો હેફ છે, અફશોશ છે, એક સો અફસોસ છે, કે કજાનો પેગામ આવી પુગો, કેમકે મારાં કલેજાંનો જખમ પાછો તાજો . થયો છે, અને હવે મારો દમ જાતો રહેશે.

ઉપલી સતરો મિશ્રણપરિભાષિકાનો ખરેખરો ખ્યાલ આપે છે.

ફારશી ભાષાના કાવ્યમાં અરબ્બી ભાષાનો ભેળ આવે છે ત્યારે તે " મલમ્મએ " કહેવાય છે. હાફેઝ લખે છે કેઃ—

" અલા યા અય્યુ હલસાકી અદર કાસન વના વેલહા
કે એશ્ક આસાન નમુદ અવ્વલ વલે ઉફતાદે મુશકેલહા."

પેહેલી લીટી ઇસ્લીહ લોકોના ધર્મની છે, તેમ છતાં હાફેઝે જો કે પોતે મુસલમાન હોવા છતાં પોતાની દીવાનમાં મથાળે મુંકી છે. તેમાં કહે છે કે, હુશીઆર થા ઓ સાકી, દોર કર પ્યાલાનો, અને હમોને પીવાવ ! (એટલે હમે જંગમાં ઉતર્યે જીયે, તેથી તે શરાબ પા ! કે મસ્તાન થઇ હમે લડાઇ ફતેહ કરૂં.) હવે હાફેઝે તો ઇસ્લામ ઉપર તે લીટીને બીજા અર્થમાં ઉથલાવી નાંખવા સારૂ નીચલી ફારશી લીટી ઉમેરી મુંકી, ઉલટો પોતાના ધર્મનો બચાવ કર્યો છે કે, એશ્ક કરવો મને પ્રથમ સેહેલો લાગ્યો, પણ તે કરવો તો મુશકેલ થઇ પડ્યો. (તેથી ઓ ખુદા તું મને મદદ થા !) તે ઉપરથી ઉર્દુમાં કેહવત જોડાઇ, કે " એશ્ક કરના સેહેલ હય, લીકન નીભાના મુશ્કેલ હય."

" હઝુરી ગર હમી ખાહી અઝુ ગાયબ મશવ હાફિઝ;
મતા મા તલકન મિન તહવા દેહ્લ દુનીયા એ અમહલહા."

એમાં છેલ્લી લીટી પ્રાણુ-પ્રિયાનો મેળાપ થાય ત્યારે દુન્યાના શુકરાના કરવા માટે લખેલી છે તે અરેબ્બીક છે.

૫૮—વ્યંજના પ્રકરણુ અથવા ધ્વનિ પ્રકરણુ. લક્ષણાલંકારથી પણુ ઘણા આગળના સંકેતનો બોધ જે શકિત વડે થાય છે, તે વ્યંજના અથવા ધ્વનિ કહેવાય. એ ૩ પ્રકારની છે. ૧-વસ્તુ ઉપરથી દુરનો સંકેત કરવામાં આવે ત્યાં **વસ્તુ વ્યંજના**. ૨-અલંકાર ઉપરથી દુરનો સંકેત કરવામાં આવે ત્યાં **અલંકાર વ્યંજના.** અને ૩-રસ ઉપરથી દુરનો સંકેત કરવામાં આવે ત્યાં **રસ વ્યંજના.**

વસ્તુ વ્યંજના;—" બાગો બગીચા ફુલ વાસવાળા,
વાડી વછ્છ્રા ફળથી રસાળા.
દેખી અદેખી બહુ થાઇ આલી,
ફુટે નસીબે નહિં આહિં **માળી.**" (ન. ક.)

એમાં બાગ અને માળીના વર્ણન ઉપરથી પોતાનો ધણી પોતાની પાસે નથી એમ વિહરણીએ બતાવ્યું છે.

સેનાઇ ઉપરથી.—

" સું સુઇ શુદમ અઝ રેશ્કે પયરાહને તુ,
વઝ રેશ્કે ગરીબાને તુ ઓ દામને તુ;
કીન બોસે હમી દેહદ કદમહાયે તોરા,
વાંનરા શબો રોઝ દસ્ત દર ગરદને તુ."

યાનેઃ—તારા જમ્ભાની અદેખાઇમાં તવાઇ તવાઇને બાલ જેવો બારીક હું થઇ ગયો છું. હું તારાં ગળાં ઉપરના ગીરદાની અદેખાઇ કરૂં છું. હું તારા જમ્ભાની દામન ઉપર અદેખો આંધળો થઇ ગયો છું. કારણુ કે જે જગા ઉપરથી એ પ્યારી તું ચાલી જાય છે તે જગાને ચુમી લેવાનું એ દામનના સારાં નશીબે સરજેલું છે. વળી ગળેબંધને અને જમ્ભાને તો સારો દહાડો અને રાત તારી ગરદનની અને તારાં શરિરની આસપાસ વિંટલાઇને તુંને બગલગીરી કરવાનું સુખ મળેલું છે, તેથી હું તેમની અદેખાઇ કરૂં છું.

અલંકાર વ્યજના:—" લીવાજ આંબા વડ પીપળારે,
શોભી રહ્યા આ જિવ બાળવાને,

મારો ખરચ ને પસરી ખળાઇ,
કેરી ભરાતી રસથી સુકાઇ." (ન. ક)

એમાં આંબાના દાખલાથી બતાવ્યું છે કે મારા મોહોરો ખરી પડયા, મારી કેરી જે રસથી ભરાતી તે અધવચ સુકાઇ ગઇ. યાને સ્તન સુકાઇ ગયાં. કમાલુદીન ઇસમાયલ કહે છે:—

"ચસ્મમ ગુલે રોગુફ્તે ઓ અશ્કમ ગુલાબે ગર્મ,
હરરોઝ બબાદ કસ ચું મન અંદર ગુલો ગોલાબ."

માયની:—મારી આંખો ખીલીને મોટા થયલા ગોલાબના જેવી છે, યાને કે વાહલીની જુદાઇમાં રડતાં રડતાં ગુલાબના જેવી લાલ અને ચોળતાં ચોળતાં ખીલીને મોટી થઇ છે, અને મારાં આંસુ ગરમ ગોલાબજળ જેવાં થયાં છે, વાસ્તે હું ઇશ્વર પાસે માંગી લઉં છું કે, હું જે જે પ્રમાણે જેવાં ગુલાબમાં અને ગુલાબ જળમાં ભીંજવાયલો રહું છું, તેવાં ગોલાબમાં કોઇ પડતું નાં !

રસ વ્યંજના:—મુઝફ્ફર હરેવ ઉપરથી:—

"મેહ બદર નુમાયદ ચું ઝે ખુરશીદ ચવદ દૂર,
મન કઝ તુ શવમ દૂર નુમાયમ ચું હલાલી."

જ્યારે ચંદ્રમા સૂર્યની સર્વેથી ઘણેજ દુરને છેટે હોય છે ત્યારે પુનમ થાય છે, યાને સુરજ જેમ જેમ ચંદ્રથી દુર જતો જાય છે તેમ તેમ ચંદ્રનો તો પ્રકાશ અને તેજ જાદે વધતો જાય છે. ભલી રે ! હું તુંજ પ્યારીથી તો જેમ જેમ દુર જાઉંછું તેમ તેમ હું તો અમાસના ચંદ્રના જેવો તવાઇને વાંકો વળેલો થઇ જાઉં છું !

"અત્યંત વૃષ્ટિથિ વધ્યો વિરહાગ્નિ જાણું,
અત્યંત અગ્નિ વધવે ત્રિજિ વૃષ્ટિ માણું;
અત્યંત વૃષ્ટિ થકિ છેક તણાઇ જાઉં,
ઓ પ્રાણનાથ તુજસું નહિરે મળાયૂં." (ન. ક.)

યાને કે, અત્યંત વરસાદ પડવાથી મારો વિરહાગ્નિ વધી ગયો, અને અગ્નિ વધે ત્યારે બાફને લીધે બીજી વૃષ્ટિ થાય, યાને અતિશય વિરહાગ્નિથી બફાવાને લીધે જોબો છુટયો. જ્યારે ઘણો વરસાદ પડયો ત્યારે હું પાણીમાં તણાઇ ગઇ, યાને જોબો છુટવાની સાથે મને તાણ ચાલી છે, આ હું તણાઉં છું, મરું છું. અરે પ્રાણપ્રિય વહાલા ! તુંને નહીં મળાયું જે ! એમ સ્ત્રીનો ધણીની જુદાઇમાં વિલાપ છે.

" મરા હર શબ સું દુઝદ ખાબ ગિર્દે ચશ્મેતર ગરદદ,
દેલબરા બા ગમત બીદાર બીનદ બાઝ બર ગરદદ. "

મતલબ:—દર રાતે ઉંઘનો ચોર મારી આંસુથી ભરેલી આંખોની આસપાસ ભમ્યા કરે છે. પણ એ દીલબર ! તારા પ્યારને લીધે સજાગર રેહતાં મારાં દીલને હંમેશ જાગૃત જોઇને તે ચોરને પાછું ફરવું પડે છે.

નિચલી એક ઠુમરીમાં ગૂજરાતી-હિંદી-મરાથીનું મિશ્રણ સમાયલું છેઃ—

" કાંઇ બોલો માહારાજ, ચતુર સુઘડ સરદાર સીપાહી
અપણી મોજ સીરતાજ.
બાંધુન સમશેર ઢાલ કટારી હાતાત ગેઉન ભાલા,
અલબેલા તુમી કુની કડે જાંતા, તુમ ગરીબન નવાજ. "

ઉપર પ્રમાણે એક પ્રિયા પોતાના પ્રિતમને લડાઇમાં જતાં પુછે છે, તે આપણા અલંકારમાંજ વર્ણવેલું છે. મલ્હાર રાગમાં રચેલી એક રૂબાઇમાં પરિભાષાનું મિશ્રણ નીચે મુજબ મિશ્રિત કરેલું છે:—

" સુખ જે બરસાતકા કીસમતમે મેરે વા થા બદા,
ભરી બરખામે વુહ પરદેસી હુવે હમસે જુદા-
અબરેમે બારે દામનમે શમીમ અઝ યાર જુદા;
મન જુદા ગિરિયાં કુનમ અબ્રે જુદા યાર જુદા."

ભર વરસાદમાં માશુકને છોડીને આશક જતો રહ્યાથી એક પ્રિયાએ જારી કરેલી છે, તેમાં પેહેલી બે લીટી બ્રિજમાં અને છેલ્લી બે લીટી ફારશીમાં બનાવી મિશ્રણ કરેલું છે. શાયર ઝફરની ગઝલોમાં આ અલંકાર ઘણો આવે છે:—

" તું દેખતા હએ ઉસકો સીતમગર ઉલટ પુલટ,
યક હર્ફે સર નવેશ્તસે પાયા ન બેશો કમ.
દેખો હજાર અકલમે દફતર ઉલટ પુલટ."

એમાં પણ ઉરદુ-ફારશીનો ભેળ છે. એ પ્રમાણે આપણો મિશ્રણાપરિભાવિકા અલંકાર પણ જોઇતી મજાનો ફાળો આપી ચુકો છે હવે આપણે નવોજ અલંકાર પકડવા પેહેલાં એક અંગ્રેજી ફકરો આપી બસ કર્યે—એક ન્યુસપેપર ઉપરથી:—

એક કુતરાની કબર ઉપર લેખ.

"Eheu ! hic jacet Crony, A dog of much renown;
Nec fur, nec macaroni, Though born and bred in town.

In war he was acerrimus, In dog-like arts perite;
In love, alas! miserrimus, For he died of a rival's bite.
His mistress struxit cenotaph, And as the verse comes pat in,
Ego qui scribo epitaph, Indite it in dog-Latin."

એમાં લાટીન-અંગ્રેજી વિગેરે મિશ્રણ છે. એ પ્રમાણે સંખ્યાબંધ હમારી પાસે મોજુદ છે. સુંદરવિલાસમાંથી એક દાખલો આપી બસ કરીશું.

"अच्छेदं अभेदं । अनंतं अपारं ॥
अगाधं अबाधं । निराधार सारं ॥
अजीतं अभीतं । गहे है समादू ॥
नमो देव दादू । नमो देव दादू ॥"

એમાં સંસ્કૃત—બીજાનું મિશ્રણ સુંદરદાસે કર્યું છે. વળી એમાં વર્ણાલંકાર પણ સાફ જણાઇ આવશે.

૫૯ વસ્તુત્પ્રેક્ષાલંકાર—નર્મદાશંકરે ઉત્પ્રેક્ષાના એક ભાગ લેખે એને વર્ણવ્યો છે. કોઇ વસ્તુને નામે કે ધર્મે તર્ક કર્યો હોય, અને તે વસ્તુનું વર્ણન, બીજી વસ્તુને નામે અથવા ધર્મે, શંકા અથવા કલ્પના સાથે થાય ત્યાં વસ્તુત્પ્રેક્ષા કેહવાય. **ફુનાહી** ઉપરથી:—

" ઉફતાદેહ બ પા ઝુલ્ફે સમનસાય તુ અઝ ચીસ્ત ?
દીવાને મનમ સલસલે દર પાયે તુ અઝ ચીસ્ત ?

માશુકે મન ! જાસમીન જેવાં સુગંધીદાર આ લાંબાં જુલફાં તારા પગે શા માટે વિંટલાયાં છે ? ગાંડો તો હું થઇ ગયલો છું, અને તારા પગે કાંય જંજીર લગાવી છે ?

(મંદાક્રાંત વૃત્ત.)

" આડો જાતો બહુ પવનથી મેઘ ઉંચેથી જોવો,
એતો લાગે ધુળ ઉડિ રહી વા દિસે ધુમ્ર ગોટો. " (ન. ક.)

માને, તે મેઘ એવો લાગે છે કે જાણે ધુળ ઉડી રહી હોયની, અથવા ધુમાડાનો ગોટો ચાલતો હોયની.

" સજ્જનમે સજ્જન મીલે, જ્યું ચંદનમે કપુર;

દુરિજનકું દુરિજન મીલે, જ્યું ભાંગમે ધતુર. "

જેમ સુખડમાં કપુરનો વાસ મળી જાય ને સુવાસ આપે, તેમ સારાં માણસ સારાંમાં સંગતી કરવાથી સુવાસ આપે છે. પણ જેમ ભાંગમાં વળી ધતુરો ભેળ્યો હોય તો પૂરીજ કેફ બનાવે, તેમ દુષ્ટ માણસમાં દુષ્ટ ભળેતો તેજ પ્રમાણે ખરાબી છે.

(ઇંદ્ર વજ્રા વૃત.)

" લીલી દ્રાક્ષો ફળસાં રાયણોજ, જાંબુ ખડબૂચાં અનેનાસ ફૂટ,
આંપાં સેતૂરો પપૈયા સુમાડાં, **લેઈ ફેંકી દઉં હું જાણિ રોડાં.** "

યાનેઃ—ધણીની જુદાઇમાં સ્ત્રીને સારાં સારાં ફળો પણ ખાવા ગમતાં નથી, તેથી તે જાણે ઢેફાં કે રોડાં હોય તેમ તેણી ફેંકી દે છે.

આકાંની શાયર કહે છેઃ—

" ગય આફતાબે ઝર ફેશાન જામે બીલોરશ આસમાન,
મશરેક કફે સાકીશ દાન મગરેબ લબે યાર આમદેહ. "

મતલબઃ—શરાબ જે છે તે શોનેરી કીરણો સાથનો સુર્ય છે, અને તેનું આકાશ જે છે તે બીલોરી પ્યાલું છે, તેની પૂર્વ દિશા તે દારૂ રેડનાર સાકીની હથેલી છે, અને પશ્ચિમ દિશા જે છે તે માશુકનું મોઢું છે.

ઓખા હરણમાં નીચલો દાખલો છેઃ—

" ચપળ નેત્ર ઝીણું અંજન, **જાણે જાળે પડયાં ખંજન;**
મોળો મોળો મૂખને મોડે, મોળો મોળો ભૃગુટીને જોડે. "

એમાં આંખો કાજળને લીધે, જેમ જાણે પક્ષીઓ જાળમાં ફસી પડયાં હોય તેવી લાગે છે. વળી છેલ્લી લીટી વર્ણાલંકારમાં છે.

" **સંત સંત સબ** એક હે, જેસે આપુકા ખેત,
કોઇ કુદરતી લાલ હે, ઓર સબી **શ્વેત કે શ્વેત.** "

યાનેઃ—જેમ અફીણના ખેતરમાં અફીણના છોડવા જોકે એકજ છતાં, કોઇ ખુદરતી રીતે લાલ રંગના પણ માંહે માંહે દેખાય છે, પણ અંદરથી તો રસ નીકળે તે સર્વનો સફેદજ નીકળે છે; તેમ સર્વ સંતો એકજ છે, એ પ્રમાણે ઉપમાન છે. તુલશીદાસ કહે છે;

"જ્યોં બિન દીઠ ન સોહિયે, લોચન લોલ બિશાળ;
ત્યોંહી કેશવ સકલ કબિ, બિન બાની હી રસાલ."

જેમ આંખના ડોળા મોટાને સારા હોય પણ કીકી વગર શોભતા નથી, તેમ કવિઓ બાની યાને લખાણની છટા વગર શોભતા નથી.

" ઉગે પુષ્પ સોહામણાં, નજરે ના દેખાય;
વન સઘળું વાસિત કરે, મિથ્યા ખિલી ખરી જાય."

૨૫.

"Poetry gives treasures more golden than gold, leading us in higher and healthier ways than those of the world, and interpreting to us the lessons of Nature. But she speaks best for herself."

F. T. Palgrave.

ખુદરતી કવિ અને ભીખારી કવિ, એ બે માટે એક અચ્છું દ્રષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે. પોતાની કવિતા સાંભળનારા જાગૃત હોય, પોતાની કવિતા રચતાં પોતાનેજ શંકા નહીં પડતી હોય, અને કાંઇ પણ અસલીઆત પોતાની કવિતામાં આવતી હોય, તેમ તેઓ ખરો કવિ ખુશી અને મગ્ન રહે છે. જ્યારે ખોટો કવિ જે બીજા કવિઓને ત્યાંથી ઉછીનું પાછીનું ઉધાર લાવીને કવિતાઓ બનાવતો હોય તેને માટે એવું કહેલું છે કેઃ—ચરણ ધરત શંખા કરત; નિંદ ન ભાવત શોર-શુવરણકો ધુંડત ફીરત; કવિ વિભીચારી ચોર. યાને, એકના પગલાં ઉપર પોતે પગલું ભરીને પછી શંકા કરે છે, બધા જણા ઉંઘમાં પડયા હોય તે તેને ગમે છે, તેને શોરબકોર ગમતો નથી, પણ સુંગ્રસુંગ્ર પોતાનું પસાર કરાવી દેવા ગમે છે. શોનાને યાને શોના જેવી ઉત્તમ કવિતાઓ જે બીજા કવિઓની બનાવેલી હોય તેને શોધતો ફરે છે, એવી ખોટા કવિની—વ્યભિચારી પુરૂષની—અને ચોરની આદત હોય છે. એમાં એ ત્રણે સાહેબો માટે એટલીજ લીટીમાંથી જૂદા જૂદા અર્થો થાય છે, અને તે ત્રણેને લાગુ પડે છે. લેટીનમાં કેહવત છે કે, *Poeta nascitur, non fit.* કવિ જન્મેલો હોય છે, બનાવેલો હોતો નથી.

૬૦—પ્રશ્નોત્તરાલંકારઃ—એમાં કાવ્યના અંદર પેહેલાં પ્રશ્ન યાને સવાલ પુછવામાં આવે છે, અને તેની સાથેજ ઉત્તર યાને જવાબ આપવામાં આવે છે. જેને ફારશીમાં " કાફીએએ પુરશેશો પાશુખ" કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્નોત્તરાને અંગ્રેજીમાં *Dialogue* કહે છે. ફારશીમાં એને "સવાલો જવાબ " પણ કહે છે. જેમકેઃ—

"ગોફ્તમ સનમા દેહ અઝ ગુ બર કન્દેહ કુનમ.

ગોફતા કે બ યક ગમઝેહ તોરા ઝીન્દેહ કુનમ.
ગોફતમ સનમા ગર બમીરમ ચે કુની ?
ગોફતા કે બ યક એશવેહ તોરા ઝીન્દેહ કુનમ."

અર્થ:—મેં કહ્યું કે ઓ પુતળી ! મારૂં દિલ તારાથી રંજીદેહ કરૂં. ત્યારે તેણે કહ્યું કે તુંને મારી એક નજરથી જીવતો કરીશ. મેં પુછ્યું કે ઓ પુતળી હું મરી જાઉં તો તું શું કરશે ? તેણી બોલી કે મારાં એક નખરાંથી તુને હું સજીવન કરીશ.

એમાં આશક માશુકના સવાલ જવાબો આવેલા છે. શાયર હાફેઝની એક ગઝલ આખી એજ અલંકારમાં રચાયલી છે. તે નીચલી લીટીથી શરૂ થાય છે;—

" ગોફતમ ગમે તુ દારમ,ગોફતા ગમત સર આયદ;
ગોફતમ કે માહે મન શવ, ગોફતા અગર બર આયદ."

મેં કહ્યું કે હું તારે લીધે દિલગીર છું; ત્યારે તેણે જવાબ વાળ્યો કે ત્યારે તારા ગમનો છેડો આવશે. મેં કહ્યું કે તું મારો ચંદ્ર થા ! તેણે જવાબ વાળ્યો કે જો તે ઉપર આવે તો, યાને ચંદ્ર ઉગે ત્યારે.

મી. બેરામજી મલબારીની નીતિ વિનોદમાં "ઇશ્વર ક્યાં છે ?" વાળા દોહરા એ અલંકારમાં છે:—

પ્રશ્ન— " હૈયું પુછે આપણું, ઇશ્વર તે ક્યાં હોય ?
ઉત્તર એનો સુલભ છે, જો કો શોધી જોય.
દુષ્ટ કામ કરતી વખત, હૈયું ધબ ધબ થાય;
વળી પાપ કરવા પછી, માનવ મન પસ્તાય.
ચતુરાઇથી નચિંત જ્યાં, સિપાઇનો નહિ ડર;
ધ્રુજે હૈડું કેમ ત્યાં ? કેની જુએ નજર ?

ઉત્તર— ઇશ્વર અંતરજામી તે, અંતરમાં કરી વાસ;
અંતરમાં રહી ઓચરે, 'મૂઢ મનુષ્ય તપાસ'.
અહિં ઇશ્વરનો વાસ છે, આ ઇશ્વરનોજ વાણુ;
સમજીને બેરામ તું, એ ઇશ્વરજ પિછાન. "

એમાં પ્રશ્નોત્તર આબાદ જણાઇ આવશે. કેમકે કવિએ પોતેજ પ્રશ્ન મુંકી પોતેજ તેનો ઉત્તર આપ્યો છે.

આ બીજા એક દાખલામાંતો પ્રશ્નનો પ્રશ્ન રૂપેજ ઉત્તર દીધેલો હોવાથી લેઝતદાર અલંકાર થયલો છે:—

" અએ રેહબરે ખલક મરા રાહ નુમા, .

દરે મુશ્કેલ બહરકે જવાબ બે કુશા !
શુઇઅન્દ ખુદા બુદે દીગર હીચ ન બુદ,
અગર હીચ ન, બુદસ્ત ખુદા બુદ કુજા ?
અઝ મઝહબે મેલ્લત ખબરી નીસ્ત તોરા,
મીદાન તુ યકીન કે લામકાન અસ્ત ખુદા,
કેફીયતે હક્ક ઝે મન ચે મી પુરસી,
જાન દર તન અસ્ત ગો કુજા દારદ જા."

પ્રશ્ન—ઓ માનવીઓના રાહબર ! નીચે મુજબનું મને સમજવાને જે મુશ્કેલી નડે છે તેનો કાંઇ રસ્તો દેખાડ; કે લોકો બોલે છે કે કાંઇ પણ ચીજ પેદા થઇ અને હૈયાતીમાં આવી તે પેહેલાંનોજ ખોદા **હૈયાત હતો.** જ્યારે કાંઇ પણ ચીજ હૈયાત નો'તી ત્યારે ખુદા **કઇ જગાએ** હતો ? કેમકે કોઇ જગા પણ હૈયાત નો'તી.

ઉત્તરઃ—દીનના મુળ કાનુનોથી પણ તું અંજાણ જણાય છે. ખાત્રીથી માન, કે ખુદા હરેક જગાએ હાજર છે. ત્યારે મને તે કરીમેકારસાજ વીશે સવાલ કરવાની તને શી જરૂર પડી ? તારાં શરિરમાં તારો જીવ વસે છે, તે કઇ **જગાએ** છે તે તું મને કેહશે ?

શાયર હાફીઝનો ૨૩૪ મો છંદ (*Ode*) તથા એજ શાયરનો ૨૨૮ અને ૨૩૭ મો છંદ આખો એજ અલકારમાં છે, અને તે બહુ સુંદર છે. સુંદરદાસે અંતઃકરણ ભેદ વિશે લખ્યું છેઃ—

પ્રશ્નઃ— बहिर्बुद्धि अय कहो गुसांई
अंतर बुद्धि रहे किहिं ठांई ॥
परम बुद्धिका कहो बिचारा ।
सुंदर पूछे शिष्य तुह्मारा ॥

ઉત્તર.—बाहिर बुद्धि रज तम गुण रक्ता ।
अंतर बुद्धि सत्व आसक्ता ॥
परम बुद्धि त्रय गुणते न्यारी ।
सुंदर आतमबुद्धि बिचारी ॥

એ પ્રમાણે અચ્છો અલંકાર આપેલો છે.
આશક માશુક વચ્ચે ચાલેલો નીચલો પ્રશ્નોત્તર ખુબીદાર છે.

પ્રશ્ન { " બેગો અએ આશકે સાદેક ચેરા ગુલદસ્તે આવોર્દી ?
દેલે બુલબુલ શીકસ્તી ગુન્ચેરા દીલખસ્તે આવોર્દી ?

ઉત્તર { ને બેહરે ઝીબે દસ્તી માર્દે મન, ગુલદસ્તે આવોર્દી,
બખુબી લાફ મી ઝદ ગુલ બપીશત બસ્તે આવોર્દી."

અર્થઃ—ઓ મારા ખરાં દીલના આશક ! તું મને કેહ, કે આ ફુલનો દડો તું મારી આગળ શું કરવા લાવ્યો છે ? તેં શા માટે બચારાં બુલબુલનું દીલ ભાંગી નાંખ્યું છે ? અને આ ખીલતી કળીને અહીં લાવીને તેં શા માટે વિપત્તિમાં નાંખી છે ? ત્યારે આશકે જવાબ દીધો કે, આ ફુલનો તુરો હું કાંઇ માત્ર તારા હાથમાં શોભાવાને માટેજ લાવ્યો નથી, પણ ઓ દીલરૂબા પરી ! આ ગુલાબનું ફુલ પોતાની ખુબસુરતી ઉપર બહુ બડાઇ મારતું હતું, અને પ્યાર કરવામાં જાણે એજ એકલું હોય તેવું અભિમાન રાખતું હતું, તેટલા વાસ્તે એના હાથ પગ બાંધીને હું એને તારી હજુરમાં લાવ્યો છું, કે તું પ્યારીની ખુબસુરતી આગળ એ તો એક ગોલામ જેવું છે !

ગર્બ કવિરાજ શાયરાન શાયર ફેરદોશીના શાહાનામામાંથી આપણે દાખલો લઇએ,

પ્રશ્ન—" કેતા ચીસ્ત આં દેહ દો સરવે સહી ?
કે રોસ્ત અસ્ત શાદ આબ બા ફરરહી ?
અઝાં બર જદેહ હરયકે શાખે સી;
નગરદદ કમો બેશ બર પારસી."

યાનેઃ—સરવે સહીના ૧૨ બાર ઝાડ, જે દુન્યામાં તરોતાજેહ અને ઝળકતાં ઉગેલાં કેહવાય છે, તે શું ચીજ છે ? તે સરવના હરેક ઝાડની ઉપર ૩૦ શાખો અથવા ડાળીઓ ઉગેલી છે, અને જે પારસી લોકોમાં કમ જ્યાદે થતી નથી, યાને કે જ્યારે પણ ગણો ત્યારે તે ઝાડની ડાળો તેટલીજ હોય છે તે શું છે ? એનો જવાબ પાછો એજ શાયર આપે છે કેઃ—

ઉત્તર—"ન ખોસ્ત અઝ દહો દો દરખ્તે બુલંદ;
કે હરયક હમી શાખે સી સર કસંદ.
બસાલે બહોદો બુઅદ માહે નો;
ચું શાહે નવ આઇન અબર ગાહે નો.

". ભ સીરોજ મેહરા સર આયદ શુમાર;
અદીંસાં બુઅદ ગેરદેશે રોઝગાર."

યાનેઃ— પ્રથમ મોટી ૧૨ ઝાડો કે જે પ્રત્યેક ઝાડની ૩૦ ડાળ પોતાના સર ખેંચે છે, તે એ છે કે એક વરસમાં ૧૨ મહિના નવા થાય છે, તે જેમ નવી રવેશનો પાદશાહ પોતાના નવીન તખ્તની ઉપર બેશે, તેજ રીતે હરેક મહીનાઓ નવી રૂઢીએ બદલાતા ચાલે છે. અને ૩૦ દહાડે મહિનો તમામ થાય છે, તે તું ગણી જો, કે એજ પ્રમાણે જમાનાની ગેરદેશ ચાલી જાય છે. ફીરદોશીના જેવોજ પ્રખ્યાત શાયર આંધળો મીલ્ટન, જ્યારે તેના હાથમાં પોતાની માવતરનું ચિત્ર આવી જાય છે, ત્યારે શું બોલે છે તે જુઓ, કે તેણે પ્રશ્નોત્તર કેવો અચ્છો દીપાવ્યો છેઃ— માતાની છબી તરફ જોઇને પુછે છેઃ

" My mother ! when I learn'd that thou wast dead,
Say, wast thou conscious of the tears I shed ?
Hover'd thy spirit o'er thy sorr'wing son,
Wretch even then, life's journey just begun ?
Perhaps thou gav'st me, though unfelt, a kiss;
Perhaps a tear, if souls can weep in bliss—
Ah that, maternal smile ! it answers— Yes.
I heard the bell toll'd on thy burial day,
I was the hearse, that bore thee slow away'
And turning from my nurs'ry window, drew
A long, long sigh, and wept a last adieu,
But was it such ?—It was. Where thou art gone."

એમાં કવિ મીલ્ટન પોતાની માતાનું મળેલું પીકચર જોઇ તેને પ્રશ્ન પુછે છે, તેગજ તેના ઉત્તર આપે છે. એ અચ્છો પ્રશ્નોત્તરાલંકાર છે. આપણા જરથોસ્તિ ભાઇઓની આખી હોરમઝદ યસ્ત પ્રશ્નોત્તરાલંકારમાંજ જોડાયલી છે. તેમાં આપણો પાક પેગંબર દાનાઇ ભરેલા સવાલો દાદગર દાદારને પુછે છે, અને તેના માઆકુલ જવાબો બારે હુકતાલા અશો જરથોસ્તને આપે છે; જેમકેઃ—

પ્રશ્નઃ—કત્ અપવ મઝ્દ વનત્ દ્રવન્તેમ્ ?
ઉત્તરઃ—અપવ વનત્ દુજિમ, અપવ વનત્ દ્રવન્તેમ.
યાને કેઃ—ઓ અહુરમઝદ ! અશો આદમી પાપી પુરૂષને શું

મારી હઠાવી શકશે ? એમ જરથોસ્તે પુરગેશ કરી, અને દાદાર હોરમઝદે તેની પાશુખ કરી કે, અલબત્ત ! અશો માણુસ દરજ્જને યાને દુષ્ટ માણુસને મારી શકે, તથા અશો આદમ પાપી પુરૂષને જેર કરી શકે આખી ધસ્તમાં એવા દાખલા છે, તેથી ઘણાની અહિં આ જગા કરી નથી

હિંદુ છોડીઓમા આષાડ શુદ ૧૨ થી તે વદ પડવા લગી ગોર પુજ્વાની ક્રિયા થાય છે, ત્યારે તેણીઓ પ્રશ્નોત્તરામાંજ ગીતો ગાય છે.

" ઊચો પીપળો ખખડેરે રામ ગોવાળિયો જાય,
મે તો રામ ગોવાળિયાને પુછ્યુ રે, તારે કેટલી ગાય ?
સો દુજણી સો ઞાભણી રે, ચારો ચરવા જાય,
એટલા દહીં દૂધને શુ કરશોરે, ગોરમા બેય ન્હાય "

વળી તેમના ટોળા સામસામી મળે ત્યારે પણ એજ અલંકારમા વાદ કરે છે

૧ લુ ટોળુ —એ લાછા કુવર, એ લાછા કુવર, તમે પરણ્યા કે કુવારા લાલ ? અચકો મચકો કારેલી.

૨ જુ ટોળુ —અમે લગન લગન કુવારા લાલ—અચકો મચકો
૧ લુ ટોળુ —તમને કઇ બહેન ગોરા ગમશે લાલ ? "
૨ જુ ટોળુ —અમને આ બહેન ગોરા ગમશે લાલ— "
૧ લુ ટોળુ —એ ઊચીને શુ કરશો લાલ ? અચકો મચકો.
૨ જુ ટોળુ—એ ઊચી કેડે કુચી લાલ—'

કવિ પ્રેમાનંદના " ઓખા હરણુ " મા પણ એ અલંકાર વારવાર વપરાયલો છે —

" વૃતાત કહે ભાઇ કોણુ છે, પામ્યો બહુ પરિતાપ,
સર્પ કહે રાય સાંભળો, મને હવો રૂષીનો શાપરે
બોલ્યો નાગ કરી પરણામ, મારૂ કરકોટક છે નામ,
પ્રાચિન કર્મે પામ્યો સતાપ, સપ્ત રૂષિયે મને દીધો શાપ
વિમાન જાતુ હતુ સ્વર્ગ ભણી, અજ્ઞાનતા જાગી મુજ તણી,
ફુતકારિ નાખી વિષજ્વાળ, દાધા રૂષિ ને ચડિયો કાળ "

એમા પણ રાજા અને સર્પ વચ્ચે ચાલતો પ્રશ્નોત્તર ઝટ જણાઇ આવે છે ફારશી ભાષામા તો આ પ્રશ્નોત્તર ઘણીગમ દીઠામા આવે છે એક પાદશાહે શાયરને પુછ્યુ કે —

પાદશાહ —સુનીદે કે બુઅદ માનદ દીદેહ ?

શાયરઃ—તોરા દીદેહ વ યુસુફરા સુનીદ.

યાને કેઃ—શું સાંભળેલું જોવાની બરોબર હોય કે ? હા-યુસુફની ખુબસુરતી તો સાંભળેલી, પણ તારી ખુબસુરતી તો જોઇ. યાને પાદશાહની તારીફ કરી, અને સવાલનો જવાબ પણ આપ્યો છે. હવે આપણે બીજા દાખલા ટુંકા કરી નાંખી,એ વિષય વેહેલો સમાપ્ત કરવા થકી બાકીરહેલા અલંકારો જલદીથીપુરા કરી નાંખવા મંડીશું.

૬૧:—કેહેવતરૂપાલંકારઃ—એમાં એવી બનાવટ હોય છે કે, સારી સારી કેહવતો જે કે ચાલુ વપરાસમાં આવતી હોય તે કાવ્યમાં દાખલ કરવાનો અલંકાર છે, જેને ફારશીમાં " અરૂસઆલ-ઉલ-મીસ્લ " ના નામે ઓળખવામાં આવે છે. જેમકેઃ—કવિ દુલાખીદાસ સ્વરાજ્ય ભક્તિ માટે લખતાં કહે છે કે;

" હશે કુવે તો ભરશે હવાડો, ભર્યા કુવા વીણ થશે ભવાડો;
એ આપના અંતરમાં ઉતારો, સ્વરાજ્ય ભક્તિ સજનો સ્વિકારો.
જે મેઘમાં તે મહિ મધ્ય આવે, જે ખેતરે તેહ ખળે સુહાવે;
જે રાજ્યમાં (તે) રૈયતમાં વધારો, સ્વરાજ્ય ભક્તિ સજનો સ્વિકારો. "

એમાં ૧—કુવે હશે તો અભાડે આવશે. ૨—ભરે કુવે ભવાડો. ૩—મેઘમાં હોય તો મહિમાં આવે. ૪—જે ખેડે તે ખાય. ૫—રાજા રળે તો રૈયત ચરે. એવી પાંચ કેહવતો એમાં આવી ગયલી છે. વળી બીજા રૂપમાં ઉત્પ્રેક્ષા કરનારી કેહવતો કાવ્યમાં આવે છે.

"જો જાકો ગુણ જાણત, સો તાકો ગુણ લેત;
કોયલ આંબહી ખાત હે, કાગ લીંબોરી લેત. "

એમાં જાણીતી ૩ કહેવતો એક મતલબની ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારમાં દુહામાં સમાવી છે, કે " જે જેનો ગુણ જાણે, તે તેનો રસ તાણે" તે કેવી રીતે, કે જેમ કોયલ તાણે આંબો,ને લીંબુ તાણે કાગો. " કાગડો લીંબુ લુંટી જાય, ને કેરી કોયલ ખુંચવી જાય, તે ઉપર આ જોડણી છે. " ખાંડ લાદીને ભુસું ખાય, એવો બેલ વંજારે જાય" એ કહેવતને કાવ્યમાં ગોઠવી છે કેઃ—

" જ્યું બેલ બનજારકે, ફીરત ઘણેરે દેશ;
ખાંડ ભરી ભુશ ખાત હે, બીના ગુર ઉપદેશ."

કવિ પ્રેમાનંદ કહે છે.—

" લક્ષણ જ્હોણી દમયંતી છે, ૨૫ ગોત્રન ઉનમનજી;

ગાળ મુંકી જો ખોળને ખાશે, તે ચતુરા પશુવતજી."

++ ++ ++ ++

"મુકિ સજ્જન શત્રુને ન મળિયે, મુકિ ચંદન કાં વળગે બાવળિયે.
નાંખિ રત્ન કોડી કોડી કોણ આણે, તજી મદગળ મહિષ પલાણે;
તજી ધેનુ અજા કોણ બાંધે, તજી શાળ કુશકા કોણ રાંધે."

વળી એકજ શીખામણમાં ઘણી વાતને લાગુ પાડવા અર્થે કેહવત રૂપાલંકાર વપરાયલા છે. જેમકેઃ—

"રાજા–જોગી–અગન–જળ, ઉનકી ઉલટી રીત;
પરસરામ કહે પાળીયે, થોડી ઉનસે પ્રીત."

એમાં ચાર જણ સાથે ઓછી પ્રીત રાખવા કેહે છે, છતાં એકજ સંબંધાર્થ વાકયમાં ચાર કેહવત આવી જાય છે.

કવિ ઉદય રત્નઃ—" એકલી નારી સાથે, મારગે ન જાવું હો,
વળી વાટે વાત ન કીજિયે;
એક શેજે નર હોય, શીળવંત ન સૂવું હો,
સહેજે ગાળ ન દીજિયે."

એ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળના ગૂર્જર કવિઓ ભાત ભાતની કહેવતો, કાવ્યમાં વાપરી ગયા છે. **લજ્જારામ** નામનો કવિ જે અમદાવાદ મધે ઇ. સ. ૧૭૮૭ માં થઇ ગયો છે, તેણે પણ આ અલંકારની બહુ સેઝત લીધી છેઃ—

"વણ પુછે કોઇને નવ કહેવું, એહ લોક શું જાણે;
માંગ્યા પાખી માત ન પીરસે, તમ દુઃખ કો ઉર આણે."

એના કરતાં નવી ફેશીનની કેહવતો કાવ્યમાં ગુંહી દેવામાં **ધીરો ભગત** ઘણો વિખ્યાતિ પામ્યો છે. તે વડોદરાના સાવલી તાલુકામાં રહેતો હતો; તે જોડે છે કેઃ—

"નાનપણે ઘર ધંધામાં ધાયો, વૃદ્ધપણે હરિગુણ ગાય;
ઘર લાગ્યું ત્યારે કુવો ખોદાવે, એ અગ્નિ કેમ ઓલવાય.
અંત સમે છાપ તિલક બનાવે, ભૂલી ગયો જ્યારે ભાન;
એરણની ચોરી સોયનું દાન એમ, કેમ આવે વૈમાન."

કેહવતરૂપાલંકારને ફારશીમાં "અરસાલે મીસલ" પણ કહે છે. નીચલા ખેતમાં તેનો ભેદ સમાયલો છેઃ—

"હાફેઝ નેહ હદે મારત સુનીન લાફ્હા ઝદન;
પા અઝ ગલીમે ખીશ મેંરા પેશતર કશીમ."

છેલ્લી લાઇનમાં " પા અઝ ગલીમે ખીશ પેશતર ન બાયદ કર્દ " યાને કે ધાબળી બાહેર પગ કાઢવા નહીં, એવા અર્થની એ કેહવત છે. અર્થાત પગ જોઇ પાથરણું તાણવું.

બીજા ગુર્જર કવિઓમાં જે જેના કાવ્યમાં કેહવતરૂપાન્તકાર સમાવેલા છે, તે પાછલા જમાનાના હોવાથી એકેક બબ્બે આપી બસ કરીશું. કવિ ગીરધરઃ—

" શત્રુ સર્પ ને અગ્નિ ત્રણ્યે નવ ગણવા લઘુ એહ;
કરે વિઘ્ન તે ક્ષણ માત્રમાં માટે ધીરિયે નહિ તેહ. "

કવિ દીપવિજયઃ— 'વપરાસના [illegible] છે. જેને ફારશીમાં " [illegible]

" માર્‌ કર્યું મું પાળીયે, [illegible] આવે છે. જેમકે—કવિ
ચોરની માતા કોઠીમાં [illegible] કહે છે કે;
પસ્તાવો શો કરવો ૨ કેહવત [illegible] કુવા વીણ યશે ;
પાણી પીને ઘર પૂછવું [illegible] ભક્તિ સજનો "
વળી પ્રશ્નરૂપે વપરાયલ વાટે [illegible] ખેતરે તેહ [illegible] કાવ્યમાં
સમાવામાં આવે છે —

"ચિંતા મત કર ભાગ [illegible] ભક્તિ સર્જ [illegible]વશે ૨—[illegible]થે;
જળમેં બસે માછલી, ૧ [illegible] કયાં ગયે?"

એમાં કહે છે કે માછલી પાણી [illegible] પમે છે તોપણ તેનું પરમેશ્વર પુરૂં કરે છે, તો જો કે તેની પાસે કાંઇ પૈસો પણ નથી.

કવિ વીર વિજય —

" લોક વિરૂધની વાર, ઘણુંએ જગત પડયો વ્યવહાર;
મૂરખ બાળક જાચક વ્યસની, કારૂ ને વળી નારજીરે;
જો સંસારે સદા સુખ વછો, ચોરની સંગત વારૂં;
વેસ્યા સાથે વણજ ન કરિયે, નીચશું નેહ ન કરિયેજીરે;
આપણું આવે ઘર ધન જાવે, જીવિતને પરહરિયે;
કામ વિના પર ઘર નવ જઇએ, આળે ગાળ ન દીજેજીરેઃ
બળિયા સાથે બાથ ન ભરિયે, કુટુંબ કલેશ ન કીજે;
દુશમન શું પરનારી સાથે, તજીએ વાત એકાંતેજીરે;
માત બેનશું મારગ જાતા, વાત ન કરિયે રાતે;
રાજા રમણી ઘરનો શોની, વિશ્વાસે નવ રહિયેજીરે. "

વિગેરે વિગેરે એજ કવિએ માત્ર એકજ કવિતામાં લગભગ ૧૫૦–૨૦૦ કેહવતો વાપરેલી છે, તેથી તે લંબાણ કરી નથી, તો જો

છે તેમાંથી ઘણી નસ્યત મળે છે, પણ આખી કવિતા ઉતારી નથી.

"તુલશી નીચે જનસે, બને ન ઉંચો કામ,
મદત નગારા ના બને, ચુવા કેરે ચામ."

નીચ માણસથી ઉંચાં કામની શી આશા? એ કેહવતને ગોઠવીને કહે છે કે, જે પ્રમાણે ઉંદરના ચામડાંથી કાંઇ નગારૂં મઢી શકાતું નથી, તે પ્રમાણે નીચથી ઉંચ કામ થતું નથી.

"કાલ કરંતો આજ કર, આજ કરંતો અબ;
અવસર વીતો જાત હે, ફીર કરેગો કબ ?"

એમાં આજનું કામ કાલ ઉપર નહીં રાખવાની કેહવત છે.

કેહેવતરૂપાલંકાર વાપરનારો એક કવિ દયારામ થઇ ગયો છે; તેણે રાધિકાના વખાણ વિષે જે કાવ્ય બનાવેલું છે, તેમાં મીઠી મીઠી તરેહવાર કેહવતો ગોઠવેલી છેઃ—

"સાધુશ્રમ ન કરશોરે, કોટી પ્રયત્ને ગર્ધવ ઘારો નહીં ગાય;
કઠણું બોલી કાળજું બાળે હરિ ભજન ભુલાય;
કાંબળા કેરી કાળપ સો મણ, સાબુથી નવ જાય;
શ્વાનની પુંછડિ થાય ન સધી કરે અનેક ઉપાય;
કુલક્ષણથી ચિયજ પડયો, પુરૂષ પુરૂષ થાય;
વ્યંડળ મરદ હોય ન કદા, સો મણ પારો ખાય;
કસ્તુરી કયારે વાવો તોયે, લસણ તો ગંધાય;
ઓષડ આખડિ માનતા માને, વાંઝણિ કદિ ન વ્યાય;
ફળે નહીં ફુલે નહિ નેતર, સુધા જો સિંચાય;
આઠે પ્રહર ઉકાળિયે તોય, ગાંગડુ નવ બફાય;
વાંસ એરંડો થાય ન ચંદન, મળયા ચળી ને વાય;
જેને કાજે જે સરજ્યાં છે, તે તેમાં લોભાય."

એ વિગેરે અતિશય કેહવતોના સેંકડો પદો જોડાયલાં છે, પણ આપણે તો સેહેજ સેહેજ ઇશારાથી આપણો મુદ્દો સમજાવી લઇશું. ઉપલા દાખલાઓમાં કેહવતો કઇ કઇ છે, તે સમજાવવાની કાંઇ જરૂર જણાઇ નથી, કેમકે તે બોલ્લે બોલ્લી દરેકને સમજાય તેવી છે.

"બાઝ આઇ કે બાઝ આયદ ઉંમ્રે શુદે હાઈઝ;
હરચંદ કે નઆયદ બાઝ તીરીકે બેશુદ અઝ શુસ્ત."

બીજી લીટીમાં કેહવત એવી મતલબની છે કે જે થયું તે થયું, કમાનમાંથી તીર છુટયો તે પાછો આવતો નથી. જ્યારે બેઉજ

લીટીમાં કેહવતો સમાયલી હોય ત્યારે તેને " અરસાલે મીસ્લ
લીન " કહે છે, જેમકેઃ—

" નસીહતે હમે આલેમ ચું બાદ દર કફ્સ અસ્ત;
બગુશે મરદુમે નાદાન ચું આબ દર ગેરબાલ. "

યાનેઃ—મુર્ખાને આખી પૃથ્વિ પણ જો શીખામણ દે, તો તે પાંજરાંમાં પવન પકડવા બરાબર, અને ચાળણીમાં પાણી રાખવા બરાબર છે; યાને ફોકટ છે. શેખ સાદી કહે છે કેઃ—

" માહી કે દર ખુસ્ક ઉફતદ, કીંમત પેદાનદ આબરા. "

યાનેઃ—જ્યારે માછલી સુકી જમીન ઉપર આવે ત્યારેજ તે પાણીની કીંમત પીછાંણે. સુંદર વિલાસ ઉપરથી —

" सुंदर कहत जैसे । दंत गजराज मुख ॥
खाइवेके और रु । दिखाइवेके और है ॥ "

એમાં જાણીતી કેહવત " હાથીના દાંત દેખાડવાનાં જુદા, ને ચાવવાના જુદા " સમાઇ ગયલી છે.

" આવ કહેમે ઓલીઆ, બેઠ કહેસો પીર;
જીસ ઘર આદર ભાવ નહી, ઉસકા કાટો શીર."

એમાં વળી ત્રણ કેહવતો વાપરી છે, પણ ત્રણેના અર્થ તો એકજ છે. એક દુહામાં એકજ મતલબની જુદિ જુદિ ૩ કેહવતો એ પ્રમાણે લખાઇ છે.

લાંબી માત્ર એકજ કહેવત આખો એક દુહો રોકી બેઠી છેઃ—

" સાધુ ભુખે ભાવકે, ધનકે ભુખે નાહીં;
જો સાધુ ધનકે ભુખે, વોહી સાધુ નાહીં."

" ज्यूं कोउ खेतीको जोतत । लेकरि बीज भूमिके बोवे ।
सुंदर कहे सुनो दृष्टांतहि । नागो नहाई कहा निचोवे ॥ "

એમાં પણ જાણીતી કેહવત " નાગો નાહે શું ને નીચોવે શું " સમાઇ ગયલી છે. એમાં માત્ર એક કહેવતથી એક દુહો બંધાઇ રહેલો છે. વળી ઘણીક કેહવતો માત્ર થોડા લફ્ઝ ઉપર આધાર રાખી જોડાયલી આવે છે. જેમકેઃ—

"હરિ ભક્તિમે તીન ગુણ, હર કોઇ લાગે પાય;
દખાનેકું મીષ્ટન મીલે, આખર વૈકુંઠ જાય."

એમાં ખુદાની બંદગીનો એકેકો ગુણ, માત્ર પ્રથમના ૪ લફ્ઝો-નો એકજ વાર ઉપયોગ કરી વાપરેલી દીસે છે. વળી એક દુહો એવો આવે, કે જેમાં દરેક લીટી અકેક કેહવતની બનવા ઉપરાંત અરસ પરસ ઉપમાન બતાવનારી હોય છે; જેમકેઃ—

"જબ બીગડે જબ ચતુર નર, કયા બીગડેગા કૂડ;
છાશ બીચારી કયા બીગડે, જબ બીગડે જબ દુધ."

યાને સારૂં માણસ હોય તેજ બગડે, નઠારો તો નઠારોજ, એટલે બીગડે કયાંથી. જેમકે દુધ બીગડીને છાશ થાય, પરંતુ છાશ તો છાશજ એટલે તેનું પાછું દુધ થોડુંજ થવાનું છે. ઉપર પ્રમાણે ઉપમા છે.

રાજા ભર્તૃહરિ જ્યારે નિર્દોષ વિક્રમના વિયોગથી પોતે પણ વૈરાગી થવા લાગ્યા, ત્યારે નીચલું કેહવતભર્યું વચન કહ્યુંઃ—

न वैराग्यात्परं भाग्यं, न बौधादपरः सखा;
नहरेर परस्त्राता, न संसारात्परो रिपुः

મતલબઃ—વૈરાગ્યથી ઉત્કૃષ્ટ બીજું કોઇ ભાગ્ય નથી; જ્ઞાનથી સહાય કર્તા બીજો મિત્ર કે બંધુ નથી; હરિ શિવાય બીજો કોઇ રક્ષણ કર્તા નથી; અને સંસારથી અન્ય કોઇ શત્રુ નથી.

૬૨—ચિત્રઃ—જે અક્ષરોથી કિંવા જે શબ્દોથી જે પ્રશ્ન થયો હોય, તેજ અક્ષરોથી કે શબ્દોથી તે પ્રશ્નનો ઉત્તર મળે ત્યાં **ચિત્ર** કહેવાય.

"કો ઠારે અન રેહે ? આતે મુરતી **શિ કોતરી** ભાઇ ?"

અર્થઃ—કો યાને કયે, અને ઠારે એટલે ઠેકાણે, યાને કે કયે ઠેકાણે અનાજ રહે છે ? ત્યારે તેનો જવાબજ **કોઠારે** શબ્દમાં આવી ગયો, કે કોઠારમાં અનાજ રહે છે. તેમજ ભાઇ ! આ તે મૂર્તિ તેં શી કોતરી ? યાને શાની મુર્તી કોતરી ? તો કે **શીકોતરી** યાને માતાની. **શીકોતરી**માંજ સવાલ જવાબ બન્ને આવી ગયા. શીકોતરી એ એક દેવી માતાનું નામ છે.

"કાકાલી કામધુરા, કમ્બલવન્તં ન બાધતે શીતં ?"

કાકાલી યાને કે કાળી કોણ ? તો કહે કે, **કાકાલી** યાને કાગડાઓની હાર. **કામધુરા** યાને મધુર કોણ ? તો કે, **કામ ધુરા** યાને કામાતુર સ્ત્રી. જરા જરામા પુરૂષનો સંગ કરવાને આતુર એવી

ઓરત(!) કમ્બલવન્તં=યાને કયા બળવાનને ટાઢ નથી વાતી ? તો કે, કુમ્બલવન્તં=યાને જેણે કામળો ઓઢી હોય તેને. (સંસ્કૃત ગીતીનું ઉતરાર્ધ)

" છોટા થા જબ સબને ભાયા,
મોટા થા કુચ કામ ન આયા,
કહે દીઆ ઉસકા નાંઓ,
ઉનકા જવાબ જો તુમ કહો,
તો દઉંગી આધા ગાંઓ. "

યાનેઃ—નાનો હતો ત્યારે સૌને ભાવ્યો. મોટો થયો ત્યારે કોઇને નહીં કામ આવ્યો. તે હું કોણ ? એમાં કહે છે કે જે જવાબ માંગ્યો છે તે તો " કહે દીઆ;" યાને કહી દીધો છે. હવે " કહે દીઆ " એમાંજ જવાબ આવી ગયો, કે દીઆ=યાને દીવો એજ જવાબ છે.

ધોઇ પગને નિર કોશિયો કોને ક્યાં તે પાવે ?
બાર ઘડી દશ વીશ ઘડીએ પાણી કયારે લાવે ?

યાને—પોતાના પગ ધોઇને પછી તે પગ ધોયલું પાણી બીજાને પાય એવો કોણ સેલાંણી છે ? (કો=કયો; શિયો= સેલાંણી) તો તેનો જવાબ કોશિયો=યાને કોશ ઝીલનારો છે; તે સવાલવાળા શબ્દમાંજ આવી જાય છે. પછી પુછે છે કે, તે આ પગ ધોયલું પાણી કોણને અને કયારે પાય છે ? અને તેનો જવાબ દે છે કે, કયારે. યાને કયારીમાં પાણી લાવે છે, અને તે પણ દશ બાર ઘડીમાં લાવે છે. એ સર્વના જવાબ, સવાલના શબ્દમાંજ સમાવી દીધેલા છે.

"આગળ વાંચો પાછળ વાંચો, વાંચો એક **સરસ**,
શું શું શબ્દ ? ૭ રૂપ્યાનો, સાથે પૈસા દસ."

જવાબઃ—સરસ. એમાં ખુલ્લું કહી દીધું છે કે, "વાંચો એક સરસ". તે ઉપરથી જવાબ તો આપોઆપ નીકળી આવે છે. સ=૨ના બે રૂપીઆ અને સવા આનો વંચાય, ર=બે વંચાય, અને પાછો સ=૨ના બે રૂપીઆ સવા આનો વંચાય. બધા મળી ૭ રૂપીઆ અઢી આના **સરસ** શબ્દ વડે વંચાય છે.

પરદેશમાં દીસતો પહેલાંનો, જોડે જોડયો ઓગો;
આડી ટટ્ટી કાના એકની, **પાપ** થયું શું બોલો ?

જવાબ—પાપ **પ**રદેશ શબ્દમાં પેહેલ વેહેલો દેખાનારો હરફ પ છે, અને પનો પડછાયો પજ છે. હવે બે પપ્પા થયા તે બેની

ચચ્ચે એક કાનો તાણતાં **પાપ** શબ્દ થયો. જે જવાબ, સવાલમાંજ કહી દીધેલો છે.

"ચોર દરદ ચોરી કીધાનું, મીટે ન મુક્તિ જોડી;
એક દવા એ તે **શી પાઇ**, ચોરી તેણે છોડી ?"

ચોરને ચોરી કરવાનું દરદ લાગેલું, તે ગમે એટલા ઉપાયથી છુટતું નથી. પણ તેને એવી તે અકસીર શી દવા પાઇ, કે તેણે ચોરી કરવાનું મુકી દીધું ? એમાં દવા **શી પાઇ** ? એ સવાલમાં જવાબ આવી રહ્યો, કે ચોરને ઠેકાણે લાવનાર દવા **શીપાઇ** છે.

" લેતાં ખુશી દેતાં ખુશી, શું છે જમડા જેવું ?
ડર દેખીને નિત્યે લાગે, સૌને નહીં કહી **દેવું**. "

જવાબ:—દેવું યાને કરજ, એમાં **દેવું** એ શબ્દ સવાલમાંજ જણાવી દીધેલો છે; અને કહે છે કે, ઉપલા પ્રશ્નનો જવાબ **દેવું** છે, એમ સઉને નહીં કહી દેવું.

" ગુરૂ પુછે ચેલા તણે, કહો શું અનિર્વચન ?
કહી નવ શકાય એવું ભારી, કરશોજ આપ વચન."

ગુરૂ પોતાના ચેલાને પુછે છે કે, **અનિર્વચન** એ શબ્દનો અર્થ શું ? ત્યારે ચેલાને તેનો અર્થ સમજ નહીં પડવાથી તેણે કહ્યું કે, નહીં કહી શકાય એવું એ ભારી છે, તેથી તેનો અર્થ આપજ કરશો. હવે અનિર્વચનનો અર્થ " નહીં કહી શકાય એવું " એવો થાય છે, અને તે અર્થ જોકે ચેલો નહીં જાણતો હતો, તોપણ તેના જવાબમાં તેજ અર્થ આવી ગયો, અને ગુરૂએ જાણ્યું કે ચેલાએ શબ્દનો અર્થ બરાબર સમજીનેજ જવાબ આપ્યો છે, તેથી તેને શાબાશી આપી.

"**શી શી** વસ્તુમાં ભરે, દવા દારૂ ને દુધ;
શું ઠામે કરવરો ઠરે, સમજે નહીં શું **મુઢ**."

કઇ કઇ વસ્તુમાં દવા દારૂને દુધ ભરાય ? તો કહે **શીશી**માં. કઇ જગાએ કરવરૂં મુકવામાં આવે ? તો કહે **શુંઠામે** યાને શુંઠયાંમાં. જે કંઇજ સમજે નહીં તે કોણ ? તો કહે **મુર્ખ**, બધા જવાબ અંદરજ આવે છે.

"**કો ઠામે** દુર્ગંધ રહે, અત્તરમાં **શું ગંધ** ?
વીજલીથી વેગી કહે, **વિચારથી** નિરબંધ."

કઇ જગાએ દુર્ગંધ રહે ? તો કહે **કોઠામે** યાને કોઠામાં.

અન્તરમાં કેવી ગંધ રહે ? તો કહે શુગંધ. વીજળી કરતાં વધારે જલદી ચાલનારૂં શું ? તો કહે વિચાર બધા જવાબ અંદરજ આવે છે. એ પ્રમાણે એ અલંકારની ઘણી લેઝત છે.

૨૬

"The change both my heart and my fancy employs;
I reflect on the frailty of man and his joys:
Short-lived as we are, yet our pleasures, we see,
Have a still shorter date, and die sooner than we."

W. Couper.

એક કવિ, જાદુગર કાં છે ? કેમકે તે વીરરસ કાવ્યો જોડી આપણા જુસ્સાઓ ઉશ્કેરી મેલે છે. એક કવિ, ડીમ્બાગર કાં છે ? કેમકે તે હાસ્યરસ કાવ્યો જોડી આપણને હસાવી મારે છે. એક કવિ, નજરબંધ કાં છે ? કેમકે તે કરૂણારસ કાવ્યો જોડી આપણને રડાવ્યા કરે છે. ત્યારે કવિને સારી માહી જેપણ ઉપમા આપો તે થોડી છે. આ જમાનામાં સુરતી બોર માફક ઉભાઇ જતા *Rhimster* અથવા *Poetestar* જેઓ નજીવી કવિતા બનાવનારાઓ ગણાય છે, તેઓના જેવા આગળા જમાનામાં નોહોતા. તે વખતે એક નીકળે તે સુનદો, અને આજે એકસો નીકળે તે કુચો. ખરા ગર્બ કવિઓ તેથી કરીને પોતાનું ભેજુ કસતાં શરમાય છે, કેમકે જેમનું ભેજુંજ કવિતાઇ બક્ષેશ માટે નથી, તેઓ પણ જ્યારે કવિ કહેવાવા માંગે, ત્યારે ગર્બ કવિની કદર કોણ બુઝે ? કાવ્યની બાબદમાં તો ખરેખરજ પ્રાચીનકાળને અર્વાચીનકાળ યાદ કરાવે છે. બીજા ઉદ્યોગમાં અર્વાચીન કાળ કદાપિ બઢાઇ લેઇ શકે, પરંતુ કાવ્ય હુન્નરમા તો આપણા જમાનાએ જીરે જેવો પણ વધારો કર્યો નથી. વળી કાવ્યની ખરી ખુબી પીછાન્યા વગર એક ગર્બ કવિની કવિતા ઉપર ટીકા કરવા એ પણ સરતા પા એવકુફાઇ છે. એકવાર કવિ દલપતરામની કવિતા ઉપર એક અજ્ઞાન કવિએ કાંઇ ટીકા ચલાવી અને વિવેચન કર્યું. તો જોકે, કવિએ શી મતલબ ઉપર કવિતા રચેલી, તે તો બીલકુલ તે સમજેલોજ નહીં. ત્યારે દલપતરામભાઇએ ધીરે રહીને તેનો જવાબ ઠંડે પેટે આપ્યો, કે શાકરનો સ્વાદ તો ઘણો મીઠો છે, અને તે સર્વેને ખાવા ગમે છે, માત્ર ગપેકાથીજ શાકર ખાઇ શકાતી નથી, તેથી ગપેકુ હમેશાં શાકરને કડવી ઝેર જેવી જાણે છે. તેજ પ્રમાણે

શાકર રૂપી કવિતાનો સ્વાદ ચાખનાર કવિની લિજ્જતને, ગધેડા જેવો વિવેચક તો કેમજ ઇનશાફ આપી શકે ? હવે આપણે પાછી અલંકાર માળા શરૂ કર્યેઃ—

૬૩:—કાળગણનાલંકારઃ—કવિતા એવી રીતે બનાવામાં આવે, કે જે વીશે તે જોડાયલી હોય, તેમાંથી અમુક બનાવ ફલાણા વરસમાં બનેલો હતો, એમ પરખાઇ આવે. અથવા ફલાણો કાળ ફલાણી બાબદ માટે જાણીતો છે, વગેરે હકીકત અંદરથી નીકળી આવે. અંગ્રેજીમાં તેને *Chronograms* અથવા *Chronographs* કહેછે. ગ્રીક, લેટીન, વગેરે ભાષાઓમાં ચોક્કસ વરસ બતાવા માટે શબ્દોમાં અમુક હરફો મોટા (*Capital*) રાખે છે. અને ફારશી ભાષામાં " અબ્જદ " નો કાયદો વાપરવામાં આવે છે, જેમાંની ગણતિ નીચે પ્રમાણે આવે છેઃ—

(૧)—અબ્જદ; જેમાં ૧–અલેફ. ૨–બે. ૩–જીમ. ૪–દાલ. એ પ્રમાણે છે. (૨)—હવ્વઝ; જેમાં ૫–હે (હવ્વઝ). ૬–વાવ. ૭–ઝે. એ પ્રમાણે છેઃ (૩)—હુત્તી; જેમાં ૮–હે (હુત્તી). ૯–તોય. ૧૦–ઇ. એ પ્રમાણે છે. (૪)—કલમન; જેમાં ૨૦–કાફ (કલમન).–૩૦–લામ. ૪૦–મીમ. ૫૦–નુન. એ પ્રમાણે આવે છે. (૫)—સઆફસ; જેમાં ૬૦–સીન. ૭૦–ઐન. ૮૦–ફે. ૯૦–સ્વાદ. એ પ્રમાણે આવે છે. (૬)—કુરશત; જેમાં ૧૦૦–કાફ (કુરશત). ૨૦૦–રે. ૩૦૦–શીન. ૪૦૦–તે. એ પ્રમાણે આવે છે. (૭)—સખઝ; જેમાં ૫૦૦–સે. ૬૦૦–ખે. ૭૦૦–ઝાલ. એ પ્રમાણે છે. (૮)—ઝઝગ; જેમાં ૮૦૦–ઝ્વાદ. ૯૦૦–ઝોય. ૧૦૦૦–ગૈન. એ પ્રમાણે છે. એમાં વળી ચોખ્ખા ફારશી હરફો પે–ચે–ઝ્‌–ગાફ–એટલાનો આંકડો બે–જીમ–ઝે–કાફ–એની સાથે અનુક્રમે ગણાય છે. દાખલાઃ– "......*feria M si Dera Vert Ice* "

એમાં કેપીટલ હરફો *MDVI* છે, જેનો આંકડો ૧૫૦૬ થાય છે, તેજ પ્રમાણે ફારશીમાંઃ—

" બાદશાહ દહર બાબર બા કમાલ અદલ બુદ. "

એમાં અબજદના કાયદા પ્રમાણે હી. સ. ૯૩૭ નો આંકડો નીકળે છે, કે જે વર્ષમાં દિલ્લીનો બાદશાહ બાબર મરી ગયો હતો. કેક શબ્દના અર્થ પણ જુદા જુદા નીકળે, અને વળી વરસનો આંકડો પણ નીકળે, જેમકે *XL* એનો ઉચ્ચાર " એક્ષેલ " એટલે

સરસ થવું એવો પણ થાય છે, અને ૪૦ નો આંકડો પણ થાય છે. તેમજ *MIX* મીક્ષ એટલે મિશ્ર પણ થાય છે, અને ૧૦૦૯ નો આંકડો પણ થાય છે. એવા કાળગણના અલંકારો પ્રાચીનકાળમાં રોમન લોકોમાં ,વપરાતા હતા, અને અર્વાચીનકાળે એ અલંકાર વાપરવાનો ફ્રેન્ચ લોકોમાં બહુ શોખ છે. દેવદેહરાં અને દેવાળયોમાં ગ્રીક તથા રોમન લોકો એ અલંકારનીજ તખ્તીઓ મુકે છે. આપણા જરથોસ્તીઓમાં પણ ઘણીક અગ્યારીઓની તખ્તીઓ એજ અલંકારમાં જોડાયલી છે. જેમકેઃ—મુંબઇ મધેના શેઠ દાદાભાઇ નોશરવાનજીના આતશબેહેરામ, જે કે રોજ ૧૭ માહ ૧ (ક) યજદેજરદી ૧૧૫૩ માં બનાવામાં આવેલા, હેની તખ્તીના બેંતો મુલાં ફીરોજીએ બનાવ્યા હતા; તેમાં " આતશ વરહેરામ " એટલા હરફ મોટા કાઢી ૧૧૫૩ નું શાલ સમાવી દીધેલું પાછળથી જણાયું હતું. એજ પ્રમાણે નવસારી ખાતેની દેશાઇ શ્રી મનોચેરજી ખુરશેદજીની " વડી દરેહમેહેર " ઉપરની તખ્તીમાં કાળગણના અલંકારછે. તેમજ વળી "કમીને ઝરરેરા તો કરદી ખોરશેદ " એવો જે બેંતો મહા પ્રતાપિ દેશાઇ શ્રી ખુરશેદજી તેહમુરજીએ રાખેલો હતો, તેવણે પણ યજદેજરદી ૧૧૨૦ નું શાલ અંદર સમાવેલું છે. વળી શબ્દોની હકીકત ઉપર પણ એ અલંકાર જોડાયલો છે. **ગરીબ** શેવકે યજદેજરદી ૧૨૬૪ ના શાલમાં સત્યમિત્રમાં શાલ મુબારકની એક ભૈરવી ગઝલ છપાવી હતી તેમાં નિચલો દાખલો છેઃ—

" ઇશ્વર હાથર અમશાસપંદીદ વર્ણજ ચારે પર ધરો;
માબાપ રૂપી ઝાડની છાંયા તળે છૈયા ફરો. "

એમાં સમજવાનું એમ છે કે,ઇશ્વર એક છે તેથી તે શબ્દની આગળ ૧ કાઢયો–હાથ બે હોય છે તેથી તે શબ્દની આગળ ૨ કાઢયો–જરથોસ્તીઓમાં અમશાસ્પંદ ૭ ગણે છે તેથી તે શબ્દની આગળ ૬ કાઢયો–અને વર્ણ ચાર છે તેથી તે શબ્દની આગળ ૪ કાઢયો. જેમ આંકડા કાઢી સામટા જોતાં, યજદેજરદી ૧૨૬૪ નું વરસ નીકળી આવ્યું. તેમજ **ગરીબ** શેવકે શ્રી એોધમાં એજ શાલમાં, શાલ મુબારકની કવિતા છપાવી હતી તેમાં નિચે પ્રમાણે જૂદી રીત બતાવી છે.—

૧ ખુદા સુખ આપ–હમોને નિત,
૨ અકલ બખશી–કરાવો જિત,
૬ સહસ કર્મિ–વકારો રીત,

૪ ખુણે ખુણે હો પારસીને શાલ મુબારક!

એમાં ખુદા એક છે તેથી તેની આગળ ૧ લી લીટીમાં એકડો–અક્કલ બે છે; જાતી અક્કલ અને બીજા પાસે મેળવેલી અક્કલ, તેથી તેની આગળ ૨ જી લીટિમાં બગડો–સદાસ કર્મ ૭ છે, તેથી ૩ જી લીટિમાં છગડો–અને ખુણા ચાર છે, તેથી ચોથી લીટિમાં ચોગડો કાઢયો છે. જે ઉપરથી ૧૨૬૪નું શાલ વંચાય છે. એને પણ કાળ ગણના અલંકાર કહે છે. એ અલંકારમાં વળી અર્થ અને મતલબની પણ ખુબી સમાવેલી હોય છે. વળી અંગ્રેજી બનાવટોમાં આકડાઓ એકસરખી રીતે ન ગણુતાં અર્થ પ્રમાણે પણ ઘણીવાર ગણાયલા છે; જેમકેઃ—

"Georg IVS DVX B VCK Inga MIe."

એમાં *MDCXVVVIII* યાને ૧૬૨૮ નું વરસ આવ્યું; જે વરસમાં એ જ્યોર્જ વીલ્યર્મ ડયુક ઑફ બકીંગાંમને ઠાર કરવામાં આવ્યો હતો. હજારો કબરો ઉપર સ્મસાનમાં તરેહવાર જાતના લેખો ક્રીસ્ચીઅનો કોરાવે છે. એવા સંખ્યાબંધ આપણી પાસે છે, પરંતુ તે બધાની જગા તો થઇ શકેજ નહીં, તોપણ રાણી એલીઆબેદના મરણનો લેખ જાણવા લાયક છે.—

" My Day Closed Is In Immortality. "

યાને મારો વખત પૂરો થઇ અમર્ગીમાં આવ્યો છે. એમાં જે વર્ષ આવ્યું તે *MDCIII* યાને ૧૬૦૩ કે જે વરસમાં એ જગત પ્રસિદ્ધ રાણી મરી ગઇ હતી. વ્હીટલે નામના એક લખનારે " એને-આમ્સ" ઉપર એક પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે, વર્તેમ્બર્ગ ખાતેના વઝીર મીશાયલ સ્ટીફ્લ્યસે બાઇબલ મધેના એક ફકરામાંથી કાળગણના અલંકાર એવી રીતે શોધ્યો હતો કે, એ ધર્મ પોથીમાં એક ગર્ભિત આગાહી કરેલી છે, કે તા. ૩જી ઑક્ટોબર ૧૫૩૩ ના રોજે ૧૦ કલાકે દુન્યાનો અંત આવશે.

" They shall look on Him whom they pierced. " (જુઓ *John XIX. 37*) *VIDeb Vut In qVe M transf IXer Vut* યાને કે *MDXVVVVIII* જે ઉપરથી ગણિત્રિ કરતાં ૧૫૩૩ નું વર્ષ થાય છે. ઇશ્વરેચ્છાએ તે દહાડો કયે દહાડનોએ વીટી ગયો છે, અને આપણી ઓલાદ તો હૈયાતી ભોગવતીજ જાય છે. એવો ટોરલો મારવાનું પરિણામ અને કારણ શું

થયું? ઉપલાં ભવિષ્ય પ્રમાણે તા. ૩ ઓક્ટોબર ૧૫૭૩ ના રોજે ૧૦ કલાકે ઘણુંજ જોરમાં તોફાન થઇ આવ્યું, નહીં સહન થઇ શકે એટલો ઘભરાટ લોકોમાં ચાલ્યો. અને તે વખતે એવુંજ લાગ્યું કે દુન્યાં ડુબે છે. આ તકનો લાભ લઇ તાણીતોડીને ઉપલો ફકરો બાઇબલમાંથી સ્ટીફ્લિયસે લોકોને વાંચી કરીને સમજાવવા માંડયો. લોકો બચારા બીધા, પણ થોડીજ વારમાં જાણે તોફાન જેવું કંઇ હોયજ નહીં તેવું ઇશ્વર કૃપાથી થઇ ગયું; અને વાંચી કરનારને સારો સ્વાદ ચખાડી લોકોએ પૂરો કર્યો!

નાદીરશાહે ગોતાના સીક્કાઓ ઉપર પોતાનો મુદ્રાલેખ કોતરાવ્યો હતો કે; "અલ ખેર ફ્રીમા વકઅ"=યાને જેપણ બન્યું છે તે સારૂંજ છે. એ મુદ્રાલેખ કાળગણનાનો છે, કેમકે તેમાંથી તેનું ૧૧૪૭ હીજરીનું શાલ નીકલશે. નાદીરશાહના દુશમનોએ એ મુદ્રાલેખની વિરૂદ્ધમાં લખ્યું હતું કે, "લાખેર ફીમા વકઅ"=યાને જેપણ કાંઇ બન્યું છે તે સારૂં નથી.

એક ગૂર્જર કવિએ પોતાની કવિતા કયે દહાડે બનાવી તે માટે નિચલી કાળગણના આપી છે:—

" ગુણીજન કવિ ગૂજરાતમાં, આગળ થયા અપાર;
જે કવિતા મુજને જડી, સંગ્રહ કીધો સાર.
સંવત વિક્રમનો ક્રમે, સ્વર૭ હરિ૧ રસ૯ આકાશ૧
પુર્ણ થયો દિન પૂર્ણમાં, માઘ મનોહર માસ."

યાને કે સ્વર ૭ છે–હરિ ૧ છે–રસ ૯ છે–અને આકાશ ૧ છે; તેને છેડેથી અનુક્રમે મુકતાં વિક્રમાદિત્ય શને ૧૯૧૭ થાય છે, અને માગસર મહિનાની પુર્નિમાને દહાડે કવિતા પૂરી કરી, એમ તેમાંથી વરસ, દહાડો, અને માસ નીકળી આવે છે. વળી બીજા એક ગૂર્જર કવિએ ખુલ્લા શબ્દોમાંજ કાળગણના નાખીં છે:—

" વીરક્ષેત્ર વડોદરું, ગુજરાત મધ્યે ગામજી;
ચાતુર્વંશી ન્યાતી બ્રાહ્મણ, ભટ પ્રેમાનંદ નામજી.
સંવત સત્તર ઓગણચાળો, આસો સુદિ નવમી રવિવારજી;
પુરણ ગ્રંથ થયો તે દિવસે, કથા સુદ્ધિ વિસ્તારજી."

એમાં સંવત ૧૭૩૯ આસો શુદ ૯ ને રવીવારે પ્રેમાનંદ કવિએ પોતાની કવિતા પૂરી કરી છે એમ માલુમ પડ્યું છે.

આ કાળગણનાસંકારને ફારસી ભાષામાં "નઝમે ઝમાન પસંદ"

કહે છે. કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરે માતુશ્રિ માહારાણી વીકટોર્યાની સ્તુતિમાં જોડેલા દોહરામાં આ કાળગણનાલંકાર બહુ અચ્છિ રીતે દીપાવ્યો છે તે જણાવ્યે:—

"ધન્ય જન્મ વિક્ટોરિઆ, ધન્ય ઘડી પળવાર;
ધન્ય અઢાર ઉગણીસમે, તારીખ વીશ ને ચ્યાર.
ધન્ય રાણી પદ પામી સન, મુનિ ૭ વિક્રમ ૩ વસુ ૮ ચંદ્ર ૧;
ધન્ય જૂનની વીશમી, બેઠી આસન ઈંદ્ર.
ધન્ય મુહુર્ત તે લાભનું, રાજ્ય પદાભિષેક;
ધન્ય વસુ ૮ બળિ ૩ વસુ ૮ ભુમિ ૧, જૂન આઠ વીશનેક."

એમાં ૨ જી લીટિમાં તા. ૨૪ મી મે મહિનો સને ૧૮૧૯માં રાણી વીકટોર્યા જન્મ્યાં એવું નીકળે છે. વળી ૩ જી લીટિમાં મુનિ ૭ વિક્રમ ૩ વસુ ૮ અને ચંદ્ર ૧ તે ઉપરથી ઉલટી રીતે વાંચો તો તા. ૨૦ મી જુન ઇ. સ. ૧૮૩૭માં ગાદી ઉપર રાણી વીકટોર્યા બેઠાં એમ નીકળશે. વળી છેલ્લી લીટિ વાંચો તો વસુ ૮ બળિ ૩ વસુ ૮ અને ભૂમિ ૧ ના ઉલટા આંકડા ક્રમે મુંકો તો તા. ૨૮ મી જૂન ઇ. સ. ૧૮૩૮ ના રોજે રાણી વીકટોર્યાને રાજસત્તા મળ્યાનો દિવસ નીકળે છે. એ પ્રમાણે એ અલંકારની ગુર્જર કવિઓએ આગળા વખતથી છેક હમણા સુધી મજા લીધી છે. હવે ફારશી કવિઓએ લીધેલી મજા તો ઑરજ છે. તે મજાઓની આગળ બીજી ભાષાના કવિઓની તદબીર કુછ નથી કહીએ તો ખોટું નથી. તે તેના દાખલાઓ ઉપરથીજ જણાશે.

પુનાનો પેશ્વા છેલ્લો બાજીરાવ જ્યારે અંગ્રેજ સરકારને હાથે પદભ્રષ્ટ થયો, અને બીઠુરમાં તેને રાખવામાં આવ્યો, ત્યારે પેશ્વાઇનો અંત આવેલો સાંભળી એક ફારશી શાયરે થુ–થુ–થુ કરીને ત્રણવાર "થુ" બોલી બાજીરાવ તરફ ધિક્કાર બતાવ્યો. પણ એક શાયર જેવો ગંભીર પુરૂષ, પેશ્વા તરફ એટલો બધો ધિક્કાર શા માટે બતાવે છે, એમ જ્યારે તેને પુછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું, કે નારે! મેં કાંઇ તિરસ્કાર નથી બતાવ્યો, પણ પેશ્વાઇ ખતમ થઇ તે કયા વરસમાં, તે વરસનો આંકડો બોલ્યો છું. તપાસ કરતાં અબજદના કાયદા પ્રમાણે તેમાંથી તો હીજરી સને ૧૨૩૩ નું વરસ નીકળ્યું; કેમકે, તે=૪૦૦+હાયેહવ્વઝ=૫+વાવ=૬ એમ એક "થુ"નો આંકડો ૪૧૧ થયો; એવા ૩ થુના ૧૨૩૩ થયા. યાને ઇ. સ. ૧૮૧૮ નું

વરસ નીકળ્યું, કે જે વરસમાં અશાબર પેશ્વાનું રાજ્ય ખતમ થયું ! આ કાળગણના અલંકારનો ટુચકો ઘણો ઉમદા છે.

એવીજ રીતે જ્યારે મૈસુરનો વાઘ ટીપુ સુલતાન મરણ પામ્યો, ત્યારે એક ફારશી શાયરે ઉદ્ગાર કાઢ્યો, કે " શમશેર ગુમ શુદ. " યાને કે તલવાર ગુમ થઇ ગઇ. અર્થાત્, ટીપુ જેવો શમશેર બાહાદુર મરી ગયો, એટલે ગોયા તલવારનું નામજ મરી ગયું. કેમકે તરવારનો મારનાર તો જાણે તેજ હતો, તેથી તે મરી ગયો એટલે તરવારનો હુન્નરજ મરી ગયો. પણ ફારસીના અબજદના કાયદા પ્રમાણે ગણતાં તો વળી તેમાંથી ટીપુસુલતાનનું ગુજરી જવાનું વરસ નીકળ્યું;તે એમકે-

શીનના=૩૦૦; મીમના=૪૦; શીનના=૩૦૦; ઇના=૧૦; રેના=૨૦૦ યાને શમશેરના=૮૫૦ થયા પછી ગાફના=૨૦+મીમના=૪૦ યાને ગુમના=૬૦ થયા. પછી શીનના=૩૦૦+દાલના=૪ યાને શુદના=૩૦૪ યાને " શમશેર ગુમ શુદ " ના કુલે ૧૨૧૪ હીજરી થયા; જે વરસમાં યાને ઈ. સ ૧૭૯૯ માં અશાબર ટીપુ સુલતાન લૉર્ડ વેલેસલીની કારકીર્દિમાં માર્યો ગયો, તેનું આબાદ વરસ નીકળી આવ્યું છે. આહા ! કેવી શાયરી ! કેવો અલંકાર ! કેવો રસ ! કેવી ફારીન ! કેવી લેઝત ! કેવી ચમક ! એ મજા ખરે! કવિજ આપી શકે ! ફારસીમાં જે કાળગણનાલંકાર આવે છે, તેમાં હીજરી સને સમાયલો હોય છે. કેટલાકમાતો દ્વિઅર્થ ઘણું સમાવેલું હોય છે. દીલ્લીનો પ્રખ્યાત શાહનશાહ બાબર ક્યારે મરી ગયો તેનું આપણે આગળ એક વાક્ય બતાવેલું છે. હવે તેજ પાદશાહ મોહરમ મહિનાની ૬ ઠી તારીખે જન્મેલો હતો, અને અજબ જેવું છે કે, " શશ મોહરમ " (યાને ૬ ઠી મોહરમ) એટલાજ શબ્દમાં તારીખ અને મહિના ઉપરાંત બાબર જે હીજરી સને ૮૮૮ (ઈ. સ ૧૪૮૩-૮૪) માં જન્મેલો હતો, તે વરસ પણ અબજદના કાયદાની રૂએ સમાઇ ગયું છે ! ફારસી શાયરોના તથા મોગલ બાદશાહોના મરણો માટે ચોક્કસ શબ્દો અને વાક્યો બનાવી રાખવામાં આવ્યાં છે, જેમકે.—

૧—શાયર શેખશાદીના મરણનું વરસ ૬૯૧ " ખાસ " શબ્દમાં જોડાયલું છે.

૨—હાફેઝ શાયરનું મરણનું વરસ ૭૯૧ " ખાકે મુસલ્લા " શબ્દોમાં જોડાયલું છે.

૩—ફીરદોશી શાયરનું મરણનું વરસ ૪૧૧ " મીવેએ ફીરદોસ "

શબ્દોમાં ગુંદાયલું છે.

૪–એદલીના મરણનું વરસ ૯૪૨ "પાદશાહે શોઅરા બુઅદ એદલી" એ શબ્દોમાં ગુંથવાયલું છે.

૫–બાબરના મરણનું વરસ ૯૩૭ "બેહેસ્ત રોઝી બાદ" એ શબ્દોમાં વીંટલાયલું છે.

(આગળ એ પાદશાહના મરણનું વરસ તો બીજા વાકયમાં પણ બતાવેલું છેજ.)

૬–હુમાયુંનું મરણનું વરસ ૯૬૨ "હુમાયું પાદશાહ અઝ બામ ઉફતાદ" એ શબ્દોમાં બેળવાયલું છે.

૭–અમીર ખુશરોના મરણનું વરસ ૭૭૫ "તુતીએ શીરીન મકાલ" એમાં વળગી ગયું છે.

૮–તૈમુરલંગના મરણનું વરસ ૮૦૭ "વહાએ શોદ્રેયારી" એમાં ગંઠાઇ ગયું છે.

૯–મૈસુરના હૈદરઅલીનું મરણનું વરસ ૧૧૯૬ "જાને બાલા ગુહાત બેરફત" એમાં ગુંદી લીધું છે.

૧૦–શાયર જામીનું મરણ વરસ ૬૯૨નું "કાશેફે સિર્રે આલે" માંથી જણાય છે.

૧૧–સુલ્તાન સન્જરનું મરણ વરસ ૫૫૨ નું "શાહે મર્વ" માંથી સમજાશે.

૧૨–પાદશાહ અકબરનું મરણ વરસ ૧૦૧૫ નું "શૌતે અકબર-શાહ" માંથી મળી આવશે.

૧૩–પાદશાહ જેહાંગીરનું મરણ વરસ ૧૦૩૬ નું "જેહાંન અઝ જેહાંનગીર રફત" માં છે.

૧૪–પાદશાહ અકબર ગાદીએ બેઠાનું વરસ ૯૬૩ નું "નુસરતે અકબર" માંથી નીકળે છે.

૧૫–તૈમુરે હિંદુસ્થાન લીધું તેનું વરસ ૮૦૧ નું "ખાર" (યાને કાંટો) માંથી નીકળે છે. જે અંતમાં ઘણું સારૂં લાગે છે.

૧૬–આદમીના બદનના હાડકાં ૨૪૮ છે તેને માટે "રહમ" યાને ગર્ભ બોલ છે. મુસલમીન ગણુત્રિ ૨૪૮ હાડકાંની છે.

°°° ઉપલાં બધા વરસ હીજરી સમજવાં. અને એ હીજરીના ઇસવી કરવાની કોઇ સાહેબની ખાહેશ હોય, તો તેમાંથી સેંકડે ૩ ટકા બાદ કરી તેમાં ૬૨૨ ઉમેરવાથી ઇસવી થશે. એમાં

કંઇ અમથા શબ્દો ગોઠવીનેજ વરસ બનાવવામાં આવેલાં નથી; પણ તેમાંથી આબાદ લાગુ પડના તરેહવાર અર્થ નીકળે છે. જેમકે, શેખસાદીની ગઝલો તથા બેતો ઉપરથી તેને બધા કવિઓમાં " ખાસ " ગણેલો, તેથી તે શબ્દમાંજ તેનું મરણ બતાવ્યું છે. ફીરદોશીને તેના નામને અનુસરતુંજ " બેહેસ્તનો મેવો " એવા અર્થ સૂચક વેણમાં ગુજરેલો જણાવ્યો છે ! હુમાયુ પાદશાહ અગાસી ઉપર ચઢતાં નીસરણી ઉપરથી સરકી પડીને મરી ગયો હતો, તેજ વાક્યમાં તેનું મરણ સમાવ્યું ! અમીર ખુશરોની શાયરીને પોપટની શીરીની સાથે સરખાવી ! એવા તરેહવાર નુકતાઓ આપણને ફારસી સાહિત્યમાંથી મળે છે, પણ તે બધાંની જગા થઇ શકે નહીં.

શંકરાચાર્યને થઇ ગયાને સુમારે ૧૦૦૦ વરસ થયાં છે. ડા. ભાઉ દાજીએ તે વીશે એક શ્લોક શોધી કાઢેલો છે, તે ઉપરથી તેને લગતું વર્ષ નીકળે છેઃ—

॥ शीवधीः कालिमलान् दलयंश्चारिता मृतैः ॥

॥ जगाम शंकराचार्यश्चंद्र चूडपदं शिवं. ॥ १ ॥

શંકરાચાર્ય સમાધિ અવસ્થામાં ક્યારે આવ્યા તે વિષે છે, તેમાં શંકરાચાર્યનું વર્ણન કરીને અક્ષર ગણિત કાળગણના કરેલી છે. યાનેકેઃ—શિવધીસ એટલે કલ્યાણ બુદ્ધિવાળા, પોતાના ચરિત્ર રૂપી અમૃતથી કલિ રૂપી મેલનો નાશ કરીને શંકરાચાર્ય ચંદ્ર ચૂડ (મહાદેવ-શંકર) ના પરમ કલ્યાણ પદને પામ્યા. એમાં **શી**=એટલે ૫; **વ**= એટલે ૪; **ધી**=એટલે ૯; અને **લ**=એટલે ૩ થયા, યાનેકે ૫૪૯૩ થયા. એટલા આંકડાને ઉલટાવતાં ૩૯૪૫ વરસ કલિયુગના ગયા પછી શંકરાચાર્ય મરણ પામ્યા, એવું નીકળી આવે છે. વળી તુલશીદાસના મરણ વીશે લખે છે કેઃ—

" સંવત સોરહમેં અશી, વસિ ગંગા કે તીર;

શ્રાવન શુકલા સપ્તમી, તુલસી તજ્યો શરીર "

યાને તુલશીદાસ કાશીમાં સંવત ૧૬૮૦ ના શ્રાવણ શુદ ૭ ને દિવસે ગંગા કાંઠે સમાધિસ્ત થયા હતા.

૧૪—એકાનેકોત્તર —જ્યાં એક ઉત્તરમાં બીજા ઘણા ઉત્તર આવી જાય ત્યાં એકાનેકોત્તર. જેમકે.—

પ્રશ્નઃ—" પાન સરે, ઘોડા અરે, રોતી જલે, બિદ્યા બીસર જાય,
રામગણુ ભુલે, ભુકસ ઘટે, કહો એસા કેનસા ઉપાય ?

ઉત્તરઃ—**ફીરાયા નહીં.** પાન ફેરવ્યા ન કરે, ઘોડાને તથા રોટીને (ભુંજતાં) ફેરવ્યા ન કરે, અને જે ભણેલું હોય તેને ફેરવ્યા યાને પાછું તાજું કર્યા ન કરે; તો પાન કોહી જાય, ઘોડો અરી જાય, રોટલી બળી જાય, વિદ્યા વીસરી જાય, વિગેરે જવ.બો એકમાંજ આવી ગયા.

" જોર કવાયદ વિન ઘટે, છતે નેમ ભૂસે નિશાંન,
ખણુ ખાતર પણુ માથું પેહલે;પેહલે પગ વ્યારે અંજાણુ;
ગાય રૂડું પણુ બેતાલું, ને વળી લડે કુસ્તી બિદાવ,
ભણ્યા પણુ ગણ્યા નહીં, તો કરવી કોણી રાવ ?"

યાનેઃ—કવાયદ વગર જોર ઘટી જાય, નેમ હોય તોપણુ શીકાર કરતાં નિશાંન ચુકી જાય, ચોર ખાતર ખણે પણુ માથું પેહલે ઘાલી પકડાઇ જાય, સ્ત્રિને વ્યારતી વેળાએ બાળકના પગ પેહેલા કાઢે, સારૂં ગાયન ગાય તોપણુ બેતાલું ગાય, કુસ્તી રમી જાણે પણુ દાવ લેતાં આવડે નહીં, ભણ્યો હોય પણુ તેને ઉપયોગ કરી નહીં જાણે, તો એ બધામાં દોષ કોણુને ઘટે ? તો તેનો જવાબ એકજ છે કેઃ—**ઉસ્તાદ કાચો.** વ્યારનારી દાઇ હુસ્યાર હોય તો પાધરૂં વ્યારે, શીખવનાર સારો હોય તો તાલ સાથે ગવાય; વગેરે સમજી શકાય એવુંજ છે.

પ્રશ્નઃ—"છતે પલંગે ભોંય સુવે, ઘોડા ઘાસ ન ખાય,
અર્ધ ચોમાસે ઘર પડે, કહો ચેસા કોનસા ઉપાય!"

ઉત્તરઃ—**પાયા નહીં.** પલંગને પૈયા ન હોય, ઘોડાને પાણી ન પાય તો ઘાસ પણુ નહીં ખાય, અને પાયા વગર ચોમાસાંમાં ઘર પડી જાય. વિગેરે એકજ જવાબમાં બધા પ્રશ્નના ઉત્તર આવી ગયા.

"ફાંસી ચઢાવે મિત્રને, પડે ખાળની માંય;
પ્રજા નમે બહુ માનથી, શીશ કદિ હલવાય ?
જાગુ તથા જે ઉંઘતો, તણખે ભડકી જાય;
વિના પ્રદેશ દેશનો, દિન રાજા કાં થાય ?

યાને.—એવું શું થયું, કે એક દોસ્ત હોય તોપણુ તે પોતાના મિત્રને ફાંસી ચઢાવે ? એક સાલેસ પુરૂષ હોય તોપણુ ખાળયામાં યાને ગટરમાં કયારે પડે છે ? પ્રજા નમે તોપણુ પોતાનું માથું પણુ નહીં હલાવવાનું અભિમાન

કોણુંથી રાખી શકાય ? જાગૃત હોય તોપણ ઉંઘે તે શાથી ? અને માત્ર ઘાસનું તણખલું જેટલું પડતાં ઉંઘમાંથી જાગી કાં ઉઠાય ? રાજ કરવાને કાંઇ દેશ હોય નહીં, છતાં એક ગરીબ માણસ રાજા શાથી થઇ શકે ? એ બધાનો જવાબ એકજ છે કેઃ—**અમલ કીધાથી.** દારૂ તાડીનો અમલ કરે તે ગટર પૂરવાનો. અફીણનો અમલ કરનાર જાગતો છતાં ઉંઘતો કેહવાય; અને તણખું પડતાં તે જાગી ઉઠે. કેફી માણસને જેટલો વખત અમલ ચડેલો રહે છે તેટલો વખત તેને કોઇની તમા નથી. તે તો રાજાજ છે. અને હુકમનો અમલ કરવો પડે ત્યારે દોસ્તને પણ ફાંસીની શીક્ષા કરવી પડે. અમલ-ઉપર એક ધણી હોય, યાને હુદ્દા ઉપર તે હોય ત્યારે લોકો તેને નમે છે, છતાં તે ધણી માત્ર ડોકું હીલાવે છે. વિગેરે.

> વનિતા પર ઘર ગમન કરે, શીર તપોતો ખાય;
> ઘર છતે મેઘે ભીંજે, બાળક રોતાં જાય.
> મહેલ મહા જે ફુકરા શાહનો, ભીસ્તો તોય ગણાય;
> રથમાં તો રહે સઉ ઓથામાં, સારથી એક ભીંજાય.
> કુણબી ઘર પણ ખાટ નિહાળ્યો, રાજ ઘરે પણ તેજ;
> ભિન્નતા આવી કયાંથી થઇને, ચાર પગોનીજ સેજ.

એમાં કહે છે કે, એક ઓરત પારકા મરદની પાસે કાં જાય ? માથા ઉપર તડાકા કાં પડે ? ઘર બાંધેલું હોય તોપણ તેમાં રહેનારાં વરસાદથી ભીંજાય શાને લીધે? તથા બાળકો રડતાં ટવળતાં થાય, એ સૌ શા થકી ? તેમજ એક ફકીરને કે શાહને રેહેવાનો મેહેલ જેવો મેહેલ છે છતાં તેને ભસ્તુ (દોજખનું) શા માટે કહે છે ? ગાડીમાં બેઠેલાં બધા ઓથામાં રહે, અને ગાડી હંકાવનારજ કાંય પલળી જાય ? જેવો ચાર પાયાનો પલંગ એક કણબીના ઘરમાં જોશો, તેવો ચારજ પગોનો પલંગ રાજાના મેહેલમાં પણ રહે છે, તોપણ તે બેઉના પલંગોમાં ફેર શું આવ્યો ? એ બધા સવાલોનો જવાબ એટલોજ છે કેઃ— **માથે છત્ર નહીં.** સ્ત્રિને માથે ધણીનું–માથાં ઉપર છત્રીનું–ઘર ઉપર છાપરાંનું–બાળકોને માથે મુરબ્બી માન પિતાનું–ભીસ્તાને માથે શું મટનું–ગાડી હાંકનારને માથે લાકડાંનું છત્ર હોતું નથી, તેથી આ પ્રમાણે થાય-છે. તેમજ રાજાને ત્યાં છત્ર પલંગ હોય અને કણબીને ત્યાં છત્ર વગરનો પલંગ હોય તેથી ફરક છે, તે તો માથે છત્ર નહીં હોવાને લીધે છે. એક ઉત્તરમાં અનેકના જવાબ આવી ગયા.

૬૫—કાકુસ્વર:—અથવા પૃચ્છા. એને નર્મદાએ અન્યોક્તિનો ભાગજ ગણ્યો છે. જ્યાં સ્વરના (આવાજના) ભેદથી ઉલટા અર્થની કલ્પનાનું ડોળ દેખાતું હોય, અથવા જ્યાં સામાને પ્રશ્ન કરીને તેમાં પોતાનો નિશ્ચય બતાવ્યો હોય, ત્યાં કાકુસ્વર અથવા પૃચ્છા થાય છે. જેમકે.—" આ બાઇડીને પોતાના ધણીના વિજોગનું કંઇ દુઃખ લાગતું નથી એમ કોઇ કહે છે, ત્યારે બીજો કહે છે કે, **શું નથી લાગતું ? લાગે છે. જોની સુકાઇ ગઇ છે.**" નીચલી ચોપાઇ ઉપરથી વધારે સમજ થશે.

"સમજાવ્યો સમજે નહિં એહ, ઉંડ ભઇ ચડ્ય આવે છે મેહ;
ચશે મધુર એળીયો વળી, રાખ્યો ભેળો સાકર ગળી ?
મૂર્ખ મૂર્ખ માને નહિં વાદ, શું કહું કાડી ભારી સાદ;
ધૂળ ઉપર શું લીપણુ થાય, શુએરિયો કુમળો કેવાય ? "

" આતીથી એક હુર મુજે દેખ **હુટ** ગઇ;
પડ્યો:—દાંતોકે બીચ દાબકે જમાં **જટ પલટ** ગઇ.
આહટકુ મેરે પાકે વોહ ચોખટમે **જટ ઉલટ**;
પડ્યો:—જટપટ વોહ હટ કીવારકે પટસે **ચીમટ** ગઇ."

ઉપર પ્રમાણે **મનશા** નામનો શાયર કહે છેકે:—એક બેહેસ્તની પરીના જેવી માશુક અહિંઆં આવતી હતી, પણ જ્યારે તેણીએ મને દીઠો ત્યારે તે પાછી જતી રહી. શુ પાછી જતી રહી ? પાછી નહીં જાતી રહી, પણ જુબાંનને દાંતની અંદર દાબીને તે જલદીથી ફરી ઉભી. શાયર કહે છે કે, મારો અવાજ સાંભળીને દરવાજાના ચોખટાં આગળથી જલદીથી ફરી ગઇ. ત્યારે કહે છે કે, ફરીજ નહીં ગઇ, પણ દરવાજાના પટને ઉતાવળથી જઇને વળગી ગઇ.

રજપુતોમાં લડાઇમાં જોમ ચડાવા ગવાતો કડખો નીચે પ્રમાણે છે:—

"દો દો તરગરા બાધકે, સબ્બી કહાવત શૂર;
કામ પડે જબ દેખિયે, કિનકે મુખપે નૂર ?"

માને કે, બબ્બે તરવારો બાંધીને અમે શૂરા પેહેલવાન છીયે એમ પોતાની બડાઇ મારનારાઓ હોય છે તો ઘણા, પણ જ્યારે કામ આવી પડે ત્યારેજ જણાઇ જાય, કે કોનાં મોહડાં ઉપર નૂર રહેલું છે.

એક ઘરડા પંડિતને એક જણે પુછ્યું, કે તારી આટલા વરસની વય થતાં અને આટલું બધું જ્ઞાન થતાં તને આ જગતમાં અજબ જેવું શું લાગ્યું ? ત્યારે તેણે તેને જવાબ દીધો છે કે.—

अहन्यहनि भूतानि मच्छंति हि यमालयं ।
शेषाः स्थावर मिच्छंति किमाश्चर्यमतः परं ॥

યાને કે, રોજ રોજ લોકો જમને મંદિરે જાય છે, એ સૌ કોઈ જોય છે, તોપણ લોકો નહીં મરવાની ઇચ્છા રાખે છે. હવે એથી તે બીજું શું અજબ જેવું છે ?

"પશુ હક રક્ષક"માં મી. દા. એ. તારાપોરવાળા કહે છે કેઃ—
"પાળજો પ્રીતે તમે પ્રાણી બધાં; તમ તણી શેવા થકી તૈયાર છે
ધારા–ચારો પણ જઈ પોતે ચરે; ક્યાં તમારા શીર પર કંઈ ભાર છે?'

૨૭

"The sensitive mind discovers poetry everywhere. As it is touched with whatever is affecting in the chances of life, so does it taste whatever is picturesque in the objects of nature. All that is majestic and lovely here is to it a source of delight, and helps it to form a more just conception of Him who is the author of so much beauty."

Mrs. John Sanford.

જેમ બને તેમ હવે આ વિષય વેહલો સમાપ્ત કરવાની જિજ્ઞાસાને લીધે હવે કાવ્ય રસ માટે પ્રસ્તાવિક પેરેમાફ લખવાનું છેવટ ભાગ માટે રાખી આપણે અલંકારો પુરા કરી નાંખ્યે.

૬૬—પડધા રૂપિકા—એમાં કવિતાની છેડેના શબ્દોનો પડધા પડીને, તે કવિતાનો જવાબ આપવામાં આવે છે. આ જાતની મજાની સામે મી. **બતલરે** બહુ બખાળા માર્યા છે, તોપણ આગળા કવિઓ તેની મોજ મજા અને પ્લેઝર ભોગવતા આવ્યા છે. એને અંગ્રેજીમાં *Echo Verses* કહે છે. અને ફારસીમાં "**શયરે સદા**" કહે છે. જેમકેઃ—**ગરીબ** શેવકનો બનાવેલો એક દાખલો આ અલંકારની બરાબર સમજ આપશેઃ—

"વનિતા વદતાં વર થકી ધરે માનવિ ધામ,
પડધા — વિધામ !
મેઘ સમી કાહુડા વહે પળી આપ સંતાપ;
પડધા — પસતાપ !

કર્મે કરી અવનિતના સમજે છે સનમાન,
પડઘા ન માન !
તર્ક છતે તે નર્કની ઝેરી નાગણ જાણું."
પડઘા અણુંજાણુ !

એમાં જે પડઘા પડેલા છે તે ઉપરથી તેના અર્થ વધારે સારી રીતે સમજાઇ જાય છે. અંગ્રેજીમાંતો સંખ્યાબંધ દાખલા છેઃ—

"*What wantest thou, that thou art in this sad taking ?*
પડઘા *A King.*
What made him first remove hence his residing ?
પડઘા *Siding.*
Did any here deny him satisfaction ?
પડઘા *Faction.*
Tell me wherein the strength of faction lies ?
પડઘા *On lies.*
What didst thou when the King left his Parliament ?
પડઘા *Lament.*
What terms wouldst give to gain his company ?
પડઘા *Any.*
What wouldst thou do if here thou mightest behold him?
પડઘા *Hold him.*
But wouldst thou save him with thy best endeavour ?
પડઘા *Ever.*
But if he comes not, what becomes of London ?
Undone."

એમાં દરેક લાઇનના જવાબો, દરેક લીટીના છેલ્લા શબ્દના અવાજ જે પડઘા રૂપે પડવા જોઇએ, તે પડઘા રૂપીજ જવાબો આબાદ આવી મળેલા છે. આપણે એક અવાજ મોટે સાદે કર્યે, અને સામેની દિવાલ અથવા હવાને અફડી પાછો પડઘા પડતી વખતે જેમ છેલ્લો અવાજ આપણને સંભળાય છે, તેજ પ્રમાણેની આ અલંકારમાં ભેવડી મજા પડે છે. મી. ફીરોજનો દાખલો જૂઓઃ—

રે ઓ ? પ્હાડી ખીણના, પડઘા ત્હારો સ્વચ્છ સાદ ?
કાને પાછો પાડ તુ ?—કર દિલ સાદ—(કર દિલ સાદ)!

સાચા સ્વર મુજ કાને પાડ—(કાને પાડ) ?
ઓ પડઘા તું આજે—(આજે) ?
હ્હેજત ગાયનની ચખાડ ? ચખાડ ?–(ચખાડ) ? ·
કહે તું સાચ—(તું સાચ)—મુજ ઘર આજ–(ઘર આજ),
"જરા આવશે રગવા કાજ—જમવા કાજ—(જમવા કાજ);
કહે તું–(કહેતું)–કહેતું–(કહેતું)–છોડી લાજ–(છોડી લાજ).–
'સાંભળ પડઘા અરે ? ગાયન મ્હારૂં ટૂંક આવ,
પાછા સ્વર મ્હારા ખરે—જો તું ગાય–(જો તું ગાય);
'તો માનું ત્હારો આભાર–(રો આભાર), -
બોલી દેતું જલ્દી–(જલ્દી);
ગાયન ફીરીથી ઉચ્ચાર–ઉચ્ચાર–(ઉચ્ચાર),
આઃ હાઃ આઃ–(હાઃ આઃ)–કેવો સાદ–(વો સાદ);
મ્હને માહરી આપે યાદ–રે ? આબાદ–(રે ? આબાદ),
વાઃ વાઃ–(વાઃવાઃ)–વાઃવાઃ–(વાઃવાઃ) રહેજે યાદ–રહે જે યાદ–
· એ ગાયનમાં પડઘા કેમ પડે છે તે કવિતામાંજ બતાવ્યા છે.

એવા અલંકારો અંગ્રેજી ભાષામાં કંઈ કંઈ પડેલા છે પણ આ જગાએ તેઓની ટીપ આપી શકાતી નથી, માટે આગળ ચાલ્યે તે પેહેલાં માત્ર એકજ દાખલો આપી આપણે નતુંશરૂ કરીશું.

" Our life is hid with Christ in God. "

My *words and thoughts do not express this notion,*
That Life *hath with the sun a double motion.*
The first Is *straight, and our diurnal friend;*
The other Hid, *and doth obliquely bend.*
The life is wrapt In *flesh, and tends to earth;*
The other winds toward Him, *whose happy birth*
Taught me to live here so, That *still one eye*
Should aim and shoot at that which Is *on high;*
Quitting with daily labour all My *pleasure,*
To gain at harvest an eternal Treasure.

એમાં વળી નવીજ જાત બતાવી છે, એવી તરેહવાર જાતો છે, તે લંબાણ હોવાથી પડતી મુકી છે.

૬૭—ઉભયાર્થકાલંકાર:—યાને બે અર્થ નીકળે એવો અલંકાર. ઉભય=બે; અર્થક=અર્થવાળો. આપણે પ્રથમ દ્વિઅર્થિકાલંકાર જણાવી ગયા છીએ તેના જેવોજ આ અલંકાર છે, પરંતુ દ્વિઅર્થિકામાં માત્ર શબ્દોના બે અર્થ જણાવી કાવ્યની લેઝત લેવામાં આવે છે; જ્યારે ઉભયાર્થકમાંતો જેમ શબ્દોના બે અર્થ જણાવામાં આવે છે, તેમ કેટલીક વાર આખા વાકયોના; એટલુંજ નહીં પણ આખી કવિતાઓનાજ બન્ને અર્થ કરી દેવામાં આવે છે. આવી કવિતાઓ રાજદ્વારિ પેચના તથા ધર્મ સંબંધી દાવ પેચના કાવ્યોમાં વધારે દીઠામાં આવે છે. એવી જાતના અલંકારોને અંગ્રેજીમાં *Jesuitical Verses* કહે છે. અને ઉપર નીચેથી કે આડીતેડી રીતે જે કવિતાઓ વંચાય છે, તથા એક લીટી છોડીને વાંચવાની જે કવિતાઓ આવે છે, તેને *Equivocal Verses* કરીને કહેવામાં આવે છે. ફારશીમાં એ અલંકારને "**શાયરે મુશતરીક**" કહે છે. જેમકે:—તોગરલ વંશમાં ખુશરો નામે એક ફારશી શાયર થઇ ગયો છે. તે એક દિવસ જમના નદિને કિનારે ફરતો ફરતો જઇ લાગ્યો. ત્યાં એક અતિ ખુબસુરત સુંદર નાજનીનને નાહતી જોઇ તેના ઉપર દીવાનો પડી ગયો. તે જાતે હિંદવાંની હતી, અને ખુશરો મુસલમીન હતો. નદિ કિનારેથી બાહાર આવી તે કપડાં પેહેરીને પોતાના બાલ સુકવવા લાગી, ત્યારે તો વીખરાયલા ચોટલાથી તેણી અતિ ખુબસુરત દેખાવા લાગી. ખુશરોનો જીવ રહ્યો નહીં, ત્યારે તેણીની આગળ જઇ પુછવા લાગ્યો, કે તારી શું કિંમત છે ? તેણીએ તણકારાથી "ફરિયાદ બર આવોર્દ, કે દુર દુર મુએ" યાને તેણીએ કહ્યું કે "મુઆ દુર જા દુર." ખુશરોને તુરત પુછવામાં આવ્યું કે, તેણીએ તને શું જવાબ દીધો? ત્યારે તે બોલ્યો કે, એકેક બાલની કિંમત તેણે એક એક મોતી જેટલી માંગી. એમાં "દુર દુર મુએ" એ વાકયનો હિંદીમાં એવો અર્થ થાય, કે "મુઆ દુર જા દુર:" પણ ફારશીમાં દુર=એટલે મોતી થાય છે, અને મુએ=એટલે બાલ થાય છે. યાને કે એકેકા બાલની કીંમત એકેકું મોતી છે. એ પ્રમાણે ઉભયાર્થકાલંકાર થયલો છે.

એ અલંકારને મળતો ફારશીમાં **ઇહામ** છે. એમાં એવા સંશયકારક અર્થમાં કવિતા કરે છે, કે તેનો અર્થ કયો કરવો તે માટે લોકો શકમાંજ પડે છે. અને સાંભળનારા તો ગોટાંજ ખાયા કરે છે.

ફારશીમાં એ અલંકારને મળતો બીજો તવરીએ કરીને છે. "ઇહામ" અને "તવરીએ"એ એમાં જરા જરા ફરક છે. તેથી ઇહામને વળી "ઇહામે તનાસબ" પણ કહે છે. તેમાં એક શબ્દ બે અર્થ ધરાવે છે; જેમાંનો માત્ર એકજ અર્થ કવિતાના બંધને બેસતો આવે છે. હવે બીજામાં તો એક શબ્દ અથવા એક ફકરામાં બે અર્થ સમાયલા આવે છે. ૧ લો અર્થ ખુલ્લો હોય છે, અને ૨ જો અર્થ છુપાવેલો હોય છે. અને વળી બેઉ અર્થ કવિતામાં બંધ બેસ્તા થઇ પડે છે. **ઇહામ**નો એક દાખલો **ખાકાંની** ઉપરથી મી. ઝવેરીએ "પરશીઅન પ્રોસોદી" માં લીધો છે.

" અઝ દમે ખલ્ક તુ દર મુસદ્દસ ગેતી;
બુએ મુસલ્લસ બેહરે મુશામ બર આમદ."

યાને, તારા સુસ્વભાવને લીધે, મુસલ્લસ જેવાં સુંગધી પદાર્થના જેવો તારો ખમરાટ ચોગરદમ દુન્યામાં દરેક નાસિકામાં પોહોંચી વળ્યો. એમાં મુસલ્લસના બે અર્થ થાય છે. જેમ "મુસદ્દસ" યાને ૭ બાજુવાળો ભૂમૂતિનો આકાર, તેમ મુસલ્લસ એટલે ૩ બાજુવાળો આકાર, એવો દેખીતો અર્થ થાય છે; જ્યારે ખરો અર્થ તો મુસલ્લસ નામનો સુગંધી પદાર્થ છે.

આપણે શ્લેષાલંકારમાં તો શબ્દ ઉપર શ્લેષ આવ્યાથી જુદા જુદા અર્થ થયલા જોયા છે, પરંતુ આમાં તો તરેહ યુક્તિથી લખાણને વાંચવાથી ગમત પડે છે. શાયરાન શાયર ફીરદુસી તુસીને મહમુદ ગઝનીએ શાહનામું બનાવા માટે જે દામ આપવા કહ્યુંહતું તે દામ જ્યારે તેણે ન આપ્યું, ત્યારે તે શાયરે એક કવિતાનું નાનું પુસ્તક બનાવી પાદશાહની દાસીના હાથમાં આપ્યું, કે હું બાહાર ગયા પછી પાંચ દહાડે પાદશાહને આપજે. પાદશાહને જ્યારે તે કેતાબ મળી ત્યારે વાંચી જોતાં તેની અતિશય તારીફ કીધેલી જણાઇ, પરંતુ એક ઉસ્તાદે તેમાં ઉભયાર્થકાલંકાર વપરાયલો પાદશાહને બતાવ્યો, એટલે એક સતર છોડીને જો તે કવિતા વાંચવામાં આવે તો તેમાં પાદશાહને કળીએ કળી ગાળો દઇ શ્રાપ દેવામાં આવેલા જણાયા.

જેમ ફીરદોસીને મહમુદના નઠારા વઝીર હસન મયમન્દીને લીધે ઇનામ મેળવવામાં ખલલ પડી, તેમ એકવાર કવિ સ્પેન્સરે એક સુંદર કવિતા બનાવ્યાથી રાણી એલીઝાબેથે પોતાના વઝીર લોર્ડ બરલેને ૧૦૦૦ પાઉંડ કવિને આપવા કેહતાં, તે ખાનનસીએ રૂાંદ

ભાર્યાથી રાણી બોલી, *Then give him what is* reason. યાને તને વાજબી લાગે તે કવિને આપ. તે **વાજબી** રકમ જ્યારે કવિને નહીંજ મળી ત્યારે તેણે નીચલી ઉભયાર્થક કવિતા રાણી ઉપર લખી મોકલી:—

I was promis'd on a time
To have reason *for my rhyme*
From that time unto this season,
I receiv'd nor rhyme nor reason.

આ ઉભયાર્થક કવિતાથી ખુશ થઇ તેને તાબડતોબ પૂરેપૂરૂં ઇનામ રાણીએ અપાવ્યું.

મીરઝાં રજીએ કેટલીક સતરો જોડેલી છે, તેમાં તેણે "શીરીન" શબ્દ ઉપર ઉભયર્થ કરેલ છે.*

"કસી દર આશકી હમ પીશેરા ચું મન નમી ખાહદ;
ખુરમ ગર આબે શીરીની બયાદમ કોહકન આયદ."

એમા "આબે શીરીની" એટલે ફરહાદની પ્યારી **શીરીન**નું પાણી, એમ નથી અર્થ થતો, પરંતુ "આબે શીરીની" યાને મીઠું પાણી થાય છે. હવે **હાફેઝ** શાયરનો તવરીઓનો દાખલો આપ્યે.—

"શબી મજનુન બ લયલા ગોફ્ત, કે અએ માશુકે બી હીંમતા?
તુરા આશક શવદ પયદા વલી મજનુન નખાહદ શુદ."

"મજનુન" એટલે લેલીનો આશક પણ થાય, અને ગાંડો થઇ ગયલો આદમી પણ થાય પણ બીજી લીટીમાં મજનુન શબ્દ બેઉ અર્થમાં સમજશો તો તે બહુ બેસતુ જ છે. વળી **આમદે** કહેલો દાખલો નીચે મુજબ છેઃ—

"દર અકસે રોખે ખુબે તુ દર આબ રવાન દીદ;
વાલે શુદો ફરિયાદ બરઆવોર્દ કે **માહી**."

માહીના અર્થ તરેહવાર છે. ૧—ચંદ્ર; ૨—માછલી; ૩—શું ચીજ? (અરબ્બીક ભાષામાં) એના ગમે તે અર્થે, અનુકુળ અર્થ નીકળે છે.

---

* ઘણા ફારશી અલકારો મી. ઝવેરીની "પરશીઅન પ્રોસોદી" ઉપરથી લીધા છે, તે માટે મી. ઝવેરીનો કેટે ઉપકાર માનવાનો રહી જાય, તેથી હું અત્રે માની લઉં છું.

ફારશીમાં એ અલંકારને મળતો બીજો **તજરીઅ** કરીને છે. "ઇહામ" અને "તજરીઅ" એ બેમાં જરા જરા ફરક છે. તેથી ઇહામને વળી "ઇહામે તનાસબ" પણ કહે છે. તેમાં એક શબ્દ બે અર્થ ધરાવે છે; જેમાંનો માત્ર એકજ અર્થ કવિતાના બંધને બેસતો આવે છે. હવે બીજામાં તો એક શબ્દ અથવા એક ફકરામાં બે અર્થ સમાયેલા આવે છે. ૧ લો અર્થ ખુલ્લો હોય છે, અને ૨ જો અર્થ છુપાવેલો હોય છે. અને વળી બેઉ અર્થ કવિતામાં બંધ બેસતા થઇ પડે છે. **ઇહામનો** એક દાખલો **ખાકાંની** ઉપરથી મી. ઝવેરીએ "પરશીઅન પ્રોસોદી" માં લીધો છે.

" અઝ દમે ખલ્ક તુ દર મુસદ્દસ ગેતી;
બુએ મુસલ્લશ બેહરે મુશામ બર આમદ."

યાને, તારા સુસ્વભાવને લીધે, મુસલ્લશ જેવાં સુંગધી પદાર્થના જેવો તારો પમરાટ ચોગરદમ દુન્યામાં દરેક નાસિકામાં પોહોંચી વળ્યો. એમાં મુસલ્લશના બે અર્થ થાય છે. જેમ "મુસદ્દસ" યાને છ બાજુવાળો ભૂમુતિનો આકાર, તેમ મુસલ્લશ એટલે ૩ બાજુવાળો આકાર, એવો દેખીતો અર્થ થાય છે; જ્યારે ખરો અર્થ તો મુસલ્લશ નામનો સુગંધી પદાર્થ છે.

આપણે શ્લેષાલંકારમાં તો શબ્દ ઉપર શ્લેષ આવ્યાથી જુદા જુદા અર્થ થયલા જોયા છે, પરંતુ આમાં તો તરેહ યુકિતથી લખાણને વાંચવાથી ગમત પડે છે. શાયરાન શાયર ફીરદુસી તુસીને મહમુદ ગઝનીએ શાહનામું બનાવા માટે જે દામ આપવા કબુલેલું તે દામ જ્યારે તેણે ન આપ્યું, ત્યારે તે શાયરે એક કવિતાનું નાનું પુસ્તક બનાવી પાદશાહની દાસીના હાથમાં આપ્યું, કે હું બાહાર ગયા પછી પાંચ દહાડે પાદશાહને આપજે. પાદશાહને જ્યારે તે કેતાબ મળી ત્યારે વાંચી જોતાં તેની અતિશય તારીફ કીધેલી જણાઇ, પરંતુ એક ઉસ્તાદે તેમાં ઉભયાર્થકાલંકાર વપરાયલો પાદશાહને બતાવ્યો, એટલે એક સતર છોડીને જો તે કવિતા વાંચવામાં આવે તો તેમાં પાદશાહને કળીએ કળી ગાળો દઇ શ્રાપ દેવામાં આવેલા જણાયા.

જેમ ફીરદોશીને મહમુદના નઠારા વજીર હસન મયમન્દીને લીધે ઇનામ મેળવવામાં ખલલ પડી, તેમ એકવાર કવિ સ્પેન્સરે એક સુંદર કવિતા બનાવ્યાથી રાણી એલીઝાબેથે પોતાના વજીર લોર્ડ બરલેને ૧૦૦૦ પાઉંડ કવિને આપવા કેહતાં, તે ખજાનચીએ ફાંસદ

મારંાથી રાણી બોલી, *Then give him what is* reason. યાને તને વાજબી લાગે તે કવિને આપ. તે **વાજબી** રકમ જ્યારે કવિને નહીંજ મળી ત્યારે તેણે નીચલી ઉભયાર્થક કવિતા રાણી ઉપર લખી મોકલીઃ—

I was promis'd on a time
To have reason *for my rhyme*
From that time unto this season,
I receiv'd nor rhyme nor reason.

આ ઉભયાર્થક કવિતાથી ખુશ થઇ તેને તાબડતોબ પૂરેપૂરૂં ઇનામ રાણીએ અપાવ્યું.

મીરઝાં રઝીએ કેટલીક સતરો જોડેલી છે, તેમાં તેણે "શીરીન" શબ્દ ઉપર ઉભયાર્થ કરેલ છે. *

"કસી દર આશકી હમ પીશેરા ચું મન નમી ખાહદ;
ખુરમ ગર આબે શીરીની બયાદમ કોહકન આબદ."

એમાં "આબે શીરીની" એટલે ફરહાદની પ્યારી **શીરીન**નું પાણી, એમ નથી અર્થ થતો, પરંતુ "આબે શીરીની" યાને મીઠું પાણી થાય છે. હવે **હાફેઝ** શાયરનો તવરીઅનો દાખલો આપ્યેઃ—

"શબી મજનુન બ લયલા ગોફ્‌ત, કે અએ માશુકે બી હીમતા?
તુરા આશક શવદ પયદા વલી મજનુન નખાહદ શુદ."

"મજનુન" એટલે લેલીનો આશક પણ થાય, અને ગાંડો થઇ ગયલો આદમી પણ થાય. પણ બીજી લીટીમાં મજનુન શબ્દ એક અર્થમાં સમજશો તો તે બંધ બેસ્તુંજ છે. વળી **આમદે** કહેલો દાખલો નીચે મુજબ છેઃ—

"દર અકસે રોખે ખુબે તુ દર આબ રવાન દીદ;
વાલે શુદો ફરિયાદ બરઆવોર્દ કે **માહી.**"

માહીના અર્થ તરેહવાર છે. ૧–ચંદ્ર; ૨–માછલી; ૩–શું ચીજ? (એરબ્બીક ભાષામાં) એના ગમે તે અર્થે, અનુકુળ અર્થ નીકળે છે.

---

* ઘણા ફારશી અલંકારો મી. ઝવેરીની "પરશીઅન શેરોદી" ઉપરથી લીધા છે, તે માટે મી. ઝવેરીનો કેટે ઉપકાર માનવાનો રહી જાય; તેથી હું અત્રે માની લઉં છું.

કવિ દલપતરામભાઇએ બનાવેલી એક કવિતા ઉભયાર્થકનો દાખલો પૂરો પાડે છે. એ કવિતા એક રીતે વાંચી તેનો એક રીતે અર્થ કરવામાં આવે તો તેની મતલબ ભોજનશાળાની નિકળી આવે, અને બીજી રીતે વાંચી તેનો બીજી રીતે અર્થ કરવામાં આવે તો તેની મતલબ નિશાળની નિકળી આવે.

ભોજનશાળા વિશે.

લીપી ધારા દિલ ધરી, ભૂમી ભલી ચિત્રેલ;
ગણે નામ જણ્યુ ગામનાં, કોણુ દિશે આવેલ.
બેઠી પંગત પાટલે, ધરી અબોટીઆં અંગ;
બાંધે શોજે સમજીને, શિરવાળો બહુ સંગ.
પોળી કીધી ચોપડી, સાકર ધરીને સાર;
પત્રાળી પૂરી સરસ, પડીઆ હારોહાર.
કૈક ભલી વિધિ કરી ભરે, ગોળે બે શીખંડ;
બોંય તપેલી તાપ ત્યાં, છે બરફી જ્યાં ઠંડ.
કૈક શીખે શુધ રાઇતાં, કૈક ભલી રીતભાત;
દીઠા લાડવા ચાર મેં, શાક શીખે પ્રખ્યાત.
વળી જેમ વરસે વડાં, તે ભણી દહી પણ જાય;
તેલ ખાય છે કંઇ વડાં, શિશુ કર ગણી તલ ખાય.
તેલ ખાય નહીં તેહને, આ ઘી ઓરડી પાસ;
સો ટીપાં ચમચે પળી, આપે તજે કચાશ.
ઊઠે તેભણી ઊપરી, માન પત્ર પણ એક;
આપે બીડી વાળી વળી, હેતુ ધરાય અનેક.

નિશાળ વિશે.

લીપીધારા દિલધરી, ભૂમિ ભલી ચિત્રેલ;
ગણે નામ જણુ ગામનાં, કોણુ દિશે આવેલ.
બેઠી પંગત પાટ લે, ધરી અબોટીયાં અંગ;
બાંધે શોજે સમજીને, શિરવાળો બહુ સંગ.
પોળી કીધી ચોપડી, સા કર ધરીને સાર;
પત્રાળી પૂરી સરસ, પડી આ હારો હાર.
કૈક ભલી વિધિ કરી ભરે, ગોળે બેઠી ખંડ;
બોંય તપેલી તાપ ત્યાં, છે બરફી જ્યાં ઠંડ.
કૈક શીખે શુધારાઇ તાં, કૈક ભલી રીતભાત;
દીઠા લાડવાયા રમે, શાક શીખે પ્રખ્યાત.
વળી જેમ વરસે વડાં, તે ભણી દહી પણ જાય;
તે લખાય છે કેવડાં, શિશુકર ગણિત લખાય.
તે લખાય નહીં તેહને, આધી ઓરડી પાસ;
મોટી પાંચ મચે પળી, આપે તજે કચાશ.
ઊઠે તે ભણી ઉપરી, માનપત્ર પણ એક;
આપે બીડી વાળી વળી, હેતુ ધરાય અનેક.

આ એક એક મૂકેલા નમુનાનો અર્થ એક બાજુનો મેળ પડતો નીકળે છે.

: પેહેલા ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન વખતે નવીન રાજ્યધારણના પ્રદિપ્ત થવાના બનાવ ઉપર ઉભયાર્થક એક કવિતા બનાવવામાં આવી હતીઃ—

" *The newly-made law–'Tis my wish to esteem*
From my soul I abhor–The ancient regime
My faith to prove good–I maintain the new code
I maintain the old code–Is opposed to all good
May God give you peace–Messieurs Democrats
Forsaken Noblesse—To the Devil go hence
May He ever confound—All the Aristocrats
The Assembly all round—Are the sole men of sense."

એમાં ૧ લી લીટીથી છેલ્લી સુધી સીલસીલાબંધ વાંચણ વાંચી જાવ, તો નવાં રાજબંધણની વખાણ છે, અને જુના રાજબંધણને વખોડી કાઢેલું છે. પણ ૧ લી લીટી પછી ૩ જી, પછી ૫ મી, એમ એકેકી વચ્ચે લીટી છોડીને વાંચીતો નવીન રાજમંડળને ધિક્કારી જુનાને પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. જેમકેઃ—૧ લી લીટી *The newly-made law* પછી ૩ જી લીટી *From my soul I abhor.* એ પ્રમાણે વાંચવી. એ પ્રમાણે ડાબા હાથ ઉપર લાઇનો વાંચવાથી ભાવાર્થ સમજાશે. વળી ૨ જી લીટી, પછી ૪ થી લીટી એમ વાંચશો તો જુના રાજબંધણની તારીફ ગાવામાં આવેલી છે. એ પ્રમાણે ઉભયાર્થકાલંકાર થયલો છે. **નગીં** નામના શાયરે એક ઉભયાર્થક વાપર્યો છે કેઃ—

" જબસે દેખા થા તેરા નામ નગીંકે ઉપર,
ખુન હોતા હએ ઇએહ દીલ હમ વો નગીં કયું ન હોવે."

યાનેઃ—જ્યારથી, એ માશુક ! તારૂં નામ નગીં ઉપર પાડેલું મેં દીઠું (જ્યાં નગીં એટલે નગીનો અથવા નંગ પણ થાય, અને શાયર પોતે પણ થાય) ત્યારથી આ દિલનું લોહી થઇ જાય છે, કે હું પણ નગીં યાને નંગ કાં નહીં થયું ? યાને મારૂં નામ તો નગીં છેજ, પણ હું ખરેખરૂં નંગ કાંય નહીં થયું, કે મારા ઉપર તેણીનું મુબારક નામ તો કોતરાતે ! એમાં પણ ઉભયાર્થકાલંકાર પ્રગટ દેખાઇ આવે છે. કેટલાકો ઉભયાર્થકાલંકાર પારખવામાં પણ પોતાની ફાઇલોસોફીને ગોઠવી તેના નવી તરેહના અર્થો સમજાવાની નહીં રૂચે એવી કોશેશ કરે છે. જેમકે ગુજરાતી ભાષામાં **વિવર**

એટલે ગુફા થાય છે, અને અંગ્રેજી ભાષામાં **વિવર** એટલે વણનાર (*Weaver*) થાય છે. હવે ગુફા એ પણ એક જાતનું વણત કામ છે, માટે એ બેઉ શબ્દો એકજ ભાષાના ઉભાં કરેલાં મૂળો છે એમ વિચિત્ર અનુમાન કરનારાનો ટોટો નથી. વળી ફારશીમાં વપરાતો **પેશતર** શબ્દ ગુજરાતીમાં પણ " અગાઉનું " એવા અર્થમાં વપરાય છે, અને અંગ્રેજીમાં **પેસતર** એટલે ઉદ્ધું, ઈજા દેની (*Pester*) એવો થાય છે. તેથી તેને લગતાં સંબંધ વેળા ઉભયાર્થક ઠેકી બેસાડવો વ્હાપણ કળાથી ઉલટું છે.

અંગ્રેજી ભાષામાં એ અલંકારના તરેહ કીસમના દાખલા છે, જે આપણે બધા આ જગાએ ગોઠવીશું.

1. *I love my country–but the king*
3. *Above all men his praise I sing,*
2. *Destruction to his odious rain*
4. *That plague of princes, Thomas Paine;*
5. *The royal banners are displayed*
7. *And my success the standard aid*
6. *Defeat and ruin seize the cause*
8. *Of France, her liberty, and laws.*

એમાં આખી કવિતા વાંચી જાઓ, તો તેમાં અતિશય રાજ્યભકિત બતાવેલી છે. પરંતુ આંકડા ગોઠવેલા છે તે પ્રમાણે જો અનુક્રમે આંકડા જોઇ જોઇને એ કવિતા વાંચવામાં આવે તો તેનો અર્થ જુદોજ થઇ જાય છે. એટલે એક લીટી છોડીને બીજી વાંચે તો પરિણામ જુદુંજ આવે.

શાયર **જાંમીએ** થોડાક ઉભયાર્થ વાપરેલા છેઃ—

" જાન અખશીદ બ લબ કુશ્તેરા ઓ આનુંગે બખુન ફરમાનઃ
ખુનખ્વારીએ આન શોખ બીનં ઠઝ **બેહરે કુશતન જાન દેહદ.** "

એમાં " અઝ બેહરે કુશતન જાન દેહદ " એ વાકયના બે અર્થ થશે. ૧—તેણી હમોને હમારા જાન એવી રીતે પાછા આપી દે છે, કે ફરીથી હમોને મારવા. ૨—તેણી પોતાના આશકોને મારવાને એટલી તો જિજ્ઞાસુ છે, કે તેને ખાતર તેણી પોતાનો જાન પણ આપવા તૈયાર છે.

" મી રસી ખન્દાનો મી ગુઇ બ પાયમ ચશ્મ માલ;

ચશ્મે મી માલમ મજાદ ઇન ખાબ બાશદ યા ખયાલ."

ફારશીમાં " ચશ્મ માલીદન " નો અર્થ " પોતાની પ્રિયાના પગ આગળ આંખ ઘસવી " યાને કે તેણીંની ઇચ્છાનુસાર તેણીને પગે પડવું. અથવા જેમ જાણે ઉંઘમાંથીં આંખ ચોળતા ઉઠયે તેમ આંખ ચોળવી; એવું બતાવા કે પોતાની પ્રિયાનું આવવું એ હું કાંઇ સ્વપ્નું જોઉં છું, કે તેણી ખરેખરજ આવી છે!

યુનાઇટેડસ્ટેટસમાં જ્યારે દેશ મધે લડાઇ જાગી, ત્યારે એક ન્યુસપેપરમાં એક અન્નયગ્ન જેવો ઉભયાર્થક પ્રસિદ્ધ થયો હતો, તે બનાવટ પ્લાટફોર્મના આકારની હોવાથી તેનું નામ પ્લાટફોર્મ આપેલું છે, તેમજ અમેરીકન પ્લાટફોર્મનો તેમાં સંબંધ છેઃ—

Hurrah for	*The old Union*
Secession	*Is a curse*
We fight for	*The Constitution*
The Confederacy	*Is a league with hell*
We love	*Free speech*
The rebellion	*Is treason*
We glory in	*A free press*
Seperation	*Will not be tolerated*
We fight not for	*The negro's freedom*
Reconstruction	*Must be obtained*
We must succeed	*At every hazard*
The Union	*We love*
We love not	*The negro*
We never said	*Let the Union slide*
We want	*The Union as it was'*
Foreign intervention	*Is played out*
We cherish	*The old flag*
The stars and bars	*Is a flaunting lie*
We venerate	*The habeas corpus*
Southern chivalry	*Is hateful*
Death to	*Jeff Davis*
Abe Lincoln	*Is'nt the Government*

Down with *Mob law*
Law and order *Shall triumph.*

એમાં ખુબી એવી છે કે, કવિતાની ડાબી ગમ જે ઢગલી છે, તે સેશન વિષે છે, અને જમના હાથ ઉપરની હાર છે, તે પ્લાટફોર્મ ઉડાવી દેવા બદલ છે. યાને આખી શીલસીલાબંધ વાંચી જઇએ તો યુનીઅનની તરફેણ છે. પણ એકેક લીટી છોડીને વાંચો તો તેની વિરૂદ્ધ છે. વળી ૨ જી તથા ૪ થી એમ લીટી વાંચો, તો યુનીઅનની પાછું વિરૂદ્ધ છે. ગમે તો પેહેલે ડાબી ગમની ઢગલી વાંચો. ગમે તો જમની ગમની વાંચો. ગમે તો સામટી વાંચો. પણ અર્થ તો અનેક નીકળશે.

"સફ કશીદેહ હરદો સોઝગાં બેહરે જંગ એસ્તાદેહ અંદ,
સુલેહ ખાહદ શુદ કે મર્દુમ દર મીઆંન ઉફતાદેહ અંદ."

૧ લો અર્થઃ—આંખ ઉપરની પાંપણો છે તે ગોયા બે લશકરો એકેકની સામસામા જંગ ભુમિ ઉપર સફ સમારી ઉભેલાં છે, પણ તેઓની વચ્ચે આંખની કીકીઓ પડવાથી તેઓ લડાઇ કરશે નહીં. બીજો અર્થઃ—પણ આદમીઓ વચ્ચે પડવાથી તેઓ લડશે નહીં, એવો પણ અર્થ થશે. અકબર બાદશાહનો બનાવેલો એક ઉભયાર્થકા ઉત્તમ અર્થના અંકોથી ભરપૂર છેઃ—

"મન ભાંગ નમી ખુરમ મય આરીદ,
મન ચંગ નમી ઝનમ નય આરીદ."

૧ લોઃ—હું ભાંગ પીતો નથી, માટે દારૂ લાવો! હું સારંગી વજાડતો નથી, માટે વાંસલી લાવો! ૨ જોઃ—મય આરીદ છુટો છુટો ઉચ્ચારવાને બદલે મયારીદ, અને નય આરીદ જૂદો જૂદો ઉચ્ચારવાને બદલે નયારીદ એમ જોડીને ઉચ્ચાર કરતાં ઉલટોજ અર્થ થાય છે કેઃ—હું ભાંગ પીતો નથી માટે તે નાં લાવો! હું સારંગી વજાડતો નથી માટે તે પણ નાં લાવો! એવો અર્થ ઉલટાઇ જાય છે. હવે એક ખુબીદાર દાખલો એવો આપજે, કે બે લીટીના શબ્દે શબ્દ એકજ ઉચ્ચારના અને એકના એકજ શબ્દો બેઉમાં વપરાયા જતાં, બેઉના અર્થ ઉભય થાય. તેમજ વળી બેઉનો સાથે મળીને પણ એકજ અર્થ થાય.

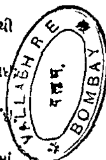
"કે બર એહવાલે ઝારે મન નગીરીસ્ત, કે બર એહવાલે ઝારે મન ન ગીરીસ્ત."

અર્થ—"જે બનંગ હાલતમાં હું છું તે જોઇને" એવો અર્થ બેઉ લીટીનો થાય. તેમજ બેઉ લીટીનો અર્થ "તે કોણ હતો

કે જે મારી તે કંગાલ સ્થિતિને માટે રડયો નહીં ?" એમ પણ થાય એમા એકની એક વ ચાતી વગર ફેરફારની લીટીમા ઉત્તમ ઉભયા ચેંકાલ કાર વાપરવામા શાયરો પોતાની શાયરીનો નમુનો બતાવી ગયા છે !

બધી અ ગ્રેજી મજાથી જેઓ કમનશીબ હોય, તેઓને માટે અ ગ્રેજી કવિતાનો ગૂજરાતી કવિતામા કરેલો તરજુમો આવકારદાયક' થઇ પડશે, જેમા ઓરત જાત તરફ પસ દગી બતાવવાનો ભેદ સમાયલો છે —

ગુજારે જરૂરજ સુખી જી દગી,
જે જ જીરે જોરૂ થકી દૂર છે;
કરે ફકત ઓરત તણી બ દગી,
ખરે દુ ખ આફત મહિં પૂર છે.
જે સુખનોજ આદમ વેરાગી રહ્યો,
હવા જ્યારે જોડઇ લગન ગાઢથી,
સ્ત્રિ—ઓ ન દીઠા સુધી તે રહ્યો,
હતો ત્યારે આદમ ખુશી શાન્તથી
નિહાલો હ મેશા ઓરત જાતમા,
મકર ને કપટ ને દગો ને દગ
સત ને ભલાઇ તેના અ ગમા
નથી વાસ કરતી કદિ નાર મં
બયા કોણ કરવા સમર્થવાન છે,
જે ચુકો કસુરો ભરીઅ નારમાં,
મહિ લાયકી પૂર ભરપૂર છે,
અગોચર ન આવે કદિ આખમા
છટકા મહીં નર તે મૂઓ ફસાવી,
છડાપણુ નિવારી છે બેઠો ફરીને;
નારી તણા તે દુ:ખ ના ઉઠાવી,
રહેશે જગત—સુખ પામી કરીને

એમા આખી કવિતા ઓરતની વિરૂદ્ધ તથા પરણવાની સામે રચાયની જણાઇ આવે છે પણ જો ૧ લી લીટી પછી ૩ જી એમ વચમા એકેકી લીટી છોડીને વાચો, તો નારી જાતીની તારીફ છે પણ વળી બીજી લીટી પછી ૪ થી એમ એકેકી છોડીને વાચો, તો પરણવાની તરફેણુમા લખાયની કવિતા જણાઇ આવશે

ઉભય અર્થના નિચલા દાખલા એથી પણ સરસ છેઃ—

"શખશી બ મસજીદ આમદો ગોફતા ખુદા દુઇસ્ત,
લાનત બર આં કસી કે ગ્રેગુયદ કે ખુદા યકીસ્ત."

અર્થઃ—૧ લો—એક શખશ મશીદમાં આવીને કેહવા લાગ્યો કે, ખુદા બે છે. જે કોઇ એમ કેહ કે ખોદા એકજ છે તેના ઉપર લ્યાનત પડજો ! ! ૨ જો અર્થઃ—એક શખશ મશીદમાં આવ્યો, અને પુછવા લાગ્યો કે શું ખોદા બે છે ? જે એમ કહેતો હોય તેના ઉપર ધીક પડજો ! ખોદાતો માત્ર એકજ છે, હવે ખુબી જુઓ કે, એકની એક લીટીના બે જુદા જુદા અર્થ થાય છે, પણ વળી પેહેલા અર્થથી તદન ઉલટીજ મતલબનો બીજો અર્થ નીકળે છે ! આફરીન છે આવાં કાવ્ય રસ ઉપર ! વળી બીજો તેવોજ દ્રષ્ટાંત છે.—

" અઝ દરે શાહે નજફ્ રૂ મગરદાન સાયબ !
કે હરકે દુર અસ્ત અઝઇન દર બ ખુદા નઝદીક અસ્ત."

અર્થઃ—ઓ સાહેબ ! નજફની દરઘા*આગળથી તારૂં મોં નાં ફેરવ !. જે કોઇ એ દરઘાના દરવાજા આગળથી દુર નાશે છે, તે ખોદાની ઘણો નજદીક જાય છે. હવે બીજી લીટીનો ઉભય અર્થ એવો પણ છે કેઃ—જે કોઇ ખોદાતાલાથી જેમ જેમ દુર થાય છે, તેમ તેમ તે શખ્શ આ દરઘાના દરવાજાની બરકતથી કીરતારની વધારે ને વધારે નજીક આવતો જાય છે.

એ પ્રમાણે આ કવિતામાં ઉભયાર્થકાલ કાર દીપે છે. જે અલંકારો ઉત્તમમાં ઉત્તમ આપણે દરશાવી ગયા છીએ તે પૈકીનો આ એક છે. હકીકી અને મીજાજી મતલબો અનેક અર્થો ધરાવતી જે પ્રમાણે ફારશી અને ઉરદુ ગઝલોમાંથી મળી આવે છે, તે પ્રમાણે ઉભયાર્થકાલંકારમાં રચાયલી અનેક કવિતાઓનો મોટો સમેહ છે, અને તેની મજા પણ તરેહવાર નવી નવી છે.

પ્રાણપ્રિય પ્રિયા પર પ્રેમપત્ર.

Your face,	*your tongue,*	*your wit,*
So fair,	*so sweet,*	*so sharp,*
First bent,	*then drew,*	*then hit*

* એ દરઘા તે અલીની દરઘા સમજવી.

Mine eye, mine ear, my heart.
Mine eye, mine ear, mine heart,
To like, to learn, to love,
Your face, your tongue, your wit,
With beams, with sound, with art,
Doth blind, doth charm, doth rule
Mine eye, mine ear, mine heart.
Mine eye, mine ear, mine heart,
With life, with hope, with skill,
Your face, your tongue, your wit,
Doth feed, doth feast, doth fill.
O face! O tongue! O wit!
With frowns, with check, with smart,
Wrong not, vex not, wound not
Mine eye, mine ear, mine heart.
This eye, this ear, this heart,
Shall joy, shall bend, shall swear,
Your face, your tongue, your wit
To serve, to trust, to fear.

આ કવિતા જૂદી જૂદી અનેક તરેહથી વાંચવાની છે. એમાં ગમે તો પેહેલેથી વાંચી જાઓ, ગમે તો ૨ જી, ૪ થી એવી રીતે લીટી છોડીને વાંચો, ગમે તો ૧ લી, ૩ જી એ પ્રમાણે લીટી છોડીને વાંચો, ગમે તો આખી કવિતાની ૩ જૂદી જૂદી ઢગલી બતાવી છે તેમ ઉભા વાંચી જાઓ, ગમે તેવા આકારોમાં વાંચો, તો આ કવિતા માંથી કાંઇ નહીં ને કાંઇ ઉભય અર્થ તો નીકળશેજ.

મી. મનસુખે એના કેટલાક દાખલા આપેલા છેઃ—

"વરસાવાં આકાસે મેધના મોતી નજદીક ને દુરઃ
થયા તેથી જગના કાંન, સનગારમાં ભરપુર."

પ્રથમ એમ પણ સમજાય, કે દરિયાની શીપમાંથી નીકળેલાં મોતીથી કાનને સંગાર થયો. બીજો અર્થઃ—વરસાદના છાંટાને મોતીની ઉપમા આપી છે, કે જેથી જગતની જમીનો તર અને ભરપુર થઇ, ધાન્ય રૂપી શૃંગારથી ભરપુર થઇ છે. તેજ પ્રમાણે "હરનાલ જોઇને

થએઓ ઉદાસ, મુંકી તેણે કમાઇની આસ." ૧ લો=એક વેપારીને ત્યાં હરતાલની ગાંસડીઓ આવી તે માલ સારો ન હોવાથી તે ઉદાસ થયો. ૨ જો=શેહેરમાં તમામ બજારમાં હડતાલ પડી તેથી કમાવાની આશા તે સોદાગરે છોડી. વળી બીજો એક દાખલો આપે છે કેઃ—

" કુલ ઘોડા ચાલે જેમ પવન,
ઉડાવે જમીનથી ગીરદ ને ગગન."

૧=ઘોડાઓ પવનની માફક જોરથી દોડતા હોવાથી જમીન ઉપરનું ધુળ આકાશ સુધી ઉડતું હતું. ૨=જેમ પવન ને લીધે ધરતી ઉપરની ધુળ ગગન ઉપર ઉડે છે તેમ તે ઘોડાઓ દોડી ચાલ્યા. ૩=જેવી રીતે તમામ ઘોડાઓ જોરમાં ચાલે તેવી રીતે ધુળ અને ગગનને જમીન ઉપરથી પવન ઉડાવી લઇ જતો હોય. વળી બીજી તરેહનો એક દાખલો ઉપલોજ લેખક આપે છે કેઃ—

" દોરે હર પળ ઘોડાઓ એવા બેથાક,
કે હવાથી નહી સમાતી મોઢામાં ખાક."

૧=ઘોડાઓ દર પળે એવાતો વગર થાકે દોડતા હતા, કે તેમના દોડવાથી ઉડતી ધુળને, હવા પણ પોતાના મોઢામાં સમાવી શક્તિ નોહતી. ૨=ઘોડાઓ એટલાતો ઝડપથી દોડતા હતા, કે આસપાસની હવામાં એટલી પણ તાકાત નોહતી, કે રસ્તા ઉપરની ધુળને ઉડાવીને તે ઘોડાઓનાં મોંમાં ઘાલી શકે. ઉભયાર્થકાલંકાર મધે આ દાખલો ઘણો જાણવા લાયક છે.

૬૮—પ્રાસાનુપ્રાસઃ—આગળ આપણે અનુપ્રાસિકાના ભાગો જણાવ્યા છે, પરંતુ તે **અનુપ્રાસિકાલંકાર**ના ઘણા વિભાગો કરેલા છે, જેની એકત્ર સંજ્ઞા પ્રાસાનુપ્રાસ છે. " કાવ્ય ગ્રંથે " વીશે નર્મદાશંકરે કરેલ ટીકામાં તે વિભાગો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧—છેકાનુપ્રાસઃ—અનેક વ્યંજનોનું સરખાપણું એકજ ચેળા અનુક્રમે અથવા વ્યુત્ક્રમે આવે ત્યાં છેકાનુપ્રાસ. તે વ્યંજનોની વચમાં એકજ સ્વરનું અંતર જોઇએ, **વધારે** નહીં; તે છેકજ પાસે પાસે હોવા જોઇએઃ—

" અનીતી પીઠ સેં, નિરખી **નરિ નારી** જગ જગેઃ
કરી **જારી જારી**, વિખ બહુ પસાર્યું **રગ રગે** "

એમાં **ન** પછી **રિ**, વળી **ના** પછી પાછી **રી**, તેમજ **જ** પછી **ગ**, અને વળી **જ** પછી તુર્તજ **ગે** આવ્યા છે, વિગેરે.

૨-વૃત્યનુપ્રાસ—એમાં અનેક વ્યંજનોનું ક્રમથી અથવા ક્રમ ભેદથી ઘણીવાર આવવું થાય છે.

"તજિ દુર ગુણુ ભણિ ગણિ લઇ, કદર ફરજ સહુ જાણુ,
ભજિ ભગવત સદગુણ સજી, સ્વરગ સરવ સુખ આણુ."

એમાં પાંચ વખત **ર** છે, ૭ વખત **ણુ** છે, ૭ વખત **સ** છે, પાંચ વખત **જ** છે, ત્રણ વખત **ભ** છે. પાંચવાર **ગ** છે, અને ત્રણ વાર **દ** છે.

"બે ઝંઈ ઝે **મેહર** અસ્તો મન ઝે **મેહરમ** ઝંઈ,
ઉ ઝે મેહો **મેહર**[1] ઓ મનઝે **મેહેર**[2] એ મેહ ખીશ."

"**કરવાનું** ઘણું નિજદેશિ તણું પણ નાજ વિચાર કરો કંઇ કોઇ,
ભરવાનું ભલું ટિપમાં પરની સમજે શરમે લલચાઇજ મોહી,
ચરવાનું ગયું સુખ ચેન થકી બહુ બંધનમાં રહ્યું રહેવુંજ રોઇ,
સરવાનું નથી નિજ જોર વિના પરજોરથિ રેહવું હવે સહુ ખોઇ."
(ન. ક.)

૩-શ્રુત્યનુપ્રાસ—વર્ણ જૂદા હોય પણ એકજ સ્થાનના હોય (જેમકે દંતસ્થાની, તાલુસ્થાની, ઓષ્ટસ્થાની) એટલે જ્યાં સ્થાનનું સરખાપણું હોય ત્યાં શ્રુત્યનુપ્રાસ.

"નવલ લલિત લીલા થાપિને તૂં ઉથાપે,
સતત સન મુનીઓ લાભ દેતા બતાવે,
ભુવન પતિ તપાસી પાસ તૂં પાસ લેને,
પલિત પતિત પાપી દીનને માફિ દેને" (ન. ક.)

એમાં કેટલાક શબ્દો હોઠથીજ, કેટલાક દાતથીજ, અને કેટલાક હોઠ દાંતથી બોલાય છે "બાઝારી માઝારી, આઝારી બાઝારી" બજારના બેસનારાને તું નાં છેડ, અગર જો છેડેતો પાછો ફર! એમાં ૧ લા બાઝારી શબ્દનો અર્થ "બજારમાં બેસનારો થાય, અને બીજા બાઝારીનો અર્થ "પાછો ફર" થાય છે. તેથી શ્લેષાલંકાર પણ છે.

૪—અંત્યાનુપ્રાસ—અંત્યસ્વર સાથે વ્યંજનનું એક સરખું જ્યાં મળવું થાય ત્યાં અંત્યાનુપ્રાસ.

પ્યારીના ગાલ ઉપરની જીંણી છીંણી રૂઆંતી ઉપર લખે છે કેઃ—

"લશ્કરે મુર અસ્ત **બર રૂ મી** દવદ,

૧-મેહેર=સુરજ, ૨-મેહેર=પ્યાર.

લશ્કરે ઝંગ અસ્ત બર રૂમી દવદ. "

અર્થ:—તે કીડીઓનું લશકર છે કે જે મોઢાં ઉપર દોડે છે, તે ધુળનું લશ્કર છે, કે જે રૂમી લોકો ઉપર ઉડે છે.

" વિનંતિ દેશિને કરૂં, હું દાઝ દીલમાં ધરૂં,
કહૂં વળી ખરે ખરૂં, જુઠું ન લેશ ધારરે,
કુસંપથી તુટી સહૂ ગયાં સુરાજ્ય તો બહૂ,
કહૂં શું દૈવ વાન હું નહીંજ દુ:ખ આરરે.
કુવ્હેમ મત્સરે કરી દશા થઇજ આકરી,
વિનાશ સુસ્તિની કરી જગે ન રોગ ભારરે.
નસાડવા કુસંપને જગાડવા સુસંપને
વધારવાજ અંપને તું ઝટ લૈ વિચારરે. " (ન. ક.)

" બઇદ[1] શાદ હમે ખલ્કો મન બઇદ* ઝે યાર,
ચું બઇદ૩ ઝે યારમ મરા બઇદ૪ ચે કાર ? "

યાને કે:—બધા લોકો ઇદના તહેવારથી ખુશી થાય છે, અને હું મારા દોસ્તથી ખુશી થાઉં છું, પણ જ્યારે મારો દોસ્ત આગળ નથી ત્યારે મને ઇદની સાથે શું કામ ?

" બઇદ શાદ અઝઆન નીસ્તમ કે યાર બઇદ,
મબાદા હીચ કસ ઝે યારે ખુદ બઇદ બઇદ. "

મતલબ—તારો દોસ્ત જેટલો ઇદ હોવાથી ખુશી છે તેટલો હું ઇદથી ખુશી નથી. પરંતુ કોઇ એવો માણુસ પણ હશે કે જે પોતાનો દોસ્ત દુર હોવા છતાં પણ ખુશી હોય.

પ—લાટાનુપ્રાસ:—જ્યાં એક અથવા વધારે શબ્દોની તેજ અથવા જુદા જુદા અર્થમા પુનરૂકિત હોય ત્યાં લાટાનુપ્રાસ. એકમાં નહીં પણ જુદા જુદા અર્થમા પુનરૂકિત હોય તેવા લાટાનુપ્રાસને **યમક** કહે છે. **કમાલોદીન ઇસમાઇલ** કહે છે કે:—

" દર્દીસ્ત અજલ કે નીસ્ત દરમાન ઊરા,
બર શાહો વઝીર અસ્ત ફરમાન ઊરા;
શાહી કે બહુકમે દુરા **કેરમાન**[1] મી ખુરદ,
ઇમરોઝ હમી ખુરંદ **કેરમાન**[2] ઊરા. "

---

૧ બઇદ=ઇદ હોવાને લીધે. *બઇદ=ખુશી, ૩ બઇદ=દુર, ૪ બઇદ=ઇદ સાથે.

૧ કીરમાન=શેહેરનું નામ—૨ કીરમાન=કીડાઓ.

અર્થઃ—મોહોત એક એવી જાતનું દરદ છે, કે જેનો કાંઇ ઉપાય નથી, તેનો હાથ પાદશાહો અને વઝીરો ઉપર પણ છે. જે પાદશાહ આગળી રાતે કેરમાન ઉપર હુકમ ચલાવતો હતો તેને આજે કેરમાન ખાએ છે. યાને કીડાઓ ખાય છે.

" ધન છે, ધન છે, ધન છેરે; હોલ દેવી તુને તો ધન છે."

"જય જય જય થાઓ રાણિ તારા રૂડા ઓ,
ભય ભય ભય જાઓ હિંદુના નાસતાં ઓ;
ડમ ડમ ડમ વાગો રાણિ ડંકા સવારા,
ઝટ ઝટ ઝટ જાગો દેશના ઓ સુધારા. " (ન.ક.)

" ધનિ નિરધનિને આપ, એજ પુણ્ય કર હાથે,
ધનિ નિરધનિને આપ, એજ ધરમ છે સાથે.
ધનિ નિરધનિને આપ, એજ વાત મન ગોખે,
ધનિ નિરધનિને આપ, એજ તુંને સંતોખે.
જાઇ નાગાં નાગૂં જવૂં, જીવ એવું વીમાસરે,
કૃપણતા લોભ આઘો કરી, નીરાશની પુર આશરે."

(યમકના દાખલા.)

" જે વાવડિયો સર ને તળાવ,
પાણી ભરાએ ઉભરાઇ જાય;
પાણી ભરાવ્યું મુજને અનંગે,
પાણી ભરાયાં નથિ લોહિ અંગે. " (નં. ક.)

શબ્દને બદલે અવાજ એકના એક સંભળાયા કરે એવી રીતનો એક અલંકાર આવે છે, જેને **સ્વર સૌંદર્યતા** કહે છે. અંગ્રેજીમાં તેને મળતો *Assonance* છે. **મસીહી** કહે છે કેઃ—

" અએ દેલબરે ઇસા નફ્સે **તરસાઇ**,૪
ખાહમ કે પીશે મન તુ બી **તર્સઆઇ**૫
મે ચશ્મે તરમ બર આસ્તીને ખુશ્ક કુની,
મે બર લબે ખુશ્કે મન લબે **તરસાઇ**.૬ "

૪—તરસાઇ=ક્રીસ્ચીઅન. ૫—તર્સઆઇ=બીક (વગર) આવે.
૬—તરસાઇ=ક્રીસ્ચીઅન.

" બાપા આજે તો સો શાનો, મે દીઠા આ શેરીમાં;
મારા મારી મોરે ધારે, આવ્યા તેરી મેરીમાં;
થોડા દોડે થોડા કુદે, થોડા ગુકે આ તાણે;
બાપા પોતે આવ્યા હોતે, તો જોતે તે ટોળાને.—૧
ના બેટા એ ખોટી બોલી, કીડીનો કીધો હાથી;
આખે ગામે સો શ્વાનો ને, તો શેરીમાં હો કાથી ?
ડાહ્યો થૈ તું ગાંડું બોલે, ખેદે હું ખીજું આથી;
શું કે'વું તારા જેવાને, જે જુઠાનો છે સાથી ?—૨
ના ના બાપા સાચું બોલું, પચ્ચી મેં દીઠા આંખે,
છવા જુઠું હું ને માનું, જો પોણા કાઢી નાંખે;
બાપા મેં પોતે પ્રીછ્યું છે, પાંચે પોકારો કીધા,
કાળા મોંના કેફી તેં પંચાણું કયાં સાંતી દીધા ! "—૩

એ પ્રમાણે લંબાણ કવિતા એવી છે કે જેમાં ઘણે ભાગે બ-ધાજ એકાક્ષરી શબ્દ આવેલા છે. આગલા કવિઓને આ અલંકારનો શોખ હતો, તેમ હાલનાને યાને ૧૮ મી સદી પછીના અં-ગ્રેજ કવિઓને એ અલંકારની સુગ હતી. કવિ પોપ તો ધિક્કારથી એને માટે " *Dunciad* " માં કહે છે કે:—*And ten low words creep on in one dull line.* એજ પ્રમાણેનો તિરસ્કાર ચરચીલે " *Rosciad* " માં બતાવેલો છે, પણ ડ્રાઇડ્ર અને મૂર બેઉ કવિઓને તો એ અલંકારબહુ ગમેલો છે. મૂરે પોતાની " લાલા રૂખ " માં આતશ પુંજનારા ગબરો વિષે એક ફકરો ટાંકેલો છે.—

" I knew, I knew it could not last—
'Twas bright, 'twas heavenly, but 'tis past!
Oh ! ever thus, from childhood's hour,
I've seen my fondest hopes decay;
I never loved a tree or flower
But 'twas the first to fade away.
I never nursed a dear gazelle
To glad me with its soft black eye,
But when it came to know me well,
And love me, it was sure to die !

Now, too—the joy most like divine
Of all I ever dreamt or knew,
To see thee, hear thee, call thee mine,—
Oh misery! must I lose that too?
Yet go! On peril's brink we meet;
Those frightful rocks— that treach'rous sea—
No, never come again— though sweet,
Though Heaven, it may be death to thee!"

આ ફકરામાં ૧૨૬ શબ્દો આવેલા છે, તેમાં ૧૧૦ એકાક્ષરી શબ્દવાળા છે. વળી ફારસી ભાષામાં પણ એવી કીસમના બેતો ઘણી ગમ દીઠામાં આવે છે:—

" બદ બા ઉ ન કર્દ હરકે બદ કર્દ;
ઉ બદ યકીન બ જાએ ખુદ કર્દ."

યાને; તેની સાથે બુંડાઇ મા કર, કે જે તારૂં બુંડું કરે. કારણ કે તે બદ યકીનનો જે બદકામ કરે છે, તે પોતાનેજ વાસ્તે કરે છે. શુજાઅત નામના તખલ્લુસનો ઉરદુ શાયર ઉપલો અલંકાર એક રેખતામાં નિચે મુજબ વાપરે છે:—

" હુવા કયું શોખ તું મુજ્સે નહાં હુએ,
પરી હુએ યા કે તું હુરે જીનાં હુએ!
તેરે નકસે કફે પાકે બરાબર,
હુવા હુએ ના કોઇ હોગા કહાં હુએ."

યાને:—એ બેહયા માશુક! તું શા માટે મારાથી છુપાઇ ગઇ? યાતો તું પરી છે, કે બેહેસ્તમાંની પુતળી છે, કે જીન છે? તારા પગની જુતીના નકશાની બરાબર કોઇ થયુ નથી, અથવા કોઇ હવે પછી થઇ શકે એવુ કયાં છે? એ ઉરદુ રેખતામાં પણ એ અલંકાર અચ્છો દીપેલો જણાશે. એવી એવી તો હજારો કવિતા છે. ટુંકમાં કહો તો કોઇ પણ કવિતાની કોઇ પણ લીટિ કોઇ એક એક જાતનો અલંકાર છે. બ્રીજભાષા કાંઇ એ અલંકારથી ખાલી નથી. યમન કલ્યાણના એક પદમાં તેનો છાપ બેસાડેલો છે:—

" અંગ અંગ રંગ ભરે આયે હો—
રંભ ભરી પણ ભાલ રંગ શોભા રંગ રંગ નૈન પગાયે હો—
રંગ કપોલ રંગ પલકની શોભા અધરની સ્યામ રંગાયે હો—

નખ છત રંગ આરૂ ઉર રેખા પતી રંગ રૈની જગાયે હૈ–
કંકન બલય પીઠી ગડી લાગે ઉર ઉર છાપ બનાયે હૈ–
સૂર સ્યામ બામા રંગ પાગે અનુરાગે મન ભાયે હૈ–"

એમાં પણ એકાક્ષરી શબ્દાલંકાર સમાયલો છે. **ફીનીસ ફ્લેચર** નામનો જે નાનકડો કવિ ઈ. સ. ૧૬૫૦ માં મરી ગયો, તેની બનાવેલી " જાંબુરી ટાપુ " નામની કવિતાના ૧ લા કેન્ટોના ૭ મા વિભાગમાં ઉક્ત અલંકાર વપરાયલો છે:—

" *New light new love, new love new life hath bred;*
A life that lives by love, and loves by light;
A love to Him to whom all loves are wed;
A light to whom the sun is darkest night;
Eye's light, heart's love, soul's only life He is;
Life, soul, love, heart, light, eye, and all are His;
He eye, light, heart, love, soul; He all my joy and bliss. "

એમાં પણ આ એકાક્ષરીશબ્દાલંકાર બહુ દીપેલો છે. એવા દાખલા આપ્યાજ કરીએ તો તે લખ્યા કરતાં કેટલાક દહાડાઓ સુધી લખાયાજ કરે, માટે હવે બીજો નવીન અલંકાર હાથ ધરીએ.

૭૦—નિરર્થકાલંકાર:—એ જાતના અલંકારની કવિતાઓમાં બાહારના દેખાવથી જાણેકે શુંજ એક અચ્છિ ફીલસુફી તેમાં ભરી હોય, અને કેટલુંએક સંગીનપણું સમાવ્યું હોય એમ દેખાય છે. વળી પ્રાસ સૌ બરાબર હોય છે. પણ ખરેખરી રીતે તો હાસ્યરસિક, કુચા જેવું, અને ગોળા વગર અર્થનું અંદર ભરઠી મારેલું હોય છે. નિર=નહીં અર્થ=મતલબ. યાને જેમાં કાંઇ મતલબ હોયજ નહીં એવો અલંકાર. એ અલંકારનો શોખ ફ્રેન્ચ લોકોમાં ઘણો વધી પડયો હતો. તેઓએ તેને *Amphigourie* યાને અર્થ વગરનું કાવ્ય, એવું નામ ગ્રીક ભાષાના બે જૂદા જૂદા શબ્દો ઉપરથી આપ્યું હતું. જે બે શબ્દોની મતલબ " આસપાસ, " અને " કુંડાળું " એવી થાય છે. આ અલંકારને ફારસી ભાષામાં "શાયરે બી માઅની" કરી કહે છે. અને અંગ્રેજીમાં તેને *Nonsense Verse* નું નામ આપેલું છે. જેમકે:—

" સુણો હલોલ પટ્ટીનો, જુઓ મરોડ અહિનો:
રટો કુમાસ પાટનો, સુગારે ઠીક હાડનો.

પ્રભાત ચોપડા પડે, ગરૂડ ગગનમાં ચડે;
વદે કુવેણુ કાગડો, ઘુરે અઘોર ઘુવડો."

એમાં ફલાણું પક્ષી બોલે છે, ને ફલાણું રડે છે. ને ફલાણું ઘુરે છે, એ શિવાય કાંઇપણ અર્થ નથી. એતો કાંઇપણ થયું પરંતુ બીજી ભાષાઓમાં રાગ રાગણીઓના સુર કાઢવાને માટે જે બનાવટો કરેલી છે, તેમાં તો અર્થના વાખાણજ હોય છે. જેમકે:—

" ચતરંગ ગાઇએ સુનાઇએ ગુરનકુ, અનેક રંગ રૂપ,
ઓર મદસુ જામ હોવે રસકીગાન—ચતરંગ ગાઇએ. "

આખું ગાણું જે ભેરવી ચતરંગ છે, તે નિરર્થક જેવું છે. માત્ર સુર કાઢવા સારૂ રચેલું છે. આખું ગાણું એજ રીતિમાં આવી ગયું ! નિચલું અંગ્રેજી નૉનસેન્સ વધારે ગમત આપશે:—

" Once-but no matter when—
There lived-no matter where-
A man, whose name-but then
I need not that declare,
He-well, he had been born,
And so he was alive;
His age—I details scorn—
Was somethingty and five.
He lived—how many years
I truly can't decide;
But this one fact appears
He lived—until he died.
' He died,' I have averred,
But cannot prove 'twas so,
But that he was interred,
At any rate, I know.
I fancy he'd a son,
I hear he had a wife:
Perhaps he'd more than one,
I know not, on my life !
But whether he was rich,

Or whether he was poor,
Or neither—both—or which,
I cannot say I am sure.
I can't recall his name,
Or what he used to do:
But then—well, such is fame!
'Twill so serve me and you.
And that is why I thus,
About this unknown man
Would fain create a fuss,
To rescue, if I can,
From dark oblivion's blow,
Some record of his lot.
But, ah! I do not know
Who-where-when-why-or what.

MORAL.

In this brief pedigree
A moral we should find—
But what it ought to be
Has quite escaped my mind!

ઉપલાં અંગ્રેજી કવેતમાં નિરઅર્થકાલંકાર આબાદ દીપાવેલો છે. એ અંગ્રેજીના જેવી લઢણનો એક દાખલો રીવકના સંગ્રહમાંથી ઉતારી લીધાથી આબાદ સમજ પડશે;—જેમાં એક કોર્ટમાં એક રમુજી શાહદી લેવાય છે. કાજી સવાલ કરે છે તેમણ બેવકુફાઇ ભરેલા, તેમ શાહદી જવાબ આપે છે, તે પણ હાલહા દર્શાવેલા છે.—

કીધા સવાલો બરી કચેરી દીધા જવાબો મેં જ્યારે;
કાજીજી તો રાજી થઇને પ્રસન્ન થયા મુજ પર ત્યારે.
સવાલઃ—માંય તમારાં પરણેલાં કે રહેવાં કુંવારાં હરદમ!
હતો દીઠો વરસાદ કોઇ દિન છડાંનો પડતો ધમધમ!
જવાબઃ—માત તણા લગ્ન નવ દીઠાં કેમ કહું પરણેલાં તે,
માપ બની જાય પુછી આવું કુંવારાં રહેલાં શું કે?
આખે દીઠો કાને દીઠો નાખે બેડાંનો વરસાદ,

હોલ્લીમાં માડીએ ભર્યાં કેવાં થયવાં છે બરબાદ.
સવાલઃ—જીવતા છો કે મુંવેલા કો' જલદી આપો આપ ખતાર ?
દીઠું છે કો'દિ કંઇ જળ તેં જમીન ભોલા એ અવતાર ?
જવાબઃ—લાગે છે જાણે જીવતો છું, નથી ગઢિં કે'તો લુંટાઇ,
નદિ તીરે વસતાં જોયું જળ જમીનની તો ના ગો'વાઇ.
સવાલઃ—વાત કદિ કો સાથ કીધી'તી જન્મ લીધાથી આજ લગણ ?
બાપ બપાવા વાંઝત કે વંશીત હતા કહો તો સજ્જણ ?
જવાબઃ—જન્મ પ્રથમના ગુજરી ગયલા બપ્પાવા મારા વાહલા,
ભાયાજી નિરવંશ હશે તે પુછીશ થી કાલાવાલા.

એમાં પણ નિરઅર્થકાલંકાર બરાબર નીકળી આવે છે. વળી પ્રેમાનંદ કવિએ પણ વખતો વખત એવા અલંકારની ધુંઇ લીધી છેઃ—

"સામ સીસમ સરગુવા સાદડી, તાળને તમાલજી;
કણેર બાબચિ બદામ બદરી, જાવંત્રી જાયનાળજી.
વાડ વાટિકા વંક વળામણ, બોરસડી બીજોરીજી;
વેલડી સાહેલડી વળગી, હીંડે ગુણવંત ગોરીજી."

એમાં જંગલના ઝાડોના નામ શિવાય કશું આવતું નથી. એ પ્રમાણે નિરઅર્થકાલંકાર વાપરેલો છે. વળી તે સાથે સસા, વવા, બબા, વગેરેનો વર્ણાલંકાર વાપરેલો છે. સુંદર વિલાસમાં એવો નિરઅર્થકાલંકાર બહુ ગમ ભરેલો છેઃ—

"बेटी अपनी मैया खाइ। बेटे अपनो खायो बाप॥
सुंदर कहे सुनो हो संतो। तिनको कोऊ न लाग्यो पाप॥
देवमांहि ते देवल प्रगटयो। देवल मांही प्रगटयो देव॥
शिष्य गुरुहि उपदेशन लाग्यो। राजा करे रंककी सेव॥
हंस चढयो ब्रह्माके ऊपर। गरुड चढयो पुनि हरिकी पीठ॥
बैल चढयो है शिवके ऊपर। सो हम दीठो अपनी दीठ॥
लागी सबे मिठाई खारी। मीठो लाग्यो एक वह लौन॥
पर्वत उडे रुइ स्थिर बैठी। ऐसो कोइक बाज्यो पौन॥"

એ વિગેરે આ જુદા જમાનાની અને કળિયુગના દોરની સવૈયાઓ જોડેલી છે, તેમાં એ અલંકાર વાપર્યાથીજ તેનું મુસ્તકીમપણું આપોઆપ જણાય છે. **ઑલફ્રેડ કોકવીલ** નામના એક લેખકે

પોતાના નાકને નિચે પ્રમાણે આદરમાન આપ્યું છેઃ—

" Knows he, who never took a pinch,
Nosey! the pleasure thence which flows?
Knows he the titillating joy
That my nose knows?
O nose! I am as proud of thee,
As any mountain of its snows;
I gaze on thee, and feel that pride
A Roman knows."

એમાં *Nose* એવો ઉદ્‌ગાર બીજા બીજા બોલોમાં પણ સંભળાયાજ કરે છે, અને વળી નિરર્થકાલંકાર ઉપરાંત હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. એવી એવી અનેક બનાવટોમાં તરેહ કીસમની ગમત છે. ફીરોજ કવિએ નીચે પ્રમાણે એ અલંકારમાં ગાયનો જોડેલાં છે.

" સાકરડી રે' સાકરડી, સાગ સીસમની લાકરડી.
તેમાં આવી બેઠા બાઉ, ભર્યા ત્યારે બાર ગાઉ;
દરિયા જેવું જેવું પેટ, બે આંખો જાણે બે બેટ.
પરવત જેવું તેવું નાક, ખાએ જલેબી ને દુધપાક.
કોરસ— કેવી છે લાકડી, કેવી છે ફાંકડી:
મુંયે છે વાંકડી, રૂપાંની આંકડી.
બે કાનોમાં છે બે ગામ, કારો કેદેવશ તેનાં નામ.
તાડ ઝાડથી દાંતન થાય, એક કુશંએ ચીન જવાય.
કોરસ— કેવી છે લાકડી, કેવી છે ફાંકડી;
મુંહે છે વાંકડી, રૂપાંની આંકડી.

એમાં નિરર્થકતા પ્રગટ સમજાઇ જશે. તેનો અર્થ કરવા બેસો તો આ અલંકારની મજા શીવાય ખાસ અર્થ નથી. તેજ પ્રમાણે " વારે મારી નહાની સ્લેટ " વ.ગાં ગાયનમાં પણ એજ અલંકાર શીવાય બીજું કાંઇ જોશો નહીં.

" વારે મ્હારી ન્હાની સ્લેટ, વારુ જેવું ત્હારું પેટ.
ત્હારી સાથે સુંદર પેન, હું ને મ્હારી મ્હોટી બ્હેન.
રોજ નિશાળે જઇશે આપ, પ્રીતે પકડી ન્હાના હાથ.
દેશે હોંશે લિખિશે રોજ, જેમ મચાવે છે ફીરોજ. "

૨૯

" Poetry lifts the veil from the hidden beauty of the world, and makes familiar objects be as if they were not familiar. It reproduces all that it represents; and the impersonations clothed in its Elysian light stand thenceforward, in the minds of those who have once contemplated them. "

Shelley.

કાવ્ય એ કલ્પનાનું કાર્ય હોવાથી, તેમજ નહિનું હા અને હાનું નહિ બનાવાનું હોવાથી, તથા આ દુન્યાઇ વસવાટનેજ નહીં, પણ ખુદ ખુદાને નહીં—નહીં તેવાં ખરાં ખોટાં રૂપે, હોવા કરતાં જૂદે રસ્તે અને જૂદી ઝમકથી ઝળકાટ આપવાનો હોવાથી, તથા હદ બાહાર સદરાગાતથીજ કાવ્ય બનાવાનો પેશો દીપાવવાનો હોવાથી, મુસલમીન લોકોમાં અને ટુંકામાં ફારશી સાહિત્યમાં કવિતા બનાવાના કામને "એફ્લાસ આવોર " યાને મુફ્લેશી લાવનાર ગણવામાં આવ્યું છે; કારણ કે ખોદાતાલાને વાસ્તે પણ, કાવ્યની ફાશીનને સારૂ તથા વિચારની ઝમક અને ભાષાની લેઝતને માટે હરેક તરેહનું સદ્‌-રાગાત ભર્યું ખોટું ચિત્ર ચિતારવાનું કામ શાયરોનું હોવાથી, તેને ખોદાની નાપસંદગીનું પણ ગણવામાં આવે છે; અને કેહવામાં આવે છે કે, શાયરી પેશો ખાંદાંની માણસનો નથી; એ ધંધો સારાં માણસનો નથી; ઉંચા કુળને શોભતો નથી; કારણકે એ ધંધો ફકીરોનો છે; ફકીરી અવસ્થાવાળાઓનો છે; કે જેઓ જન્મથીજ મુફ્લેશ હોવાથી તેઓને મુફ્લેશીની તમા નથી. વળી તેના કારણમાં બીજું એવું પણ વધારવામાં આવે છે કે, શાયરનું હંમેશાં નિરવંશ થાય છે ! તેને પેટે સંતાન થતું નથી, અને તેનો શીલશીલો ચાલુ ન રહેતાં તેનું ખાંદાંન નાશ પામે છે. તેઓ તેના ટેકામાં વળી પ્રશ્ન કરે છે કે; બતાવોની કયા શાયરનું કુટુંબ હયાતિ ભોગવે છે ? હાફેઝ–શેખશાદી–ફીરદોશી–અનવારી–કે નીઝામી કોઇનું પણ વંશ આજે છે ? એ પ્રમાણે કહીનેજ બેશી રહેતા નથી, પણ ખુદ શેવક ઉપર એવી વીટી ગઇ છે, કે મારા ફારશી ઉસ્તાદે મને પણ કોઇ કવિતા જોડવાની મનાઇ કરી છે, કે તમો ખાંદાંનીને એ પેશો શોભે નહીં ! એ વેહેમી વિચારને વળગી

રહેલું એ સરતાપા દેમકાઇ જણાય છે. ધારો કે શાયર વાંઝયો અને નસંતાનો તથા નિરવંશ જાય છે, તોપણ સંતાન પેદા પડવાથી તેનું વંશ ચાલી જેટલી તેની યાદગારી લાંબો વખ્ત નીભી શકે, તે કરતાં વધારે, બલકે દશ હજાર ઘણે સરસ દરજ્જે એક સારા શાયરની કાવ્ય પેદાયશ તેને સારી રીતે યાદગાર રાખી શકે. હાફેઝ કે ફીરદોશીનું વંશ લંબાઇને જેટલું યાદગારી નહીં જાળવતે, તેટલું તેમની દીવાંન અને શાહનામાએ તેમનું નામ જાવેદાન સુધીનું આબાદ રાખ્યું છે. વળી સદ્ગાગાતના અલંકાર વિના કાવ્યમાં લેઝત આવતી નથી. બધાજ અલંકાર કલ્પનાનું પરિણામ છે. અને અલંકાર વગરનું કાવ્ય, તે મીઠાશ વિનાની મીઠાઇ અને ખટાશ વિનાની ખટાઇ જેવું છે. માટે આપણે પાછો એક નવો અલંકાર શરૂ કરીશું.

૭૧—પંચરંગીકા:—યાને પંચરસ કવિતાઓનો રંગ એકઠો જમાવ્યો હોય તે અલંકાર. એક લીટી એક કવિની, તો બીજી બીજા કવિની, તો ત્રીજી ત્રીજાજ કવિની; અને ૧ લો મીસરો એક કવિનો, તો બીજો મીસરો બીજાજ કવિનો; અને અર્થમાં જુઓ તો બરાબર ઉતરે, એવી કવિતાઓને પંચરંગીકાનું નામ આપ્યું છે. જેને અંગ્રેજીમાં *Centones* અથવા *Mosaics* કહે છે. *Cento* એ થિંગડ થાગડનો અને ગાબડ ગુબડનો એક ટુકડો છે. જે ઉપરથી એકજ કવિએ જૂદે જૂદે ઠેકાણે એકેકી વાત કહેલી હોય, તે કયાં કયાંથી એકઠી કરીને એકજ મતલબની એક કવિતા બનાવવી, અથવા જૂદા જૂદા લખનારાઓની જૂદી જૂદી બનાવેલી કવિતાઓમાંથી થિંગડાં મારીને એક કવિતા બનાવવી, તેને પચરગીકા અથવા *Centones* કહે છે. એને ફારશી ભાષામાં " મઇઅનત " ને નામે ઓળખે છે. મધ્યકાળમાં તેમજ રોમન શેહેનશાહાતની પડતીના વખતમાં રોમન લોકોમાં, એ જાતની કવિતા બનાવવાની રમતગમત અને મોજક્રિડા બહુ પ્રિય થઇ પડી હતી. તેમાં સર્વેથી પેહેલા " *Homero—Centones* " ના નામની પચરગીકા, જે કે લીપઝીક શેહેરમાં **સ્ટુચર** નામના લેખકે ઇ. સ. ૧૭૯૩ માં બનાવી હતી તે, તથા **ઓસોન્યસ** નામના લેખકે " *Cento-Nuptialis* " નામની પંચરગીકા બનાવી હતી તે, તથા ૪ થી સદીમાં **પ્રોબાફાલકોન્યા**એ " *Cento Virgilianus* " નામની પંચરંગીકા બનાવી હતી તે લોકોમાં બહુ વખણાઇ હતી. વળી ૧૨ મી સદીની અંદર મેટીલસ

નામના સાધુએ હોરેસ તથા વરજીલ જેવા નામાંકિત કવિઓના કાવ્યો ઉપરથી, એક ઐશ્વર્ય રચનાના સંબંધમાં પંચરંગીકા બનાવેલી બહુ વખણાયલી હતી. પ્રોબાફાલકોન્યાએ પણ પોતાની પંચરંગીકા વરજીલ ઉપરથીજ લીધી હતી, અને તેમાં આદમ અને ઇવ, તથા ક્રાઇસ્ટની બાબદ સમાવેલી હતી. એ સ્ત્રિ કવિ વિષે " રોમન શાહ્યાનશાતની પડતી " ઉપર બનાવેલાં ગીબનના ગ્રંથના ૩૧ મા પ્રકરણમાં ઇશારો કરેલો છે. લેટીન્ ભાષાના શોખીનો માટે એ જાતનાં તરેહવાર કાવ્યો બનેલાં છે.

" *His demùm exactis, spirantes dimovet auras*
Aera per tenuem, cæloque invectus aperto,
Mortales visus medio in sermone reliquit,
Infert se septus nebulâ (mirabile dictu)
Atque illum solio stellantis regia cœli
Accipit, ăeternumque tenet per săecula nomen. "

અંગ્રેજીમાં એવી કવિતાઓ ઘણી જોડાયલી છે. " જીંદગી " ઉપર, આખું એક વર્ષ પરિશ્રમ ખેડીને મીસીસ એચ. એ. ડેમીંગ નામની સ્ત્રિએ એક પંચરંગીકા જોડી કાડેલી છે, જે પેહેલવેહેલી " સેન ફ્રાન્સીસકો ટાઇમ્સ " માં છપાઇ હતી. એ કવિતાની ૩૮ લાઇન છે, અને તે દરેક લીટિ જૂદા જૂદા ૩૮ કવિઓની કેડે કેડે આવેલી એકઠી કરીને રચી કાઢી છે, અને પ્રાસ બરાબર વજનસરના છે. ગૂજરાતી ભાષામાં એવી કવિતાઓ કોઇકજ હશે. દાખલાને માટે **ગરીબ** સેવકે નિચે પ્રમાણે બનાવેલી છેઃ—

મોતની બ્હીક.	કવિઓ.
૧ શરૂ કરૂં છું તેહનું, ધરી જગાંપર નામ,...	ફીરોઝ.
૨ ડરી ડરીને ડગલાં ભરી, કરી કરી સારાં કામ...	દલપતરામ.
૩ ઘડપણ વીટિયું વાંઝયું, મન મરવા નવ થાય...	ગરીબ.
૪ આંખેતો સૂઝે નહિરે, થર થર ધ્રુજે કાય...	નરસિંહ મેહતો.
૫ પુત્ર પાંચ હોય જેહને, તેને સુખને સહાય...	તુલસી.
૬ મોત ચોંટની બીકથી, ડોસાનો જીવ જાય...	મલબારી.
૭ નિત્યે પાવક પરજળે, મૃત સંજીવન થાય...	શામળ ભટ.
૮ મરણ કદિ મૂકે નહીં, થનાર વસ્તુ થાય...	બુલાખી.

એવાં અનેક કવેતા અનેક કવિઓની એકેકી બંધ બેસ્તી લીટી શોધી કાઢી અમુક એક વિષય ઉપર રચવામાં આવે છે. એવીજ એક ઉરદુ ગઝલ દાખલા સાર શેવકે બનાવેલી છે તે અત્રે ઉતારી લઇએ:—

તલબગારે માશુક. શાયરો.

૧ આંખે ગફલતસે તું બેદાર હો કયા સોતા હુએ;.........કલંદર.
૨ લેહદકે ગોશેમે તુજકુ જમીન પે સોના હુએ.........શાએદા.
૩ ફેરકતસે રોજે શબકે તેરે બેકરાર હું;...............બીસમલ.
૪ અગર મેં પાઉં એકીલા કહીં તુજે હુએ હુએ.........દાનશા.
૫ દીલ મત પટક નજરસે કે પાએગા ન જાએગા;.........સૌદા.
૬ મુકાંમે એશ્કમે શાહો ગદાકા એક રતબા હુએ.........વેહશત.
૭ તાકે અબ્રુસે સનમકે કયા ખોદાઇ રેહ ગઇ;.........નઝર.
૮ નતો નીંદ આતી હુએ મુજકુ ન કજા આતી હુએ.........ફીરાક.
૯ સો રહે આજ લેપટ અપને સનમસે બલ્હાર;.........બલહાર.
૧૦ અપનીતો જીન્દગી મીઆં મીસ્લે હુબાબ હુએ.........નસીમ.

અર્થ:—ઓ પ્યારી ! ગફલતીની નિંદ્રામાંથી તું સજાગૃત થા !. શા માટે સુઇ રહી છે ? કારણ કે જે દહાડે તે દહાડે તો કબરની નિચેના ખાડામાં તુ ને જમીનની ઉપર સુવું તો પડવાનુજ છે, માટે. હાલ તો ઉઠ ! તારા અહોનીશ વિયોગથી મારૂં તો ચિતભ્રમ થઇ ગયું છે, તેથી જો ઇશ્વર કરે ને તું ને હું એકલી જોઉં તો વાહ્વાહ્જી વાહ્વા, કેવી મજા પડે ! કેહનારાએતો કહ્યું જો, કે ઓ ભાઇ તું તારૂં દિલ તારી આંખ આગળ પટકી નાં નાંખ, કારણ કે ઇશકના મકાનમાં પાદશાહ અને ફકીરનો એકજ દરજ્જો છે. મારી તે પ્યારીની આંખનાં ભવાંની કમાનમાં હવે તો જરાએ ખુદાઇ રહેલી નથી, તેથી હવે તો ઉંઘ આવે તો ભલું કે મોત આવે તો ભલું. પરતુ તે પણ નહીં આવતાં, એવામાં જ્યારે માશુક મળી આવી છે, ત્યારે તો હું તે પુતળાં જેવી માશુક સાથે બલ્હાર લપેટાઇને સુઇ રહેલો છું, કેમકે રે બંધુઓ ! આપણી જીંદગી છે તે તો પરપોટા જેવી છે, તો પછી મળેલી મજા ભોગવીજ લઉંની.

∴ એશ્કે મીજાજીમાં એ અર્થ લેવા કરતાં એશ્કે હકીકીમાં તેની લેજ્જત લેવાની છે. એ ગઝલ ઇશ્વર ઉપર છે. હવે અંગ્રેજી

બાપાનો એક દાખલો આપ્યે— " નોટસ એન્ડ ક્વેરીઝ " માં જેમ્સ મન્કની શાહીથી " માનવી ઉપર કવિઓનો નિબંધ " એવે નામની એક પચરંગીકા છપાઇ હતી,

" The Poets' Essay on Man. "

1. *What strange infatuation rules mankind,*
2. *What different spheres to human bliss assigned;*
3. *To loftier things your finer pulses burn,*
4. *If man would but his finer nature learn;*
5. *What several ways men to their calling have,*
6. *And grasp at life though sinking to the grave.*
7. *Ask what is human life? the sage replies,*
8. *Wealth, pomp, and honour are but empty toys;*
9. *We trudge, we travel, but from pain to pain,*
10. *Weak, timid landsmen, on life's stormy main;*
11. *We only toil who are the first of things,*
12. *From labour health, from health content-ment springs.*
13. *Fame runs before us as the morning star,*
14. *How little do we know that which we are;*
15. *Let none then here his certain knowledge boast,*
16. *Of fleeting joys too certain to be lost;*
17. *For over all there hangs a cloud of fear,*
18. *All is but change and separation here.*
19. *To smooth life's passage o'er its stormy way,*
20. *Sum up at night what thou hast done by day;*
21. *Be rich in patience if thou in gudes be poor;*
22. *So many men do stoope to sight unsure;*
23. *Choose out the man to virtue best inclined,*
24. *Throw envy, folly, prejudice behind,*
25. *Defer not till to-morrow to be wise,*
26. *Wealth heaped on wealth, nor truth, nor*

safety buys;

27. *Remembrance worketh with her busy train,*
28. *Care draws on care, woe comforts woe again;*
29. *On high estates huge heaps of care attend,*
30. *No joy so great but runneth to an end;*
31. *No hand applaud what honour shuns to hear,*
32. *Who casts off shame should likewise cast off fear;*
33. *Grief haunts us down the precipice of years,*
34. *Virtue alone no dissolution fears;*
35. *Time loosely spent will not again be won,*
36. *What shall I do to be for ever known?*
37. *But now the wane of life comes darkly on,*
38. *After a thousand mazes overgone;*
39. *In this brief state of trouble and unrest,*
40. *Man never is, but always to be blest.*
41. *Time is the present hour, the past is fled,*
42. *O thou Futurity, our hope and dread.*
43. *How fading are the joys we dote upon,*
44. *Lo! While I speak the present moment's gone,*
45. *O Thou Eternal Arbiter of things,*
46. *How awful is the hour when conscience stings!*
47. *Conscience, stern arbiter in every breast,*
48. *The fluttering wish on wing that will not rest.*
49. *This above all,–To thine own self be true,*
50. *Learn to live well, that thou may'st die so too.*
51. *To those that list the world's gay scenes I leave,*
52. *Some ills we wish for, when we wish to live.*

એ અંગ્રેજી પંચરંગીકામાં અનુક્રમે નિચલા ખ્યાતન લેખકોની કવિતાઓમાંની એકેકી લીટિ ગોઠવી, એક ઉત્તમ કવિતા બનાવી, માણસે જીંદગી કેમ ગુજારવી તે સમજાવેલું છેઃ—

૧—ચેટરટન; ૨—રૉજર્સ; ૩—સ્પેન્સ; ૪—દન; ૫—એનલેન્શન; ૬—ફૉકોનર; ૭—કાઉપર; ૮—ફરગ્યુસન; ૯—(ક્વેરલ્સ);

૧૦—બર્નસ; ૧૧—ટેનીસન; ૧૨—બીટી; ૧૩—ડ્રાઇદન; ૧૪—બાયરન; ૧૫—પૉમફ્રેટ; ૧૬—વૉલર; ૧૭—હુદ; ૧૮—સ્ટીલ; ૧૯—વાઇટ; ૨૦—હરબર્ટ; ૨૧—દનબાર; ૨૨—વ્હીટની; ૨૩—રૉ; ૨૪—લૅંગહૉર્ન; ૨૫—કૉનગ્રેવ; ૨૬—ડૉ. જૉનશન; ૨૭—ગોલ્દસ્મીથ; ૨૮—ડ્રેટન; ૨૯—વૅબ્સટર; ૩૦—સાઉધવેલ; ૩૧—ટૉમસન; ૩૨—શૅરીદન નૉલેસ; ૩૩—લેનડોર; ૩૪—એડવર્દ મૂર; ૩૫—ગ્રીન; ૩૬—કાઉલી; ૩૭—જૉના બેઇલી; ૩૮—કીત્સ; ૩૯—બી. બર્ટન; ૪૦—પોપ; ૪૧—માર્સદન; ૪૨—એલ્યત; ૪૩—બ્લેર; ૪૪—ઓલ્ડહામ; ૪૫—એકીનસાઇડ; ૪૬—પરશીવલ; ૪૭—જે. એ. હીલહાઉસ; ૪૮—મૅલેટ; ૪૯—શેક્સપીઅર; ૫૦—સર. જે. દેન્હામ; ૫૧—સ્પેન્સર; ૫૨—યંગ. એટલાં લેખક મંડળનું ઉપસી કવિતામાં કામ લીધું છે.

૩૦

" कविं पुराणमनुशा सितारमणोरणी यांस मनुस्मरेद्यः ॥
सर्वस्य धातारमचिंत्य रुपमादित्यवर्णं तमसः पररतात् ॥ "

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના આઠમા અધ્યાયમાં ૯ મું સુવેણુ કવિ વીશેજ સમજાવેલું છે. તેમાં ભગવાન પોતે અર્જુનને કહે છે કે, હું નિરાકાર હોવાથી મારી પોતાની પૂર્ણતાના સંબંધમાં હું જ્ઞાન સ્વરૂપજ છું. તે જ્ઞેય, અને જ્ઞાતૃત્વથી જુદો શાક્ષી રૂપે રહેવાના દ્રષ્ટાંતે કરીને જ્ઞાનવાન છું, એજ કવિ પદનો અર્થ છે.

કવિનો અર્થ કેટલો બોહોળો હોવો જોઇએ તે આ વાક્ય ઉપરથી સમજાશે. કવિમાં ખુદરત છે, અને ખુદરતમાં કવિ છે. તેથી કેટલીક વાર એવું બને છે કે, એક કવિની પોતાની કવિતા ભેદી બનાવાની ઇચ્છા અને મનોવૃત્તિ ન છતાં, હુસ્યાર અને કલ્પના ચલાવનારા કાલ્પનિક વૃત્તિના ચંચળ વાંચનારાઓ તે કવિતાના તરેહવાર અર્થ, ભેદ ભરેલા ઉઠાડે છે. જેવા અર્થ ખુદ કવિતા રચનાર કવિએ પોતે સ્વપ્ને પણ વિચારેલા ન હોય.

૭૨—હુટપ્પી:—એ અલંકારને ફારશીમાં " તહરીફાત " કહે છે. અંગ્રેજીમા એને *Anagrams* કહે છે. એમાં એક શબ્દ અથવા ફકરાના અંગભૂત અક્ષરોની અદલા બદલી એવી રીતે કરવામાં આવે છે, કે મુળ શબ્દ અથવા વાક્ય ઉપરથીજ કાંઇ નવો અને

જૂદોજ શબ્દ અથવા જુદુંજ વાક્ય બની જાય છે. કદાપિ સાહિત્યના સાધન લેખે એ અલંકાર નિરૂપયોગી હોય, પરંતુ જેઓને જ્ઞાન-ગર્ભમાં ગમત પડે છે તેઓને તો એ અલંકારથી એવી જાતની ભુલ ભુલામણી કરવાની મળેછે કે, તેની મજા ઑરજ હોયછે. *Anagram* એ ગ્રીક ભાષાનો શબ્દ છે. "ઍના" એટલે પાછળ; અને "ગ્રાફી" એટલે લખવું. તે ઉપરથી કોઇ પણ શબ્દના હરફોને આડા અવળા ગમે તેમ લખવાથી થતો અલંકાર. ખરી રીતે તો શબ્દ મધેના હરફોને ઉલટાવીને નવો શબ્દ બનાવવા માટે એ અલંકાર છે, પરંતુ પાછળથી એક " દોતરફી " નામે જૂદોજ અલંકાર થવાથી એનું સ્વરૂપ જુદું પડી ગયું. જેમકે *Live* શબ્દ ઉપરથી *Evil* થયો, તેમજ *Rome* શબ્દ ઉપરથી *More* પણ બનાવ્યો. પરંતુ " દોતરફીમાં " તેમ થતું નથી. " લવાર " ઉપરથી " રવાલ " થાય છે. આ અલંકાર ઘણાજ જુના વખતનો છે. ગ્રીશના દેવળો ઉપર, તથા રોમના રાજ્ય મથકો ઉપર, એ પ્રકારની ભાષા ઘણી જણાઇ છે. યાહુદી લોકોની ગુપ્ત કથાઓમાં *Themuru* ને નામે એ પદ્ધત જાણીતી છે. ગુઢ ભાષા સમજવાને અને ધર્મના માર્મિક વચનો ઉકળાવાને એ પ્રકારની લેખણ સઘળી તેઓમાં જાબજા વપરાયલી છે. અને યાહુદીઓ એવું માને છે કે, એક માણસના નામને દુટપ્પી અલંકારથી તપાસતાં તેની ખાસીયત, તેનું ભવિષ, વિગેરે જણાઇ જાય છે. ફ્રેન્ચ લેકોમાં એ અલંકાર ઉપર જાણે વિદ્વાનોની ઉજાણી ચાલે છે. અને એક વખત એવો હતો કે ફ્રેન્ચ દરબારમાં પગારદાર કવિઓની માફક પગારદાર દુટપ્પીઆઓ (*Anagrammatists*) રાખવામાં આવતા, જેઓ એ અલંકારોની તરેહવાર ગમતોથી રાજાનો જીવ ખુશ કરતા હતા. અને ગ્રેટબ્રીટનમાં જેવું રાજકવિ (*Poet-laureate*) નું મહત્વ અને માન છે, તેવું ગ્રૌઢપણું ફ્રેન્ચ દરબારમાં દુટપ્પીવાળાઓને મળતું હતું. તે એટલે સુધી કે ૨૦૦–૩૦૦ વરસ અગાઉ એક ગરીબ માણસ જો ફ્રાન્સના રાજાનું નામ દુટપ્પીમા જોડે, અને તેમાંથી કાંઇ સારો અર્થ નીકળે, તો રાજા તેને નેહાલ કરતો, અને ફકીર તે શ્રીમંત થતો ! દાખલા તરીકે, એક જણે ફ્રાન્સવાળા *Francois de Valoys* નું નામ નીચલા દુટપ્પીમાં ગોઠવ્યું; " *De facon suis royal* " યાને કે " તે બાદશાહી દેખાવનો છે. " એવા અર્થવાળો દુટપ્પી ગોઠવવાથી

આખું ફ્રાન્સ ખુશીમાં આવી ગયું હતું. તે ઉપરથી જી. એ. જોસફ દીકાર્ટ નામના એક ફ્રેન્ચ લેખકે તો ૧૨૦૦ લીટીની એક કવિતા બનાવી, અને તે દરેક લીટિમાં દુટપ્પી અલંકાર સમાવેશો હતો; પણ તે ઝાઝી વખણાઇ નોહતી. એક જાતની વિનોદ વિશ્રાંતિને માટે આજે પણ આપણાં ચોપાન્યાંઓમાં તરેહવાર કહેવતોના અક્ષરો ફેરફાર કરીને એ જાતની ભુલભુલાંમણી આપવામાં આવે છે. જેમકે " નવરંગ " ચોપાન્યાંમાં કહે છે કે, " કહેવત તણો છે અર્થ કાહડવો, (કે) ગુંદરાં ખાટા હેને મારવો. " ગુંદરાં ખાતો જો એ પકડાય તો એને મારવો એવી મતલબનું ગુંચવાવનારૂં વાક્ય આપ્યું છે. તેના અક્ષરો દુટપ્પી ગોઠવી કહેવત કાઢતાં, " ખાવો ગુંદર ને માંહે કાંટા " એ જાણીતી કહેવત નીકળી. તેમજ [" થી " કાઢી કહો કહેવત લાભ; **આ ગપથી તો લાભજ લાભ**] યાને " થી " હરફ કાઢી નાંખીને કહેવતનો લાભ કાઢતાં, " આપ ભલા તો જગ ભલા " એવી જાણીતી કહેવત નીકળી. તેમજ *Monk* શબ્દમાં મી. મેહેરજીભાઇ નશરવાનજી કુકાએ પોતાના નામના અક્ષરો *M. N. K.* સમાવી ક્રુપે નામે શેત્રંજ ઉપર લખાંણો કર્યાં હતાં. છેક થોડાંક વર્ષ ઉપર એ દુટપ્પી અલંકાર ગ્રેટબ્રીટનમાં લોકપ્રિય થઇ પડયો હતો, અને આશાએશ લેવાના એક સાધન લેખે તે ગણાતો, તેમજ મોટા માણસોની ખુશામત બરાબર કરવા યકી તેઓના નામોમાં ઉત્તમ અર્થ સમાવાથી ગરીબોનું કલ્યાણ થઇ જતું હતું. ઇ. સ. ૧૫૮૯ માં **પ્યુતન હેમે** " આર્ટ ઑફ઼ ઈંગ્લીશ પોયસી " નામની ચોપડી બનાવી હતી, તેમાં તેણે એ અલંકારની જાબજા તારીફ઼ કરી હતી. તેણે બે એનેગ્રામ્સ રાણી એલીઝાબેથ માટે બનાવ્યાં હતાં.

1—Multa regnabis ense gloria.

(શમશેરથી કરીને ભારે કીર્તિમાં તું રાજ્ય ચલાવશે.)

2—Multa regnabis sene gloria.

(દીર્ઘાયુષિ રહી ઘણી વિખ્યાતીથી તમો રાજ ચલાવશો.)

એમાં રાણીનું આખું નામ સમાઇ જાય છે.

એજ પ્રમાણે એક બીજા દરબારી લખનારે રાણી એલીઝાબેથના ગાદીવારેસની તારીફ઼માં બનાવ્યા હતા, અને તેણે પોતાનો ગ્રંથ રાજા જેમ્સને અર્પણ કરી તેની મેહેરબાની મેળવવા માંગી હતી. અને પોતાના પાદશાહ મુરબ્બી *James Stuart* નું નામ દુટપ્પીમાં

કેરવી *A Just Master* યાને " અદલ સાહેબ " એવું નામ આપ્યું હતું. આ પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારના દુટપ્પી વપરાવા લાગ્યા; અને ઇગ્લંડના ૧ લા જેમ્સ રાજાનો, રાજા આરથરના વંશજ લેખે, બ્રીટીશ શાહાનસાત ઉપર હક છે, એ પ્રમાણેનો એક એનેગ્રામ જે-ડાયલો જોવાની ખાહેશ હોવાથી, એક કાબેલ શખ્શે તેના આખાં નામ *Charles James Stuart* ઉપરથી નીચે પ્રમાણે દુટપ્પી બનાવ્યો:—*Claims Arthur's Seat*, યાને કે એ જેમ્સ ૧ લો, આરથર રાજાની ગાદી માટે હક ધરાવે છે, એવો બેદી ઉલ્લેખ નિ-કળ્યો. એવા ભેદો કાઢવા કાંઇ સહેલું કામ નથી.

મીર ખુસરૂ ઉપરથી એક દાખલો આપીએ છે.

" એકબાલરા બકા નબુઅદ દીલ દર ઊ મબન્દ,
ઉમરી કે બર ગરર ગુઝારી હબા બુઅદ
વર નીસ્ત બાવરત ઝે મન ઈન નુકતેએ શરીફ,
એકબાલરા ચુ કલ્બ કુની લા બકા બુઅદ. "

અર્થ:—નશીબ કાંઇ સદાનું નથી, વાસ્તે નશીબ ઉપર તારૂં દિલ ના બાંધ ! જેટલી ઉમર તે પૈસાની ગરજીમાં ગુજારી, તેટલી જીંદગી તેં ફોકટમાં નાંખી એમ સમજ ! મેં જે કહ્યું તે જો તારી ખાતરમાં નહીં આવતું હોય, તો એકબાલ (اقبال) યાને નશીબને પ-છવાડેથી વાચી જો, અને તે ઉલટો લા બકા યાને નશીબ કાંઇ સદાનું નથી, એમ થઇ જશે ! !

દરબારીઓ ઉપરાંત ધર્મગુરૂઓ પણ એ અલંકાર ઉપર રમત ગમત ચલાવતા જણાયલા છે. કેટલાકો શબ્દો ઉપર મજા લેતા. ન્યુ ઈગ્લંડ મધેના પ્યુરીટનો શ્લેષાલંકાર (*Pun*) ઉપર બુદ્ધિ-વિલાસ ચલાવતા હતા. તે એટલે સુધી કે કોઇપણ નામીતો માણસ ગુજરી જાય, કે લાગલા તેના નામ ઉપર શ્લેષ લાવીને તરેહવાર દોહરાઓ બનાવાની જુક્તિ કરવામાં આવતી. તરેહવાર પરજીઆ અને રાજીઆ (*Elegies*) એવા પ્રકારે જોડાયલા છે. જેમકે *Anne Bradstreet* ગુજરી ગઇ, ત્યારે તેના નામ ઉપર નીચે મુજબ શ્લેષ વાપરવામાં આવ્યો; જે જૉન નૉરટન નામના ભણેલા પાદરીએ બનાવ્યો હતો.

" *Her breast was a brave palace, a* broad street,
Where all heroic, ample thoughts did meet. "

એ પ્રમાણે " ચૅાદસ્ટ્રીટ " શબ્દ ઉપર શ્લેષ વાપરેલો છે. પણ જ્યારે એજ જૉન નૅારટન ગુજરી ગયો ત્યારે, જાદુઇ વીશે ઉત્તમ લખાણ કરનાર કૉટન મૅથર નામના લેખકે મરશીઆ જોડયા હતા કેઃ—

His care to guide his flock and feed his lambs,
By words,works,prayers,psalms,alms,and anagrams.

હિંદુસ્થાનમાં લખનૌ, લાહોર, કાનપોર, સુરત, વગેરે સ્થળોએ પ્રથમ ૫૦ વરસની વાત ઉપર ફારશી મુનશી ખાંઓની મેહેફીલો અને સભાઓ થતી હતી, તેમાં એજ પ્રમાણે એક શબ્દ સભામાં મુકવામાં આવતો, અને તેને તરેહવાર રૂપો આપવાની તે વિદ્વાનોમાં હરીફાઇ ચાલતી હતી. તે એવી રીતે કે, ફારશી ભાષામાં એરેબ્બીક મુળ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયલા પુષ્કળ શબ્દો છે. એવી જાતના ધાતુ (*Roots*) માં આગળ, પાછળ, કે વચમાં, અલેફ-તે-સીન-મીમ-નુન-વાવ-અને ઇ, એટલા સાત હરફો ગોઠવી ઘુસાડીને તરેહવાર નવા નવા હજારો શબ્દો, લાગુ પડતાં માપથી અને કાયદાથી બનાવામાં આવતા. તે હરફોને *Servile Letters* કહેલા છે. કેમકે તે મુળ ધાતુને લગતા નથી. હવે એ સાત હરફોનું કામ ધાતુમાં પેશીને તેને મોટો બનાવાનું હોવાથી એરેબ્બીક મુનસીઓએ એ સાત હરફોનું એક એનેગ્રામ બનાવી દીધું છે, જેને " ઇતસમ્મનુઆ " એ શબ્દમાં ઘડી દીધું છે, જેનો અર્થ " તેઓ જાડો બનાવે છે " એવો થાય છે. અર્થાંત તે ૭ હરફો એક શબ્દને જાડો બનાવી ફળદ્રુપ કરે છે. એ-ઇતસમ્મનુઆના કાયદાથી સુરત વગેરે ઠેકાણે તરેહવાર શબ્દો બનાવી, તથા શબ્દ ઉપર શ્લેષ બનાવી શાયરી કરવાની સરસાઇ બહુ ચાલતી હતી. અને તે ઉપરથી તરેહવાર બેઆઝો બનાવામાં આવતી હતી.

એવાં મંડળો "મુશાયરે" ના નામે નીચેના જેવી ગમતો લેતાં.

" હરકે નાકેસ ફેતદ બ અસ્લો સરશત,
બ તકાલીએ દેહર કસ ન શવદ.
સગ મગસ રા અગર કુની મકલુબ,
ફલ્બે ઉં ગયેર **સગ મગસ** નશવદ. "

અર્થઃ—હરકોઇ કે જે અસલ નસલથીજ હલકત ખવાસનો છે, તે વખતના ગમે એટલા વેહવા સાથે પણ લાયકીવાળો માણસ થઇ શકતો નથી. તમારે ગમે તેવી રીતે એક કરડતી માંખી યાને સગ મગસ-ને ફેરવ ફારવ કરો, તોપણ તે સગ મગસ રહેવાની. અર્થાંત, ફારશી

રાગ મગસ શબ્દ ગમે તેમ તમે ને ઉલટાવીને વાંચો તોપણ તે રાગ મગસ વંચાશે.

એક દુટપ્પા રમુજી વાત એડીસને આપી છે. તે એનેગ્રામીસ્ટે ઘણાક મહિનાઓ સુધી ઓરડામાં ભરાઇ રહીને પોતાની ઓરતના નામને ફેરવી ફેરવીને જેટલાં પણ એનેગ્રામ બને એટલાં બનાવા માંડયાં. પણ આખરે તો તેણે પોતાની બાયડીના નામની જોડણીજ પ્રથમથી ખોટી કીધેલી જણાઇ, અને તેથી તેણે જેટલી જેહમત કરીને સંખ્યાબંધ જોડકાં બનાવ્યાં હતાં તે બધાં ખોટાં પડયાં ! કેટલાક લેખકોને તો એવાં દુટપ્પી બનાવવાની બુદ્ધિ વિશેષ હોય છે. એક ફ્રેન્ચ કવિએ પોતાની ધણીઆણી મેગડેલેનના નામ ઉપરથી ૩૬ દુટપ્પી જોડીને મોકલી આપી હતી. એ જાતની બાંધણીને અલંકારના કરતાં " ફાશીન " નું નામ આપેલું વાસ્તવિક કહેવાશે એ ફાશીનમાં જેમ એક ધણીની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે, તેમ બદગોઇ, મેહેણાં, અને તાંણા પણ કરવામાં આવે છે. જેમકે સેલીગર *Scaliger* ના નામને માટે *Sacrilege* યાને પવિત્ર વસ્તુ ભ્રષ્ટ કરવાનો અપરાધ (કરનારો), અથવા અધર્મ, એવી ખરાબ અર્થસૂચક ફાશીન વાપરેલી છે. જ્યારે *Sir John Wiat* ની સ્તુતિ કરનારી ફાશીનમાં *Wiat was a wit* યાને તે એક બુદ્ધિમાન છે, એવો સુંદર વાક્ય નીકળ્યો. પાઇલેટસ કવેસ્ચનમાં એક ચાલાક લેખકે સવાલ કર્યો છે કે *Quid est veritas ?* યાને કે સચ્ચાઇ શું ચીજ છે ? તેના જવાબમાં તેજ કહે છે કે, *Est vir qui adest* યાને કે જે શખસ અહિંઆં છે તેજ સચ્ચાઇ છે. એમાં એવી સુંદર ફાશીન વાપરેલી છે, કે સવાલના જે હરફો છે, તેજ હરફો જવાબમાં પણ છે ! સર્વથી સરસ લેખાતા દુટપ્પીમાં, ફ્રાન્સના રાજા ૯ મા ચાર્લસની રાણી *Marie Touchet* ઉપર એક લખાયલો છે: *Je charme tout* યાને કે હું સઘળાને મોહમાં નાંખું છું. વળી ૧ લા ચાર્લસ રાજાની દરબારની એક લેડી *Eleanor Davies* એવુંજ ધારણ કરી બેઠી હતી કે તેનામાં દેવતાઇ શકિત છે, તેમજ પેગંબરના જેવી ભવિષ્ય વાણી કહેવાની શકિત છે. પોતાની આ ગમંદીને અનુકુળ પડવા તેણીએ પોતાના નામના અક્ષરોને તલે ઉપર કરી, એવું દુટપ્પી બનાવ્યું કે, " *Reveal, O Daniel* " યાને ઓ ડેન્યલ તું પ્રગટ કર ! " આવી તેની તુંદાઇ જતાં તેણીથી જુસમાં એજ એને-

ગ્રામમાં *L* અક્ષર વધારામાં લેવાયો છે, અને *S* હરફ ઓછો લેવાયો છે. તેના ઉપર મેલાયલાં તોહમતનો જવાબ આપવા જ્યારે તેણીને કોર્ટમાં બોલાવામાં આવી, ત્યારે જડજોએ ઘણીએ સમજાવટ કરી, પણ અક્કલની અસર તેણી ઉપર કાંઇએ થઇ નહીં; એટલુંજ નહીં, પણ શાસ્ત્રાધાર (*Scripture*) થી તેણીને મનાવામાં આવી, કે તેણી દેવતાઇ નથી. તોપણ તેનો મિજાજ ઉતર્યો નહીં. આખરે એક મોટા પાદરીએ ખડયો કલમ લઇને તેણીનો તૉર તોડવાને એક એવો દુટપ્પી તેના નામ ઉપરથી જોડી કાઢયો, કે તેનો બધો અવતાર છુટી પડયો. જેણે તેનું નામ *Dame Eleanor Davies* ઉપરથી *Never so mad a ladie !* યાને એવી ઘેલી સ્ત્રી કદિ પણ દીઠામાં આવી નો'હતી ! આ એનેગ્રામથી ધારેલી અસર થઇ. તેણીના તાંટયા તેણીનાજ ગળાંમાં પડયા, અને આથી તેને એવી તો ખેજ્નલત લાગી, કે ફરીથી દેવતાઇ અવતારનો ખ્યાલજ છોડી દીધો.

કવિ ડ્રાઇદન એવી ફાશીનની ઘેલછાના જમાના માટે કહી ગયો છે કેઃ—

"*Torture one poor word a thousand ways.*"

યાને એક નાચાર શબ્દને હજાર રીતે મરડી મચડી નાંખવાનો એક જમાનો વર્ષો આગમચ થઇ ગયો છે. સાક્ષરોના વિવેચનમાંથી બચી જવાને ઘણા લેખકો, ગ્રંથકારો, કવિઓ, ઇત્યાદિ પોતાના લખાણ નીચે, પોતાનું ખરૂં નામ છુપાવવા સારૂ પોતાના નામને દુટપ્પીમાં જોડીને મુંકતા હોવા બદલ તાંણા મરાયલા છે. જેમકેઃ— *Calvinus* નો તખલ્લુસ *Alcuinus* હતો, જ્યારે રૅબેલેએ અદેખાઇથી તે *Calvin* નામને બદલે *Jan Cul* એવું તુચ્છ નામ આપ્યું હતું, જે અંગ્રેજીમાં *Jackass* યાને મુર્ખ હોઠિયાને મળતું છે. રૅબેલેની શત્રુવટ તોડવાને કાલવીનના મિત્રોએ વળી તેના નામનો શુજ્જા *Lucanius* ને *Lucianus* ના એનેગ્રામમાં ગોઠવ્યો હતો. કવિ *John Taylor* નું નામ *Thorny Ailo* માં સમાયું હતું. વળી કવિ બન્યને "પવિત્ર લડાઇની જાહેર ખબર" વાળી કવિતામાં પોતાનું નામ નીચે મુજબ સમાવ્યું છેઃ—

" *Witness my name, if anagram'd to thee,*
The letters make, ' Nu hony in a B.' "

યાને મધમાંખીમાં ભરાયલું નવું મધ.

છુપે નામે લખાણ કરનારા ફ્રેન્ચ લેખકોનો મોટો ભાગ એવાં

એનેગ્રામમાંજ પોતાનો તખલ્લુસ લેતો આવ્યો છે. અર્વાચીન કાળનો લખનાર સીદની દૉબેલ (*Sydney Dobell*) તો વળી પોતાના નામને છેડેથી ઉલટાવીને દુટપ્પી અને દોતરફી બેઉ વાપરી રહ્યો છે. જેમકે; *Sydney Yendys* એમાં આગળ પાછળ બેઉ ગમથી તેનુંજ નામ આવે છે. વળી કવિ બૅરી કૉર્નવૉલે તો હદ કરી છે. તેણે *Barry Cornwall Poet* માંથી *R* હરફ છટકાવી નાંખી પોતાનું જે અસલ ખરૂં નામ તેજ આ ફાશીનગાં સમાવી દીધું છે. જેમકે: *Bryan Waller Proctor*. એક જુની લેટીન ચોપડી ઉપર *Andreas Rivetus* એવું એક નામ મુંકી તેના નિચે પ્રમાણે આઠ વખત ઉલટાવીને અર્થ બનાવ્યા છે.

Veritas res nuda, Sed naturâ es vir,
Vir naturâ sedes, E naturâ es rudis,
Sed es vitâ rarus, Sed rure vanitas,
In terrâ sud Deus, Veni, sudas terra.

રેલરના બનાવેલા એક ગ્રંથમાં નીચલો એનેગ્રામ છે:—

Supremus Pontifex Romanus,
O non sum super petram fixus.

એમાં પેહેલી લીટીમાં એવો અર્થ છે કે:—રોમ શેહેરનો મહા રાજાધિરાજ પૉન્ટિફ. અને બીજી લીટીનો અર્થ:— " અફસોસ! મારો પાયો ખડક ઉપર નથી સ્થાપિત થયો! " રાજા ચાર્લસ બીજાને દુટપ્પીની ફાશીનનો બહુ શોખ હોવાથી તેને માટે ઘણાં એનેગ્રામ થયાં છે. ટેલરે એક કવિતા લખી છે તેમાં મંડાણ કર્યું છે કે:—

Charles Steuart, Calls true hearts.

યાને ચાર્લ્સ સ્ટુઅર્ટ સાચાં અંતઃકરણ માંગે છે. આ કેવી ફક્કડ ફાશીન છે! વળી ખ્રિ. સ. ૧૬૨૪ માં જ્યારે ઇન્ફન્ટા ઑફ સ્પેન સાથના લગ્નના ગાંઠથી ચાર્લ્સનું જોડાણ થયું, તે સમયે નીચલી ફેશીન થઇ હતી.

Charles, Prince of Wales,
Will choose France's pearl.

યાને ચાર્લ્સ પ્રીન્સ ઑફ વેલ્સ, ફ્રાન્સનું મોતી પસંદ કરશે. વળી ચાર્લ્સ પીચમની "કંપ્લીટ જેન્ટલમેન" માં નીચે મુજબ છે:—

Charles, Prince of Wales,

All France cries, O help us !

ચાર્લ્સ પ્રીન્સ ઑફ વેલ્સનું પેહેલી લીટીમા નામ લખી તેની બીજી લીટીમા દુટપ્પી લખે છે કે, " આખું ફ્રાન્સ રડે છે કે અરે ! હમને મદદ કર ! " ઇંગ્લીશાયરના ન્યુટન હૉલની મુલાકાતે એક દિવસે ચાર્લ્સ ૨ જો ગયો હતો, તેણે *Carolus Rex* ઉપરથી *Cras ero lux* યાને કે આવતી કાલે હું જ્યોતિ થઇશ, એવો લેખ ત્યાંની એક બારી ઉપર લખ્યો હતો કોલોં ખાતે એક જુની કેતાબના પેહેલા પાના ઉપર ઇ સ. ૧૬૫૩ ના વર્ષનો એક નમુનેદાર એનેગ્રામ ચાર્લ્સના કોઇ ગોઠીયાએ તેના દેશનિકાલ વખતે જોડી કાઢેલો જણાયો છે

Carolus Stuartus, Angliāē, Scotiāē, et Hibernīāē Rex
Aulâ, statû, regno exueris, ac hostili arte necaberis.

એ બધા કરતા રાજા ચાર્લ્સ ૧ લાના વખતમા **મૅરી ફ્રેજ** નામની એક લેડી હતી, તે તો ઇંગ્લંડમા આ એનેગ્રામમાં સર્વોત્તમ ગણાઇ ગઇ છે તેણીએ દુટપ્પીની ફાશીનનો એક આખો ગ્રંથ ને ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો હતો, જેનુ નામ *Fame's Roule (Roll)* આપ્યું હતું તેમા ૩ રાજ્યોમા થઇ ગયલા પુષ્કળ જાણીતા માણસોના નામો દુટપ્પીની ફાશીનમા જોડેલા છે તે બધા મળી ૪૨૦ થી ઓછા નથી તે બધાની જગા તો કયા થાય, પણ નમુનાને માટે એક જણાવ્યે –

" *To the Right Hon. John Earl of Weymes.*
John Weymes, Shew men joy
(*J*) In *your great honour, free from all alloy,*
O *truly noble Weymes, you* shew men joy,
Having your virtues in their clearer sight,
Nothing there is can breed them more delight.

With joy your wisdome, so doth men contente;
Ever we pray it might be permanent,
Your virtuous life doth breed so great delight,
Men wish you endless joy you to requite;
Eternal joy may unto you succeede,
Shewing men joy who do your comfort breede.";

એમાં વળી જૉન વેઇમ્સના નામનો એનેગ્રા.. ....
ગું ખુશાલી બતાવે છે " એવો કર્યો છે, અને વળી કવિતાના પેહેલા અક્ષરો લેતાં પાછું તેનું નામ પણ નીકળે છે. *I* ને બદલે *J* ગણાય છે.

એ અલંકારને ફારશીમાં " મકલુબ " કહે છે. ફારશીમાં એના વિભાગો કરેલા છે:—

૧—મકલુબે કુલ=એમાં કેટલાક શબ્દો એવા આવે છે કે, એકેકમાં ભેરવાઇ શકે છે. જેમકે હાફેઝ કહે છે:—

" હાફેઝ ચું રેહ બ કન્ગુરેએ કાખ વસ્લ નીસ્ત;
'બા' ખાકે આસ્તાનેએ ઇન દર બસર બરીમ. "

કાખ=એટલે મેહેલ; અને ખાક એટલે ધુળ. એ બેઉ શબ્દોમાં કાફ+અલેફ+ખે એટલા હરફો ભેરવાયલા છે.

૨—મકલુબે બાઅઝ=એમાં થોડુંઘણું ભેલમભેળ, શબ્દોમાં જણાય છે, જેમકે કાશફી કહે છે:—

" **કમરે મકર બર બસ્તંદ.** " એમાં કાફ+મીમ+રે બંને કાળા અક્ષરોમાં ભેરવાયલા છે. **રશીઉદ્દદીન** કહે છે:—

" અઝ આન **જાદુઆંને** દો ચશ્મે સીઆહ;
હેલમ **જાવેદાંને** અદીલે અનાસ્ત. "

અહીંઆં **જાવેદાંને**=યાને હંમેશાં સુધી; અને **જાદુઆંને** માં સર્વે હરફો મેળાઇ રહેલા જણાશે. જીમ-અલેફ-વાવ-દાલ-અલેફ-નુન-ચે, એટલા ભેરવાયલા છે. અત્તારે કહ્યું છે કે:—

" **શાઅરો શરેઓ અર્શ** અઝ હમ સાખતન્દ;
ઇન દો આલમ હર સે હર્ફ આરાસ્તંદ. "

એમાં કાળા હરફોમાં શીન-રે-આઇન, એ ત્રણ હરફો સમાયલા છે.

૩—મકલુબે મુનજ્જેહ=એમાં દરેક કાફીયાના પેહેલા તથા છેલ્લા શબ્દોના હરફો ભેરવાયલા હોવા જોઇએ:—**મીર શમ્શુદ્દીન** કહે છે:—

" **શમ** શુદ દીલે મન બ આન બુતે તુરરાર;
લબશ અફ્શુ-ગરમ્નો ઝુલ્ફશ **મા૨.** "

એમાં " **શમ** શુદન "=વશ કરી નાંખવું, અને " **માર** "= નાગ, એમાં હરફો ભેરવાયલા છે.

Heraldry યાને કે ઇંગ્લંડના અમીરોની વંશાવળી રાખવા સંબંધે રેન્ડલ હોમ્સે એક ઉત્તમ પુસ્તક રચ્યું છે, તેમાં તેણે પોતાનું નામ ટુંકપીમાં સમાવી દીધું છેઃ—*Randle Holmes=Lo,*

men's herald. યાને " જૂઓ, આ માનવીઓનો નકીબ."

પાને ૩૧૬ લીટી ૨૦ માં ભુલથી *Saw* નો *Was* છપાયો છે, તે દુટપ્પીજ છે.

" બંગાળાનો મુફસીલનો સમુહ " એ નામની ચોપડી, જે લંડનની અંદર ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં " હિંદુસ્થાનની હકીકત " ને નામે ફરીથી પ્રગટ થઇ હતી, તેમાં એક અજબ જેવી વાતો કહેલીછે.

જ્યાંને **સ્ટેનીસલો** જે પાછળથી પોલાંડનો રાજા થયો હતો, તે જ્યારે દેશ પરદેશની મુસાફરીથી પોતાને વતન પાછો ફર્યો, ત્યારે તેને આવકાર દેવાને તમામ લેઝીન્કી વંશના લોકો લીસા ખાતે ભેગા મળ્યા હતા. જ્યાફતો, મેળાવડા વગેરે પ્રત્યેક પ્રકારના ઓચ્છવો થયા, પરંતુ લીસાની કાલેજના વિદ્યાર્થિઓએ જે માન તેને આપ્યું, તે નવાજ પ્રકારનુ હતું. એક માંચડા ઉપર ૧૩ નાચનારા આવ્યા, જેઓએ જ્વાંને લડવૈયાઓનો પોશાક પેહેરેલો હતો તે દરેકના હાથમાં એકેકી ઢાલ ધરેલી હતી. તે દરેક ઉપર એકેકો મોનેરી અક્ષર લખેલો હતો. અને તે ૧૩ ઢાલના ૧૩ હરફો *Domus Lescinia* એટલા બે શબ્દોના બનેલા હતા. ત્યાર પછી તેઓએ નાચવા માડયુ, અને એવી તો ગોઠવણ કરી, કે દરેક ફેરી વખતે પેશ્રી ઢાલની હાર થાય, ત્યારે એકેકો નવો નવો સુંદર અર્થ કરનારો એનેગ્રામ થઇ જાય. જેમકેઃ—

૧ લી ફેરીએ—*Domus Lescinia*
૨ જી ફેરીએ—*Ades Incolumis*
૩ જી ફેરીએ—*Omnis es lucida*
૪ થી ફેરીએ—*Mane Sidus loci*
૫ મી ફેરીએ—*Sis columna Dei*
૬ ઠી ફેરીએ—*I, scande Solium*

એ પ્રમાણે નાચ નાચવામાં આવતો. તે દરેક ફેરાના દુટપ્પીના અર્થ નિચે મુજબ છે.

૧—ઓ લેશીન્યસ વંશના (વારસ)
૨—સહી સલામત તું હમારી સાથે ભેગો મળ્યો છે—
૩—તુ ઘણોજ ચમત્કારિક છે.
૪—ઓ ! હમારી ભૂમિના સૂર્ય ! તું હમારી આગળ રેહ.
૫—ઇશ્વરના અનુગ્રહિઓમાંનો તુ એક છે.
૬—આવ ! તારાં રાજ્યાસન ઉપર ચઢ !

વળી બેન જોનશને પણ *Juno* નો એનેગ્રામ *Unio* કરીને (*J* ને બદલે *I* વાપરવાનો નિયમ છે) " મારક " માં સારો દુટપ્પી લખેલો છે. વળી ટેલરે " વરછન મેરીની જીંદગી અને મરણ " ઉપર લખેલી કવિતામાં *Iskarriott* નો દુટપ્પી *Traitor Kis* માં સમાવી ઘણી ગમત લીધી છે. જેમ દરેક માણસને દુશ્મન હોય છે તેમ એ ટેલરના પણ હતા. તેઓએ તેના નામના હરફો ફેરવીને એક હલકી ગાળ દીધી છે. *John Talour the poet* એ નામ ફેરવીને Art thou in Hel, O poet ? યાને કે " ઓ-કવિ ! તું દોજખમાં છે ! " એવી રીતે વિદ્વાનો અને કવિઓ અદ્દરથ-પણાની ગાળો એક બીજાને આ ફાશીનની અંદરજ દેતા હતા. કાર નામનો એક શખસ કવિ ક્રૉસોનો જીવેજાનનો દોસ્ત હતો. ક્રૉસો મરી ગયો ત્યારે કારે આ એનેગ્રામથી એક જાતનો સંતોષ લઇ કહ્યું કે, *He was Car* યાને તે કારજ હતો, અર્થાત *Crawshawe* માં *He was Car* સમાઇ ગયલો છે. તે ઉપરથી તેણે એક લંબાણુ કવિતા બનાવેલી છે તેની માત્ર ૪ લીટી નમુના માટે આપ્યેઃ—

" *Was Car then Crawshawe, or was Crawshawe Car,*
Since both within one name combined are ?
Yes, Car's Crawshaue, he Car; 'tis love alone
Which melts two hearts, of both composing one; "

આ ચાર ફાંકડી લીટીમાં કાર કહે છે કે, કાર ક્રૉસોમાં હતો, અને ક્રૉસો કારમાં હતો, કેમકે તેમના અંતઃકરણમાં (અહિંઆ શબ્દના અંતઃકરણમાં પણ ગણવું.) બેઉ ભળી ગયલા હતા; વિગેરે., જ્યૉર્જ હરબર્ટે પુષ્કળ દુટપ્પી બનાવેલા છે. તેમાં નિચલો મૅરી ઉપર ઉત્તમછેઃ—

Mary Army

How well her name an Army *doth present,*
In whom the Lord *of* Hosts *did pitch His tent !*

લેટીન ભાષામાં તો સંખ્યાબંધ દુટપ્પીઓ આવેલા છે, પરંતુ આ ફાશીન તરફ હાલ હું ભાકટની મારક બાઝી ગયલો હોવાથી ઘણા દાખલા અપાઇ ગયા છે, અને હજુ ઉત્તમ આપવાના હોવાથી તેનાઓને રૂખસત આપી આગળજ ચાલું. ક્લીવલૅન્ડના ગ્રંથમાં ગ્રેટેક્ટર શબ્દનું લક્ષણ આપેલું છે; તેમાં એક કવિતા રચી છે કે

બનાવ્યું છે કેઃ—

Protector=O Portet, C. R.

માણસના નામના દુટપ્પીગાં તેની ભવિષ્યની જીંદગી અને ચાલચલણ આધાર રાખે છે, એવો ખ્યાલ જુના કાળના લોકોમાં હોવાથી, કબરો ઉપરના લેખોમાં ઘણે ભાગે આ ફાશીન મળી આવે છે. દાખલા તરીકે ઇ. સ. ૧૬૩૯ ના શાલની, એસ્બીકેનન ખાતે, નૉરધમટનમાં એક કબર ઉપર લાંબી કવિતા છે, તેમાં મરનાર *Sarai Grime* ને માટે પ્રથમ *Is marriage* એટલો દુટપ્પી લખી ફક્ત કવિતા કોત્રેલી છે. વળી બ્લેકલી ખાતે ઇ. સ. ૧૬૫૭માં મીસીસ ફેઠ વૉકર *Mrs. Faieth Walker* ઉપરથી *Walke by Faith* એવો દુટપ્પી વાપરી એક કવિતા કોત્રેલી છે. ફ્રાન્સના રાજા હેનરી ૩ જાનો ઘાત કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેનું નામ જોડાયલું નીચે મુજબ છેઃ-

Frere Jacques Clement, C'est l'enfer qui m'a cree.

પ્રખ્યાત પવિત્ર સધિ (*Holy Alliance*) ને નીચે મુજબ દુટપ્પીમાં મેલેલું છે.

La Sainte Alliance, La Sainte Canaille.

વળી નાઇલવાળી ફતેહના જ્યારે સમાચાર મળ્યા, ત્યારે દો. બરનીએ નિચે પ્રમાણે એનેગ્રામ ઘડયો હતો તે ઉત્તમ ગણાયલો છે.

Horatio Nelson, Honor est a Nilo.

વળી " *Arthur Wellesley, Duke of Wellington* " એટલા શબ્દો ઉપરથી જરા અધુરો પણ પૂરેપૂરો લેઝતદાર એક એનેગ્રામ એવો જોડાયલો છે, કે " *Let well-foil'd Gaul sekure thy r(e) nown.* " વળી પ્રીન્સેસ ચાર્લોટના નામ ઉપરથી પણ એક ઉત્તમ ફાશીન ઘડાયલી છેઃ—

Princess Charlotte Augusta of Wales તે ઉપરથી
P. C. Her august race is lost, O fatal news!

યાને કે, પ્રીન્સેસ ચાર્લોતનો કડબદાર રસ જતો રહ્યો ! અરે એ કેવી આફત ભરેલી ખબર ! વળી નીચલી લીટીમાં ક્રીસ્ચીઆનીટીના લક્ષણ વીશે ઘણો ઉત્તમ એનેગ્રામ સમાવેલો છે.

When I cry that I sin *is transposed, it is clear,*
My resource, Christianity, *soon will appear.*

વળી એના કરતાં પણ અજાયબ જેવું છે કે, ડૉ. એ Telegram શબ્દને માટે એક કવિતા બનાવેલી છે, અને તેની ૨૪ લીટી છે. જે વાંચવું સહલ અને આથી નથી, પણ તેમાં ખુબી એવી છે કે, દરેક લીટીમાં ટેલીગ્રામ શબ્દ ઉપર નવો નવો જોડેલો દુટપ્પી શ્લેષ કાફીનથી ગોઠવેલો છે. તેજ પ્રમાણે એડીનબરો ખાતેના એક ન્યુઝપેપરમાં એક આર્ટીકલ આવેલો છે, તેમાં *Monastery* શબ્દ ઉપર દરેક પગલે ભિન્ન ભિન્ન કાફીઓમાં દુટપ્પી જોડી મુકેલો છે, પરંતુ તે પણ વાંચવું હોવાથી માંડી વાળ્યો છે. હવે અંગ્રેજી કેટલાક શબ્દોના બદલ લાગુ પડતા હાસ્યજનક ટોર ભરેલા દુટપ્પી બનાવેલા છે, તેની હાર માળા આપું:—

Florence Nightingale ઉપરથી *Flit on, cheering angel*. *Revolution* ઉપરથી *Love to ruin*. *Parliament* ઉપરથી *Partial men*. *Penitentiary* ઉપરથી *Nay, I repent it*. *Presbyterian* ઉપરથી *Best in prayer*. *Midshipman* ઉપરથી *Mind his map*. *French Revolution* ઉપરથી *Violence run forth*. *Masquerade* ઉપરથી *Queer as mad*. *Sweetheart* ઉપરથી *There we sat*. *Catalogues* ઉપરથી *Got as a clue*. *Lawyers* ઉપરથી *Sly ware*. *Punishment* ઉપરથી *Nine thumps*. *Old England* ઉપરથી *Golden land*. *Paradise lost* ઉપરથી *Reap sad toils*. *Paradise regained* ઉપરથી *Dead respire again*. *Telegraph* ઉપરથી *Great help*. *Astronomers* ઉપરથી *Moon starers*. *Parishioners* ઉપરથી *I hire parsons*. *Democratical* ઉપરથી *Comical trade*. *Gallantries* ઉપરથી *All great sin*. *Impatient* ઉપરથી *Tim in a pet*.

હમણાં થોડી મુદતમાં પુષ્કળ દાખલા આપણે લીધા છે, હવે થોડી આપણી ભાષામાં બનાવેલા થોડાક લઈએ, જેના દરેકના ... પણ ... લીટી.

૧—"આનરા મોહેલો દેહાય પીરથદ" ઉપર નીચલી સતર છે:—

યાર ખાને પરદા થી ખુરશીદ ,ધરમે;
રાત ઘણાદ શાખો ! શાહુદે બેશરમે.

૨—"અનુસહરવાનો સપેતમાંન જરતોસ્ત."
અસત નજરમાં સતનુરનો પેશવા હતો.

૩—"શેત દાદાભાઇ નોવરોજજી દોરડી. એમ; પી.
ઇએ ! જમરો દોડી ભારતદાદાનો જીવ પીશે?

૩૧

" *Ever let the Fancy roam;*
Pleasure never is at home;
At a touch sweet Pleasure melteth;
Like to bubbles when rain pelteth;
Then let wingèd Fancy wander
Through the thought still spread beyond her"

J. Keats.

૭૩—પરસ્પરિકા:—એને **ગતાગત** પણ કહે છે. અને અંગ્રેજીમાં *Palindrome* કહે છે. એ ગ્રીક ભાષાના *Palindromia* ઉપરથી ઉપજેલો છે. *Palin* એટલે પાછું, અને *Dromos* એટલે શરત દોડવી. તે ઉપરથી એક શબ્દ કે વાકય, જેવું આગળથી વંચાય તેવું તેજ વાકય કે શબ્દ પાછળથી વાંચ્યે તો તે પણ બરાબર વંચાય, એવો પરસ્પર સંબંધ જોડાયલો હોવાથી, એને પરસ્પરિકા કહે.છે. એ એક જાતની ફેન્શી છે, અને અલંકારને બદલે એક ફાશીન છે. જેવું એનેગ્રામ તેવું પેલીનદ્રોમ છે. ગોયા એક માગનાં બે બચ્ચાં છે, પણ બન્ને ફાશીનો એવી છે કે, તેની સાથે જો મજા લેઆ કર્યે, તો જાણે શેત્રજની રમત રમતા હોઇએ, અથવા પાંચ ગાંડળી બેશીને જાણે ઉખ્યાંણાં પરખાવી મજા મેળવના હોઇએ એવું લાગે છે. આવી બનાવટ અલંકાર કરતાં ફાશીનના વર્ગમાં વધારે સારી રીતે મુંકી શકાશે. પરસ્પરિકાને મળતાં અગ્રેજીમાં *Reciprocal Verses* કહેલાં છે. કાવ્યની ફાશીનો ઘડવામાં સૌથી કઠણ એ ફાશીન છે. એ જાતનું સાહિત્ય મુશકેલીથી બનાવી શકાય છે. એ બનાવામાં પુષ્કળ હુન્યારી અને શોધક-બુદ્ધિની જરૂર છે. તો જોકે એને-ગ્રામની માફક કાવ્યને માટે એ કાંઇ ઉપ્યોગી નથી, પણ ગમતને માટે એ ઘણોજ મનોરજક છે. એને હાસ્ય વિનોદમાં *Jump-Jim-Crowism* કહે છે. અગ્રેજી ભાષામાં તો એના ઘણા દાખલા નથી, પરંતુ લાટીન અને ગ્રીક ભાષાઓમાતો ખાંડીબધ્ધ દ્રષ્ટાંતો

એના છે. ફારશીમાં એને " દોતરફી "તેમજ " મકલુએ મસતુઇ " પણ કહે છે, જ્યૉર્જ એન ડોક્સના ગ્રીક છાપખાંનામાં ઑસ્ટ્રીયા મધે વીએના ખાતે ઇ. સ. ૧૮૦૨ માં ઍમબ્રોઝ હાયરો મૅનેકસ પેમ્પેરીસ તરફથી એક તવારીખી પુસ્તક ગ્રીક ભાષામાં છપાયું હતું, તેના ૧૬૦ પૃષ્ટ હતાં, જેમાં પેહેલાં ૮ પાના રશીયાના શાહનશાહ એલેક- ઝાંડર ૧ લા ના અર્પણપત્રિકામાં રોકાયલાં છે. વળી એ ચોપડી કેમ વાંચવી તેની સુચનાને માટે એક પ્રસ્તાવના લખેલો છે. તેમજ ગ્રીક લેખકોની તારીફમાં એક સ્તુતિ-લેખ પણ તેમાં સમાવેલો છે. ત્યાર બાદ ૪૧૬ ચરણની કવિતા શરૂ થાય છે. વળી જેટલાં ચરણ છે તેટલીજ તેની નોટ અને ટીકા છે. તેમાં સમાવેલું લખાણ સમજવું બહુજ ગુઢ ને કઠણ છે. વળી નૉનસેન્સ જેવું તેમાં જરાએ નથી છતાં, કવિતાની દરેક લીટીએ લીટી **દોતરફી** છે!! જેમકેઃ—

Onax es o, ethete te Theos ex ano

યાને કે'—ઓ રાજપતિ, તું કે જેને ઉંચે આકાશ ઉપરથી પર- મેશ્વરે આ પ્રમાણે લાવી બેસાડ્યો છે. આ શબ્દો પેમ્પીરીસે એવા કારણથી લખ્યા છે,કે શેહેનશાહબાનુ **કેઠેરાઇને**,પોતાના મુખ્ય અમલદારો ને જ્યારે કતલ કરવામાં આવેલા જાણ્યા, અને તેણીનું લશ્કર જ્યારે **પૉલ્સના** હાથ ઉપર માર્યું ગયું, ત્યારે આ ન ધારેલા સમાચાર સાંભળતાંવાર તેણી અત્યંત દિલગીરીમાં ગરકાવ થઇ ગઇ; અને તેણી બેચેન બની રહી. તેણીએ પોતાના સલાહકારોને તુર્ત બેગા કર્યા, અને પોતાનું ભાષણ દોતરફીમાં ચલાવ્યુ .—

" *Rypara, anomata, ata mona, arapyr,* " વિગેરે.

યાને કે'—જે કાંઇ મેં સાંભળ્યું છે તે કેવું ક્રુર, હલકું, અને અન્યાયી છે! આ ન ધારેલો અને ગેરઇનસાફી ધાળો કેવો અધમ- પણાથી ભરપુર છે! વેર લેવાને માટે આગ સળગાવવા શીવાય બીજું કરવું જરૂરનું નથી.

નીચલો ગુજરાતી અલંકાર વારંવાર દીઠામાં આવે છે.

" જાશે દેવી વીદેશી જા, ગેજ તેર રતે જશે;
દેતે ખાશી શીખા તે દે, વીર શીશ શશી રવી. "

એ ઉલટી સુલટી બેઉ તરફથી વંચાશે, અને અર્થ પણ એકજ મળે.

આપણા સપ્પર પેહેલા બાપે આપણી સપ્પર પેહેલી માતાને ઓળખાણ કરતી વેળાએ જે શબ્દો પરસ્પરિકામાં કહ્યા છે તે ઉત્તમ છે—

Madam I'm Adam.

યાનેઃ—ઓ બાઇ ! હું આદમ છું. વૉટર પોએત ટેલરે જો કે ઘણા પરસ્પરિકા બનાવેલા છે, પરંતુ તેમાંના થોડાજ સારી જાતના છે તેઃ—

" *Lewd did I live, & evil I did* dwel "

જો કે એ દાખલો તે કવિનો સારામાં સારો આપ્યો છે, છતાં છેલ્લો હરફ ભુલ ભરેલો લખાયલો છે. અને તે તેવો નહીં લખાત, તો દોતરફી ફાશીન બનત નહીં. તેવો એક બીજો છેઃ—" *Live was I ere I saw evil.* " વળી અંગ્રેજીમાં નેપોલ્યન વીશે દુતરફીમાં એક ઇસારો કરવામાં આવેલો છેઃ—*Able was I ere I saw Elba.* " ટીટબીટ્સ " તેમજ " બોબેલ્સ " માં એવી ઉખ્યાંણું રૂપે બહુ બહુ ફાશીનો આવેલી છે, જેની ફાઇલો ઉકલાવાથી ઘણા દાખલા મળે છે. ઉપલા બેઉ અંગ્રેજી દાખલા શબ્દે શબ્દ છુટા પરસ્પરિકાના આબેહુબ છે. બીજા દાખલાઓમાં તો જુદા જુદા શબ્દો સાથે બળીને એ અલંકાર નીકળે છે. જેવો એક આબાદ દાખલો નીચલાં લેટીન વાકયમાં જળવાયલો છેઃ—

" *Sator arepo tenet opera rotas.* "

અંગ્રેજી ભાષામાં ઘણાં જણનાં નામો પરસ્પરિકામાં માલમ પડે છે, અને વળી અજબજેવું તો એ છે કે, બધાં સ્ત્રીઓનાજ નામો છે; જેમકેઃ—

Eve—Anna—Hannah—Ada—Madam—અને બીજાં એવાં છે. તે ઉપરથી એક કોહેડાનું ઉખ્યાંણું પુછેલું ઘણું સરસ છેઃ—

" *First find out a word that doth silence proclaim,*
And backwards and forwards is always the same;
Then, next, you must find out a feminine name,
That backwards and forwards is always the same;
An act, or writing, or parchment, whose name
Both backwards and forwards is always the same;
A fruit that is rare, whose botanical name
Read backwards and forwards is always the same;
A note used in music, which time doth proclaim,
And backwards and forwards is always the same;

The initials or terminals equally frame
A title that's due to the fair married dame,
Which backwards and forwards is always the same"

આ ઉખાણાંમાં જે શબ્દો માગવામા આવેલા છે તે —*Mum, Anna, Deed, Anana, Minim* હવે એટલા શબ્દોની મળ કેથી બે, તે જુઓ ઉપલા પાંચ શબ્દોનો પેહેલો હરફ લઇને જે શબ્દ ગોઠવશો તે *Madam* શબ્દ નીકળશે ! તમજ એજ પાચ શબ્દોનો છેલ્લો હરફ લઇને જે શબ્દ ગોઠવશો તે પણ *Madam* શબ્દ નીકળશે !! અને ઉખાણુ ત્યારેજ પુરુ થશે અને આપણે તેના બનાવનાર ઉપર આફ્રીન કરીશુ

વળી નીચેની ફારશી લીટી પણ ઘણી સુદર છે

ઞે નતન્ઞ આમદ રેખ્તે ખેરદે મા ઞે નતન્ઞ,
ઞે નતન્ઞમ ઞે નતન્ઞમ ઞે નતન્ઞમ ઞે નતન્ઞ *

માને કે —હુ નતન્ઞમાં જન્મ્યો અને ઉછર્યો હતો હુ નતન્ઞનો છુ, નતન્ઞનો છુ, નતન્ઞનો છુ, નતન્ઞનો છુ
એમા આગળ પાછળ લેઉ ત્યથી એમનુ એકજ લખાણ વચાશે.

એક રોમન વકીલ નીચલા પરસ્પરિકાને પોતાના મુદ્રાલેખ લેખે હમેશ વાપરતો હતો, " *Si nummi immunis* " જેનો અર્થ એવો છે કે —મને મારી ફી આપો અને હુ તમોને છોડવી દઇશ *Give me my fee, and I warrant you free* વળી લેટીન ભાષાની અદર જોડાયલા એક સમસ્યામા તો લીટીએ લીટી પરસ્પરિકાની વાપરેલી છે —

" *Salta, tu levis es, summus se si velut Atlas,*
(Omina ne simmius,) simmius es animo.
Sin, oro, caret arcanā cratera coronis
Unam arcēs, animes semina sacra manu.
Angere regnato, mutatum, o tangere regna,

---

* ઞે+નુન–તોય–નુન–ઞે+અનેહ–મીમ–દાલ+રે–બે–તે+બે–રે–દાલ+મીમ–અલેફ+ઞે+નુન–તોય–નુન–ઞે

ઞે+નુન–તોય–નુન–ઞે–મીમ+ઞે+નુન–તોય–નુન–ઞે–મીમ+ઞે+નુન–તોય–નુન–ઞે–મીમ+ઞે+નુન–તોય–નુન ઞે

Sana tero, tauris si ruat oret anas:
Milo subi rivis, summus si viribus olim,
Muta sedes; animal lamina sede satum.
Tangeret, i videas, illisae divite regnat;
Aut atros ubinam manibus orta tua!
O tu casuris, rom non mersurus acuto
Telo, sis-ne, tenet ? non tenet ensis, olet."

એમાં તો લીટીએ લીટી પરસ્પરિકાની છે. ઉભી વાંચો, આડી વાંચો, તો તેનું તેજ આવશે. રાણી એલીઝાબેથના વખતમાં એક બાનુને દરબારમાં આવવાની મનાઇ હતી, કાંકે તેની ઉપર કાંઇ શક હતો. પેલી બાનુ તેવા શક બીશેનો ઇનકાર કરતી હતી. તેણે એક શીલ કોતરાવ્યો, જે ઉપર લગાર ધાબાંવાળો ચંદ્ર કઢાવ્યો, અને એક પરસ્પરિકામાં મુદ્રાલેખ કોરાવ્યો; *Ablata at alba.*" યાને કે, "દુર થયલી પણ પવિત્ર." આ મુદ્રાલેખની અસર ઘણી થઇ હતી.

યા માતા મમતા માયા
મા પરોક્ષ ક્ષરોપ મા
તારો નો ગમનો રોતા
મક્ષ ગક્ષ ક્ષગ ક્ષમ

૧	૧૬	૧૭	૩૨	૨૫	૨૪	૯	૮
યા	મા	તા	મ	મ	તા	મા	યા,
૨	૧૫	૧૮	૩૧	૨૬	૨૩	૧૦	૭
મા	પ	રો	ક્ષ	ક્ષ	રો	પ	મા;
૩	૧૪	૧૯	૩૦	૨૭	૨૨	૧૧	૬
તા	રો	નો	ગ	ગ	નો	રો	તા;
૪	૧૩	૨૦	૨૯	૨૮	૨૧	૧૨	૫
મ	ક્ષ	ગ	ક્ષ	ક્ષ	ગ	ક્ષ	મ.

અર્થઃ—માતા જે છે, તેના જેવી મમતા માયાની બીજી ચીજજ નથી. મારી સમક્ષ અથવા મારી ગેરહાજરીમાં પણ તેણી મારા ઉપર આરોપ લાવનાર નથી. હરહમેશ તેણી મને ક્ષમા કરનારી છે.

આ ચાર લીટીઓ એવી રીતે ગોઠવી છે કે, તેના ઉપર મુકેલા આંકડા પ્રમાણે દરેક હરફ વાંચી જઇએ તો પાછું ને પાછું અસલ ચરણ ઉલટું સુલટું વંચાયાજ કરે છે. એટલુંજ નહીં, પણ આડું વાંચો, ઉભું વાચો, ગમે એવા આકારમાં ગોઠવીને વાંચો, તોપણ એકજ તરેહનું વંચાશે. અને તેનો એકનો એકજ અર્થ થશે.

પ્યારના સંબંધે કેદી રાખવામાં આવેલા એક યુવાન ઉપર

નીચલી પરસ્પરિકાની પ્રેમ-પત્રિકા આવી હતી; જે ઉપરથી તે વખતની રોમન-નીતિ વિશે ઘણીજ ગંભીર વિચાર આપણને ઉત્પન્ન કરે છેઃ—

" *Roma,ibi tibi sedes—ibi tibi Amor;*
Româ etsi te terret et iste Amor,
Ibi etsi vis te non esse–sed es ibi,
Roma te tenet et Amor. "

એનો ભાવાર્થ એવો છે કેઃ—**રોમ**માંજ તમો જીંદગી ગુજારો, અને રોમ ખાતેજ તમે પ્યાર બાંધો, પ્યારજ તમોને રોમમાં ગભરાવી મારશે. જોકે તમે રોમને છોડી જવા કરશો, તોપણ કદિ તમારાથી આગળ પગલું ભીડી શકાવાનું નથી, કારણકે **પ્યાર** અને **રોમ** બંન્ને તમોને એકદમ અટકાવી પાડશે.

ક્રાઇસ્ટની આગમચ ૨૫૦ વર્ષે ઉપર એક રોમન કવિ નામે. **સોટેડીસ** થઇ ગયો છે, તેણે સૌથી જુની પરસ્પરિકાઓ બનાવેલી છે, અને ઉપલો રોમન-પ્યારનો દાખલો પણ તેનુંજ કૃત્ય છે, અને એ જાતની કાવ્ય-મજા શોધવાનું માન ઘણાઓ તેનેજ આપે છે. પરંતુ તેણે પોતાની હુશિયારી કુમાર્ગે વાપરીને જે સરસ જોડણી કરેલી છે, તે બધી બિભિત્સ છે, જેથી કરીને એવી જાતની વિષયોત્પાદક, અશ્લિલ કવિતાનું નામ પણ તેના નામ ઉપરથી *Sotadea Carmina* કરીને આપેવામાં આવેલું છે. ઘણા ક્રિશ્ચિઅન દેવળોમાં નીચલોજ પરસ્પરિકા વાંચવામાં આવે છેઃ—

" *Nixov avounua, un uovav oxin.* "

યાને કેઃ—**આંત્ર મારો ચેહેરોજ નહીં, પણ મારાં પાપો ધોઇ નાંખ !** વળી એક બીજો ઉત્તમ દાખલો " દાકણોના તેહવાર " ને લાગુ પડતો બનાવેલો નીચે મુજબનો છેઃ—

" *In girum imus noctu, non ut consumimur igni.* "

યાને કેઃ—**અગ્નિથી ભસ્મ ન થઇ જવાને માટે, હમે દાકણો રાત્રે ગોળ કુંડાળામાં ફેરી ફરયેં છીયે.**

ગત=એટલે સીધું વંચાય તે, અને આગત=એટલે ઊંધું વંચાય તે. જેને ઊંધું વાચતાં તેનો અર્થ બીજોજ નીકળે તેને ગતાગત કહે છે,

નીશ વર નીધુ બનકી ભુવી,
લતા ઉરધ અતી છાઇ,
સહસ જીભ બરનત રહે,
લના સણ શર શીરાઇ
અર્થ —નીધુવન નામે વનની પૃથ્વી, કે જે રાતને વખતે ઉત્તમ લાગે છે, તેમા ઘણી લતાગ્નો ઉંચી છાઇ રહી છે, તેનુ વર્ણન કરતા શેષ નાગથી પણ પાર આવ્યો નથી, તેના અધિપતિ લલા, યાને શ્રી કૃષ્ણ તે તારા કટાક્ષરૂપી બાણુના વખાણુ કરે છે, માટે તુ ચાન એ રીતે દૃતી નાયકાને કહે છે
(પીંગળા દર્શ)

પીજુમી નન ધુની રવ શની,
ઇજા તીઅ ઘર ઉત્તાન,
હેરત નગ બ બજી સહમ,
ઇરાસી ગ્સ બસ લાન
અર્થ —વીજુ યાને શ્રી કૃષ્ણ તેની મુરતીની જે નવી ધુની, તેનો ર૧ સાંભળીને, તેને મગ વાની ઇન્છા સરસ્વતી જેવી સુદર હજારો ટ્રજ સ્રીયો પોતાના ઘણી દેખતા ચાલી અને તે લાલ યાને શ્રી કૃષ્ણ રસને વશ થયા એમ નેણુ નાહનુ વર્ણન છે
(પીંગળા દર્શ)

પરસ્પરિકાથી લક્ષણુ એનુ જુદુ છે ફ્લોરેન્સ શેહેર ખાતે સા મેરાયા દી ફ્રૂયેરીમા સુર્યના આકારની એક પરસ્પરિકા સર્વનુ ધ્યાન ખેંચે છે,

" *En giro to.te sol ciclos et rotor igne* "

પરતુ કૅમ્દ્દને નીચલો દાખલો ઘણોજ રમુજી જણાવેલો છે. તેમાતો આખી બેઉ કળીઓ ઉલટા સુલટી પણુ વચાય છે, અને વળી બેઉ જુદિ જુદિ લઇને વાચો, તો પેહેલી લીટી બીજીની જગા પુરશે, ને બીજી લીટી પેહેલી વચાશે. વળી દરેક શબ્દ પણુ એજ અલકારના બનેલા છે ! કેવી અજાયબી !

" *Odo tenet mulum, madidam mappam tenet Anna*
Anna tenet mappam, madidam, mulum tenet Odo ",

ખચિત્ત સાધારણુ વાચનારને કદાપિ આવી ગમતથી કટાળો લાગશે, પણુ જેમને જ્ઞાન-દર્પણુમા જોવુ છે, તેમને મનથી તો આવા દાખલાથી પેટ ભરાઇ જવા વિના રહેશે નહીં વળી જ્ઞાનિઓના ખોરાક જેવી નીચલી બનાવટ સરસ જણાશે —

" *Patrum dicta probo, nec sacris belligerabo* "

એમાં પાધરી રીતે વાચી જશો, તો રોમન કેથલીકની નાગપુરિ

રજુ થશે, અને જો તમે એના **શબ્દ** માત્ર ઉંધા વાંચી જશો તો પ્રોટેસ્ટંટ પંથવાળાઓની લાગણી જણાશે; જેમકેઃ—

" *Belligerabo sacris, nec probo dicta patrum.* "

એમાં **અક્ષરો**ને ઉલટાવવા નહીં, પણ **શબ્દો**ને ઉલટાવવાથી ગમત આવશે. ખરેખર ભાષાનો એક શબ્દ તો ઉપયોગી છેજ, પણ એક હરફ પણ કેટલો બધો ઉપયોગી છે, તે આ જાતના અલંકારો આપણને શીખવે છે. એક હરફની ભુલ થાય, તો તમામ લખાણની ભુલ થાય, તે આવાજ અલંકારો આપણને દેખાડી આપે છે. વળી ઉપરના જેવોજ બીજો દાખલો છે.

" *Sacrum pingue dabo, nec macrum sacrificabo.* "

ઉપલો વાક્ય **એબલ**ના પંથીઓના ભોગ વિષે લખાયલો છે. હવે એના **શબ્દો** ઉલટાવીને જો નીચે પ્રમાણે વાંચશો કે,

" *Sacrificabo macrum nec dabo pingue sacrum.* "

તો તે **એબલ**ના પંથવાળાનો નહીં, પણ બલકે **કેન**ના પંથીઓના ભોગ વિષેનો અર્થ સુચવશે. એવી એવી ૬૦-૭૫ લીટીઓની કવિતાઓ લેટીનમાં તરેહવાર ગમત આપનારી આપણને વીલ્યમ દોબસને પૂરી પાડેલી છે, પરંતુ તે બધું કયા કોઠારમાં ભરાય? તોપણ જરમન ભાષાનો એક દાખલો ન આપ્યે,તો વળી એ ભાષાને અન્યાય થાય!

" *Bei Leid lieh stets Heil die Lieb.* "

યાને; મુશકેલીના વખતમાં પ્યારથી દિલાસો મળે છે.

આ " પેલીન્ડ્રોમ " ને ફારશીમાં " મકલુબે મસતુઇ " કહે છે. જેમાં અંગ્રેજીની માફકજ ઉલટા સુલટી વંચાય છે, અને અર્થ તો બરાબર ઉઠે છે. જેમકેઃ—

"બર આયદ યા રબ "—તેમજ—" મોરાદી દારમ "

એના દાખલામાં અમીર ખુશરો નીચલો દાખલો આપે છે. નીચલા બન્ને કાફયામાં ઉલટા સુલટી બરાબર અર્થ સાથે વંચાય છે.

" શકર બતરાઝુએ વઝારત બરકશ,
શવ હમરેહે બુલબુલ બ લબે હર મહુશ. " *

---

* શીન-ક્રાફ-રે+બે-તે-રે-અલેફ-ઝે-વાવ-ઇ+વાવ-ઝે-અલેફ રે-તે+બે-રે-કાફ-શીન.

શીન-વાવ+હે-મીમ-રે-હે+બે-લામ+બે-લામ-બે-લામ-બે+હે-રે+મીમ-હે-વાવ-શીન.

અર્થ —નજીરાતના કામમા જેટલા વજન મીઠાશ (દાનાઇ) ની જરૂર પડે તેટલો મીઠાશ (ભનાઇ) હમેશા તુ તારી માશુક સાથે વાપર ! કે જેથી દરેક આશકોના હોઠ ઉપર ભુવભુન પોતાનુ ભમવુ કર્યા કરે !

મી. એચ સેમ્પકીને કેટલાક વર્ષોની વાત ઉપર " નોટસ એન્ડ કવૅરીઝ" મા જુવાન્યાઓને ખુશ કરવાની મતલબથી એક કવિતા જોડી મોકલી હતી, અને જો કે તે ઘણી નૉનસૅન્સ જેવી હતી, તોપણુ તેની બનાવટ ઘણી રમુજવાળી હતી એક દિને જ્યાકૃતમા શબ્દાનકાર, સ્વેચાલકાર, ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ, વર્ણાલકાર વીગેરે અલકારો માજ જાણે શાક ભાજી ગણ્યા હોય, તેમ ટેબલ ઉપર તેની તેજ વાણીઓ ચાની રહી, તેવામા પીટર નામનો એક ગમની માણુસ પરસ્પ-રિકાની તારીફ કરવા લાગો, અને બધાઓએ ચઢાવ્યો, ત્યારે તેણે નીચની લીટીઓ ગાઇ હતી —

"*A milksop jilted by his lass, or wandering in his wits,*
Might murmur, Stiff, O dairyman, in a myriad of fits !
A limner, by photography dead beat in competition,
Thus grumbled No, it is opposed, art sees trade's opposition !
A nonsense-loving nephew might his soldier uncle dun,
With Now stop, Major-general are negro jam pots won !
A supercilious grocer, if inclined that way might snub
A child with, But Ragusa store, babe, rots a sugar tub !
Thy sceptre, Alexander, is a fortress cried Hephaestion
Great A said, No, it's a bar of gold a bad log for a bastion !
A timid creature fearing rodents-mice and such small fry—
Stop Syrian, I start at rats in airy spots,

might cry.

A simple soul, whose wants are few, might say with hearty zest,
Desserts I desire not, so long no lost one rise distressed.
A stern Canadian parent might–in earnest, not in fun–
Exclaim, No sot nor Ottawa law at Toronto, son!
A crazy dentist might declare, as something strange or new,
That Pagot saw an Irish tooth, sir, in a waste-gap! *True!*
A surly student, hating sweets, might answer with elan!
Name tarts, no, medieval slave, I demonstrate man,
He who in Nature's litters findeth sweet food every day,
Eureka! till I pull up ill I take rue, well might say!

એવા એવા તો સંખ્યાબંધ દાખલા છે. પણ તે ઓકો ગોઠવવાની મેહેનત અને સબુરી અપૂર્વ છે. તે તો જે બનાવવા બેસે તેને ખબર પડે. એ કામ બહુજ કઠણ છે. વળી કેટલાકો તો એકેકી કળીની અંદર તમામ મુળાક્ષર સમાવી દે છે. બાઇબલના અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં *J* હરફ શીવાય બધા હરફો આવેલા હોય એવો એક દાખલો છે (જુઓ *Ezra VII. 21*). દાખલાને માટે નીચે મુજબનો એક ફકરો ઉતારી લઇએઃ—

" *God gives the grazing ox his meat,*
And quickly hears the sheep's low cry,
But man, who tastes His finest wheat,
Should joy to lift His praises high. "

એમાં *A. B. C.* થી *Z* સુધી બધા હરફો આવી ગયા છે. પણ સઉથી મુશકેલ તો એ કામ છે કે, એકજ લીટીમાં, અને માત્ર એકજવાર દરેક હરફ આવવા છતાં તે બેવડાવો ન જોઇએ, એવી બનાવટ **પ્રોફેસર ડી મારગને** કરી છે. તે મહાન હિસાબી માણસ છતાં એવાં રસિક રાહતાં બહુ બનાવતો હતો. તેણે કાવ્યના ઇજારાને હાથ ધરીને *U* ને *V* ની જગાએ અને *I* ને *J* ની જગાએ વાપ-

રવાની છુટ લઇ નીચલો વાકય રજુ કર્યો છે:—

"I, *quartz pyx, who fling muck beds,*"

પ્રોફેસર મોરગનની બનાવટથી બીજાઓને મન થયું, અને તેના કરતાં બધારે સારી બનાવટ કરેલી નીચે પ્રમાણે જણાશે.

"*Dumpy Quiz, whirl back fogs next.*"

પણ એના કરતાં હવે સરસ રચેલું વાકય "નૉટસ એન્ડ ક્વૅારીઝ" ઉપર ઉપલા પ્રોફેસરે મોકલી આપ્યું:—"*Get nymph quiz sad brow; fix luck.*" એ ઉપરાંત નીચલો દાખલો ઘણો સારો છે:—*A quick brown fox jumps over the lazy dog.* એમાં પણ *A* થી *Z* સુધી બધા હરફો આવી રહ્યા છે.

૩૨

"*And I began the toil divine of verse,*
Which, like a burning bush, doth guest a god.
But this was only wing-flapping-not flight;
The pawing of the courser ere he win;
Till by degrees, from wrestling with my soul,
I gathered strength to keep the fleet thoughts fast,
And made them bless me."—*Bailey.*

૭૪—રામનિંદાલંકાર—ઇશ્વરની નિંદા કરવાનો, યાને ઇશ્વર ન મળવાથી અથવા તેની સાથે લાડ રમવાના જુસ્સાથી કેટલાક કવિઓ માત્ર કાવ્યની મજાનેજ ખાતર તરેહવાર કવિતાઓ લખી ગયા છે, જેને અંગ્રેજીમાં *Blasphemous Rhyme* કરીને કહે છે. યાને કે ઇશ્વર ઉપર અપવાદ મુંકી દેવ નિંદા કરવી, અને પરમેશ્વર ઉપર અક્ષેપ લઇ જવો એવા કવિઓને હશવામાં ઇશ્વરનિંદક-કવિ કહે છે. અને ફારશી ભાષાવાળાઓ તો એ કામને "એફ્લાસ આવોર" યાને મુફ્લેશી લાવનાર કહે છે. જે વીશે પૃષ્ટ ૩૬૫ ઉપર લખી પણ ગયા છીયે. એવી કવિતાના થોડાક ટુચકા મનોહર લાગે માટે નીચે મુંકું છું. કવિ ફીરોજ ઇશ્વરની ફેંટ પકડે છે તે જૂઓ!

ગજલ.

ફેંટ છોડું નહિ હવે હું લાવ જલ્દી આપ તું;
કોણુની આશા કરૂં ? માથે છતો લઇ બાપ તું.—૧

જ્યાર હું તારો થયો છું, તું તજે છે કાં મને!
હાથ છોડું નહિ, ભલે દે લાખ ગાળો શાપ તું.—૨
રોજ રસ્તો ચેરતાં તું આજ આવ્યો દાવમાં;
ચાલ હેલી છોડ! નહિ તો કોયળીને કાપ તું!—૩
તુંજ સિક્કો છે ચલણમાં નિત્ય એહ જહાનમાં;
તુંજ સોનું તુંજ રૂપું, ઘાટ તું, ને છાપ તું.—૪
છું હઠીલો પુઠ હું ફીરોજ મુકું નહિ કદી;
એમ કે' કે લે! હવે બસ!! ચાલ રસ્તો માપ તું.—૫

એમાં કલમ રૂપી કમંદથી, પરમેશ્વરને કવિએ ગલચીમાંથી પકડવાની હિંમત કરી છે! અને તું તાં થી તેની સાથે તોછડાઇ (!) વાપરી છે! તેજ પ્રમાણે આ **ગરીબ** લેખકે શાલ મુબારકની એક કવિતા જોડેલી છે તે નીચે ઉતારી લઉં:—

સોદાગર સુખ શાંતના! ખોદાવંદા જોગ:—
સાહેબ! સોદો ધીરજે, લાગે જે ઉપયોગ.
આ ચીઠ્ઠી જે આણશે, દે સૌ તાજો માલ!
ત્રણ તોલા કીર્તિ તણી, કસ્તુરીની થાલ.
સૌ શેર શાકર બાંધજે, આબાદીની જોઇ,
અધમણ દુધ સુઆબરૂ, વગર ભેળતું હોઇ.
લાખેક શીશા આપવા, ધન મધ ભરવું મેંય,
કરોડ સુગંધી ફુલ મન-મુરાદ બરના હોય.
ચોખા તંદુરસ્તીના, હારા અબજેક માપ,
ફક્ત પ્રાધ ટન સુખનું, શેનું તોલી આપ.
ખાતે મારે લખી કરી, બીલ પાછળથી લાવ!
સ્વિકારી ચીઠ્ઠી **ગરીબ**, આજજ માલ અપાવ!

એમાં ખોદાતાલાને, લેખકે એક સાધારણ વેપારી, અથવા દુકાનદાર બનાવાની બેહાઇ (!) કરેલી છે. અને તેના ઉપર હુકમો (!) *Orders* કરેલા છે! અને તું તાં થી તેને એવજન (!) લખ્યું છે! એવા અલંકારમાં કવિઓ ઘણી મજાઓ લે છે.

વળી એજ લેખકે, પરમેશ્વરને એક સ્ત્રી સાથના એરકમાં ચિતારી, તેણીના મોંમાં એટલી બધી મોટાઇ ભરી જુબાન આપી છે, કે તેણી ઇશ્વરને પોતાની આગળ બોલાવે છે, મગર તેને મળવા તે

સાહેબ પાસે જવા તેણી ના પાડે છે । તે નીચે મુજબ —

(જોગીઆ અસાવરી)

સહી શક્તિ નથી વિયોગ પ્રભુજી આર બચેયા લઇએ—ટેક
કોટિ વર્ષના દર્શન ન દીધા, કોટિ કરી વાતો કરિયે,
સોકો આવે હુ ના આવુ, મળવા તને શુ મરિયે ?–પ્રભુજી.
દૃટિ ન દીધી શુ ચ્રટિ બનાવા, સજી ! થાક હવે તો ઉતરિયે,
મેહેન બનાયો તે જોવા ન આવો, એક પણ તો ફેરો ફરિયે-પ્રભુજી.
હુન્તિ કે નીરિન ન ભામિની જાણે બીજે ધણી કા ન પૂછયે ?
ગાંઢ પુરો પણ પતિ તો ખરોની,ગરીબની દયા કાં ન લઇએ ? પ્રભુજી.

વળી એના કરતા એક બેઅદમી (!) આ લખનારે એવી રીતની ઇશ્વર સાથે ચનાવી, કે તેને ઇ સ ૧૮૯૮–૮૯ મા ભરકર માદગીથી એકથી સવા વર્ષ તે સાહેબે હેરાન કર્યાથી, તે જ્યારે તે દોરસ્ત થયો, ત્યારે પોતાના જે ખેરખાહોએ આ માદગીમા ભની દુવાથી તકલીફ લીધી હતી, તેઓ ઉપર શાબ મુબારક લખી મોકલ્યુ તેમા ખોદાને પોતાનો **કરજદાર** અને **દેણદાર** બનાવ્યો ! તો જોકે તે સાહેબનાજ આપણે સો કોઇ **દેણદાર** છીએ તે ગજન નીચે મુજબ

ભૈરવી ગઝલ.

દેવુ પતાની દે ભના દેણદાર ખુદા તુ,
દેખત હુ ડીએ આજ નાણ આપ ખુદા તુ.
બહુ જમે આપી થયો લેણદાર રે તાહરો;
મેહેરબાન માહરાઓ થકી દે આજ ખુદા તુ
તન્સુખ લીધુ મન્સુખ લીધુ ધન્સુખ તે લઇ લીધુ,
મુદ્દલ તે માર શેઠને આ ! આપ ખુદા તુ
વ્યાજ શિક્રે શાન્તિ ને આબાદી આપજે,
આ શેઠના દુ ખ દર્દ મુળથી કાપ ખુદા તુ.
બાકી હિસાબે નીકળે કીર્તિ વટાવી આપ;
આયુષ લાબા દુધ પુતો મો આપ ખુદા તુ
જન અને ફરઝદના સુખ સો વસાવી આપ,
ખુટે તો ખાતુ પાડી માહરે નામે ખુદા તુ
પાપ મારા હોય તો હિસાબ સાડી વાળ
પુન્યનો આ શેઠને ! દે લાભ ખુદા તુ.

શાંતિ મનની ? અને દુર્વાસના કર દુર;
આમીન કરે દુવા ગરીબ જગબાપ ખુદા તું.

એમાં ખોદાતાલાએ તેને માંદો પાડેલો, તેથી જે મન, તન, અને પૈસાની ખુવારી તેને થઇ, તે ઇશ્વરને નામે તેણે ઉધાર આપી, પાછી તે માંગે છે, અને તે પણ વ્યાજ સીફે, તથા વટાવ સાથે પાછું બધું માંગે છે, અને વળી બધો હીસાબ પતાવા કહે છે. ટુંકમાં જાણે એક મારવાડી લેણદાર પોતાના દેણદાર પાસે માંગે તેમ માંગણી કરે છે, એવી કવિતાઓ ઘણી આવે છે, તેની લેઝત પણ તેવીજ લાગે છે. મહમુદ પેગંબરે સ્વસ્તુતિમાં કહ્યું છે કેઃ—

" મન આંન વકત બુદમ કે આદમ ન બુદ,
નેઝાતો સેફાતે ખોદા હંમ ન બુદ. "

યાનેઃ—હું જ્યારે હતો ત્યારે આદમ નહીં હતો, તે વખતે ખોદાની ઝાત અને તેના ગુણો પણ નહીં હતા. એ રામનિંદાનો ભાગ છે.

૩૩

" *Through every part of the Arabian desert poetry is equally esteemed. Many persons are found who make verses of true measure, although they can not either read or write;........According to Arab custom, if a reputable poet address some verses to a sheikh, or a distinguished warrior, he will receive a camel or some sheep as a present.* "

Burckhardt.

કેટલીક કાવ્યરચનાની ખાંસ ખુબીઓ રચવાની નેમ વગર ઘણાક કવિઓએ માત્ર પોતાની મતલબ પ્રમાણે કાવ્યો બનાવેલાં હોય છે, અને શોધક બુદ્ધિ, તે કવિ ન જાણે, એવા એવા અલંકાર અને મજા તેમાંથીજ ઉપજાવી કાઢે છે. એટલુંજ નહીં, પણ શાયરે તો એક જૂદોજ અર્થ કર્યો હોય, અને બીજાઓ તેમાંથી તરેહવાર ૫–૧૦ જૂદા જૂદા અર્થો શોધી કાઢે છે. એકવાર શેખશાદીના એક બેતનો તરજુમો એક મકતબમાં એક ઉસ્તાદ કરાવતો હતો. ઘણા વિદ્યાર્થિઓએ તરેહવાર સારા સારા અર્થો કર્યા. પરંતુ ઉસ્તાદે તે નામંજુર રાખ્યા. એમ કરતાં છેવટે ઉસ્તાદે છેલ્લો અને ખરો અર્થ ચેલાઓને સમજાવ્યો. કહે છે કે એ મેળાએ મકનમની બાહાર ખુદ સાદી સાહેબ

ઉભેલા હતા, તેવણે બધા અર્થ પણ સાંભળ્યા હતા, અને ઉસ્તાદે જેવો છેલ્લો અર્થ સમજાવ્યો, કે તુર્ત તેવણ બોલ્યા કેઃ—

"મતલબે સાદી દીગર અસ્ત."

યાને સેખસાદીની મતલબ એથી પણ જુદિજ છે. તેથી કાવ્ય સમજવાના ખેલ કંઇ હાંસી ખેલ નથી.

૭૫—ક્રમ પ્રમાણાલંકારઃ—અંગ્રેજીમાં "કીન્ડર ગાર્ટન" સીસ્ટમ ઉપર જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે શિક્ષણ કાવ્યમાં ઉપલા અલંકારથી અપાય છે. એક ચીજ કેમ બનાવવી, તેનું પ્રમાણ કેટલું લેવું, વગેરે ક્રમ તેમાં બતાવવામાં આવે છે. કવિ ફીરોજે પુષ્કળ સંગ્રહ આપણી આગળ રજુ કરેલા છે, તેમાંથી માત્ર થોડાક ઉતારીશું.

પારશી લોકોની જનોઇ (કુસ્તી) કેમ વણાય છે, તે વીશે કવિ ફીરોજે જોડેલું ગાયણ આ અલંકારનું છે.

"રે સખી કૂસતી વણવા જઇએ—ખુશ નામ ખુદાનું લઇએરે;—સખી
સાફ કરી ઉન કચરો કાહાડી, હોળી રુપી પોળીમાં પાડી,
સુતર કાજે, ચાતરી લેતાં, તે પર તેને વણતાં રહેતાં;
બેવરને પાછો વર દેતાં, નહિ આળસુ થઇએ—સખી.
જંતર ઉપર નાંખી તારો, સર્વે ગણી બોતેર સમારો,
ચાર ભાગ વિશામાં રાખી, બે ભાગે ચોવીસજ રાખી;
ગો ચારે અડતાળીશ ભાગી, વણતાં ભણતાં રહીએ—સખી.
પછી નળી દોરાની નાની, ડાબે હાથે ધરી થઇ શ્યાંની,
જમણે હાથે ધરી કતેલી, ગો ખાંગાં પર ચીત બહુ મેલી,
જોઇ વીશાં ઓવર બેલી, નહીં આળસુ થઇએ—સખી.
વણી રહી ખોદાઇ આંસે, કપાવીએ મોબેદજ પાસે;
સુયા પર તેને ઉઠલાવી, બાર ભાગલા છેડે રાખી,
ગુંદી ત્રણ તુક લડી બનાવી—કહે **ફીરોજી** જઇએ—સખી."

સાળિયા, પાપડ, સેવ, તથા માખણની બનાવટ
વીશે નીચે મુજબ છે.

પિલૂ—ગીત.

દળ છડેલા ચોખા ભીના—ઘુંટી ઠંડુ ખીર કર,
રેડ ખીરાંને દેરવ—થાળીનાં તળિયાં પર;

લૈ તપીલાંમાં પાણી—ને કર ચૂલે કકરા પડતું,
સાળિયો નીચે રાખી—થાળી ઢાંકણું ધરતું.

(કોરસ)

હોંસે-હોંસે—નિત શિખી નવું નવું;
સરસ ધ્યાન—સુઘડ જ્ઞાનથી સુખી થવું. —૧

લૈ અડદને તેલે ખરમોટી—મુકવી, આટો કરજો,
ખાર પાપડિયો, મીઠું,—જીરં સાથે ધરજો;
નમે ખાંડણિએ કરજો—કાપી કટકા દોરો લેઇ,
લેઇ વેલણું વણજો **પાપડ**—સરખો ચિત દેઇ.

(કોરસ) —૨

બાંધ ઘઉંનો મેદો ઉજળો—થોડું બસ પાણી નાખી,
રુદ પુષ્કલ જોરે, સોજા—બે હાથો રાખી;
પિંડ પાડી તે આટાના—વણતાં બેસી પાટિયાંપર,
સેવ ઝીણીને ઝીલી—ઝાંખોપર નીચે ધર.

(કોરસ) —૩

દૂધ સોજું લેઇને—કકરા પાડો ચૂલે મેલી,
રે દહીં બાંધો તેનું—થોડું માખણ જેલી;
લૈ વળોણું વાસણમાં—જલ્દી હાથે ફેરવજોજી,
મેળ ફૂકું પાણી, **માખણ** તરશે ફીરોજી.

(કોરસ) —૪

૭૬—કાકતાલિકા:—કાક=કાગડો+તાલ=તાલપત્રિ. યાને કાગનું બેસવું થાય ને તાલનું પડવું થાય. યાને સંજોગમાં તાત્કાલિક બનાવ થાય તે ઉપરથી એક કવિ કાંઇ શાયરી ચલાવે, તેને બીજો તુરંતજ જવાબ આપે ત્યારે આ અલંકાર થાય છે. તેના પણ ફારસી દાખલા મી. કુકાએ આપેલા તે ઉતારું છું. દીલ્લીના શાહ જેહાંનગીર અને તેની રાણી નૂરજેહાંન વચ્ચે એ અલંકાર બહુજ વપરાયલો દીઠામાં આવે છે. નૂરજેહાંન આ અલંકાર વાપરવામાં ઘણી કાબેલ હતી.

તે શાયરા યાને સ્ત્રિ-કવિ હતી એક દિવસ તે બાગમાં ફરતી હતી ત્યારે એક કવિ આવી લાગ્યો, જેને ચીડવીને મજા લેવામાં તેણી વારવાર ગમત લેતી હતી, તેથી તેને જોઇ તે બોલી કે —

" ઝમીન તરકીદ આ પયદા શુદ સરે ખર " =યાને જમીન ફાટી, અને તેમાથી ગધેડાનો સરદાર નીકળી આવ્યો છે. ત્યારે તુર્તજ નૂરજેહાન ઉપર પેલા કવિએ ભેળવી દીધુ કે —

" શમીદેહ બુએ માદેહ આમદેહ નર " =યાને ઓરતની સુગંધ આવ્યાથી મરદ આવ્યો છે

કાકતાલિકામાં કવિ ગંગ જેવો આજ સુધી સરસ કોઇ જણાયો નથી. તેણે તરેહવાર કાકતાલિકા કરેલી છે, પણ માહીતીને માટે થોડીક કહો. એક દિવસે રાત્રે અકબરની રાણી બહુજ સણગારથી તેની બેઠક આગળ આવી, જે વેળાએ તેણીનો કાળો ચોટલો તેના સ્તનકમળ ઉપર પડેલો હતો તેથી અકબરના મોહામાથી અકસ્માત એવુ વેણુ નીકળ્યુ કે —" શંભુ કે પુજન નાગન આઇ. " યાને કે, સ્તનરૂપી શિવલીંગનુ પુજન કરવા જાણે કાળા બાલની લટરૂપી નાગણ આવી હોયની ! એમ વચન નીકળ્યું બીજે દીવસે બાદશાહ કચેરીમા બેઠો હતો, તેનામા કવિ ગંગ આવી લાગતાં પાદપૂર્તિને માટે સભાજનોમા પાદશાહે ઉપલું વચન, ભેદ ખોલવા માટે મુકતાજ કવિ ગંગ નીચેલી કાકતાનિકા બોલ્યા,

" શ્રીપતકે મન રંજન કારન, રાધિકાને શૃંગાર બનાયો;
હેમર ભૂખન અંબર કાનન, કંઠ વિખે મુક્તા ફળ છાયો,
શીશ છુટી લર આન પરી, અરૂ વાહી લગી કુચસો લપટાઇ,
કહે કવિ ગંગ સુન શાહ અંમ્મર, **શંભુ કે પુજન નાગન આઇ."**

યાને —શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને રાજી રાખવા માટે રાધિકાજીએ શૃંગાર સજ્યો, તેમા કાન તથા કંઠ આદિમા સોના મોતીના ધરેણાં પહેર્યા અને ઉત્તમ વસ્ત્ર પહેરતી વખતે માથાના વાળની લટ છુટીને સ્તન ઉપર પડી તેથી ગંગ કવિ અકબરશાહને કહે છે, કે જાણે નાગણ શિવનુ પુજન કરવાને આવી હોય એમ દેખાતુ હતું !

ગંગે હિંદુના શ્રીકૃષ્ણને આ કાકતાલિકા લાગુ પાડવાથી તેને અકબરે કેદ કરાવ્યો કેદમા જતા જતા તેણે પાછી કાકતાલિકા કરી કે;

" જહા ગંગ તરંગ પ્રવાહ ચવે, તહાં કૂપકો નીર પિયો ન પિયો,
જહાંકે હૃદે ભગવાન બસે, તહા ઓરકો નામ લિયો ન લિયો.

કર્મ સુજોગ સુપાત્ર મિલે, કુપાત્રકું દાન દિયો ન દિયો;
કહે કવિ ગંગ શુન શાહ અકબર, ગવાંરસે સ્નેહ કિયો ન કિયો. "

અર્થઃ—જ્યાં ગંગા જળનો પ્રવાહ ભરપુર વહે છે, ત્યાં કુવાનું પાણી પીધું તો તે નહીં પીધા જેવું છે. જેના અંતઃકરણમાં ભગવાન વસે છે, તેણે બીજા દેવનું નામ લીધું તો તે ન લેવા જેવું છે. જો નશીબ સંજોગે કોઇ સુપાત્ર જન મળે તો પછી કુપાત્રને દાન દેવું તે ન દીધા જેવું છે. તેજ પ્રમાણે કવિ ગંગ અકબરને કહે છે, કે મુર્ખની સાથે દોસ્તી કરી તો તે ન કર્યા જેવી છે.

કેવા ઉત્તમ કાકતાલિકા ગંગ વાપરતો હતો તે એ ઉપરથી જણાશે. વળી મેહેણું પણ એમાંજ છે. કાકતાલિકામાં ઘણેભાગે મેહેણું અલંકાર બહુ આવે છે. એક દિવસે પાદશાહ જેહાંગીર બોલ્યો કેઃ—

" બુલબુલ નયમ કે નાઅરે કુનમ દર્દે સર દેહમ,
પરવાને અમ કે સોઝમો દમ બર નયાવરમ. "

યાને; હું કાંઇ બુલબુલના જેવો નથી, કે મોહરે મોહરે ફરિયાદ કરીને બીજાઓને હેરાન કરૂં. હું તો એક પરવાંના જેવો છું, કે જે બળી મરૂં છું, પણ ફરીયાદ કરતો નથી. તે ઉપરથી નૂરજેહાંને તુર્ત જવાબ કાકતાલિકામાં આપ્યો કેઃ—

" પરવાને મન નયમ કે બ યક શોઅલે જાન દેહમ,
શમયમ કે શબ બેસુઝમો દમ બર નયાવરમ."

યાનેઃ—માત્ર એક ચિંગારીમાં તુર્ત એકદમજ પોતાનો જાન ખોહી દેનારૂં હું પતંગ્યું નથી, પણ હું તો મીણબતી જેવી છું, કે વાર લગાડી લગાડી દુઃખ ખમી ખમીને આખી રાત બળ્યા કરૂં છું, તોપણ ફરિયાદનો એક શબ્દ પણ કાઢતી નથી ! આહા ! શું સુંદર અલંકાર અને હાજર જવાબ છે ! આફ્રીન છે !

ચંપા નગરીનો રાજા સુધન્વા બૌદ્ધ ધર્મને માનતો હતો. પણ તેની રાણી વેદ ધર્મને માનનારી હતી. જેથી વેદ ધર્મના મુખી કુમારિલ ભટ્ટાચાર્યએ તે રાણી ઉપર એક માળી મારફતે વેદના ઉદ્ધાર માટે સંદેસો મોકલ્યો. તે રાણી એક દિવસ મેહેલના ઝરૂખામાં બેસી અફસોસ કરતાં બોલી કેઃ—

किंकरो मिक्व गच्छामिको वेदानुद्धरिष्यति ॥

બોલી કેઃ—શું કરૂં ! ક્યાં જાઉં ! હવે વેદનો કોણ ઉદ્ધાર

કરશે ? આટલું અર્ધા શ્લોકનું રાણીનું બોલવું થતાંજ ભટ્ટાચાર્ય ત્યાંથી જતા હતા, તેઓએ તેનો તુર્ત જવાબ વાળ્યો કેઃ—

मा विपीद वरारो हे भट्टचार्योस्मिभूतले ॥

જવાબ વાલ્યો કેઃ—મોટાં આસને બેઠેલી તું મનમાં ખેદ પામીશ નહીં. હું ભટાચાર્ય પૃથ્વી ઉપર છું. પછી ભટ્ટ જોડે રાણીની મુલાકાત થઇ. ઠરાવ થયો, કે પંડિતોની મંડળી મેળવી વાદ ચલાવવો. મંડળી બેઠેલી છે એવામાં પાસેના ઝાડ ઉપર કોયલને બોલતાં સાંભળી ભટ્ટ દ્વિઅર્થીઅલંકારમાં કાકતાલિકા ભેળી રાજા સમીપ જોઇ બોલ્યાઃ—

मलि नैश्चेन्न संगस्ते नीचैः क्नककुलैः पिक ॥

श्रुति दूषकनिर्हादैः श्लाघनीयस्तदाभवेः ॥

અર્થ કોયલ ઉપરઃ— હે કોયલ ! મલિન, નીચ, શ્રુતિ-દૂષક કાગડાના કુળ સાથે જો તારે સંગ ન હોય, તો તું વખાણુને પાત્ર ગણાય.

અર્થ રાજા ઉપરઃ—હે રાજા ! શ્રુતિદુષક યાને વેદ ધર્મની નિંદા કરનાર અને મલીન તથા નીચ સાથે જો તારે સંગ ન હોય તો તું વખાણવા યોગ્ય છે. યાને કે શ્રુતિની સામેવાળા બૌદ્ધ ધર્મિઓ સાથે સંગતમાં તું બગડયો છે. વિગેરે.

એક વાર જેહાંગીરશાહ નૂરજેહાંન ઉપર બેહદ ખફા થઇ ગયો હતો, અને ધિક્કાર ભરી લાલચોળ આંખો કકડાવતો ડોળા ફેરવતો તેણી તરફ જોતો હતો. આવો રાહઘાત જોઇ નીચલાં કાકતાલિકાથી તેને તેણીએ રીઝવી નાંખ્યો.

"મા તંગ ઝરફાન હરીફ ઇન કદ્ર સખ્તી નેઇમ,
દાનેએ અશકીમ મારા ગેરદેશે ચશ્મ આશીઆસ્ત."

હમે કે જેઓ બતંગ હાલતનાં છીયે, તેઓ આવી મુશીબત ખમી શકવાને અશકત છીયે, હમે તો આંસુના ટીપાં જેવાં છીયે, અને તમારી આંખના ડોળા જ્યારે ફરે છે ત્યારે, જેમ ઘંટીમાં અનાજના દાણા પીસાઇને આટો થાય છે, તેમ તે ડોળાના ફર્યા ફરવાથી હમો કચડાઇ જઇએ છીયે.

પૃથુરાજ રાસા*માં લખ્યું છે કે, પૃથુરાજને બંધીવાન કરીને ગિઝની લઇ જવામાં આવ્યો હતો. તેના બળ–ચાતુર્યથી ડરીને તેના ગળાંમાં ૧૦૦ મણ વજનના લોઢાંની તોક પેહરાવી હતી. ચંદ ભાટ નામે પૃથુના માનીતા બારોટને એની ખબર પડતાં શાહબુદીનની દરબારમાં જઇ તેને રીઝવ્યો, અને પોતાના ધણીને મળવા પરવાનગી મેળવી. પૃથુરાજે જાણ્યું કે ચંદ તેને મળવા આવે છે, ત્યારે ૧૦૦ મણની તોક હલકી લાગી, અને દરખાઇ જઇને તેને મળવા ઉઠી ઉભો થયો. તે જોઇ શાહબુદીન ચમકયો, અને બીજી ૫૦ મણની તોક વધરાવી. ચંદ કવિ પાછો શાહબુદીનને કેહવા લાગો કે, મારે લીધે 'ઉલટું' દુઃખ મારા ધણીને વધ્યું છે એની તમે આંખો તો ફોડાવી, હવે એનો શું ભય તમારે રાખવો ! તેને છુટો કરો અને તેની ચતુરાઇના ખેલો તમે જુઓ ! એ આંધળો છતાં શબ્દવેધી* બાણ એ મારી શકે છે, અને સો સો મણના સાત તવા એકજ બાણે એ વીંધી શકે છે. પૃથિરાજનો આ ખેલ જોવા શાહબુદીને અખાડો કર્યો, અને તેને તેનું ખાસ કબાન આપવામાં આવ્યું. પછી શાહબુદીને, કાંકરી જ્યાં હું મારૂં અને તેનો અવાજ થાય તે ઠેકાણે પૃથુ પાસે બાણ મરાવા ચંદને કહ્યું, ત્યારે ચંદે કાકતાલ્ય યુક્તિથી પૃથુને કહ્યું કેઃ—

ચાર બાશ, ચોવીશ ગજ, અંગુલ અષ્ટ પ્રમાણ;
એતે પર સુલતાન હે, મત ચૂકે ચવ્હાણ.

બરાબર શાહબુદીન કેટલો દુર અને કયાં છે, તે ભરમમાં ચંદ ભાટે પૃથુરાજને જણાવ્યાથી પૃથુએ આબાદ શાહબુદીનના અંગ ઉપર બાણ માર્યો, કે તુર્ત ચંદે પૃથુને કટાર મારી પોતે પણ પોતાના ધણી સાથે મુઓ, અને પૃથુને પીડામાંથી છુટો કર્યો.

એશીઆના ઘણા લોકોમાં જાફરાનનું પાણી, કહો કે અત્તર અથવા જાફરાન જળ, કપડા ઉપર છાંટવાનો રવૈયો છે. તે એવી મતલબથી કે તે શુકનની નિશાન છે, અને વળી તેથી કપડાં સુગંધદાર બને છે. એકવાર નુરજેહાનના જબ્બા ઉપર તેના ડાઘા પડેલા જોઇ જેહાંગીર બોલ્યો કે—

---

* માહાજન મંડળ પા ૪૨૮

* શબ્દવેધી=યાને જે તરફથી અવાજ આવતો હોય, તે તરફ અવાજ ઉપરથી આબાદ નીશાન મારે તે.

" નીસ્ત જાના બર ગરીબાંને તુ રંગે ઝાફરાન,
ઝર્દી રંગે રૂખે મન શુદ, ગરીબાનગીરે તુ. "

તારાં ગીરેબાંનની ઉપર એ કંઇ ઝાફરાનનો રંગ નથી, બલકે એ તો મારા ફીક્કા પડી ગયલા ચેહેરાનો રંગ છે, કે જે તારાં ગરીબાંન ઉપર લાગ્યો છે. અર્થાત તું એટલીબધી મારા તરફ જુલમ ગુજારનારી છે. ત્યારે નૂરજેહાને કાકતાલિકા કરી કેઃ—

" તોરા તકમેએ લાઆલ અસ્ત બર લેબાસે હરીર,
શુદેહ અસ્ત કતરેએ ખુને મનત ગરીબાન ગીર. "

તમારા રેશમી જભ્ભા ઉપર તો લાલનું બનાવેલું બટન છે. બલકે એતો તમોએ મારૂં જે લોહી કાઢયું છે, તેનું ટીપું છે, (યાને તમારા પ્યારમાં તમે મને મારી નાંખવાથી નીકળેલાં લોહીનું ટીપું) કે જે તમારાં ગીરેબાન ઉપર લટકીને ભીનતજારી કરે છે.

ભોજ પ્રબંધ ઉપરથીઃ—

चेतोहरायुवतयः सुहृदोऽनुकुलाः
सब्दांधवाप्रणतिनम्रगिरश्चभृत्याः ।
गर्जंतिदंतिनिवहास्तरलास्तुरंगाः
संमीलनेनयनयोर्नहिकिंचिदस्ति ॥

અર્થઃ—ભોજ રાજાએ કહ્યું કેઃ ' ચિત્ત હરિ લે એવી સ્ત્રી, અનુકુળ મિત્ર, સારા સંબંધી, નમ્રતા તથા સભ્યવાણીવાળા નોકર, ગર્જતા હાથી, અને ચંચળ ઘોડા મારી પાસે છે. ' ત્યારે કાળિદાસ કવિએ કાકતાલિકા વાપર્યો કે; આંખ વિંચાયા પછી તો તેમાંનું કાંઇએ નથી. વળીએક દહાડે જેહાંગીરે નૂરજેહાનની આંખો ઉપર એક છંદ જોડયો કેઃ—

" તો મસ્તે બાદેએ હુસની બેફરમા ઈ દો નરગેસરા,
કે બરખીઝંદ અઝ ખાબો નેગેહ દારંદ મજ્લેસરા. "

તું તારી ખુબસુરતીના શરાબથી મસ્ત થઇ ગઇ છે, સબબ તારી નરગેસના જેવી બેઉ આંખોને હુકમ કર, કે તેઓ મજ્લેશને ખાબમાંથી બેદાર કરે, અને તે મજ્લેશની સંભાળ રાખે. તે ઉપરથી નૂરજેહાને કાકતાલિકા કરી કેઃ—

" મકુન બીદાર અએ સાકી ઝે ખાબે નાઝ નરગેસરા,
કે બદ મસ્તાં દો બરહમ મી ઝનન્દ કોલહામ મજ્લેશરા. "

ઓ સાકી ! એ બેઉ આંખોને તેમની મસ્ત ઉંઘમાંથી

જગાડ ! કેમકે તેઓ જાદુઇથી ભરેલી હોવાથી આખી મીજલશને બાળવી નાખશે

કવિ **શ્રીપતિ** અકબરની દરબારમાં એક ઇશ્વર–ભક્તો–કવિ હતો, તેથી કોઇ પણ કવિતા તે ઇશ્વર સ્તુતિનીજ કરતો હોવાથી બાદશાહ કોપેનો રહેતો હતો એક દિન અકબરે ફરજ પાડી પંડેની સ્તુતિ કરવા કવિને કહ્યુ કે — **" કરો મીલ આશ અકબ્બરકી. "** શ્રીપતિ સમજી ગયા, કે અકબર પોતાની તારીફ કરાવા માગે છે, તેથી તુર્ત કાકતાલિકા કરી કે —

" એકકુ છોડ દુજાકું ભજે રસનાહિ કટે વોહી લબ્બાડકી,
કશકે ગુનિયા દુનિયાકુ ભજે સિર બાધત પોટ અકબ્બરકી
શ્રીપતિ એક ગોવિંદ રટે નહિ માનત શકકુ જબ્બરકી,
જિનકુ હરિકી પરતીત નહિ સો **કરો મીલ આશ અકબ્બરકી** "

અર્થ—એક ઇશ્વરને છોડીને બીજા કોઇ માણસની ભક્તી કરે એવા લબાડની જીભ કપાય છે આજ કાલના કવિઓ દુનીયાના વખાણ કરે છે, તેઓ માથા ઉપર ભાર રૂપી પાઘડી બાધે છે શ્રીપતિ કવિતો એક પરમેશ્વરનેજ ભજે છે, તે બીજા કોઇ જબરાની બીહીક રાખતો નથી જેમને પરમેશ્વર ઉપર વિશ્વાસ નહી હોય,તેઓ સાથે મળીને અકબર પાદશાહની આશા કરો ! આ કેવો મેહેણાનો અલંકાર કાકતાલિકામા વર્ણવેલો છે એક દિવસે શાયર જામી પોતાના બનાવેલી નીચલી બીટીઓ ગાતો હતો કે —

" અઝ બસ કે દર જાને ફેગારો ચશ્મે બીદારમ તુઇ,
હરકે પયદા મી શવદ અઝ દુર પીન્દારમ તુઇ. "

યાનેકે—ઓ પ્યારી ! મારા દુખી જીગરમા, અને જાગૃત આખોમા તારોજ ચિતાર હમેશા દેખાયા કરતો હોવાથી, જ્યારે પણ દુરથી કોઇ આવે છે ત્યારે **હું એમજ ધારૂ છુ કે તે તુંજ છે.**

આ વાક્ય સાભળી ટકોર કરતા એક જણ બોલ્યો કે —

" વર ખરી પયદા શવદ ? "=અગરજો એક ગધેડો દેખાય ત્યાર કેમ ? જામીએ પોતાનીજ બીટીઓ બોલતો હોય તેમ પેલા શખ્સ તરફ આગળી કરી તુર્ત કાકતાલિકા વાપરી કે,

" મન બાઝ પીન્દારામ તુઇ "=ત્યારે **હું એમજ ધારૂં કે તે તુંજ છે.** યાને પેલા શખ્સને ગધેડો બનાવ્યો શુ સરસ અલંકાર છે !

કવિ બીહારીદાસ નામે પંડિત જે રાજ્યમાં રહેતો હતો, ત્યાનો રાજા

એક અતિ નાની વયની અપ્છરા જે બચારી હજુ તો જોબનમાં પણ ન આવેલી, તેના પ્યારમાં મોહી પડી, તે બાળકીને જનાનામાં લઇને દહાડા રાત ત્યાંજ પડી રહેતો; અને દરબારનું કામ તજી બેઠેલો હતો. તેમજ કોઇપણ જનાનામાં આવે તેને મરાવી નંખાવતો હોવાથી, દરબારીઓએ મોટું ઇનામ આપવા કાઢયું, કે જે કોઇ રાજાને સમજાવી દરબારમાં લાવે તેને મોટી ભેટ સોગાદ મળશે. કવિ બીહારીદાસે માથે લીધું, કે જનાનામાંથી તો બાહાર રાજાને લાઉં તો લાઉં, પણ સ્ત્રી પ્રેમમાંથી કેવળ તેને છુટો કરી ઇશ્વર પ્રેમમાં નાંખું તો તો કવિ; નહીં તો કવિ શાનો ? નીચલી દોહા રૂપી કાકતાલિકા તેણે કરીને દાસી પાસે જનાનામાં તુર્ત મોકલી.

નહિ પરાગ નહિ મધુ પુરી, નહિ બિકાસી યહ કાળ;
અલી ! કલીસેં લગ રહો, આગે કાૈન હવાલ ?

આ દુહો વાંચી રાજાએ તુર્ત તેને ફાંસી દેવા બોલાવ્યો. રાજાને ગુસ્સે થયલો જોઇ કવિ બોલ્યો કે, બંદેનવાજ ! બાગમાંની એક પુષ્પકળિ ઉપર બેઠેલા ભમરાને જોઇ મેં આ દુહો કહો છે. રાજાએ અચરતીથી કહ્યું, લે તારો આ દુહો ! ને બતાવ કે ભમરાની એમાં શી વાત આવી ? કવિ—મહારાજ જૂઓ, તે કળીપર બેઠેલા ભમરાને મેં કહ્યું કે, એ કળિમાં પરાગ એટલે ફુલના જેવી સુગંધ નથી, તેમ તેમાં મધ પણ ભરેલું નથી, તેમજ તે કળિ ખીલી પણ નથી, છતાં હે ભમરા ! તું એ કલી યાને ખીલ્યા વગરનાં ફુલની કળી સાથે કેમ લાગી રહો છે ! તો જ્યારે એ કળી ખીલીને મધથી ભરપુર થઇ સુગંધીદાર થશે, ત્યારે તારા શા હાલ થશે ?

મહારાજે ધારેલા અર્થથી જૂદો અર્થ થતો જોઇ કવિને પુછયું કે, બીજું કાંઇ ? કવિ કહે, મહારાજ એ દુહાનો બીજો અર્થ આ કલ્યુગમાં લપટાઇ રહેલા માણસ વીશે દ્વિઅર્થિ પણ થશે, જેમકેઃ—

નહિ પરાગ નહિ મધુપુરી, નહિબિ કાશી યહ કાલ;
અલી ! કલીસેં લગ રહો, આગે કાૈન હવાલ ?

યાનેઃ—આ પરાગ યાને જાત્રાનું પ્રયાગ સ્થળ નથી, તેમ મધુપુરી યાને જાત્રાનું બીજું ધામ મથુરાં પણ નથી, વળી એ કંઇ કાશી બનારસ પણ નથી. એતો કાળ યાને ગોહોત છે. હે અલી !* તું આ કલી યાને કલ્યુગની સાથે લાગી રહો છે, અને હજુ તો ક-

* અલી=પુરૂષનું નામ.

કલ્યુગના પાંચ હજાર વરસ ગત થયાં છે, પણ આગળ જ્યારે ખરેખરો કલ્યુગ આવશે ત્યારે ભવિષ્યમાં તારા શા હાલ થશે!×

રાજા અતિ ખુશ થયો, અને કવિને કહ્યું, કે તું એક દુહાના બન્ને અર્થ કરી શકે એટલો ગુણી છે, તો હું તને અભય વચન આપી મોટું ઇનામ આપું, ને તારી તકસીર માફ કરૂં, જો તું એનો ત્રીજો અર્થ કાંઇ બનાવી કાઢે તો! કવિએ ત્રીજો અર્થ કહેવાની પ્રથમ આનાકાની કરી, પણ રાજાના આગ્રહથી બોલ્યો કેઃ—

નહિ **પરાગ** નહિ **મધુપુરી**. નહિ **બિકાશી** યહ કાળ;
અલી, 'કલીસેં' લગ રહ્યો, આગેં કૌન હવાલ?

અર્થઃ—એમાં યાને પેલી છોડીમાં **પરાગ** એટલે રજ નથી. એટલે કે તેણીને રજોદર્શન થયું નથી (દશતાનમાં કોઇ વાર બેઠી નથી). જેમ જુવાન સ્ત્રિના બોલવામાં મધ જેવા મીઠા શબ્દો નીકળે તેમ તેણીમાં રસીક બોલવાની પુરી સમજ નથી, તેમજ હજુ તો તેણીના શરિરના બધા અવયવો ખીલ્યા નથી. છતાં હે અલી! (યાને ઓ નર, ઓ રાજા!) તું આ કળી યાને જોબનના બાહારમાં ખીલ્યા વગરની છોકરી સાથે લાગી રહ્યો છે, તો જ્યારે તે ખરેખરી દસ્તાન-વાળી હાલતમાં આવશે, તથા બોલવાનો તેણીમાં મીઠાશ આવશે, અને બધા અવયવો ખીલશે, ત્યારે આગળ તારી હાલત કેવી થઇ પડશે!

આહા! આ દુહાની અસર થતાંજ આંધળો બની ગયલો રાજા, કવિ સાથે એકદમ દરબારમાં આવ્યો, અને કવિતો બેવડાં ત્રેવડાં ઇનામ પામી રાજ—કવિ થઇ પડ્યો. એવી રીતે કાકતાલિકા કરનારા કવિ બીહારીલાલ જયપુરમાં ૨૫૦ વર્ષ ઉપર થઇ ગયા છે.

હિંદુ સ્ત્રિઓમાં જે રાગડા કાઢવામાં આવે છે, તેમાં કાકતાલિકા અલંકારની ખાસ જરૂરજ પડે છે. એક ગમના બેરાં ગાય છે, કે બીજી ગમના તેનો તોડ આપે છે.

૧ લું—અમારા સસરાજીની ચાલ ચલાવો મોરી સહીએરો—
પાન સુડી લો, પાન સુડી લો.

૨ જું—તમારા સસરાજી તે આમ આમ ચાલે મોરી
સહીએરો—પાન.

૧ લું—વહાણું ડોલ્યું રે સાંકર શેઠિયાનું.

× માહાજન મંડળ ઉપરથી.

૨ જું—નથી ઊગ્યું રે શંકર શેઢિયાનું.
૧ લું—માંહી બેઠો રે પેલો દેદલો હજામ,
૨ જું—નથી બેઠો રે પેલો દેદલો હજામ.

એ વિગેરે નિરર્થકાલંકારમાં કાકતાલિકા કરે છે. પણ જો બે માંથી એક ટોળાંથી વેહેલો કાકતાલિકા ન થયો, તો તુર્ત "હારી—હારી" કરીને ભુમરાણ કરી જીતેલાં બૈરાં બોલે છે કે,

માર્ં ગાયું ગાયરે ભાઇ ગોરાંદે;
ઘેડવાડે જાયરે ભાઇ ગોરાંદે.
મા ઘેડ બાપ ઘેડ, પાડ ને પડોશી ઘેડ,
જે બોલાવે તે ઘેડ, ઘેડ, ઘેડ ને ઘેડ.

કાવ્ય અને ગાયન:— અમીર ખુશરૂ એક અચ્છો કવિ તેમજ એક અચ્છો ગાયનકાર હતો. એકવાર તકરાર ચાલતાં એક ગવૈયાએ કહ્યું કે સૌથી ઉત્તમ ગાયન છે, અને કાવ્ય તેથી ઉતરતી પદ્વિ ભોગવે છે. અમીર ખુશરો આગળ તેનો ઇનશાફ થતાં નીચે મુજબ વર્ણન થયું:—

તે ગવૈયાએ ખુશરોને પોતાની તકરાર સમજાવતાં જણાવ્યું કે; "ગાયન, એ કાવ્યથી ઉત્તમ હોવાનું કારણ એ છે કે, લાંબા વખતના મહાવરા વિના ગાયન શીખાતુંજ નથી, અને તેના કાયદા કલમમાં ઉતરી શકતા નથી." ખુશરોએ જણાવ્યું કે, "એ બન્ને હુન્નરો હું જાણું છું, જેથી હું બેઉનુ તોલ બરાબર કરી શકીશ. કાવ્ય એ એવી જાતનું જ્ઞાન છે, કે જે બધી રીતે સંપુર્ણ છે, અને તેને કાંઇ રાગ કાઢનારાં વાજીંત્રોની જરૂર પડતી નથી. તેમજ ગવૈયાના હલકની પણ તેને દરકાર પડતી નથી. ખરજસુર અને તીવ્ર અથવા નિષાદસુરના જ્ઞાન વિના એક કાવ્ય કોઇ વાચે, તો તે અઘટિત થતુંજ નથી; કેમકે તેથી કવિતાને કે તેની મતલબને કંઇપણ ખલલ થતી નથી. જ્યારે એક ગવૈયો ગમે એટલો હુ—હુ—ને હા—હા કરે, તોપણ તેને તે ગાવાને માટે કવિ ઉપરજ આધાર રાખવો પડે છે. ટુંકમાં કાવ્ય, એ પરણનારી કન્યા છે, અને ગાયન એ તેણીનું ઘરેણું છે. એટલે ઘરેણાં વગર જો તે કન્યા દેખાય તો તેથી કાંઇ તેની ખુબસુરતી ઘટી જતી નથી. એ ઉપરથી કાવ્ય અને ગાયન શું ચીજ છે તે સમજ પડશે. કવિ એ સખાવત કરનારો છે, અને ગાયનકાર તો તે લેનારો છે. એ ઉપરથી શાયર હાફેઝનો એક દાખલો યાદ આવે છે કે, એક

વાર અમીર તેમુરે ફારસનો મુલક છત્યા પછી હાફેઝને બોલાવીને કહ્યું કે; સમરકંદ અને બોખારા જેવાં મહાભારત શેહેરો, જેમાંનું એક મારૂં રાજધાની-શેહેર, અને બીજું મારી વતન-ભૂમી છે, તેવાં ખીલતાં નવબાહાર શેહેરો છતવાને મેં મારો ઘણો મોટો વખત ગુમાવી, ભારે હેરાનગતી ભોગવી છે, તે છતાં માત્ર એક ઓરતના ગાલ ઉપરના ફકત એક તલને વાસ્તે સમરકંદ અને બોખારા આપી દેવાનું તૈયાર થઇ લખે છે કેઃ—

" અગર આં તુર્કે શીરાઝી બદસ્ત આરદ દેલે મારા,
બખાલે હીન્દુઅશ બખશમ સમરકંદો બોખારારા. "

મતલબ કે જો પેલી શીરાઝ શેહેરની ખુબસુરત સ્ત્રી મારા હાથમાં આવે તો તેના ગાલ ઉપરના એક કાળા તલને માટે હું સમરકંદ અને બોખારા શેહેરો આપી દઉં. એ પ્રમાણે લીટીઓ બોલી તૈમુરે કહ્યું, કે તું આવો ગરીબ અને કંગાળ છે, તો આવાં શેહેરો આપી દેવાનું ખોટું ડોળ શા માટે કરે છે? ત્યારે હાફેઝે કહ્યું કે, ઓ સુલતાન! આવી કંગાલ અને ગરીબ સ્થિતિમાં હું કેમ આવ્યો છું તે તને ખબર નથી શું? આવી આવી મોટી બખશેશો અને સખાવતો કરવાથીજ હવે મારી પાસે કાંઇ રહ્યું નથી, તેથી કંગાળ થઇ ગયો છું! આ હાજર જવાબથી તૈમુર બહુ ખુશ થયો, અને ઇનામ બખશ્યું. બીજાઓ કહે છે કે; હાફેઝે તો એવો જવાબ દીધો કે, મેં, કંઇ સમરકંદ અને બોખારા આપવા કહેવુંજ નથી. મારી લીટી તો એવી છે કે— " અગર આં તુર્કે શીરાઝી બદસ્ત આરદ દેલે મારા, બખાલે હીન્દુઅશ બખશમ સકરકંદો દો ખુરમારા " યાને તે તલને માટે શાકર અને ખજુર આપવા મેં તો કહેલો છે! આ જવાબથી પાદશાહ ખુશ થઇ ગયો હતો. એ પ્રમાણે એક કવિ કાલ્પનિક બુદ્ધિથી દુન્યાંની દુન્યાં આપી દઇ શકે છે, ને મુલકના મુલક છની શકે છે. અબુલફઝ સનજરી નામે એક કવિની યાદદાસ્ત શક્તિ એવી તો તિવ્ર હતી, કે જો કાંઇ પણ કવિતા ગમે એટલી લાંબી તેની આગળ કોઇ એકજવાર બોલી હોય, તો તે તેને મોડે રહી જતી!!! વળી તેના છોકરામાં એવી ખુબી હતી, કે જો કોઇએક કવિતા બેવાર સાંભળે તો તે પેહેલેથી છેડે સુધી તેને યાદ રહેતી!! અને વળી તેનો એક ગુલામ એવી તાકાત ધરાવતો હતો કે તે કોઇ કવિતા ત્રણ વાર સાંભળે તો તેને સંપુર્ણ યાદ રહી જતી! એથી ફરીને

દરબારમાં જ્યારે પણ કોઇ નવો કવિ " કસીદો " વાંચવા અથવા 'પાદશાહની સ્તુતિનું કાવ્ય સંભળાવા આવે, ત્યારે જે તે કવિતા ઉત્તમ હોય તો અબુલફઝે કહતો કે " એ તો મારી બનાવેલી છે. " એમ કહી તે આખી બોલી જતો. તેમજ તેનો છોકરો પેલા નવા કવિનું અને બાપનું સાંભળી બે વાર થવાથી તે પણ બોલતો, અને છોકરા સાથે ત્રણ વાર થવાથી ગુલામ પણ બોલી જતો. જેથી ખરેખરા કવિને ફજેત થઇ દરબારમાંથી પાછા ફરવું પડતું હતું. અને અબુલફઝેની મેહેરબાની મેળવીનેજ દરબારમાં દાખલ થવું નવા કવિઓ માટે સલાંમત થઇ પડતું. એક વાર **અનવારી** જેવા મહા કવિએ ઉત્તમ કસીદો જોડયો; જે નીચલી લીટીથી શરૂ થતો હતો:—

" ગર દેલો દસ્ત બેહરો કાન બાશદ,
દેલો દસ્ને ખોદાયગાન બાશદ. "

આવી ઉત્તમ કવિતા શાહ સનમુખ રજુ કરવાની હોવાથી અબુલફઝે આગળ તે મેળાં ઘેલાં કપડા સાથે અયોધ્યા જેવો ગયો, અને જણાવ્યું કે હાસ્યરસિક કવિતા શાહને સમજાવવી છે, માટે કૃપા કરી દરબારમાં દાખલ કર! અબુલફઝે તે કવિના પ્રથમ સાંભળવા માંગતાં અનવારીએ એવી શરતે ગાલા કબુલ્યું કે, શરૂની લાઇનોજ હું બોલીશ, જે નીચે પ્રમાણે જાણી જોઇને તે ઘેલાંની માફક બોલ્યો.

" ઝહી શાહો ઝહી શાહો ઝહી શાહ,
ઝહી મીરો ઝહી મીરો ઝહી મીર. "

યાનેઃ—કેવો પાદશાહ ! કેવો પાદશાહ ! કેવો પાદશાહ !
કેવો અમીર ! કેવો અમીર ! કેવો અમીર !

આવી દમ કસ વગરની કવિતાની બાધણી જોઇ અબુલફઝે હસીને બોલ્યો કે, " બીજી લીટીમાં તું નીચે પ્રમાણે કા નહીં જોડણી લાવતો, કે જેથી કરીને બીજી લીટી જે પેહેલી લીટીના પ્રાસની સાથે મળતી નથી તે ગળી રહેશે:—

"ઝહી માહો ! ઝહી માહો ! ઝહી માહ !"

યાનેઃ—કેવો ચંદ્ર ! કેવો ચંદ્ર ! કેવો ચંદ્ર !

અનવારી બોલ્યોઃ—અરે એમ નથી, એમ નહીં ચાલે. કેમકે તમો જાણો છે કે પાદશાહ અને અમીરો નહીં તુટે એવા ગાંઠથી બંધાયલા છે, માટે હું કહું છું તેમજ જોઇએ. આ ઉપરથી અબુલફઝે વિચાર્યું કે, દરબારમાં આ ખણી એક મશ્કેરા ડોલવાનું કામ

ઠીક બજાવશે, તેથી બીજે દહાડે દરબારમાં રજુ કરવા તેને કબુલત આપી. બીજે દિવસે તો ગ્રહસ્થને છાજે તેવા સારા પોશાકમાં ઠરાવેલે વખતે હાજર રહેલો અબુલફર્જને તે દેખાયો. પાદશાહ આગળ કવિતા કહી સંભળાવવા હુકમ થયો તેણે તો પેલી ચરેલાં જેવી ગાંડી ઘેલી કવિતાને બદલે પ્રથમ જે સુંદર લીટી કહી છે તેની લીટીથી કવિતા બોલવી શરૂ કરી, અને ઉત્તમ કવિતા ગાતાં અર્ધી બાકી રહી, કે બોલવાનું બંધ કર્યું. અને અબુલફર્જ તરફ ફરીને બોલ્યો, કે હું માત્ર અર્ધી કવિતાજ બોલ્યો છું, માટે દર વખતની તારી ટેવ પ્રમાણે એ કવિતા જો તારી બનાવેલી કેહતો હોય, તો બાકી રહેલી અર્ધી હવે બોલ! અબુલફર્જ ગભરાઇ ગયો, અને એ કવિતાથી પોતાને અંજાણુ જણાવ્યાથી અનવારી બાકી રહેલો ભાગ બોલી ગયો. અબુલફર્જની લુચ્ચાઇ પકડાઇ આવી, અને દરબારમાંથી શાહે તેને હાંકી કાઢયો. મી. કુકા જણાવે છે કે, એ અબુલફર્જને માટે નહીં, પણ કેટલીક ગમ અમીર મોએઝીને માટે ઉપલું લખાણ આવે છે.

૭૭ મો—વંશચરિત્ર વૃક્ષ:—યાને આખા કુટુંબનું ચરિત્ર, વંશાવળીના ઝાડ (*Genealogical Tree*) ની માફક કવિતામાં દરશાવવામાં આવે ત્યારે એ અલંકાર વપરાય છે. જેને ફારશીમાં એતરા અથવા એતરાવ કહે છે. જે માણસની સ્તુતિમાં કાવ્ય લખવાનું હોય તે માણસના વડવાઓની વંશાવળી જણાવવાનો આ અલંકાર છે. જેમકે હાજી મહમદ જાન કુદસીએ " અલી બીન મુસા " ની તારીફમાં નીચે મુજબ વશ ચરિત્ર કહ્યું છે.

"બહારે ગુલશન દીને **મહમુદ** અરબી;
ઝીઆએ ચશ્મ **અલી** નુર દીદએ **ઝોહરેહ**.
બહારે ખુર્રમીએ ખાતેર **હુસૈન** ઓ **હુસન**;
સરવરે સીનેએ **ઝૈન ઉલઅબાદ** શવ દરી.
ફરોગે શમયે શબેસ્તાન **બાકર** ઓ **સાદક**;
ગરીબે ખાકે ખોરાસાન **અલી બીન મુસા**."

અર્થ—ધરમના બાગની વસંત ઋતુ તે અરબસ્તાનનો **મહમદ**. આંખનું નુર તે **અલી**. રોશની જેના તે **ઝોહરેહ**. દિલની ખુશાલીનો બાહાર તે **હુસૈન** ને **હુસન**. દીલનો વઝીર **ઝૈન ઉલ અબાદ** જે શહબરીની બેત છે તે. રાતની વખતના દીવાનું તેજ તે **બાકર** ને **સાદક** છે. ખોરાસાન સરજમીનમાં એક મુસાફર જેવો તે **અલી બીન મુસા** છે.

કવિ કેવળરામના ૪ છોકરા—સેવકરામ, શોભારામ, સદારામ, અને આદિતરામ કરીને હતા. કેવળરામે એક દોહરો જોડી તેના પેહેલાં ચરણમાં પોતાનું, પોતાના પિતાનું, અને પોતાના બપાવાનું નામ લાવી, બીજામાં ચારે પુત્રોના નામ આપી વંશાવળી અલંકાર ગુંદેલો છે:—

કેવળ, કેશવ, કૃષ્ણ કો, ઉદતહી નામ સંભાર !
સેવક, શોભા રખ સદા, આદિત ઉદય નિહાર.

એમાં વળી દેવોને સંભારવા લખી બીજો અર્થ પણ શ્લેષ લાવી કરેલો છે.

૭૮ મો:—અંકાકાર, જેને ફારશીમાં સયાકતઉલ અદાદ કહે છે, અને અંગ્રેજીમાં *Numerical Verse* કહે છે. એમાં કવિઓ આંકડાઓને ઉતરતા કે ચઢતા આકારમાં એવી રીતે ગોઠવે છે, કે જેમાંથી અંકગણિત પ્રમાણે ભેદી અર્થ નીકળી આવે છે. જેમકે ખાકાંની વાપરે છે કે:—

" યક દુ શુદ અઝ સે હરફ્શ ચાર અસ્લો પંજ શઅબે;
શશ રોઝ હફ્ત અખતર નેહ કમરો હસ્ત મનઝર."

એમાં " યક દુ શુદન " યાને બેવડું કરવું એવો અર્થ થાય છે. ખોદા (ખે+દાલ+અલેફ) એ ત્રણ હરફોમાંથી ચાર ઓનાસર-પાંચ જાતની અકકલ-૭ દિવસ-સાત ગ્રહો-નવ આસમાન-અને આઠ બેહેસ્ત વધેલાં છે. કાવ્ય કૌસ્તુભ ઉપરથી:—

૧૧ અગીઆરા આગળથી ગણિએ, જ્યહાં અનીતી કેરો વાસ;
૧૨ બારણું બુદ્ધિ તણું ખોલિએ, પરસકિર્તિનો થાય પ્રકાશ.
૧૩ તે રઢ તો કદિએ નહિ કરિએ, હાંસલ જેમાં ન મળે કાંય;
૧૪ ચતુર દશે દિશ ચેતી ચાલે, ઠગ જનથી તે કેમ ઠગાય;
૧૫ સંપ નરમ ત્યાં જપ મળે નહિ; કંપ વપૂમાં વ્યાપે રોજ;
૧૬ સોળા[1] વીશ નહિ સત્ય નીતિને, બહુ વિશ્વમાં વધશે ઓજ.
૧૭ સત રહેશે પરિયાં સાતેનું, પરીપુર્ણ ઉતરીશ તું પાર;
૧૮ જાઅ રાઢ એવી તું જુગતી, આદરજે આ જગ મોઝાર;
૧૯ ઓર ગણિ લે સહુ ગૂણ હરીના, જે જશદાતા છે જુગદીશ;
૨૦ વિસવાસે વિશ્વંભર કેરા, રહિને કામ કરો હરનીશ.

સુંદરદાસે સંતોષ રાખવા વીશે કહેલાં કવેતમાં આ અલંકાર વાપર્યો છે:—

" જ્યું દશ, વીસ, પચાસ, ભયે; સઠ, સોય હજાર, લખ મંગેગો;
કોટી, અરવ, ખરવ અસંખ્ય તો; પૃથ્વિ પતિકી ચાહે બધેગો;

[1] અલઝાવીશ નહિ. ૨ સંબોધનાર્થે ઓ-અરે.

સ્વર્ગ પાતાળકો રાજ ચાહે તો, તૃષ્ણા અધિકો આગ લગેગો;
સુંદર એક સંતોષ વિના નર, તેરો કછુ નહિ ભૂખ ભગેગો."

એમાં અલંકાર બરાબર સમજાવેલા છે.

રકા તું નોશાલના! તત્પર વેહેલો થા!
લાખ દુવાનો, કોથળો, ખાંધે લઇને જા!
પીઠપર સાથે લેખ છે, "સાલ મુબારક" ઠેક;
ધરજે એવા ટેકથી, (૩) હસ્તા વાંચે શેઠ.
સો મણ સુખનું પોટલું, રીતસર તોલી આપ!
અદ ગજ ધનનું કાપડું, નેક ગજેનું માપ!
ખર્વ ખુશીની તોપલી, તંદુરસ્તીના ફુલ;
કોડ મજાની શાલ તે, ઓઢારી એમુલ.
મેળણુમાં તું મેળજે, ફતેહ-ફીરોજી-નામ;
આશ મુબારકબાદીનું, નમન કરી આ ઠામ.
વર્ષ એક તે શેઠનો, રહી સત સદા ગુલામ;
બીજો છોડું ત્યાં લગી, ઠર પડજે તે ઠામ.
દર્પ, હર્ષ, ને હોંસથી, કેહ જઇ ખુશ કલામ;
ગરીબતણી આ ભેટ છે, બહુબહુ કહીજ સલામ.

એ પ્રમાણે શેનકની શાલ મુબારકવાળી બનાવટમાં એ કાર ભેરવાયલો છે.

કબીર પોતાના પદમાં કહે છે કે—

કાળકા અજબ તડાકા બે, તું કયા જાને લડકા બે—ટેક
નવબી મર ગએ **દસબી** મર ગએ, મર ગએ **સહસ્ર અઠાસી**;
તેતીશ કોટી દેવતા મર ગએ, પડે કાળકી ફાસી.

૭૯—બેવડ પ્રાસ:—જેને ફારશીમાં ઝુ કાફીતીન કહે છે. *Double Rhyme* અંગ્રેજીમાં છે. યાને એક જ દરેક બેતમાં બેવડા પ્રાસ આવે છે; જેમકે:—

હાફેઝ:—"દીશબ બ સયલે અશ્ક રેહે **ખાબ મીઝદમ**;
નકશી બ યાદે ખતે તો બર **આબ મીઝદમ**"

એમાં **ખાબ** સાથે **આબ** એક પ્રાસ, અને **મીઝદમ** સાથે **મીઝદમ** બીજો પ્રાસ છે.

"સજ્જનમે સજ્જન મીલે તો હોવે દો દો બાત;
ગધાસે ગધા મીલે તો ખાવે દો દો લાત."

" ફૈઝે ઉ દર સફાએ સફીનેએ રૂહ;
ફ્રઝૂલે ઉ દર વફા સફીનેએ નુહ. "

એમાં સફા સાથે વફા—સફીનેએ—સાથે સફીનેએ—અને રૂહ સાથે નુહ પ્રાસિક ગોઠવેલા છે. વળી એવો રદીફ (શબ્દ) જો બે પ્રાસોની વચ્ચે આવે છે તો તે ઘણોજ મનોહર લાગે છે. ત્યારે તેને " ઝુ કાફીતીન મય અલહાજબ " કહે છે.

(૧) " સંસારી નીરધન દુઃખી; (૨) રાજા દુઃખી દલ ભંજતે;
(૩) વૃદ્ધ કાળે વેશ્યા દુઃખી; (૪) જોગી દુઃખી ધન સંચતે. "

એમાં આંકડા મુકયા છે તે પ્રમાણે તેટલી કહેવતોમાં ૪ જણાંને દુઃખી ગણેલાં છે, તેથી કહેવતરૂપાલંકાર પણ છે; અને બેવડ પ્રાસ પણ જણાશે. મોએઝીનો નીચલો દૃષ્ટાંત ઉત્તમ છેઃ—

" અએ શાહે ઝમીન બર આસમાન **દારી** તખ્ત;
સુસ્ત અસ્ત અદુયે તુ તા કમાન **દારી** સખ્ત.
હુમલેએ સબક આરી ઓ ગેરાંન **દારી** લખ્ત;
પીરીએ તુ બ દાનેશો જવાન **દારી** બખ્ત. "

એમાં **દારી** શબ્દ આસમાન તથા તખ્તની વચ્ચે એવી રીતે ગોઠવાય છે, કે કમાન અને સખ્ત, ગેરાન અને લખ્ત, જવાન અને બખ્તની વચ્ચે આવી ખુબી બતાવે છે.

કવિ ભુખણનું નીચલું કવેત બેવડ પ્રાસિક છેઃ—

" ઇંદ્ર જિમિ જંભપર, વાડવ સુ અંભપર,
રાવન સુ દંભપર, રઘુ કુળ રાજ હેં;
પોંન બારી બાહપર, શંભુ રતિ નાહપર,
ત્યોં સહસ્ત્ર બાહપર, રામ દ્વિજ રાજ હેં;
દાવા દ્રુમ દંડપર, ચિત્તા મૃગ ઝુંડ પર,
ભૂખન બિતુંડપર, જેસેં મૃગ રાજ હેં;
તેજ તમ અંસપર, કાન્હ જિમિ કંસપર,
ત્યોં મિલેચ્છ બંશપર, સેર શિવરાજ હેં."

આ કવિત મધે છેલ્લા કાળા હરફવાળું કવેત શીવાજીની દરબારમાં, ઔરંગજેબની દરબારમાંથી રૂઠેલા કવિ ભૂખણે આવીને કહ્યું, જેથી શીવાજીને શુર ચઢ્યું, અને તેણે જંગ જગાવ્યો હતો.

નીચલો બેવડ પ્રાસ ૪ કેહવતો પણ સમાવે છે, તેથી તે કેહવતરૂપા પણ છે.

"(૧) લેનેકું હર નામ હે, (૨) દેનેકું અનદાન;
(૩) તરનેકું આધીનતા, (૪) બુડનેકું અભિમાન."

એમાં ઘણી સારી બનાવટ કરેલી જણાય છે.

अनारंभोहिकार्याणां प्रथमं बुद्धि लक्षणम् ।
आरब्ध स्यांतगमनं द्वितीयं बुद्धि लक્षणम् ॥(વિશ્વશર્મા.)

યાને:— એક કામનો આરંભજ નહીં કરવો એ બુદ્ધિનું પ્રથમ લક્ષણ છે; અને આરંભેલાં કાર્યને પાર પાડવું, એ બુદ્ધિનું બીજું લક્ષણ છે. નીચલો દાખલો કેહવતરૂપામાં પણ આવશે, ને બેવડ પ્રાસમાં પણ સરસ છેઃ—

"જયાં સો છલકે નહીં, છલકે સોહી આધા;
ઘોડાતો ભૂંકે નહીં, ભૂંકે સોહી ગાધા."

"ચુ શમયે જમાલત ચેરાગમ બુઅદ,
મરા દર દો આલમ ચેરા ગમ બુઅદ."

યાને:—પ્યારી ! જ્યારે તું જેવી ખુશનુમા મીણબતીજ મારો ચેરાગ છે, ત્યારે બેઉ જેહાનમાં મને ગમ શાનો હોય ?

૩૪

" To a poet nothing can be useless. Whatever is beautiful and whatever is dreadful must be familiar to his imagination: he must be conversant with all that is awfully vast or elegantly little. "—Dr. Johnson.

કવિઓએ અને શોધકોએ ઐલમનો માર્ગ સીધો, ટુંકો અને વગર ગુંચવાડાનો બનાવાને ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કરેલા છે. રાજાને તેમ રંકને માટે ઐલમનો ટુંકો માર્ગ છેજ નહીં. વિદ્યા અને જ્ઞાન સંપાદન કરવાને માટે એક પાદશાહ અને ફકીરનો રસ્તો એક સરખો, કાંટાઓ વાળોજ કુદરતે રાખેલો છે. તેથી એક પાદશાહને વિદ્યા આપવાને જેટલા ટુંકા રસ્તા જડે, તેટલા રંકને માટે પણ જડે. જેનો નીચલો અલંકાર એક પૂરાવો છેઃ—

૮૦—અર્ધાવળીઃ—એ અલંકારમાં શબ્દોની રચના એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે, તે શબ્દોની સાથેજ તેનો અર્થ અથવા બીજો શબ્દ જે હોય તે જણાવામાં આવે. અથવા બીજા વાકયનો

અને જે કામ કરવાનું હોય તેનો અર્થ સૂચવવામાં આવે છે;અથવા જેનો અર્થ દુન્યાં જૂદી રીતે કરતી હોય, તેનો અર્થ કવિ બરાબર સમજાવે છે. "ખાલક બારી" નામની ફારશી કેતાબ આખી એજ અલંકારની બનેલી છે. તેમાંના થોડાકજ દાખલા આપું:—

" રસુલ પેગંબર જાન બસીઠ, યાર દોસ્ત બોલે જા ઇઠ.
બીસ્મે અલ્લા ખોદાકા નાંઓ, ગરમા ધુપ સાયા હે છાંઓ.
બીઆ બેરાદર આવરે ભાઇ, બેનશીન માદર બેઠરે માંઇ.
કૌવત નઇર જોર બલ આન, સારેક દોઝુદ ચોર હએ જાન.
જાનો ફ્ખઝ કે જાંગ બુઅદ, નાઝેલા દેલા.
મેકરાઝ કતરની કે બુઅદ, અસ્તુરા છુરા. "

એમાં ફારશી ભાષાના રશુલ—પેગંબર એ શબ્દોનો અર્થ હિંદુસ્થાનીમાં બસીઠ કહેવાય છે, તેમજ ફારશી યાર એટલે દોસ્ત એમ અર્થ જણાય છે. વળી " બીઆ બેરાદર " યાને આવરે ભાઇ તેમજ " બેનશીન માદર " બેસરે માય,વગેરે તમામ અર્થો, બેહેરે તકારૂબ વગેરે જૂદી જૂદી તરેહવાર બેહેરોમાં જણાવેલા છે, તે ખરેખર વાંચીને પાઠે કરવાથી ફારશી ભાષા તેની સાથે હિંદુસ્થાની ભાષાના શબ્દો સાથે શીખાય છે.

શ્લોક.

दानेन पाणिर्नतु कंकणेन, श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुंडलेन ।
विभाति कायः करुणापराणां परोपकारेण न चंदनेन ॥

અર્થ:—હાથ, દાન ધર્મ કરવાને આપ્યા છે, કાંઇ કડલાં સાંકળાં અને ફુલના ગજરા ઘાલવા નથી આપ્યા. કાન આપેલા છે તે હરિગુણ સાંભળવાને છે, નહીં કે કડકીઆં ને કુંડળ લટકાવાને આપેલા છે. પારકાના ઉપર દયા અને પરોપકાર કીધાથી કાયા શોભે છે, બાકી ચંદન કેશરના લેપડા કર્યાથી કે ટિલાં ટપકાં કર્યાથી બદન શોભતું નથી.

" માહે મોહરરમ ઝર બેબીન, અંદર સફર બીન આઇને.
અંદર રખી આબે રવાંન, આખેર ગનમ અએ મેહનેગર.
અવ્વલ જમાદી નકરે બીન, પીરી બેબીન દર આખેરી.
માંહે રજબ મસહુક બીન, સઅબાંન ગાહે તીઝતર,
શમશીર દર રમઝાન નેગર, શવ્વાલ જામેએ સબ્જ બેબીન.
ઝીલકાદ. બીન કુદકે, ઝીલ હજ્જ દુખતરે ખુબતર. "

અર્થ:—મોહરરમ મહીનામાં સોનું જોવું; સફર મહીનામાં આરસી જોવી; પહેલા રબીમાં વહેતું પાણી; ને છેલ્લા રબીમાં, ઓ મોટા માણસ! તારે બકરવું જોવું. પહેલા જમાદીમાં રૂપું જોવું, અને છેલ્લા જમાદીમાં એક ઘરડા માણસને જોવું. રજબ મહીનામાં કોરાન, અને શેબાન મહીનામાં લીલી જગ્યા જોવી. રમજાનમાં તલવાર, ને શવ્વાલમાં લીલું કપડું જોવું. ઝીકાદમાં બચ્ચું જોવું, ને ઝીલહજ્જમાં ખુબસુરત છોકરી જોવી.

ઘણા લોકોમાં ચાંદરાતને દીને ચંદ્રને જોયા પછી તુરંજ રૂપાનાણું જોવાનો ચાલ છે, પરંતુ મુસલમાનો પ્રમાણે તો જે તે મહિનાની ચાંદરાતે મુકરર કરેલી વસ્તુઓજ જોવાની હોય છે. પણ તે યાદ ન રહે તેટલા માટે " અર્થાવળી " અલંકારમાંજ તેની ગોઠવણ કરેલી છે.

"પુરખે દેહના ચે ખુબ રૂઇ, વય ચે ઝેકના કુલમ કુઇ ?
અઝ હર તર્ફી તોરા બજુસ્તમ, સોઝન પલકા કુલમ સુઇ !"

ઓ જીગરની જાની ! તું કે જે કપાસના જેવા નરમ હોઠવાળી છે, તે તું કેવી ખુબસુરત છો તું કે જે એક કુવાના જેવી હડપચી–કુઇ * ધરાવે છે, તે તું કયા મોહલ્લામાં રહે છે ? હું તુંને દરેક દીશાએ ઢુંડી વળ્યો છું. તું કે જે આંખના પોપચાં સોયના જેવાં ધરાવે છે, તે તું કઇ જગ્યાએ રહેલી છે !

એમાં ખુબી એવી છે કે, કાગા હરફો ઉપર શ્લેષ પડવાથી રૂઇ–કુઇ–અને સુઇ એ શબ્દો હિંદુસ્થાની ભાષામાં વાંચ્યે તો તે નીચલા ફારશી શબ્દો પુરખે–ચેહ–અને સોઝન ની સાથે અનુક્રમે અર્થમાં બરાબર મળી રહે છે, અને વળી એકેકની જોડા જોડ લીટીમાં તેઓ સમાયલા દીઠામાં આવશે. એ અર્થાવળીમાં જૂદાં જૂદાં અર્થ જૂદા જૂદા કરે છે.

પાપ કોણે નડે છે તેનો અર્થ મનુસ્મૃતિમાં સમજાવેલો છે કે,

શ્લોક.

राष्ट्र राष्ट्रकृतं पापं कृतं राज्ञा पुरोहिते ।

* હડપચી–કુઇ= એટલે હડપચીની નીચે જે નાહનો ખાડો આવે છે તે, જેને અંગ્રેજીમાં *Chin pit* કહે છે તે. એ ખાડા ઉપર પણ ઘરાંનીઓમાં ખુબસુરતીનું તોલ થાય છે.

भर्तारि स्त्रीकृतं पापं शिष्य पापं गुरौ स्मृतं ॥

અર્થઃ—પ્રજાએ કીધેલું પાપ રાજાને લાગે છે, રાજાએ કીધેલું પાપ તેના ગોરને લાગે છે, સ્ત્રીએ કીધેલું પાપ તેના ધણીને લાગે છે, અને શિષ્યએ પાપ કરેલું તેના ગુરૂને લાગે છે. એ પ્રમાણે મનુએ પાપની અર્થાવળી કરેલો છે.

તલા વ નકરે વ ઝીબક મેસઅસ્ત
સુરએ આહંન જસદ સું કલઇ ઓ ઝર નીખ તેલક અએ પુર ફેન.
એદાંન તુ બાદ અઝીન કબરીતરા સું સુમાલફાર
ઝમારક સીસા શુઅદ દરીન યક ફેન.

અર્થઃ—સુનું, રૂપુ, ને પારો તાંબાં જેવાં છે. સીસું, લોહકું, ને જસદ; કલઇ, હડતાલ ને અબરક જેવાં છે. ત્યાર પછી તું જાંણુ કે ગંધક, સુમુલફાર નાંમના ઝેહરી પદાર્થના જેવી છે. અને એક હીકમતથી કાચનો સીસો થાય છે.

વળી તેજ પ્રમાણે ફારશી ભાષામાં ધાતુઓ કેટલી છે, તે "અર્થાવળી" માંજ ઉપર પ્રમાણે સમજાવેલું છે.

વળી જવાહીરો કયાં કયાં છે, તે પણ એવાજ અલંકારમાં ફારશી ભાષામાં સમજાવ્યું છે.

દુર્‌ર્ હસ્ત ઓ યલમાસ ઓ લાલ ઓ યાકુત
મેરજાંન ઓ ઝમરદ અસ્ત ઓ પોકરાઝ
નીલફર ચુન લસનીએ ઓ યકીક અસ્ત
ફીરૂઝ રૂએ ઇશમ મરમરે ઝાય.

અર્થઃ—મોતી, હીરો, લાલ ને યાકુત છે. પરવાળું, લીલો હીરો ને પીળો હીરો, હીરાનાં જેવો નીલમ હીરો ને યકીક હોય છે. ચળકતો કીંમતી ઇશમ પથરો ને કાળો મરમર જાતનો કીંમતી પથરો હોય છે.

दातव्य मिति यद्दानं दीयते नुपकारिणे ॥
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्विकं विदुः ॥

જેનાથી આપણો કીધેલો ઉપકાર પાછો વળાવાનો નહિ, એવા ગરીબને દાન કરવું. દાન લેનારો ધૂર્ત ન જોઇએ, પાત્ર જોઇએ. દેશ અને સમય જોઇને દાન કરવું; **એવા દાનને પંડિતો સાત્વિકદાન કહે છે.**

ઝ ફરવરદીન સું બો ગુઝશ્તી, માહે અરદીબેહેસ્ત આયદ,

> ગાહે ખુરદાદ ઓ તીર, આંનગે અમુરદાદ હમી શાયદ,
> પસ અઝ શેહરેવર ઓ મેહેર ઓ આબાં આઝર વ દેહદાં,
> કે બર બેહમન જુઝ અસફંદારમદ માહે ને અફઝાંયદ.

અર્થ:—ફરવરદીન મહીનો પસાર થયો કે અરદીબેહેસ્ત આવે છે. ત્યાર પછી ખોરદાદ તીર, પછી અમરદાદ બેશે છે. પછી શેહરેવર, મેહર, આંવાં, [illegible] દર ને દેએ નું જાન; પછી બેહમન પર અસપંદાદ સીવાએ બીજો વધારે મ[illegible] [illegible]તો હોતો નથી.

[illegible] ઓ મોંઢે રાખવા સાર ઉપલાજ અલં-પારસી લોકોના મહાન[illegible] [illegible]ેલી છે. એ શીવાય ગૂજ-[illegible]કારની મદદથી ઓળમા શાયરે બનાટ કરેલા [illegible] ન ઉપલા રાતીમા અને અંગ્રેજીમાં પણ ઘણા દાખલા આવે છે. પરંતુ [illegible] નમુના પુરતા છે.

" જ્યોતિર્વિદાભરણુ " નામે ગ્રંથમાં નીચલી બનાવટ છે:—

> धन्वन्तरि क्षपणकामरसिंह शंकु वेतालभट्ट घटकर्पर कालिदासाः ।
> ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

અર્થ—ધન્વંતરી, ક્ષપણક, અમરસિંહ, શંકુ, વેતાલભટ્ટ, ઘટકર્પર, કાલિદાસ, વરાહમિહિર, અને વરરૂચિ, એ વિક્રમ રાજાની સભા મધ્યે " નવ રત્ન " હતાં. એમાં વળી નવ રત્નોના નામ યાદ રહી જાય એવી રચના કરેલ છે.

ઉદ્દડ જોશીએ પોતાની પુત્રિનું નામ અમર રાખવા " ભડલી વાક્ય " નામે સાખીઓ રચીને આખા વરસના વરતારા કાઢેલા છે, તે અર્થાવળી અલંકારમાં રચાયલાછે. માત્ર એકાદની જગા કર્યે.

> અષાઢ ઘર બીજડી, નોમે નિરખી જોય:
> રવિ તાતો બુધ સીતળો, મંગળ વૃષ્ટિ ન હોય.
> સોમે શુક્રે સુર ગુરૂ, જળ બંબારણુ હોય;
> કર્મે સંજોગે સનિ મગે, તો જીવે જવલ્લો કોય.

અર્થ:—અષાડ શુદ ૨ કે ૯ મે રવિવાર હોય તો તાપ બહુ પડે, બુધવાર હોય તો ટાઢ બહુ પડે, અને મંગળવાર હોય તો મુદલ વરસાદ ન થાય. પણ જો સોમ, શુક્ર, કે ગુરવાર હોય, તો વરસાદ ભલો થાય. અને શનિવાર હોય તો પૃથ્વિ ઉપર કોઇકજ જીવતું રહે.

એ પ્રમાણે એ અલંકારની મઝા છે.

૮૧—ઉખ્યાંણાઅલંકાર:—એને અંગ્રેજીમાં *Riddles* ના નામથી,

અને ફારશીમાં ગાઅમ્માના નામથી ઓળખે છે. જેમકેઃ—

" Charge, Chester, charge: on, Stanley, on!"
Were the last words of Marmion.
Had I but been in Stanley's place,
When Marmion urged him to the chase,
A tear might come on every face.

એમાં **કાંદા** વીશે ઉખ્યાણું છે. *On Stanley on* એટલા **મારમ્યન**ના છેલ્લા શબ્દો છે, પણ જો **સ્ટાનલીને** બદલે હું (I) હતે તો દરેકની આંખમાંથી આંસુ પાડતે,યાને કે સ્ટાનલીને બદલે *I* હરફ બંન્ને *On* શબ્દોની વચમાં આવ્યાથી *Onion* એટલે કાંદો ચયો. એજ પ્રમાણે કાંદા ઉપર ફારશી અલંકાર છે કેઃ—

" ચીસ્ત આં ગુન્બદે લતીફો નેકુ, ખુરદને મર્હુમાને નેકુ રૂ,
દરબરશ જામહાયે સુર્ખો સુફીદ,મી કુનદ ગીરીએહા કુશનદેએ ઊ. "

યાનેઃ—મુગટના આકારનું એવું તે કોણ સુંદર અને સરસ છે, જેને ગમે એવા ખુબસુરત મરદો પણ ખાય છે. વળી તેના દીલમાં રાતાં અને ધોળાં લુગડાંઓ પર લુગડાં પેહેરાવેલાં છે, અને જે કોઇ તેને કાપી નાંખે છે, તેને પાછળથી રડવું પડે છે. યાને કે **કાંદા.**

." તાજે એસ્મે કલ્બે યાર આયેં શુદમ,
દીલ ઝે ફેક્રે બીહુદેહ પરદાખ્તમ. "

યાને એક શબ્દનો ૧ લો ભાગ તે તેનું તાજ કેહવાય, અને વચમાંનો ભાગ તે તેનું દીલ કહેવાય. હવે એસ્મે કલ્બે યાને માણુસનું નામ તે **મુસા** થયું; અને **ફેકર** શબ્દનું દીલ યાને **કાફ** (ક) જતો રહ્યો ત્યારે ફર રહ્યો=એટલે આખો શબ્દ **મુસાફર** થયો.

" **મારેહ બસરાએ** દોસ્ત બુરદીમ બ નામ,
દર પીશે **સરાએ** બાઝ ગશતીમ તમામ. "

યાને **મારેહ બસરાએ** એટલો શબ્દ લખો, અને પછી **સરાએ** શબ્દ. આગળ અટકી જાવ ! વળી પાછા ફરો ! અર્થાંત **સરાએ** શબ્દ નહીં વાંચતાં **મારેહબ** રહી ગયું. તેને પાછા ફરીને વાંચ્યે, યાને ઉંધો વાંચ્યે તો ઉખ્યાંણાંમાં માંગેલું નામ **બેહેરામ** નીકળશે.

" દુ મુર્ગ અઝ મુર્ગઝારી કર્દ પરવાઝ,
બકસદે હર્દુ શાન આહંગ કરદમ,
યકીરા પા બુરીદમ ગશ્ત બીસર,

યકીરા સર બુરીદમ લંગ કરદમ, "

એમાં બે એવાં કમાં પક્ષી છે, કે જેમાંના એકનો પગ કાપી નાખતાં તે **બીસર** યાને માથાં વગરનું થઇ જાય છે! અને બીજાનું માથું કાપી નાંખતાં લંગ યાને લંગડું થઇ જાય છે! જવાબ:— **બીસરા** યાને એક જાતનો શકરો; અને કુલંગ=યાને બગલો. **બીસરા** પક્ષીનો પગ યાને છેલ્લો હરફ અલેફ કાપી નાંખતાં બીસરાને બદલે **બીસર** યાને માથાં વગરનો થઇ જાય. અને કુલંગનું માથું યાને પેહેલો હરફ **કાફ** કાપી નાંખતાં લંગ યાને લુલું થઇ જાય છે.

વળી બીજો ઉખ્ખાણાવંકારઃ—

" રંગશ ચુ રંગે ઝાફરાન, બીરીઆન ચુ જાને આશેકાન;
પા દારદો પર હમ બેદાન, જાનાંને મન ગો ચીસ્ત આન ?"

એવી શું ચીજ છે જેનો રંગ જાફરાની છે, અને ખાધામાં ઘણું લેજતદાર છે. તેને પગ અને પાંખ પણ છે, તે શું ? જવાબ:—**પાપર** યાને પાપડ. એમાં પા=એટલે પગ, અને પર=પાંખ સમાયલાં છે.

" ચે ચીઝ અસ્ત આં કે બાશદ ગર્દી ગુલતાન,
દો નામે ઝીન્દેહ દારદ લીક બીજાન,
ખર આન બાશદ કે ઇન માઅની નેહ ફેહમદ,
ઝે બુઝ કમતર બુઅદ આં મર્દ નાદાન. "

એવી કઇ ચીજ છે કે જેના ઉપર તમો ગુલતાન બની જાવ છો. જેમાં બે છુવતાં નામો સમાયલા છે, તોપણ તે જાન ધરાવતી નથી. જે તેનો અર્થ ન જાણે તે **ખર** યાને ગધેડો છે, અને બુઝ કમી કરે તો તો તે નાદાન ગધેડો છે. જવાબ:—**ખરબુઝ** યાને ખરબુજું. બુઝ કમી કરે તો ખર યાને ગધેડો રહે છે.

" ચીસ્ત આં મુર્ગી કે પરરદ દર હવા,
ચાર સદ સર—દેહ શેકમ—દુઇસ્ત પા."

એવું જનાવર શું છે કે જે હવામાં ઉડે છે. તેને ૪૦૦ માથાં, ૧૦ પેટ, અને ૨૦૦ પગ છે. જવાબ —**તીર**. તીર હવામાં ઉડે છે. અને તેનું માથું-પેટ-અને પગ તે અનુક્રમે ૧ લો-૨ જો-અને ૩ જો ફારશી હરફ તે-ઇ-રે છે. અબ્જદના કાયદા પ્રમાણે તે=૪૦૦; ઇ=૧૦; રે=૨૦૦ છે તે ઉપરથી અલંકાર છે.

હામરમા લપટા નહીં, અમે **મજુરના મૂખી,**

તારૂં તો છે દામ પછાડી, ફળ થાશે તું સુખી.

જવાબ—**મ.** અને તે ઉપરથી **દારમ.**

ફારશી ભાષામાં **માઅમ્મા** ઉપરાંત **ચીસ્તાન** પણ આવે છે. ચીસ્ત આંન ? યાને **તે શું** ? તે ઉપરથી જે ઉખ્યાંણાંમાં એક ચીજનું વર્ણન કરી જવાબ માંગવામાં આવે તેને ચીસ્તાંન કહે છે; જે માઅમ્મા જેવાંજ છે, પણ પ્રકાર જૂદો છે. માઅમ્મા તે અંગ્રેજીમાં *Riddles* કહેવાય; અને ગુજરાતીમાં ઉચકાં કહેવાય. ચીસ્તાંનને અંગ્રેજીમાં *Enigmas* કહે છે, અને ગુજરાતીમાં ઉખ્યાંણાં કહે છે. ચીસ્તાંનમાં તો ખરી કાવ્ય કલ્પના વાપરેલી હોય છે. તેના થોડા ફારશી દાખલા ગમત આપશેઃ—

"ચે શેહેરીસ્ત આં કે મર્દુમ જુમ્લે બીજાન,
ગહી આબાદ ગર્દદ ગાહ વયરાન,
બ વકતે જગ તુ આબાદ બીની,
બ વકતે સુલેહ બાશદ શેહેર વયરાન, "

યાને એવું શેહેર કયું છે, કે જેમાં જાન વગરના માણસો વસે છે ? તે શેહેર કોઇવાર આબાદ હોય છે, તો કોઇવાર વેરાન થઇ જાય છે. લડાઇને વખતે તે શેહેર આબાદ હોય છે, અને સલાહને વખતે તે વેરાન થઇ જાય છે જવાબઃ—**શેત્રંજ.** હવે ઉપર જે બ્યાન આપ્યું છે તે શેત્રજ વીશે વિચાર કરતાં બરાબર જણાશે.

" ચીસ્ત આન જાનવરે સદ અંગુસ્તાન, પાય દેહ દારદો બ હસ્ત **રવાંન;**
પંજ સર દારદો જાનશ ચાર, ઇન અજાયબ કે દીદેહઅમ બજેહાંન."

યાને—એવું પ્રાણી કયું છે, જેને આંગળાં ૧૦૦ છે, અને પગ ૧૦ છે, તોપણુ આઠ પગેજ ચાલે છે. તેને માથાં ૫ છે, પણ જીવ તેના ૪ છે. આ દુન્યામાંજ એ અજાયબી જોવામાં આવે છે.

જવાબઃ—**રવાન.** યાને મુસલમાનોમાં કોઇ મરી જાય છે, તેનું રવાન ઉંચકીને ચાલનારાના બધાં મળી ૮૦ આંગળાં, ને મુરદાંનાં ૨૦ મળી ૧૦૦ આંગળાં, ને ઊચકનારાના તથા મુરદાંનાં મળી દશ પગ, તથા પાંચ માથાં થાય છે, પણ આઠ પગો ચાલવામાં છે, અને જીવતા તો ચાર જણા ઉંચકનારાજ છે. આ ચીસ્તાંનમાં **રવાન** શબ્દ ઉપરથીજ જવાબ તો નીકળી આવે છે. એ **ચિત્ર** અલંકારને મળતો છે. (જુઓ પા. ૩૨૩)

" સુફીએ મખલુક દીદમ તીર ખુરદેહ દર જીગર,

કુ બ કુ મી ગર્દદો દસતાર બ'દદ બર કમર.'

મેં એક સુફીને દીઠો, જેના જીગરમાં તીર ભોંકેલો હતો. તે મોહોલે મોહોલે ફેરી ફરતો હતો, અને પોતાના માથાને બદલે કમર ઉપર પાઘડી બાંધતો. જવાબ:—**ભમરડો**, તેની આર તે તીર છે. દોરી તે પાઘડી છે; વિગેરે.

સવારે સે અસ્પે પ્યાદેહ દવાન, બ અમર્દાને કાફુરે અંબર ફેશાન;
તનશ રૂમી ઓ ચેહરેહ સુ'ઝંગીઆન, ખુદ ઇનજા ઓ હુકમશ બમઝીનદરાન.'

સવાલ:—જો કે ત્રણ ઘોડા ઉપર સ્વારી કરનારો છે તોપણ તે પગે ચાલે છે, અને કપુરના મેદાનમાં અંબર છાંટતો જાય છે. તેનું શરિર તો એક રૂમનના જેવું છે, પણ તેનો ચેહેરો તો કાળા સિપીના જેવો છે. જોકે તે તો પોતાની જગાએ બેશી રહે છે, તો પણ માજનદરાન જેવા દુરના મુલક ઉપર હાકમી ચલાવે છે, તે શું? જવાબ:—**કલમ**. આગળ જેવી સમજણ આપી છે તેવી આમાં પણ લેવી.

" ચીસ્ત આં પાદશાહે હફ્ત એકલીમ,
બ હઝારાંન સવાર મી ગરદદ;
નાગેહાં યક સવાર ઝર્દ અલમ,
આમદો ફોજે શાહ બરહમ ઝદ. "

ચીસ્તાંન.—એવો પાદશાહ કોણ છે, જે હજારો સવારોને સાથે લઇને હમેશાં ફરતો ફરે છે, તોપણ માત્ર એકજ સપેદસાલાર પોતાનો શોનેરી રંગનો વાવટો લઇને આવતાંની સાથેજ આખાં લશકર સાથે નાશ ભાગ કરી તે વીખરાઇ જાય છે. જવાબ:—ચંદ્ર. ચંદ્ર પોતાની સાથે તારાઓ લઇને પ્રકાશે છે, પણ સૂર્ય નીકળતાંજ તારા ગુમ થઇ જાય છે. તે ઉપર સમજવું.

૮૨:—**દ્રષ્ટાંતરૂપક**:—જે બીજાનું આપણે વર્ણન કરવાના હોઇએ, તેનું પોતાનું ખરૂં નામ હોવા છતાં તેનું નામ નહીં લેતાં, હરકોઇ બીજાના દાખલાથી બેદમાં વર્ણન કર્યે તેને દ્રષ્ટાંતરૂપક કહે છે.

પુરાણોના આખ્યાનો—પંચો પાખ્યાન—અનવારે સોહેલી—ઇસપ્સ ફેબલ્સ—વગેરે એજ અલંકારમાં છે. એમાં બહારથી અર્થ જૂદો હોય, ને અંદરથી કોઇના ઉપર લાગુ પાડવામાં આવે છે. એ સમાસોક્તિથી ઉલટો છે. દ્રષ્ટાંતરૂપકાલંકારના જેવોજ છે, પરંતુ અસરમાં ફેર હોવાથી જૂદો પાડ્યો છે.

(દોહરો,)

" નવી મ્હોરનું ચલણ બહુ, ચાલ્યું થોડી વાર;
પણ પછિ તે ખોટી ઠરી, જૂનીનો વ્હેવાર. "(ન. ક)

બાહારનો અર્થઃ—નવી મોહોરના શીક્કાનું ચલણ રાજમાં દાખલ થયું.

અંદરનો અર્થઃ—નવા કારભારીએ થોડી વાર તો અમલ ચલાવ્યો, પણ પછી તેનું ગાડું આગળ ન ચાલવાથી જુના કારભારીનું પાછું ચલણ ચાલ્યું.

" ચાર કશબાસી એો દુ કરદંદ જંગ,
કુશતે ગશતે ખુન શુદૈહ દર કાઅરે તંગ. "

ચાર શખશો બત્રીશ જણ સાથે લડયા. અને જ્યારે તે ચારેવ કપાઇ કપાઇને માર્યા ગયા, ત્યારે જે નાનકડી ખીણમાં તેઓ લડયા હતા, તે તમામ લોહીથી ભરાઇ ગઇ. એમાં બહારથી તો લડાઇનું બ્યાન છે, પણ અંદરખાને તો પાન સોપારીનાં બીડાં ઉપર વર્ણન છે. પાન-શોપારી-ચુનો-અને કાથો મળી ચારનું બીડું, બત્રીશ દાંત સાથે લડ્યું. અને ચવાઇ રહ્યું ત્યારે લાલ રંગ મોંઢાંમાં થઇ રહ્યો, તે ઉપર છે.

(રાગ કાફી.)

" મસ્તાની તૂતી રાધે કૃષ્ણ રામ કૃષ્ણ બોલ—ટેક.
દાના બે ખાતી તૂતી પાની બે પીતી,
પિંજરેમેં કરતી કલોલ રે—મસ્તાની. " (ન. ક.)

બાહારનો અર્થઃ—પાંજરાંમા પકડાયલો પોપટ કલોલ કરતો હતો.

અંદરનો અર્થઃ—હે પામર માણુસ! તું ખાઇ પીને આ સંસારમાં મદમાતો ભમે છે, પણ ઇશ્વરનો તું કાંઇ ડર રાખતો નથી એ સારૂં નહીં. તેની બંદગી કર! ખાકાંનીએ માશુકને કહ્યું કે;

" તા ચશ્મે તુ રીખ્ત ખુને ઓશ્શાક, ઝુલ્ફે તુ ગીરફ્ત રંગે માતમ. "

તારી નેણ કટારી લાગવાથી તારા કચ કંઇ આશકો માર્યા ગયા છે, અને તારાં ઝુલફાંએ માહતમ પોશીનો કાળો રંગ પકડયો છે, તે સંખ્યાબંધ મોહતને લીધેજ છે.

(કવિત.)

" બહુ જાતવાન મસતાન ખાન પાન ભાન
સાન માન થાંન થાંન ઘોડી એક રંગ છે,
રોગી નિરબળ કજે તવભર ન ચપળ

ન સ્વાર સરદાર ખાન મન અંગ છે,
ઘોડી ખાસિએત જાણુ ગુણી તે પકાણુ ગાન
બુદ્દિનું ચકોરતાન રાવત તો નંગ છે,
ખાં તો ઘેર ખેલ ધરે રાવત સવારી કરે
નીજ હીને ભારે ફરે જોવા જેવો જંગ છે." (ન. ક.)

બાહારનો અર્થ—દેખીતું તો ઘોડીનું વર્ણન છે.

અંદરનો અર્થ ૧ લોઃ—અંધેરરાજાના રાજ્ય ઉપર એ વર્ણન છે.

અંદરનો અર્થ ર જોઃ—સરખાન નામના નવાબની સ્ત્રી ઉપર વર્ણન છે. થાય છે શું કે ખાં સાહેબતો ઘરમાં ખેલ્યા કરે છે. રાવત ભાઇ ઘોડી ઉપર બેશીને પોત ને જ્યાં ફેરવવી હોય છે ત્યાં ફેરવેછે.'વગેરે.

મયુરભટ્ટ નામે સિદ્ધ કવિ ભોજ રાજાની દરબારમાં પ્રખ્યાત હતો. પણ ભોજની એકવાર ખફગી ઉતરવાથી તેના ઉપર કડવી નજર રાખતા હતા. એક પ્રસંગે ભટ્ટ પણ દરબારમાં બીરાજેલા હતા તેવામાં એક જણ સારી શેલડીનો સુંદર સાંઠો રાજાને નજર કરવા લાવ્યો. આ તકનો લાભ લઇ મયૂર ભટ્ટે અલંકાર જોડ્યો કેઃ—

कांतोसि नित्य मधुरो सिरसाकुलोसि
किंचासि पंच शरकार्मुक मद्वितीयं
इक्षोतवास्ति सकलं परमेकमूनं
यत्सेवितो वहसिनी रसतां क्रमेण ॥ १ ॥

અર્થઃ—હે શેલડી ! તું સુંદર છે, સદા મધુર છે, તારામાં રસ ઘણો છે, તું કામદેવનું બીજું ધનુષ છે, સઘળા ગુણો તારામાં છે, પરંતુ એક ગુણ ઓછો છે. તે એ કે અનુક્રમે ચડતાં ચડતાં તારામાં રસ ઓછો ઓછો અને ઓછો મધુર માલમ પડે છે. એમાં વર્ણન તો શેલડીનું છે, પણ ખરેખર તો રાજાના સ્વભાવનું ચિત્ર છે. એ પ્રમાણે ભોજરાજાને ગુણાર્થ મેહેણું વાગી જવાથી શર્મીંદા થઇ ગયો હતો.

(ચામર વૃત)

" નિત્ય નિત્ય મ્હેનતો હમે ઘણીજ લીધિરે,
પેટ તેં સુખેથી આઇ ચેન ખાજિ કીધિરે;
હાથ પગ સંપ સંપિ એમ ખીજિ ખિન્નરે,
પેટ સાથ રીસ રાખિ ભારિ ચાર દીનરે.—૧
પ્રેરતે ન આપવાથિ શક્તિ નીજ ખોઇરે,

જખ્ખ મારિ હારિને ઉતારી સીસ રોઇરે,
ઝપ્પ ઝપ્પ લીધુ કામ પાછુ શર આણિરે,
પેટથી જિવે સદ્ વિચાર સાર નાણિરે,—૨ "(ઇસપનીતિ)

બાહારનો અર્થ—પેટ પડીને ખાયા કરે, ને હાથ પગો સૌ મેહેનત કરે, તે તેમનાથી દેખી ન શકાયાથી પેટને વાસ્તે કામ કરતા બંધ પડયાથી, ઉનટા પોતે હાથ પગોજ તનાઇ ગયા. વગેરે

અંદરનો અર્થ—મોટા લશકરી ખરચો માટે એક રોમન રાજાએ અમોર ઉમરાવો પાસે કર ઉંગરાવ્યાથી, તેઓ રીસાઇ ચાલ્યા ગયા પણ તેથી તો તેઓજ નબળા પડી ગયા વગેરે.

" જુફ્તી કે કબુતરાને અબલક હસ્તંદ જુદા જુદા માઅલ્લક;
પરંદ બ ચર્ખ ત્તા તુમાય દ,વઝ ખાનેએ ખુદ બીરુન નયાઅંદ "

અર્થ—સફેદ અને કાળા રંગના કબુતરોના જોડાઓ એવા જોયાં છે, કે જેઓને જૂદા જૂદા બાંધેલા છે તેઓ જ્યારે ઉડે છે ત્યારે છેક આકાશની ખબર લાવે છે, તો જોકે તેઓ પોતાના માળામાથી તો બાહાર નીકળનાજ નથી એમા બહારથી તો કબુતરો વીગે લખાણ છે, પણ અંદરથી તો આદમીની આંખો વીશે વર્ણન છે

રજપુતોના લડાઇના કડખામા ગવાય છે કે,

મરદા હારી મૂછડી, દો દો બાન ઘના,
ગડક કેમો પૂછડો, ગખે લોગ ઘના

અર્થ—કોઇ માણસ ખરો શઅીર હોય અને તેને નાહની મૂછ હોય, કે મૂછપર બે ત્રણ બાલ હોય, તોપણ તે મરદાને મરદની મૂછના બાલ છે, બાકી ઘણાએ મુર્ખ લોકો મુછે ઘણા બાલ રાખી મોટું મસ પુછડુ રાખે છે તેમા શુ વળ્યુ ?

એમા મુસનમાનો મોટી મુછો રાખે છે પણ કાયર છે, અને રજપુતો ઝાઝી મૂછો વધારતા નથી છતા બાહાદુર છે, એમ જણાવા વાપર્યું છે.

જેમા શબ્દાલંકાર સરસ હોય, તેમજ જેમા અર્થાલંકાર સરસ હોય, અને તે લખાણ જો સાની એબારતમા પણ હોય, તો તેને કાવ્ય કેહેવાને અડચણ નથી બેકન જેવા ફીનસુફના, અને એડીશન જેવા અંગ્રેજી લેખકના તથા ચાબુકના અધિપતિ મી નવરોજી ચાનદારૂ " હલકારૂ " ના, ને મી. કે ન કાબ્રાજી જેવા ગૂજરાતી લેખકના ગદ્ય લખાણો, તેમજ મી. નર્મદાશંકર અને મી નંદશંકર તુળજાશંકર તથા મરહુમ કરશનદાસ મુળજીના લખાણો ગદ્ય છતાં

કાવ્ય જેવાંજ કહી શકાશે.

આજે કાવ્ય રચનારાઓના ખરિદાર રહ્યા નહીં,તેથી તેવા ઉત્તમ કવિઓ ઉભાઇ આવતા બંધ પડયા છે. પાદશાહ શીકંદરને માટે કહે છે કે, તે હોમર જેવા સરસ કવિની બનાવેલી એલ્યદ તથા તેના બીજાં કાવ્યોને કિંમતી ઝવેરાતની પેટીમાં રાખી, જ્યાં જાય ત્યાં સાથે લઇ જતો હતો. અને સુતી વખતે તેને પોતાના માથાં તળે રાખી મુંકતો હતો. કાવ્યના જશનું વર્ણન કરતાં એક ગૂર્જર કવિ કહે છે કે, આપણા રજપુતો, ચંદ બારોટનો કરેલો પૃથ્વિરાજ રાસો ઉમંગથી ભાટોને મોંદે સાંભળે છે. કેટલાક હારેલા રાજાઓ વીરરસનાં કવિતો સાંભળી ઘોડા ઉપર એકદમ ચડી બેશી જ-તેહ મેળવી આવેલા છે. જે વેળા બ્રહ્મ ભજન કવિતામાં રાગ રૂપે થાય છે, તે વેળા રૂવે રૂવે આનંદ આનંદ વ્યાપી રહે છે. વલ્લભ માર્ગ નો પ્રસાર થયો તેનું મોટું કારણ આ, કે તેમાં સરસ કવિતા છે.

૮૩:—પ્રતિ મુર્તિ પ્રબંધ:—એમાં અસલ કાવ્યના પ્રતિબિંબ પાડી,અસલ કાવ્યમાં ફેરફાર કરી, તેમાં નવો હાસ્યરસ આણેરો હોય એવો નકલી અલંકાર,જેને અંગ્રેજીમાં *Parody* કહે છે. એ અલંકાર એવો આવે છે, કે એક કવિએ કાંઇ મીસલ સાથની કવિતા બનાવી હોય, તેનીજ મીસલને ટેકો આપનારી પણ કેવળ નિરાળીજ સરખામણી સાથની કવિતા બીજો કવિ રચીને,હુસ્યારી બતાવે છે. શાયર જામીનો ભત્રિજો હાતેફી કરીને હતો. તે નીઝામી કવિના જેવા ખુમસા બનાવા માગતો હોવાથી, તેની શક્તિની પરિક્ષા લેવા, જામીએ તેને ફીરદોશીની નીચલી લાઇનની પ્રતિમુર્તિ અથવા નકલ કરવા આપી.

" દરખ્તી કે તલખસ્ત વયરા સેરસ્ત, ગરશ બર નેશાંની બબાગે બેહુસ્ત;
વર અઝ જુયે ખલ્દશ બ હીંગામે આબ, બેબીખ અર એરીઝી શહદે નાબ
સર જાંમે ગોહર બકાર આવેરદ,હમાન મીવએ તલખ બાર આવેરદ."

યાને:—એક કડવા સ્વાદનું ઝાડ તમે ગમે તો સ્વર્ગના બાગમાં રોપો, અને પાણી પાવાને વખતે પાણીને બદલે તેના મુળમાં ગમે તો સ્વર્ગના ઝરાઓમાંથી નીકળતો ખાંડનો શીરો અથવા મધ રેડો, તોપણ આખરે તો તે ઝાડ પોતાની અસલ પ્રકૃતિ બતાવ્યા વિના રહેવાનું નથી, અને કડવાં ફળ આપ્યા વિના રહેનાર નથી. આ લીટીઓના માસલાનીજ લીટીઓ હાતેફીએ નીચે પ્રમાણે બનાવીને ગોઠવી:—

"અગર બીઝેએ ઝાગે ઝુલમત સેરસ્ત,નેહી ઝીરે તાઉસે બાગે બેહુસ્ત,

ભ હીગાંમેઆં બીઝે પરવરદનશ, ઝે અન્જીરે જીન્નત દેહી અરઝનશ;
દેહી આબશ અઝ સુશ્મેએ સવસબીલ, બુરાં બીઝેગર દમદમદ જેબ્રઈલ;
શવદ આકેબત બચ્ચેએ ઝાગ ઝાગ, બરદ રંજે બીહુદે તાઊસે બાગ. ''

યાને:—અગર જો તમે કાળા કાગડાનું ઈંડું સ્વર્ગના બાગ મ-યૂરની ઢેલ (મોરની માંદા) ની નીચે સેવન બેસાડો; અને સેવન બેસાડતી વેળાએ તેણીને ખોરાકમાં ગમે તો બેહેસ્તના અનજીર આપો; અને પીવામાં સ્વર્ગમાં આવેલાં સલસબીલના ઝરાનું પાણી પાઓ, અને તે ઈંડાં ઉપર ગમે તો જીબ્રાયલને ફુંક મારવા દો, તોએ પણ તે બેડાંમાંથી જે બાળક અવતરશે ને કાગડો ને કાગડોજ જન્મવાનો. અને મેલી સ્વર્ગની ઢેલે લીધેલો સઘળો શ્રમ ફોકટ જવાનો. આવી સરસ પ્રતિ મુર્તિ વાપરવા મારે જામીએ **હાતેફી** ને પસાર કર્યો. એવી ઉત્તમ પ્રતિ મુર્તિ **હાફેઝ**ની સતરો લઈને **અબુઇશાક** નામના શાયરે ઉત્તમ જોડણી કરેલી જગાની તંગીને લીધે છોડી દીધી છે, તે જોવી હોય તો મી. કુકાની *Wits & Humours* પા. ૭૧ ઉપર જોવી. કવિ ખાકાંનીએ નીચલી લાઈનો લખી છે.

''પસ અઝ સી સાલ રૈશન ગસ્ત બર ખાકાંની ઈ માઅની,
કે સુલતાનીસ્ત દરવીશી ઓ દરવીશીસ્ત સુલતાંની. ''

યાને:—ત્રીશ વરસ પછી ખાકાંનીને સમજ પડી, કે એક પાદ-શાહ તે કોઇજ નહીં પણ એક દરવીશ છે, અને દરવીશ જે છે તે પાદશાહ છે. ઉપલી લીટીને એક કવિએ નીચે પ્રમાણે ટંકારમાં પ્રતિ-બિંબિત કીધી છે:—

''પસ અઝ સી સાલ રૈશન ગસ્ત બર ખાકાંની ઈ માઅની;
કે બુરાંનીસ્ત બાદેન્જાનો બાદેન્જાનો બુરાંનીસ્ત. ''

યાને:—ત્રીશ વરસ પછીજ ખાકાંનીને જણાયું કે, બુરીઆંની તે બાદીન્જાન છે, અને બાદીન્જાન * તે બુરીઆંની છે. (બીન્જલ નામના વેંગણાંની જાતના એકજ શાકની એ બેઉ વાંણીઓ બુરાંની અને બાદીન્જાન છે). વળી હાફેઝની એક લીટી લઇને તેને પ્રતિરૂપ કીધેલી જોવામાં આવે છે:—

'' દરકારે ખએર હાજતે હીચ એસતખારેનીસ્ત;
એદમાલ દર તનાઉસે ફરની ચેરા કુનીદ ? ''

* બાદીન્જાન=વેંગણું.

યાનેઃ—દાકેરે પેહેલી લીટીમાં કહ્યું, કે કાંઈપણ સારું કામ કરતાં શુકન અપશુકનની તમારે રાહ જોવી નહીં. (ત્યારે બીજાએ લખ્યું કે) શા માટે ત્યારે લેઝતદાર ફરની * નું ખાણું ખાઈ લેવાને તમારે ઢીલ કરવી જોઇએ ? વળી અમદાવાદમાં દુકાળના વખતમાં ગાય કાપવાનું કસાઈખાનું ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં એક અંગ્રેજે કાઢયાથી "હિંદી પંચ" માં દલપતરામની નીચલી ચોપાઈની પ્રતિમા કરેલી છેઃ—

કવિ દલપતરામ.	હીંદી પંચ.
ગુણવંતી શીંગાળી ગાય,	ચામડાં મારે મારી જાય.
કેવો છે એનો આકાર,	ચાંમડાંનો મોટો વેપાર.
ફરીને પગ જો ખરીમાં ફાટ,	કરે હીંદુઓ લાંબી વાત.
પછવાડે પુછડે છે વાળ,	પઈસા આપતાં આવે કાળ.
હોડ હલાવે બેઠી હોય,	હાય ઓળીને બેઠા રોય.
દોહતાં દુધ ભર્યું દેખાય,	પરાઈ આસપર જીવડો જાય.
પેંડા બરફી ને દુધપાક,	મદદ માંગતાં કપાય નાક.
બાસુદી ને બને શીખંડ,	"આપબળ" તો પડયું ચંડ.

અમદાવાદ ખાતે વેપાર અર્થે ગાય કાપવાનું કસાઈખાનું એક અંગ્રેજે ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં કાઢયું તે ઉપર હિંદુ લાગણી ઉશ્કેરાઈ હતી તે બાબે છે.

૮૪—પ્રતિપઃ—એને પણ ઉપમાનાલંકારનો વિભાગ ગણેલો છે. જ્યાં લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવાં ઉપમાનને ઉપમેય જેવું ગણ્યું હોય, ત્યાં પ્રતિપાલંકાર કહેવાય સ્ત્રિની જુદાઇથી પીડાતો આશક વર્ષારતુના દિવસમાં એકાંત બેસી બબડે છે તે મરાઠી "અલંકાર વિવેક" માં છેઃ—

"અરે મારી પરમપ્રિય, તારો વિયોગ મારાથી સહન થઈ શકતો નહિં, માટે તારા અવયવ સરખા પદાર્થો જોઇને આટલા દહાડાતો મેં મન વાળ્યું, પણ હવે તો તારાં નેત્ર સરખાં જે કમળ હતાં તે *પાણીનાં પૂરમાં ડુબી ગયાં; તારાં મુખ સરખો જે ચંદ્ર તે વાદળથી* ઢંકાઈ ગયો; તારી ચાલ સરખી જેની ચાલ, એવા જે હંસ તે

---

* ફરની=ઉકાળેલાં દુધમાં ખાંડ અને લોટ નાંખ્યાથી બનતી ખાવાની વાણીનું નામ છે.

પણ જતા રહ્યા, સારાંશ જે જે પદાર્થ ઉપર તારૂં સાદ્રશ્ય, તે તે જોઇને હું મન વાળતો, તો તેટલું પણ દૈવથી સંખાયું નહીં, એવું મારૂં કમનશીબ છે. "

એમાં ઉપમાન આપવાની જે સાધારણ ચીજો કમળ, ચંદ્ર, હંશની ચાલ, તેને ઉલટીજ ઉપમેય જેવી ગણી કાઢી છે. વરસાદના દહાડામાં એ ત્રણે નજર ન પડતી હોવાથી તેણે બળાપો કર્યો છે.

વળી પ્રતિપના બીજા પેટા વિભાગો છેઃ—

૧—જ્યાં ઉપમેય * થી ઉપમાનનું માન ઘટતું હોય ત્યાં પણ **પ્રતિપ.**

" દમયંતીનો **ચોટલો** દેખી, અતી છે સોભાગ,
અભિમાન મુકી લાજ આણી, પાતાળે પેઠા **નાગ.**
નાસિકાના **વેસર** દેખી, **કળાકર ને કીર,**
તેણે અરણ્ય પરવત સેવિયાં, નારાખ્યું ચિતમાં ધીર. "

(નળાખ્યાન.)

એમાં ચોટલો અને વેસર બેઉ ઉપમેય છે, તેમણે નાગ, મોર, તથા પોપટ એ ઉપમાનોને હલકાં પાડયાં છે તેથી પ્રતિપાલંકાર થયો.

સંસ્કૃત **ચંદ્ર લોક**માં છે કે;

" અરે ! ઓ કામિની તું તારાં મુખની કાંતિનો ગર્વ મુકિ દે, ચંદ્ર પણ તારા સરખો છે. "

" હોસ્ને મેહરા બા તુ સનજીદમ બ મીઝાન અઝ કમીન,
પલ્લેએ મેહ બર ફલક રફતે, તુ માંન્દી બર ઝમીન. "

અર્થઃ—મારી વાહલી ! મેં તારી ખુબસુરતીને ચંદ્રની ખુબસુરતી સાથે છુપી રીતે એક ત્રાજવાંમાં તોલી જોઇ, ત્યારે ચંદ્રની ખુબસુરતી હલકી થવાથી તેનું પલ્લું આકાશ ઉપર ચઢી ગયું, અને તારૂં પલ્લું તારી ખુબસુરતીના ભારને લીધે જમીન ઉપરજ બેશી રહ્યું.

---

* ઉપમા અલંકારમાં ૪ વસ્તુ આવે છે. **ઉપમેય**=જે વસ્તુને સરખાવવી હોય તે. **ઉપમાન**=જેની સાથે સરખાવવી હોય તે. **સાધારણ ધર્મ**=જે બાબતમાં તે બે વસ્તુ સરખી આવતી હોય તે. અને **વાચક**=સરખાપણાનું જે શબ્દથી જ્ઞાન થાય છે તે. જે સરખામણીમાં એ ચારે ચીજ આવે તેને **પુર્ણઉપમા** કહી છે. જ્યાં એ ચારમાંથી એક અથવા અનેક કમતી હોય ત્યારે **લુપ્ત ઉપમા** કહેવાય છે. ઉપમા બે જાતની છે. **શાબ્દી ને આર્થી.** (નર્મ કવિતા)

૨–ઉપલાંથી ઉલટું જ જ્યાં ઉપમાનથી ઉપમેયનું માન ઘટતું હોય ત્યાં પણ પ્રતિપ.

રજપુતોમાં લડાઇ લડવાના કડખા ગવાય છે તે જૂઓ—

સાંઇ શરા ચાર રખ, ના કાયર ચાલીસ;
વે ચાંપીમે ભાજશે, પે ચારો ચાલીસ.

અર્થઃ—ઓ ભલા ! સાથી રાખે તો ચાર શરા (રજપુતો) રાખજે, ચાલીશ કાયર યાને હીચકારા નાં રાખતો; કેમકે કામ પડશે ત્યારે ચાલિસે નાહાશી જશે, ને પેલા ચાર તો ચાલિશનું કામ કરશે.

શરા સરગમેં ઉતરયા, હાથોં લાલ કમાણ;
શરા ઘેર બધામણાં, કાયર તજિયે પ્રાણ.

અર્થ—આ લડાઇમાં મદદ કરવા સારૂ મરી ગયલા શરાઓ પોતાનાં હાથમાં લાલ ધનુષ લઇને સ્વર્ગથી પાછા અહિં ઉતરી આવ્યા છે, એ જોઇ જીવતા શરાઓને ઘેર વધામણી થઇ રહી છે; અને તેઓ તો રણમાં ઝીપલાવે છે, પણ હીચકારાઓ તો ઉલટા પોતાના હાજા ગગડાવી નાંખે છે, અને જીવ ખુવે છે.

૮૫:—પીંગળાદર્શિકા:—આ અલંકારે પીંગળના રચેલા કાયદા પ્રમાણે ગોઠવવાનો હોવાથી એને તે નામથી ઓળખે છે. એને ફારસીમાં **રદુ લઅઝ્ઝુઅલ અલ સદ્ર** કહે છે; જેને અંગ્રેજીમાં *Antistrophe* કહે છે. જ્યારે એક શબ્દ પેહેલા કાફીઆમાં પેહેલે અથવા વચમાં વપરાયલો હોય, તે બીજા કાફીઆમાં છેડે અથવા વચમાં વાપરેલો હોય ત્યારે તે અલંકાર છે. જેમકે;

"**સુખનરા** સરેઅસ્ત અએ ખેરદમંદો બુન;
મયાવોર **સુખન** દરમીઆને **સુખન**." (સેખસાદી)

અર્થ—સુખનને માથુ અને પગ બેઉ છે. તેથી સુખનની વચમાં કંઇ બીજો સુખન નહીં બોલવો; યાને કોઇ બોલે ત્યારે વચમાં કંઇ બોલવુ નહી. એમાં કાળા હરફોથી ભેદ સમજાશે.

નીચલા મનહર છંદમાં એ અલંકાર જાહેર છે.

"જેણે માત તાત તણી **પ્રાર્થના** ન પ્રિત્યે ગાઇ,
પ્રભુ કેરી **પ્રાર્થના** જે ગાઇ તે ન ગાઇ છે;
ચાહી નહિ માત તાત તણી **પુજા ચિત્ત** માંહી,
પ્રભુ તણી **પુજા ચિત્ત** ચાહી તે ન ચાહી છે;
જેણે માત તાત તેણી **આંતરડી** ઠારી નહી,

અન્ય તણી **આંતરડી ઠારી** તેં ન ઠારી છે;
ચાખી ન **પ્રસાદી** માત તાત તણી મન કરી,
પ્રભુની **પ્રસાદી** ચાહી ચાખી તે ન ચાખી છે."

વળી અમીર ખુશરો કહે છે કેઃ—

"જાન **સેપર** સાખ્તેઅમ નાવે કે મુઝગાંન તોરા;
તા હમે ખલ્ક બેદાનદ કે મન જાન **સેપોરમ.**"

અર્થઃ—મારા જીવને તારી આંખની પાંપણના તીર સામે મેં ઢાલ કરી રાખી છે, કે જેથી સૌ લોક જાણે કે મેં મારો જીવ અર્પણ કરેલો છે. એમાં **જાન સેપોર** એ **જાન સેપાર**'દેહની બરાબર છે.

ગૂજરાતીમાં દલપત કાવ્યમાં છે કેઃ—

"**પાઇ પાઇ** પ્રેમ પાન પ્રથમ તેં પુષ્ટ કર્યો,
પછી પીડા પમાડી વિજોગ પાન **પાઇ પાઇ.**"

વળી પેહેલા છંદના અધવચમાં જે શબ્દ વપરાયલો હોય તે બીજા છંદને છેડે વપરાયલો પણ આવે છે. તેનો **ખાકાંની** દાખલો આપે છે કે;

"મારા કે કુનદ **મુસલ્લમ** આનજા, ખુરશીદ નમી શવદ **મુસલ્લમ.**"

મુસલ્લમ=એટલે સલામત એ અર્થ બેઉમાં છે.

વળી કબીરે પણ એના અચ્છા દાખલા આપેલા છે;

ઘાટ ઘાટ સબ કોઇ ભરે **અવઘટ** ભરે ન કોય;
અવઘટ ઘાટ કબીરકા ભરે સો નિર્મળ હોય.
કબીર **માળા** કાષ્ટકી બોત જપનકા ફેર;
માળા ફેરો શ્વાસકી જામે ગાંઠ ન મેર.
માંગણ મરણ સમાન હે મત કોઇ માંગો ભીખ;
માંગ્યાસે મરના ભલા એ સત ગુરૂકી રીત.

વળી એક ફારશી શાયર કહે છે કે;

"યુસુફે માસ્ત બ **બાઝાર** કતુન" જલવે ફરશ;
ઝાહેદ અઝ ગુશેએ ખેલવત દેલે ખુદરા **બાઝઆર.**"

હાલે આપણો જોસફ યાને પ્યારો, પોતાની ખુબસુરતી બજારમાં બતાવે છે, અને તેથી પેલા સન્યાસીને કહો કે એકાંતવાસના ખુણામાંથી તેનું દીલ લઇ આવે. સુધારા પત્રિકામાં લખે છે કેઃ—

હારે એની વાતો **સુધારા** કેરી વાંચજો;
વાંચી સુખ **સુધારાનું** ધરો મનમાંજો;
હારે ઇશ્વર કૃપા ન નાની સુ'ની વાંચજો; ..

આલ મોટો છે સ્વર્ગ સિંહાસનમાંજે.
હાંરે દુષ્ટ પાપે તો લોહી જામી જાયજે;
સ્વર્ગ આશ આભાસ ઝાંખો પડજે.
હાંરે પાપિ મોંહું ન નાથ દેખડાયજે,
દુષ્ટ છાંગો આવીને આડો નડે જે.

વળી ઘણી ગમ તેના તેજ શબ્દો બન્ને છંદોની છેડે આવે છેઃ—

" સાકી બેયાર બદેહ કે આમદ જમાને ગુલ;
તાબેશકનીમ તોબેએ દીગર દરગીઆંને ગુલ."

એમાં હાફેજે છેલ્લા શબ્દો અલંકૃત વાપર્યા છે.

પરસ્પર સુખની વેહેંચણ વીશે એક ગૂર્જર કવિ લખે છે કેઃ—

નહિ મરે અરે તે નર, જે અરે ધરે ઉરપર;
જે અરે ધરે ઉરપર, જે ખરે કરે ફિકર;
જે ખરે કરે ફિકર, દુખીયાં પર કરે નજર;
દુખીયાં પર કરે નજર, તે નર ખરે નહિ ખર.

વળી અબદુલ વાઝે એ અલંકાર વાપરેલો છે કેઃ—

" દર આશકી ઓ દેલબરી અએ દેલબરે શીરીન;
મન રનૂજે ગ્રું ફરહાદ તો તરફે ચું શીરીન. "

વળી જે શબ્દ છંદનો પેહેલો હોય, તે છંદનો છેડો હોય, એવો દાખલોઃ—

" ફલકે હજર ખુદ સેફલે તોરા,
ફર્દ કર્દ અઝ મન અએ બદાનેશ ફર્દ. " (મસુદેસાદ)

ઓ દાનેશમંદીમાં જોડા વગરની ! જે હલકટ ફરતા ફલકને વિયોગ પાડવાની ટેવ છે, તેણે તારાથી મને જુદો પાડ્યો છે.

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।
पंचस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

અર્થઃ—પતિનો શોધ લાગે નહીં એવું થયું હોય, પતિ મરણ પામ્યો હોય, સન્યાસી થઈ ગયો હોય, નપુંસક જણાયો હોય, અથવા પતિત થયો હોય, તો એ પાંચ પ્રસંગે તે સ્ત્રીએ બીજો પતિ કરવો.

कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।
द्वापरे शंखलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥

અર્થઃ—સત્યયુગમાં વિશેષે કરીને મનુસ્મૃતિમાં કહેલા ધર્મ પ્રમાણે વર્તવું, ત્રેતાયુગમાં ગૌતમના કહ્યા પ્રમાણે, દ્વાપરમાં શંખના કહ્યા પ્રમાણે, અને કલિયુગમાં પરાશરના કહ્યા પ્રમાણે વર્તવું.

૮૬—પરિહાસાલંકારઃ—એને "હાસ્ય રસોત્પાદક પ્રબંધ" કહે છે. જેને અંગ્રેજીમાં *Mock Heroic Verses* કહે છે. ગોયા અન્યોક્તિનો આ અલંકાર તો દાદો છે. એમાં પેહેલવાની કરનારા શુરાઓનું (l) મશ્કરી રૂપે દાસ્તાન આપવામાં આવે છે. એ અલંકાર હાસ્યનો હોવાથી *Burlesque* પણ ગણાય છે. હિંદ ભૂમિના શાયર જફરે, પોતાને ફીરદોશીના શાહનામાના પેહેલવાનની નીચે મુજબ ઉપમા આપી છેઃ—

"મન આં રૂસ્તમે વકતે રૂઇનતનમ,
કે દેહ પાપર અઝ મુશ્તે ખુદ એશકનમ.
કુનમ રૈઝન અંદર ચપાતી બ તીર,
બરઆરમ દેમાર અઝ સરે મુયે પીર.
બેપુશમ અગર જોશને જગસ,
હઝીમત દેહમ પશ્શએ લંગરા.
બ યક હુમલે બાલે મગસ બરકુનમ,
ફ્તારે દો સદ મુર બરહમ ઝનમ.
અગર બરઝનમ પંજે દર દાલ ભાત,
ફેતદ હેબતો ખોફે મન દર જેહાત.
બદુઝમ બરમેહો સનાન દુદેહરા,
શેગાફ્મ બસુગાલ ફાલુદેહ રા.
દરીં દોરે સાંની કે રૂસ્તમ મનમ,
બતાશે બગુર્ઝે ગેરાં બેશકનમ.
મન આં શેહસવારમ કે વકતે નબર્દ,
બરઆરમ બ યક મુશ્ત અઝ પુમ્બે ગીરદ.
બ હેંગામે ખેશ્મ ઓ તરદુદ તલાશ,
કુનમ ગર્ક અંગુશ્ત દર દાલે ,મારા.
ચુનાં બોગ્સલમ રસ્તએ ખામરા,
કે સાઝમ ખેજલ રૂસ્તમો સામરા.
અગર બર કશમ તીગે તદબીર રા,
બેબુર્રમ સરે શીરે તસ્વીર રા.

મન આસમ અગર અસ્પ, જોલાં કુનમ,
ચેહલ ખાનિએ મુશ વયરાં કુનમ.
બ નામો નીશાંને જફર દર્દમંદ,
રસું બાંગે ખર આવાઝેએ મન બુલંદ."

અર્થ—હું જમાને પેહેલવાંન રોઇનતન રૂસ્તમ છું, અને તે એવો છું કે, માત્ર એકજ મુંકી મારૂં તો ભુંજેલા દશ પાપડની ચૉરની ચૉર ભાંજી નાંખું ! મારા તીરથી કરીને એક સમુસાને વીંધી નાંખું, અને ઘરડા આદમીનું માથું તો તોડીજ નાંખું. જો હું લડાઇનું (*Pan-cake*)બખતર પેહેરૂં તો ભુખ્યાં મચતરાંને એકદમ નહશાડી મુંકું. એકજ હુમલામાં એક માંખીના તો ચુરે ચુરા કરી નાંખું, અને બસો કીડીઓની હારની હારને હેબતાવી નાંખું. અગર જો દાલ ભાત ઉપર મારો પંજો ચલાઉતો દુન્યાંને હું હેબતાવનારો અને ધાસ્તી ભરેલો થઇ પડું. ગમે એટલો દુધનો જથ્થો હોય તોપણ જો તેમાં હું મારો ભાલો મારૂં તો આરપાર ફોડી કાઢું ! અને માત્ર મારી ચુંગાલ જો મારૂં, તો ફાલુડાનો કચકઘાણ કાઢી નાંખું ! આ જમાનામાં જ્યારે હું બીજો રૂસ્તમ ગણાઉં છું, ત્યારે તો હું મારા જબરદંસ્ત ગુરૂજથી કરીને બતાશાના ચુરે ચુરા કરી મેલું ! લડાઇને વખતે હું જેવો પ્રખ્યાત લડવૈયો એક મુંકી મારૂં, તો રૂના ઢગલામાંથી કેટલી બધી ધુળ ખખેડી નાંખુ! જ્યારે પણ હું ઉશકેરાઇ જાઉં છું ત્યારે-હું ભાત ભાતના ગલ્યાં શાકોની અંદર ઘણા જોરથી મારી આંગળી ગોપી દઉં છું. કાચા સુતરના તારો એવી રીતે તો હું તોડી નાંખું, કે રૂસ્તમ અને સામ પણ શરમમાં ગરકાવ થઇ જાય. અગર જો તદબીરની તરવાર હું ખેંચી કાઢું ત્યારે તો, તશવીરમાં ચિતારેલા સિંહનું માથું પણ ઉડાવી નાંખું. હું એવો બાહાદુર છું કે જો એકવાર મારા ઘોડાને દપતાઉં તો, ઉંદરોનાં આખાં ૪૦ ઘરો એક પલવારમાં નાશ કરી નાંખું. હું જફર યાને દર્દમંદના નામથી બહુ પ્રખ્યાત છું, અને મારી ખ્યાતિનો આવાજ ગધેડાના ભુંકવાની માફક દુરદેર ફેલાનારો છે. સાગળ બટે બાહાદુર પેહેલવાન (!) વિશે નિચલો છપ્પો જોડેલો છે.—

તાતી બાંધી તરવાર પછી નાસે સૌ પેહેલો,
તાતી બાંધી તરવાર વળે વાટેથી વેહેલો,
તાતી બાંધી તરવાર ગુણ પોતાના ગાએ,

પડે ઉગમણી બુમ, આપે આથમણો ધાએ,
વળી વાંકાં મેલી પાઘડાં, ચંચળ થઇ પરથમ ચડે,
સામળ કહે નાશી જાય નર, પ્રૌઢ ઘાવ શીરપર પડે.

બાહદુર રજપૂતો વિશે એક ગૂર્જર કવિ લખે છે કેઃ—

માંચી તણા માકડ સમા, નીકેતથી નવ નીસરે;
શીકાર સસલાનો કરી, ધિક્કારથી નવ ઓસરે;
શેં નવ સરજ્યા*સદ્દીપતી, કંગાળ કુશકા ખાંડવા;
શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા ?
ડરિને ધસે, પાછો ખસે, ખડખડ હસે ખુશીવડે,
કુળને લજાવે, ઘેર આવે, શર નાવે, સીંધુડે;+
પાવઇ પ્રગટતો તો ભલે તાળી તું લાગત પાંડવા,
શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા ?
રાણે સજી સરસો પરાણે, સધ રણમાં સંચરે;
સુખ સાલ્યથી સંતાનને સુંદરિ તણી ત્યાં સાંભરે;
હાકળ× સુણી પાછળ ધરે, પગલાં કલંક લગાડવા;
શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા ?

૮૭—અંતરલાપિકાઃ—જેને અંગ્રેજીમાં *Acrostic* કહે છે, અને ગુજરાતિમાં"પ્રથમાક્ષર બંધ"અથવા"આદ્યાક્ષર બંધ" અથવા જૂદે -રૂપે વપરાય ત્યારે "બાહ્યાંતર્લાપિકા" પણ કહે છે. એક કવિતા એવી રીતે બનાવવી, કે તેના દરેક લીટીના પેહેલા શબ્દોના પેહેલા હરફો ગોઠવતાં કાંઇ ચીજ કે માણસનું નામ અથવા કાંઇ સુંદર વાકય બને.

બાહ્યાંતરલાપિકાઃ—જ્યાં એક લખેલા વિષયમાં બ્હારના પેહેલા અક્ષરોની અથવા અંદરના અમુક અમુક ઠેકાણાના અક્ષરોની એવી રચના થઇ હોય, કે જેમાંથી કંઇ નવો અર્થ નિકળે, ત્યાં બાહ્યાંતરલાપિકા. અંદરના ભાગથી કાંઇ રચના નીકળે તે અંતર્લાપિકા કહેવાય.

જેમકેઃ—

"શ્રી ફળમાં શું હોય ?	દગો કરતાં શું હારે?
અધિક ગામડાં માંહીં,	લહે કોણ પદવી ભારે !
મટે નહીં તે કોણ ?	પરમ દુઃખ સૌથી શું છે !

---

* એવાઓને કુશકા ખાંડનાર ગોળા કાં નહીં ઇશ્વર તેં સરજ્યા?
+સિંધુ નામનો રાગ ગાવાથી લડાઇમાં શુર ચડે છે તે. ×યુદ્ધની બુમ.

દાટી આશ ને અંત,
ચાચા અવિચળ એ દેવ છે,
દન દન પદ આદિવરણુ પર
'તદ્દી જે નામ રહ્યું છે.
રાખી રેહેમ નજર રહે;
મધ્ય વરણુ કવિજન કહે."

એમાં દરેક લીટીના પેહેલા અક્ષરો વાંચી જઇએ તો "શ્રી અમદાવાદ દલપતરામ" એવું વાક્ય થાય છે; યાને કવિ દલપતરામે આ છપ્પો જોડેલો છે, તેથી તેવણે પોતાનું તથા પોતાના વતનનું નામ આ અલંકારથી જણાવેલું છે. એને **અંતરબ્હારલાપિકા**નું લાંબું નામ આપ્યું છે.

એ અલંકારને ફારશીમાં "મવશ્શેહ" કહે છે. **રશીઉદ્દીનની** એક રોબાઇમાં એ મળે છેઃ—

" માશુકે દેલમ બેહ તીર અનદુહ બ જસ્ત;
હએરાન શુદમો કસી નમી ગીરદ દસ્ત.
મીશકીન તને મન બે પાયે મેહનત શુદેહ;
દસ્તે ગમ દોસ્ત, પોસ્તે મન બશ્કે શીકસ્ત."

એમાં પેહેલીમાં **મીમ**—૨ જીમાં **હે**—૩ જીમાં **મીમ**—૪ થીમાં દાલ, મળી "મહમદ" એ નામ નીકળી આવે છે. અરધી અરધી લીટીમાં બાહ્યાંતરલાપિકા સમાવેલા હોય છે, જેમકેઃ—

ચી પીલે પ્યાલો મધ ભરી, રોશન ગુલે બુલબુલ;
જગ બાગના મેદાનમાં, **શ**કહા ગુલ ખરે બેગુલ.
દીવાને પતંગ પ્રાણ દે, નવ જાનથી ડરે;
શા ભાવથી અર્પણ કરં, **જી**વ જાનથી આ ફુલ.
એધક સીહા સંસાર, દસ્તે દોસ્તમાં ધરં,
દેશો મને કુલ જેહાનને, કરશો નચીજ કબુલ.

શાયર મનસુખે નીચે પ્રમાણે સીફતે મુવસશેહ કરેલી છેઃ—

"સરકશ નો યા કે જોઆય તું જેવા ઘણા,
રૂસતાની · રજમાં થઇ ગયલા ફેના.
જંગ—રંગ—ધંગ—ને જુદાં મકર,
મસ્તી—ફેસાદ—ને ફરેબી જીવતર,
સે જીવીઆ કરતાં, ભલું છે મરણ,
દશ ઘણે-લાખ ઘણે-દશ લાખ ઘણે એ સજન.
જીવતું તેઆરે તેહેનેજ છે પરમાણુ,

જીવતર તેઆરે તેહેનુંજ તું જાણ્ય.
જીનતનો પેશો જે જીવતાં જી કરે,
ભલાઇથી સગીના હઇઆંવો ભરે.
ઇમાન પર રેહે જે સાબેત હરદમ,
બાંધે રબ પર નેક ઊમેદના દમ.
રોર—ગમ—ને ગરીબની હાજત,
ને દીલથી શુધ્ધ ચીટ આપે જહટ.
તકોબરી બદ હરગેજ નહીં કરે,
નામ સાહેબનું હઇઆમાં ધરે.
ઇજત—મરવત—ને હેસાંનની વાત,
તન—મન—ધસી બજાવે દીન—રાત. "

એમાં દરેક લીટિનો પેહેલો હરફ વાંચવાથી " **સર જમસેદજી જીજીભાઇ બારોનેટ નાઇટ.** " નું નામ વંચાશે.

૮૮—નિંદાત્મક કવિતા:—(*Satires*) અને **૮૯—ઠોક પ્રબંધ:—**(*Epigram*) જેઓના અંગ્રેજી નામો અનુક્રમે *Satires and Epigrams* છે. નિંદાત્મકમાં દુરાચરણ ઉપહાસક કવિતા આવે છે, અને મર્મ વચનમાં મેહેણાં મારી કોઇ શખસ ઉપર સખ્ત ટીકા અથવા સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. અને ઠોક પ્રબંધમાં એકજ વિષય ઉપર જોડેલી મનોરંજક કવિતા, ગજલ, કે ખ્યાલ ટપ્પા, અને ટુચકા આવે છે. તે એકમેકને મળતા હોવાથી સાથેજ ભેળીને વર્ણન કર્યું છે.

ફીરદોશીએ સુલતાન મહમદ મારે રચેલું ઠોકપ્રબંધ બહુ ઉંડી સમજવાળું છે:—

" ખુજસ્તે દરગેહે મહમુદે ગઝનવી દરયાસ્ત,
ચેગુને દરીયા કાનરા કેરાને પયદા નીસ્ત;
ચે ગોતહા ઝદમો અંદર ઊ નદીદમ દુરર,
ગોનાહે બખ્તે મન અસ્ત ઇનગોનાહે દરિયા નીસ્ત."

અર્થ:—એમ કેહવાયલું છે કે મહમુદ ગઝનવીનું મોટું દીલ સદા વહાજ કરતા સમુદ્રના જેવું છે. જેઓએ એ વાતનો અનુભવ લીધો હશે તેઓ નશીબદાર છે, પણ મારા બાબમાં તો એ સિદ્ધાંત ખરૂં પડેલું જોવાને હું તો બેનશીબ નીવડયો છું. મેં તે દરિયાવ ના મોજામાં હોમાવી જોયું, પરંતુ મને તો એકપણ મોતી તેમાંથ

મળી આવ્યું નથી.

મહમુદ ગઝનવીએ શાયરાંન શાયર ફેરદોસીને શાહનામું રચવા માટે જે દામ આપવા કહ્યું હતું તે ન આપ્યાથી શાયર નીરાશ થયલો, તેનો એસારો છે. શાયર અનવારીએ નીચે પ્રમાણે પોતા ઉપરજ અલંકાર વાપર્યો છે કે;

" હર બલાઇ કઝ આસમાન આયદ,
ગરચે બર દીગરી કઝા બાશદ;
બ ઝમીન ના રસીદેહ મી ગુઇયદ,
ખાનેએ અનવરી કુજા બાશદ ?"

માયનીઃ—કોઇપણ જાતની વિપત્તિ આસમાન ઉપરથી જેવી ઉતરી આવે છે તેવીજ તે પુછવા મંડી જાય છે કે 'અનવરીનું ઘર કયાં છે ?' તો જોકે તે બલા કોઇ બીજાનેજ માટે ફરતા ફલકે નીમેલી હોય, તોપણ તે બલા મનેજ શોધતી આવે છે. સમરકંદ-વાળા શાયર **રસીદીએ** નીચલી જોડણી કરેલી છેઃ—

" તુ વઝીરીઓ મનત મદેહત ગુઇ, દસ્તે મન બી અતા રવા બીની;
તુ વઝરાત બમન સેપારો મરા, મદેહતી ગુઇ તા અતા બીની."

યાને કેઃ—તું એક વઝીર છે. અને હું તારી તારીફ કરનારો છું; પણ તેં તારી કાંઇપણ બક્ષેશનો હાથ મારા ઉપર લંબાવાનું દુરસ્ત વિચાર્યું નથી. થોડોવાર એ વઝીરી-પદ મને આપ ! અને તું મારી તારીફમાં કાંઇ બોલ ! અને પછી હું તને બતાઉં કે સખાવત શું ચીજ છે ! (એ દીન કાહ, કે મીઆંકે પાંઉમેં જુતી) વળી બીજા એક **બદરૂદીન** નામના લેખકે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.—

" ગોફતમ સુખનત શીકસ્તે વશ ચું આયદ ?
બા આંકે હમે ચું દુરરે મકનુન આયદ;
ગોફતા સુખન અઝ દેહાને તંગી કે મરાસ્ત—
ગરને શેકનમશ ચેગુને બીરૂન આયદ ?"

મતલબઃ—માશુકને મેં પુછયું કે; તારા શબ્દો મોતીના દાણાં જેવા છે, પરંતુ તે શબ્દોને તોડી તોડીને તું કાંય બોલે છે ? ત્યારે તેણીએ કહ્યું કે; તું જૂએ છે કે મારૂં મોઢું અતિશય નાહનું છે, તેથી હું આખાને આખાજ શબ્દો તેમાંથી બાહાર કેમ કાઢી શકું, વાસ્તે તે શબ્દોને **ભાંગીને નાહના ટુકડા** કીધા વગર તે બાહાર નીકળવાનાજ નથી. (અહિં જાણવું જોઇએ કે આગળા ઝ઼ાં-

ની લોકોમાં તેમજ એશીઆની બીજી ઘણી પ્રજાઓમાં જેમ એક માશુકનું છેક નહીંજ દેખી શકાય એટલું નાહનું મોઢું હોય, તેમ તે ઘણીજ ખુબસુરત ગણાતી હતી, તે ઉપર તે પ્રીયાએ પોતાના પ્રીતમ આગળ સ્વસ્તુતિ કરેલી છે.)

નીચલાં ત્રણ *Epigram* માં પેહેલી દરેક લીટી દિલ દુઃખવનારી છે, જ્યારે બીજી લીટી વાંચે કે તુરત દીલ ખુશ થાય છે:

મુખતારે ગઝનવી ઉપરથી:—

" હમીશે એસ્મે તો દર સાયેએ હોમા બુઅદ,
ઝેબસ કે બર સરશ એ બેહરે ઉસ્તખાન આયદ."

યાનેઃ—તમારા દુશમનો હંમેશાં **હોમા** * પક્ષીના છાંયડા હેઠળ છે. કારણ કે તે પક્ષી તેઓના હાડકે હાડકાં ખુંચવી લઇ જવાને તેઓના માથાં ઉપર ભમ્યા કરે છે. એમાં ૧ લી લીટીથી દુઃખાયલું દીલ, બીજી લીટીથી ખુશાલ થાય છે.

" બુલંદા પસ્તે જેહાન જુમલે દુશ્મનાને તોરાસ્ત,
કે ગાહ દર બુને ચાહ અંદો ગાહ બર સરે દાર." (રસીદુદીન વતવાત)

યાનેઃ—દુન્યાની ઉંચાઇ અને ઉંડાઇ સર્વે તારા દુશમનોને લગતી છે: કારણ કોઇવાર તેઓને અંધારા ગારની અંદર રહેવું પડે છે, અને કોઇવાર શુળીને મથાળે લટકવું પડે છે. એમાં પણ પેહેલી લીટીથી આજુર્દા થયલું દીલ, બીજી લીટીથી સંતોષ પામે છે.

"જાયે એસ્મત સું જાયે તોરત રફીઅ, આને તો તખ્તો આને દુશમન દાર."

યાને તમારા દુશ્મનની જગા તમારી જગાના જેટલીજ ઉંચી છે— એટલે કે તમારે માટે તખત છે, અને તેને માટે શુળી છે. એમાં પણ ઉપલી લીટીઓ જેવીજ ખુબી છે.

" અએ મૌલવી કે કબ્ર દેમાગત કન્દેહ,
ગાહી કે કુનદ બર તુ સલામ ઇન બન્દેહ;
ચંદાન હરકત કુન કે અઝ રૂએ કીઆસ,
માલુમ શવદ કે મુરદેહ યા ઝીન્દેહ. "

અર્થઃ—અભિમાનથી ફુલી ગયલા ઓ મૌલવી ! જ્યારે હું કમતરીન બંદો તુંને સલામ કરૂં છું, ત્યારે તું સલામ પાછી કરતો

---

* એ કલ્પિત પક્ષીને માટે કહેવાય છે કે, જેના ઉપર તેનો છાંયો પડે, તે આદમી આબાદ થઇ જાય છે.

નથી તો નથી, પણ એક જગા તો ડોકું ધુણાવ ! કે હું એટલું તો જાણું કે તું મરી ગયઓ છે કે જીવતો છે ! વળી એક આશકે પોતાની એક આંખવાળી અથવા બાડી આંખવાળી માશુકની ખુબસુરતી ઉપર અલંકાર વાપર્યો છે કેઃ—

"કે આન બહમ બરસ્તે આં સનમ યક ચશ્મ, કે તુફન્ગે નેગેહ ખતા નકુનદ."

આ માશુકે પોતાની એક આંખ બંધ કરી રાખી છે તે કાંઇ કારણ વગર નથી; તે એટલાજ વાસ્તે કે તેણીના નેણ બાણની નીશાન આબાદ લાગવામાં કાંઇ પણ ભુલ નહીં થાય. મતલબ કે નીશાંન મારનાર હમેશાં બાડી આંખે જોઇને મારે છે. વળી એક આંધળી માશુક ઉપર તેણીના આશકે નીચે પ્રમાણે જોડેલું છે —

" બ ચશ્મે આં બુતે ઝીબા હયા બ મરતબ ઇઅસ્ત,
કે હીચ ચશ્મ નદીદ અસ્ત રૂએ મરદુમરા. "

યાને કે, તે ખુબસુરત સુંદરીમાં એટલું બધું શરમાલપણું છે, કે તેણીએ બેઉમાંની એક પણ આંખે હજુ સુધી કોઇપણ મરદનું મોઢું જોવાની હિંમત કરી નથી. એજ અલંકારનો શાયર જામીએ એક એવો દ્રષ્ટાંત આપ્યો છે કેઃ—

"શાયરી ખાન્દ પુર ખલલ ગઝલી, કીન બહેરફે અલેફ બુદ મોસુક,
ગોફતમશ 'નીસ્ત સનઅતી બેહ અઝઆં, કે કુની હેઝ્ફ અઝા તમામ હરફ."

એક કવિએ મારી આગળ એક ઘણીજ ખરાબ ગઝલ વાચી સંભળાવી, તેમાં તેણે એવી હીકમત વાપરેલી હતી, કે એક પણ શબ્દમાં **અલેફ** હરફ બીલકુલ આવેલો નોહોતો. ત્યારે મેં તેને કહ્યું કે તમારી ગઝલ ત્યારેજ ઘણી ખુબીદાર જણાતે, કે તમે બારાખડી મધેના **તમામ** **હરફ** એ ગઝલમાં નહીં વાપર્યા હતે ! અર્થાંત એ ગઝલ એવી ખરાબ છે, કે તે નહીંજ બનાવી હતે તો તમારી શોભા વધતે. મુલ્લાં **તુતી** નામના શાયરે બોખારાના કવિ **બદીહી**ના મોટાં નાક ઉપર ટીકા ચલાવી છે કેઃ—

"હર પરદેએ બીની બદીહી ગારીસ્ત, તુતી મનમો તોરા અજબ મિનકારીસ્ત."

ઓ બદીહી ? તારાં નાકનાં બેઉ નસકોરાં મોટા ગોફા જેવાં છે, અને તુતી યાને પોપટ કરીને તો હું કહેવાઉં છું, જ્યારે ઘણીજ અજબ જેવી ચાંચ તો તુને છે.

ખાજા નીઝામુલમુલ્કને પગે વા થયો હતો, તે વેળએ શમ્સુદીન મહમદ ખાલેદે નીચે પ્રમાણે અલંકાર વાપર્યો હતો.

" ગર દરદ કુનદ પાય ફ્લક ફરસાયત,
સરરીસ્ત દશાન અરઝે કુનમ બર રાયત;
ચુ અઝ સરે દુશમનત બ જાન આમદેહ દરદ,
આમદ બતઝલ્લુમ કે ફ્રેતદ દર પાયત."

અર્થઃ—આપના પગોમાં દરદ થાય છે તેનું કારણ હું આપને સમજાઉં. એ દુઃખ દરદ આપના દુશમનોના મગજમાં રેહતાં રેહતાં કંટાળી ગયું. તેથી એ દુઃખ દરદ પોતાની ફરિયાદ કરવા સારૂ આપ નામવરના ચરણે પડયું છે! શું સરસ કાવ્ય બુદ્ધિ લગાવી છે!

ઉઠી કંઠ હથિયાર લે, મેં લઉં સક્કર ઘી;
પાઉણુરા તો મુજ બલ, રનબેરી તો તુજ.

રજપૂતાણી રજપૂત પતિને કહે છે કે, એ કંથ તું ઉઠીને હથિયાર લે! અને હું લઉં છું ઘી ને સાકર. પરોણા આવશે તેની ખબર લેવાનું કામ મારૂં છે, અને રણવેરીઓ અહી આવશે તેઓની ખબર લેવાનું કામ તારૂં છે.

૯૦:—સૈન્ય પંકિતકા=લશકરમાં શીપાઇઓની હાર, (વ્યૂહ) જે પ્રમાણે કવાયદ સર ગોઠવાય છે, તે પ્રમાણે એમા શબ્દો હરોલ પ્રમાણે ગોઠવવાના હોવાથી,તેને એવું નામ આપવામાં આવેલું છે. યાને સૈન્ય ની પંક્તિની માફક કવિતાના શબ્દો કાયદાસર ગોઠવાઇ ગયલા હોય છે. તેને ફારશીમાં **તકરીમે મુસલસલ** કહે છે. એમાં દરેક લીટિમાં આવેલું ઉપમાન તેને લગતી દરેક સીફતમાં અનુક્રમે તેની પછીની દરેક લીટીમાંજ ગોઠવીને, આખી કવિતા તેવીજ રીતે બનાવામાં આવે છે; જેને લફેનસર પણ કહે છે. જેમકેઃ—

" બ રૂઝે નબર્દે આં યલે અર્જમંદ;
બ શમશીરો ખંજર બ ગુર્ઝો કમંદ.
બુરીદો દરીદો સીકસ્તો બે બસ્ત;
યલારા સરો સીને ઓ પાઓ દસ્ત."(શાહનામું)

તરજુમોઃ—

" લડાઇને દીને, તે પેહેલવાન બુલંદ,
ની તલવાર ને ખંજર ગુરૂજ ને કમંદ,
થી કાપેઆં ને ચીરીઆં,ને ભાંજી—બાંધ્યા તાટ;
સીપાઇઓના સરો સીના—પગો—ને હાત." (મનસુખ)

એમા **શમશીર**ની નીચેજ તેનો ક્રિયાપદ **બુરીદ** છે, અને

તેનાથી શરીરનો જે ભાગ કાપવામાં આવે તે સર(માથું)છે, તેપણ તેની નીચેજ છે. તેજ પ્રમાણે ખંજર, ગુરજ, અને કમંદના ક્રિયાપદો,અને તેનાથી નુકશાન પામનારા શરીરના અવયવો એકેકની નીચેજ મુકેલા છે. શેવકના કાવ્ય સંગ્રહમાંથી નીચલી બનાવટ ઉતારૂં:—

" હિંદુસ્થાને-રૂમ—ગીરી—ઇરાનમાં રે, લોલ,
અર્જુન-હરકુલીશ-એકીલીઝ-રૂશી જાલના રે લોલ,
વીરને શક્ષશ જોધ્ધો જે વળી પેલવાંનમારે લોલ,
ધનુષ-કુહાડી-શમશીરો—ઘોડા રખ્શનારે લોલ,
ચીલની ઝડપ-ભારી-તેજી-જબ્બર ચાલનારે લોલ.
ચિલ્લો, ગુરજ, મ્યાન, ને વળી રકાબમારે લોલ;
હાથે, ખાંધે આપી, કમ્મર, પગ લટકાવતારે લોલ;
ગોશે, હાથે, મુંઠ ધરી—અને લગામનેરે લોલ;
ચઢવી, ઉઠાવી, ને કાઢી, પકડી હાડથીરે લોલ;
છોડી, ઉગામી, ને મારી દોડી ચાલતોરે લોલ;
દુર્યોધન, અઝદા ને ગીરી સુફેદ દેવનેરે લોલ.
વિંધી છુંડી કાપી ને ધ્રુજાવી મારીયારે લોલ;
પીલતન, ખવીશ, શેર, અને રૂઇનતનીરે લોલ."

વળી અબદુલ વાસી નામે શાયરે નીચલો જોડેલો છે:—

" જેહાંબખશી કે દારી વકતે જુદો હરબ્બો મેહેરો કીન;
કફે હાતમ-તને રૂશતમ-દમે ઇસા-દીલે હેદર."

યાને કેઃ—તું એવો તો પાદશાહ છે કે, સખાવતને-લડાઇને-મેહેરબાંનીને અને કીનો લેવાને વખતે, હાતમનો હાથ-રૂસ્તમનું શરિર-ઇસસના જેવો ફરી ફરી જીવતું કરવાનો દમ-અને અલી (સીંહ મારનાર) ના જેવું દીલ તારૂં હોય છે. એમાં પણ એકેકની નીચેજ અનુક્રમે શબ્દો કેવા હીરકણીની માફક ગોઠવેલા છે, વળી મી. મનસુખે એક જોડેલો છે તે જુઓ—

" રૂખ-જુલફ-ને રૂખસારે આપી મહને તરણ ચીજ,
એક ફરેબ-બીજીએ નાંજ-અને ત્રીજીએ મન રીજ,
એ ફરેબ-એ નાજ-અને એ મન રીજે મહને કીધો,
બંદીવાન— ઠગાએલો — અને સહમજથી ઉંધો.
બદીવાન—ઠગાએલા—અને મુજ સરખા ઉંધા,
થયા છે તેથી ઇનસાનો—પરીઓ—અને દેવો સંધા."

શાયર ખુશરૂ લખે છે કેઃ—

" કે અકસે આરેઝો જઅદો બેના સુબો દો ચશ્મે તર;
દમદ લાઆલે ચમદ સન્બુલ ફેતદ નસરીન પરદ અબહર."

એ પ્રમાણે ઘણા દાખલાઓ આવેલા છે. શેવકના બનાવેલાં શેઠ નસરવાનજી પીટીટ ઉપરના "શરોદે નોશરવાન" માં નીચે પ્રમાણે છેઃ-

ભલા હાથ—આંખો—ભલાં દીલ—જબાંન,
કરી દાન— રેહમો— સખાવત—સુવાંણુ;
ગરીબો — ગુનેહગારો —ભુખ્યાં —દુઃખી,
તે જીવ્યાં—ને બચ્યાં—જમ્યાં—રહી સુખી.

એમાં પણ એકેકની નીચેજ તેના યુકિતબાજ શબ્દો ગોઠવાયલા છે. પણ જો એ અલંકારમાં શબ્દો અનુક્રમે નહીં આવે તો " મુખ્તલેફ " અથવા "લફો નસ્ર ગેરે મુરત્તેબ" ગણાય છે; જેમકેઃ-

" દર બાગ શુદ અઝ કદો રૂખો ઝુલ્ફે તો નાયાબ,
ગુલબર્ગે તરી સરવે સહી સન્બુલે સયરાબ."

તારાં કદ, મુખડા, અને જલફાંને લીધે, તાજાં ગુલાબનાં ફુલો, સીધાં સરોવર, અને ખુબ ખીલેલાં સુમ્બુલ, બાગમાંથી ગુમ થયાં છે. એમાં અનુક્રમ લાવવાને **સરવ** શબ્દ કદની સાથે તાલુકો રાખતો હોવાથી કદની નીચે આવવો હતો, અને **ગુલબર્ગ** શબ્દ **રૂખની** નીચે આવવો હતો.

શબ્દોને બદલે અર્થના સરખાપણાંને હરોળમાં ગોઠવવાનો નીચલો અલંકાર છે.

૩૫

૯૧:—દ્રષ્ટાંતરૂપક ઉપમાપંકિતઃ—જ્યાં બે વાકયોના જૂદા જૂદા અર્થનું સાદ્દશ્ય સરખાપણું હોય ત્યાં એ અલંકાર છે. એક વાતને બીજીનો દાખલો આપે છે, ને ઉપમાના વાચક શબ્દો જેમ, જેવું, તેમ, તેવું, વગેરે છુપાવવામાં આવે છે. એને ઉપમાનો વિભાગ કહેલો છેઃ—

" સિંહણ ભુખથી જો મરે, તોય ઘાસ નવ ખાય;
પતિવ્રતા મદને મરે, પર પાસે નવ જાય.—૧
મેઘ વીજ વાયૂ થકી, ડોળે નહિ ગિરિ રાય;
આધિ વ્યાધિ ઉપાધિથી, વતાળિ ચાલિત ન થાય "—૨ (ન.ક.)

સિંહની માદા ભુખે મરી જશે તોપણ ઘાસ ખાવાની નહીં-તેમજ

પતિવ્રતા ઓરતનો ધણી દુર હોય, ને કામના જોરથી ગમે એટલી દુ:ખી કાં નહીં હોય, તોપણ છીનાળું નહીં કરવાની. વરસાદ વીજળીથી ડુંગર ધ્રુજતો નથી, તેમ વ્રત પાળનારી પતિવ્રત ટેકી સ્ત્રી, ફીકર ચીંતાથી કે રોગરાઇથી કે ધરખટપટથી કોઇપણ રીતે ગભરાયાથી પોતાનું પૉણ છોડવાની નથી. પેહેલાં વાકયને બધાં વાકય સાથે સરખાવ્યાં છે.

"સાહેબકા ઘર દૂર હય, જેસી લંબી ખજુર;
ચડે તો ચાખે પ્રેમ રસ, ગીરે તો ચખના ચુર."

એમાં ખોદાનું ઘર લાંબી ખજુરીની મીશાલનું ચિત્રેલું છે. અને કહે છે કે, એ લાંબી ખજુરી ઉપર ચડવા પછી જેમ ખજુરીનો મીઠો રસ ચાખે, અને પડે તો ધુળ ચાખવાની મળે, તેમજ બ્રહ્મરસની ખજુરી ઉપર ચઢી જવાય તો તેનો રસ પીવાય, ને ચઢતાં જો પડયા તો ખાક થઇ જવાય છે; એવી ઉપમાન વાપરી છે.

" પ્રીત થવી તો સ્હેલ છે, નિભાવવી નહિ સ્હેલ;
પીતાં કેફ પડે મઝો, જીરવતાં મુશકેલ—
બિલોર વાપરવો ભલો, પણ ટકવે નહિ ઠીક;
નિર્મળ નદિ તે પ્રીતની, થાએ ગંદી નીક. " (ન. ક)

પેહેલાં વાકયને બીજાં સાથે સરખાવ્યું છે; અને બધાંને વળી એકેક સાથે સરખાવ્યાં છે. ખાકાંની બીજો પણ દાખલો આપે છે:—

"ખુદ બારા ઉન્સે ખુદ મતલબ કસ કે પીસરા,
હમ ગુરા બેહતર અઝ પરરે તાઊસે પસ્ત્રી રાન."

અર્થ:—તું પોતે પોતાનેજ મદદ કર, અને બીજાને આધારે નાં રેહ ! કેમકે હાથીને મચ્છરો ઉડાવાને માટે મોરની પીછીઓના કરતાં તેના પોતાના કાનોજ બેહતર છે.

એનાજ એક ભાગે લેખે નીચલો અલંકાર આવે છે.

૯૨—નિદર્શના:—જ્યાં એક સરખાં વાકયના અર્થનું એકપણું વર્ણવવામાં આવે છે ત્યાં એ નામે ઓળખાય છે.

" તલવારની ધાર ઉપર ફીરવું અને સ્ત્રીની પ્રીતિમાં નિભવું એ બે બરાબર છે. પ્રીત કરીને પછી વછોડવું ને દઝાડીને લુણ લગાડવું એ બરાબર છે. મૂરખને ઉપદેશ કરવો એ પથ્થર ઉપર પાણી રેડવું છે. " (ન. ક.)

૯૩—શુદ્ધાલંકાર:—નાની સરખી કવિતાની લીટીઓ

એટલાતો ઉંડા ભેદમાં મુંકેલી હોય છે, કે તેનો માર્મિક અર્થ તો તે કવિતા બનાવનારજ સમજાવી શકે એવો હોય છે; તેને એ નામ મળેલું છે.

"કફે શાહ મેહમુદ આલી તબાર,
નેહ અન્દર નેહ આમદ સેઅંદર એહાર."

એ પ્રમાણે શાયર ફીરદોશીનો ગુહ્યાલંકાર છે. એનો દેખીતો અર્થ તો એટલોજ થાય કે:—મહમદ ગઝનવીના હાથ એવા હતા, કે ૯ ની અંદર ૯ આવ્યા, અને ૩ ની અંદર ૪ આવ્યા જેવા છે. એટલે કંઇ સમજાય નહીં એવું છે. પણ ફીરદોશીએ તો પાદશાહને એ ગુહ્યાલંકારમાં ખરાબ લગાડેલું છે. તેનો ભેદ એવો છે કે; ૯ માં ૯ આવ્યા, યાને નવે નવે ૮૧ થયા, અને ૩ માં ૪ આવ્યા યાને ચાર ત્રી બાર થયા. તે મળી ૯૧ થયા. હવે નિશાનીઓથી વાત કરવાની રીતમાં ૯૦ બતાવવા હોય ત્યારે હાથના અંગુઠાની પાસેનું આંગળું (*forefinger*) અંગુઠાના છેક નીચેના કાપા ઉપર મુંકીને બતાવવું. અને ૯૩ બતાવાને માટે બાકી રહેલાં ૩ આંગળાં વાળ્યે તો ૯૦ ને ૩ ત્રાંણું થાય છે. એમ આંગળાં વાળી જૂઓ, અને તમે જોશો કે મુંઠી વળેલી થઇ જશે. જેનો અર્થ એ, કે મહમુદ પાદશાહનો હાથ ખુલ્લો યાને દુલ્લો નથી, પણ બંધ વાળી મુંકેલો છે. અર્થાત સખાવત કરવામાં નકામો છે. કેવો ભેદી અલંકાર છે!

શ્રીમત્ વલ્લભાચાર્યએ પોતાના સંપ્રદાયવાળાઓને ગુપ્ત રીતે જે મંત્ર જપ કરવા આજ્ઞા કરેલી છે, તે ગુહ્યાલંકારમાં હોવાથી ઉત્તમ છે:—

ॐ श्री कृष्णः शरणंमम सहस्त्र परिवंतसर
मितकालजात कृष्ण वियोग जनित ताप
क्लेशानंत तिरोभावोहं भगवते कृष्णाय
देहेन्द्रिय प्राणांतः करणे न धर्माश्चदारागार
पुत्राप्त वित्तेह पराण्यात्मना सहसमर्पयामि
दासोहं कृष्णत्वास्मि. ॥ १ ॥

બાહ્યાર્થ:—સર્વના મૂળ કારણરૂપ જે શ્રી કૃષ્ણ તે મારૂં આશ્રય સ્થાન છે. શ્રી કૃષ્ણના વિયોગથી એક હજાર વર્ષ સુધી અતિ-

શય કલેશ અને દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે. માટે હે મારા પરમ પૂજ્ય કૃષ્ણ ! મારૂં શરિર, ઇંદ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ, અને બીજી સર્વે ઇંદ્રિયો, મારી સ્ત્રિ, અને પુત્રાદિ સર્વે કુટુંબ સહિત મને પવિત્ર કરો! હું તમારો દાસ છું. એનો ગુહ્યાલંકારમાં બીજોજ અર્થ છે તે જૂઓઃ **ગુહ્યાર્થઃ—**માયાને લીધે જ્યારથી જીવાત્માને પરમાત્મા (શુદ્ધ ચૈતન્ય) થી વિયોગ થયો, ત્યારથી મહાકષ્ટ સહન કરવું પડયું છે. માટે હવે એ મૂળ આત્માનું મને સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. હવેથી એ પરમાત્માજ મારૂં શરિર છે, તેથી મારાં અંતઃકરણ સહિત સર્વે ઇંદ્રિયો તથા સ્ત્રી પુત્ર વીગેરે કુટુંબને તેમાંજ મેળવી દઉં છું.

જામી શાયરે એ અલંકાર નીચે મુજબ વાપર્યો છે.

" બ દરવીશ ગોફ્ત આં તવંગર ચેરા,
બ પીશમ પસ અઝ દયરહા આમદી ? .
બગોફ્તા ચેરા ન આમદી પીશે મા,
બસી ખુશતર અસ્ત અઝ ચેરા આમદી. ?"

યાનેઃ—શ્રીમંત શેઠે ફકીરને પુછયું કે, તુંને હું લાંબે વખતે જોઉં છું તેનું શું કારણ ? તેણે જવાબ દીધો કે, મને " તું શા માટે આવ્યો છે ? " એ શબ્દો કરતાં, "તું શા માટે નહીં આવ્યો," એ શબ્દો ઘણાજ મધુર લાગે છે. યાનેકે,ગુહ્યાર્થ એવો છે કે,જો વારંવાર આવું તો તું પુછે છે કે કેમ આવ્યો ! અને તેથી મારા મનને માઠું લાગે, તેના કરતાં " હું લાંબે વખતે આવું ત્યારે તું પુછે કે "તું કેમ નહીં આવતો ?" તો તેથી મને સારૂં લાગે. અગ્યારસેં વરસ ઉપર પંડિત મંડનમિશ્ર નર્મદા તીરે થઇ ગયો છે, તેના આશ્રમમાં ચાકર નફરથી તે પોપટ મેના કે બેકરાં છોકરાં સૌ સંસ્કૃત શ્લોક બોલી શકતાં હતાં એમ કહે છે !! માહાત્મા શંકરાચાર્ય એક દિ ફરતા હતા, તે વેળા એક દાસીને પુછયું કે મંડનમિશ્ર પંડિતનું ઘર કયું ? તેણે કહ્યું કેઃ—

फलमदंकर्म फल प्रदोजः, कीरांगनायत्रगिरंगिरंति:

द्वारस्य नीडांतरसान्नि रुद्धा, जानी हितन्मंड न पंडितौकः

અર્થઃ—જે ઘરમાં બારણા આગળ બે પાંજરાં છે. તેમાં પોપટ અને મેના એ બે સામસામી વાદવિવાદ ચલાવે છે. એક પૂર્વ મીમાંસા શાસ્ત્રનો પક્ષ લઇને ફળ આપનાર કર્મ છે, એવું કહે છે.

ત્યારે બીજું ઉત્તર મિમાંસા શાસ્ત્રની તરફેણ રહીને કહે છે, કે ફળ આપનાર ઇશ્વર છે.

એમાં પોપટ અને મેના તે સૌ સકર્મિ અને અકર્મિ મનના ભેદો સમજવાના છે. પંડિતનું ઘર તે તેનું શરિર સમજવાનું છે. વિગેરે ગુહ્યાલંકાર સમાવેલો છે. રણમાં પાછાં પગલાં ન સખવા વીશે ગુહ્યાર્થમાં નીચલો કડખો કહેલો છે.

"આગે પગ તો પત રહે,પીછે પગ પતજાય;
ભાગા ખેડે ન્હાવડે, વાકું રંગ ચઢાય."

યાનેઃ—શત્રુની સામા પગ વધાર્યો અથવા ટકાવી રાખ્યો ત્યાં સુધી પત રહે છે. પણ પાછું પગલું કીધું કે પત જાય છે. ને એમ છે માટે હડયા એવા જે યોદ્ધાઓ, તે જે પાછા શત્રુ સામા જઇ ઉભા રહે, તો તેઓને રંગ ચઢાવ.

પૃથ્વિરાજનું લશ્કર જ્યારે પાછી પાની કરતું જણાયું, ત્યારે તેના સરદારે શરણ થવાની વાત કરી પૃથુરાજને કહ્યું, કે રણમાં હવે કેમ કરવું ? તે વેળા તેને તેણે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું. એમાં લડાઇના સામાન્ય નિયમ માટે જેમ બોધ થાય, તેમ ચોક્કસ પ્રસંગે ખાસ વેણ ઉચરેલું તે તો જુદું.

૩૬

" The vertu and the vice Of every wight alyve;
The honeycomb that bee doth make Is not so sweet in hyve
As are the golden leves That drop from poet's head !
Which doth surmount our common talke
As farre as dross doth lead "

ઉપલાં અશુદ્ધ અંગ્રેજી વાક્યમાં કાવ્યના ગુણાગુણનું શુદ્ધ વર્ણન કરેલું છે.

૯૪—વિદગ્ધ સંકલ્પાલંકારઃ—જેમાં વિચિત્ર કલ્પના ગોઠવીને વિલક્ષણ ખ્યાલ કરાવી, મતલબની સમજ આપવામાં આવે છે. પોહોચેલ કવિઓની ચતુર કલ્પનાનુંજ આ અલંકાર રચવાનું કામ છે.તેને અંગ્રેજીમાં *Quaint Conceits* કહી શકાશે. જેના દાખલા ફારશી કરતાં બીજી ભાષામાં કાંઇ વધારે સરસ કહી શકાશે નહીં. થોડાક જણાવ્યાથી ખાત્રી થશે.

મીરઝાંખાકીઃ—"ગમ કે પીરે અક્લ તદબીરશ્ય મુરદન મી કુનદ,
મય ફરશશ ચારેહ દર યક આબખુર્દન મી કુનદ."

યાનેઃ—ગમે એટલા ઉપાય કરવા છતાં એક દાનાય દેરો મરણ શીવાય ગમમાંથી છુટો થતો નથી; પણ દારૂનો વેચનાર કલાલ તો તમોને માત્ર એકજ ગોટમાં તેનો અકશીર ઉપાય આપી શકશે! **કાશાંની** ઉપરથીઃ—

" કસરા નબીનમ રોઝે ગમ જુઝ સાયે દર પેહલુએ ખુદ,
ઓં હમચુ બીનમ સુએ ઊ ગરદાંનદ અઝ મન રૂએ ખુદ."

આયનીઃ—દુઃખને વખતે મારા પોતાના પડછાયા શીવાય, મારી બાજુએ ઉભો રહેલો હું કોઇને જોતો નથી. અને વળી હું જ્યારે મારા તે પડછાયાં તરફ જોવાને સારૂ ફરીને જોઉં છું, ત્યારે તે પણ મારી આગળથી પોતાનો ચેહેરો ફેરવી દે છે. યાને કે ઓળાને જોવા જાઇએ કે તે વાખ્ખાજ ફર્યા કરે છે. *શીરાઝના કદુજ્બદીનો નીચલો* દાખલો બહુ ફાંકડો છેઃ—

"બર સીનેઅત અય કાશ નેહમ સીનેએ ખુદરા,
તા દેલ બ તુ ગુઇઅદ ગમે દીરીનેએ ખુદરા."

અર્થઃ—હું ચાહું છું કે તારી છાતીસે મારી છાતી વળગાડું, કે જેથી કરીને મારૂં દીલ તારા દીલને મારા ઉપર ગુજરતાં લાંબા કાળનાં દુઃખોની બધી હકીકત કહી દે!

રાજા ભર્તહરિના વૈરાગ્ય શતકમાં એક શ્લોક આવેલો છે કે,

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्धं गतं
तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्व वृद्धत्वयोः
शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते
जीवे वारितरंगचंचलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनां ॥

અર્થઃ—માણસનાં આયુષ્યની મર્યાદા સો વર્ષ સુધીની ગણીએ તોપણ તેમાંથી ૫૦ વર્ષ તો રાત્રિમાં ગયાં. બાકી અરધાનું અર્ધ તો બાળપણમાં તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં ગયું. હવે બાકી જેટલાં વરસ રહ્યાં તે રોગ, વિરહ, સંકટ, અને બીજાની સેવા વગેરેમાં જાય છે; માટે પાણીની લેહેર પ્રમાણે પરમ ચંચળ એવું જે જીવતર, તેમાં પ્રાણીઓને સુખ ક્યાંથી મળે!

ચુમ્મીની ચોરી વીશે કવિઓએ અચ્છા અલંકારો વાપરેલા છે. એક કહે છે કે,

"દુઝદીએ બોસે અજબ દુઝદીએ ખુશ આકેબત અસ્ત,
કે અગર બાઝ સેતાનન્દ દો ચંદાંન ગરદદ."

યાને કેઃ— ચુમ્મીની ચોરી કરવી એ અજબ જાતની ચોરી છે, કે તેની શજા પણ સારી અને લાભકારક થાય છે; કેમકે જો (માશુક તરફથી) તે ચુમી પાછી લેવામાં આવે તો ઉલટી તે બેવડાય છે! વળી બીજો કવિ કહે છેઃ—

"બોસે બ મન દાદીઓ રનજીદેઇ, બાઝ સેતાન ગર ને પસનદીદેઇ."

ઓ માશુક! તું મને ચુમી આપીને હવે રંજીદા કાંય થાય છે? જો તુંને એ ચુમી પસંદ નહીં પડતી હોય, તો તું તેના બદલામાં મને એક ચુમી પાછી લેની!

"નાકસી ગર અઝ કસી બાલા નશીનદ અએબ નીસ્ત,
ઝાંકે ખસ બાલાએ દરીયા, ઝીરે દરિયા ગોહર અસ્ત."

યાને; એક મીજલશની અંદર કોઇ હલકત માણુસ લાયક ગ્રહસ્થોની પણ ઉપર બેશે, તો તેની કાંઇ ચિંતા નહીં; કારણ કે દરિયાની અંદર જે બધો કચરો હોય છે, તે દરિયાની છેક સપાટીની ઉપર આવીને બેશે છે, અને ઉમદા મોતીઓ તે દરિયાની નીચે જઇને બેશે છે.

"ઝે **રાસ્ત** રફતને સરવ ચુનાંન શવદ માલુમ,
કે હરકે **રાસ્ત** રવદ દર જેહાન તેહીદસ્ત અસ્ત."

કહે છે કેઃ—સરોવરના ઝાડનું તમામ સીધાપણું આપણને શું શીખવે છે? તે એવું સમજાવે છે કે, આ દુન્યાંમાં જે કોઇ સીધો (યાને સાચે માર્ગે ચાલનારો) હોય છે, તે હંમેશ ખાલી હાથનો યાને ગરીબ રહે છે. જેમકે સરોવર સીધું હોવાથી તેને બચારાંને ફુલ ફળ કાંઇ આવતાં નથી, તેમજ જે આદમી પણ **સીધું** હોય તેને પૈસા મળતા નથી.

"ચુબરા આબ ફરો મી નબોર્દ હેકમત ચીસ્ત?
શરમ દારદ અઝ ફરોબુર્દન પરવરદેએ ખીશ."

અર્થ; એમ કાંય કે લાકડાંના ટુકડાને **પાણી** ડુબી મરવા દેતું નથી? કારણ એજ કે, જેને પાઇને પોતે ઉધારેલું, તેને પોતેજ નુકશાન કરવું એ પોતાના દરજ્જાને છાજતું નથી, એમ **પાણી** સમજે છે. એક

કવિ નીચલી ઉત્તમ મીશાલ આપે છેઃ—

" ખુન મી ખુરદ હર્ કે તેગ દરીન દેહર હરકે ઊ,
યક રૂઓ યક ઝબાં બુઅદ અઝ પાક ગોહરી;
વ આં કસ કે હમચુ શાને દુ રૂહ્સ્તો સદ ઝબાં,
બર ફર્કે ખીશ જાઇ દેહંદશ બે સરવરી."

અર્થ.

આ જુઠી દુન્યાંમાંતો જે આદમીને તરવારની માફક એકજ મુખડો અને એકજ જુબાંન હોય તેને લોહી પીવું પડે છે. યાને કે જેમ તરવારને એકજ ધાર (છભ) હોવાથી તેને લોહી પીવું પડે છે તેમ, એકજ વચનના પ્રમાણિક માણસને લોહીનો ગોટ ગળવો પડે છે. અર્થાત વિપત્તિ અને આફત શોસવી પડે છે. પણ જે આદમી બેવડાં મુખવાળો, યાને આમ પણ બોલે ને તેમ પણ ફેરવી તોલે, તથા જે આદમીને એક સો જીભ હોય યાને હજાર તરેહનું જુઠું સાચું કરનાર લબાડ હોય, તેને બાલ હોળવાના નીખ્યાની માફક આદમીઓને માથે ચઢી બેસવાનું મળે છે. અર્થાત નીખ્યાને ઘણી જીભો (દાંતા) હોય છે, તેથી તે આદમીને માથે ચઢી બેસે છે, તેમ આ દુન્યાં ચાપલુશીખોરની છે.

કાવ્યને શોભાવનારો નીચલો અલંકાર એક આશક માશુકની સરસાઇમાં બનાવેલો તેના કવિને શોભાવે છે —

" અગર તુ બાગ બાશી ગુલ શવમ મન,
વગર તુ ગુલ શવી બુલબુલ શવમ મન,
વગર તુ શીશે બાશી મુલ શવમ મન,
વગર તુ મુલ શવી કુલ કુલ શવમ મન."

મતલબ.

બગીચો બને તું તો થાવું ગુલાબ,બુલબુલ બનું તુ જો થારો ગુલાબ;
દીકાંદર થશે ગર તો થઇ જાંસ શરાબ,કુલ કુલ* અવાજ હું ને તું જો શરાબ.

"અગર ખાહી અઝીઝે મરદુમાન બાશી તવાઝો કુન,
કે તાઝો અઝ આસ્માન બાલાએ સરે ચાર્જ બાશીદહ"

---

* દીકાંદરમાથી તમલરમાં દાર રેડનાં કુલકુલ કુલકુલ કરીને જે અવાજ થાય છે, તે અવાજ થઇ જવાને પેલો આશક ચાહે છે, કે તેની માશુક શરાબ બની જાય તો.

જો તમે લોકપ્રિય થવા ચાહતા હો, તો દરેક જણને નમો! કારણ કે આંખ ઉપરના ભવાં છે, તે આટલાં બધાં નમેલાં હોવાથી આંખની પણ છેક ઉપર પોતાનો હુદ્દો ભોગવે છે. મોલવી રૂમી એને મળતો એક અચ્છો કાલ્પનિક કરે છે.

" ચું બેખારદ પોસ્તે મન અંગુસ્તે મન,
ખમ શવદ અઝ બારે મીન્નત પોસ્તે મન."

યાને; જ્યારે મારી પીઠ ઉપર કીડ લાગે છે, અને મારાં આંગળાં તે ઘસડીને રાહત આપે છે, ત્યારે મારી પીઠ ઉપકારના બોજા હેઠળ જે એટલી બધી દબાઇ જાય છે, તે તો નમંતાઇ બતાવા વાંકી વળે છે. (જ્યારે આપણે પીઠ ઘવડયે ત્યારે ખભાં ઉપરથી હાથ લાવી જેવાં આંગળાં પીઠ ઉપર મુકવા જઇએ, તેવીજ પીઠ નમંતાઇથી વાંકી વળે છે, તે જો નહીં અનુભવેલું હોય, તો વાંચનારે કરી જોવું, અને ત્યાર પછી તે પીઠની માફકજ નમવાનું પણ અનુભવી લેવું.)

"કુનમ ઘોઘા બેહરે બીગાને ચું દર કુયે ઊ બીનમ,
કે ચું આયદ બીરૂન બેહરે તમાશા રૂયે ઊ બીનમ."

મારી માશુકના મોહલ્લામાં મેં જેવો કોઇ પારકા મરદને દીઠો, કે હું તુરત તેની સાથે મોટે શુભ ખરાકા પાડીને ઘોંઘાટ કરી મેલું છું, કે જેથી કરીને તે તમાશો જોવાને મારી પ્યારી બાહાર નીકળી આવે, તો હું તેનો દીદાર જોવા પામું.

એ અલંકારના એક જોડયા લેખે નીચલો અલંકાર આવે છે.

૯૫:—કાવ્યાર્થાપત્તિ:—ફલાણું થાય છે તો પછી ફલાણું કેમ થશે, એવી બોલવાની રીતને એ નામે ઓળખે છે.

" એની આગળ સહીંનું ચાલતું નથી તો પછી કુતરાનું શું ચાલે?"

" અહિંયાં જરાકે પવન આવે તેવું નથી, તો માણસ નહીંજ આવી શકે એમા શું પુછવું ? "

" ભલા ભલા ભોંયે પડે, ને ખોજાને બે બાયડીઓ. "

" એશ્ક ખરમે મન બસ અસ્ત, અએ ચર્ખ ! તુ ઝેહમત મ કશ !
હરે કુન્ન જલ્લાદ બાશદ, હાજતે કસ્સામ નીસ્ત."

પ્યાર એ મારો શત્રુ છે, અને તેટલુંજ બસ છે. વાસ્તે ઓ ફરતા ચરખ ! મારા ઉપર વધુ જાસ્તી ગુજારવાની તુંને કંઇપણ જરૂર નથી, કેમકે જ્યાં ફાંસી દેનારો જલ્લાદ મોજુદ હોય ત્યાં ખાટકીની શી જરૂર હોય !

૯૬—રંગસરંગી:—યાને કોઇ જીવવાળી ચીજને નિર્જીવ ચીજનો અથવા નિર્જીવ ચીજને જીવવાળી ચીજનો રંગ લગાડવો. અર્થાંત એકેકને મળતી મીશાલ આપી અલંકાર સાધવા વિચારને પૉલીશ કરવા.

આપણે નિર્જીવજીવિકા જણાવી ગયા છીયે, તેમાં તો નિર્જીવને માત્ર જીવજ આપવામાં આવે છે. પણ રંગસરંગી નામનો એક અલંકાર છે તેમાં તો જીવદાર વસ્તુને નિર્જીવ ચીજે ઉપરથી બોધ પણ લેવા કહેવામાં આવે છે. જેમકે:—

"અઝ પેદર તાઝીમે ફરઝંદે ખલફ ન બુઅદ અજબ,
શાખે ગુલ ગુલરા બ ફર્કે ખીશ્તન જા મીદેહદ."

યાને:—એક બાપ જો પોતાના સપુત પુત્ર તરફ માન બતાવે તો તેથી કાંઇ અજબ થવાનું નથી. ગુલાબની ડાંખળી સુંદર ગોલાબને છેક મથાળે પોતાથી પણ ઉપર જગા આપે છે. એમાં ગુલાબનું ઝાડ જે કામ કરે છે તે કામ આદમી પાસે કરાવા અલંકારને મીશલમાં ગોઠવ્યો છે.

રાજા ભર્તૃહરિ કહે છે કે:—ચુલા ઉપર ઉકાળવા મેલેલાં દુધ ઉપરથી બોધ લેવો કે:—

क्षीरेणात्मगतोदकायहिगुणादत्ताः पुरातेऽखिलाः
क्षीरे तापमवेक्ष्यते न पयसाह्यात्माकशानौहुतः ।
गन्तुंपावकमुन्मनस्तदभवत्दृष्ट्वातुमित्रापदं
युक्तंतेनजलेनशाम्यतिसतांमैत्रीपुनस्त्वीदशी ॥

યાનેઃ—દુધે પોતાની સાથનાં પાણીને પેહેલાં તો પોતાના સર્વ ગુણ આપ્યા. યાને પાણીને સફેદ, મીઠું, અને કીંમતવાન બનાવ્યું. તેથી તે પાણીએ, દુધમાં ઉષ્ણતા જોઇને, પોતાના દોસ્ત દુધનું દુઃખ દેખીને પોતાના જીવને આતશમાં પટકી નાંખ્યો, યાને પાણીએ પોતે પેહેલાં બળવા માંડયું, હવે પોતાના મિત્ર પાણીને બચારાને બળતાં જોઇ તેના દુઃખે દુઃખી થઇ દુધે આતશને રાજી રાખવા તેને સમજાવા જવા ઉંચી ઉંચું થયું, યાને ઉભરાવા લાગ્યું, અને ચુલામાં પોતાનું શરિર બાળવા લાગ્યું, એટલે પાણીએ તેને તેમ કરતાં અટકાવીને પાછું વાળ્યું. યાને ઉભાનાં દુધ ઉપર પાણી છાંટે એટલે

ઉભાતું બંધ પડે છે. તો એ દુધ અને પાણીના જેવી દોસ્તી આદમીએ રાખવી જોઇએ, એવો નિર્જીવ ઉપરથી બોધ લેવો.

" અએબે પાક઼ાન ગુદ મર્દુમરા હવીદા મી શવદ,
દર મીઆંને શીરે ખાલેસ મુઇ રૂસવા મી શવદ."

યાનેઃ—એક સારાં માણસમાં કાંઇ પણ ખોડખામી હોય, તો તે તુર્ત સઘળે ફેલાઇ જાય છે, કેમકે ચોખ્ખાં દુધમાં એકજ બાળ ભળ્યો હોય તો તે અનાયાસે પકડાઇ આવે છે.

" બર તવાઝ઼હાએ દુશ્મન તકીએ કરદન અબ્લહીસ્ત,
પાએ બોસે શયલ અઝ પા અફગંદ દીવારરા."

અર્થઃ—દુશમનની ટાઢક પમાડનારી તાજીમતવાજે ઉપરથી અંજાઇ જવું એ મુર્ખાઇ છે. જ્યારે રેલના પાણી પોતાના ટાઢક પમાડનારા હોઠો વડે એક ઘરની દીવાલના પગને ચુમી લેઆ કરે છે, ત્યારેજ તે દીવાલને તે નીચે લાવે છે! એમાં પણ એક નિર્જીવ ચીજની મીશાલથી જીવદાર અકલમંદ ચીજને ચોંકાવી છે.

कुठार मालिकां दृष्ट्वा कंपिताः सकलाद्रुमाः ।

वृध्धस्तरुरुवाचेदं स्वजातिर्नैव दृश्यते ॥

અર્થઃ—દોરડામાં કુહાડાની હારની હાર પરોવેલી જોઇને સર્વે ઝાડો ધુજવા લાગ્યાં (કે એ બધા કુહાડા આપણને કાપી નાંખશે) ત્યારે એક ઘરડું ઝાડ બોલી ઉઠયું કે, તમે બીહો નાં! હજુ સુધી તેમાં આપણી જાત મળી ગઇ નથી એમ જણાય છે. યાને કે ઝાડનું લાકડું તેના હાથા તરીકે જોડાશે ત્યારે એ આપણને કાપશે કેની? હજુ તો એ હાથા વગરના શોભલાં છે.

બોધ લેવાનો છે કે, જ્યાં સધી એક કુટુંબ–કોમ–જાત ન્યાત–કે દેશમાં સંપ હોય ત્યાં લગી તો દુશમનથી બીહવાનું નથી, પણ જ્યારે આપણામાંનોજ સામાને જઇ મળે ત્યારે સત્યાનાશની નીશાંણી સમજવી. એમાં ઝાડ ઉપરથી આદમીને બોધ લેવાનો છે.

નીચલો દાખલો ઘણો ઉત્તમ છેઃ—

" ચુ રન્દેહ બ સુએ ગેર બખશંદેહ મબાશ!
સું તીશે બ સુએ ખીશ પાશંદેહ મબાશ!
તાલીમ ઝે અર્રેહ ગીર દર કેસબે મઆશ!
ચીઝી બ સુએ ખુદ કશો ચીઝી મી પાશ!"

અર્થઃ—સુથારના રેંદા જેવો સખી દિલનો નાં થા !. કે જે રેંદો લાકડાંને રેંદીને આસપાસ સઘળે લાકડાંનો કુચો પાથરી નાંખે છે. તેમજ વળી કુહાડીના જેવો મતલબી પણ નાં થા ! કે જે કુહાડી લાકડાંના છોડયાં પાડીને તમારી પાતળી ઉપરજ ઉડાવે છે. પરંતુ કરવતની માફક જીંદગી ગુજારતાં શીખ ! જેમ કરવત કોઇવાર તમારી પોતાની તરફ ખેંચાય છે, અને બીજી વાર બીજાની તરફ ખેંચાય છે, તેમ આપવા લેવામાં કરવતના જેવું સમતોલપણું રાખ !

૦°૦ એમાં પણ નીર્જીવ ચીજોનો રંગ જીવદાર ચીજોને લગાડવા અલંકાર રચેલો છે.

" અજબ ન બુઅદ અગર ફરજંદ બેહતર અઝ પેદર બાશદ;
કે અત્તરે સન્દુલ અફ્ઝુનતર ઝે સન્દુલ મી દેહદ બુરા. "

યાનેઃ—બાપ કરતાં બેટો કોઇપણ પ્રકારે ચઢતો તું જુએ તો અજબ નાં થા ! કેમકે સુખડના કરતાં સુખડમાંથી કાઢેલું સુખડનું તેલ વધારે ખુશબો આપે છે ! એમાં પણ રંગ સરંગી છે.

" મર્દે કામેલ દર વતન હરગીઝ ન ગરદદ સરફરાઝ;
ગુલ સું અઝ ગુલશન જુદા શુદ બર સરશ જા મી દેહન્દ. "

યાનેઃ—એક કામેલ પુરૂષ પોતાનાજ સેહેરમાં વખણાતો નથી. જેમકે ગુલાબનું ફુલ છે તે ગુલની વાડી છોડે છે ત્યારેજ માનવીઓના માથાં ઉપર જગા લીએ છે, અને ત્યારેજ તે વખણાય છે. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે " *Even a prophet is not believed in his own town.* "

વૈદ્ય મણીશંકર વીઠલજીએ ઉપવિત્તોપદેશમાં કહ્યું છે કે—
"પ્રથમ રૂ હૃદય સરખાં જાણોરે, તેને સુત્ર રૂપ કરે તે વખાણોરે."

યાને કે, પ્રથમ તો રૂ (કપાસ) તથા અંતઃકરણને સરખાં સમજો, અને તેને સુત્રરૂપ કરે તેને વખાંણો. એટલાં વાક્યમાંથી ઘણા બોધ આદમી ઉપર લાગુ પાડેલા છે. ૧ લો—જ્યારે રૂને દુન્યામાં ગુણરૂપ થવા માટે સુતર થવું હોય છે, ત્યારે તેની સાથના મુળ કાળાં બીઆં વગેરેથી જુદું થવું પડે છે, અને પછી પોતાને સુધારનાર પીંજારાને ઘર જવું પડે છે, તેમ આદમીએ ગુણરૂપ થવા માટે માત પિતા વિગેરે સંબંધીઓની માયાથી છુટા થવું જોઇએ, અને આપણને સુધારનાર પીંજારા રૂપી ગુરૂને ઘર જવું પડે છે. ૨ જો—જો રૂ મેલો, કઠણ, કે ગાંઠાવાળો હોય, તો તેનું સુતર બની શકે નહીં, તેમ આપણું દીલ ચોખ્ખું, કોમળ, અને વગર કપટનું નહીં હોય તો

આપણા આત્માનો ઉધ્ધાર ન થાય. ૩ જો—૪ કોઇ રંગમાં, સ્નેહમાં, રસમા, કે મલિનતામાં બુડયો હોય, કે તેનો પાસ લાગ્યો હોય, તો તે ગુણરૂપ થતો નથી, તેમ આપણું અંતઃકરણ પણ જો વિષયમાં, માયામાં, વ્યસનમાં કે દુર્ગુણમાં લપટાયું હોય તો તારણ થાય નહીં, માટે તેવી રીતે આપણે છંદમાં ફસાવું ન જોઇએ. ૪ થો—૪ જેમ પોતાના ગુણને લીધે સુતર બને છે, સુતરનું કાપડ બને છે, અને પછી માણસોની એબ ઢાંકે છે, શોભામાં વધારો કરે છે, ટાઢ તડકાથી બચાવે છે, તેમ આપણાં હૃદયના ગુણવડે સર્વે મનુષ્યોની એબ ઢાંકવી, શોભામાં વૃદ્ધિ કરવી, અને ટાઢ તડકાથી રક્ષણ કરવું. ૫ મો—રૂને પીંજારો પીંજે છે, કાંતે છે, વગેરે સંસ્કાર કરે છે ત્યારેજ તે સ્વચ્છ થાય છે, અને ત્યારેજ તેનું સુતર બને છે, તેજ પ્રમાણે આપણે પણ આ દુન્યાંના ચક્રમાં દરેક સુખ દુઃખ સહન કરી સઘળા સંસ્કારોમાંથી પસાર થઇને એ ત્યારેજ ગુણવાન થવાય છે

હવે જ્યારે ઉપદાગ વસ્તુની ગેરહાજરી યાને મરણ પછી, તેની સાથે સરખામણી કરવામાં આવે ત્યારે તે નીચલા નામના અલંકારથી ઓળખાય છે.

૯૭—ઉલ્લેખઃ—એને દ્રષ્ટાંતરૂપકનો એક ભાગ કવિ નર્મદે ગણ્યો છે. જ્યાં એક વસ્તુનું ઘણી રીતે વર્ણન થતાં તે ઘણે રૂપે દેખાતી હોય ત્યાં ઉલ્લેખ કહેવાય.

"દેવે દાન ઉદાર, કર્ણ બળિ રાજા માણ
વિદ્યા શ્રમ સમઝ્રૂક, ભોજ વિક્રમ તે જાણું
શૂરવી બહુ રણે, ઇંદ્રજિત અરજુન આણું
વચનીં સત ભરપૂર, સુર હરિશ્ચંદ્ર વખાણું.
ધર્મે પ્રેમે પાળે પ્રજા, રામ ધર્મ રાજાજ જયમ
કીર્તિ મુકુટની કાંતિએ ભુપ, શોભે છે રવિચંદ્ર ત્યમ."

कार्येपु मंत्री, करणेपु दासी । स्नेहेपु माता, शयनेपु रंभा ॥

धर्मेपु साह्या, क्षमयाधरिणी । षाड्गुण्ययुक्ता त्विह धर्मपत्नी ॥

અર્થ.—વિચાર કરવામા પ્રધાનનું કામ કરે છે, યાને વજીરની પેઠે સલાહ આપે છે; કામ કરતી વેળા દાસીની પેઠે મેહેનત લઇને કામ કરે છે, પ્રિત રાખવામાં માતાની બરાબર પ્રિત રાખે છે; એમ

ખીસ્તર થવામાં તો શયન શોભાવનારી રંભા જેવી છે, ધર્મનીતિના કામ કરવામાં ધણીને ટેકો આપનારી રહે છે, અને સહન શીલતા રાખે છે, એવી ૭ ગુણ ધરાવનારી સ્ત્રિને વિદ્વાનોએ **ધર્મપત્નિ** કહી છે.

૩૭

" And here the poet, like that wall of fire
In ancient song, 'towers o'er the universe,
Lighting himself, where'er he soars or dives,
With his own bright brain—this is the poet's heaven.
Here he may realize each form or scene
He e'er on earth imagined; or bid dreams
Stand fast, and faery palaces appear. "

Bailey.

ભોજ રાજા કવિઓનો પીછાણનાર હતો. તેણે એક વટહુકમ રૈયતમાં કાઢયો હતો કે, "મારાં નગરમાં, જે જે મુર્ખ હોય તેમણે બધાં કામ છોડી એક વર્ષમાં ભણી ગણીને કાંઇ **કવિતા કરવા લાયક થવું**. નહિ તો વર્ષ દિવસ પછી કાઢી મુકવામાં આવશે. અને તેમના મકાનો હશે તે પરદેશથી જે પંડિતો (કવિઓ) આવશે તેમને મળશે." ભોજ રાજા કવિ કાળિદાસ ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતો હતો. પણ જ્યારે કાળિદાસ ભોજ સાથે રિસાઇને પોતાની રાખેલીને લઇને, જેમ મહમદ ગજનવી સાથે રિસાઇને ફીરદોશી કવિ પાદશાહની નીંદા કરતો કરતો દેશ છોડી ગયો હતો તેમ, કાળિદાસ ભોજની નીંદા કરતો કરતો **એકશીલા** નગરીમાં જઇ વસ્યો. પણ ભોજ રાજાને તેના વગર સોહવાયું નહી, તેથી યોગીના વેશે તેને મળવા તે ગયો. કાળિદાસે તેને ન ઓળખતાં પુછ્યું કે ક્યાંથી આવ્યા મહારાજ ! યોગી બોલ્યો; ધારાનગરીથી. ત્યારે કાળિદાસે ભોજ રાજાના સમાચાર પુછ્યા. યોગીએ કહ્યું કે, ભોજ મરી ગયા. ત્યારે કાળિદાસે વિલાપ કરી કહ્યું કે:—

अद्यधारा निराधारा. निरालम्बा सरस्वती ॥
पंडिताः खंडिताः सर्वे, भोजराजे दिवंगते. ॥

અર્થ:—ભોજ રાજા સ્વર્ગવાસી થવાથી ધારા નગરી નિરાધાર

થઇ, સરસ્વતી નિરાશ્રિત થઇ; અને સર્વે પંડિતો (કવિઓ) ખંડિત થયા.

આ શ્લોક સાંભળતાંજ યોગી બેશુદ્ધ થઇ ગયો. તે ઉપરથી કાળિદાસ સમજી ગયો કે એજ ભોજ રાજા છે. તેથી તે શ્લોક ફેરવી તોલી બોલ્યો કેઃ—

अद्य धारा, सदा धारा, सदा लम्बा सरस्वति ॥
पंडिता मंडिताः सर्वे, भोजराजे भुवंगते ॥

અર્થઃ—આજ ભોજ રાજા પૃથ્વિ ઉપર જીવતો હોવાથી ધારા નગરી આધાર યુક્ત થઇ, સરસ્વતી ઉત્કૃષ્ટ આશ્રયવાળી થઇ, અને સર્વે પંડિતો મંડિત યાને અલંકૃત થયા. આ સાંભળતાંજ રાજા હુસ્યાર થયો, અને કવિને ભેટી પાછો શેહેરમાં લાવ્યો.

૯૮:—વિજાતીયાલંકારઃ—યાને નહીં મળતું આવે એવું ૨૫ એક નિર્જીવ ચીજને આપવાનો અલંકાર. જે અંગ્રેજીમાં *Dissimilarity* ને મળતો છે.

મી. મનસુખે પોતાની "એતરીતી" માં પણ કેટલાક અલંકારો જણાવ્યા છે,તેમાં એને **બુલંદ તસબીહદાર બેત** કહેલો છે. એમાં ગેતિ યાને આ દુન્યાંની કોઇક વસ્તુના ગુણદોષ સાથે મીનો યાને પેલી જેહાંનની કોઇક ચીજ અથવા તેના ગુણ દોષ સાથે સરખામણી કરી, આ દુન્યાંની ચીજને મોટાઇ આપવામાં આવે છે જેમકે મી.મનસુખ લખેછેઃ—

"આકાશે તાહરાં મુખનું કીધું પોતાના ચાંદસે વજન;
તાહરો પલ્લો નીચે રહ્યો—ને ચાંદાનો ગીઓ ગગન.
અગરજો તું નહીં નીકળી સરસ, ને ચાંદો હલકો;
તો કેમ રહી તું નીચે ને ચાંદો ઉપર. તેની આપ સમજન"

યાને=આ દુન્યાંની માશુકની ખુબસુરતીને આકાશ ઉપરની માશુક જે ચંદ્ર, તે સાથે મુકાબલો કરવા સારૂ બન્નેની ખુબસુરતીને એક ત્રાજવાંમાં તોલતાં, આ પૃથ્વિપરની માશુકની ખુબસુરતી એટલી તો ભારે ને વજનદાર હતી, અને ચદ્રની ખુબસુરતી એટલી તો હલકી હતી, કે ચંદ્રનું ત્રાજવું ઉપર ચઢી જવાથી તે આસમાન ઉપર ચઢી ગયો, ને પેલી પ્રિયા નીચેજ યાને આ જગતમાંજ રહી ગઇ.

એ અલંકારને ગુજરાતીમા **વ્યતિરેક** પણ કહે છે. તેની વ્યાખ્યા પણ ઉપરના જેવીજ એવી છે કે, જ્યાં ઉપમાનથી ઉપમેય વધતું ઓછું વર્ણવાતુ હોય ત્યા વ્યતિરેક કેહવાય. એને પણ

'ઉપમાનો ભાગ કહેલો છે. ચંદ્રા લોક ઉપરથીઃ—

દોહરો—"સાધુ સંત ઊંચા ઘણા, મોટા પર્વત જેમ;
પણ પ્રકૃતીના કૂમળા, હોય કુંપળિયાં તેમ."

પર્વત છે તે સાધુસંતને માટે ઉપમાન આપવાની ચીજ છતાં, તે પર્વતની ઉપમેય ચીજે સાધુ, સંત, તેને વધારે સારૂં લગાડયું છે.

"માહરા માંની ઓ લેકીન માહરા ગોફતાર નીસ્ત,
સર્વરા માંની ઓ લેકીન સર્વરા રફતાર નીસ્ત."

અર્થઃ—ઓ વાહલી ! તું ચાંદને મળતી છે, પરંતુ ચાંદ કાંઈ બોલતો નથી. તું સરવના ઝાડને મળતી છે, પણ તે સરવ કાંઈ ચાલતાં નથી. અર્થાત, ચંદ્ર કરતાં તું ખુબસુરત અને સરોવરના સિધાં કદ કરતાં તું સરસ છે. એ અલંકાર ૮૪ મા પ્રતિપને મળતો છે.

હિંદુસ્થાની ગ્રંથ ભાષાભુષણમાં કહે છે કે:

"સ્ત્રીનું મુખ કમળ સરખું છે, પણ મધુર વાણી એટલું વિશેષ છે." એમાં ઉપમેયનું વધારેપણું છે.

"આ સ્ત્રીનું મુખ, ચંદ્ર સરખું શોભે છે, પણ મિન્તસી એટલું દેખાય છે કે રસિક જનને પ્રિય લાગતું નથી"

એમાં ઉપમેયને ઉપમાન સાથે સરખાવ્યા બાદ હલકું પાડી દીધું છે.

૯૯—અપ્નહુતિલંકારઃ—જેને ફારશીમાં એસ્તેદરાક, કરીને કહે છે. એમાં એવું છે કે, એક કવિ પ્રથમ એક ચીજ અથવા આદમીનું ધ્યાન કરીને પછી તેજ બયાનની સામે તકરાર લાવી રદ કરે છે તે, અથવા એકના સરખી બીજી વસ્તુ જોઇને પેહેલીનો નિષેધ કરી બીજીને નામે વર્ણન કરે છે તે. જેમકેઃ—"એ ચંદ્ર નથી—એ તો આકાશ ગંગાનું કમળ છે. (ચંદ્રા લોક). સેખસાદી કહે છે કેઃ—

"ગર ગુઇઅમત કે સરવી, સરવ ઇનચુનીન ન બાશદ;
ગર ગુઇઅમત કે માહી, મેહ બર ઝમીન ન બાશદ."

અર્થઃ—જો હું તને કહું કે તું એક સરવનું ઝાડ છે, તો સરવ પણ કાંઇ તારા જેવું હોતું નથી જો હું તને ચંદ્ર કહું, તો ચાંદ કાંઇ જમીન ઉપર હોતો નથી.

સ્કોટની રોકબીમાં (*Canto XVII*) કહે છે કે:—

Hearts are not flint, and flints are rent;
Hearts are not steel, and steel is bent.

અંતઃકરણ મજબુત ઘણાં છે, પણ તે અંતઃકરણ કાંઇ ચકમક

નથી; કારણ કે ચકમક તો ભાંગીને ભુકો થઇ જાય છે. દિલ મજબુત ઘણાં છે, પણ તે દિલ કાંઇ પોલાદ નથી, કેમકે પોલાદ તો વળી જાય છે. યાને કે દિલ કાંઇ ભાંગી જાય એવાં, અથવા વળી જાય એવાં નથી, તો જોકે મજબુત તો ઘણાં છે. **અનસરી** કહે છે કે:—

" આસમાની નય કે સાબેત રાય નશુદ આસમાન;
આફતાબી નઇ કે ઝાયદ નુર નશુદ આફતાબ. "

યાને:—તું કાંઇ આસમાન નથી, કારણ કે આસમાન કાંઈ મજબુત વિચારનું હોતું નથી. તું કાંઇ સુરજ નથી, કારણ કે સુરજ કાંઇ રોશની પેદા કરતો નથી.

આ દાખલો પ્રતીપાલંકારનો છે. (જૂઓ નર્મ કવિતા પા. ૩૮૨ અને ૩૮૭)

(માલિનિ વૃત)

વિરસ વદન ગાલે આંસુના ઓઘ ચાલે
થર થર બહુ કાંપી શુષ્ક તૂં શોક પાળે
મરણ કંઇ થયું કે બેનિ અન્યાય કીધો
સજનિ ! નહિં પ્રદેશે પીયુએ પંથ લીધો (ન. ક.)

એમાં બેહેનપણીના સંદેહનું નિવારણ કર્યું છે. ગ્વાલી ભાષામાં એને **મુકરી** અને સંસ્કૃતમાં **છેકાપન્હુતિ** કહે છે.

ચોપાઇ.

શીત રતે તે વગર ન ચાલે, મુજ અંગે લપટાઇ મ્હાલે,
પિઉ કરતાં અદકો છે વ્હાલો, કાં સખી પ્રીતમ ના ચોફાળો.

અર્થ—સખીને પુછ્યું કે, શું તું **યારની** વાત સમજે છે? તેમ ન સમજતી; હું તો ઓઢવાના **ચોફાળની** વાત કરૂં છું.

વ્હાલ થકી દૂ રોજે જોઉં, પછિ હરખાઊં કેવી સોઉં,
મારે તે મુજ ઇચ્છિત છાપ, શું સખિ સજ્જન? ના સખિ ખાપ.
(ન. ક.)

અર્થ—સખિને કહ્યું કે, તું **ધણીની** વાત ન સમજીશ, હું તો **આરશી** વીરો બોલું છું. હિંદુસ્થાની ગ્રંથ **સભા વિલાસમાં** નીચલો દાખલો છે:—

આખિ રાત છાતીપર રાખ્યો, રસ કસ તો મેં ખૂબજ ચાખ્યો;
ભ્હાણે તો ઉતારી નાંખ્યો સખિ સજ્જન? નહિં; હારજ * ભાખ્યો.-૧

* ગળામાનો હાર.

લાંબે લાંબે પગલે આવે, આખા દીની હોંસ ગુમાવે;
ઉઠી ચાલતાં પકડે ખૂંટ, શું સખિ સજ્જન? નહિ સખિ ઊંટ.—૨

અર્થઃ—એમાં વર્ણન માટી બેયરનું આપ્યું છે, પરંતુ વર્ણન તો પેહેલામાં ગળાંના હારનું, અને બીજામાં ઊંટની સ્વારી વીશેનું છે. એ અલંકારને દૃષ્ટાંતરૂપકનો એક ભાગ ગણેલો છે.

૧૦૦—રૂધિર વિરોધ પ્રબંધઃ—યાને લોહીનો ફેરફાર થયલો હોય એવી મીસલ આપવી તે. જાણેકે હિંદુનું લોહી ક્રીસ્ચીઅનમાં ભળ્યું હોય, ને લોહી જુદાં છતાં સરખામણીમાં, કુદરતી ગુણોમાં, એક નીવડે તેવો આ અલંકાર છે. જેને ફારસીમાં તસબીહે મુતલક કહે છે. સરખામણી ઘણીક જાતની આગળ આપણે વર્ણવેલી છે, તેમ બીજી પણ તરેહવાર તરાહની આવે છે. આ સરખામણી (તસબીહી) એવી છે કે, જે ચીજોની સરખામણી આપ્યે, તે એક બીજાથી તદનજ ઉલટા ગુણવાળી હોવા છતાં તેની સીફત સર્વે પ્રકારે મળી રહેવી જોઇએ. જેમકે—

"નેજા ને તરવારની મીસાલ, એ એલમના સીપા,
તેજી તાહારી કલમ, મુદ્દઇ પર કરેચ જફા,
સીનાઓને ફારીને, ગરદન કાપેચ હરપલ,
અજબ છે એ સીપા, એ તાહારી કલમનું બળ."(મનસુખ)

એમાં કલમને નેજા તથા તરવાર સાથે સરખાવી છે. યાને એકલી એ કલમ ઉપલાં બે ઓજારોનું કામ બજાવતી બિતાવી છે. સીનો ફારવાનું કામ નેજાનું છે, અને ગરદન કાપવાનું કામ શમશેરનું છે. તે બેઉ કામો કલમના એલમથી થાય છે.

૧૦૧—પરિણામ અલંકારઃ—સરખામણી કરવાના ઉપમાનાલંકારનો એક વિભાગ છે; જ્યાં સરખામણી કરતાં ઉપમેય જે છે તે ઉપમાન થઇને ઉપમાનની ક્રિયા કરે છે.

(વસંત તિલકા) "વક્ત્રારવિંદ કરમાઇ ગયું જળે છે,
આ જીવ હંસ વણુ ઓય રડી મરે છે,
આ દેહ હોડિ નબળી પવને ડુબે છે,
ઓ ઓનિ વ્હાલિ પિયુને પાણિ ધારિ દેજે."(ન. ક.)

એમાં મોહું તે કમળ થઇને કમળની ક્રિયા પાળે છે. જીવ જે છે તે હંસની ક્રિયા કરે છે, અને દેહ જે છે તે હોડીની ક્રિયા કરે છે. એને સગબગ મળતોજ ફારસીમાં તસબીહે બીલ અકસ કહેવો છે.

યાને ઉલટી અને આહિત ચીજની ખાસ્યત સાથે એક જુદીજ ચીજ અથવા તેના ગુણોની તુલના કરવી. અને તેના દરેક ગુણોનું બ્યાન એકેકમાં ભળી ગયલું જોઇએ.

" ગરચે નોકરો તાહરા, હકીકતમાં નથી દરજી,
પણ કરે છે કાટરી તલવારોથી ખુનરેજી.
કોઇ માંપેચ મુદઇનાં તંનો નેજાના ગજથી,
કોઇ આપેચ લેથોનાં લેબાસને અસતર રજથી,
કોઇ સીવે છે તે તીરોની અજબ નોકોથી,
ખરૂં જંગી લશ્કર તાહારૂં જેમાં દરજી તો નથી."(મનસુખ.)

એમાં એક પાદશાહના શીપાહોના જંગને દરજીના શીવવાના કામ સાથે ઉપમાથી જોડેલું છે. અને જે હથિયારો દરજી વાપરે છે તેના ગુણોની લેઝત, શીપાહી જે ઓજારો વાપરે છે તેની સીફત સાથે આબાદ સરખાવ્યામાં આવી છે. દરજીની કાતર કપડાં વેતરે છે, તેમ શીપાહોની તરવાર રૂપી કાતર માણસોને વેતરે છે. ગજનું કામ કપડાંની ઉપર માપ કરવાનું છે, તેમ નેજાનું કામ માણસો ઉપર માપ કરવાનું યાને જખમ કરવાનું છે. જેમ દરજીઓ હલકાં કપડાંને અસ્તર આપે છે, તેમ શીપાહો મરતા દુશમનોને ધુળનું અસ્તર આપે છે. યાને દફનાવી દે છે. શોયથી જેમ દરજી કપડાં શીવે છે, તેમ તીરોથી દુશમનોને શીપાહો શીવી નાંખે છે; વીગેરે.

એ અલંકારને ગુજરાતિમાં **વિરોધાલંકાર** પણ કહેલો છે. જ્યાં બે વસ્તુઓ, એક બીજાની સાથે (ઉલટી રીતે) મુકાબલે આવ્યાથી ખુબ ભભકમાં દેખાય છે ત્યાં વિરોધાલંકાર છે.

(મંદાક્રાંત.)

" જો જો એની, પૃથિવિ પર આ, મેહુલે મ્હેર કીધી
હૂં માંદીની, ખબર કઇએ, નાવલે નાજ લીધી. " (નર્મ કવિતા.)

અર્થઃ—બચારી પોતાની સહીને કહે છે કે—વરસાદે તો ઉનાળાથી તપી રહેલી જમીન ઉપર મેહેરબાની કરીને પાણી રેડી ઠંડક આપી, પણ હું કે જે જુદાઇના દરદથી તબાહ ગયલી છું, તેની ખબર તો મારા પ્યારા પ્રિતમે નહીંજ લીધીની!

"આકાશ આ સુંદર સ્વચ્છ શોભે, ધોળાં રૂપેરી લક વાદળાંએ
અંધારૂં કોઠે વિરહાગ્નિ ધૂમે, ચાર ખુણે વાઘ કુતંક ધૂમે." (ન. ક.)

અર્થઃ—આકાશ તો સુંદર અને સ્વચ્છ છે, ને મારા કોઠામાં તો

જુદાઇના આતશના ધુમાડાથી અંધારૂંજ છે.

૧૦૨:—હેતુત્પ્રેક્ષાલંકાર:—એને પણ ઉત્પ્રેક્ષાના એક ભાગ લેખે નર્મદે વર્ણવેલો છે. એક કારણનું વર્ણન બીજા કારણને નામે કે ધર્મે તર્ક કર્યો હોય, અને તે કારણનું વર્ણન, બીજી વસ્તુને નામે અથવા ધર્મે, શંકા અથવા કલ્પના સાથે થાય ત્યારે હેતુત્પ્રેક્ષા થાય છે. જેમકે:—શાર્દૂલવિક્રીડીત વૃતમાં કહે છે કે,

"મૂર્છા તતંજ આવિને ઢળિ ગયૂં ધોળે સુવસ્ત્રે વિષ,
આહા તૂં વણુ કો કરે પિડિતની સંભાળ તો ઓ ઇશ,
એવામાં પતિ દૂર દેશ ગયલો આવીજ પોંચ્યો વળી,
જાંણે આંખ થકી પતીજ કરવા સ્ત્રી વ્રત-પીડા તણી."
(ન. ક)

યાને:—વિયોગમાં તેણી બેભાન થઇ પડી, તે તકે તેણીનો ધણીજ આવી પોહોંચ્યો. તેનું કારણ એવું નીકળ્યું કે પોતાની સ્ત્રીએ કેવી રીતે પતિવ્રત પાળ્યું, અને કેટલું કેટલું દુઃખ સહ્યું, તેની પોતાની નજરોનજર ખાત્રી કરી લેવા સારૂજ જાણે તેજ વખતે તે આવ્યો હોયની!

(શિખરિણી વૃત.)

" જટાની શોભાથી અતિશ શરમાઇ શિવ ઉદાસ,
જટાને સંકેલી વડ તજિ ગિરિયે જઇ રહ્યા. " (ન. ક.)

એમાં બરૂચ આગળના કબીર વડની જટા જોઇને શિવ શરમાઇ ગયા, કે મારી જટા એની આગળ કાંઇજ નથી—એ કારણ કલ્પિત છે. **રૂપલક્ષ્મી**માં કહે છે કે:—

" ગિરિજા ગંગા દ્વેશ, કલેશ તેનો નિત થાએ,
સુંદરિ વાહન સિંહ, નદિને ખાવા ધાએ.
ગુહ વાહન જે મોર, વેર રાખે અહિં સંગે,
ચંદ્ર અગ્નિને દ્વેષ, વસે બને શિવ અંગે.
શિવ શેવક દાનવ દેવ બહુ, લડાલડી આવી મરે,
જોઇ કલેશ વિશેષ મહેશ ધર, દુઃખથી વિષ મુખમાં ધરે."

એમાં શિવે હલાહલ ઝેર પીધું તેનું કારણ કુટુંબ કલેશ કલ્પેલું છે.

ફારશીમાં એને મળતોજ અલંકાર **તસબીહુ એજમાર** કરીને આવે છે. એમાં છુપી કિંવા તુર્ત માલમ ન પડે એવી ચીજ, અથવા તેની સાથે કોઇ ચીજની મુનાસેબત આપવામાં આવે છે. જેમકે.—

" સાચું કહે એ માશુક, 'શું ચેહરો તાહરો ચેગમ છે!

કે આએ બદન માહારૂ હરદમ,
રાતના ઉજાગરાથી, તવાઇને હલાક છે— .
ને બાકી નથી રહ્યા હવે કંઇ પણ દમ." (મનસુખ)

યાનેઃ—તું સાચું બોલ એ પ્યારી! કે તું પોતે કંઇ દીવો છે? કેમકે મારૂં બદન દર રાતના મોટા ઉજાગરાથી તવાઇ ને ગળાઇ ગયું છે, અને હવે કંઇ દમ રહ્યા નથી. એમાં છુપાવેલી સીફત "મીણબત્તી" ઉપર આપવામાં આવી છે, અને આશકે પોતાની સાથે મીણબત્તીને-સરખામણી આપી, પોતાની માશુકને ચેરાગ સાથે સરખાવી છે.

૧૦૩:—ઉપમેયોપમા:—એને ઉપમાનોજ ભાગ ગણેલો છે. જ્યારે બે વસ્તુઓ એક બીજા સાથે અરસપરસ સરખાવવામાં આવે છે, ત્યારે ઉપમેયોપમા કહેવાય. જેમકેઃ—

૧—"તારા સરખો તે, ને તેના સરખો તું."

૨—"તું તે તે, ને તે તે તું." ૩—"તું ને તે કંઇ જુદા છો?"

એને મળતોજ ફારશીમાં **તસબીહે તસવીએ** કરીને એક અલંકાર આવે છે. એક શખશ પોતે અથવા પોતાના જાતી ગુણોને બીજી સામેની ચીજ અથવા તેની સીફત સાથે મેળવે તેનો આ અલંકાર છે. જેમકેઃ—

"એક નુકતો તુંજ મોઢેથી, ને માહરૂં જીગરથી નીકળે;
એક બાલ માહરૂં બદન, ને તાહારી કમરથી નીકળે."

એ માશુક! તારાં મોઢાનો કલ્લો અને મારા જીગરનો આકાર એક મીંડાના જેવો છે, અને તારી કમરની પાતળાઇ અને મારાં શરિરની નબળાઇ એક બાલના જેવી છે.

૧૦૪—અનન્વય:—એને ઉપમાલંકારનો ભાગજ ગણવામાં આવેલો છે. જ્યારે કોઇ વસ્તુને તેની પોતાનીજ સાથે સરખાવવામાં આવે ત્યારે એ અલંકાર કહેવાય. જેમકેઃ—

૧—"**વિક્રમ** સરખો પરદુઃખભંજન તે **એક વિક્રમજ.**"

૨—"તમારા બેના જેવું જોડું કેથે મળવાનું નહીં; તમે તે તમેજ."

એને ફારશીમાં **તસબીહે મસરૂત**ના નામે ઓળખે છે; જેમાં કવિ શરત બકતો હોય તેવો અલંકાર વાપરે છે. જેમકે મી. મનસુખ કહે છેઃ—

"અગર કોઇ ગુલ જો રંગદાર હોય, ગર કોઇ ચંદર હોય નુરમંદ,
તો રંગવાળું ગુલ તે હુંજ છેઉં, ને ચંદર પણ હુંજ છેઉં બુલંદ."

એમાં શરત નાંખી તેનો પ્રત્યુત્તર આપેલો છે.

" આનેને તુ હકીકતે દેલે તોસ્ત;
હરચે બેઝ બાતેને તુ બાતેલે તોસ્ત. " (સેનાઇ.)

અર્થઃ—તારો અંદરનો દેખાવ તારા દીલની બધી હકીકત કહે છે. જે તારા દિલના અંદરના ભાગ શીવાયનુ છે તે તારામાં નથી.

" *A silent court of justice in himself,*
Himself the judge and jury, and himself
The prisoner at the bar. "

હરેક લખાણના ૩ પ્રકાર કહેલા છે. ગદ્ય=યાને સાદી એબારતનું; પદ્ય=એટલે કાવ્યમાં રચેલું; અને નાટક=એટલે ગદ્ય પદ્ય બેઉમાં મિશ્રણ કરેલું. વળી કવિતાની ૩ જાતિ કહેલી છે. ગીત કવિતા–વીર કવિતા–અને નાટક. તેમજ તેના બીજા પણ ૩ પ્રકારો નર્મદાશંકરે કરેલા છે. વન કવિતા–બોધ કવિતા–વર્ણન કવિતા. વન કવિતામાં ગામડાં, વાડી વજીફા, જંગલો તથા તે બધેનાં પશુ પક્ષી અને ઝાડ માન વગેરે વીશે વર્ણન આવે છે. બોધ કવિતાગાં નીતિના ધડા શીખવવામાં આવે છે. વર્ણન કવિતામાં કોઇપણ બાબદનું ચટકદાર વર્ણન કરવામાં આવે છે. ગાયનમા રાગ, તાન, શુર, તાલાદિ વિષયો સાચવવા શબ્દોને ભાંગી નાંખવામાં આવેથી તુર્ત મજા સમજાતી નથી. કવિતામાં તે શબ્દો વાંચવાથી ઝટ સમજાય છે.

ગાયન—મધુચ દુલભા ગઆઈ ગથકી,
તનની ભુંડીહા લતથા યનકી.

કવિતાઃ—મધુ ચ દુલ ભાંગ આફીમ થકી,
તનની ભુંડી હાલત થાય નકી.

એ બેઉ લીટી એકની એક છતા, ગાયન લેખે ગાવાથી જુદી બોલાય, અને કવિતા લેખે વાચવાથી જૂદીજ વંચાય.

૧૦૫—વ્યસ્તતાઅલંકારઃ—ગણિતમાં ઉલટા સુલટી પદો ફેરવવાને વ્યતિક્રમ અથવા વ્યસ્તતા કહે છે, તે ઉપરથી આ અલંકારનું નામ પાડેલું છે. એમા કવિતાના પદો ફેરવાય છે. એને ફારશીમાં તરદો અકસ અને અંગ્રેજીમાં *Inversion* કહે છે. જેમ અંકગણિતમા પદો ઉલટાવામાં આવે છે, તેમ એમાં ગેયા પદો ઉલટાવામાં આવે છે. જે શબ્દો એક કવિતામાં શરૂ થાય, તેજ શબ્દો ઉલટી રીતે તેમાંથીજ વંચાય છે. હાફેઝની નઝ્મની લીટીઓ છે કે:—

" દેલબરે જાનાને મન, ઓદ દીલો જાને મન;
(પાછુ)ઓદ દીલો જાને મન, દેલબરે જાનાને મન.

અર્થ:—મારી માશુકે મારૂં દિલ છીનિ લીધું, મારૂં આખું દીલ ને બદન મારી માશુકે છીનિ લીધું છે. (બીજી લાઇનનો એજ અર્થ છે.)

અઝ લબે જાનાને મન, ઝીન્દેહ શવદ જાને મન;
(પાછું)ઝીન્દેહ શવદ જાને મન, અઝ લબે જાનાને મન."

અર્થ:—મારો જીવ મારી માશુકના હોઠથી જીવતો થાય છે; (બીજી લીટીનો પાછો એજ અર્થ છે.)

\+ \+ \+

દર ચેહેરેએ તુ દીદમ, લોતુફી કે મી શનીદમ;
(પાછું)લોતુફી કે મી શનીદમ, દર ચેહેરેએ તુ દીદમ."

યાનેઃ—તારી જે માયાની મેહેરબાનીને માટે મેં સાંભળેલું, તે મેં તારા ચેહેરામાં દીઠું. (પાછો બીજી લીટીનો અર્થ તેજ છે)

નીતિ વિનોદમાં "પરસ્પર સુખની વેહેંચણ" વીશે ખ્યાલ જોડેલો છે, તેની ઝુલોમાં એ અલકાર દીઠામાં આવે છેઃ—

હા જ્ઞાન કરે ઇનસાન, ને **દાન દિએ છે માન**;
હા દાન દિએ છે માન, સુખિઆ માનવ સંતાન;
સુખિઆ માનવ સંતાન, ઉગારે ઉડતા જાન;
ઉગારે ઉડતા જાન, દઇ દાન ખરો ઇનસાન.

હા લાજ તજી સુખ કાજ, **ખા** દાઝ તજી પતરાજ;
ખા દાઝ તજી પતરાજ, **નહિ** રાજ ટકે મિજાજ;
નહિ રાજ ટકે મીજાજ, **નહિ** ટકે આજનું તાજ;
નહિ ટકે આજનું તાજ, કહુ કાળે નવો રિવાજ.

જો કડકો તડકો હોય, **નહિ** અદકો ભડકો જોય;
નહિ અદકો ભડકો જોય, **ખડકો** દુખના નહિ કોય;
ખડકો દુખના નહિ કોય, **ફટકો** ચટકો નિજ ખોય;
ફટકો ચટકો નિજ ખોય, ધટકો અટકીને રોય.

નિજ માલ ઉળીકો માલ, **કંગાલ** દુખીને આલ;
કંગાલ દુખીને આલ, **દયાળ** પ્રભુને વાળ;

દયાળ પ્રભુને વાળ, પાછળથી થાશે ન્યાલ;
પાછળથી થાશે ન્યાલ, નહિ વાળે તો સંભાળ.

નહિ ગરે અરે તે નર, જે અરે ધરે ઉરપર;
જે અરે ધરે ઉરપર, જે ખરે કરે ફિકર;
જે ખરે કરે ફિકર, દુખીયાંપર કરે નજર,
દુખીયાંપર કરે નજર, તે નર ખરે નહિ ખર.

૧૦૬:—સ્વકપોલાલંકાર=યાને કલ્પિત નામ કવિ ધારણ કરી તેમાં અર્થ શોધવાનું રહેવા દે છે તે. જેને ફારશીમાં **તજાહુલ આરેફ** કહે છે. એક કવિ પોતાની કવિતાની છેડે પોતાનું નામ અથવા તખલ્લુસ એવી રીતે વાપરે, કે તે બોલનો એક જુદો અર્થ પણ થાય, અને બનાવનાર કવિનું નામે નીકળે. જેમકેઃ—

"પાપીઓ જોશે અનેક દુખ, આલસુઓ રહેશે હેરાંન જો,
તેજ જીવ જોશે તંન **મનસુખ**, જે રબ પર રાખસે ઇમાંન જો."

એમાં મનસુખ યાને મનનું સુખ પણ થાય, અને મી. મંચેરજી કાવશજી લંગડાનાનો તખલ્લુસ પણ નીકળે છે.

લાલી અસ્ત યા લબાંનત, કન્દીસ્ત યા દેહાંનત;
તા દર બરત નગીરમ, હીચમ **યકીન** ન બાશદ.

અર્થઃ—એ પ્યારી ! એ તારા હોઠ છે કે પરવાલાં છે ? એ તારૂં મોઢું છે કે સાકર છે ? જ્યાં લગી હું તારા ખોળામાં નહીં સુવું ત્યાં લગી મારૂં ઇમાનજ નહીં રહે.

"ખરે કિધો આભાર, પિતાજી ! મુજ **દિલજાન** ઉપર મોરો,
રદ્દુને મુજ પાળિશ પ્રીતે, પડિશ નહીં વચને ખોરો."

એમાં દિલ તથા જાન ઉપર ઉપકાર થયાનું પણ જણાશે, અને **દિલજાન** એવો મી. દા. એ. તારાપોરવાળાનો તખલ્લુસ પણ જણાશે.

જબસે દેખાયા તેરા નામ નગીં કે ઉપર,
ખુન હોતા હએ ઇસ્હ દીલ હમ વો **નગીં** કીઉં ન હોવે !

જે દીવસથી તારૂં નામ મેં નગીંના (એટલે નગ) ની ઉપર પાડેલું જેયું હતું તે દીવસથી આ દીલનું લોહી થાઇ જાય છે, કે તે નગીં હમો કાં નહીં થયા ! એમાં રેખતો બનાવનાર **નગીં**

નામના શાયરે પોતાના નામ ઉપર દ્વિઅર્થી જોડી છે.

"મેરે દિલદારપે દેલબર શબે મએરાજકી રાત,
મરા કીએ હુરો પરી કુદસીએ ગેલમાનોંને."

ઓ **દિલબર**! મારા દિલદારની ઉપર, (મહમદ પેગંબર ઉપર) તેની આસમાન ઉપર જવાની રાતના પ્રસંગે, હુરી તથા પરીઓએ તથા બેહેસ્તમાંના છોકરાઓએ, સર્વએ આફરીન કીધી. એમાં દિલબર નામના શાયરે પોતાના પેગંબરની તારીફ કરી છે.

આ અલંકારમાંજ બધા ઉરદુ રેખતા ઘણું કરીને જોડાયલા છે.

"અલગ હશે તો આગળ થાશે, પ્રેમ ભાવથી પુંજો;
ગરીબને તો ચંદ્ર બનાવ્યો, એજ ખેલ મોટો જો!"

એમાં ઇશ્વરે એક ગરીબમાં ગરીબ માણસને પણ ચંદ્રના જેવો પ્રકાશિત કર્યો એમ પણ થાય, અને બનાવનારે પોતાનો **ગરીબ** તખલ્લુસ પણ વાપર્યો છે, અને તે બનાવનારનું નામ શો. મ. ઉપરથી શોમ=એટલે ચંદ્ર કર્યું, તેથી **ગરીબ** તખલ્લુસવાળાને ચંદ્ર બનાવ્યાનું લખેલું છે.

ગીલાનવાળો કવિ **મખફી** ઘણો હસમુખો હતો, પણ તે અફીણિયો હોવાથી તેનું શરીર તવાઇ રહેલું હતું. એક દિવસે એક મિત્રએ તેને અફીણની ટેવ છોડવા સારૂ કહ્યું, "અફીણને લીધે તું જે દુર્બળ બની ગયો છે! ને હાડપીંજર જેવો કાલે ઘોરમાં જાય તેવો થઇ રહેલો છે તે અફીણના પ્રતાપ છે." "નહીં રે મારા દોસ્ત!" મખફી બોલ્યો, "હું કંઇ અફીણથી તવાઇ નથી ગયો, પણ તું જાણે છે તેમ દરેક ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરનારાઓ ઘડી ઘડી પોતાના લખાણમાં લખે છે કે, "મખફીને વધુવાર રહેવા નહીં દઇએ." આવી વારંવાર મારે માટે ખરાબ દોવા લેખકો માંગતા હોવાથી તેમની દ્રષ્ટિએ, યાને તેમની કદુવા અને વખત બેવખતના અપશુકનથી હું આવો દુબળો થઇ પડયો છું! એમાં મજા **મખફી નમાનદ** શબ્દો ઉપર છે. અર્થાત, ફારશી લખનારાઓ વારંવાર એમ લખે છે કે; "હવે હમારા વાચનારાઓથી વધુ વાર છુપાવવું નહીં જોઇએ કે" એમ લખીને જે વાત કહેવાની હોય તે કહી દેવામાં આવે છે; અને તેને માટે "મખફી નમાનદ" શબ્દ વપરાય છે, જેનો અર્થ ઉપર કહેલો તેવો પણ થાય, અને "મખફીને વધુવાર નહીં રહેવા દેવો જોઇએ" એમ પણ થાય.

૧૦૭:—મુઠબંધ પ્રબોધ:—યાને ઢાંકી રાખીને ગુણાગુણ દર્શાવવા તે. મુઠ+બંધ, યાને બાંધેલી મુઠીએ પ્રબોધ કરવો તે. જેને ફારશીમાં **ઇસતેતબા** કહે છે. કોઇ સખશની નેકીબદી બેઉને વિસ્તારવી હોય, પણ જાહેરમાં તે નહીં જણાઇ આવે એમ વર્ણવવી હોય ત્યારે આ અલંકાર વાપરે છે. જેમકે એક પાદશાહ જુલમગાર છતાં સખી દીલગુર્દાવાળો હતો. તેના તે બેઉ ઉલટા સુલટા ગુણો વીશે મી. મનસુખ લખે છે કેઃ—

"સખાવતમાં છે દોલત તાહરી, જેમ વરસતા મેઘનું વાદળ;
મુફ્લેસી ફાલની વીપત ટાળી, જુલમની અગની કરેચ શીતળ."

યાનેઃ—તે પાદશાહ પોતાની સખાવતથી કરીને,પોતાના જુલમથી પ્રસરેલા અગ્નિને શાંત પાડે છે.

ઇસ્તેતબાનો ફારશી દાખલો નીચે મુજબ છેઃ—

બખ્તે તુ સું નામ બા સાઅદત, રૂએ તો સું રૂએ તો મુનવ્વર.'

અર્થઃ—તારૂં **નશીબ** સુખ સાયના નામનું છે, અને તારો **દહાડો** તારાં મોઢાં જેવો ચળકતો છે.

"માદરતરા હઝાર બોસે ઝદીમ,
બ દરત કસ નયુઅદ અઝલા મન."

હમે તારા દરવાજાને યાને દરવાજાના ઉંમરને એક હઝાર વખત બોસા લીધા. તારા દરવાજા આગળ મારા શીવાય બીજો કોઇ ન હતો. પણ આખી લીટી ઉપર શ્લેષ આવેલો હોવાથી બીજો અર્થ એવો થાય છે કે, " તારી માયને હમે હજાર વખત ચુમીઓ લીધી, તેથી હું શિવાય તારો કોઇ બાપજ નથી. " બેદરત=બે પેદરતની બરાબર સમજી લેવો.

જ્યારે મહમુદ ગઝનવીએ શાહાનામાના રચનાર ફીરદોશીને દરવેશું દામ આપ્યા વિના કાઢી મેલ્યો ત્યારે, તે પાદશાહની તારીફમાં તેણે એક કાવ્ય એવું રચ્યું હતું કે, જો તે સઘીસ વાંચ્યે તો પાદશાહની તારીફમાં વંચાય, ને એકેકી લીટી છોડીને વાંચ્યે તો તેની બદગોઇજ તેમાથી નીકળે.

વળી એના એક ભાગ લેખે સીફતે ઇસ્તેદરાકને ઘણાંક ગણે છે. જેમાં તે છંદનો પેહેલો ભાગ સાંભળતાં, સાંભળનારને તે ગીબતખોરો લાગે, પણ જેવો બાકી રહેલો ભાગ બોલાય, કે શાંતિ ભરેલો લાગે છે. જેમકેઃ—

"ભાગું દીસેચ એ રાજા, તાહરા વાવટાનું સર,
સબબ તેનો એ છે કે, પોહોતું ચ તે આકાશ ઉપર."

પેહેલે તો પેલા રાજાના વાવટા વીશે ગીબત જેવું લાગે છે, અને તે કમજોર હોય એમ જણાય છે, પણ તુરત તેને આસમાનની બુલંદી ઉપર ચઢાવેલું બીજી લીટી ઉપરથી જણાઇ આવે છે. વળી બીજો એક એ મધેનોજ ભાગ છે તેને મદદે મુવજ્જેહ કરી કહે છે. એમાં એક માણસની તારીફ તો કરવીજ, પણ પેહેલા ભાગ કરતાં બીજા ભાગમાં તે તારીફ બેવડી નાંખવી. જેમકેઃ—

"છે તાહારી અદાલતથી પરજા એવી ખુશાલ,
કે જેમ તાહારી સખાવતથી મુફલેસો છે નેહાલ."

પેહેલી લીટીમાંની સ્તુતિ કરતાં બીજીમાં વિશેષ સ્તુતિ કરેલી દીઠામાં આવશે.

ગુજરાતીમાં એનેજ મળતો **વિરોધાભાસ** કહેવાય છે, જેને નર્મદાશંકરે વિરોધાલંકારનો ભાગ ગણી તેના દાખલા આપ્યા છે. જ્યાં પ્રથમ તો અર્થનો વિરોધ દેખાય છે, પણ પાછળથી કોઇ કારણને લીધે તે વિરોધ જતો રહે છે ત્યાં વિરોધાભાસ અલંકાર થાય છે.

" જે સુશીલ પુરૂષ છે, જેને પોતાનું પારકું નથી, તેને અગ્નિ જળ રૂપ, વિષ અમૃત જેવું, સમુદ્ર નદિ નાળાં સરખો, અને સાપ માળા સરખો થાય છે. " (અલંકાર વિવેક)

(મંદાક્રાંત)

"ટહાડેકી તો થઇ ન મુજને ટહાઢિયો તાવ આવ્યો,
અગ્નિ મેઘે અતિસ પવને સ્નેહરૂપે વધારયો. "

એમાં બીચારી કહે છે કે,આટલો આટલો વરસાદ વરસે છે પરંતુ મને ટાઢક થતી નથી, પણ ઉલટો ટાઢયો તાવ આવ્યા કરે છે, અને જ્યારે ઘણા પવનની સાથે વરસાદ તેલ રૂપે પડે છે ત્યારે દીલની બળતર ઘણી વધે છે. એમાં વરસાદના પાણીને અને આતશને વેર છે, તોપણ **મીત્ર** લખ્યા છે.

"સબ નદી ગંગા વહે. સબ પથરા સાલીગ્રામ;
સબ વનસ્પતિ હય તૂલશી, જાકે હદયા રામ. "

જો કે અસત્ય લાગે છે કે, બધીજ નદિ ગંગા કેમ હોય ! તથા બધાજ પથ્થરો સાલીગ્રામ જેવા બેમુલા કેમ હોય ! તથા બધીજ વનસ્પતિ પુજ્ય તુલસી કેમ ગણાય ! પરંતુ સત્ય વાત એજ છે કે,

જેના હૃદયમાં પરમેશ્વર વસે તેને એ બધું જ સરખું છે. સજ્જન એ સત્યાસત્યદીપક પણ છે.

બ્રહ્મવૈવર્ત્ત પુરાણ મધ્યેના કૃષ્ણ જન્મ ખંડમાં ધર્મગુરુ વીશે લખતાં એક શ્લોક કહેલો છે કે:—

गुरुः पुत्रसमं स्नेहं शिष्येषु न करिष्यति ।

लभते ब्रह्महत्यां च भुंक्ते कृत्वा च नाशिषम् ॥

અર્થઃ—જે ગુરુ પોતાના સ્ત્રી પુરૂષ સેવકોને દીકરી દીકરા પ્રમાણે ગણતો નથી, અને આશીર્વાદ દીધા વિના તેઓનું આપેલું ધન ભોગવે છે, તેવા ગુરુને બ્રહ્મહત્યાનો જે મોટો દોષ કહેવાય છે તે લાગે છે.

નીચલો શ્લેષાલંકાર આ અલંકારને ખરેખરો શોભશેઃ—

" આં શાહ કે ખીશરા હુલાકુ મી ગોફ્ત,
વઝ નાઝે સુખન બ ચશ્મો અબ્રુ મી ગોફ્ત;
બર કંગુરે સરાયે ઊ ફાખ્તે,
દીદમ કે નીશસ્તે બુદ કુ–કુ મી ગોફ્ત."

અર્થ.

તે પાદશાહ કે જે પોતાને હુલાકુ કેહવડાવતો હતો, અને જેની આંખો અને ભવાંનો જરા જેટલો કડબ છત્ર જેવો હતો, તેના કિલ્લાના કંગુરાની ઉપર એક કબુતર બેશીને કુકુ–કુકુ એવો અવાજ કર્યા કરતું મેં દીઠું. છેલ્લા શબ્દોનો અર્થ એવો પણ થાય, કે તે કબુતર એમ બોલ્યા કરતું મેં દીઠું કે, "તે ક્યાં છે ? તે ક્યાં છે!"

"હીચ કસ હીંમ્મત નદારદ હમચુ સોઝન દર જેહાન,
બા વજુદે તંગ ચશમી પરદેહ પુશે આલેમ અસ્ત."

આ દુન્યાંમાં કોઈપણ શખસનામાં સોયના જેટલું શૌર્ય નથી, જે સોય સાંકડાં મગજવાળી હોવા છતાં આદમીઓની ભુલો ઉપર ઢાંકણું વાળે છે. બીજો અર્થ કાળા હરફો ઉપર શ્લેષ આવ્યાથી એવો થાય છે કે, તે સોયને ઘણીજ છીણી આંખ (સોયનું નાંકું) હોવા છતાં માનવીઓ માટે પરદા બનાવી આપે છે.

૫૦૯—તરંગ સાંધક:—એમાં એક વિચાર, તેની પાછળ આવતા બીજા વિચારને દોરવી લાવે છે. જેમ " દેઓ દાનાર" કરતાં ૭–૮ આંધળાં એકેકને વળગીને ભીક્ષા માંગવા નીકળે છે, તેમ એ અલંકાર છે. એને ફારશીમાં કતારલ-બઈરીન કહે છે. આ અલંકાર "આંધળાંની

ઉંટ " ને મળતો છે. યાને એક રસ્તા ઉપરથી ઉંટોની હારને ચલાવી લઇ જવી હોય, તો નાશભાગ અથવા ભેલમભેલ ન થવા પામે એવી રીતે એક દોરી એક ઉંટની પુછડીને બાંધી, તેની પાછળ આવતાં ઉંટના ગળાંમાં બાંધે, એમ હારની હાર બાંધીને, જેમ ઉંટને ચલાવામાં આવે છે, તેમ આવા અલંકારની કવિતા પણ એકેક લીટીને પોતાની પાછળ એકની પુછડી અને બીજીની ગરદનને બાંધીને ચાલે છે, જેમકે:—
"કરીમા" માં સેખસાદી લખે છે કે.—

"નગેહદાર મારા ઝે રાહે **ખતા**;
ખતા દર ગુઝારો સવાબમ નોમા."

અર્થ:—મને ભુલના રસ્તાથી બચાવ, મારી ભુલ માફ કર, અને સવાબનો રસ્તો બતાવ.

એમાં પેહેલી લીટી તે પેહેલા ઉંટની પુછડી છે, તેને " ખતા " શબ્દ નામની દોરી વડે બાંધી છે, અને બીજી લીટીની ગરદનને તેજ "ખતા " વાળી દોરીથી બાંધેલી છે.

૩ કપથી વધારે દારૂ પીવો એ બાકટાયણું છે એમ જણાવતાં કવિ કહે છે કે,

"*Be not a beast in courtesy*, *but* stay,
stay *at the third cup*, *or forego the place*,
Wine above all things doth God's stamp deface.";

George Herbert.

તેવાજ દાખલા હાફિઝે આપેલા છે:—

"પીરે ગમે એશ્કમ ગરચે **તીફ્લમ**;
તીફ્લે રેહે એશ્કમ ગરચે **પીરમ**. "

અર્થ:—હું પ્યારના ગમથી ઘરડો થઇ ગયલો છું, તો જોકે હું તો એક બચ્ચું છું. હું પ્યારના રસ્તા ઉપર હજુ તો એક બચ્ચું છું તો જોકે હું ઘરડો છું.

એમાં તો વળી ઉંટરૂપી લીટીઓની ગરદન અને પુછડી બેઉ બેવડી બાંધેલી કાળા હરફોથી જણાઇ આવશે.

" નર સહેજ સુબુદ્ધિ ન વાવરશે;
વરશે વરસાદ મરે તરશે "

વળી એક દાસ કહે છે કે:—

દમાકા લક્ષણ **ભક્તિ** હય, **ભક્તિ**કા લક્ષણ **જ્ઞાન**;

"જ્ઞાનકા લક્ષણ ધ્યાન હૈ, ધ્યાનકા લક્ષણ ત્યાગ,
ત્યાગકા લક્ષણ શાંતિપદ, તા જાણો વિમળ વૈરાગ,
વૈરાગ વિશે હય મુક્તિ પદ,જો સદા રહેત હય ત્યાગ."

એમાં પણ અલંકાર મજાથી ગોઠવેલો છે.

"દેલ કે મન બેસેતઃ બગુપ્પી દિલબરી;
દિલબરીએ શીરીન બની જાન પરવરી"

અર્થ—મારી મીઠા હોઠવાળી અને જીવને રાહાત આપનારી માશુકે મારામાથી મારો જીવ નખરાઇથી કાઢી લીધો.

એમાં પણ "દિલબરી" શબ્દ દોરી જોડનારો છે એમ જણાઇ આવશે. ગૂજરાતીમાં નીચલા દાખલા છેઃ—

નિતિવિનોદમાં "પ્રભુ સુખ શા માટે આપે છે" એ વિષય ઉપર દુમિલા છંદ કરેલો છે તે તમામ આ અલંકારમાં છે.

જગનાથ દિયે સુખ વાવરવા, વરવા સદગુણ ગુણો કરવા,
કરવા મધુરા કડવા ભરવા, ભરવાથી નહી મનમાં ડરવા;

મનુસ્મૃતિમાં કહે છે કેઃ—

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।
धर्मं चाप्यसुखोदर्कं लोकविद्विष्टमेव च ॥

અર્થ—શાસ્ત્રથી ઉલટે રસ્તે દોલત ને સુખ મળતાં હોય તો તે દોલત અને સુખનો ત્યાગ કરવો, અને જે શાસ્ત્રોથી ભવિષ્યમાં દુઃખ પ્રાપ્ત થાય, અથવા તે માણસ જાતને દુઃખદાયક થઇ પડતાં હોય, તો તે શાસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કરવો. એવું મનુનું મત છે.

સંસ્કૃત પંચોપાખ્યાનમાં મુઆ પાછળ શોક ન કરવા સારૂં કહે છે કે,

नष्टं मृतमतिक्रांतं नानुशोचंति पंडिताः ।
पंडितानां च मुर्खाणां विशेषोयं यतः स्मृतः ॥

અર્થ—જે વસ્તુનો નાશ થયો, જે માણસ મરી ગયું, જે વાત થઇ ગઇ, તેનો શોક પંડિતજન કરતા નથી. પંડિતમાં અને મુર્ખમા એટલો ભેદ

"ડરી વાંદર પેર નહીં રડવા, રડતાં દીને ઉરશુ ધરવા;
ધરવા નિજ મુઠી બીશે ઠરવા, ઠરશે ન મતા ચટશે ફરવા;

. ફરતાં ફરતાં દુખ ઓસરવા, **સરવા** ગરજે દુઃખ સૌ **હરવા;**
. **હરી** કષ્ટ પ્રભુભણી ઉતરવા, **તરવા** ભવસિંધુ સુખે **ભરવા;**
ભરી વાંણુ ત્વરા થકી લંગરવા, **ગરવા** થઇ આશિષ ઓચરવા;"

એ અલંકારને મળતોજ ગૂજરાતીમાં " સિંહાવલોકી " છે, જેનો દાખલો:—

જ્યારે ચરણોના પેહેલ્લા ને છેલ્લા શબ્દો યમક રૂપે આવે ત્યારે સિંહાવલોકી કેહવાય. રસ પ્રવેશમાં છે કે;

"**જોતી** તૂને હું રોજે રસિક મધુરિરે આજ કાં તૂં **ઉદાસી,**
દાસી કીધી ધણીએ નવી વહુ તણિરે ભારિ હૂં છું **નિરાસી,**
રાસી એની નહીં તૂં સરસ રૂપ ગુણે એહિ કોઇ **પનોતી,**
નોતી ખોટી હું મોટી સજનિ લઇ લિયે સાઇં જે દિવ્ય **જોતી.**"

રાજા ભર્તૃહરિ કહે છેઃ—

क्वचिद्भूमौशय्याक्वचिदपिचपर्यंकशयनः
क्वचिच्छाकाहारः क्वचिदपिचशाल्योदनरुचिः ।
क्वचित्कंथाधारीक्वचिदपिचदिव्यांबर
धरोमनस्वीकार्यार्थीनगणयतिदुःखंनयसुखम् ॥

અર્થઃ—કોઇવાર જમીન પર, અને કોઇવાર પલંગ ઉપર સુવાનું; મળે; કોઇવાર ફકત શાકનો, તો કોઇવાર સારાં ભાતનો ખોરાક મળે; કોઇવાર ફાટેલી ગોદડી, તો કોઇવાર સુંદર રજાઇ ઓઢવા મળે; તો પણ કાર્ય સાધનાર ચતુર માણસ દુઃખ તથા સુખને ગણતો નથી.

બ્રિટનની રાણીને આશિષ આપતાં કવિ કહે છે કેઃ—

શીશપર ધરી શોભાવજે, સકળ સૃષ્ટિનું **તાજ;**
તાજદાર મલિકાતણું, જુગ જુગ રે'જે રાજ.

नरस्या भरणं रुपं, रुपस्या मरणं गुणः ।
गुणस्या भरणं ज्ञानं, ज्ञानस्या भरणं क्षमा ॥ (મહાભારત)

અર્થઃ—નરનું ભૂષણ રૂપ છે, રૂપનું ભૂષણ ગુણ છે, ગુણનું ભૂષણ જ્ઞાન છે, અને જ્ઞાનનું ભૂષણ ક્ષમા છે.

એમાં આંધળી ઉંટની માફક શબ્દો ગોઠવાયલા છે. એમાં વળી એક કરતાં બીજો ચઢતો, અને આગળ કરતા ત્રીજો, એમ ઉત્તરોત્તરં વૃદ્ધિ

પણ સમાયલી છે. પક્ષીના નામો જણાવનારી કવિતામાં કવિ કહે છે કે;

ગાય રાગ નહિ કાગડો, તોપણ તેનું કામ,
કામ વિના કીધું નથી, કો પક્ષી એ રામ.

વિદુરનીતિમાં કહેલું છે કેઃ—

नसासभायत्रनसंतिवृद्धावृद्धानतेयेनवदंतिधर्मम् ।
धर्मःसनोयत्रनसत्यमस्तिसत्यंनतद्यच्छलेनाभ्युपेतम् ॥

યાનેઃ—જેમાં ઘરડું માણસ ન હોય તે સભાજ નહીં, જે ન્યાય ચોકય ન બોલે તે ઘરડું નથી, જેમાં સત્ય ન હોય તે ન્યાય નથી, અને જે છળે કપટથી યુક્ત હોય તે સત્ય નથી.

૬૦૯—તાર્કિક પ્રબંધઃ—અથવા અર્થશાસ્ત્રાલંકાર. જેને ફારશીમાં—મઝહબે કલાંમી કહે છે, તે ગૂજરાતી મંગલાચરણને મળતો છે. અર્થશાસ્ત્ર (*Logic*) ના નિયમને અનુસરી એ અલંકારમાં એક કવિ એકથી વધારે (*Propositions*) સિદ્ધાંતો, આપેલી બે દલીલો ઉપરથી એક ખરી કરવાની રીત (*Syllogism*) ના સાધન અથવા પૂર્વ પક્ષ (*premises*) દાખલ મુકે છે, અને અર્થશાસ્ત્રની રૂએ તેનું છેવટ તેમાંથી ખેંચી કાઢે છે. જેમકે સેખસાદી કહે છે કેઃ—

" બેયા કે દર કદમત ઉફતમો ગર બેકુશી;
ન મીરદ આંકે બદસ્તે તો રૂહ સીપારદ. "

અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે નીચે મુજબ *proposition* ગોઠવાશે.

૧ લું સિદ્ધાંતઃ—તું મને મારી નાંખે તોપણ હું તો તારાં કદમ આગળ પડું છું, યાને હું પોતાને તારા અખત્યારમાં સોંપું છું.

૨ જું સિદ્ધાંતઃ—જે કોઇ પોતાનો જીવ તારે સ્વાધિન કરે છે તે મરી જતો નથી.

છેવટ (*Conclusion*)—તે સબબે હું મરવાનો નથી.

नरपतिहितकर्त्ताद्वेष्यतांयातिलोके । जनपदहितकर्त्तात्यज्यतेपार्थिवेन॥
इतिमहतिविरोधेवर्त्तमानेसमाने । नृपतिजनपदानांदुर्लभ कार्यकर्त्ता ॥

૧—રાજાનું ભલું કરનાર પ્રજામાં અપ્રિય થાય છે.
૨—અને પ્રજાનું ભલું કરનારનો રાજા ત્યાગ કરે છે.

૩—ત્યારે એવો પરસ્પર વિરોધ છતા રાજા પ્રજા બન્નેનુ ભલુ કરનાર તો દુર્લભ હોય હવે હાફેઝ કહે છે કે —

"હરગેઝ નમીરદ આકે દેલશ ઝીન્દેહ શુદ બ એશ્ક,
સબ્ત અસ્ત બર જરીદેએ આલમ દવામે મા"

૧ લુ સિદ્ધાત —જે આદમીનુ દિલ ઇશકથી ભરેલુ છે, તે કદિએ મરતો નથી, યાને અમર છે

૨ જુ સિદ્ધાત —મારૂ અમરપણુ દુન્યાના સફા ઉપર લખેલુ જ છે

સેનટ (*Conclusion*) —તેથી મારૂ દીલ એશકથી ભરેલુ છે

અનુષ્ટુપ છદમા કેફી વિષે જે કવિતા કરેલી નાતિવિનોદમા છે, તે તમામ આ અલકારની છે, તેમાથી થોડીક લીટી ઉતારીશુ

કેફી લોકો ઘણા પીડે, કેફી અમ્મલની વચે,
જેની કાયા સદા ચીડે, તે આજારી નહીં બચે
પે'લાથી માનવી અવો અઘો કેફે થશે પુરો,
જ્યા ત્યા ર ડોળી દુર્ગંધોગ દો અઘો અતિ બુરો

૧—કેફના અમલથી કેફી પીડાય છે
૨—પીડવાથી કાયા ચીડાય છે
૩—અને કાયા ચીડાવાથી તે આજારી મર્યા વગર રહેવાનો નથી

હવે અનવારી કહે છે કે —

"અઝ તુ ન ગુરીઝદ કે તુ દર કાલેબે આલમ,
જાની ઓ યકીન અસ્ત કે જાન ના ગુઝર આમદ"

૧ લુ સિદ્ધાત —તારી આગળથી નાશી ન જવાય, કેમકે દુન્યાના શરિરમાંનો જીવ તે તુજ છે

૨ જુ સિદ્ધાત —જીવ વગર શરિરને કદિ ચાલતુ નથી

સેનટ (*Conclusion*) —સબબ દુન્યાને તારા વગર કદિ ચાલતુ નથી

विद्वत्वच नृपत्वच नेव तुल्य कदाचनः ।
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्येत् ॥

૧—વિદ્વાનની યોગ્યતા ભાઇમાઝે કમી થતી નથી જ્યા જ્યા તે જાય છે, ત્યા ત્યા તે પુજાય છે
૨—કારણકે રાજા જેવાને તો તેની પ્રજાજ માન આપે છે, પરતુ વિદ્વાનને તો આખી દુન્યા માન આપે છે.

૩—સબળ રાજા કરતાં પણ વિદ્વાનની યોગ્યતા વધારે છે.
વળી કહે છે કેઃ—

" મુનાદે રસાન દર અમીર દયેર માન્દ;
બસ અસ્ત ઈ યક આયત દલીલ દવાંમત."

નાદમ કહે છેઃ—

"કુશતી મરા ઓ કુશ્તે શુદ અઝ રેશ્ક આલમી,
હર ખુન કે ગીકુની તુ બ સદ ખુન બરાબર અસ્ત."

યાનેઃ—પ્રિયા ! મને તેં મારી નાંખ્યો છે. અને તારા ઉપર મારા એશકને લીધે મારાં સારાં નશીબથી બળનારા પુષ્કળ માર્યા ગયા છે. અર્થાત, તું એકને મારી નાંખે છે તો એકને લીધે એકસો મરતા હોવાથી, તારૂં એક ખુન એક સો જાનુની કતલની બરાબર છે.

શ્લોક.

अशोच्यानीह भूतानि यो मूढस्तानि शोचति ।
अदुःखे लभते दुःखं द्वावर्थौ यो निषेवते ॥

અર્થઃ—સર્વ ચીજ કોઇ સમયે નાશ પામવાની, માટે તેનું દુઃખ કરવું નહિ. જે માણસ દુઃખ કરે છે તેને તે વિના બીજો કંઇ લાભ નથી. દુઃખનોજ લાભ થાય છે.

ધર્મ શાસ્ત્ર મિતાક્ષરામાં નીચલો શ્લોક છે કેઃ—

श्लेष्माश्रु बांधवैर्मुक्तं प्रेतो भुंक्ते यतोऽवशः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥

અર્થઃ—મુઆંની પછવાડે તેના સગાં વાહલાં રડી કુટીને આંસુ અને લીંટ પાડે છે તે બધું મરનારનું પ્રેત ખાય છે. કેકે તે પોતાને વશ નથી, એ માટે મુઆંની પછવાડે રોવું કુટવું નહીં, પણ તે મરનારની શકિત પ્રમાણે ક્રિયા કરવી.

ભગવદ્ગીતામાં મુઆં પાછળ શોક ન કરવા માટે કહે છે કેઃ—

શ્લોક.

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥

અર્થઃ—અરે અર્જુન, જેનો શોક કરવો યોગ્ય નથી તેનો તું શોક કરે છે, અને વળી હું પંડિત છું, એમ વાદ કરે છે, પણ

પંડિત કોઇ મુઆંનો કિંવા જીવતાંનો શોક કરતા નથી.

૧૧૦:—દક્ષિણોત્તરાલંકાર:—એમાં ઉલટા સુલટી અર્થ નીકળે છે. ફારશીમાં તેને **મોહતમલ અલ ઝદીન** કહે છે યાને એ જૂદાં જૂદાં અને કેવળ સામસામેના અર્થ ધરાવનારાં વાકયોથી બનેલી કવિતાઓ. એક અર્થ દક્ષિણ દિશાએ લઇ જાય, તો બીજો ઉત્તર દિશાએજ લઇ જાય છે. જેમકે:—"મેહેર અસ્ત આં સર અફરૂઝ પેદરમ શેહર;

કે બા દાદે ઊ ઝેહર શુદ પાદ ઝેહર." (ફીરદોશી)

યાને:—સૂર્યના જેવો આ શેહેરનો માનવંત મુખી એટલો તો પુજ્ય છે, કે તેના અદલ ઇનસાફથી કરીને ઝેહેર હોય તે પણ ઝેહેરનો ઉતાર (પાવ ઝેર) થઇ પડે છે. અને બીજો અર્થ એવો થઇ પડે, કે તેના ન્યાયથી ઝેહેરનો જે ઉતાર હોય તે પણ ઝેહેર થઇ જાય!

નીતિ વિનોદમાં હિંદુ મહાજનને કરેલી અરજમાં કહે છે કે,

હે ભાઇ બાપ કુળ જાત, હૈયે ધરજો મુજ વાત;
કરી મનશુ પૉંચરું તોલ, સ્વિકારો ગરીબ મુજ બોલ;
ઇશ અપટને સમજાવ, કહું કોણ બીજાને રાવ!

એમાં "મુર્ખો ઇશ્વરને સમજાવ!" એમ રામનિંદાનો અલંકાર પણ ગણાય, તેમ વળી "ઇશ્વર! તું મુર્ખાઓને સમજાવ." એમ પણ છે.

વળી **સાદી** કહે છે:—

"બસ કે ખરાબાત શુદ શોમએ ખરકે પુશ;
બસ કે કતબખાને શુદ મુસતબે દુર્દ ખાર."

યાને—ઘણાંક દરવીશોના મઠો, ખાંનીપીનીના મથકો થઇ પડયાં છે, અને ઘણીક લાયબ્રેરીઓ નીશાખાંનાંની જગા થઇ પડી છે. અથવા એમ પણ થાય, કે "ગાનગમતના ઘરો તે દરવીશોના મથકો થઇ પડયાં છે, અને દારૂ તાડીના પીઠાં તે કેતાબખાંનાં થઇ પડયાં છે.

રામ ચરણ અનુરાગ બીન મન ન લહે શ્રુતિ બોધ,
સહસ્ર બાતકી બાત એક કહું સહસ્ર ગ્રંથ શોધ.

એવો અર્થ થાય, કે વગર મનથી ઇશ્વરને ચરણ પડવાથી શ્રુતિનો બોધ થતો નથી; વીગેરે. તેમજ એવો પણ અર્થ થાય કે, રામને ચરણે પડયા વગર મનમાં શ્રુતિનો બોધ ઉતરતો નથી.

૧૧૧:—યજમાનાવળી. અથવા જજમાનાવળી. એમાં કવિ પોતેજ પોતાનો જજમાન થઇ પડે છે. જાણે પોતે પોતાથી જૂદો હોય તેમ કવિતામાં કોઇવાર પરોણો તો કોઇવાર યજમાન થઇ આવે છે.

એને ફારશીમાં તજરીદ કહે છે. એમાં કવિ પોતે પોતા સાથેજ કોઇ પારકા પુરૂષની સાથે વાતચિત ચલાવતો હોય તેમ ગોફ્તેગો કરે છે, જેનો આ અલંકાર છે. જેમકે હાફેઝ કવિ પોતાનેજ કોઇ પારકાની માફક કહે છેઃ—

" હાફેઝા ખુલ્દે બરીન ખાનેએ મૌરૂશે મન અસ્ત;
અન્દરીન મનૂઝલે વયરાંને નશીમન ચે કુનમ ? "

અર્થઃ—ઓ હાફેઝ! મોટું બેહેસ્ત તે મને વારસામાં મળેલું ઘર છે, ત્યારે આ વેરાન જગામાં હું શા માટે મારૂં રહેઠાંન કરૂં ?

એક ઘાયલ હૃદયની સ્ત્રીનો વિલાપ અને અંત, એ વીશે લલિત છંદ બનાવેલો છે, તેમાં મી. બેરામજી મલબારી લખે છે કે;

" કળજ પ્રાણુરે, હાય શું કરૂં ? મદદ બાપ દે, મોત આ ખરૂં;
નયન લોહી દે, બહેરામ તું; સુગમ છે મને, નાથ નામ તું. "

એમાં કવિ પારકો હોય તેમ પોતાનેજ આંસુ લુછવા કહે છે.

" નેકાબે ચેહેરે નદારદ નેગારે દીલકસે મન,
તો ખુદ ઓજા બે ખુદી હાફેઝ અઝ મયાં બરખીઝ."

યાનેઃ—મારી પ્રિય માશુક (યાને ખુદાતાલા) કાંઇ પોતાના મોં પર બુરખો રાખતી નથી, પણ તુંજ તારો પરદો છે, વાસ્તે હાફેઝ શાયર ! તું તે દરમ્યાનમાંથી ઉઠી જા, યાને ખુદાને મળવાનો લોભ છોડીદે !

વળી નીચલા બેતમાં " નઝીરી " પોતાને માટે કહે છેઃ—

નઝીરીરા બ મજ્લેસ બુર્દમ ઇમરોઝો ગલત કરદમ;
મરા રૂસવાએ આલમ સાખ્ત ચશ્મે ગીરીએ આલુદશ.

અર્થઃ—મારી પ્યારીને હું આજે મીજલસમાં લઇ ગયો તેમાં મારી ભુલ થઇ. તેણીની રડતી આંખોએ મને દુન્યામાં ફજેત કીધો.

તુલશીદાસ પોતાને કહે છે કેઃ—

" તુલશી ! ગરીબ ન સતાવીએ, બુરી ગરીબકી હાય,
મુવા ઢોર કે ચામસે, લોહા ભસ્મ હો જાય.

+ + +

તુલશી ! પંછી પીનેસે, ઘટે ન સરીતા* નીર,
ધર્મ કીએ ધન ના ઘટે, સહાય કરે રઘુવીર.

+ + +

તુલસી ! પર ઘર જાય કે, દુઃખ ન કહીયે રોય;

* સરીતા=નદી.

ન અપના ભરમ ગુમાઇએ, જો હોની હોય. સો હોય.

\+ \+ \+

દયા ધર્મકો મુળ હે, પાપ મુળ અભિમાન;
તુલશી ! દયા ! છાડિયે, જબલગ ઘટમે પ્રાણ "

રગીની તેરે શેએરકી સુન સુનકે **હુસેન** અબ,મુશતાક હુવા દેલ;
તું ખુશ રહે ઔર પાસ હો દેલદાર પલગપર, હર રોજ રજાસે.

યાને, તારી કવિતાની રગીની સાભળીને હવે ઓ હુસન ! મારૂ દીલ શોકથી ઉમેદવાર થઇ ગયુ છે. વારૂ તુ ખુશ રહેજે, અને તારી પાસે પલગ ઉપર તારી દીલદાર પોતાની ખુશીથી હરરોજ હોજો.

સખેતકી તરેહ **અશરત** મુજકુભી જામે મએ દે,
તા અજ લબમ બર આયદ મસતાને હાએ હાએ.

સાખેત શાયરની માફક ઓ **અશરત** ! મને પણ શરાબની એક જામ આપ, કે મારા હોઠ ઉપરથી મસ્ત લોકોની મીશાને હાએ હાએના પોકાર ઉઠે.

ઉરદુ રેખતાઓમાં ઘણે ભાગે એજ અલકાર આવે છે.

સદગુરૂને કરો વિનતિ, ફદ ભવનો ફોડો;
અલખ ખુમારી કરી ખરા, ખોડો સદગુરૂ મોડો

દાસ ધીરા કવિએ જે રાજિયો મુઆ પાછળ કુટનારી પાસે ગવડાવ્યો છે, તેમા પોતાનેજ માટે જણાવે છે કે —

દાસ ધીરો રમે રંગમા, રમે દિવસને રાતરે,
સતગુરૂએ મારગ દેખાડીયો, લીધો સાધુઓનો સાથરે.

૧૧૨:— ધૂમકેતુ પ્રબંધ —જેને ફારશીમા **તબઇન** અથવા **તફસીર** કહે છે, અને ગૂજરાતીમા તેને **વર્ણનાલંકાર** પણ કહે છે. એમા એક કવિ એક બાબતને પ્રથમ ટુકામા આરોપી લે છે, અને પછી તેનુ તુલેતવાીન બયાન કરે છે જ્યારે એનુ વર્ણન પદ્ધતસર હોય છે ત્યારે તે **મોરતબ** અથવા **જલી** કહેવાય છે અને અનુક્રમ વગરનુ હોય ત્યારે ગેરે **મુરતબ** કહેવાય છે ધૂમકેતુનુ માત્ર એક તારા રૂપી બીંદુજ આગળ દેખાય છે, અને પાછળ તો પુછડું ને પુછડુ આવે છે, તેવો એ અલકારને ગણેલો છે **ગરીબાને દાન ધરમ કરો** એવા સિદ્ધાત ઉપર, ગુરૂ નાનકે પોતાના નાનકશાહી પથીઓ માટે જે ભજન રચેલું છે, તે એજ અલકારમા છે —

"દાન કરો ગનીમરો બાબા, મગરૂમે થોડા દે, (ધ્રુ)

ચાર ખુટકી જાગીર હમકું, તોટા નહિ કુચ ખાનેકું,
તુમકૂં હુશાર કરના કર કર, ઘરઘર ફિરતે ભિછાકું.
તુમકું હમકૂં સબ દુનિયાકૂં પાલનવાલા જૂદા હૈ;
તું કહેગા મે દાતા હું, માલ કહાંસે લાયા હૈ.
યે તન સબસેં ઉંચા યાબા, ખાવે પીવે આરામમેં;
શાલ દુશાલા ઔર લડકે, ભૂલના નહિ જગ બાજીસેં.
ભૂલ જાવે તો ભિછા ન મિલે, નહિ લંગોટી મિલનેકી;
જબ દૂતોકા સોટા શીરપર, બાત ભવી નહિ હોનેકી.
કહે નાનક સુન મેરે ભાઇ, હુશાર હોના અચ્છા હૈ;
નહિ માને તો ખુશી હૈ તેરી, હમબેજી કયા પરવા હૈ. "

અનસરી કહે છે કેઃ—

(દુંકુંટચ) " યા બેજંદદ યા કુશાયદ યા સૈતાનદ યા દેહદ;
તા જેહાં બર પાય બાશદ મર શાહરા છ યાદગાર.
(તુસૈતવીલ) આન્ચે બેસ્તાનદ વેલાયત આન્ચે બેદેહદ ખાસ્તેઃ
આન્ચે બન્દદ પાએ દુશમન આન્ચે બેકુશાયદ હસાર."

અર્થઃ—ગમે તો તે બાંધે, કે છોડે, અથવા લે કે આપે, જેથી કરીને દુન્યાની હસ્તી સુધી તે રાજાને માલમ રહે. તે એ માલમ રહે કે લેવાનું તે શેહેર લે, આપવાનું તે માંગેલું આપે, બાંધવાનું તે દુશમનના પગ બાંધે, અને છોડવવાનું તે કિલ્લા છોડવે. શું બાંધવાનું અને શું છોડવવાનું તથા શું આપવાનુ તે છેલ્લે વિસ્તારથી કહ્યું છે.

શ્રવણે ઈંદ્રવિજય છંદમાં એ દાખલો લીધો છે.—

માત તણા ઉપકાર બરાબર, અન્ય નહીં ઉપકારજ એકે;
માત તણી મમતાની બરાબર, અન્ય તણી મમતા કોણ લેખે ?
માત તણા ઉપકારની કિંમત, રાજ તણી રિધિથી અધકી છે;
માત તણી મમતા તણી કીંમતથી અવધી! અવધી! અવધી! છે!

પ્રથમ દરેક લીટીમાં ટુંકમાં એક બાબત બતાવી તેનું વર્ણન બીજીમાં લંબાણથી બતાવેલું જણાશે. વળી એક બીજો શાયર કહે છેઃ—

"દર માઅરકે બેસ્તાનન્દ ઓ દર બઝમ બેબખશન્દ;
મુલકી બ સવારી ઓ જેહાંની બ ગદાઇ. "

અર્થઃ—લડાઇના મેદાનમાં તે લઇ લે છે, અને મીજલસમાં તે પાછું આપી દે છે. (શું લઇ લે છે ?) હુમલો કરીને આખું રાજ્ય લઇ લે છે, અને નમ્રતાથી આખી દુન્યા આપી દે છે. એમાં પહેલી

લીટીમાં જે બક્ષવાનું જણાવ્યું તે બીજી લીટીમાં વીસ્તારીને જણાવ્યું છે.

વળી **ખરો નર કોણ**? તે વીશે નીતિ વિનોદમાં કહે છેઃ—

" નિવડયો નર તે ખરો, યુદ્ધમાં સિંહસમ ગાજે;
નિવડયો નર તે ખરો, અસીલ થઇ ઘેર વિરાજે;
નિવડયો નર તે ખરો, જુઠની પેઠે ઉઠે;
નિવડયો નર તે ખરો,' ઇશ જેપર નહિ રૂઠે. "

એને મળતોજ ફારશીમાં વળી એક ભાગ લેખે **સીફ્તે જમે વ તફ્રીક**ના નામથી ઓળખાય છે, જેમાં પહેલાં એક શખ્સની સ્તુતિનું સામટું વર્ણન આવે છે, અને પછી તેનું છુટું છુટું વર્ણન આવે છે. જેમકેઃ—" હું ને તું બેઉ છઇએ, એક ચેરાગની મીસાલ;
તું દીપક તો દીવો, હું તે બરતી મસાલ. "

૧ હું=ઓ માશુક આપણુ બન્ને એક ચેરાગની મીસાલે છીએ.
૨ જું=તું માશુક એક ઝળકતો દીવો અને હું બળતી મસાલ છું.

अलब्धं चैवलिप्सेतलब्धं रक्षेद वक्षयात् ।
रक्षितं वर्धयेत्सम्यक्वृद्धंदीनेषुनिक्षिपेत् ॥

અર્થઃ—ધન નહીં મળે ત્યાં સુધી તે મેળવવાને ઇચ્છવું, તે ધન જે મળી જાય તો ક્ષયથી રક્ષા કરવી, તે રક્ષણ કરેલાં ધનને સારી રીતે વધારવું, અને વધેલાં ધનને ગરીબોના ઉપયોગ માટે વાપરવું.* એમાં પ્રથમ એક બાબત **ધન મેળવવા** જણાવી, પછી તેને માટે વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે મી. બેરામજી મલબારીએ " રોયો કોણ ? " એટલી બાબત ઉપર નીચે મુજબ અલંકાર વાપર્યો છેઃ—

" રોયો તે નર ખરે, રળે જે રોટી ભીખે;
રોયો તે નર ખરે, સષ્ટિમાં રહી નહિ શિખે;
રોયો તે નર ખરે, પુત્ર જેને નહિ પેટે;
રોયો તે નર ખરે, નારી પરજનને ભેટે. "

રાજ કવિ ટેનીસનને આ અલંકાર ઘણો પ્રિય હતો, જેથી તેને *Representative Rhythms* ના નામે ઓળખાવામાં આવેલો છે. જેમાં કવિતાની લાઇનનો નીમે છંદ (*half-foot*) અથવા માત્ર એક શબ્દ જણાવી પાછળથી તેનું તુલોતવીલ આવે છે. *Gareth and Lynette* માં છે કેઃ—

* મહાજન મંડળી. પા. ૧૩૨૪.

Clas'hd: and the sound was good to Gareth's ear

+ + +

Charm'd, till Sir Kay, the seneschal, would come

+ + +

Who stood a moment, ere his horse was brought,
Glorying: and in the stream beneath him shone.

એવા ઘણા દાખલા તેણે આપેલા છે. જે ધૂમકેતુ પ્રબંધને મળતા છે.

ગરૂડપુરાણમાં પ્રેત કલ્પનાના અધ્યાય ૬ માં શ્લોક કહે છે કેઃ—

अश्रुपातं न कुर्वीत दत्वादाघां जलांजलिं ।
श्लेष्माश्रु बांधवैर्मुक्तं तदा प्रेतोयमश्नुते ॥

અર્થઃ—મરનારની ચિતા બળગ્યા પછી કોઇએ એક આંસુ પાડવાનું નથી. કાંય આંસુ પાડવાનું નથી? કે જો મરનારના સગાં વાહલાં આંસુ અને લીંટ નાંખે છે તો તે ગંદી વસ્તુને પેલો મરનાર ખાય છે.

૧૧૩:—કાવ્ય હઠઃ—જેમ હઠ યોગી, રાજયોગી કરતાં જુદીજ વળણ પકડી હઠ લે છે કે, બાર વરસ પાણીમાંજ ભક્તિ કરવી, અથવા કોઇ પણ જાતની ભાજી ખાવીજ નહીં, વિગેરે. તેમ કવિઓ હઠ લઇને અમુક ચીજ નહીં કરવાનું પોણ લે છે. એને ફારશીમાં **લઝુમ** અથવા **અલઝામ** કહે છે. એ અલંકારમાં એવું આવે છે કે, એક કવિ કાંઇ પણ પોણ લઇને કાવ્યમાં અમુક હઠ પકડી તે પાર પાડે છે. જેમકે, "કમાલ ઇસ્માયલે" એવું પોણ લીધું કે એક કસીદો એવો બનાવવો, કે તેની દરેક લીટીમાં **મુઇ** શબ્દ આવ્યા વિના ન રહે.

અએ કે અઝ હર સરે **મુએ** તો દેલી અંદર વારત;
યક સરે **મુએ** તોરા હરદુ જેહાન નીમ બેહાસ્ત.
દેહનૂદ યક સરે **મુઅસ્ત** બ હીંગામે સુખન;
અસરે **મુઇ** શેગાફીએ તુ ઓ રઇ પયદાસ્ત.

વળી અમીર ખુશરો દરેક બેંતમાં સેપશ (જુ)-ફીલ(હાથી)-મેગસ-અને લગલગ (બગલું) એ ચારેવને લાવ્યા કરેલો છે. એવા બેતો ઘણા છે. દુષ્ટ રાજાનોના હાથે ભરતખંડના થયલા છુટકારા વિષે માલિની છંદ નીતીવિનોદમાં આવેલો છે તે તમામ એજ અલંકારનો છે. જેમાં દરેક લીટીના પેહેલા હરફો બેઉ બાંડા અને એકજ ઉચ્ચારના લાવવા કસમ લીધા છે, તેમાંથી માત્ર ૨ કળિ આપ્યે.

કરફરા સકળ બેસે, મકળીઓ રૂપાળી,

નરસ અશુભ ના'સે લાજતી રીત કાળી;
હરપ સુખથી દેશે, જ્ઞાન ખાણો નિહાળી;
તરસ મનની ભાંગે, માત વિદ્યા દયાળી.
નરમ ધરમી હિંદુ, બાજી સાંધી બરાડે,
ગરમ વિરૂધ યુધ્ધો, આ મરાઠા જગાડે;
ભરમ સરવ ફૂટે, ભીલડાઓની ધાડે,
પરમ સુચિત ત્રાતા, જોઇને ત્રાડ પાડે.

અવણે માબાપની તારીફમાં જોડેલા સવૈયામાં એવી યુક્તિ કરેલ છે કે, દરેક લીટીમાં **માતપિતા** લાવવાનું પોણ લીધેલું છેઃ—

માત પિતા પદ સો સબ તીરથ, માત પિતા નવ ભાતિ નિધી હૈ;
માત પિતા ગુરૂ, માત પિતા સૂર, **માત પિતા વ્રત દાન વિધી હૈ;**
માત પિતા પદ કલ્પતરૂ, અરૂ માત પિતા પદ-રેનું રિધી હૈ;
સાધન સિદ્ધિ ન-શોધત હો કછુ,મેરે તો માત પિતા સુ સિધિ હૈ.

એમાં કાળા હરફો બેવડો અર્થ સમજાવી દે છે. કે જેમાં કવિ પોતાનું પોણ પણ સાચેલાનું જણાવી દે છે, કે સવૈયાની દરેક લીટીમાં માત પિતા લાવવાનું વ્રત લીધેલું છે.

નીચલી સતરોમાં કવિએ એવી હઠ લીધી છે કે દરેક લીટીમાં મુર=યાને કીડી, અને મુઇ=યાને બાલ, એ બે શબ્દો લાવવાજ લાવવા.

"અગર મુરી સુખન ગુઇઅદ ઓ ગર મુઇ રવાન દારદ,
મન આન મુરે સુખન ગુઇઅમ મન આન મુઇઅમ કે જાંન દારદ.
તનમ સું સાઇએ મુયસ્તો દેલ સું દીદેહે મુરાન,
ઝે હેજરે ગાલીએ મુઇ કે સું મુરાન મીઆન દારદ.
અગર બા મુઇ ઓ બા મુરી શબા રોઝી શવમ હમરેહ,
ને મુર અઝ મન ખબર દારદ ને મુઇ અઝ મન નીશાંન દારદ.
બ જસ્મે મુઇ દર ગુંજમ ઝેબસ ઝારી ઝેબસ સુસતી,
અગર ખાહદ મરા મુરી બ ચશ્મ અંદર નેહાન દારદ."

અર્થઃ—જો કોઇ બોલતી કીડી અથવા કોઇ જાન ધરાવતો બાલ હોય, તો તે બોલનારી કીડી પણ હુંજ છું, અને જીવતો બાલ પણ હુંજ છું. જેણીના વાળ કસ્તુરીથી સુગંધમય થયલા તથા જેની કમ્મર કીડીના જેવી પાતળી, તેણીના વિયોગને લીધે, મારૂં શરિર તવાઇને બાલના પડછાયા જેવું થઇ ગયું છે, અને મારૂં દિલ કીડીની આંખ જેટલું ઝીણું થઇ ગયું છે. જો રાત દહાડો હું કીડી અને

વાળનો સાથી હોત, તોપણ મારૂં શરિર વિયોગની નાતવાનીથી એટલું તો લીન થઇ ગયું છે, કે કીડી કે બાલ પણ મને જોઇ શકતે નહીં. હદ બહાર તવાઇ જવાને લીધે હું એવો થઇ ગયો છું કે, એક બાલના શરિરમાં પણ હું સમાઇ શકું ! અને જો એક કીડી ચાહે તો તે પોતાની આંખમાં મને સંતાડી શકે !

એને ગમે તો અતિશ્યોક્તિ કહો, અન્યોક્તિ કહો, ચિત્રોક્તિ કહો, કે અગર અક્ષરાભાવી કહો, તો તે બધા સમાયલા છે.

૫૪ મા સ્વરાભાવી અલંકારમાં કાવ્ય હક પુષ્કળ આવે છે, તે પાછો જોવાથી જણાશે. મરહુમ શેઠ પીટીટ ઉપર ઝોરાસ્ત્રીઅન કેલેંડરમાં શેવકે લખેલી કવિતામાંથી એક દાખલો આપીશું:—

ધરમ દાંન છે ખાંનદાંને પીટી, પરમ જ્ઞાન દે જાંન માંને રીતી;
કરમ જાંન જે માંનપાંને જીતી, નરમ ધાન હે-વાંન હાંને મીટી;
ભરમ માંન જે દાંન છુપું કરે, શરમ માં-સજે નાંન રૂપું ધરે.

એમાં કાવ્ય હક એવી છે કે દરેક શબ્દની નીચે તેનાજ પ્રાસનો શબ્દ ગોઠવેલો છે. વળી એ કવિતામાં જો ધરમ–પરમ–કરમ વીગેરે શબ્દો હાલમાં જેમ ગોઠવેલા નજરે પડે છે, તેમ જો રહેવા દઇએ, તો “ લફ્ઝ નસર મુરતબ ” કહેવાય, અને ભાષાની લેઝતનો કાયદો જળવાય. પરંતુ ધરમ શબ્દની નીચે જ્ઞાન શબ્દ મુકયે, અને જાંન શબ્દની નીચે નરમ શબ્દ મુકયે, તો “ લફ્ઝ નસર ગેર મુરતબ ” કહેવાય. યાને ભાષાની લેઝતનો કાયદો તોડયો કહેવાય. જે વીરો આપણો સૈન્ય પંક્તિકામાં વર્ણન કરેલું છે.

એ અલંકારથી શાયર ફીરદોશીએ એકવાર પોતાનો બચાવ શોધ્યો હતો. શાહનામું સઘળું ચોખ્ખી ફારશી ભાષામાં લખાયલું કહેવામાં આવે છે, તેમાં શાયરે અરબ્બીક શબ્દ બીલકુલ વાપર્યો નથી, એમ જાંણી એક જણે શાયરનું વજન ઉતારવા શાહનામું વાંચી નીચલો બેત શોધી કાઢયો; જેમાં એરેબ્બીક શબ્દો પણ મેળાવલા હતા.

“ કઝા ગોફ્ત ગીરો કદર ગોફ્ત દેહ;
ફલક ગોફ્ત એહસન, મલક ગોફ્ત જેહ. ”

યાને:—કઝા બોલી કે ધરો, અને કદર બોલી કે ભરો; આસમાન બોલ્યું કે શાબાશ, અને ફીરેસ્તાએ કહ્યું કે વાહવાહ ! ફીરદોશીને પુછવામાં આવ્યું કે ઉપલા બેતમાં અરબ્બીક શબ્દો કેમ બોલ્યા છે ? શાયરે જવાબ દીધો કે; અરબ્બીક શબ્દો હું નથી બોલ્યો, એ તો

કજા, કદર, કુલક, ને મલક, એ લોકો બોલ્યાં છે. તેથી તેઓ ગમે તો અરબ્બીક બોલે કે ફારસી, તેમાં મને શું લાગે વળગે?

કમતરીન શેવકે કસમ નહીં ખાવા ઉપર એક પ્રસ્તાવિક કવેત જોડેલું છે. તેમાં ક-સ-મ એટલા ત્રણ હરફો પૈકી એક પણ હરફ તેમાં આવેલો નથી, તેમજ તેનાથી બનેલા ગુણાકારી શબ્દો પણ આવેલા નથી. ગોયા તે કવિતામાં કસમ બીલકુલજ ખાધા નથી. અથવા બીજા બોલોમાં એનું નામ પણ લીધું નથી, તો જોકે તેની ઉપરજ જોડણી તો કરેલી છે.

કસમ નહીં ખાવા ઉપર.

જે જણ જાતે જુઠ નહીં, લહે ખરાંની બાઠ;
ખરો છતે ખોટો ઠરે, રજુ રહે નિત નાથ.
બોલો ચારેવ* અનભયા, જુઠ્ઠાં ઉપર નવ લોએ;
તે ખાવાથી જાંણજે, ખુદા યકીન તું ખોએ.
દરબારે ખાવા દીએ, જૂઓ અરે અનિયાય!
ગરીબ પડે ખોટો ભલે, ખરું જો ખોટું થાય.

એવી રીતે ઘણા કવિઓ ચોક્કસ શબ્દો બીલકુલ નહીંજ વાપરવાના કસમ લીએ છે. આવાં સ્વરાભાવી કાવ્યો ફ્રેન્ચોમાં બહુ જોડાયલાં છે. અને પછી એટલું તો ચેતક ચાલ્યું કે, એ અલંકારની ધુંઇમાં સારા કવિઓ પણ છાકટા થઇ ગયા. અને લોપ દી વેગા વાળાં કાવ્યોમાંતો એનોજ છંદ ચાલ્યો. સ્પેનીશ કવિઓએ ૧૫૦૦ ઉપરાંત ખેલો એજ અલંકારમાં જોડયા છે. અને **લોપ દી વેગા**ના બીજાં લખાણોમાં પાંચ વાર્તાઓ લખેલી છે, અને અજાયબ જેવું છે કે, તે દરેક વાર્તામાંથી એકેકો સ્વર બીલકુલ કાઢી નાંખવામાં આવેલો છે. એવી જાતની એક વાર્તા લખવી, કે જેમાં સ્વરો. પૈકીનો એકાદ બીલકુલ વાપરવો નહીં, એ કેવી મેહનત અને મુશીબતનું કામ છે, તે તો એવું જોડનારાઓજ જાણે છે. એક પ્રસંગે એક લેખક નામે **ગ્રેગોર્યો લેટી** એ એક સંવાદ લખી કાઢયો, તેમાંથી *R* હરફ બીલકુલજ નાબુદ કરેલો હતો. અને ૬ ઠી સદીમાં એક ખ્રીસ્તી સાધુ, નામે **ફેબ્યસ ફુલજેનશ્યસે** તો તે કરતાં પણ વધારે અજાયબી બનાવી હતી.

* બોલો ચારેવ=એટલે કસમના ચારે બોલ જે જાણીતા છે, તે દરેકમાં ક અથવા સ અથવા મ પૈકીનો એક પણ હરફ આવ્યા વિના રહેતો નથી. જેમકેઃ-સપન-કસમ-સોગંદ-સમ એ ચાર શબ્દો છે.

એશીઆ ખંડમાં પણ એ ફાશીનની ફીસ્યારી ત્યાર પછી આગળ વધવા લાગી, પ્રખ્યાત શાયર **જમી**ની આગળ એક ફારશી શાયરે એક ગઝલ વાંચી. તે ગઝલ જામીને પસંદ નહીં આવી, ત્યારે પેલા જોડનારે કહ્યું, કે અગર જો નહીં પસંદ આવી તો ભલે, પણ એમાં **અલેફ** હરફ બીલકુલજ વાપરેલો નથી ! જામીએ ટીકામાં જવાબ આપ્યો કે, હજુ પણ તમે વધારે સારૂં કરી શકો ! તે એ કે તમે*લખેલા દરેક શબ્દમાંથી એકે એકજ હરફ કાઢી લો ! અર્થાત કે આ ગઝલ રદ કરો. કેટલાકો એવી જોડણી કરે છે, કે જે હરફ પહેલાં વાપરે, તેજ છેલ્લાં પણ આવે; અથવા છેડેના તમામ હરફ એકજ આવે.

૧૧૪:—અપખ્યાલંકાર:—એમાં કવિતા તો આવે ખરી, પરંતુ સારૂ ગદ્યનું લખાણુ વાંચતા હોઇએની, તેવો એનો રસ લાગે છે. ભાવનગરના દિવાન હરિદાસ વિહારિદાસ વીશેનો મનહર છંદ તેનો દાખલો પુરો કરશે. હરિદાસના મરણ ઉપર કવિ દલપતરામનો વિલાપઃ—

> ' બાળાપણાથી અતિ મોટું માન મેળવીને,
> દેસાઇ આ દેશીયોને દીલગીરી દૈ ગયો;
> દોષવાન હોય તેજ અંત સમે દુખી પામે,
> સ્વરગમાં આ તો નર સુખથી શનૈ ગયો; *
> રૂડું કરે રાજનું તે પ્રજાને ન પીડા કરે,
> એવો તો દિવાન ડાહ્યો એકજ એ થૈ ગયો;
> કારભારી બીજા જશ ઇચ્છે પણ ક્યાંથી લેશે,
> લાઇ લુઇ બધો જશ **હરિદાસ** લૈ ગયો.

વિષ્ણુશર્મા કહે છે કે:—'

> दानंप्रियवाक्सहितंज्ञान मगर्वक्षमान्वितं शौर्यम् ।
> वित्तंत्यागानियुक्तंदुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम् ॥

અર્થ:—મીઠું મધુર બોલેલું દાન, વગર મગરૂરીનું જ્ઞાન, ક્ષમાવાન શૌર્ય, તથા પરોપકાર સહિત ધન, એ ચાર ગુણ દુર્લભ છે.

અવળે માત પિતા વિષે જોડેલા મનહર છંદમાં ઘણી ગમ એ અલંકાર જણાશે.

> " જેણે માત તાત તણો પ્રેમ રસ પીધો નહીં;
> પ્રભુ તણો પ્રેમ રસ પીધો તે શા કામનો !

---

* શનૈ ગયો=હળવે હળવે ચાલી ગયો.

પ્રસન્ન કર્યાં ન માત તાતને પૂજન કરી,
રહ્યો ન આ દેહ પછી કોડી તણા કામનો.
મેળવ્યો ન ભાવ માત તાત તણો ભલી ભાતે,
કામનો ન ભાવ મળ્યો જગત તમામનો;
માત તાત પ્રસન્ન કર્યાં ન તેણે મેળવ્યો ન,
જગતમા છવી લાભ ફૂટીરે બદામનો. "

હવે એક ફારશી દાખલો આપ્યેઃ—

"બા આકે દર રેહે એશ્ક દર મન્ઝલે નખુસતમ.
ચન્દાન ગીરીસ્તમ ખુન કઝ દીદેહ દસ્ત સોસ્તમ."

યાને—એશ્કના બાઝારમાં હું તો જોકે નવોસવો છું, તો-પણ હું એટલો બધો તો રડયો છું, કે મારા હાથો ધોવાઇ શકાય એટલાં બધાં આંસુ પડયાં છે. છેલ્લા શબ્દો ઉપર શ્લેષ આવ્યાથી એમ પણ અર્થ થાય છે કે, હુ એટલો બધો તો રડયો છું, કે નહીંજ છુટકો થાય એવી રીતે હું મારી આંખો ખોઇ બેઠો છું.

રામ રાજાના ભાઇ લક્ષ્મણ જ્યારે રાવણના પ્રહારથી મરવા સુતા, ત્યારે રામ રાજા પણ તેની પાછળ મરવા તૈયાર થયા તે વેળા સુષીણ વૈદને રામે કહ્યુ કેઃ—

देशे देशे कलत्राणिमित्राणिच पुरे पुरे ।
तंदेशंनैव पश्यामियत्र भ्राता सहोदर ॥

યાને કેઃ—સ્ત્રિઓ જોઇએ તો જે જે દેશમાં જઇએ, ત્યાં ત્યાં મળી શકે, મિત્રો જોઇએ તો જે જે નગરમાં જઇએ, ત્યાં ત્યાં મળી શકે, પણ તે દેશ હું કયાએ પણ જોતો નથી, કે જ્યાં મા જ-ણ્યો ભાઇ મળી શકે ! વળી શ્રવણે એક સવૈયામાં એજ અલંકાર લાધો છે.

ધ્રુવ ચળી ડરણીજ ડળે, કદી સૂર્ય ઉગે જઇ પશ્ચિમ પાસે;
મેરૂ ડગે ધરતી ધ્રુજશી, કદી સાગરથી અગ્નિ પ્રકાશે;
આધિ અને વળી વ્યાધી તણીજ,ઉપાધી વધી ભલે પ્રાણજ જાશે:
તોપણ માત પિતા ન ચુકું, મુજ વૃત્ત થનારૂં હરી ત્યમ થાશે.

એક ઇશ્વર ભકતો કહે છે કે;

" પશુકી તો પનૈયા ભઇ, નરકા કછુ ન હોત;
નર જો સુ કરણી કરે, નરકો નારાયણ હોત. "

એમાં આદમીની તમામ ખલકત ઉપર એવું મેહેણું માર્યું છે;

કે પશુ મરી જાય છે ત્યારે તો તેના ચામડાંના જોડા પણ શીવવાના કામમાં આવે છે, પણ આદમીનું તો સૌ નકામું છે. જો નર સારી કરણી કરે તો તે ઇશ્વર થઇ શકે છે. એમાં ગવ પુરેપુરો છે.

व्याघ्रीवतिष्ठतिजरापरितर्जयंतीरोगाश्चशत्रवइवप्रहरंतिदेहम् ।
आयुपरिस्त्रवतिभिन्नघटादिवांभोलोकस्तथाप्यहितमाचरतीतिचित्रम् ॥

અર્થઃ—વાઘણની માફક ચોમેરથી તિરસ્કાર કરતું ઘડપણ ઉભું છે, શત્રુની પેઠે રોગરાઇ દેહને હીણે છે, ભાંગેલા ઘડામાંથી પાણીની પેઠે આયુષ સોસાતું જાય છે, તોપણ માણસ અહિત આચરે છે, એ આશ્ચર્ય જેવું છે.

"તુલસી સમય વહી ગયો,જાણ્યા નહીં જગદીશ;
જનની જણતાં નાક કટી,તેં કયું ન કાટયો શીશ?"

એમાં મેહેણું મારે છે કે, ભવ વિતી ગયો તોયે ઇશ્વરનું ભજન ન કર્યું, ત્યારે અરે માતા! તેં જન્મતી વખતે મારો નાળ્યો કપાવ્યો તેને બદલે માથુંજ કાં નહીં કપાવ્યું? કે એવો કપુત હું પેદા નહીંજ પડેલો ભલો પડતે.

" *Is this the Talbot so much feared abroad,*
That with his name the mothers still their babse."
(Henry VI).

એમાં જેવું જોઇએ તેવું ગદ્યનું લખાણ છે,છતાં તે પદ્યમાં મુકાયલું છે.

"કાઝી બે બાગ રફ્તો રોઝેદાર બુદ,શેહતુત ખુર્દ ઓ રોઝએ કાઝી બેમાનદ."

અર્થઃ—એક કાઝીએ રોજા રાખેલા છતાં જ્યારે તે બાગમાં ફરવા ગયો ત્યારે વળી તેણે શેહેતુર * ખાધાં, તોપણ તે કાઝીના રોઝા કાંઇ ભાંગ્યા નહીં! એ અપહ્યાલંકાર છે. વળી શેહતુત શબ્દ. ઉપર મજા લીપેલી જણાવ્યે. ફારશીમાં શહેતુરના ફળને માટે તુત તેમજ શેહતુત એવા બે શબ્દો છે. જેથી છેલ્લી લીટીમાં શેહ અને તુત છુટા છુટા વાંચ્યે તો એવો અર્થ થઇ જાય છે કે, " પાદશાહે તુત માને શેહતુર ખાધાં. " અને પછી વાજબી અર્થ એવો થવો જોઇએ કે,પાદશાહે તે ખાધાં તેમાં કાઝીના રોઝા શા માટે ભાંગે? એવો અર્થ બદલાઇ જવાનું કારણ એ, કે શેહ એટલે પાદશાહ પણ

---

* શેહતુર નામના નાહના નાહના ખાટાં મીઠાં ફળો થાય છે તે, મૈ અંગ્રેજીમાં *Mulberries* ને મળતાં થાય છે.

થાય અને ખાવાનાં શેહેતુર પણ થાય.

૧૧૫:—કટાવબંધ:—આ અલંકાર સુનાદિકાનો ભાઇબંધ છે. તાલ પડતા પ્રાસો કટાવમાં આવે છે. નર્મદાશંકરે આગગાડી વીશે નર્મ કવિતામાં જે કટાવ રાગ ઉતારેલો છે તે વાંચવાની હું ભલામણ કરીશ. તો જોકે ચિત્રોક્તિમાં આપણે પણ તેવો એક દાખલો લીધેલો છે. ઇંદ્રિવિજય છંદમાં શ્રવણે નીચલો કટાવબંધ આપેલો છે. કપુત છોકરાએ જન્મ લેવા વિશેઃ—

"પૂત ન સેવત માત પિતા પદ,પુત કપુત તેં જન્મ ધર્યો કાં ?
પૂતનો પ્રેમ ન માત પિતા પદ, પુત કપુત છવ્યો જનમી કાં ?
પૂત જો માત પિતા ન ભજ્યો તવ, પુત ન પથ્થર પેટ પડયો કાં ?
પૂત ન સેવત માત પિતા તવ,ફોકટ ભાર વહ્યો જનની કાં ?"

કપૂતને આ મેહેણુંનો અલંકાર પણ લગાડેલો છે. કુમારી કન્યા વિષે ધનાસરી છંદ **ખેરામ**નો બનાવેલો છે, તેમાં આ અલંકાર બહુ દીપે છે.

ઠમક ઠમક તક તકતી પલક માંય, લટક સુલુણી લટકા થકી ચિતારી ચાલ;
ચટક ચંદની ચકચકતી કાંતી ઉપર,મોહક ઝલ કવણ શક તેં પ્રસારી લાલ.
ભભક ભભક ભપકા થકી ભટકતી તું,છલક છલક છલકાતી અવિચારી બાળ;
કપાળે ચળકતું તિલક ને કનક છાતી,કમળ થકી કોમળ તું કન્યા કુમારી હાલ;

વળી " મસુદે સાઆદ " એક બીજોજ દાખલો " તજનીસે મમાસલ " અલંકારમાં આપે છેઃ—

" ચુ **નાયે** બીનવાયમ અઝ **નાયે** બીનવા;
શાદી નદીદ હીચકસ અઝ **નાયે** બીનવા. "

આ વગર ખુશાલીના નાય* ને લીધે વગર રાગની વાંસલી મીસાલનો હુ થઇ પડયો છું. બગડી ગયલી વાંસલીથી તો કોઇજ ખુશી થતું ન હશે.

અંગ્રેજોની રીતભાતો વીશે એક હાસ્ય રસિક દાખલો શીવકના કાવ્ય સંગ્રહમાંથી આપીશું—

ઘોડાને પુછ નહીં,મોઢાંને મુંછ નહીં, ઝાડાને તુંછ નહીં;
કેવા વિલાતી ?
જોડાને ચુંચ નહીં, બાલોને શુ છ નહીં, ઘટમથી તુછ નહીં;
જેવા વિલાતીર

* **નાય** નામનો એક કિલ્લો હતો, જેમા એક કવિને કેદ રાખવામાં આવ્યો હતો, તે ઉપર આ લખેલુ છે.

વેહવારે કુચ નહીં, શીશાને ખુચ નહીં,[૫] સનાને ઉચ નહીં;
એવા વિલાતી.[૩]
છબીને દુચ નહીં,[૬] જુબાંને લુચ નહીં,[૭] મીઠાંની રૂચ[૮] નહીં;
તેવા વિલાતી.[૪]

હવે એક ફારશી દાખલો આપીશું.

" તા રેહા કર્દી અઝઆન ઝુલ્ફીને મીશકીન તારહા;
પારેહા કર્દી દેલમ અમ્મા નકર્દેમ પા રેહા.
મારહા યે ઝુલ્ફે તો મારા ચું મારાન મી ગઝન્દ.
મારેહા કય મી શવીમ અઝ દસ્ત ચન્દીન મારહા "

અર્થ:—જ્યારે તું એ તારા અંબરના જેવાં જુલફાંઓને છુટાં કીધાં ત્યારે મારાં દિલના ટુકડે ટુકડા કીધા, પણ મેં માગ પગ છુટા કીધા નહીં. તારાં સાપના જેવાં ઝુલફાંના ગુચડાં મને સાપો ની માફક કરડે છે, ત્યારે હું આવા સાપોના હાથમાંથી કેમ છુટો થાઉં ?

તા રેહા=જ્યારે છુટા કીધા; તારહા=તારો. પારેહા=ટુકડા; પા રેહા=છુટા કર્યા મારહા=સાપના જેવાં ગુચડાં; અને મારાન= સાપો. મારેહા શબ્દ=હું છુટો થાઉં, અને મારહા=સાપો.

કવિ કેવળરામે અમદાવાદના નવાબ કમાલદીનખાં વીશે શ્લેષાલંકાર માં જોડેલું કવિત એવડપ્રાસ તેમજ કટાવપ્રબંધી છે:—

" ગઢ ગંજન કમાલ, અરિ ભંજન કમાલ,
મન રંજન કમાલ, સુરત રસાલ હૈ;
પ્રીતમે કમાલ, રન જીતમે કમાલ,
રાજ રીતમેં કમાલ, દેખ્યો પ્રજાપતિ પાળ હૈ;
રાજગેં કમાલ, સબ કાજમેં કમાલ,
દીલ રાજમેં કમાલ, સદા વૈરિ સીર સાલ હૈ;

૧-વિલાતી=ઇગ્લંડના લોકો ૨-વિલાતી=ઓલ્યા. ૩-વિલાતી= જે રોપે તે ઉગી નીકળે એવી જમીનમાં રહેનારા. ૪-વિલાતી=અન્યોક્તિમાં લાત વગરના (!) યાને ખરા અર્થમાં જરા જરામાં લાત ઝાડયા કરનારા. ૫=શીશાને ખુચ નહીં યાને દારૂની બાટલી ઉઘાડીને ઉઘાડી જ રાખનારા; અર્થાત દારૂ પીનારા. ૬-છબીને દુચ નહીં=યાને મોંઢે ડુચો નહીં મારનારા. ૭-જુબાનના સાચા, લુચા નહીં. ૮-રૂચ=યાને નીમક ખાવાની રૂચી વગરના.

ખાગમેં * કમાલ, અરૂ + ત્યાગમેં કમાલ,
દેખ્યો ખાન હુ કમાલ, સબ બાતમેં કમાલ હૈ."

કમાલ એટલે સરસ, અથવા સુંદર. દરેક બાબદમાં **કમાલદીનને કમાલ** યાને સુંદર ગણેલ છે, તેમજ દરેક ચીજમાં **કમાલ** યાને નવાબ કમાલદીન છેજ. એમ શ્લેષાલંકારમાં કટાવ છે.

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्तादानंनदत्तंवयमेव दत्ताः ॥
कालो न यातोवयमेव यातास्तृष्णा नजीर्णावयमेवजीर्णाः ॥

અર્થઃ—ભોગ તો ભોગવ્યા નહીં, પણ હમેજ ભોગવાયા ! દાન તો દીધું નહીં, પણ હમેજ દેવાણા ! કાળ ગયો નહીં, પણ હમેજ ગયા ! અને લોભ તો કમી થયો નહીં, પણ હમેજ કમી થઇ ગયા. નીતિવીનોદમાં દંપતિને શિખામણ દેતાં પદમાવતી છંદ આવ્યો છે કેઃ—

" ઇશ્વર ઇતરાજી, તેથી ઝાઝી, મરણ પછી મુક્તિની મણા,
ત્રૈલોકે લાજી, ખો નવ બાજી, તારણ કારણ રડે ઘણા;
સંપે રહી સ્વામી, વિકાર વામી, ધર સ્વામા અંતર સાથે,
કે અંતરજામી, તૃપ્તિ પામી, દે આશિષ સવળે હાથે."

વળી વિધવાના છુટકારા વીશે લખે છે કેઃ—

" આ દેશ સુધરશે, રિધસિધ વધશે, પાપ ઉતરશે, છુટ દીધે;
દીનબંધુ કે'શે, દેશ વિદેશે, કીર્તિ રે'શે, આમ કીધે;
જે હશે અકર્મી, પુરો અધર્મી, વિપત્ત ગરમી, નહિ ટળશે,
જો ઇશ્વર જાયા, કરશે સાહ્યા, તો ઇશ માયા, ઝટ મળશે."

(કટાવ)

" સહૂ સેનને, રાજાઓને, હારી ગયલા, નિરાસ થયલા, જોઇ કરીને, પ્રગટ સભામાં, સહુની સામાં, કરે પ્રતિજ્ઞા, જો ન અરીને, ચોર હરીને, ગાર્ં ધરીને, નાવું ફરીને, પુરમાં પાછો, એવું પણ લૈ, નીજસેનને, જાદવ સામાં, લડવાનું કહિ, બહૂ ક્રોધમાં, બહૂ શરમાં, સકળ સેનથી, જુદો થઇને, આડી વાટે, જલદી માટે, કૃષ્ણ પુઠે તો, પડયો ધસીને, જઇ સામો તે, બોલ્યો જોરે, કપટી કુડા, ઢોર ચાર ઓ, બીખાર ઓ, કાયર થઇને, કહાં નાસે છે, બાળકપણુમાં, દહીં દૂધની, ચોરિ કરિ તેં, તે પરમાણે, આ અબળાને, મમ ભગિનીને, હું દેખુંને,

* ખાગમેં=યાને તરવાર મારવાની કળામાં.
+ દાન ધર્મ કરવામાં.

હરિ લઇ જાવા, મનમાં ધારે, શરમજ મારે, નહિ રાખ તું, મન નમ ફાવે, એમ કહીને, મુંક્યાં તીર ત્રણ." (ન. ક.)

એ દાખલો ઉત્તરોત્તરવૃદ્ધિમાં ઘણો ઉત્તમ છે; જેને અનુક્રમ અલંકાર પણ કહે છે. જ્યાં એક વસ્તુ-કર્મને લાગની સઘળી બાબતો એક એકથી ચઢીઆતા જોશમાં ગોઠવેલી જોવામાં આવે ત્યાં અનુક્રમ અલંકાર છે. જેમકેઃ—નર્મ કવિતામાં ઘાસીરામ કોટવાલ વીશે દાખલો કહેલો છે કેઃ—

" અરે એ શેહેરનો કોટવાલ, એણે તો કોઇને દેહાંત દંડ કરવો નહીં તેમાં તેણે બ્રાહ્મણોને, રે નિરપરાધી બ્રાહ્મણોને માર્યા, તે વળી ગોંધીને માર્યા એ તેણે ઘણુંજ નઠારૂં કીધું. "

અનુક્રમ અલંકારના નિચલા પેટા ભાગો પણ છે.

૧—સમુચ્ચયઃ—જ્યાં અનેક ક્રિયા કે સ્થિતિ એકજ વખતે બને એવો સંભવ હોય ત્યાં સમુચ્ચય છે.

"હે રાજા, તારા શત્રું હારો, નાહાસો, ફિટફિટ થાઓ, દુર્દશામાં આવી પડો, મરો અને તેઓના મુડદાં ચુંથાઓ, અને રઝળો. "
" અરે ભાઇ તારૂં મોટું નશીબ કે આવી તને મળી—એક તો પૈસાદાર, વળી ઉંચ કુળની, વળી રૂપે રંભા સરખી, વળી ભણેલી, વળી ડાહી અને વળી રસિક. "

ચાણાક્ય નીતિમાં કહેલું છે કેઃ—

तक्षकस्य विषंदं ते मक्षिका या विषं शिरः ।

वृश्चिकस्य विषं पुच्छे सर्वांगे दुर्जनो विषम् ॥

અર્થઃ—સાપના તો દાંતમાંજ, માખીના તો માથામાંજ, વીંછુની તો પુછડીમાંજ વિખ હોય છે, પણ દુર્જનના તો આખાજ શરિરમાં ઝેર હોય છે. પારશીઓનાં " અરદીબેહેસ્ત યસ્ત " ના ભણતણ મધેની તે યસ્તની નીરંગ નામની બંદગી જુદા જુદા ઘણા અલંકારોમાં રચાયલી છે.

", દાદારે જેહાંધર્ તવાંના ઓ દાના, ઓ પર્વરતાર;
ઓ આફ્રીદેગાર્, ઓ કેરફેગર્, ઓ અવશીદાર.
અહેરેમન્ હીચ્ નાદાંન્, ઓ નતવાંનદ્ બ હીચ્ ચીઝ્ નશાહેદ્,
અહુરમઝદ્ દાદારી, અહેરેમન્ મરોચીનીદારી.
દાદાર્ પાક—અહેરેમન નાપાક;
અહેરેમન્ બાદ્ શવદ્, અહેરેમન્ દૂર શવદ્, અહેરેમન્ દૈ શવદ્;

અહેરેમન શેકસ્તેહ શવદ્—અહેરેમન હલાક શવદ્.
અવ્વલ દીન્ જરથુસ્તી પાક્,અહુરમઝદ બુલંદ કવી–બેહ અવઝૂની."

પ્રથમ તો એમાં શબ્દાતિશ્યાલંકાર જાબજા વપરાયલો છે. વળી ઘણા સંબોધક શબ્દ, "ઓ" વપરાયા છે. તેમજ પ્રાસિકા પુષ્કળ છે. પરંતુ આખો અલંકાર *Climax* તેમજ *Anticlimax* થીજ રચાયલો છે. તે કેમ? જેહાનનો રાખનાર દાદાર, સર્વે શકિતવાન, તથા મહા જ્ઞાની, તથા બધાની પરવરેશ કરનાર, તથા પેદા કરનાર, તથા સવાબકાર અને ચોકસાઇનો રાખનાર છે. એમાં ચઢતી રીતે શબ્દો વાપર્યા, તે સારાલંકારના છે. પછી નિસારાલંકારમાં કહે છે કે, હારેમન **કાંઇજ નથી**. નાદાન છે. તથા કાંઇ, પણ ચીજ કરી શકતો નથી. એમાં **કાંઇજ નથી** થી ઉતરવા માંડી "કાંઇ કરી શકતો નથી" સુધી બરાબર ઉતરતા દરજ્જામાં લખ્યું. પાછું વળી સારાલંકારમાં કહે છે કેઃ—હારેમન નાશ પામે–હારેમન દુર થાએ–હારેમન દફે થાય–હારેમન તુરેલો થાએ–હારેમન હલાક થાય. એમાં બરાબર ચઢ ઉતર શબ્દુનોમાંજ કહે છે, કે નાશ થાય, એટલુંજ નહીં પણ નાશ થાય તોપણ દુર થાય–દુરજ નહીં પણ દેખાય નહીં એમ દફે થઇ જાય–દફેજ થઇને ન રહે પણ તુટી જાય–અને છેવટે હલાક થઇ પડે! કેવો ઉત્તમ અલંકાર આપણા અવસ્તા ધરાવે છે! વળી કહે છે કે "ઇશ્વર બુલંદ છે. પછી જોરાવર, પછી ભલો, અને પછી આબાદી કરનાર, એમ સારાલંકાર વાપર્યો છે!

૨—સારઃ—જ્યાં એક એકથી ચઢતો સરસ અર્થ હોય ત્યાં સાર કહેવાય. ચંદ્રાલોકમાં છે કે;

"મીઠું મધ, વધારે મીઠું અમૃત, અને સઉથી મીઠી કવિતા."

વિષ્ણુશર્મા કહે છે કે;

अन्नदानात्परंदानं विद्यादान मतः परम्।
अन्नेनक्षणिका तृप्तिर्या वज्जीवंतु विद्यया ॥

યાનેઃ—સર્વ દાનથી અન્નદાન શ્રેષ્ટ છે, અને વિદ્યાદાન તો તેથી પણ શ્રેષ્ટ છે; કેમકે અન્નવડે થોડોવાર તૃપ્તિ થાય છે, પરંતુ વિદ્યાવડે તો જીવિત પર્યંત તૃપ્તિ થાય છે.

૩—કારણમાળાઃ—જ્યાં એક પછી એક એમ વસ્તુઓ કારણ ને ફળ રૂપે દેખાય ત્યાં કારણમાળા. ચંદ્રાલોકમાં કહે છે કે;

"નીતીથી ધન, ધનથી દાન, ને દાનથી યશ."

અલંકાર વિવેકમાં કહેલું છે કેઃ—

" દુઃખ પાપ થકી, પાપ દલદર થકી, અને દલદર આળસ થકી. "

૩૮

૧૧૬—મમતમ પ્રબંધઃ—એમાં એવી ખુબી છે કે, કોઇ ખાસ ગુણ અથવા કાંઇ ચીજમાં પ્રવિણતાનો ઇજારો, અને ઉત્તમતામાં ચોક્કસ ચીજ અથવા માણસને પોષ્ણ, આપવાનો અલંકાર છે. મમ=એટલે ફલાણું તે મારૂં, અને તમ=એટલે ફલાણું તે તારૂં. એટલે મારૂં કે તારૂં એ ખાસ ગુણદર્શક પ્રબંધને એ અલંકારનું નામ આપેલું છે. જેમકેઃ—

उपमा कालिदासस्य भारवेर्थ गौरवं ॥

दंडिनः पदलालित्यं माघेसंति त्रयोगुणाः ॥

અર્થઃ—ઉપમા આપવી તે તો **કાલિદાસ** કવિજ જાણે. અર્થ ગૌરવ, તે તો **ભારવીનુંજ.** અને સૌંદર્ય તે તો **દંડી** કવિજ વાપરી જાણે. એમ દરેક જણ એકેક ગુણમાંજ ઉત્તમ છે, પરંતુ માઘ-કવિ તો એ ત્રણેમાં ઉત્તમ છે.

कारुण्यं भवभूतिरवतनुते =યાને કરૂણારસ તો **ભવભૂતિનોજ છે.**

दंडिनः पदलालित्यं =યાને શબ્દની સુંદરતા તો દંડી **કવિનીજ છે.**

મહાજન મંડળમાંથી આપણે તેઓ વીશે અદ્ભુત વાતો જણા વીશું. દંડી કવિ દેવી ઉપાસિક હતો. તેમજ કાલિદાસ અને ભવભૂતિ કવિ પણ દેવી ઉપાસિક હતા. એ ત્રણે કવિઓ વિષે એવું કહેવાય છે કે, એક દિવસે સરસ્વતિ દેવી તંબોળીનો વેષ લઇ બેઠાં હતાં, ત્યાં એ ત્રણે કવિ આવી લાગ્યા. એટલે દેવીએ **ભવભૂતીને** જરા ચૂનો આપ્યો, દંડીને શોપારી આપી, અને **કાલિદાસને** પાન આપ્યું. એ રીતે આપવાનું દંડીએ દેવીને કારણ પુછતાં તે બોલી, કે પાન-ચુનો-અને શોપારીના ગુણો જેમ જૂદા છે, તેમ તમો ત્રણેના ગુણો જૂદા છે.' પછી દેવીએ ત્રણ ઢગલા બનાવી તે ત્રણેના ગુણ બતાવ્યા. તેમાં કાલિદાસનો ઢગ સર્વથી મોટો, દંડીનો વચલો, અને ભવભૂતીનો નાહનો ઢગ બતાવતાં, તે ત્રણ ચેતી ગયા. આવો ચમત્કાર જોઇને દંડીને કા-લીદાસ સાથે વાદવિવાદ ચાલ્યો; ત્યારે સરસ્વતિ દેવી પ્રગટ થયાં, અને શાક્ષી પુરી કેઃ—

कविर्दंडी, कविर्दंडी, कविर्दंडी, नसंशयः

યાને કવિતો દંડીજ છે ! આમ ત્રણ વખત દેવી બોલ્યાં; તેથી કાલિદાસે ક્રોધથી પુછ્યું કે, ત્યારે હું કોણ છું ? દેવી બોલ્યાં:— " त्वमेवाहंन संशयः " કે તું અને હું તો એકજ છીયે. વળી વૈદક વિદ્યાના જૂદા જૂદા ગુણોમાં કોણ વૈદ્ય સરસ હતો, તે વીશે સંસ્કૃતમાં કહેલું છે કે:—

निदाने माधवः श्रेष्टः सूत्रस्थाने तुवाग्भटः ॥

शारिरे सुश्रुतः प्रोक्तश्चरकस्तु चिकित्सिते ॥ १ ॥

અર્થ:—રોગ થવાના કારણ, તે સાધ્ય કે અસાધ્ય રોગ છે વીગેરે પારખવાનું નિદાન, તેમાં માધવ શ્રેષ્ટ, સૂત્રસ્થાનમાં વાગ્ભટ શ્રેષ્ટ, શારિરમાં સુશ્રુત, અને ચિકિત્સામાં યાને ઓશડના ઉપચારમાં ચરક શ્રેષ્ટ છે. વળી ફારશી ભાષામાં ઉત્તમ તો ૪ જ ગ્રંથો છે; એમ એક ગમ કહે છે કે;

" ગુલેસ્તાં વ બોસતાં વ ઇસા ખલીફા,
સેકંદરનામે વ યુસુફ ઝુલીખા. "

વળી એક કવિ નીચલા કવિઓ માટે કહે છે કે:—

" સૂર સૂર; તુળસી શશી, ઉડુગન કેશવદાસ,
અન્ય કવિ ખદ્યોત સમ, ઘર ઘર કરત પ્રકાશ. "

યાને:—સૂરદાસ કવિનો પ્રકાશ સુર્ય જેવો, તુલશીદાસનો ચંદ્ર જેવો, અને કેશવદાસનો તારા જેવો છે. તે શીવાયના બીજા કવિઓ તો આગીઆ કીડા જેવા છે, કે અકેકાં ઘર જેટલામાંજ પ્રકાશ પાડી શકે છે, અથવા ઘેરે ઘેર જેમ દીવાઓનો પ્રકાશ સાધારણ છે, તેવા છે.

વળી મરાઠીમાં એક આર્યા નીચે મુજબ કહેલી છે:—

" સુશ્લોક વામનાચા, અભંગ વાણી તશીચ તુકયાચી;
ઓવી જ્ઞાનેશાચી, તૈશી આર્યા મયુર પંતાચી. "

યાને:—શ્લોક રચના તો વામન પંડિતનીજ—અભંગ રૂપી વાણી તો તુકારામ બુવાનીજ—ઓવીની રચના તો જ્ઞાનેશ્વરનીજ— અને આર્યાની બનાવટ તો મયૂરપંતનીજ સર્વોત્તમ છે. એને મળતો બીજો એક દાખલો જણાવેલો છે કે;

" છંદ ચંદ, પદ સૂર કે, કવિત સુ કેશવદાસ,
ચોપાઇ તુલસીદાસકી, દુહા બિહારીદાસ. "

યાને; છંદમાં ચંદ કવિ સરસ–પદમાં સૂરદાસ–કવિતમાં કેશવદાસે

—ચોપાઇમાં તુલસીદાસ, અને દુહા બનાવવામાં તે બીહારીદાસ ઉત્તમ છે.

કવિ જનો વીશે લખતાં મી. બે. મલબારી ભુજંગી છંદમાં એ અલંકાર લએ છે, તેમાં કઇ બાબદમાં કોણ સારો, તે કહ્યું છે.

"પુનાની કવિ હોમરે તો કળાથી, રચ્યાં પેચ કાવ્યો તણા કલ્પનાથી;
કથા એક જોડી શિતારામની છે, કવિની કવિતા ઘણી કામની છે.
રૂમી વર્જિલે નામ રાખ્યું નિભાવી, પુનાની નમુને કવિતા બનાવી;
રસાળી રૂડી મિષ્ટ વિશ્રામની છે, કવિની કવિતા ઘણી કામની છે.
કથા કાળીદાસે લખી ચાગળે જે, બધા હિંદુઓ આજે તેને ભજે છે;
મનો રંગ પાણી દયારામની છે, કવિની કવિતા ઘણી કામની છે.
ખરો શેકસપીઆર દીસે પ્રતાપી, લખો ખાણ તેં જ્ઞાનની સ્થિર સ્થાપી;
અલૌકિક બુદ્ધિ બધા ગામની છે, કવિની કવિતા ઘણી કામની છે.
પુરા પીર મિલ્ટન્ન તારા વિચારો, કીધો પોપ નેં કૌપરે તો સુધારો;
ગણો તો ઘણા, ખોટ કયાં નામની છે ? કવિની કવિતા ઘણી કામની છે.
ફતેં પામિયો ફારશી ફિરદુસી, લખી વાત વીરો વિષે રાચ રૂપી;
તવારીખ પૂરી થઇ હામની છે, કવિની કવિતા ઘણી કામની છે.
અલંકાર ભંઅર શૃંગાર થરા, મહાવીર ગંભીર તારા મધુરા;
સુરંગી છટા સાદી નેં જામીની છે, કવિની કવિતા ઘણી કામની છે."

દર શાઅર સે કસ પયંમબરાંનઅંદ
હરચંદ કે " લા નબીઓ બાઅદી; "
અબીઆત ઓ કસાયદ ઓ ગઝલરા
ફીરદોસી ઓ અનવરી ઓ સાઅદી.

અર્થ:—જો કે મહમદ પેગંબરે કહ્યું છે કે " મારા પછી કોઇ પણ પેગંબર નથી, " તોપણ કાવ્યમાં ત્રણ પેગમબર થયા છે. ફીરદોસી બેતને વાસ્તે, અનવરી કસીદેને વાસ્તે, ને શેખ સાદી ગઝલને વાસ્તે શ્રેષ્ટ છે. એમાં મિશ્રણા પરિભાષિકા પણ છે, કેમકે તેમાં ફારશી સાથે અરબ્બી ચોકખી આવી છે.

પારશીઓના લગ્નના આશીર્વાદમાં એ અલંકાર પુષ્કળ છે. જો કે તેમાં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર સમાયલો છે, તોપણ વાકયે વાકયે અમુક અમુક બાબતમાં ફલાણો ફલાણો શ્રેષ્ટ ગણેલો તેમાંથી જણાશે:—

" હુદીદ, બેદ ચુન દીઆવલ, બામી બેદ ચુન બેજન;
અશો બેદ ચુન ગુસ્તાસ્પશાહ, જોરેમંદ બેદ ચું શાંમ નરીમાન.
; ઓ. જ્યાંવર બેદ ચુન રૂસ્તમ, નેજહવર બેદચું અસપંદીઆર.

દીનઆવર બેદ ચુન જામાસ્પ, આગરવેજાન બેદ ચું અરદાફ્રવશ."

એમાં કહે છે તેમ, નેક નજર તો શીઆવક્ષની—ખાલેસ દીલ તો કે' ખેજનનું—પાક પાદશાહ તો એકલો ગુસ્તાસ્પ—જોરેમંદ તો શામ નરીમાન—કૌવત તો કહે છે કે રૂસ્તમ પહેલવાનનુંજ—નેજાનો ઉઠાવનાર તો એકલો અશપંદીઆર—દીનને મદદ કરનારો તો જામાસ્પ હકીમજ—સાફ દીલતો કહેજો અરદાફ્રવશનુંજ.

૧૧૯:—સ્વપ્ન:—એ અર્થ વાક્યાલંકારનો એક વિભાગ છે; તોપણ કોઇક ગમ એને દ્રષ્ટાંત રૂપકનોજ ભાગ ગણેલો છે. જ્યાં કોઇનું વર્ણન કરતાં વચમાંથી વર્ણન કરનાર પોતાની તરફનું બોલવું બંધ પાડી દઇ વર્ણન કરવાની વસ્તુના બોલ બોલે છે ત્યાં સ્વપ્ન.

(ભુજંગ પ્રયાત વૃત્ત)

" પછી ધર્મ અર્જુન આકાશ જોએ બહુ આહાની કિર્તિથી ભારિ મ્હોએ,
પ્રભૂ ધન્ય તૂને કિધી સર્દ રાત્રી, દયા મોટિ તારી થઇ પૂરિ ખાત્રી."

(ન. ક.)

છેલ્લાં બે ચરણમાં જે બોલવું થયું છે તે વર્ણન કરનારનું નથી, પણ ધર્મ અર્જુનનું છે. સ્કૉટની રોકબીમાંથી:—

" *Then, in a whisper,—" Take thy sword !*
Bertram is—what I must not tell.
I hear his hasty step—farewell ! "

એમાં વાત ફેરવી તોડેલી જણાઇ આવશે. વિષ્ણુશર્મા કહે છે કે:—

कांतं वक्ति कपोतिका कुलतया नाथांत कालोऽधुनाव्या
धो धो धृत चाप सज्जित शरः श्येनः परिभ्रामति ।
इत्थं सत्य हिना सदष्ट इपुणाश्येनो पितेना हतस्तूर्णंतौ
तु यमालयं प्रति गतौ दैवी विचित्रा गतिः ॥

અર્થ:—કપોતિકા (હોલા પક્ષીની માદા) પોતાના પતિ હોલાને ધબરાઇને કહે છે કે, " હે નાથ ! આ ટાણે મરવાનો વખત આવ્યો છે, કેમકે બાણ ટાંકીને પારધી પોતાના હાથમાં તીર પકડી નીચેથી આપણો શીકાર કરવા એક ગમથી તત્પર છે, અને બીજી ગમથી ઉપર જોઉં છું તો બાજ પક્ષી ખાઇ જવા ભમે છે, " એમ કહે છે એટલામાં નીચે ઉભેલા શીકારીના પગમાં એક સાંપે ડંખ માર્યો, જેથી તીર હાથમાંથી છુટી ગયું, અને ઉપર ભમતા બાજ પક્ષીને લાગવાથી

તે મરી ગયું; અને શીકારી પણ દંશથી મુઓ એટલે કપોત કપોતીકા બચી ગયાં ! ખોદાની શી નજર ! એમાં જે ફૈસમાં કપોતિકાનું બોલવું ઉતાર્યું છે, તે કવિનું નથી પણ હોલીનું હોવાથી સંબોધન છે.

રાજા અશોકના ૧૪ ફરમાનો મધેનું જાનવરોની જાળવણી માટેનું ફરમાન પણ હક રક્ષકમાં મી. તારાપોરવાળાએ નીચે પ્રમાણે ઉતારેલું છેઃ—

તેમાં એક હતું ઘણું, દયા થકી ભરપૂર;
જનાવરોને પાળવા, દે તું બોધ જરૂર.
"દેશ તણી પ્હોળાઇને, દેશ તણી લંબાઇ;
જનાવરો ને જન વિષે, કરવી ઘટે સફાઇ.
ઔષધશાળા સ્થાપવી, કરવા દર્દો દૂર;
વધે તેજ આરોગ્યતા, યશ-જશ મચે જરૂર."

એમાં પેહેલી બે લીટીના વીચાર લખનારના પોતાના છે, અને બાકીની ૪ લીટીમાં રાજા અશોકનું ફરમાન છે.

૩૯

કવિને માટે વિષ્ણુશર્મા કહે છે કે,

मणिनावलयं वलये न मणिर्मणिना वलये न विभातिकरः ।
पयसा कमलं कमले न पयः पयसा कमलेन विभातिसरः ॥
शशिना चनिशा निशया च शशी शशिना निशया च विभातिनभः ।
कविना च सभा सभया च कविः कविना सभया च विभाति नृपः॥

અર્થઃ—જેમ મણી વડે કંકણ, તથા કંકણ વડે મણિ, અને મણિ તથા કંકણ વડે હાથ શોભે છે; તેમ જળ વડે કમળ, તથા કમળ વડે જળ, અને જળ તથા કમળ વડે તળાવ શોભે છે. વળી ચંદ્ર વડે રાત્રિ, તથા રાત્રિ વડે ચંદ્ર, અને ચંદ્ર તથા રાત્રિ વડે આકાશ શોભે છે; તેમ કવિ વડે સભા, તથા સભા વડે કવિ, અને કવિ તથા સભા વડે રાજા શોભે છે.

જેઓએ શેકશપીયર અને મીલટનના બનાવેલાં સ્વગત ભાષણ અથવા આત્મગત ભાષણો (*Soliloquy*) વાંચી હશે, તેઓને કાવ્યનો ખરો ખ્યાલ થશે. તેમાં કવિ પોતાના દિલ સાથે વાત કરે છે, અને તેમાં તરેહવાર કલ્પનાઓ કરે છે. સેકસપીઅરવાળી હેમલેટની મરણ જીવન વીશેની, તથા શેકશપીઅરની હેમલેટ વીશે તેનીજ "માતાના લગ્ન" ઉપરની બનાવેલી સોલીલોકવી ઘણી ૬૩૬

ગણાઇ છે. સ્વર્ગના દ્રષ્ટીગોચર થવા ઉપરથી શેતાને જે આત્મ ભાષણ કરેલુ છે, તે મીલ્ટનની સોલીલોકવી ઘણી વખણાયલી છે પણ એ બધી બનાવટો લબાણું હોવાથી દાખલ કરી શકાતી નથી શેકશપીઅર કૃત ૪ થા હેનરી રાજાનુ ઉંઘ ઉપર આત્મ ભાષણ, તેમજ ઑથેલો- એ પોતાની અનીતિમાન માનેલી ઓરતનુ ખુન કરવા આગમચનું સ્વગત ભાષણ વગેરે સોલીલોકવી જેઓએ વાચી છે, તેઓના મોમા મીઠાશ રહી ગયો છે શેકશપીઅરના ફ્રોલ્સતાફ્નુ દારૂ ઉપરનું, તથા આબરૂ (*Honor*) ઉપરનુ સ્વભાષણ ઉત્તમ છે આંખે માઝુર કવિઓ પોતાની કલ્પના ઘણી દોડાવી શકયા છે મિલ્ટન, હોમર, દલપતરામ, એઓ જ્યારથી આંધળા થયા ત્યારથી તેઓનું કાવ્ય શિક્ષણુ ઑરજ નિકળ્યુ છે ગ્રીક કવિ હોમરની ઇલ્યદ વિષે તરેહવાર લોકવાયકા છે. **હોરેશ્યસને** માટે આમ કહેવાય છે કે, તેણે હોમરનો ફકત **એકજ** શબ્દ સ્પષ્ટ સમજવાના પ્રયત્નમા આખી જીંદગી ખુવાર કરી હતી ! એથી પણ આશ્ચર્યકારક જેવુ તો *Sereuns Sammonicus* મા કહેલુ છે કે, હોમરની ઇલ્યદની ૪ થી ચોપડી જો કોઇ દર્દિના તકયા તળે રાખી હોય તો તેનો ટાહાડિયો તાવ એકદમ જાતો રહે ! ! વળી *The Casket Homer* ની બીના અચરજ કરે એવી છે તેની જે આવૃત્તિ **એરીસ્તોતલે** સુધારી હતી, અને જેને એલેકઝાંદર ધી ગ્રેટ પોતાની સાથેજ હર હમેશ રાખતો હતો, અને પોતાની તર- વારની જોડેજ તેને રાત્રે સુતી વેળા રાખતો હતો, તેને *The Casket Homer* કહેતા હતા. આબેલાની લડાઇ પછી ડેર્યસના તંબુની માહેથી એક શોનેરી દાબડો ઘણાં બેમુલ્ય રત્નોથી સંગારેલો એલેકઝાંદરને મળ્યો હતો જ્યારે તેને પુછવામા આવ્યુ કે એ દાબડો તે શા ઉપયોગમા લેશે ? ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે " પૃથ્વિમા માત્ર એકજ ચીજ એવી છે, કે જે આવી કિંમતી અનામતગાહમા બીરાજવાને લાયક છે " આમ કહીને તેણે પોતી હોમરની આવૃતિ તેની અંદર મુકી ! ! એક પ્રખ્યાત અભ્યાસીએ જે વેગા પહેલવહેલુ હોમરની ઇલ્યદનુ અધ્યયન કર્યુ, ત્યારે તે એટલો તો મગ્ન થયો, કે એક એટલા તો નાહના કાગળના બારીક ટુકડા ઉપર ઇલ્યદની ૨૪ ચોવીશે ચોપડી લખી, કે તે કાગળનો લખોટો વિંટાળતા માત્ર એક અખરોટના કોટલા અંદર તે સમાઇ ગયો ! ! એવી મતલબે કે ઇલ્યદનો દુન્યામાથી નાશ થાય, તોપણ બ્રીટીશ મ્યુઝયમમા હમેશાં તે જળવાઇ રહે તે અજાયબી

હજુ ઉપમાં સંગ્રહસ્થાનમાં છે. જેમ હોમરની ઇલ્યદથી ટાઢિયો તાવ દુર થવાનું જણાવ્યું છે, તેમજ ગદ્ય રૂઢિકામાં, તથા પ્રાસાનુપ્રાસમાં જોડેલાં એક સંસ્કૃત મંત્ર માટે શ્રી વાલ્મીકિ પ્રણીત વસિષ્ટ મુનીવાળાં યોગ વાસિષ્ટ રામાયણના ૬૯ મા સર્ગમાં કર્કટી રાક્ષસીનું વર્ણન છે. કર્કટી રાક્ષસીએ શ્રી ભગવાન પાસે વરદાન માંગ્યું, કે હું " સૂચિકા " યાને સોય થઇ મનુષ્યોનો ભક્ષ કરૂં. ત્યારે બ્રહ્માએ વરદાન દીધું, કે " હે રાક્ષસિ ! તું વિ ઉપસર્ગ સહિત सूचिका થાઇશ. એટલે કે તું विषूचिका (જેને ઉટિયાં ટુટિયાંનો રોગ કહે છે તે) થાઇશ. દુષ્ટ માણસોને તું વિષૂચિકા વ્યાધિ થઇને તેઓના હૃદયમાં પેશી નાશ કરજે!" પરંતુ સદાચારી, સારાં માણસની રક્ષા કરવાનું હું તને મંત્ર આપું છું. અન્યાય કરનારને દુઃખ દેનારી એવી કર્કટી રાક્ષસિ હિમાચળ પર્વતની ઉત્તર બાજુએ છે. તેની શાંતિનો નિચલો મંત્ર બહુજ અલંકારિક છેઃ—

ॐ ह्रीं ह्रूं रीं रां विष्णुशक्त ये नमः ।

ॐ नमो भगवति विष्णुशक्तिमेनां ॐ

हरहर नयनय पचपच मथ मथ उत्सादय दूरे कुरु स्वाहा हिमवंतं गच्छ

जीव सः सः सः चंद्रमंडल गतोसि स्वाहा ॥

ખ્યુબોનીક પ્લેગ–કોલેરા–ઉટિયું ટુટિયું–વગેરે જે દરદો છે તે વિષૂચિકાના છે. તેથી જો આ મંત્ર જાણનાર માણસ, ઉપરનો મંત્ર પોતાના ડાબા હાથમાં રાખે, અને જેને વિષૂચિકાનો પ્લેગ–કોલેરા વીગેરે થયો હોય, તે દર્દીને પેલા મંત્ર જાણનારે જમણા હાથથી માર્જન કરવું (યાને હાથ ફેરવવો અથવા પાણી છાંટવું). અને પોતાના મનમાં ખાત્રીથી યકીન રાખીને દ્રઢતાથી માનવું, કે તે મંત્ર ભણવાથી કર્કટી નામની વિષૂચિકા રાક્ષસી પેલાં મંત્રથી માર ખાઇને હિમાચળ પર્વતમાં ચાલી ગઇ છે, અને રોગી નિરોગી થયો છે. આ મંત્રમાં જે છેકાનુપ્રાસ બતાવ્યા છે તે ઘણા ઉત્તમ છે. ઘણાંખરાં વિંછુ, સર્પ, આદિના મંત્રો કવિતામાંજ જોડાયલાં છે.

૧૧૮ સંબોધન—ભાષ્યાલંકારનો જોકે આ એક ભાગ છે, તોપણ એને દ્રષ્ટાંત રૂપકનો વિભાગ નર્મ કવિતામાં જણાવ્યો છે. જ્યાં ગેરહાજર અથવા ગુજરી ગયલી અથવા નિર્જીવને સજીવન કલ્પેલી ,એવી

હશે, કેમકે અહીંઆં કાકડી અને સાથે વળી માછલાં ખાનારા વસે છે. ચેલાએ કારણ પુછ્યું ત્યારે હકીમે સમજાવ્યું:—

કહે કાકડી જીજીને, પેદા નહીં પેટે પડત;
મનુષ સર્વેને મારતે, ઇશ્વર તેમાં શું કરત ?

એટલે કાકડી ઘણીજ ખરાબ છે, પણ તેના બીઆં બહુ ગુણકારી છે. જો બીઆં નહોત, તો કાકડી ખાનારને ત્યાંથી તો વૈદ કોઇ દહાડે પણ બહાર નહીં નીકળત. વળી આ માછલાં, કાકડીને જવાબ દે છે કે;

તું શું મારે ? જમ શું મારે ? મારૂં એવું વિષ;
પાણી પીવા ઉભો નાં રેહ, હોત નહીં આ શીશ

એટલે માછલાંના ડોકાંમાં ફોસફરસ હોવાથી તે અતિ ગુણકારી છે, તેટલું શીશ જો માછલીને વળગેલું ન હોત, તો તેના ખાનારાને પાણી પીવા પણ ઉભો ન રાખતે. હવે ગામમાં દાખલ થવા ચાલ્યા, તો લીંબુની છાલ પડેલી જોઇ, હકીમતો નીશાસો નાંખી નાખુશ ને નાચાર થઇ ગયા. ચેલાએ તેનું કારણ પુછતાં તેઓ કહેવા લાગ્યા કે,

લીંબુ લવે બીઆં બુરાં, હોત નહીં જો સાથ;
જમ જોડે ટક્કર ઝીલી, લડતે બાથમ બાથ.

એટલે લીંબુ અતિ ગુણકારી છે, પણ તેના બીઆં અવગુણકારક હોવાથી તેનો ગુણ તોડી નાંખ્યો છે. બાકી લીંબુ કહે છે કે, મને ખાનારાને તો કદિ મરવા દેતેજ નહીં. માટે રે ચેલા ! ગમે એવાં આ ગામે માછલાં ખવાતાં હશે, પણ સાથે લીંબુ ખાતા હશે તો આપણો ધંધો બીલકુલ ચાલવાનો નથી.

ઉપલા દોહરાઓ સંબોધનના, તેમજ વર્ણાનુપ્રાસના, તેમજ નિર્જીવજીવિકાના છે.

" શબી બા સુરાહી હમી ગોફત શમય,
કે અય હર શબી મજલેશ આરાઇ દોસ્ત;
તોરા બા ચુનીન કદ્ પીરો કદેહ,
સજુદે દમાદમ બગો અઝ ચે રોસ્ત.
સુરાહી બદુ ગોફત ન શનીદેહઇ,
તવાઝો ક્રે ગરદન ફરાઝાંન નેકોસ્ત."

અર્થઃ—એક રાત્રે મીણબત્તીએ દારૂના શીશાને પુછ્યું કે, ઓભલા ! હું કે જે દરેક રાતે દીલદારોની મીજલસને શોભાવે છે, તોપણ એમ હોય, કે આ પ્યાલું જે તારા કરતાં ઉતરતું અને નાનું છે,

તેની આગળ તુંને આટલી બધી વાર નમવું પડે છે ? (દારૂ રેડતી વખતે શીશો પ્યાલાંની આગળ વાંકો વળી જાય છે, તે ઉપર મીણ-બત્તીએ ટકોર કરી છે.) ત્યારે શીશાએ જવાબ દીધો કે, તેં સેખ-સાદી જેવા શાયરે કહેલું સાંભળ્યું નથી કે શું ? કે "નમતાઇ છે, તે ગરદનફરાઝ આદમી, યાને શ્રીમંત તરફથી જો બતાવવામાં આવે તો તે ઘણું સારૂં છે. ઉંચી ગરદનથી ચાલનાર, શ્રીમંત ગણાય છે, અને શીશાની ડોક ઉંચી હોય છે તેથી શીશો પોતાને મોટામાં ખપાવે છે, અને પ્યાલાને હલકું ગણી તેની આગળ નમવામાં મોટાઇ સમજે છે. એમાં તો વળી નિર્જીવ ચીજને, નિર્જીવ વસ્તુએજ બોલાવવાનો દાખલો છે. તેમજ વળી એમાં સાદીનું કોતેશન આવ્યું, માટે તે જાતનો અલંકાર–નિર્જીવજીવીકા–તથા નિંદાત્મક છે.

"માલા બનાઇ કાષ્ટકી બીચમે ડાલા સુત,
માલા બિચારી ક્યા કરે જપને વાલા કપૂત."

એટલે માળા તો લાકડાંની બનાવી, અને તેની વચમાં સુતરની દોરી પોરવી, પણ જપવાવાળો દુષ્ટ હોય, તો તેમાં બીચારી માળાનો શો દોષ ? એમાં માળાને જીવવાળી જણાવી છે.

"*How should thy pure and peaceful eye*
Untroubled view our scenes below,
Or how a tearless beam supply,
To light a world of war and wo!" (*Scott.*)

"બી તો સું દર ગીરીયે ખાબમ મી બરદ,
ખાબ મી બીનમ કે આબમ મી બરદ."

માને કેઃ—મારી માશુક ! તારા વગર હું જ્યારે રડયા કરૂં છું, ત્યારે ઉંઘ મને ઉડાવી લઇ જાય છે. હું સ્વપ્નામાં જોઉં છું કે, જાણે આંસુઓના દરિયાની અંદર હું તણાઇ જાઉં છું. છેલ્લા શબ્દ ઉપર શ્લેષ આવ્યાથી એવો પણ અર્થ નીકળે છે કે, મારી બેઆબરૂ થવાનું મુળ, આ ઉંઘ છે, એમ મને જણાય છે.

"કળિ ગુલાબ ને મોગરા તણી, ખરિ પડી તુટી વાયુએ હણી."

લલિતા નામની છોકરીનું અકાળ મરણ થયું, તે વીશે રૂપકાતિ-શયોક્તિ કરેલી છે, તોપણ આ અલંકારમાં તે દીપે છે.

બુલાખીદાસે કલમ બત્રીશીમાં એજ અલંકાર વાપર્યો છે, તેમાંથી થોડુંક લઇએઃ—

કલમને કવિરાજ કહે છે કે;

" લખતી નહીં તું કહું અનીતી તણું લખાણ,
ખુશામત ખોટી પણ લખતી નહીં નકી;
લખની નહીં તું લોકને લડાવી મારવાને,
લખતી નહીં તું જુઠા લેખ બનીને જકી;
લખજે તું લાયક મતીના રૂડા ગ્રંથ અને;
વફાદાર રહી લખજે તું રાજ્ય લાયકી. "

એમાં કલમ જાણે કોઇ લખનારી બાયડી હોય તેમ કવિએ તેને બધી શીખામણ દીધી છે, કે કેવાં લખાણ તેણીએ લખવાં, ને કેવાં નહીં લખવાં.

૪૦

" *Hence we may observe that poetry, taken in its most general sense, cannot with strict propriety be called an art of imitation. It is indeed an imitation so far as it describes the manners and passions of men which their words can express—where* animi motus effert interprete lingua. "

Burke.

આ અલંકારો લખતાં આપણે આ કેતાબનું શું નામ આપવું, એજ પ્રથમ તો સુજ પડયું નહીં. હમે એમાં તો કંઇ કરેલુંજ નથી, પણ શાયરોએ બંધ કરેલાં તાલાંની કુંચી મેળવવાની હમારી ઘણી નબળી કોશેશ કરતાં લાગ્યું, કે આ કેતાબને " બુલબુલ મીનાર " એવું અલંકૃત નામ આપ્યે. કે જેમ બુલબુલો પોતાના સુસ્વરોથી સાંભળનારાઓને રીઝવે છે, તેમ અહીં એકઠાં કરેલા બુલબુલ રૂપી શાયરોના વચનોનો નાદર ઉંચામાં ઉંચો મીનારો બનાવ્યે! પછી લાગ્યું કે, "જામે શરાબે શાયરાન," યાને કવિઓના કાવ્ય શરાબનો મગજ રૂપી પ્યાલો. પછી લાગ્યું કે, " કવિકારનોના ખજાનાની કુંચી " કહેવે. પણ શાયરોને કારનની ઉપમા આપવા નહીં ગમ્યું, તો જોકે તેઓએ પોતાનો ખજાનો ખુલ્લો મેળવાની, યાને ભેદ સમજાવવાની કુંચી આપણુને વારસ માં આપવાની તો કારનના જેવીજ બખીલાઇ કરી છે. લાગ્યું કે " ગંજે મુશાઇરે " નામ આપ્યે. કેમકે શાયરોની ભેગી મળતી મંડળી મધેનો આ એક ગંજ છે. ભુળી-લાગ્યું કે, "ગંજે શાયરાન" નામ આપ્યે. એ પ્રમાણે આ અ-

લંકારોની હમને અજબ જેવી મજા પડી છે, અને તે જોકે "શીખેલાઓ" ને મનથી કુચ નથી, પણ મારા જેવાજ અલ્પ-જ્ઞાનવાળાઓને તેમાંથી જોઇતો ખોરાક પુરતો થઇ પડશે.

૧૧૯:—અલંકાર સંસર્ગાલંકાર:—એમાં જુદા જુદા એકથી વધારે, અનેક અલંકારો એકજ બનાવટમાં મળતા હોય, તેનો સમાવેશ અથવા સંસર્ગ થાય છે. અને એમાં હું કહું છું કે સેંકડોજ નહીં, પણ હજારો દાખલા જો માંગો તો તે આપણી પાસે ઢગલાબંધ નીકળશે. માટે એના ઘણા દાખલા આપીશું:—

ઘણા કવેતોમાં બબે ત્રણ ત્રણ અલંકારો આવે છે, જેને આપણે **સંસર્ગાલંકાર**માં જણાવ્યા છે. તેમાં એકનું **પ્રાધાન્ય** યાને ચઢતું પાસું, અને બીજાનું ગૌણત્વ યાને ઉતરતું પાસું હોય છે. તેથી જેનું **પ્રાધાન્ય** તે અલંકાર લેવો.

" ખુરદેહ હમાન બેહ કે બ તનહા ખુરી,
વાઇ બર આં ખુરદેહ કે **તનહા** ખુરી."

યાનેઃ—ખોરાક છુપી રીતે એકલાએ ખાવો એ સરસ છે. તું જો ખોરાક એકલો છુપી રીતે ખાય, તો તારી ઉપર ર્યાનત પડજો ! બીજો અર્થ એવો પણ થાય છે કે, જો તું માણસના શરિરનો ખોરાક ખાય, તો તારી ઉપર ર્યાનત પડજો ! એમાં **તનહા** શબ્દ ઉપરથી શ્લેષાલંકાર—બીજોજ અર્થ થવાથી દ્વિઅર્થિ— અને વળી એમાં સત્યાસત્યદિપક સમાયલો હોવાથી અલંકારોનો સંસર્ગ થયલો જણાશે.

अस्थिरं जीवितं लोके अस्थिरे धन यौवने ।

अस्थिराः पुत्रदाराश्च धर्मे कीर्तिर्द्वयं स्थिरं ॥

પ્રાણી માત્રના જીવતરનો, પૈસાનો, જુવાંનીનો, છોકરાનો, બૈરીનો, કોઇનો પણ ભરોસો નથી. આજ છે ને કાલે નહીં. પણ ધર્મ અને કીર્તિ એ બે તો સ્થિર રહેવાનાં.

એમાં પુનરૂકિત-સમયેની-વગેરે અલકારોથી સંસર્ગ થયલો છે. લોર્ડ ટેનીશને નીચલો ઉત્તમ દાખલો આપ્યો છે.

His honour rooted in dishonour stood,

And feaith unfaithful kept him falsely true

યાને કે તેનું માન તો અપમાનમાંજ જડાઇ રહેલું હતું. તેની નિમકહરામ નિમકહલાલીને લીધે તેને જુઠી રીતે સાચો રાખ્યો હતો.

એમાં ઉત્તમ વિરુદ્ધવિશેષણ (*Oxymoron*) તેમજ પેહેલાજ બે શબ્દોમાં વર્ણાનુપ્રાસ (*Alliteration*) સમાયલા હોવાથી અલંકારોનો સંસર્ગ થયલો છે. તેવીજ બીજો દાખલો છે:—

" દેલઆઝારી મકુન ! બારી બેકુન બારી દેલઆઝારી !
દેલઆઝારી નેકુ નબુઅદ નેકુ બાશદ દેલઆઝારી. "

યાને કેઃ—જુલમાત નાં કર ! જુલમાત એકવાર કરી જો ! જુલમ એ કંઇ સારો નથી, જુલમ સારો છે. એ પ્રમાણે ભાષાંતર ખરૂં છે, પણ વાત વાંધા ભરેલી છે. હવે એમાંથી બીજો અને ખરો અર્થ એવો નીકળે છે કેઃ–જુલમાત નાં ચલાવ ! પણ ઓ મારાં દિલ ! તું એક વાર રૂદન કર ! જુલમ કરવો એ સારો નથી, ઓ મારાં દીલ ! રૂદન કરવું બેહેતર છે. એમાં ઉભય અર્થ છે, તેમજ સત્યાસત્યદિપક પણ હોવાથી અલંકાર સંસર્ગાલંકાર બનેલો છે.

કવિ ધીરાએ એક રાગીઓ ગાઇને કુટનારી પાસે ગવાડયું છે કે,
માળી આવ્યો ફૂલો વેડવારે, કળીઓ કરે છે વિચારરે,
આજનો દીન રળીઆમણો, કાલે આવશે આપણો કાળરે.
હેતે હરિ રસ પીજીએ.

એમાં નિર્જીવજીવિકા છે, કે ફૂલની કળિઓને વાત કરતી ચિતારી છે. તેમ વળી એમાતો ફુલની કળિને નામે મોહોત વીશેની વાત કહેલી છે. એ પ્રમાણે અલંકારોનો સંસર્ગ કરેલો છે.

It is very dangerous to sleep in a Railway train. Why so ?

Because it moves on slippers.

યાને—રેલ્વે ત્રેનમાં સુવું, એ ઘણુંજ ભય ભરેલું છે. એમ કાંય ? કારણ કે રેલ્વે ત્રેન હંમેશાં **સ્લીપર્સ** ઉપર ચાલે છે. અહિંઆં **સ્લીપર્સ** શબ્દના ઉચ્ચાર વડે સ્લીપર્સ એટલે સલેપાટ પણ થાય, અને સ્લીપર્સ એટલે ઉંઘનારાઓ પણ થાય. યાને સલેપાટ ઉપર ટ્રેન ચાલે છે એમ પણ થાય, અને ઉંઘનારાઓ ઉપરથી ત્રેન ચાલી જાય છે એમ પણ થાય એ પ્રમાણે **સ્લીપર્સ** શબ્દ ઉપર શ્લેષ આવ્યાથી શ્લેષાલંકાર, તથા એમાં પ્રશ્નોત્તરાલંકાર ભેળાયલો હોવાથી સંસર્ગ થાય છે.

નીચલા દાખલામાં કે શબ્દ વારંવાર આવે છે, અને તેના વળી અર્થો જુદા થાય છે. અને શબ્દ ઉપર શ્લેષ તેમજ યમનાદિકા

એઉ સમાયલા છે:—

" દર આં દર કે કે કે કે કે કે∙ઓ કે કે કે આમદ કે,
મશવ ઇમન અગર હસ્તી ઝે કેહેરા લોતફે ઉ આગે. "

ફારશી ભાષામાં કાફ અને ગાફ હરફો એવા છે, કે ગાફને ઠેકાણે કાફ અને કાફને ઠેકાણે ગાફ પણ ચોકકસ શરતોમાં લખી વાંચી શકાય છે. અને તે ધોરણે ઉપર પ્રમાણે ગોઠવણ કરેલી હોવાથી બધા કે જ વંચાય છે, પણ હવે તેને સો સોના ખરા હરફોથી લખ્યે:—

" દર આં દરગે કે ઘે ઘે કેહ કોહ ઓ ઘે ઘે કોહ આમદ કય. "

અર્થઃ—તે બાદશાહી દરબારમાં વારંવાર એમ બને છે કે, એક વાર માત્ર એક તણખલું હોય તેને પાહાડના જેટલી અગત્ય મળે છે; અને કોઇવાર તો પર્વત જેવાં મહત્વનું હોય તે કસા કામનું નહીં હોય, એવું તણખાં જેવું થઇ પડે છે; વાસ્તે રાજાની ઇતરાજી અને મેહરબાનીનું જો તુંને કાંઇ પણ ભાણ હોય તો એવી દરબાર ઉપર તું ભરોશો રાખી નાં બેસતો.

" બ્રહ્મ બાળા ખૂબી ખીલારે, ફાગે ફુલતી રત રમી.
નવલ લલિત વેની ફૂલો રંગીન, ભાતની ઘાટડી ઘાલીરે;
ગોરી ગુણધારી ઘણી ઉપકારી, છે તનુ પીમળ વાળીરે.
ભ્રમર કોએલ પ્રીક સહ માલિની, મોહિની સુરની શરીરે;
રાગ રસટૂલી આનંદથી ઝૂલી, સર્વે જગે સુખનુરીરે,
નર્મદ ગાતો સૂનૂની સાધવી, **નીતિ હયે અસવારીરે;**
સજીવનકારી વસંત કુમારી, રેલડી રંગની ભારીરે. "

એમાં રૂપક—સજીવારોપણ—વર્ણાનુપ્રાસ વગેરેનો મેળ છે. કબીરની સામેના નીચલાં પ્રતિમૂર્તિ પ્રબંધમાં અનુપ્રાસિકાલંકાર તેમજ કાકુસ્વર અને અન્યોકિતકાનો સંસર્ગ થયો છે.

કબીરઃ—ચીંતાસે ચતુરાઇ ઘટે, દુઃખસે ઘટે શરીર;
પાપસે ઘટે લક્ષમી, કહેતે દાસ કબીર.

પ્રતિમૂર્તિ —ચીંતા બીન ચતુરાઇ નહીં, દુઃખ બીન કેશા શરીર ?
પાપ બીના લક્ષમી નહીં, જુઠા દાસ કબીર.

ઔરંગઝેબની બેટી ઝબઉનનીસા એક શાયરા હતી, અને તેનું શાયરી નામ " મખફી " યાને " છુપાયલી " એવું હતું. એક વાર એક કવિએ તેના ઉપર નીચલું લખાણ મોકલ્યું:—

" બુલબુલે રૂપત શવમ ગર દર ચમન બીનમ તોરા,

મન શવમ પરવાને ગર દર અનજુમન બીનમ તોરા;
ખુદનુમાઇ મીકુની અએ શમયે મેહફીલ ખુબ નીસ્ત,
મન હમી ખાદમ કે દર યક પયરહન બીનમ તોરા."

અર્થ; હું જો તુંને એક બાગમાં જોઉં, તો તારા ગાલો ઉપરના ગુલાબને સારૂ હું બુલબુલ બની જાંઉ, અને જો હું તુંને મીજલશની અંદર જોઉં, તો હું તારી આસપાસ પતંગ્યાની માફક ભમ્યા કરૂં. ઓ મીજલશની રોશની ! તારો ચેહેરો બીજાઓને બતાવવો એ ઠીક નથી, હું ચાહું છું કે હુંજ તુંને જનાની લેબાશમાં જોઇ શકું.

આ અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષાનો પણ ગણી શકાશે, અને ગુહ્યાસ્વરી પણ ગણાશે. તેમજ વળી એનો જવાબ પેહ્રીએ આપ્યો છે, તે પણ અતિસ્યોકિત તથા ગુહ્યાસ્વરી, અને શાયરાએ પોતાનું નામ જણાવનારો તખલ્લુસ વાપરવા સાથે તેનો એક જૂદોજ અર્થ કરવાનો, એવા ઘણા અલંકારોનો સંસર્ગ જોવામાં આવશે. તેમજ ખુદપરસ્તીનો અલંકાર પણ તેમાંજ છે.

" બુલબુલ અઝ ગુલ બેગુઝરદ ચું દર ચમન બીનદ મરા,
બુતપરસ્તી કય કુનદ ગર બરહેમન બીનદ મરા.
દર સુખન મખફી શુદમ માનન્દે બુ દર બર્ગે ગુલ,
મયલે દીદન હરકે દારદ દર સુખન બીનદ મરા."

અર્થ; હું એટલી બધી તો ખુબસુરત છું, કે જો બુલબુલ મને બાગમાં જોશે તો ગુલાબને છોડી દેશે. યાને મને ગુલાબ કરતાં વધારે સરસ ગુલાબ જોઇ મારી આગળ આવશે. અને જો એક બ્રાહ્મણ મને જુએ તો તે મુર્તિપુંજા છોડી દેશે. યાને મારી મુર્તિની ખુબસુરતી એટલી બધી તેને ભક કરી નાંખશે, કે તે મને પુંજવા આવશે. જે પ્રમાણે ગુલાબના ફુલમાં સુગંધ છુપાઇ બેઠેલી છે, અને કોઇને જણાતી નથી, તે પ્રમાણે હું કવિતામાં "છુપાયલી" (મખફી) છું, સબબ જે કોઇ મને જોવા ઇચ્છતો હશે, તે મને મારી કવિતામાંજ જોશે.

એમાં આપવડાઇનો પણ તમામ અલંકાર આવી જઇ ૪-૫ અલંકારોનો સંસર્ગ કરે છે.

दरिद्रान्भर कैतेय मा प्रयच्छेश्वर धनं ।
व्याधितस्यौषधं पथ्यं नीरुजस्य किमौषधं ॥

અર્થઃ—હે કુંતિપુત્ર ! તું દરિદ્રીઓનેજ દાન કર. ધનવાનને

નાં આપ ! ઓસડથી રોગીને ગુણુ થાય છે, પણુ નીરોગીને ઓસડ શું કરવા જોઇએ ? એમ કુંતિપુત્ર અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે કહેલું છે. એમાં સુસ્વરોચ્ચારણ, કાકુસ્વર વગેરે અલંકારો સમાયલા છે. નવ એકાંનો પારો આ અલંકારથી ભરપુર છે. આંકના પારા જોકે ગદ્યમાં છે, છતાં સ્વરૂપ કવિતાનું છે, અને તે રાગ કાઢીને બોલ્યે છીયે માટે ગાયન જેવું છે.

૯	૧	૯	૯	०।	$૨\frac{૧}{૪}$
૯	૨	૧૮	૯	०॥	$૪\frac{૧}{૨}$
૯	૩	૨૭	૯	०॥।	$૬\frac{૩}{૪}$
૯	૪	૩૬	૯	૧।	$૧૧\frac{૧}{૪}$
૯	૫	૪૫	૯	૧॥	$૧૩\frac{૧}{૨}$
૯	૬	૫૪	૯	૨॥	$૨૨\frac{૧}{૨}$
૯	૭	૬૩	૯	૩॥	$૩૧\frac{૧}{૨}$
૯	૮	૭૨			
૯	૯	૮૧			
૯	૧૦	૯૦			

એમાં **રંગસરંગી** ઉત્તમ છે, કેમકે નિર્જીવ નવ એકાંના પારા ઉપરથી માણુસને બોધ લેવા કહે છે કે, નવે નવના જેવી દોસ્તી રાખો, કેમકે આખા એ પારામાં બધેજ **નવ** આવ્યા વિના રહેતા નથી. જેમકે નવે દુ ૧૮; એમાં ૧+૮ મળી ૯ થયા. નવે ત્રી ૨૭; એમાં ૨+૭ મળી ૯ થયા. નવ પા $૨\frac{૧}{૪}$= ચાર દુ આઠ ને એક ૯; નવ અઢું $૪\frac{૧}{૨}$= બે ચોક આઠ ને એક ૯; નવ પોણું $૬\frac{૩}{૪}$= ૭ ચોક ચોવીશને ત્રણુ ૨૭=૨+૭ એટલે ૯. એ પ્રમાણે નવે નવના જેવી દોસ્તી કોઇની નથી. ૧૭ વખત તે લોકને છુટા પાડયે, તોપણુ નવના નવજ રહેશે. અંગ્રેજીમાં Q અને U ના જેવી દોસ્તી રાખવા કહે છે. કેમકે Q પોતાના દોસ્ત U ને લીધા વગર જેમ કેઠે જતો નથી; અને હંમેશ સાથેજ રહે છે, તેમજ નવે નવ પણુ નવરાનેજ લઇને જાય છે, તેમ મનુષ્યો એ દોસ્તો સાથે વર્તવું.

એમ છેક વેર બધેજ સરવાળા ગણુશો તો **નવજ** આવ્યા

કરશે. વળી એ ઉત્તરોત્તરવૃદ્ધિ છે; તેમજ - અક્ષરાભાવી પણ છે; કેમકે એમાં આંકડાના અક્ષરોની મજા લીધી છે.

વળી દરેક ઉંચકાંનો પ્રતિપક્ષિ ઉંચકો, અથવા પ્રતિકુળ નંબર પણ બરાબર ઉલટ સુલટ ખુદરતે ગોઠવેલો છે. જેમકે ૯ એકુ ૯, તો ૯ દાન ૯૦—૯ દુ ૧૮; તો નવેનવે ૮૧; તથા ૯ ત્રી ૨૭; ને ૯ અઠામ ૭૨–તથા ૯ ચોગ ૩૬; અને ૯ સતાંમ ૬૩–તથા ૯ પચાંમ ૪૫; અને ૯ છંગે ૫૪–એ પ્રમાણે ૧૮ ના પ્રતિકુળ પારામાં ઉલટી રીતે ૮૧ થયા; ૨૭ તે ૭૨ થયા; ૩૬ તે ૬૩ થયા; ૪૫ તે ૫૪ થયા.

રામચંદ્ર ચંદ્રિકામાં ભુજંગી છંદ જોડેલો છે કે,

કૃતઘ્ની કુવાતી પરસ્ત્રી વિહારી, કરો વિપ્ર લોભી ન ધર્માધિકારી.

યાને, કીધેલા ઉપકારોના બદલામાં અપકાર કરનારો, નઠારા છંદમાં પડેલો, પારકાની સ્ત્રી ભોગવનારો, લોભી, એવા બ્રાહ્મણ અથવા મોબેદને ધર્મનો ઉપાધ્યો યાને દશતુર કે ગુર ગરરો કંઇએ કરવોજ નહીં. એ પ્રમાણે ધર્મના નીચ ઉપાધ્યા વીશે લખતાં કવિ કેશવદાસ કહી ગયો છે; તે પ્રમાણે જો લોકો વર્તે, તો કોઇ ગામમાં ફેસાદ થવાનો સંભવ રહે નહીં. એમાં સંયોગનો લોપ થયલો છે. વળી અહિં વર્ણાનુપ્રાસ છે, તેથી અલંકારોનો સંસર્ગ થયો છે.

કવિ ગોલ્ડસ્મીથની નીચલી જૂદે જૂદે ઠેકાણેની ભેગી લીટીઓમાં અલંકારોનો ઘણો સંસર્ગ થયલો છે, જેમાં પ્રાધાન્ય એક શબ્દને બદલે બીજો શબ્દ વાપરવાના અલંકારનું છે.

" *For talking age and whisp'ring lovers made!*

\+ + +

Where grey-beard mirth and smiling toil retired,

\+ + +

Imagination fondly stoops to trace

\+ + +

Where, then, ah! where shall poverty reside,
To 'scape the pleasure of contiguous pride? "

૧ લી લીટીમાં "વાતના લેહેરી ઘરડા વાલડયા ડોસાઓ" ને વાસ્તે વ્યાકરણ વિરહાલંકાર વાપર્યો છે, અને તેમાં મધ્યાક્ષર લોપાલંકાર પણ છે. બીજી લીટીમાં કહે છે, કે જ્યાં ભુરા રંગવાળા બાલ સાથના ખુશ મીજાજી લોકો, તથા હસ્તે મોંહે કામ કરનારા માણસો દિવસને

છેડે જતા હતા. એમાં પણ વ્યાકરણ વિરૂદ્ધાલંકાર છે. ૩ ળ લીટીમાં " કલ્પના કરવાની ટેવવાળો, અથવા વિચાર દોડાવનાર માણસ " ને માટે વ્યાકરણ વિરૂદ્ધાલંકાર વાપર્યો છે. છેલ્લી લીટીઓમાં કહે છે કે, " હવે ગરીબ બીચારા લોકો પોતાના સંબંધમાં આવતા મગરૂર લોકોના જુલમથી બચવાને વાસ્તે કયાં જઇને રહેશે ? " એમાં પણ અન્યશબ્દાલંકાર તથા પ્રવર્હલોપાલંકાર વપરાયલો છે.

નીચલા દાખલામાં મિશ્રણા પરિભાવિકા, શ્લેષાલંકાર, અને વર્ણાનુપ્રાસનો સંસર્ગ થયો છેઃ—

" મામા મરી ગયા, ને મામીને મન મોજ,
કાકા તો કલ કતા ગયા, ને કાકીકોરે રોજ."

મમ્મા તથા કક્કાથી વર્ણાનુપ્રાસ છે. મરી નામે શેહેર છે ત્યાં મામા તો વેપાર કરવા ગયા, અને મામી ઘર આગળ સ્વતંત્ર મોજ મારે છે. કાકા કલકત્તે ગયા, અને તેજ દહાડે કાકી કોરે (કવેટા) નામના શેહેરમાં ગઇ છે. હવે મરી—કલકતા—અને કોરે એ શેહેરોના નામો ઉપર શ્લેશ આવવાથી એવો પણ અર્થ થયો, કે મામા ગુજરી ગયાથી મામીને નાતરૂં કરવાની મનમાં ઉમેદ થઇ. કાકા કાલે કપાઇ ગયા, તેથી કાકી કૂટે છે. વળી ગૂજરાતી લખાણમાં ઉરદુ "કલ+કતા ગયા" (યાને કાલે કપાઇ ગયા) એવો મિશ્રણા પરિભાવિકા પણ છે; અને વર્ણાનુપ્રાસ પણ છે.

"મેરાજકે શબ અર્શપે કયા ધુંમ મચીથી,
હજરતપે ખુદાઇ તો સભી ઝુમ રહીથી;
લવલાક લમા હકને કહા શાંનમે જીનકે,
તકદીર ભી હાથ અપને કે પઇ ચુંમ રહીથી. "

અર્થઃ— જ્યારે મહમદ પેગંબર ખોદાને મળવા રાત્રે, યાને શબે મેરાજનો દહાડે,આશમાન ઉપર ગયા ત્યારે ખુદાની દરગાહમાં શું ધુમ ચાલી રહી હતી! ખોદાની મેહેરબાની પેગંબર સાહેબ ઉપર હતી, તેથી ખોદાતાલાએ કહ્યું, કે *જો તું નહીં હતે, તો હું આ દુન્યાં પેદા કરતે નહીં. તે વખતે તક*દીર પણ પોતાનો હાથ અજાયબીથી દાંતમાં લઇને અચરત થતી હતી.

એમાં અતિશ્યોકિત—ભાષ્યોકિત—નિર્જીવજીવીકા વિગેરે ઘણા અલંકારોનો સંસર્ગ થયો છે. નરહર કવિ કુંડળીયોમાં કહે છે કે,

નરહર બિનતિ કહા કરે, જતુનિ સુતા બિખ દેત;
બાડ ખેતકું જો ચુગે, સાધુ પરત ધન લેત.

સાધુ પરત ધન લેત, નાવ ધર ત્રિયા જો બોરે;
જો પેરા સો ચોર, પ્રીત પ્રીતમ કરિ તોરે.
નૃપતિ પ્રજાકું દુઃખ દેત, કહા શમશેર કર ધર;
સુનહો અકબર શાહ, કહા વિનતિ કરે નરહર.

માને:—મા થઇને દીકરીને ઝેર આપે, વાડ ખેતરને નુકશાન કરે, સાધુ થઇને પારકાનું ધન હરણ કરે, નારી થઇને નાવરૂપી જે ઘર તેને ડૂબાડે, પેહેરેગીર થઇને ચોરી કરે, પ્રિતમ કેહવડાવીને પ્રિત તોડે, રાજા થઇ ગરીબ પ્રજાને હાથમાં તરવાર ધરી દુઃખ દે, તો પછી ઓ અકબર બાદશાહ ! શું વિચારવાનું અને કહેવાનું રહ્યું ?

એમાં વર્ણન બીજી વસ્તુ ઉપર છે, છતાં તે ધર્મગુરૂ ઉપર મુખ્ય છે, તથા તેમાં ઉત્પ્રેક્ષા—સત્યાસત્યદિપક—રૂધીર વિરધાલંકાર–તરંગસાધક, વગેરે અલંકારોનો સંસર્ગ થયલો દીઠામાં આવશે.

સંપ સુખ ને તન મન ધનની, થઇ લાગી આજે વઢવાદ;
ધન કેહ મુજનો દાવો પેહેલો, મન-તન કહે હકનો છે બાધ;
સંપ ઓળંગે ઉમર તમારો, સુખ તેનો ઘણું રહે હાથ;
ફરિયાદી આવી મુજ પાસે, પ્રથમ જવા સૌ ભીડે બાથ.
કહ્યું ગરીબે દુવાઓ દઇને, પ્રવેશ દુરસ્તી તનની થાવ !
પછી હાથમાં સંપ લાહી લઇ, ઓ મન મુજ પ્યારાં ઘર જાવ !
ધનની પુઠે આબાદી ને, દીર્ઘાયુષ પણ પાછળ દોડ !
ધરી સર્વની લગામ દિલથી, સુખ હાંકી જા કદિ ન છોડ !
ધુસનું પેહલું પ્રીય જેમ છે, ફરવું પાછું છેહલું જાન !
કરી હમાજોર પગે પડીને, શાહ મુબારક દઇને માન !
નિત્ શેવામાં હાજર રહીને, વર્ષે બાદ વરધી દેજો !
ગરીબ તમારાં વાહલાં સુખી, શુકન રૂડા આવી કેહજો !
ઠીક ચાકરી જે કરશે તે, એક્રાતેરમાં પેહેલો જાય !
ઠરાવ હમારો નવાં સાલનો, મંજુર કરજો રે ખુદાય !

એમાં ફરીયાદી ચાલી તેનો ઠરાવ થયા વીશે છે. એમાં વર્ણન તો મારામારીનું છે, પણ અંદરથી તો નવા સાલની મુબારકબાદી જણાવેલી છે. તેથી દ્રષ્ટાંત રૂપક છે, તેમજ નિર્જીવ વસ્તુને જીવ આપેલો હોવાથી નિર્જીવજીવીકા છે.

વળી ઘણીગમ વર્ણાનુપ્રાસ પણ છે. તેમજ ઉપમાનાલંકાર વગેરે ઘણા અલંકારોનો સંસર્ગ થયલો છે.

મી. એમ. એન. "કુકાની *Wit and Humours of the Persians*" પુષ્કળ દાખલાઓ આપણને પુરા પાડે છે; જેમાંથી પ્રસંદ પડતા આપણે ટપકાવી લીધા છે.

તબરીઝવાળા સેખ ઉલ ઇસલામે મુલ્લાં મહુમદ અસાર નામના કવિને પોતાનો જુનો પુરાણો ફાટીતુટી રહેલો જભ્ભો ભેટ આપ્યો હતો. આવા ધર્માત્મા પુરૂષની ભેટ હંમેશાં ઘણાજ ભકિતભાવથી પેહેરવાનો ચાલ છતાં, આવો ઘસાઇ પીસાઇ રહેલો દગલો પેહેરવા નહીં ગમવાથી, ખેવડા ત્રેવડા અલંકારમાં થોડી લીટી બનાવી તેના ઉપર મોકલી; જેમાં તાણાનો—સૂચકાદિકા—અન્યોકિતકા—ભાષ્યોકિત અને અતિસ્યોકિતનો અલંકાર સમાવેલો છે.

" જામેઇ બખશીદ શેખે ઇસલામે અઅઝમ બન્દેહરા;
વેહ મુબારક જામેઇ સાલે ફરાવાંન યાફતે—
રસ્તે હવ્વા અઝ બરાએ આદમશ દર બદુ હાલ;
મરીયમશ દર કારગાહ અઝ બેહરે ઇસા બાફતે—
વાંગે અઝ મક્તુલે પશ્મે નાકેએ પયગમબરશ;
ફાતમે ગશ્તે રફુગર હર કુજા બૈશગાફતે—
મન ચે હદ દારમ કે પુશમ જામેઇરા કાન્દર ઊં;
આફતાબે તલઅતે ચન્દીન પયમબર તાફતે ?"

યાને; સેખુલ ઇસલામે મને એક એવો જભ્ભો બક્ષેક્ષ આપ્યો છે, કે જે પુન્ય જભ્ભો ઘણાજ વરસનો જુનો છે. દુન્યાંની પેદાશના પ્રારંભમાં તે જભ્ભા મારેતુ સુતર **આદમને** સારૂ **ઇવે** કાંતીયું હતું, અને **મરીઅમે ઇસસને** સારૂ શાલ ઉપર વણ્યો હતો. ત્યાર પછી તેના ફાટેલા ભાગો ઉપર **ફાતમાએ** ટીંગડાં માર્યાં હતાં, અને તે ટીંગડાં મારવાનો દોરો **પેગંબર સાહેબના** ઉંટના ઉનનો બનાવેલો હતો. આટલા બધા માહાત્માઓની રોશનીથી પ્રકાશીત થયલો જામો પેહેરવાની મારી શી તાકાત છે ?

" સુરંગ જબુ દ્વિપમાં, સુરંગ ભરતખંડમાં,
સુરંગ ઉષ્ણુ ખંડમાં, સુરંગ આઠ જામ છે;
તરૂ ફુલો ફળો લતા, સુધાન્યથી ઘણી મતા,
વનસ્પતિ તણી છતા, રસાળ ભૂમી ધામ છે;
ગિરી નદી સરોવરાં, સુધાતુ ખાણુ દેહરાં,
ગુફા ઘણી મઠો ઘરાં, રસિક રમ્ય કામ છે;

મન સહ સુરંગનાં, સુપખિ પંચરંગનાં,
પશુ બહુજ બંગનાં, સુરંગ બ્રહ્મ નામ છે."

એમાં હિંદુસ્થાન જેવા દેશના હિમાળય, વિંધ્યાચળ, સહ્યાદ્રિ સરખા પર્વતો; તથા ગંગા, જમના, સિંધુ વગેરે નદિઓના દેખાવ ઉપરથી કટાવછંદ તથા વર્ણાનુપ્રાસ વગેરેમાં વર્ણન કરેલું છે.

પ્રશ્નઃ—કંટક પેર ગુલાબકો તોપે એસો ફુલ;
કયા કહિએ કિરતારકો કે તો ધર એસી ભુલ!

ઉત્તરઃ—શીશ ધડ સમ જુદા કિયા, ફીર જલાયો મુલ;
ઇતને દુઃખ તનપર સહ્યો, તો એસો પાયો ફુલ.

'કાંટાના ડાંખળાં ઉપર ગુલાબના જેવું નાજુક સુંદર ફુલ જોઇને ઇશ્વરની નિંદા કરી છે, કે તેં કિરતારને ઘેર આવો અન્યાય થાય છે, કે આવાં નાજુક ગુલાબને કાંટાની સોટી ઉપર રાખ્યું છે. ત્યારે કાટાની ડાંખળીએ જવાબ દીધો છે કે, ધડ ને માથું સઉ જુદાં પાડયાં, અને વળી મારું મુળ બાળી નાંખ્યું. એટલું બધું દુઃખ ખમ્યું, ત્યારે મારી ઉપર આવું સુંદર અને નાજુક ફુલ ઉગ્યું છે.

કવિ મીલ્ટન કહે છે કેઃ—

......*Such joy ambition finds*

\+ + +

......*In at this gate none pass*
The Vigilance here placed

એમાં "લોભી લોકોને એવીજ મઝા મળે છે...એ દરવાજેથી એવા પેહેરાની અંદરથી કોઇ પણ પસાર થઇ શકે નહીં" એટલાં વાકયને માટે 'વ્યાકરણ વિરહાલંકાર વગેરે વાપરેલા છે. વળી શેકસપીઅરે કહ્યું છે, કે "*Fare thee well, great heart, Ill-weaved ambition, how much art thou shrunk!*" એમાં *Heart*=એટલે મોટાં દિલના બાહદુર માણસ, તથા *Ambition*=એટલે લોભી માણસ. એમાં વ્યાકરણવિરહાલંકાર વિગેરે વાપરેલા છે.

અર્થઃ—તારી અકીકના હોઠોવાળી મોતીની દાબડીમાં એવું તો સરસ તંત્ર છુપાવ્યું છે, કે જેની કિંમતમાં જીંદગીજ આપવી ઘટારત છે. નહીંજ ગણત્રિ થાય એટલી કિંમતની તે હોવાથી તેને છુપાઇ રહેલી જગાએ રાખવામાં આવેલ છે. અને તારા હોઠો છે, તે પરવાળાંનું બનાવેલું તાળું છે, જે પેલી દાબડી ઉપર મારેલું છે. અને તારા મુખડા આગળનો ખુશનુમા તલ છે, તે પેલાં તાળાં ઉપર અંબરના શીલ રૂપે છે.

એમાં સરસ ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર છે, તેમજ એ અતિસ્યોક્તિનો અલંકાર છે, તેમજ વર્ણાનુપ્રાસ છે. કેમકે પેહેલી લીટીમાં ત્રણ " દાલ " સાથે આવે છે. કહે છે કે, ઉપલી લીટીવાળો કસીદો **સુલતાન ઓવીસ** અને તેની મા **દીલશાદખાતુન**ની ફરમાસથી લખાયો હતો, અને શાયરને રએ પ્રાંતમાં બે ગામો ઇનામમાં તેઓએ આપ્યાં હતાં !

ગરીબે જોડેલા નીચલા મનહર છંદમાં ઘણા અલંકારો આવશેઃ—

જૂઓ અવતાર નાર, કરો કદનો વિચાર,
અવયવો દીઠા કેડે, દુષ્ટ એ જણાય છે;
ઉરમાંહિં છાની વાત, રાખે ન તે ઘડીવાર,
સ્તનમાં છુપાવવા બે, કોથળા ભરાય છે.
એવી કેવી આડી જાત, પેટમાં કોહવાતી વાત,
છાતી કીધી ત્રણ તોએ, ગંધ ઉભરાય છે;
ધાવણ મીષે ધવાડે, વાત દૂધમાં ચખાડે,
છાતી ખોલી થાય ત્યારે, ચાડીથી ધરાય છે.

એમાં નારીના પાતળાં પેટ ઉપર લખેલું છે. પ્રભુએ જાણ્યું કે એની એક બીજીજની છાતીમાં પુરૂષની માફક છાની વાત છુપાવી શકાતી નથી, તેથી સ્તનરૂપી બીજી બે છાતી પુરૂષ કરતાં વધારે એને આપી, તોએ તેમાં પણ વાત ઉભરાયા કરવાથી પોતાના બાળકને ધવાડવાને મીષે મોઢાંમાટે નહીં, તો ધાવણને રસ્તે દુધમાં ભેળીને પેલી વાત બાળકના મોઢાંમાં રેડી દે છે, ત્યારે તેને સંતોષ થાય છે, વીગેરે. પેહેલી લીટીમાં વર્ણાનુપ્રાસ છે. તેમજ નારી ઉપર મેહેણું છે. વળી સત્યાસત્યદીપક પણ તેમાં છે. અને વિદગ્ધ સંકલ્પાલંકાર પણ છે.

" અગર મનસુર વાર બેબરંદત બ **પાએ દાર**:
મરદાંને **પાએ દાર** કે જેહાંન **પાએદાર** નીસ્ત. "

યાનેઃ—કદાપિ તુને **મનસુરની** માફક શુળી આગળ લઇ જવામાં

આવે, તોએ તું મર્દાને મર્દની માફક, તારા ટાંટિયા મક્કમ રાખજે; કેમકે આ જગત અવિનાશી નથી. આ સ્વસ્કાદિકાલંકાર છે, તેમજ શ્લેષાલંકાર પણ છે. મનસુરની હકીકત નહીં જાણવામાં આવે તો એનો અર્થ સમજાય નહીં. મનસુર એક ઘણોજ ઇશ્વર-ભક્ત સુફી હતો, તે ઇશ્વરને પોહોંચી ચુકેલો હોવાથી એવુંજ બોલતો હતો કે, " અન અલ હક્ક " યાને " હુંજ ખુદા છું." આ ઉપરથી તે દેશના પાદશાહે તેને શુળીએ ચઢાવ્યો, તો શુળી આગળ હસ્તે મુખડેજ તે ઉભો રહ્યો, અને જરા પણ બીધો નહીં. જ્યારે શુળી ઉપર ચઢાવ્યો, ત્યારે તેના શરિરમાંથી લોહીનાં જે ટીપાં પડયાં, તે ટીપાં પણ બોલવા લાગ્યાંકે " અન અલ હક્ક " યાને "હું ઇશ્વર છું." એક દાનાવ હકીમે તે લોહી એક શીશીમાં ભરી રાખ્યું. અને દવા જાણીને તેની સગીએ તે લોહી પીધું; તો તેના પેટમાં હમેલ રહ્યા. અને જે બાળક જન્મ્યું તે સમ્સે તબ્રીઝી જેવો મોટો ઇશ્વર-ભક્ત જન્મ્યો હતો. તેનું *Allusion* આ જગાએ આપ્યું છે. તેમજ પેહેલા **પાએ દાર**નો અર્થ " શુળીનો પગ " એવો થાય. બીજા **પાએદાર**નો અર્થ મક્કમ; અથવા "ટાંટિયા મક્કમ રાખ" એવો થાય. ત્રીજા **પાએદાર**નો અર્થ સ્થાયિ અથવા નિરંતર થાય. એવો આ સંસર્ગાલંકાર છે.

મોતી મોટો મુળ હીણુ, સરોવર પીઠ પડાય;
શુરવીર ભાગો રણ મહીં, કહો ચેલા કોણસા ઉપાય?

યાને; મોતી જોકે મોટું છે, તોપણ વગર કિંમતનું છે સરોવર છે તોપણ તેની પીઠ ઉપર રહીને પસાર થઇ જવાય છે. અને શુરવીર છતાં રણમાંથી નાશી જાય છે. એનું શું કારણ? તે ચેલા તમે કહો! જવાબઃ—**પાણી નહીં**. એ એકાનેકોત્તર, તેમજ વર્ણાનુપ્રાસ પણ છે.

બર્ગે દરખ્તાંને સબ્ઝ દર નઝરે હુશીઆર;
હર વરકી દફતર ઇસ્ત, મારેફતે કેરદેગાર. (સાદી)

એટલે કે, એક હુશીઆર માણસને તો લીલાં ઝાડોનું દરેક પાંદડે પાંદડું, ખોદાને જાણવાના માર્ગ માટેનું એકેકું પુસ્તક છે. એમાં સત્યાસત્યદિપક તેમજ અતિશયોક્તિકાનો સંસર્ગ છે.

ચું હમલ, ચું અઓર, ચું જઓના, ઓ સેરતાન ઓ અસદ;
સુંમબુલો, મીઝાન ઓ અકરબ, કઓસ ઓ જદ્દી, દેલ્વો હુત.

એમાં રાશિ મંડળની અનુક્રમે બારે બાર નિશાનીઓ અર્થાવળીમાં ગોઠવેલી છે, તેમજ સંયોગાતિશીકા વાપરેલો છે.

હઝરત મુસાના વખતમા એક ભરવાડે ખોદાતાલાની જે બંદગી કરેલી છે, તે રામનીંદા અલ કારમા નીચે મુજબ ઘણી વખણાયલી છે —

" તુ કુજાઇ તા શવમ મન ચાકરત, ચારકત દુઝમ કુનમ શાને સરત
અએ ખોદાએ મન ફેદાયત જાને મન, જુમ્ને ફરઝ દાનો ખાનો માને મન.
તુ કુજાઇ તા સરત શાને કુનમ, ચારકતરા દુઝમો બખીએ ઝનમ
જામેઅત દુઝમ શપસહાયત કુશમ, શીર પીશત આવરમ અએ મોહતેશમ.
વર તોરા બીમારી આયદ બ પીશ,મન તોરા ગમખાર બાશમ હમચુ ખીશ,
દસ્તકત બુશમ બેમાલમ પાયકત, વકતે ખાબ આયદ બેરબમ જાયકત.
ગર બેબીનમ ખાનેઅતરા મન દવામ,રઓગનો શીરત બેયારમ સુબેહો શાંમ.
હમ પનીરો નાંનહાએ રઓગનીન, ખમરહા જેગરાતહાએ તાજે ઇન.
સાઝમો આરમ બપીશત સુબેહો શામ,અઝ મન આવરદન ઝ તુ ખુર્દને તામ.
અએ ફેદાએ તુ હમે બુરહાએ મન,અએ બયાદત હએ હએ ઓ હી હાએ મન "

અર્થ —ઓ ભગવાન ! તુ કયા છે તે મને કહે, કે હુ તારો ચાકર થાઉં, અને તારે માટે (રબાડીના જેવા) જોડા બનાઉં, ને તારા બાલ હોળુ. ઓ ઇશ્વર ! હું મારી પોતાની જીંદગી, મારા બાલ ગોપાલ, તથા માલમીલકત સર્વે તારી ઉપર સદકે કરૂ ઓ બલા, તુ કયા છે ? તુ આવ ! હુ તારા બાલ હોળુ , ને વળી તારા લુગડા શીવી આપુ , ને સાથે વળી તારા કપડાને બખીયો પણ દઇ આપુ તારે સારૂ દગનુ શીવી આલું, ને તારા માથામાંની જુ જોઇ કાઢીને તેને મારી નાખુ . ઓ મોટા ખોદાયજી, હુ તારે સારૂ દુધ ઓ લાઉંરે ! જો તુ ખાટલે પડશે તો હુ મારા પોતાના બચ્ચા છોકરાની માફક તારી ચાકરી કરીશ હુ તારા હાથ ઉપર ચુમી લઉં, ને તારા ટાટિયાની ચમ્પી કરૂ વળી તુ ઉંઘવાનો થશે ત્યારે તારૂ બીછાણુ ઓ પખોડી ઝાટકીને ચોખ્ખુ ચટ કરી આલીશ તારૂ ઘર કયા છે તે મે દીઠું નથી, બાકી તે જો એકવાર મારા જોવામા આવે કેની, તો હરરોજ સહવાર સાંજ તારે વાસ્તે દુધ ને ઘી લઇ આવુ ! વળી પનીર, ને ઘીનો ગગડતો રોટલો પણ લાઉં, અને તારે વાસ્તે સફઇ તાજા દહીંના માટલા આણી આનુ તારે સારૂ બધું ખાવાનુ મારે તાજુ બનાવી લાનવુ , ને બસ તારે તો બેસીને માત્ર ખાયા કરવુ ભલારે તુ મને મળી જા ! તુ ને મારા સઘળા મેંઢા બકરા ઓ અર્પણ કરી દઉં ! મારી આ ખરા દિલની અરજ બંદગી તુને કરૂ છુ, માટે હે ભગવાન ! તુ કયા છે ?

આવી રામનિંદા સાંભળી મુસા પેગંબરે ભરવાડાને ઠપકો આપ્યો,

કે "તું આવું બેઅદબો ભરેલું કોણુને કહે છે? તું મુસલમીન નહીં પણ કાફર છે. પ્રભુને એવી તારી સેવા ચાકરીની કાંઇએ આવસ્યકતા નથી. જે જન્મ્યો તેને માટે દુધ છે. તે કે જે જોડા પેહેરતો હોય તેને તેની જરૂર છે. તે ઇશ્વરને એવી ચીજોની કાંઇએ જરૂર નથી." આ ઠપકાથી ભરવાડને પશ્ચાતાપ થયો. તેણે પોતાનો જબ્બો ફાડી નાંખ્યો, અને જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. તે ઉપરથી અલ્લાતાલાએ મુસા પેગંબરને ઠપકો દીધો, કે તને ઇસલામી ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા વધારવાને મેં મોકલ્યો, અને તું તો આમ કરીને લોકોનું ઉલટું યકીન તોડે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યને તેમને અનુકુળ આવતી અમુક રીતો મેં બક્ષેલી છે, અને દરેક આદમીને તેને લાયકની ભાષાઓ આપેલી છે. જે તેને મનથી આશિર્વાદ સમાન છે તે તારે મનથી શ્રાપ સમાન છે. જે તેને મનથી મધ છે, તે તને ઝેર જેવું લાગે છે. તેના અંતઃકરણમાં જે પ્રકાશ છે, તે તારાં દિલમાં દોજખનો અગ્નિ છે. જે તેના હૃદયમાં ગુલાબ છે, તે તારી છાતીને કાંટા લાગે છે. જે તેના મનથકી સારૂં તે તારાં મનથકી નઠારૂં, જે તેને પસંદ પડતું તે તને અણુગમતું, અને જે તેના દીલથી સફાઇ તે તારાં દીલથી અપવિત્રાઇ છે. પછી પરમેશ્વર કહે છે કે;

"મન ન કર્દમ ખલ્કત તા સુદી કુનમ, બલ્કે તા બર બંદેગાન જુદી કુનમ.
હીંદીઆંરા એસ્તેલાએ હીન્દ મદેહ, સીધીઆંરા એસ્તેલાએ સીંધ મદેહ.
મન ન ગર્દમ પાક અઝ તશબીહે શાન, પાક હમ ઇશાંન શવ દો દૂર ફેશાન.
મા બીરૂનરા મ નેગરીમો કાલરા, મા દીરૂનરા બેનેગરીમો હાલરા.
નાઝેરે કલબીમ અગર ખાશે બુઅદ, ગરચે ગોફ્ત લફ્ઝે ના ખાસે બુઅદ."

એટલે કે, આ પૃથ્વિ કાંઇ મેં મારા લાભાર્થે નથી ઉત્પન્ન કરી, પરંતુ મારા બંદાઓ ઉપર મેહેરબાની અને બક્ષેશ કરવાને માટેજ મેં તેમને પેદા કર્યાં છે. હિંદુ લોકોની ભાષા હિંદુઓના મનથી આશિષ છે, અને સિંધી લોકોની બોલી સિંધીઓને સારૂ આશિર્વાદ સમાન છે." અશોપરવરદેગાર પવિત્ર છે" એમ તેઓ બોલે, તેથી કાંઇ હું પવિત્ર થતો નથી; બલકે તેમ બોલવાથી તેઓ પોતેજ પાક થાય છે, અને મોતીના દાંણા પાંચરે છે. હું કાંઇ બાહારના દેખાવ ઉપર, કે બાહારના બોલવા ઉપર નજર રાખતો નથી, પરંતુ તેઓનાં બિત્તર અને અંતર્યામ તરફ જોઉં છું. હું એટલુંજ જોઉં છું કે તેઓનું અંતઃકરણ તાબેદાર છે, કિંવા તેમનું બાહારથી માત્ર મોઢેથી બોલવાનુંજ તાબેદાર છે.

એમાં રામનિંદાનો અલંકાર છે; તેમજ સત્યાસત્યદિપક, સંબોધન,

બેવડપ્રાસ, વિદગ્ધ સંકલ્પાલંકાર,અપ્નહુતિઅલંકાર, વગેરે અલંકારોનો સંસર્ગ થયસો છે; પરંતુ એમાં પ્રાધાન્ય રાગનિંદા અલંકારનું છે,. અને બાકીના અલંકારોનું ગૌણત્વ છે.

૪૧

પ્રાચિન હિંદુ કાવ્ય.

" The Indian bards and sages,,
Who lived in those far distant ages,
Wrote mighty works in verse and prose,
Ere yet the star of Hellas rose. "

(પ્રોફેસર મેકમીલન)

આગલા હિંદુ કવિઓએ કાવદા અને કવાવદ પ્રમાણેની કવિતા: અને ગાયનોનો અભ્યાસ કરેલો હતો. જોકે તેમની ઘણીક કવિતાઓમાં ધર્માંધપણું અને બીન જરૂરના વિભાગો ઘણા વધારવામાં આવ્યા છે, તોપણ સામાન્ય રીતે લેતાં તેમનું કાવ્ય ચોખ્ખું, શાસ્ત્ર પ્રમાણે, અને વ્યવસ્થિત છે. એઓમાં અતિશય સુંદર ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર અને સઠ્યારોપણ વપરાયલા હોય છે. પરંતુ આગલા હિંદુ કવિઓમાં પણ બિભિત્સ અલંકારો બહુ વપરાયલા હોવાથી, હમે તેની ગમે એવી ખુબી છતાં પડતા મુકયા છે. મહાન કાળિદાસ કવિ પણ આ જાતના નીતિ ભ્રષ્ટ કાવ્ય બનાવવાથી મુકત રહ્યો નથી. નીતિ ભ્રષ્ટ કાવ્યો કાળિદાસે બહુ બહુ કરેલાં છે. તેમાં કામદેવ અને માહાદેવની મારામારીનો ચિતાર અતિશય અચ્છો ચિતાર્યો છે. તેમજ તેની વાઘાભરી ચાલ માટે તેના સસરા સાથ તેણે જે તકરાર લઇ, પ્રત્યક્ષ નીતિ ભ્રષ્ટ કર્યો બદલ કવિતાઓ વાંચતાં કામરસ ઘણો વધે, અને કુછંદ ચાલે એવું છે. તેમજ પોતાની માશુક સાથે બીજના ચંદ્રના આકાર ઉપર જે કવિતાઇ વાદ ચલાવ્યો છે, તે ઘણો રસદાર છતાં પ્રસિદ્ધ થઇ શકે એવો નથી. ટુંકમાં જે પ્રાચીન કાવ્યો બિભિત્સ છે તેમાં અલંકારની ઘણીજ ઉત્તમ મજા છે; એટલુંજ નહીં પણ ફારશી વગેરે જે ઘણાં ઉત્તમ કાવ્યો બિભિત્સ જોડાયલાં છે, તેટલાં રસિક અને ઉત્તમ મગજશકિતવાળાં છે. પરંતુ તે વાચીને મનમાંજ રાખવા જેવાં છે. જોકે હિંદુ રસમને રૂપ આપતાં તેવુ કેટલુંક લેવું ભાગ પડે ખરૂં, તથાપિ આપણાથી તેનો ઉપયોગ થઇ શકે એવાં તે નિષ્કલંક નથી.

તેઓના સંસ્કૃતાદિ કાવ્યમાંથી થોડીક મતલબ સ્પષ્ટ અલંકારો વીશે આપીશું. સીરામપુરવાળા **વીલ્યમ વોર્ડની** રચેલી હિંદુઓની રીતભાત વગેરે તથા તવારીખ વગેરેના અગ્રેજી પુસ્તકોને આધારે તેનું વર્ણન કરીશું.

૧—આપની કીર્તિનો પ્રકાશ સૂર્યના પ્રકાશને એવો તો ઝાંખો પાડી દે છે, કે હવે વધારેવાર સૂર્યનારાયણની આ પૃથ્વિને જરૂર રહી નથી (શ્રી હર્ષ.)

૨—એક સુંદર અપ્સરાને કહેતાં **હનુમાન** બોલે છે કે, "ચંદ્ર મધ્યે જો ધાબાં ન હોત, તો હું તે ચંદ્રની ઉપર મેહેરબાની કરીને કદાચ તારી ખુબસુરતી સાથે સરખાવતે."

૩—તેણે પોતાનો તીર એટલા તો જોરથી ફેંકયો, કે તેની પછવાડે વિચારથી પણ જઇ શકાયું નહીં. (વ્યાસ.)

૪—ઓ મંધાતા કુંવર! તારી દોલત સાથે સરખાવતાં તો લક્ષ્મી દેવી પણ ભુખે ફાકા મારે છે. (વ્યાસ.)

૫—તારી મનોહર કાંતિ અને લજ્જા આકાશ ઉપર ચમકતી વીજળીના જેવી છે, કે જે ઘડીમાં ચમકારો મારે છે, અને ઘડીમાં ગુમ થઇ જાય છે. (**ભવભુતી.**)

૬—આ અપ્સરા કાંઇ મનુષ્ય અવતાર નથી, એ તો ચંદ્ર છે, જે અગદાથી બીહુને આ પૃથ્વિ ઉપર આવી પડયો છે. (**સુબંધુ**)

મી. કોલ્બ્રુકનો અભિપ્રાય તો એવો છે કે, જે પ્રમાણે ફ્રેનેલનની બનાવેલ "*Telemaque*" તથા ગેસનરની બનાવેલ "*Tod Abels*" ગદ્ય છતાં પદ્યમાં ગણી શકાય છે, તેવીજ તરેહના ઘણા હિંદુ ગ્રંથો સાદી એબારતમાં લખેલા છતાં તે કવિતાના ગ્રંથોમાં ગણાયલા છે. **સુબંધુનું** રચેલ **વસવદત્ત**, તેમજ **દશકુમાર** નામનું **દંડી** કવિનું રચેલ પુસ્તક બહુ મધુર છે તેમાં ખટકે ખટકે દોહરા, છંદ વગેરે આવે છે ખરા, પણ ગદ્યનીજ ખુબી વિશેષ છે. જોકે ગદ્ય પુસ્તકમાં મહિં મહિં કવિતાના છમકલાં મુકેલાં હોય એવાં પુસ્તકો તો ઘણાં છે. તેઓ **ચમ્પૂ** અથવા **શંપૂના** નામે ઓળખાય છે * **ત્રીવિક્રમનું નળચમ્પૂ** એ પણ તેજ જાતનું છે. પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં પણ એવાં પુસ્તકો જાહેર છે. જેમકે ફ્રેન્ચ લોકોમાં *Voyage de Bachaumont et de La Chapelle* નામની મુસાફરી ઘણી

* જેવા કે નરસિંગ ચમ્પૂ-ગંગ ચમ્પૂ-નીદનન ચમ્પૂ વિગેરે.

પ્રસિદ્ધ છે. વળી હિંદુસ્થાનના આગલાં નાટકનાં પુસ્તકો પણ ચમ્પૂ જેવાંજ છે. તેમાં પણ પદ્ય ગદ્યનું મિશ્રણ આવે છે. ઇટાલ્યન નાટકશાળાઓમાં તો **રૂઝેન્ટી**ની અટકવાળો **એન્જેલો બીઓલકો** નામનો હાસ્ય રસિક ખેલ બહુ જાણીતો છે. હિંદુ કાવ્યનો પિતા તો રામાયણનો કર્તા વાલ્મિકિ કહેવાય છે એવું રામાયણ વાંચી મહીલાનો રાજા **જનક** એટલો તો મોહી પડયો, કે પાંડવ કૈરવનું દાસ્તાંન, રામાયણના જેવું લખવા વાલ્મિકિને વિનવ્યું. પરંતુ તેણે તેવું કાવ્ય રચવા નાં પાડયાથી, **પરાશર** ઋષી અને તેના બેટા **વ્યાસને** તેણે તે કામ સોપ્યું. બાપ કરતાં બેટનું લખાણ રાજાને બહુ ગમ્યું, તેથી તેનેજ એ કામ સોપ્યું; જેથી વ્યાસે **માહાભારતનો** ગ્રંથ રચ્યો. ઉપલાં બે મહાન કાવ્યોથી ઉતરતાં હિંદુ કાવ્યોમાં **માઘનું** બનાવેલું શીસૂપાળબધ્ધ; **વાનભટ્ટ**ની રચેલ કાદંબરી; **કાળિદાસ** કવિના કાવ્યો; **ભવભુતિ**ના રચેલ માલતી માધવ, ઉત્તર રામ ચરિત, વીર ચરિત; **ભારવીનું** કીર્ત્ત અર્જુન્ય; **શ્રી હર્ષનું** નૌઇશધ; ભટ્ટ **નારાયણનું** વેનીસંગ્રહ; **મોરારીમીશ્રનું** અનર્ઘ રાઘવ; **પક્ષધરમીશ્રનું** પ્રસન્ન રાઘવ; **જીવગોસ્વામીનું** વિદગ્ધ માધવ; અને **જયદેવનું** ગીત ગોવીંદ એ મુખ્ય છે. કાળિદાસ કવિના જમાના વીશે મુકરતા થતી નથી, પણ વિક્રમાદિત્ય એ કવિનો મુરબ્બી હતો કવિઓનો બીજો મોટો મુરબ્બી છેલ્લાં છેલ્લાં ભોજરાજા થઇ ગયો છે. અલંકાર વિષયમાં હિંદુ કવિઓ કાંઇએ કમી નોહોતા

૪૨

કુદરતના દેખાવો ઉપર તરેહવાર અલંકૃત લખાંણો હિંદુ કવિઓએ કરેલાં છે, તેના થોડાક દાખલા આપીશું. દવ પડવાની ઋતુ વિશેઃ—

रंवेरिण्या नियमा इव स्मितरुचिः कौलाङ्गनानामिव स्नेहा वार
मृगीदशामिव नवस्त्रीणां रतेच्छा इव। दमपत्योः कलहा इव प्रियइम
प्रायेग पापीयसां प्रादुर्भूय तिरोभवन्ति सततं हैमन्तिका वासराः ॥

(સુકતોકર્નઅમ્રીત.)

અર્થ —જેવો દવ પડવાની ઋતુના દિવસનો જન્મ થયો, કે તુર્તજ મસ્તીમા આવેલી સ્ત્રીના ઠરાવની માફક, અથવા પતિવ્રતા ઓરતની ચપળતાની માફક, અથવા વેશ્યા રાંડના પ્યારની પેઠે, અથવા

તુર્તની પરણેલી શરમાળ ઓડીના સંયનગમનના પ્યારની પેઠેમ, અથવા ધણીધણીઆણીના ઝગડાની માફક, અથવા પાપી મનુષ્યની આબાદીની માફક તે દિવસ તુર્તજ મરી જાય છે.

એજ પ્રમાણે શિયાળાની (*Winter*) રતુનું વર્ણન કેવું સુંદર ચિતાર્યું છે:—

तुषारकालभूपालः ससार तुहिनाचलात् ।
सहसा जगती जेतुं सह सामन्तवायुना ॥
पलायते भिया भानुश्चित्र भानुदिशं ततः ।
सोऽन्विष्यते प्रति प्रातर्दीनरुद्धीकृताननैः ॥
अवस्थां पत्युरालोच्य वासरः कृशतामगात ।
प्रियापमानसव्रीडा मग्ना पयसि पद्मिनि ॥
विहीनतेजा हुतभुक् दीनालय पलायितः ।
जरत्पटपरीताङ्गो नीचैरपिस लंघरते ॥

અર્થ:—આ રતુ તો એક રાજાની માફક, ઠંડી લેહેંડીઓનો ઇતમામ લઇને પૃથ્વિને જીતવાને માટે હિમાળય ઉપરથી લશકર લઇને ધસી આવે છે. ઘણા ઘણા બળિરાજાઓનું અભિમાન મુકાવી દે છે. દિવસનો રાજા (સૂર્ય) ધાસ્તીનો માર્યો અગ્નિ કોણમાં (યાને ગરમ દેશમાં) ભરાઇ બેસે છે. દર સહવારે ધ્રુજતો કાંપતો કંગાળ પુરૂષ પોતાનું માથું ઉંચું કરીને તેને શોધવાના ફોકટ ફાંફાં મારે છે. અને દિવસ તો પોતાના ધણીના વિયોગના ગમમાંનો ગમમાં નાબુદ થાય છે, અને જગ ‹કમળ તો પોતાનો આશક ખોહવાઇ જવાથી શરમાઇ જઇને પોતાનું મોઢું માથું પાણીની હેઠળ ખોસી દે છે. અગ્નિ તો પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધ ખોહી દઇને એક ગરીબની ઝુંપડીમાં ભરાઇ રહે છે, અને પોતાને ફાટાંતુટાં ચિથરાંમાં છુપાવી દે છે, જેથી કરીને એક ભુખે મરતો કંગાળ પણ તેની સામે થાય છે.

વળી બીજું વર્ણન એજ રતુ પીશે ઘણું ખુશનુમા જણાવેલું છે.—

विभीषयति शीतलं जलमाहिर्वपुष्मानिवप्रलोयभयति कामिनीस्तन इवास्ततमोऽनलः । सुतात्पव इव त्विषो दिनमणेः सुखाकुर्वते कुटुम्बकटुवागिव व्यथयते तुषारानिलः ॥

અર્થઃ—જે પ્રમાણે સર્પની હાજરીની ધાસ્તી લાગે, તેવી ધાસ્તી ઠંડાં ગાર પાણીની ઠંડકની લાગે છે; જે પ્રમાણે એક બદનજર પુરૂષને એક સ્ત્રીના સ્તનો માટે જેવી કામેચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી ધુંમાડા વિનાના અગ્નિ માટે કામેચ્છા ઉશકેરાય છે; જે પ્રમાણે પુત્રની વૃધ્ધિની વધામણીથી દિલને ખુશ લાગે છે, તેવીજ ખુશી સૂર્યના કીરણોથી લાગે છે; અને ઠંડા પવનની લેહેંકી શરિરને લાગે છે, તે જાણે પોતાના એક મિત્રના મોઢાંમાંથી નીકળેલા કડવા શબ્દોના જેવી લાગે છે.

વળી વસંતરૂતુ (*Spring*) નું વર્ણન તેજ ઢબકથી એક હિંદુ કાવ્યમાં આવેલું છે.

ललित लवङ्गलता परिशीलनकोमलयसमीरे। मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे ॥ विहरति हरिरिह सरसवसन्ते । नृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहि जनस्य दुरन्ते ॥ मृगमदसौरभरभसवशम्वदनवदलमालतमाले । युवजनहृदयविदारणमनसिजनखरुचिकिंशुकजाले ॥ मदनमहीपतिकनकदण्डरुचिकेशरकुसुम विकाशे। मिलितशिलीमुखपाटलिपटकृतस्मरतूणविलासे ॥ (જયદેવ)

અર્થઃ— મલય પર્વત ઉપરથી ફુંકતા પવનો પોતાની પાંખો ઉપર લવિંગની ખુશબોદાર સુગંધ લેતા આવે છે; માખીઓનો બણબણાટ લાવે છે; અને કોયલનો મીઠો રાગ છોડવાઓની ગીચ ઝાડીઓમાંથી સંભળાય છે—અને તમાલના તાજાં પાત્રાંઓ કસ્તુરીના જેવી સુગંધ ફેલાવે છે. ફનુસના જેવાં બતીફ્રોન્દોસાના પુલો, કમનશીબ આશકોના કપાઇ ચીરાઇ ગયલાં હૃદયના લોહીથી ઢંકાયલાં પ્યારના દેવતા (*Cupid*) ના નખોને મળતાં જણાય છે. પન્નગનું ફુલ તે પ્યારના દેવતાના રાજદંડને મળતું આવે છે, અને તે ઘણુંજ સુગંધીદાર પંનંગોના ફુલ ઉપર બેઠેલી મધમાખો જાણે પેલા રાજદંડના લોલક કરતા ચમકારાને મળતી આવે છે. આ રૂતુમાં શ્રીકૃષ્ણ રાસક્રિડા કરી લીલા રમે છે, પરંતુ એક વિધવા અથવા રંડાયલો ધણી તો ઘણીજ કંગાળ સ્થિતિ ભોગવે છે. એવુંજ બીજું ફકડ વર્ણન નિચે જણાવેલું છેઃ—

रसालमुकुलाशुगो भ्रमरमालिका शिञ्जिनीदधत् कुसुमकार्मुको जगति यस्य सेनापतिः। वसन्तवसुधेश्वरः सरतिसोऽयजेतुं रुपातुपार-

करमन्त्रिणा भ्रमरकोकिलः कामिनीः ॥

અર્થઃ—એક ધણીએ નિવારી મેલેલી સુંદ્રાનાં દિલને જખમી કરવા સારૂ વસંતરતુ આવે છે. તે એવી રીતે ધસી આવે છે, કે જેવી રીતે એક પાદશાહ પોતાના સેનાધિપતિ લેખે પ્યારના દેવતાને લઇને આવે છે. જેની કમાન ફુલોની બનેલી છે, અને તે ફુલો રૂપી કમાન ઉપર ભોગ ભોગવતી મધમાખોની હારો તે કમાનની ઉપરની દોરી જેવી છે, તથા મરવા (નાની કેરી) તે ગોલા પેલી કમાનના તીરો છે. ચંદ્ર છે, તે પેલા રાજાનો મંત્રી છે, તથા પેલી માખીઓ અને કોયલ છે, તે પેલા રાજાના દરબારીઓ છે. આ દાખલાઓ ઉપરથી ફીલસુફ બેકનના શબ્દનો યાદ આવે છે કેઃ—

"Poetry is taken in two senses in respect of words or matter. In the first sense it is but a character of style, & belongs to the art of speech. In the latter it is one of the principal portions of learning, and is nothing else but feigned history, which may be styled as well in prose as in verse."

વળી તેવુંજ વર્ણન જયદેવે કરેલું છે, તે નીચે મુજબનું છેઃ-

अथोत्सङ्गवसद्भुजङ्गकवलक्लेशादिवेशाचलंप्रालेयप्लवनेच्छयानुसरति श्रीखंड शैलानिलः । किञ्चस्निग्धरसालमौलिमुकुलान्यालोक्य हर्षो दयादुन्मीलन्ति कुहूः कुहूरिति कलोत्तानाः पिकानां गिरः ॥

અર્થઃ—મલય પર્વત ઉપરનો પવન, જેનો સર્પોએ ભક્ષ કર્યો હતો, તે તેમના મોઢામાંથી ખુશનુમા નરમ લેહેરકીના રૂપે છુટો થઇને પોતાને ઠંડક પમાડવા સારૂ હિમાલય પર્વત તરફ ધુમે છે. કેરીના નાના મરવાઓને દેખીને કોયલો આનંદ પામીને ખેતરે ખેતરે કુકુ કુકુ કરીને કુદની ફરે છે. એમાં વળી કાળા હરદેથી થરનાદિકા પણ સમજાશે. વળી ઉન્હાળાની મોસમનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે હિંદુ કાવ્યએ દીપાવેલું જોશો.

सुनसा सौभाग्यस्त्वलितवनितावद्गुमती समीरो मन्पाद्रेर्भ्रमणफण-भृतफूत्कृतिसराः । विवस्वान् दुष्प्रेक्ष्यो द्रविणमदमनस्य मुखवत् जगद्योगीन्द्राणां नयनमिव निष्पन्दमभवत् ॥ (રહિન કને અશ્રીત.)

અર્થઃ—આ રૂતુમાં અતિશય સખ્ત તાપ પડવાથી જમીન તો એવી થઇ ગઇ છે, કે જે પ્રમાણે પૂર જુવાનીના બાહારમાં આવી ચુકેલી એક હિંદુ છોડી * તેજ વખતે રંડાઇ પડવાથી જેવી થાય છે, તેવી તે જમીન થઇ છે. આ રૂતુનો બળ્યા બળ્યા જઇએ એવો ગરમ પવન, દરિયો દોહોવતી વેળાએ **અનન્ત** + સર્પના મોમાંથી નીકળેલા બાફને મળતો છે. અને સૂરજ તો જે પ્રમાણે પુષ્કળ પૈસો મળવાથી એક માણસ ફુળી ગયો હોય તે પ્રમાણેનો દેખાવ કરી રહ્યો છે. અને ધ્યાન ધરીને સ્તબ્ધ થઇ પડેલા એક યોગીની આંખોની માફક પૃથ્વિ તો હાલ્યા ચાલ્યા વગર સ્ટબ્ધ થઇ રહી છે. વળી વરસાદની રૂતુને માટે હિંદુ કાવ્યમાં મનોહર દેખાવોના અલંકૃત વર્ણન કરેલાં છે.

सशीकराम्भोधरमत्रकुञ्जरस्तडित्पताकोऽशनिशब्दमर्द्दलः ।
समागतो राजवदूद्धतध्वनिर्घनागमः कामिजनप्रियः प्रिये ॥ (કાળીદાસ)

અર્થઃ—વૃષારૂતુ કે જે સ્ત્રિલંપટ પુરૂષના આનંદની રૂત છે, તે વાદળાંરૂપી મસ્ત બનેલા હાથી ઉપર બેશીને એક રાજા લેખે આવે છે; તેના ઝુંડા લેખે વીજળીના ચમકારા છે, અને તે વીજળીના કડાક ધડાકા તે પેલા રાજાના ડંકાની બરાબર છે. એવુંજ વર્ણન બીજો એક જુનો કવિ નીચે પ્રમાણે આપે છેઃ—

घनतरघनवृन्दैश्छादिते चान्तरीक्षे निविडतिमिरजालैर्दिक्षु संक्षोभितासु॥
दिवसरजनिभेदं मन्दवाताः शशंसुः कमलकुमुदगन्धा नाहरन्तः क्रमेण ॥

* હિંદુઓના બાળલગ્નની રીતિ તથા પુનર્લગ્નની મનાઇના દુષ્ટ ચાલોનો આ ઇસારો છે.

+ માહાભારતમાં એવી કથા આવેલી છે, કે એકવાર આબેહૈયાત મેળવવા સારૂ દેવ દાનવો સાથે મળીને દરિયો દોહવવા લાગ્યા. તેઓએ મંદ્ર પર્વતની આસપાસ સર્પ દેવતા **અનન્ત**ને વીંટાળ્યો, અને પછી તે સર્પના માથાને દેવતાઓ વળગી રહ્યા, તથા તેની પુછડીને રાક્ષસો બાઝ્યા. પછી તે પર્વતને ધરીને જેમ માખણ વલોવનારી મહીયારી હાથમાં દાંડો પકડીને છાસની દોહોણીમાં તે દાંડા વડે વલોવે છે, તે પ્રમાણે તે પર્વતને દાંડાની માફક દરિયામાં દોહવવા લાગ્યા. પરંતુ અનન્ત સર્પની ગરમી એટલી બધી તો હતી, કે પેલા દેવતાઓથી તાબેદાર થઇ શકી નહીં, તેથી પુછડી આગળ પોતે ગયા, અને રાક્ષસોને મોઢાં આગળ લાવ્યા.

અર્થ:— ભારે વાદળાંઓથી હવા તો ઘેરાઇ ગઇ છે, અને દશ ભાગ તો અંધારાંથી ઢંકાયલા છે. જેથી માત્ર કમળના ભમરાટને લીધેજ દહાડો છે એમ જણાય છે, અને સફેદ કોરીઆ જો કે શીતળ-મંદવાયુથી હાલે છે, તેની સુગંધથીજ રાત પડી છે એમ સમજાય છે. એ પ્રમાણે **વિશ્વનાથ** કવિએ વર્ણન કરેલું છે. એજ કવિએ નીચે પ્રમાણે એ ૠતુ માટે કહેલું છે કે;

निमील्य लोचने मन्ये दिवाकर निशाकरै।
निद्राति भगवान् गाढं प्रावृषेऽनुभवन् सुखं ॥

અર્થ:—વિષ્ણુ જેની આંખો તે સુર્ય અને ચંદ્ર છે, તે ઉંઘવા ગયલા હોવાથી આ પૃથ્વિ અંધકારમાં ગીરફતાર થઇ પડી છે. વળી સુકિત કને અગ્રીતમાં વર્ણન છે કે;

क्षपां क्षामीकृत्य प्रसभमपहृत्याम्बु सरितां प्रताप्योर्व्वी सर्व्वां वनगहन मुत्साद्य सकलं । क्वमप्रत्युष्णांशुर्गत इति समन्वेषण परास्तडिद्दीपालोकैर्दिशि दिशि चरन्तीव जलदाः ॥

અર્થ:—વાદળાંઓ પોતાના હાથમાં વીજળી રૂપી મશાલ પકડીને સૂર્યની શોધમાં ફરે છે, અને તેને સખત શિક્ષા કરવાની તેઓની ધારણા છે, કારણ કે તે સુર્યનારાયણે રાતને ટુંકી કરી નાંખી છે, તેમજ નદિઓનાં પાણી સુકવી નાંખ્યાં છે. પોતાના કીરણોથી પૃથ્વિને દુઃખી દુઃખી કરી છે, અને જંગલોને બાળી મુકયાં છે, તે સર્વની સજા કરવા સારૂ વાદળાં તેની પુઠે પુઠે ફરે છે. કેવું સુંદર વર્ણન કર્યું છે ! હવે તાપના દહાડા (*Sultry season*) વીશે કરેલું વર્ણન આપી બસ કરીશું.

काशैर्मही शिशिरदीधितिना रजन्यो हंसैर्जलानि सरितां कुमुदैः सरांसि।
सप्तच्छदैः कुसुमभारनतैर्व्वनान्ता शुक्लीकृतान्युपवनान्यपि मालतीभि ॥

અર્થ:— પગર વાવવે શર્કરા ધર્નક થયલી જમીન સફેદ થઇ છે. ચંદ્રના ચાંદરણાની રેલથી કરીને રાત્રિ તો દિવસમાં ફેરવાઇ ગઇ છે, નદિઓ હંસોથી કરીને સુફેદ થઇ ગઇ છે, અને નાળાંઓ કમળ ફુલોથી ભરપુર થઇ ગયાં છે; જંગલો કુસુમ ફુલોથી ઢંકાઇ ગયાં છે, અને જાસવાનના ફુલોના અનિશ્ચય ભમરાટથી બાગબગીચા

ભરપુર થઇ ગયા છે. એ પ્રમાણે એક કવિ, જે હદે કલ્પના ચલાવે છે તેને માટે-ફીલસુફ બેકન કહે છે કેઃ—

૪૩

"The poet is limited in his choice of words by the necessities of metre, but in range of subjects he is limited only by the extent of his imaginative power."

એ પ્રમાણે હિંદુ કવિઓ ખુદરતના દેખાવોનું વર્ણન ઉત્તમ કરી ગયા છે; તેમજ ઉત્પ્રેક્ષા–ઉપમાન–ઉત્તરોત્તરવૃદ્ધિ–પ્રપુનઃઉચ્ચારણ–અન્યોક્તિ—મર્મવચન—વગેરે. સરસ અલંકારો વાપરી ગયા છે. વળી નવા અલંકારો નીચે પ્રમાણે તેમણે દીપાવેલા છે.

૧–અપવાદવાળી સરખામણીઃ—"ઓ પ્રિયા! તારો મનોહર મુખડો સુર્યના મુખડાને મળતો આવે છે, પણ તેનામાં જે દાઘા છે તે બાદ કરતાં."

૨–વિભવન અથવા કારણ વગર જણાવેલી અસરઃ—"ઓ દંપતી! તારો ચેહેરો અંગોળ કર્યા વિનાનો હોય, તોપણ તે સ્વચ્છ છે."

૩–સમાસોક્તિઃ—થોડા શબ્દોમાં ઘણું સમજાવવું તેઃ–"ઓ કુમુદ!* તારા ગુણો માટે એક સતીના જેટલી મગરૂર તું ના થા! હમે બધા તુને ઓળખ્યે છીયે, કે તું તારો મુખડો સુર્યને વટીક બતાવતી નથી, તોપણ મધમાખને તારી ફાંટમાં લઇને તો આખી રાત તું પડી રહે છે!"

૪–ઠપકાના રૂપમાં સ્તુતિઃ—"સર્વ લુટાગઓ કરતાં, ઓ પ્યારી! તું ઘણો મોટો લુટારૂ છે. બીજા ચોર લુટારાઓ તો પૈસા કે જે નકૃચ છે, તે ચોરે છે; પણ તું તો દિલ ચોરી જનારી છે. ચોરો તો રાતે લુટે છે, ને તું તો ધોળે દિસે લુટે છે."

૫–અપ્નહુતી=જેમાં ખરો અર્થ છુપો રાખવામાં આવે છેઃ—શ્રી કૃષ્ણની વાંસળી વીશે બોલતાં કહે છે કે, "એ કાંઇ વાંસલી નથી, પરંતુ દુધ દહીં ને માખણ વેચનારી મહીયારીઓના સર્વો-

---

* કુમુદ ફુલમાં આખી રાત મધમાખ ભરાઇ રહે છે. અને હિંદુઓની સતી સ્ત્રિઓ ઘરમાંથી બાહાર નીકળતી નથી, તથા કોઇને પોતાનો ચેહેરો કદિએ બતાવતી નથી, તથા કદિ સુર્ય તરફ વટીક જોતી નથી, તે ઉપર આ ઇશારો છે.

તમ ગુણો, તેમની જાત, અને તેમનું કુટુંબ ખરાબ કરનારી એક ચીજ વિધાતાએ શોધી કાઢી છે. ”

૬–સુક્ષ્મ=જેમાં ઘણાજ ઉંચા પ્રકારનો અર્થ કે સંબંધ આવે છે:—ઘણા હિંદુઓ પોતાના ઘરની દિવાલો ઉપર સુર્યની આકૃતિ પાડે છે. એક દિવસે એક છેલછબીલાએ, કોઇ પારકી ઓરત, જે તેને ત્યાં આવતી જતી હશે, તેને ઇશારત કરી કે “ મારી પાસે તું ક્યારે આવશે. ” ઘણી બ્હેનપણીઓમાં તે બેઠેલી હોવાથી તેનાથી બોલી શકાયું નહીં, પણ પાછો ઇશારતમાંજ જવાબ આપ્યો, તેણીએ પાણીની ખોબલી ભરી સુર્યની આકૃતિ ઉપર છાંટી. યાને કે જવાબ આપ્યો કે “ આ સુર્ય ઢંકાઇ જશે, અર્થાત રાત પડશે ત્યારે હું તારી પાસે આવીશ ”

૭–પરિવૃતિ=જેમાં અર્થને નહીં જણાઇ આવે એવી રીતે ફેરવી નાંખવામાં આવે છે:—એક રાત્રે શ્રી કૃષ્ણ પોતાની વ્હાલી રાધાની દરકાર વગર ચંદ્રાવળી સાથે તોલ ટપ્પામાં મસ્ત બની ગયો હતો, બીજે દહાડે સહવારે જ્યારે તે રાધાની આગળ ગયો ત્યારે તેણીએ કહ્યું કે, “ ગઇ રાતે જાગ્યા તો **તમે** ને આંખો તો **મારી** રાતી થઇ છે. ” યાને કે ચંદ્રાવળી સાથે અલૈયાં બલૈયાં કીધાથી રાધાને ગુસ્સો આવી ખુન ચઢયું છે.

વળી **સહોક્તિ** કે જેમાં બે માણસોને માટે બોલવામાં આવે છે તે, **આશીષ** કે જેમાં આશિર્વાદ સમાયલા હોય છે તે, તથા **સંકીર્ણ** યાને જેમાં ઘણા અલંકારો સમાઇ અલંકાર સંસર્ગાલંકાર બનેલો હોય, એવા પુષ્કળ અલંકારો પ્રાચીન હિંદુ કાવ્યમાં નજરે પડે છે.

૪૪

હિંદુ કાવ્યમાં જે **નવરસ** (*Nine passions*) કહેલા છે તેનો માત્ર અકેક દાખલોજ મમ્મથ ભટ્ટના **કાવ્ય પ્રકાશ** ઉપરથી વીણી કાઢેલો ઉતારીશું.

૧–સંગાર રસ (*Love*) એક સ્ત્રિ પોતાના પતિનો વિયોગ થતાં બોલે છે કે; “ મારાં આભુષણ જાય છે–મારાં આંસુઓ હંમેશ ટપકતાં રહે છે–હું મારી ધીરજ પણ ખોહી બેઠી છું—મારા પતિએ મને છોડી દીધાથી મારૂં અંતઃકરણ તે પ્યારાની આગળ આગળ જવાને ઇચ્છે છે. એ સર્વેતો જશે. જ્યારે એ બધાં જાય છે, ત્યારે ઓ મારી જીંદગી! તું પણ એ સઘળા સાથની સાથે સાથે કેમ

નહીં જશે વારૂં!

૨–હાસ્ય રસ (*Risibility*):—એક બ્રાહ્મણ સ્નાન કરીને ઘેર જતો હતો તેવામાં એક વેશીઆ તેના માથાં ઉપર થુંકી. તે બ્રાહ્મણ રડતાં રડતાં બળાપો કરવા લાગ્યો કે, " આહા! જે માથું મેં મંત્રથી પવિત્ર કરેલું તે ઉપર આ રાંડે થુંક નાંખ્યાથી મારૂં માથું જખમી થયું છે. "

૩–વીર રસ (*Courage*) રાવણ રાજાનો પુત્ર મેઘનાથ લડાઇના મેદાનમાં આવીને જૂએ છે તો રામ રાજાની મદદમાં વાંદરાઓનું સૈન્ય સામે આવતું જોઇને તેઓને બખાળ મારી કહે છે કેઃ— " રે તમે સર્વ વાનરો! રે યુવાન વાનરો! મારી હાજરીમાં તમારી સર્વ બીતી તજી દ્યો! કેમકે મારૂં ધનુષ, જે આકાશના રાજાના હાથીના મસ્તકમાં પેશી જાય છે, તે તમારા જેવાં કંગાળ શરિરમાં પેશવાને લજવાય છે. " વળી રામના ભાઇ લક્ષ્મણને તે કહેવા લાગ્યો કે " ઓ સુમિત્રના પુત્ર! તું જ્યાં છે ત્યાંજ એકદમ ઉભો રહી જા! હું તારા જેવાની સાથે શા માટે લડું? કેમકે હું મેઘનાથ છું. મારે તો રામ રાજા જેણે ધ્રુજાવનારા દરિયાવ તરફ હિંમત ચલાવી છે, તેને મળવાની ઇચ્છા છે. "

૪–ભયાનક રસ (*Terror*) એક હરણની પાછળ તેનો મુદ્દઇ લાગેલો છે તે વીશે " તે આભરૂં ધાભરૂં બનેલું હરણ ચોંકીને આગળને આગળ નાશે છે, જ્યારે તેનો જમ જેવો શીકારી તેની પછવાડેનો પછવાડેજ દોડે છે. તે બચારૂ ભમને લીધે ઘડી ઘડી પછવાડે જોતું જાય છે અને લાગતું જાય છે, અને વસાસન કરે છે કે તેની અને મોતની વચ્ચે હવે કેટલો તફાવત રહ્યો છે. તેનો પછવાડેનો ભાગ તો જાણે કે કયારે છાતીમાં ભરાઇ જાઉં એમ ભયભીત થઇ રહેલો છે. તેનો નિશ્વાશ અને બળાપો એટલો બધો ચાલી રહ્યો છે, કે રસ્તા ઉપરનું અર્ધું ખવાયલું ઘાસ પણ જમીન ઉપર પડી જાય છે, અને તેના કુદકારા મારતા પગો તો જમીનને કદાચજ લાગતા હશે. "

૫–કરૂણા રસ (*Pity*) એક નાહનું હરણ પોતાની પછવાડે લાગેલા શીકારીઓને જોઇ પોતાનો અંત આવેલો સમજીને બોલે છે કે, " જો હું આગળ નાશવા કરૂં છુ, તો રેવા મને અટકાવે છે; અને જો હું એ રેવા નદિમાથી આરપાર તરી જાઉં છું, તો નહીં

ખ્યાલ થઇ શકે એવા ભયાનક ઉંચાઇના પાહડો કીનારાની આગળ જાણે દીવાલ થઇ રહેલા છે. ડાબી બાજુએથી જોઉં તો હદ વગરના સરોવરો છે; જમણી બાજુ તરફ જોઉં છું તો મોટું જંગલ આગ લાગીને સળગી રહેલું છે, અને મારી પછવાડે તો શીકારીઓ આવી રહેલા છે, જેઓ ભયંકર હથિઆરોથી સજ્જ થયલા છે. રે ઇશ્વર ! ત્યારે હું કયાં જઇશ ! હું કેમ ચોખી જઇશ ! અરે ! અરે !"

૬—શાંત રસ (*Peace*) " મારે મનથી તો એક સર્પ અને એક મોતીની માળા—એક ઘણોજ બળવાન શત્રુ અને એક બહુજ ભલો મિત્ર—ઘણુંજ કિંમતી જવાહેર અને માટીનો એક ટુકડો—એક પોચું નરમ બીછાનું અને એક સખ્ત પથરો—ઘાસ કાપવાનું ધારિયું અને એક સર્વોત્તમ સુંદર સ્ત્રી એ બે એક સરખાં છે. હું જે કાંઇ માગું છું તે એટલુંજ, કે પવિત્ર જગાએ રામનામ લેતો લેતો હું મારા દિવસ જલદી પૂરા કરૂં ! "

૭—બીભત્સ રસ (*Disgust*) એક કબરસ્તાનમાં એક કોહલું એક મુરદાને ખાય છે. પેહેલાં તે પોતાના દાંતો વડે તેની ચામડી ચીરી નાંખે છે, પછી માસાળ ભાગ ખાઇ જાય છે; જેમાંથી નર્ક જેવી ગંધ નીકળે છે. ત્યાર પછી અંગુઠા અને આંગળાંની વચ્ચેના સાંધામાંથી માસને ફાડી કાઢે છે. તેની આંખ મુલ્ઝ આવે છે, અને પછી તેના મોંમાંથી લોહી અને લબ વગેરે ગલીચ ખલીચો ટપકવા માંડે છે——

૮—અદ્ભુત રસ (*Wonder*) એક કવિ હંમેશ માફક કેટલીક ખુશામતી કવિતાઓ બનાવી લઇ એક રાજા આગળ આવે છે — " ઓ સાર્વભોમ મહારાજ ! જો મારી કવિતાથી તું ગુસ્સે ન થાય, અને તેને ખોટી નહીં કહે, અને તે ઉપર તું દરિઆદ્રતી કરે, તો હું આગળ ચલાઉં મહારાજ.—આવી સંકારીન હાલતમાં કેમ તું તારી કવિતા કેહવાને એટલો બધો આતુર છે ? કવિઃ—ઓ બળવાન રાજા ! એક કવિતા તારી આગળ બોલી રહ્યા પછી એક અદ્ભુત પ્રકારની ચિંતા કવિને રહે છે. કારણ કે તારા ગુસ્સાના અગ્નિથી સર્વ સમુદ્રો સુકાઇ જાય છે, અને તારા શત્રુઓની વિધવાઓનાં ખારાં આંસુઓથી તે સમુદ્રો પાછા ભરાઇ જાય છે ! "

૯—રૌદ્રરસ (*Rage*) પરશુરામ આવે છે તે વખ્તનું વર્ણન—તેની આંખો તપી ગયલા સુર્યના જેવી જણાય છે. તે પોતાનાજ શરિર ઉપરના

ઉપસી આવેલા જખમો ઉપરજ પોતાનો કુહાડો ઘસતો આવે છે. થોડે થોડે વારે જંગી જુસ્સાના હૂ–હૂ–શબ્દો પોકાર્યા કરે છે. તેનો શ્વાસોશ્વાસ એટલા તો જોરમાં ચાલે છે, કે પૃથ્વિ પણ ઉથલાઇ જાય. ઘડી ઘડી તે પોતાનાં તીર કમાનને ફેરવ્યા કરે છે, કે જાણે કયારે શત્રુ આવી લાગે. આ પૃથ્વિમાં તો તેના ક્રોધનો બરોબરીયો કોઇજ નથી.

આ નવ રસ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે; *The subject matter of poetry is fictitious narrative. Poetry is feigned history.*"

૪૫

પ્રાચીન હિંદુ કાવ્યોમાં **મહા કાવ્યો** (*Great Poems*) અને **અલ્પ કાવ્યો** (*Small Poems*) સંબ્બાબંધ છે. **માઘ** કાવ્ય[1] અથવા શીશુપાલબધ, જે માઘ રાજાના આશ્રા હેઠળ જૂદા જૂદા

૧–એના ઉપર નીચલા પંડિતોની જૂદી જૂદી ટીકા થયલી છે—ભરત; લક્ષ્મીનાથ; મહેશ્વર; નરસિંહ; પરમાનન્દ; નારાયણ; સર્વંકશ; કવિ વલ્લભ; અને મલીનાથ એટલા પંડિતોની શરેહ થયલી છે. એમાં વીરરસ આવેલો છે. એનો વિષય એવો છે કે, કૃષ્ણના હાથ ઉપર શીશુપાળનું મરણ નીપજે છે, જેથી એને શીશુપાળવધ પણ કહેવામાં આવે છે. તોપણ સાધારણપણે તો માઘ કાવ્ય ગણાય છે. જેનું નામ તેના કુટુંબની સ્તુતિ સાથે છંદની છેડે આવે છે. તોપણ જો કથા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યે તો, **માઘ** એ કવિના નામ તરીકે વપરાયલું છે ખરું, પરંતુ એ કાવ્યનો જે મુરબ્બી માઘ હતો તેના નામથી ઓળખાય છે. એ કાવ્યોનો બનાવનાર **માઘ** કવિ નહીં, પણ મુરબ્બી હતો એમ કહેવાય છે. તેમાં વચલે ભાગેના ૧૦ પ્રકરણો તો તમામ શ્રી કૃસ્ણે પોતાની છેલ છબીલી ગોપીઓ સાથે લીલા ખેલતાં ખેલતાં દ્વારકાંથી ઇંદ્રિપ્રસ્થ સુધી મુસાફરી કરી તેનું બ્યાન છે. પેહેલાં પ્રકરણમાં ઇંદ્રિના ફરમાવ્યાથી નારદમૂની શ્રી કૃસ્ણની મુલાકાત લે છે, અને તેના પિત્રાઇ તોપણ કટ્ટા શત્રુ, ચેદીસના રાજા શીશુપાલ સાથે લડાઇ કરવા ઉશકેરે છે. ૨જા પ્રકરણમાં કૃસ્ણ પોતાના કાકા અને ભાઇ સાથે મસલત કરે છે, કે લડાઇ તુર્ત કરવી કિંવાં યુધિષ્ટિરે જે મોટો

પંડિતોએ રચેલું છે. નૈષધીય જે શ્રી હર્ષ કવિએ રચેલું છે.

યજ્ઞ કરેલો છે તે પેહેલાં તો સંપુર્ણ થવા દેવો. અને સલાહમાં એવું ઠરે છે, કે યજ્ઞ પૂરો થવા દેવો. અને તે પ્રમાણે ૭ જા પ્રકરણમાં શ્રી કૃષ્ણ યુધિષ્ટિરની રાજધાણી તરફ જાય છે. ૧૩ માં પ્રકરણમાં તે આવી લાગે છે, અને પાંડવો તેને મુબારકબાદી આપે છે. તે પછીના પ્રકરણમાં યજ્ઞનું કામ શરૂ થાય છે, અને તે પછીનામાં કિશ્નને આટલું બધું ઐશ્વર્યમાન મળતું જોઇ શીશુપાલ અદેખો પડે છે; જેથી પોતાના લોકોને લઇને યજ્ઞમાંથી પાછો ફરે છે. પછી લડાઇને માટે બન્નેના સૈન્યોની તૈયારી ચાલે છે, જેને માટે ૨ પ્રકરણો રોકાયલાં છે લડાઇમાં શીશુપાલના સૈન્યનો સંહાર થાય છે. છેલ્લે કૃશ્નને પોતાની સામે લડવા શીશુપાલ બોલાવે છે. શીશુપાલ મોટા મોટા નાગો લઇને કૃશ્નને મારે છે, અને કૃશ્ન દાંગ મારીને તેમનો નાશ કરે છે. આખરે કૃશ્ન શીશુપાલને તીર મારી ખેજાન કરે છે.

૨–એના ઉપર પણ ભરત–માહદેવ–નારાયણ–નરસિંહ–અને પરમાનન્દે ટીકાઓ કરેલી છે. એ કાવ્ય ૨૨ પ્રકરણનું બનેલું છે. એમાં નૈષધના રાજા નળ જોડે વૈદર્ભના રાજા ભીમની પુત્રી દમયંતિ સાથે લગ્ન થયા બદલ હકીકત છે. સંસ્કૃત ભાષામાં ઘણું રસિક વર્ણનવાળું રસિક ભાષામાં રચાયલું આ પુસ્તક છે દમયંતિ સાથે નળના લગ્ન, તેણી સાથે જુગારમાં તેણે ગુમાવેલું રાજ, જે વેળાએ કળિએ માણસાઇ અવતારમાં પાસા ફેરવી નાખવાનો પ્રપંચ, દગાયંતિથી તેનું છુટા પડવું, તેનું અવરરૂપ થઇ જવું, દમયંતિની વિપત્તિ, નળને શોધી કાઢવો, અને તેના અસલ રૂપમાં લાવી તેના તખ્ત ઉપર પાછો બેસાડવો, એ સૌ નળોપ્યમાં બતાવેલું છે. માહભારતમાં વર્ણવેલાં મહા કૃત્યો જેવો તેમનો સાહાસ બતાવ્યો છે. વળી નૉવેલના આકારમાં ગધપધમાં જોડેલું નળચંપૂ અથવા દમયંતિ કથા, ત્રીવિક્રમભટ્ટનું રચેલ છે. જોકે શ્રી હર્ષ કાવ્યમાં પણ એ વિષય હિંદુઓના શોખને અનુકુળ આવેલો વર્ણવેલો છે, તોપણ તેમાં માત્ર નળ દમયંતિના પ્યારનું, તેમના લગ્નનું, અને એવું ઉપલગ બ્યાન આવેલુ છે પરંતુ ત્યાર પછીના બન્નેના વિતંબણા અને મહત્કૃત્યો વીશે નળોદયના જેવું વર્ણન આવતું નથી. વળી શ્રી હર્ષમાં કામાતુર વિષય, તથા વિષય ઉશકેરનારો વિષય, તથા

ભતિ૩ જે ભર્તહરિએ બનાવેલછે. ભામિનિ વિલાસ જે જગન્નાથ કવિએ રચેલું છે. રઘુવંશ૪ જે કાળિદાસ કવિનું છે. કુમાર સંભવ૫ જે

ભસ્ત બનાવનારો બિભત્સ વર્ણન કવિએ બહુજ રસિકતાથી આપ્યાં છે.

૩—એના ઉપર પણ ભરત—નારાયણ—પરમાનન્દ અને નરસિંહે ટીકા રચેલી છે. એમાં ૨૨ પ્રકરણો છે. તેમાં રામ રાજાના પરાક્રમો કહેલાં છે. કેટલાકો તેને રચવાનું માન વિક્રમાદિત્યના પ્રખ્યાત ભાઇ ભર્તહરિને આપે છે; તેમ નથી પણ તે જુદોજ ભર્તહરિ છે; વ્યાકરણ કર્તા અને કવિ થઇ ગયો છે, અને તે શ્રીધરસ્વામીનો પુત્ર હતો, એમ તેના સદ્વાર્તમાની વૈદ્ય વીનોદયનું કહેવું છે.

૪—એના ઉપર પણ ભરત—બૃસ્પતિ મિશ્ર—પરમાનન્દ—નરસિંહ—અને નારાયણે ટીકા કરેલી છે. સંસ્કૃતમાં ઘણું ઉત્તમ પુસ્તક એ પણ ગણાયયું છે. એમાં ઉક રામરાજાના પૂર્વજો અને રામનું વર્ણન છે. દીલીપરાજા જે રઘુનો પિતા હતો, તેના વખતથી તે ઍંઆસી રાજા અગ્નિ વર્ન સુધીની કારકિર્દિ એમાં છે. વળી અગ્નિ વર્ન પછી તેની વિધવાએ અને તેના પુત્રે રાજ ચલાવેલું તેની હકીકતો પણ તેમાં છે. ૧ લાં આઠ પ્રકરણોમાં રઘુરાજા, તેના પિતા દીલપરાજા, અને તેના પુત્ર અજનો ઇતિહાસ સમાવેલો છે. પછીના આઠ પ્રકરણોમાં રામને લગતી બાબતો છે. તે સાથે તેના પિતા દશરથરાજાનું, અને તેના પુત્રો લવ તથા કુશનું વર્ણન છે. તે પછીના ત્રણ પ્રકરણોમાં કુશના વારેસો **અતિથી** થી **અગ્નિ વર્ન** સુધીનું વર્ણન છે. વચમાં બીજા ૨૦ શાહજાદાઓનું વર્ણન આવે છે. વાલ્મિકીના રામાયણ કરતાં પણ એમાંની કાવ્ય બુદ્ધિ વખણાય છે; તો જોકે તેમ તો નથીજ. રામના ચરિત્ર જ્યાં જ્યાં આવે છે ત્યાં ત્યાં તે પવિત્ર ભણતણો લેખેજ બોલાય છે. વ્યાસનું અધ્યાત્મ રામાયણ ઘણી ગમ પવિત્ર મનાય છે. આદ્દયન રામાયણ દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં ગવાય છે. તેમાનો મુખ્ય ભાગ શ્રી યોગવાસિષ્ટ તો ઘણો આત્મ જ્ઞાનનો ભંડાર છે. એજ બાબત ઉપર રઘુવંશ અને ભતી કાવ્ય અને રાઘવ પાન્ડવ્ય એ સંસ્કૃત સ્કૉલરો ઘણાં વખાણે છે. તુલશીદાસે બનાવેલું રામાયણ તથા કેશવદાસે બનાવેલું રામચંદ્રિકા હિંદી ભાષામાં હોવાથી આજે જગે જગ ગવાય છે.

૫—એના ઉપર પણ જુદા જુદા સાત પંડિતોએ ટીકા કરેલી છે. એ કાવ્ય અધુરું હોય એમ લાગે છે. કથા પ્રમાણે એ કાવ્યની ૨૨

પણ કવિ કાળિદાસનું જ છે. કિર્ત્ત અર્જુનયદ ભારવિનું છે. નળોદય૭ જે કાળિદાસનું છે. એ વિગેરેની મહા કાવ્યમાં ગણત્રિ થયલી છે. નાટક કાવ્યના પુસ્તકો પણ ઉત્તમ થયલાં છે. તેમાં માહા નાટક૮હનુમાનનો બનાવેલો છે. અભીગનન સકુનતલ૯ કવિ કાળિદાસે કરેલો છે.

ચોપડીઓ હતી. તોપણ તેમાં હિમાલય પર્વતની પુત્રિ લેખે પાર્વતિ દેવીનો જન્મ થયાનું દાસ્તાન આવે છે, અને તેણી શીવને પોતાના પતિ લેખે પામે છે, તેની હકીકત છે. તો જોકે પ્રથમ તો કન્દર્પ (*Cupid*) પ્યારનો દેવતા શીવને તેણીના પ્યારમાં પડવાને પ્રથમ લલચાવામાં ફાવતો નથી, જેથી તે દેવતાના ગુસ્સાને લીધે તેનો નાશ થાય છે. એમાં હિમાલય વગેરે પર્વતોને મનુષ્ય અવતારમાં ચિતારેલા છે.

૬—એના ઉપર ૭ જૂદા જૂદા પંડિતોની ટીકા છે. એ પ્રખ્યાત કાવ્યમાં અર્જુને શીવ, ઇંદ્ર, વગેરે તમામ દેવતાઓ પાસેથી આકાશી શસ્ત્રો દુર્યોધન સામે લડવા માંગ્યાં તેનું વર્ણન છે. સંસ્કૃત ભાષામાં કાળિદાસના રચેલાં કુમાર—રઘુ—તથા શ્રી હર્ષનું નૈશધ—અને માઘ કાવ્ય જેવાં સર્વોત્તમ ૭ કાવ્યો ગણાય છે, તેમાં એની પણ ગણત્રિ થયલી છે.

૭—એના ઉપર પણ ૭ પંડિતોની ટીકા થઇ છે. ચાર પ્રકરણોથી આ કાવ્ય બનેલું છે. એમાં ૨૨૦ છંદ છે. તેમાં નળ અને દમયંતિના પરાક્રમો વર્ણવેલાં છે. એનો તરજુમો મદ્રાસવાળા મી. ડીન્ર્સને કરેલો છે. એમાં વર્ણાનુપ્રાસ બહુ વપરાયલો છે. કરૂણરસ તેમજ શ્લેષાલંકારથી એ કાવ્ય ભરપુર છે.

૮—એના ઉપર ચંદ્રસિખરે ટીકા કરેલી છે. તેમાં રામનું વર્ણન છે.

૯—એમાં સૂર્યના વંશથી ઉતરેલા રાજા દુષ્યમંત તથા તેની રાણી શકુનતલાનું બ્યાન છે. જ્યારે રાજા શીકારગાહે હતો, ત્યારે આ સ્ત્રિ સાથે પરણ્યો હતો. પરંતુ દુર્વસ નામના સાધ્વિ પુરૂષના શ્રાપને લીધે, રાજા પોતાની રાણીને ઓળખી શકયો નહીં, તેથી તેણીને છાંડી મુકે છે. રાણી પાસે ઇધાંણી દાખલ રાજાની વીંટી હતી તે પણ કમનસીબે અંગોળતી વેળાએ તેણી ગુમાવી બેસે છે. એક માછીને એક માછલીના પેટમાંથી તે મળી આવે છે. રાજા પાસે તે લાવે છે. તે વીંટી રાજા ઓળખી કાડે છે. રાણીની શોધ ચલાવે છે. તેણીને સ્વર્ગમાં તેની માતા મેનક સાથે શોધી કાડે છે. અને પછી પૃથ્વિ ઉપર તેને લઇને આવે છે, જ્યાં તેઓ અનંત સુખ ભોગવે છે. એ ગ્રંથ ઉપર વાસુદેવ અને શંકરની ટીકાઓ થયલી છે.

અનર્ગ રાઘવ[૧૦] મૂરારીમિશ્ર કૃત છે, **માલતી માધવ**[૧૧] ભવભૂતિનો રચેલો છે. **વેની સંગ્રહ**[૧૨] ભટ્ટ નારાયણે કરેલો છે. **માલ વિકગ્ની મિત્ર**[૧૩] કાલિદાસે કરેલો છે **મુદ્રા રાક્ષસ** કાળિદાસ કૃત છે. એની જૂદી ટીકા પણ છે. **ઉત્તર રામ ચરિત**[૧૪] ભવભૂતિનો છે. ભવભૂતિનોજ **વીર ચરિત્ર** પણ છે. એમા રામ અને રાવણનું યુદ્ધ છે., **પ્રસન્ન રાઘવ** પક્ષધરમિશ્રનો છે. એમાં પણ નાયક લેખે રામ છે. **વિદગ્ધ માધવ** જીવગોસ્વામિનો છે. એમાં શ્રી કૃષ્ણની લીલાનો નાટક છે. **લલિત માધવ** પણ તેજ કવિનો છે. વિષય પણ તેજ છે. **પ્રબોધ ચંદ્રોદય**[૧૫] ક્રિષ્ણ મિશ્રનો છે. **કાદંબરી** અધુરી છે તે વાનભટ્ટની છે. **ઊશાહરણ** વતરાજની, પુત્રિ ઊશા તથા ક્રિસ્ણના પૌત્ર અનીરૂધ વીશેના પ્યારની હકીકત તેમાં છે. **ઉદાર રાઘવ** જેમાં રામ રાજાનો ઇતિહાસ છે. **નર્કસુર ધ્વંગસન** જેમાં ક્રિસ્ણએ નર્ક નામના રાક્ષસનો વધ કર્યો બદલ હકિકત છે. **ધર્મ વિજય** ભાનુદત્ત મિશ્રનો બનાવેલ છે. એમાં યુધિષ્ટિરના ઉત્તમ ગુણોનું વર્ણન છે **વીર રાઘવ** અપ્પાયી દીક્ષીતનો બનાવેલ છે, જેમાં રામના પરાક્રમ છે **વિક્રમુરવશી**[૧૬] કાળિદાસનો છે, **પરિજાત હરણ** ગોપાળદાસનો બનાવેલ છે.[૧૭] **ભોજ પ્રબંધ**માં ભોજરાજાનું દાસ્તાન તેને હાથે લખાયલું છે. **ચૈતન્ય ચંદ્રોદય** જીવગોસ્વામિનો છે. જેમાં ચૈતન્યનું બયાન છે એ પ્રમાણે ઘણા ઘણા ગ્રંથો કાવ્ય તથા નાટકના પ્રાચીન કાળે લખાયલા છે. **પ્રતાપરૂદ્ર** નામનો નાટક તેના બનાવનારના નામ ઉપરથી રચાયલો છે.

પાંડવ પુત્રોનું વર્ણન રસ ભરેલા છંદોમાં છે. એના નમુના ઉપર સુબંધુએ વાસવદત્ત, તથા વાનભટ્ટે પોતાની કાદંબરી રચેલી છે. ઉપલાં બન્ને પુસ્તકો, તેમજ દંડી કવિનું દશકુમાર એ કાવ્ય ભાષામાં રચેલાં ગદ્ય પુસ્તકો છે, અને તેથી તેની કાવ્યમાં ગણત્રિ ગણેલી છે. એમાં જે વાક્યો વાપરેલાં છે તે બધાં દ્વિઅર્થી છે. રાઘવ પાન્ડવ્યમાં તો એકજ શબ્દોમાં બે જૂદી જૂદી કથા રચેલી છે, પણ ઉપલામાં તેમ નથી. સુબંધુએ વાસવદત્ત ગ્રંથ રચેલો છે, તેમાં કન્દર્પકેતુ અને વાસવદત્તના લગ્નનું કવિતામાં વર્ણન છે; પણ એ ગ્રંથ દૃષ્ટાંતરૂપાલંકારમાં "પીલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ" વગેરેની માફક રચાયલો છે; જેમાં ભિન્ન ભિન્ન પરચુરણ વિષયો સમાયલા છે. વાનભટ્ટની કાદંબરી પણ *Satire* માં મુકી શકાશે. વિદગ્ધમૂખમંડન તો એવું પુસ્તક છે, કે જેમાં ચિત્ર અલંકાર બહુ આવેલો છે. માને જે શબ્દ વડે સવાલ પુછાય તેજ શબ્દોમાં તે સવાલના જવાબ પણ હોય ! કેવું વિચિત્ર કાવ્ય બુદ્ધિનું આ કામ છે ! *Poetry is the product of imagination* એ બેકનનું સિદ્ધાંત શબ્દે શબ્દ વાસ્તવિક છે.

ઉપર જણાવેલાં પ્રાચિન કાવ્યોમાં તરેહવાર વર્ણનો છે. જેમકે: ખુબસુરત દમયંતીના વર્ણનમાં છે કે:—"દમયંતીના જેવી ખુબસુરત મુર્તિ બનાવાનો સામાન વિધાતાએ કયાંથી મેળવ્યો ? તેણે ચંદ્ર મધેનો જે સૌથી સુંદર ભાગ હતો તે કાઢી લઇને તેણીનો ચેહેરો તેણે બનાવ્યો હતો. શું તેની કોઇને સાબીતી જોઇએ છે ! ઠીક, ત્યારે તેને ચંદ્ર તરફ જોવા દો, કે તેનામાંથી ખુબસુરત ભાગો જ્યાં જ્યાંથી કાઢી લેવામાં આવ્યા છે, ત્યાં એમના એમ ખાલી ખાડા રહી ગયા છે, તે જૂએ !" (શ્રી હર્ષ) વળી એક અપ્છરાનું બ્યાન કરે છે કે:—તેણીની આંખો ખીલેલા કોગેટાને મળતી આવે છે. તેણીનો ચેહેરો પુનમના ચંદ્રને મળતો દીસે છે. તેણીના હાથો કમલિનીના સાંઠાને મળતા આવે છે. તેણીનાં કાળા લિખરાવલા ચોટલા તે ઘોર અંધારને મળતા આવે છે." (પદ્મધર મિશ્ર.)

બીજું એવુંજ બ્યાન આપે છે કે—"આ સુંદર અપ્છરા એક ખરેખર શીકારીથી કોઇ પણ રીતે ઉતરતી નથી. તેણીનાં આંખનાં ભવાં કમાનનું કામ કરે છે. તેણીની આંખોના બેઉ છેડા કમાનની રસીનું કામ બજાવે છે: અને તેણીની આંખો તીરનું કામ કરે છે. તેણી કોણને તે તીર મારવા માગે છે ? તે મારાં હૃદયરૂપી દિલમાં મારવા માગે છે."

વળી એક કવિ એક સુંદરાને કહે છે કેઃ— "તારી આંખો ખરૂ કોશેટાની બનાવેલી છે; તારો મુખડો કુમુદિનીમાંથી બનાવેલો છે; તારા દાંતો બાહારમાં ખીલી આવેલાં જાશમીનના ફુલોમાંથી બનાવેલો છે; તારા હોઠ વંસતરૂતુમાં ખીલી રહેલાં પાંદડાંઓમાંથી ઘડેલા છે; અને ચંપાના પીળા રંગમાંથી તારૂં સર્વે શરિર ઘડી કાઢેલું છે. ત્યારે વિધાતાએ તારૂં દિલજ કાંય પથ્થરના જેવું સખત બનાવ્યું છે, હેં પ્યારી!"

એક કવિ તો પ્રિયાને કહે છે કે :—"તારી આંખોએ તો હરણોની આંખોને ઢાંકી નાંખી છે, વાસ્તે તું કાજળ શું કરવા આંજે છે? તું મારા જેવા શીકારનો ભક્ષ કરે છે તે પુરતું નથી શું, કે વળી તારી આંખ રૂપી તીરોને કાજળનું ઝેર પાય છે?" આ દાખલા ઉપરથી પ્રોફેસર સેલ્બીનું કેહવું બરમેલ ઠરે છે; "*Poetry is a kind of learning which springs up spontaneously and needs not to be fostered.*"

દિલ્લીના બાદશાહ બલાલસેન એક હલકી ન્યાતની સ્ત્રીના પ્યારમાં પડયાની ખબર સાંભળી ગોરના મુલકમાંથી તેના છોકરા લક્ષ્મણસેને જે કવિતા લખી મોકલી છે, તે હિંદના પ્રાચીન કાવ્યનો ખરો ખ્યાલ આપે છે, પણ વિષય લંબાયલો હોવાથી, એટલામાંજ ટુંકું કર્યે છીયે, કે પ્રાચીન હિંદુ કાવ્ય ઘણું ઓહોળું, ઉમદા, સુંદર અને રસિક છે. સંસ્કૃત જેવી સંપુર્ણ ભાષા–ઉત્તમ પંડિતો–અને હિંદ જેવો સર્વોત્કૃષ્ટ દેશ, એવાં સાધનો છતાં અલંકાર શાસ્ત્રના (*Rhetoric*) કાયદા નહીં હોય એમ પણ જણાયું નથી. વેદવ્યાસના ચેલા **ભરતે** ભાષા તથા કાવ્યના અને વ્યાકરણના કાયદાઓ અગ્નિપુરાણમાંથી પેહેલા ખેંચી કાઢયા હોય, એમ જણાય છે. આ કાનુનો ઉપરથી **મમથભટ્ટે** કાવ્ય પ્રકાશ રચેલું છે, અને તેના ઉપર ઘણી ટીકાઓ થયલી છે, પરંતુ **મહેશવર**ની ટીકા ઘણી વખણાયલી છે. હાલમાંતો અલંકાર શાસ્ત્ર ઉપર ઓછું લક્ષ દેવાવા લાગ્યું છે. પંડિતોના આજના વંશવારસો માત્ર વ્યાકરણ શિખ્યા અને કવિતા વાંચતા શિખ્યા, તથા છંદોના વજન શિખ્યા એટલે ગ્રંથકાર થવાને આતુર જણાતા નથી. અલંકાર શાસ્ત્રને માટે નીચલા ગ્રંથો ઉત્તમ છે. મમથભટ્ટનું **કાવ્ય પ્રકાશ**– તેના ઉપર થયલી ચંદ્રશેખર, શ્રીરામ, કમળાકર, મહેશવર, (ન્યાયાલંકાર) ચંદીદાસ એમની ટીકા થયલી છે. આપ્પય દીક્ષીતનું રચેલું **કોવલયનંદ**, ને તેના ઉપર થયલી **અલંકાર ચંદ્રીકા** નામની ટીકા. **રસચંદ્રોદય**–

રસગંગાધર–રસમંજરી જે ભાનુદત્ત મિશ્રનું રચેલ છે, અને તેના ઉપર નાગોજી ભટ્ટની ટીકા પણ થયલી છે. **રસતરંગીની રસરત્નાવળી–રસમીમાન્સા–અલંકાર કૌસ્તુભ** જે જીવ સ્વામીનું રચેલું છે; અને તેના ઉપર રામચરણની ટીકા થયલી છે. **અલંકારસર્વસ્વ** જેના ઉપર પણ ટીકા થયલી છે. **અલંકારચંદ્રોદય** જેમાંના ઘણાં દાખલા નર્મદાશંકરે નર્મ કવિતામાં, તેમજ આપણે આ ગંજેશાયરાનમાં લીધા છે તે. **કાવ્યચંદ્રિકા** જે કવિચંદ્રનું બનાવેલું છે. **કાવ્યદર્શ** જેમાંથી પણ આપણે અલંકારના દાખલાઓ લીધેલા છે તે **કાવ્ય કલ્પલતા**– કવિરાજ વિશ્વનાથનુ રચેલુ **સત્યદર્પણ–સાહિત્યકૌતુહલ –વાભટ્ટાલંકાર** અને તે ઉપર થયલી ટીકાઓ, એ વગેરે ઉત્તમ પ્રાચીન હિંદુ કાવ્યમાં અલંકારનો વિષય બહુ આવે છે.

કવિઓની ખરેખરી જે ભુલ થયલી તેને પણ ભુલ ગણવાને બદલે, અલંકાર ગણાયલો અલંકાર આપણે છેલ્લે આપી સમાપ્ત કરીશું.

૧૨૦—કાળગણના વિરૂદ્ધાલંકાર—પ્રાચીન બનાવોનાં વૃત્તાંતમાં અથવા કાળની ગણત્રિમાં ભૂલ ચૂક થઇ હોય ત્યાં એ અલંકાર. ચોક્કસ બનાવ અથવા બનાવોનું બયાન કરતાં કોઇ બીજી બાબત એવી કહેવી, કે જે પેલા બનાવની પછીથી હસ્તીમાં આવી હોય, અથવા ત્યારબાદ ઘણે વખતે તેતો બની હોય. એને અંગ્રેજીમાં *Anachronism* કહે છે. શેકસપીઅર હેનરી ૪થામાં કહે છે કેઃ—" *The turkeys in my pannier are quite starved* "=થાને મારા ખાંચામાં મુકેલી બધી તરકી મરઘીઓ ભુખે મરે છે. હવે ઈંગ્લંડમાં તરકી મરઘી તો ૮ મા હેનરી રાજાના વખ્તમાં દાખલ થઇ હતી; તો ૪ થા હેનરીના વખ્તમાં તે ઘુસાડવાની ભુલ થઇ. તેમજ એજ ખેલમાં લખે છે કે, " *He that rides at high speed and with his pistol kills a sparrow flying.* " અહિં પીસ્તોલ શબ્દ વાપર્યો ખરો, પણ ૪ થા હેનરીના વખ્તમાં પીસ્તોલની હૈયાતી નોહતી. ત્યારે એ ચૂકની પણ, કવિની ચૂક હોવાથી, અલંકારમાં 'ગણત્રિ કરી! વળી હેમ્લેટમાં કહે છે કે " *In going back to school in Wittenberg.* " એમાં રાજા રાણી પોતાના ભત્રિજા હેમલેટને વીટનબર્ગની પાઠશાળામાં જવા નાં પાડે છે, તો એને વીટનબર્ગની પાઠશાળા તો ઇ. સ. ૧૫૦૨ ના વર્ષમાં થઇ હતી. તો આશરે ૧૦૦ વરસની ભૂલ જતાં તે કવિની ભૂલ તેથી અલંકાર ગણાવો. ટુંકમાં

જાણે રૂસ્તમ શેરાબના નાટકમાં રૂસ્તમને એવું બોલતો ચિતારે કે, "હું શીકંદરની માફક દુન્યાંને જીતી લઇશ," અથવા ગુરગીનને એવું બોલતો ચિતારે કે, "હું દાદાભાઇ નવરોજી જેવો લોકપ્રિય થાઉં!" તે જેમ બેહુદું છે, તેમ આ અલંકારમાં વખત બે વખતના વર્ણનો આવે છે. પરંતુ કવિની ભુલ તે પણ માફ છે, તેની ચુક તે પણ ખરાપણું છે, અને તેનો છબરડો તે પણ વાસ્તવિકપણું ગણાયું છે!!

અર્વાચીન હિંદુ કાવ્યમાં ખુદરતની લીલાઓના કરતાં શાબ્દિક અને આર્થીશ્લેષો-ચીત્ર- એકોનેકોત્તર-એકોનેકપ્રશ્ન-વગેરે ભાષાની ગમતના અલંકારો ઉપર વિશેષ ધ્યાન અપાયલું છે; અને લોકોને પણ તે ચીજો પસંદ છે. જેના થોડાક દાખલા બસ થશે.

ક-"**કા નકી** મંગલ કારી છબી? અરૂ **કાયકુ** રચ્છન અંચલ ધારે?

કોન કરે નીજ જીયસુ વૈરરૂ? **કા જર** ધોત મીતે નહીં કારે?

કા મની કું લખતે મન મોહત? **કાક હીએ** ખળતા ન નીકારે?

કા શીબહુ પ્રીય હે દલપત્ત કે? **કો પર હીતસુ** માન બીસારે?"

સમજણ:—એમાં જે શબ્દ વડે સવાલ કરેલા છે તેજ શબ્દમાં તેના જવાબ સમાઇ જાય છે. જેમકે:—૧ કા નકી મંગળકારી છબી? યાને નક્કી મંગળકારી સબી કોણની? તો કહે છે કે "**કાનકી.**" યાને કાહનની- શ્રી કૃષ્ણની. ૨-કોણા રક્ષણ સારૂ આપણે લુગડાં પેહેર્યાં છે? તો કહે છે કે "**કાયકુ.**" યાને કાયા અથવા શરિરને માટે વસ્ત્ર ધાર્યાં છે. ૩—પોતાનાજ જીવ સાથે વેર કોણ કરે? તો કહે "**કો ન કરે.**" યાને કોઇ પણ માણસ પોતાના જીવ સાથે વેર નહીં કરે. ૪—પાણીથી ધોવા છતાં કાળાશ નહીં મીટે એવું કાળું શું? તો કહે "**કાજર**" યાને કાજળ અથવા મેશ. ૫—કઇ મણીને જોતાંજ મનમાં મોહીની ઉત્પન્ન થાય છે? તો કહે "**કામની**" યાને સુંદર સ્ત્રીને જોતાં. ૬—પોતાના હૈયાંમાંથી કપટ કાઢતોજ નથી તે કોણ? તો કહે "**કાક**" યાને કાગડો, જે ઘણો કપટી કેહવાય છે તે. ૭—શીબ યાને શીવને બહુ પ્રિય શું છે, તે એ દલપત્ત કવિ તું કહે! તો કહે "**કાશી**" યાને બનારસ કાશીની જાત્રાનું સ્થળ. ૮—પારકાનું હિત ઇચ્છનાર કોણ? તો કહે "કોપ રહીત" યાને જેના દિલમાં ગુસ્સો નહીં હોય તે.

ખ—" શરદ ચંદકી ચાંદણી, કોક હીએ પ્રતિકુળ, "
કાવશ ગિથ્યા શાણુકે, કાસમ કો અનુકુળ.

પેહેલું પદ જે અસલ કવિનું છે તેમાં પુછે છે કે, શીતળ ચંદ્રમાનું ચાંદરણું કોણને મનથી અકારૂં અને તુચ્છ છે ? તો કહે " કોક હીએ " યાને ચકવા ચકવીને મનથી ચાંદરણું અકારૂં છે. (કોક=ચકવો) * બીજું પદ જે ઉમેરવામાં આવ્યું છે, તેનો અર્થ એવો થાય છે કે, માત્ર ચિન્હ અથવા નિશાનને વશ કોણ છે ? તો કહે " કાગ " યાને કાગડો, જેને મારવાને માટે માત્ર ભોંય ઉપરથી પથરો ઉંચકવાની આગરથી નિશાણી કરતાંજ વશ થઇ જાય છે, યાને નાશી જાય છે. સોગંદ કોણા ખાવા સારા છે ? તો કહે "કાસમના." યાને ઇનશાફ આપનાર, ચોખ્ખું વેહેંચી આપનાર કાસમના સોગંદ ખાવા અનુકુળ છે.

હવે એકના અનેક ઉત્તર, તથા અનેક ઉત્તર એકમાંજ સમાયલા હોય એવા અર્વાચીનકાળે વખણાયલાં કાવ્ય પૈકીના કંઇક દાખલા, દાખલા સારૂ આપીશું.

ક—" ખેડુ ઘોડો ખાટલો, નિશાળીયો સરદાર;
શોભે સારાં હોય જો, પોતે **પાટીદાર.** "

યાને; ખેડુત જો **પાટીદાર** યાને કણબી હોય તો ખેતી સારી થાય.
ઘોડો જો **પાટીદાર** યાને સરસ દોડવાવાળો હોય તો ઉત્તમ.
ખાટલો જો **પાટીદાર** યાને પાટીથી ભરેલો હોય તો શોભે.
નિશાળિયો જો **પાટીદાર** યાને પથ્થરપાટી (સ્લેટ) સાથે હોય તો તે સારો લાગે.
સરદાર જો **પાટીદાર** યાને ગીરાસ ધરાવનારો (પાટી=ગીરાસ) હોય તોજ શોભે.

*—ચાતક પક્ષી ચંદ્રમાને જ્યારથી જુએ છે ત્યારથી ચતુંપાટ પડીને બસ એકી તગરે તેને જોયા કરે છે, તે એટલે સુધી, કે ચંદ્ર જેમ જેમ નીચે ઉતરતો જાય, તેમ તેમ તે પક્ષી પોતાની ડોક કમાનની માફક વાંકીવાળીને બસ પોતાની ચંદ્ર માશુકને જોયાજ કરે છે. એક આંખનો પલકારો પણ તે માર્યા વગર ટીકીઆ કરે છે. જ્યારે ચકોર પક્ષીને ચંદ્ર તરફ એટલો અભાવ છે, કે ચંદ્રમા ઉગતાંજ તે ગુફાઓમાં ભરાઇ બેસે છે, અને પોતાની જોરથી તુર્તજ તેને છુટા પડવું પડે છે. તેથી ચાંદરણાં તરફ તેનો અણગમો છે.

એમાં પાંચ પ્રશ્નને માટે માત્ર એકજ પાણીદાર શબ્દનો ઉત્તર ઉત્તમ છે.

ખ—શસ્ત્રો લેખણુ નદીઓ, હીરો અને સરદાર;
કાસદ શોભે સર્વ જો, ૫ડે પાણીદાર.

યાને; શસ્ત્રો કેહતાં હથિયારો જો **પાણીદાર** યાને ધારવાળાં હેહેતાં હોય તો શોભે લેખણુ એટલે કલમ જો **પાણીદાર** યાને ઝલેહવાલી જલદ કલમ હોય તો શોભે નદીઓ યાને નદિનાળાં **પાણીદાર** એટલે પાણીથી ભરપુર હોય તોજ શોભે. હીરો **પાણીદાર** યાને તેજવાળો હોય તોજ બીરાજે. સરદાર પણુ **પાણીદાર** યાને માન મર્તબાવાળો હોય તોજ તેનો કાણુ ચાલી શકે. કાસદ પણુ જો **પાંણીદાર** યાને શીતાબ ચાલનારો હોય તોજ કામનો છે. એમા પણુ ૭ પ્રશ્નને માટે એકજ ઉમદા ઉત્તર **પાણીદાર** શબ્દમાં સમાયલો છે.

ગ:—अपूत्रिया आई कृष्ण पास पुछे प्रश्न, एक कहे:
रचीके अवास भीति फीर कहा कीजिये ?
रेंट क्या आधार फिरें ? क्या विशेष मेरी कहे ?
चौथि कहे मोत्रतिहकु द्रव्य केसे दिजीये ?
पंचमी पटरांणी कहे, शिशु दुःख कोन लेत ?
त्रिना काम क्या करत ? केसे जाप किजीये ?'
अष्टमी कह्यो युं पंछी, निशा काल कहा जात ?
(मया छाड आखर हुम, हाजी कर्यो किजीये ?
अंतको समय भयो, स्पुत वेण लेत कीआ ?)
हरि तब कह्यो **माले**—ऊत्तर गहिजीये.

એમાં દશ સવાલોનો જવાબ માત્ર એક **માલે** શબ્દમાં આવી ગયો છે. અસલ કવિએ આઠ બાપડીઓ જણાવી છે, અને વધારામાં બે ઉમેરી દશ બાપડીઓને શ્રી કૃષ્ણુની આગળ સવાલો કરતી ઉભી રાખી છે. તેણીઓ કૃષ્ણુને કહે છે કે, હમે દરેક જણી જૂદાજૂદા સવાલો પૂછે તેનો એકજ જ્વાબ આવે એવો ઉત્તર આપો. પેહેલીએ પુછયું;

કે, આપણે ઘરની દીવાલો બાંધીઆ પછી શું કર્યે છીયે.? તો કહે, " માલે. " યાને માળ બાંધવા માંડયે છીયે. ૨ જી–રેંટીયો શાના આધાર ઉપર ફરે છે? તો કહે," માલે. " યાને રેંટયાની વચમાંની દોરીને માલે કહે છે, તેથી માલેના આધારે ફરે છે. ૩ જી–સ્ત્રી જાત વધારે શાંને માને છે? તો કહે, " માલે. " યાને માલ–પૈસા ટકા, ઇત્યાદીનોજ તેને પ્યાર હોય છે. ૪ થી–મોહબતને લીધે કોઇ પૈસા માંગવા આવે તો કેમ આપવા? તો કહે, " માલે. " યાને માલ એટલે અવેજ લઇને આપવા. ૫ મી–નાહના બાળકનું દુઃખ કોણ લે? તો કહે " મા લે. " યાને મા કહેતાં માય લે. ૬ ઠી–વગર કામનો માણસ શું કરે? તો કહે, " માલે. " યાને માહલે અથવા બીરાજે, એટલેકે મોજ મઝા કરે અને આનંદમાં માહાલ્યા કરે. ૭ મી– જપજાપ શા થકી થાય? તો કહે, " માલે. " યાને માળા ફેરવ્યાથી. ૮ મી–સાંજ પડે ત્યારે પક્ષીઓ કયાં જાય છે? તો કહે,"માલે." યાને પોતપોતાના માળામાં. ૯ મી–આ દુન્યાની માયા છોડી દીધા પછી એક હાજી પેલી દુન્યાની હજ શા થકી કરી શકે? તો કહે " માલે. " યાને સારાં કામોનો જે સોદો તેણે કીધો હોય, જેને માલ કહે છે, તેવા સંગીન માલથી પેલી દુન્યાની હજ કરી શકે. ૧૦ મી–મરણને વખતે સારો સપુત હોય તે કાંસતાં કાંસતાં કોણનું નામ વારંવાર યાદ કરે છે? તો કે "મા લે!" યાને, ઓ માતા તું મને લઇ લે! એવી રીતે તે કાંસે છે કે "મા લે! મા લે!"

હવે ઉપરના દાખલાઓથી ઉલટીજ રીતે ઘણા જવાબો એક સવાલના આપી શકાય એવા દાખલા પણ છે.

અ–" પરે શ્વેત અરૂ શામતા, વણ પાવે ચાલંત;
અજાચી જન સેવા કરે, અણજાચ્યા આવંત."

યાને, પોતે સફેદ છે તેમજ વળિ કાળું પણ છે, અને વળી વગર પગે ચાલે છે. પોતાનો ધણી માંગે એવી સેવા બજાવ્યું જાય છે, અને જે વગર ઓળખાણ છતાં જ્યાં મોકલ્યે ત્યાં જાય છે,અને ન ધારેલો મલે છે તે શું? તો એકે જવાબ આપ્યો કે, કાગળ. યાને સફેદ કાગળ ઉપર કાળી શાહીથી લખવામાં આવે છે તે, જે દેશ પરદેશ લોકોના ઉપર તેને પગ નહીં છતાં જાય છે. અને જે માણસ ત્યાં તેને મોકલવા માગે છે ત્યાં તેને ઓળખ ન છતાં તે જાય છે. આ જવાબ બરાબર બનાં બીજાએ કહ્યું કે નહીં, એનો જવાબ તો પાસા છે.

કેમકે શોકટાં રમવાના પાશા સફેદ છતાં તેમાં કાળી ટીપકીઓ હોય છે. વળી પોતાને પગ નહીં છતાં તેનો ફેંકનાર ધણી જ્યાં નાંખે છે ત્યાં તે પડે છે. અને નહીં ધારેલી સારી સારી ટીપકી પડી હાંસલ ઉપજાવે છે. આ જવાબ પણ બરાબર છતાં ત્રીજો કહે, એનો જવાબ તો **આંખ** છે. કેમકે આંખના ડોળા સફેદ છે. અને માંહે કાળી કીકીઓ છે. તેઓને પગ નહીં છતાં જ્યાં નજર ફેંકયે ત્યાં જાય છે, વિગેરે. આ જવાબ પણ ખરો છતાં ચોથો કહે, નહીં ! એનો જવાબ તો **પાણીનો પ્રવાહ** છે, યાને આકાશ સફેદ છે, પરંતુ વરસાદ વખતે વાદળાં ભરાઇ આવી કાળું વાદળ થઇ જાય છે, અને ન ધારેલું દેશ પરદેશમાં વરસીને પોતાના ધણી યાને ઇશ્વરની શેવા બજાવ્યું જાય છે, વિગેરે. (અહીંઆં શ્વેતનો અર્થ સફેદને બદલે કીર્તિમાન કરેલો છે.)

એ ઉપરાંત સાદા શ્લેશોવાળું પ્રાચીન કાવ્ય લોકોમાં વિશેષ પ્રસન્નતાને પામ્યું છે, અને હાલ તેવીજ જોડણી થતી ચાલી છે. જેમકે:—મરાઠીમાં કહેલું છે કે;

प्याला तो गबडला, पात्र कांहीं गबडत नाहीं.

એમાં **પ્યાલા** તથા **પાત્ર** એ શબ્દો ઉપર આધાર છે. ૧ લો અર્થ:—દારૂ તાડી પીધેલો માણુસજ ગબડી પડે છે, પાત્ર યાને સુસ્ત સારો માણુસ જે નીશો કરવાથી દુર છે તે કાંઇ ગબડી પડતો નથી. ૨ જો અર્થ:—હિંદુ લોકોમાં **પ્યાલું** કરીને જે વાસણ આવે છે, તેની બેઠક સાંકડી હોવાથી તે ઘડી ઘડી ગબડી પડે છે, અને **પાત્ર** કરીને જે પંચપાત્ર નામનું તેઓનું વાસણ આવે છે, તેની પરઝી યાને નીચલી બેઠક પોહળી હોવાથી તે ગબડી પડતું નથી. તે ઉપર અર્થો લાગુ પાડેલા છે.

જાકી હ્યાં ચાહના હે, તાકી વાંહ ચાહના હે;
જાકી હ્યાં ચાહના હે, તાકી વાંહ ચાહના હે.

બંન્ને લીટી તો એકના એકજ શબ્દની બનેલી છે, તોપણ તે બેઉના અર્થ જૂદા જૂદા છે, એટલુંજ નહીં પણ અડેકથી ઉલટા છે ! ૧ લીનો અર્થ:—જે માણુસની આ દુન્યાંના લોકોમાં ચાહના યાને પ્રસન્નતા વધારે છે, તેવા ભલા માણુસની ચાહેના પેલી દુન્યાંમાં પણ વધારે છે. એમાં **ચાહના** એક શબ્દ ગણવાથી ચાહના કેહતાં ચાવા, પ્રસન્નતા, એવો અર્થ થાય છે. ૨ જીનો અર્થ:—જે માણુસનો આ દુન્યાના લોકમાં ચાહ નથી, તે ભુંડા માણુસનો પેલી દુન્યાંમાં

પણ ચાહ નથી. અહિં ચાહના શબ્દમાં બે શબ્દ સમાયલા ગણવે. ચાહ-ના યાને ચાહેલા આયા નથી, એવો અર્થ ગણવે ત્યારે ઉલટી અસર થાય છે.

વળી અર્વાચીન કાળે સુરદાસનું "સુર સાગર" ગ્રંથ તપાસવે તો આત્મજ્ઞાનને લગતું પુષ્કળ ભરેલું, અને લાખો પદમાં લાખો વાતો કહેલી આપણને છક્ક કર્યા વિના રહેતી નથી. વળી દયારામ જેવા ગુર્જર હાફિઝ કવિના જે કવેતો કોઇકોને બિભિત્સ લાગે છે, તે કવિતો સંસાર સાગરના જ્ઞાન માટે તેમજ કૃષ્ણલીલા માટે ઉંડા અર્થથી ભરેલાં છે. એક ગમ લખે છે કેઃ—

થનાર વસ્તુ એવી પેરે થાશે, જ્યમ શ્રિફળ પાણી ભરે;
જનાર વસ્તુ એવી પેરે જાશે, ત્યમ ગજેંદ્ર કોઠાં ગરે.
રે મન ! તું શીદને ચિંતા કરે; કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે !

યાને.—જે થવા કાળ છે તે તો થવાનુંજ. જેમકે નાળ્યરી કેટલી ઉંચી છે; તેની નજીક કુવા કે નદિનાળાં કાંઇએ નથી, તોપણ તેમાં પાણી વે કયાંથી ભરાયું ? ને એટલે ઉંચે કોણે તેમાં રેડયું ? ને વળી તેમાં કયે રસ્તે રેડયું ? કારણ કે કાંઇ છીદ્ર પણ પડેલું જણાતું નથી. માટે થવાનું હશે તે તો હર બહાને થવાનું. તેમજ જે જનાર વસ્તુ થઇ તે તો ગમે તેમ કરશો તોએ જવાની તે તો જવાનીજ. જેમકે, હાથીને, કોઠ નામનાં જે ફળો આવે છે તે જ્યારે ગળાવ્યે છીએ ત્યારે તે આખાને આખાં ગળી જાય છે, પણ ઝાડાવાટે એમનું એમ આખું કોઠ તે બહાર કાઢી નાખે છે. પરંતુ તેમા અજાયબી એવી છે, કે તે કોઠમાં જેટલો પાશેર અચ્છેરનો માવો આપણે તેને ગળાવતાં પેહેલાં તોલેલો હોય તે તમામ મવાદ સુકાઇ જાય છે, અને કોઠ ફળનું માત્ર હલકું કોટલુંજ બહાર આવે છે ! ત્યારે તેમાંનો ગળ ગયો કયાં ? વળી એક પણ છીદ્ર કે ફાટ કે નાંકું પડેલું તેને જણાતું નથી; તોએ તે અંદરથી તમામ સુકાઇ ગયલું નીકળે છે. ત્યારે તે મવાદ કયે રસ્તેથી ગયો ? ત્યારે ઓ માનવી ! તું કંઇએ ચિંતા નાં કર ! કેમકે જે ઇશ્વરને ગમશે તેજ થવાનું. જવાનું તે તો જવાનું, ને રેહવાનું હશે તે તો હર બહાને રહેવાનું. અર્વાચીન કાળના અસંખ્ય કાવ્યો છે, તેને લંબાવતાં બહુ લંબાઇ જાય, તોપણ મારા એક મુશલમીન મિત્ર મી૦ હાજી મહમદ અલારખિયા શિવજીએ "સ્નેહી વિરહ પંચદશી" બનાવી છે, તેમાંનો મિત્રના મરણ

ઉપર જોડેલો એકજ છંદ, તે ભાઇના ભવિષ્યમાં કવિ થવાના લક્ષણ માટે પુરતી સરટીફીકેટ જેવો ધારી બોલે બોલ ઉતારી લઉં છું.

બારહિ માસ બિરેહી રહે, ફિર તો કહું ચાતક આનંદ પાવે;
આઠહિ માસ પિછે કહું દાદુર હોય સજીવન પ્રીતસુ ગાવે;
રાતહિકો કહું હો બિછવો, ચકવા ચકવી દિન આનંદ છાવે;
મીંત ગયે હમરે પરલોકહિ થોક ઉપાય કિયે નહિ આવે.

અર્થઃ—હિંદુસ્તાનમાં ચાતક અથવા બપૈયા નામનું પક્ષી થાય છે તે કદી પાણી પીતું નથી; ફક્ત સ્વાતિ નામના નક્ષત્રના પંદરેક દહાડામાં જે વરસાદ પડે તેનું પાણી પીએ છે, અને આખું વરસ ફળોના રસ વગેરે પીને કહાડે છે. પણ સ્વાતી નક્ષત્ર માટે બહુ આતુર રહે છે. અને હમેશાં "પીય""પીય" શબ્દ ઉચારે છે. દેડકો કે જેને ઉત્તર હીંદમાં દાદુર કહે છે તે પણ વરસાદ રૂતુમાં જીવે છે અને એ રૂતુ જતાં મરી જાય છે. પાછી વરસાદ રૂતુ આવતાં તેના પાણીના છાંટા એના મરી ગએલાં શરીર પર પડતાં એ સજીવન થાય છે. અને પોતાની હંમેશની વાણી વદે છે. ચકવા ચકવી નામે પક્ષીની એક જાતનું નર માદાનું જોડું હોય છે, તેઓનું એવુંજ ભાગ્ય હોય છે કે આખો દહાડો સાથે બેસે છે, પણ રાત થતાં કેમે કરી પણ જૂદાં થઇ જાય છે. રાતના ઘણી તજવીજ કરે પણ એક બીજાને મલતાં નથી. પણ પ્રભાત કેહતાં સહવાર થયેથી તરતજ એક બીજાને મળે છે. એમ રાત્રીનાજ ફક્ત જૂદાં પડે છે. હવે ઉપલી વસ્તુઓ ધ્યાન ધરી આ છંદ બનાવ્યો છે તેનો અર્થ એ કે—બાર માસ સુધી બિરેહી કેહતાં જૂદું વેગળું રહ્યા પછી તો ચાતક પક્ષી આનંદ પામે છે, કેમકે એને સ્વાતી નક્ષત્રનું પાણી મળે છે. આઠ માસ સુધી વગર જીવનાં મુએલ રહ્યા પછી પાછી વરસાદ રૂતુ આવતાં દાદુર કેહતાં દેડકાં પાછાં જીવતાં થઇ પ્રીતથી પોતાનું ગાન કરે છે. ચકવા ચકવી નામક નર માદા પક્ષીઓ રાતનાં તો વીખુટાં પડે છે, પણ પ્રભાત થતાં તો સાથે બેસી આનંદ પામે છે. ઉપલાં સઘળાંઓને તેઓની મનગમતી વસ્તુઓ બારે મુશકેલીઓ પછી પણ મળે છે. પણ અમારા મીત્ર સ્નેહી જે પરલોક ગયા તેઓ થોક કેહતાં ગમે તેવા ભારે ઉપાયો કીધા છતા પાછા આવે તેમ નથી.

સમાપ્ત.

"Each little voice in turn
Some glorious truth proclaims
What sages would have died to learn
Now taught by cottage dames."

શુદ્ધ પત્રિકા.

પૃષ્ટ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ
૩	૨૨	મનાયે	સનાએ
૬	૧૯	*my*	*me*
૧૩	૩	પણ	પગ
૧૫	૧૨	અપકીર્તિવાળા	વગર કીર્તિવાળા
૨૧	૧૬	*aim*	*ain*
૩૮	૩૨	દમ	દામ
૬૦	૧૨	ઘોડેસ્વારની	બીજી માશુકની
૬૩	૩.	હીજરીની રાતે	તારી જુદાઇની રાતે
		(નાહાશ ભાગની રાતે)	
૭૨	૨૩	બહુજ મહેનત આપેલી છે.	જેના દુધથી આપણુ એઉના શરિરમાં લોહી છે.
૮૦	૨૯	સરી રતઝ	સરીરતઝ
૮૯	૧૭	કસેત્રા	કસે વા
૯૪	૧૭	*hanas*	*hands*
૧૧૫	૭	અર	અઝ
૧૧૮	૩૦	ગુબર ગુઝીન	ગુ બરગુઝીન
૧૨૨	૧૮	આરદમીદ	આરમીદ
૧૨૩	૧૪	શુમા રાસ્ત	શુમારાસ્ત
૧૨૪	૧૫	ઝીદેહ	દીદેહ
૧૨૭	૨૨	મારલગ	ગારખલ
૧૩૧	૨૩	*Ecstay*	*Ecstasy*
૧૩૪	૩૨	ગત્યચનો	અગત્યનો
૧૪૧	૧૫	રોદાએ	રોદાબે
૧૫૫	૧૯	સારાં	તારાં
૧૬૯	૩૨	પુરશેગો	પુરશેશે
૧૭૩	૧	ઝીક જુઝે ઇરાદેહે કસ.	ઝીકે જુઝ બ ઇરાદેએ કુસ.
૧૭૫	૮	બુખાલી	બુલાખી
૧૮૧	૧૨	कानं	काजं

૧૯૧	૨૩	*Transfered*	*Transferred*
૧૯૨	૨૦	*Face*	*Face*
૨૦૮	૬	નવું નવું	વાસણી
૨૦૯	૩૦	ભરક રેદ ગએઆ	ભરક ડેર રેદ ગયેર
૨૧૧	૨૦	ગાણુસના	દેખાવના
૨૧૮	૧૫	બાગ	બાગ
૨૫૬	૩૨	અને પછી	સૌ અને પછી
૨૬૨	૧૬	*Poatical*	*Poetical*
૨૬૩	૪	એખરાંદ	એખગરાંદ
૩૦૨	૯	*ab*	*ad*
૩૦૩	૧૩	આપન શાપમ	આપમ દાપમ
૩૧૬	૨૦	*was*	*saw*
૩૩૫	૨	કેનસા	કોનસા
૩૪૭	૧	ગખાદ	ગખાદ
૩૫૭	૨	રીગેન	રીગેન્ડ
૩૮૮	૧૬	લેઉ	એઉ
૩૯૪	૯	*Pagot*	*Paget*
૪૦૧	૨૦	રાવિકા	રાધિકા
૪૨૭	૨૫	જણુવા	જણાવા
૪૩૯	૩૨	તેમાંય	તેમાંથી
૪૪૫	૩૧	આવી-વિ	આધિ
૪૪૬	૨૫	બાગે	બાગ
૪૪૭	૧૨	૯૧	૯૩
૪૬૧	૪	નથી	છે
૪૬૪	૨૮	નની	નગી
૪૭૦	૩	ઇસતેતબા	એસતેબા
૪૭૬	૧૦-૧૨-૧૬-૨૦	અર્થશાસ્ત્ર	તર્કશાસ્ત્ર
૪૯૦	૧૭	*Labse*	*Babes*
૫૦૭	૨૯	*feaith*	*faith*
૫૨૭	૧૫	કાક	કાકા
૫૪૧	૨૪	નથી	છે